

TARİH

JACQUES ATTALI

Yahudiler, Dünya ve Para

Yahudi Halkının Ekonomik Tarihi

3.BASIM

Çeviren: Berna Günen

Jacques Attali

Kasım 1943'te Cezayir'in Cezayir kentinde doğdu. Ortaöğrenimini Paris'te Janson de Sailly Lisesi'nde ve Cezayir'de Gauthier Lisesi'nde tamamladı. École Polytechnique'ten (Paris) 1963 yılında maden mühendisi olarak mezun oldu. 1968'de maden mühendisi olarak çalışmaya başladı. 1968-70 arası École Nationale d'Administration'a devam etti. Öğretim üyesi, yazar ve devlet onursal danışmanı Jacques Attali, 1981-1991 yılları arasında cumhurbaşkanı özel danışmanlığı görevinde bulundu. 1991-1993 yılları arasında Londra'da, Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası'nın ilk kurucu başkanı olarak görev yaptı. Bugün yeni teknolojiler alanında çalışan ve merkezi Paris'te bulunan uluslararası danışmanlık şirketi A&A'nın (www.aeta.net) ve mikrofinansın geliştirilmesi konusunda uzmanlaşmış Uluslararası Dayanışma Örgütü PlaNet Finance'in (www.planetfinance.org) başkanlıklarını sürdürmektedir. Jacques Attali, 1980'de Açlıkla Mücadele Eylemi'ni kurdu ve 1984'te yeni teknolojilerle ilgili geniş kapsamlı bir girişim olan, bu arada MP3'ün yaratılmasını da sağlayan Avrupa EUREKA programını başlattı. Attali nükleer yayılımın tehlikeleri konusunda Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri nezdinde danışmanlık yaptı. École Polytechnique'te, École des Ponts et Chaussées'de ve Paris-Dauphine Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmaktadır. Birçok yabancı üniversitenin onursal doktor unvanına sahip olduğu gibi, Kùltürler Evrensel Akademisi üyesidir. Halen *Express* dergisinin köşe yazarlığını ve *Slate* dergisinin yöneticiliğini de sürdüren Attali, 6.000.000'u aşan bir tirajla 20'den çok dile çevrilen, deneme (ekonometriden müziğe kadar değişen bir yelpazede), biyografi, roman, çocuk kitabı ve tiyatro oyunu türünde 40'ın üstünde kitap yazdı.

Berna Günen

Eylül 1979'da İstanbul'da doğdu. Galatasaray Lisesi'nden mezun olduktan sonra Galatasaray Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler okurken üniversiteler arası değişim programıyla Robert Schuman Bursu alarak Paris'teki Institut d'Etudes Politiques'te eğitimine devam etti. Lisansını, yüksek lisansını ve doktorasını aynı üniversitede XX. Yüzyıl Avrupa Tarihi üzerine tamamladı. Editörlüğünü yaptığı Mareşal Erwin Rommel'in *La Guerre sans haine* adlı kitabı ve çeşitli yayınlarda yayımlattığı makaleleri bulunmaktadır. Philip Ball'dan (*Merak. Bilim Nasıl Her Şeyle İlgilenir Oldu*, Kolektif Kitap, 2014) ve Molière'den (*Cimri; Kibarlık Budalası; Hastalık Hastası*, İskele Yayınları, 2007) çevirileri vardır.

Kırmızı Kedi Yayınevi: 326

Tarih: 8

Özgün Adı: *Les Juifs, le Monde et l'Argent - Histoire économique du peuple juif*

Yahudiler, Dünya ve Para - Yahudi Halkının Ekonomik Tarihi

Jacques Attali

Çeviren: Berna Günen

© Librairie Arthème Fayard, 2002

© Kırmızı Kedi Yayınevi, 2009

Yayın Yönetmeni: İlknur Özdemir

Editör: Mert Tanaydın

Son Okuma: Serra Tüzün

Kapak Tasarımı ve Grafik: Yeşim Ercan Aydın

Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni alınmaksızın, hiçbir şekilde kopyalanamaz, elektronik veya mekanik yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

Birinci Basım: Haziran 2014, İstanbul

İkinci Basım: Temmuz 2014, İstanbul

Üçüncü Basım: Ekim 2014, İstanbul

ISBN: 978-605-4927-43-2

Kırmızı Kedi Sertifika No: 13252

Kırmızı Kedi Yayınevi

kirmizikedi@kirmizikedikitap.com / www.kirmizikedikitap.com

www.facebook.com/kirmizikedikitap / twitter.com/krmzikedikitap

kirmizikediedebiyat.blogspot.com.tr

Ömer Avni M. Emektar S. No: 18 Gümüşsuyu 34427 İSTANBUL

T: 0212 244 89 82 F: 0212 244 09 48

Jacques Attali

**YAHUDİLER,
DÜNYA VE PARA**

Yahudi Halkının Ekonomik Tarihi

Çeviren
Berna Günen

TARİH

Babam Simon'a

Karşınızda Yahudi halkının dünya ve parayla olan ilişkisinin tarihçesi. Konunun ne gibi tehlikeler arz ettiğinin farkındayım. Bu konu o kadar çok polemik yarattı, o kadar çok katliama neden oldu ki, geçmişte kalmış bir felaketi tekrar hayata döndürür korkusuyla hiçbir şekilde dile getirilmemesi gereken bir tabu haline geldi. Bugün, sanki yüzyıllardır yapılan araştırmalar sadece kitapların yakıldığı ateşi beslemeye yaramış gibi, hiç kimse bu konu üzerine yazmaya cesaret edemiyor. Bu nedenledir ki, bu kitabın varlığı bile binlerce yanlış anlamaya neden olma riskini taşıyor.

İnsan bir konuyu incelemeye başladığı andan itibaren, o konunun önemini abartmak ister. Bu kitapta, Yahudi halkının tarihinde paranın rolünü ve Yahudi halkının dünya tarihindeki rolünü abartma riski çok büyük. Bu tarihi ele almaya karar vermekle; para aracılığıyla dünyaya hükmetmeye yönelik bir stratejiyi hayata geçirmekle görevli merkezi bir yönetim tarafından yönetilen zengin, güçlü ve tek vücut bir Yahudi halkı olduğu izlenimi verilebilir. Böyle bir düşünceden yola çıkarak; Trajan'dan Konstantin'e, Matta'dan Luther'a, Marlowe'dan Voltaire'e, *Siyon Bilgelerinin Protokolleri*'nden *Kavgam*'a ve bugün internetin isimsiz olarak yaydığı, yüzyıllara meydan okumuş fantezilere varılabilir.

Üstelik bir kitap, nereye varacağı kontrol edilebilen ve noktası konulabilen bir konuşma değildir. Bir kitap, hani şu, kimlerle alay edilebileceğini bilmek şartıyla her şeyle dalga geçen komik fıkralar – bu konuda onlardan o kadar çok var ki!– gibi de değildir. Bir kez yayımlandıktan sonra, kitap yazarından çıkar. Bazı okuyucuları düşünmeye iter; başkalarının fantezilerini besler. Bu yüzden, bir kitabı kaleme alırken, onu, en aldatıcı yorumlar dahil her türlü yoruma hazırlamak gerekir.

Oysa bugünün insanlarının, tektanrılı dinin fikir babası olan bu halkın bazı oğulları aracılığıyla kapitalizmin bir numaralı simsarı ve bankacısı, diğerleri aracılığıyla ise kapitalizmin en azılı düşmanı olmadan evvel, nasıl olup da kapitalizmin ahlaki temellerini atmak durumunda kaldığını anlamasında fayda var. Bizzat Yahudi halkının da, tarihinin bu pek sevmediği, fakat aslında gurur duyması gereken parçasıyla yüzleşmesi esas.

Bunları gerçekleştirmek için zor sorulara cevap vermek gerekiyor: Yahudiler, tarihin hafızalara kazıdığı tefeciler miydi? Parayla aralarında özel bir bağ mı vardı? Yahudiler kapitalizmin bir numaralı ajanları mıdır? Savaşlardan ve krizlerden servetler elde ettiler mi? Ya da tam tersine, ancak başka işler kendilerine yasak edildiği vakit mi bankacı, kuyumcu veya simsar oldular? Yahudiler bugün küreselleşmenin efendileri midir, yoksa en büyük düşmanları mıdır?

Bu ve benzeri sorulara cevap verebilmek için –senteze gitmenin getireceği kaçınılmaz riskleri göze alarak–, son 3000 yılın en büyük siyasi, dini, ekonomik ve kültürel olaylarını hatırlatmak; devletlerin azınlıklara çizdiği kaderi betimlemek; prenslerin ve dilencilerin, entelektüellerin ve köylülerin, filozofların ve finansçıların, tüccarların ve sanayi devlerinin kaderlerini izlemek, onların güç ve para uğruna izlediği çoğu kez akıl almaz ve vurucu, neredeyse daima trajik, şanlı veyahut acıklı yolları tekrar çizmek gerekecek.

İşte o vakit, bazı en bilinen olayların, ehlikتابın bu olaylarda oynadığı rol gözler önüne serilince nasıl beklenmedik anlamlara bürünebileceğini görüp şaşıracağız.

Böyle bir yolculuğu başarıyla tamamlayabilmek için, önceden belirlenmiş tek bir pusulaya bağlı

kalma imkânı yok. Yahudilerin kendilerini ortasında bulduğu o muhteşem ortak maceralar ve bireysel yazgılar yumağı içerisinde, sadece tek bir yol izlemek saçma olurdu. Tezim, ancak kitap ilerledikçe ortaya çıkacak, kitabın sonunda ise kendini tamamen kabul ettirecek. Bu zaman içinde yolculukta bize yol gösterecek en iyi kılavuz ise, bana öyle geliyor ki, bütün kılavuzların anası Kitab-ı Mukaddes'tir.

Gerçekten de Tevrat'ın konuları dikkatlice sınırlanmış beş kitaba bölünmüş olması, Yahudi halkının tarihinin ana evrelerinin en iyi metaforudur. Daha açık olmak gerekirse, sanki bu beş kitaptan her biri, bunları kaleme alan Yahudi halkının gerçekten yaşamış olduğu beş tarihi safhayı önceden haber verir gibidir. Bu elbette, ağır basan eğilimleri aydınlatmak için başvurulmuş bir yoldan ibaret. Yoksa Kitab-ı Mukaddes'i, tarihi kehanetlerin gizli kitabı gibi yorumlamak söz konusu değil. İnsanların kaderi bunun en iyi kanıtı: İnsanlar iyilik veya kötülük yapmakta serbesttir. Burada amaç, her bir tarihi safhayı Tevrat'ın beş kitabından birinin altına yerleştirmek; zira her bir kitabın konusu, son derece çarpıcı bir biçimde belli bir çağın en önemli sorunlarına göndermeler yapmakta.

Öncelikle Yaratılış (Kitab-ı Mukaddes'te, dünyanın yaratılışından Yusuf'un Mısır'da ölümüne kadar olan bölüm), gerçek tarih sürecinde, İbrahim'in soyundan gelen Yahudi halkının doğuşundan İkinci Tapınağın yıkılışına kadar geçen safhayı aydınlatılabilir. Her iki durumda da bir halkın, bu halkın kanunlarının, dünya ve para ile olan ilişkisinin oluşumu söz konusudur. Her iki durumda da süreç, Yahudilerin bir sürgün yerine gelmesiyle son bulur: birinde Mısır, diğerinde Roma İmparatorluğu.

Kitab-ı Mukaddes'te Yaratılış'tan sonra gelen Çıkış, Yahudilerin Sina'ya yaptıkları umut dolu yolculuğa çıkmadan önce Mısır'daki ikametlerini anlatır. Bu bölüm, Roma İmparatorluğu sınırları içinde yaşanan sürgün hayatından Hıristiyan Avrupa'ya yapılan umut dolu yolculuğa kadar geçen 1000 yıllık dönemle ilişkilendirilebilir.

İS 1000'den sonra, Levililer Kitabı'na (sürgün kanunlarını ve vaat edilmiş topraklara olan inancı anlatan kitap) paralel olarak Yahudi halkının, Amerikan İhtilali'ne kadar İspanya, Hollanda, Brezilya, Hindistan ve Polonya'da Avrupalı hükümdarların pençesinde çektiği sıkıntılar başlar. Hayatta kalmalarının sırrı kanunlardır.

Ardından Sayılar Kitabı (Kitab-ı Mukaddes'te Yahudileri, Sina'daki Altın Buzağı'dan Kenan ülkesi önlerindeki savaflara kadar getiren bölüm) gelir. Katliamlarla son bulan bir bolluk ve demografik büyüme dönemi ve sonrasında vaat edilmiş topraklara geliş. Tam da gerçekte olduğu gibi: Aydınlanma Çağı'nın muhteşem vaatlerinin dolaylı yoldan Holokost'u, ardından da İsrail'in kuruluşunu tetiklemesi.

İşte o zaman hayatta kalanlardan bazıları yeni kurulan bu devlete yerleşir. Bir devlet ki toprakları o zamana kadar Hititlerin, Antik Filistinlilerin, Habiruların, Kenanlıların, Hiksosların, Mısırlıların, Babillilerin, Perslerin, Bizanslıların, Emevilerin, Abbasilerin, Haçlıların, Fatımilerin, Memlûklerin, Osmanlıların ve İngilizlerin eline geçmiş; fakat Yahudiler bu topraklardan hiçbir zaman vazgeçmemiştir.

Buradan itibaren şu an içinde bulunduğumuz dönem başlar. Bu dönem; ahlaki bir toplumun, halkların kendi kimliklerini parayla ve paraya karşı savunmalarını sağlayacak kanunlarının anlatıldığı

Tesniye'nin bir yansımasıdır.

Yakındoğu'da yaşayan milletlerin birbirlerini karşılıklı olarak tanımasının barış ve savaşı büyük ölçüde belirlediği bu şüphe dolu çağda, göçebelikle geçen bu binlerce yıldan dersler çıkarmaya değer. Ta ki paranın çağdaş barbarlığını –ki beşinci kitaptan doğan umut budur–, medeniyetlerin en ümit vericisini, konukseverlik medeniyetini kurarak alt edene kadar.

Ve artık yolculuk başlasın.

I

YARATILIŞ

(İÖ 2000 - İS 70)

1. Mısır'a kadar: Takastan paraya
2. Mısır'daki İsrail: Paradan altına
3. Kelimelerin anlamı: Göçebelik ve soyut düşünce
4. Hâkimler ve krallar: Altından paraya
5. Babil'de ilk sürgün: Paradan finansla
6. Filistin'e dönüş: Finanstan iflasa

Yahudilik bir yolculukla başlar. Her şeyin anlamı çoğu zaman kelimelerde saklı olduğundan, Yahudi halkının kimliği de, yolculuğa gönderme yapan isminde saklıdır. Yahudilerin en eski atası, Nuh'un torunlarından ve İbrahim'in dedelerinden biri olan *Ever*'dir. Ever ismi; "göçebe", "göçebe adam" ya da "takasçı" olarak çevrilebilir. Ever'in ismi daha sonraları "İbrani" anlamına gelen *Ivri* olacaktır. Sanki Yahudilerin kaderi, geçmişlerinin genetik kodunu taşıyan isimlerine yazılmıştır: Bu halk yolculuk yapmak, takas etmek, iletişim kurmak, aktarmak, dolayısıyla ticaret yapmak zorundadır.

Bu yolculuk teması, tüm göçebe milletlerin kurucu mitlerinde mevcuttur: Onların kurucusu başka yerlerden gelir; ilk tanrıları gezginleri korur; iletişimi, takası, barış ve güven ortamı şartlarını düzenler. Durumu daha da çetrefil hale getiren, aynı tanrının genellikle hırsızların da tanrısı olmasıdır.

Kitab-ı Mukaddes'in öyküsü böyle bir yolculukla başlar. Tevrat'ın ilk kitabı –Yaratılış ismini taşıyan ve ilk cümlesi "Başlangıçta" ya da "En başta"⁹⁰ olan kitap–, tam da dünyanın yaratılışından Yusuf'un Mısır'a gidişine kadar olan, yani ilk insanın hür doğumundan kölelik felaketine kadar olan yolculuğunu anlatır.

Yahudilerin gerçek tarihinde Yaratılış, 18 yüzyıl önce Mezopotamya topraklarında başlar. Bu dönem, İS 70'te İkinci Tapınağın yıkılışı ve Roma İmparatorluğu'nun boyunduruğuyla son bulacaktır. Sonuç olarak, yeryüzündeki cennetten başlayıp yeni bir Mısır'da bitecektir.

Bu –en az– 15 yıllık süreçte bu küçük halk, bugün insanlığın üçte birinin inancının kaidesi olan bir dini ortaya çıkarmış; parayla, ileride kapitalizmin temeli olacak bağlar kurmuştur.

1. Mısır'a kadar: Takastan Paraya

Ish ve Âdem

İbraniler Kenan ülkesine varmadan –yani 3200 yılı aşkın süre– önce, böyle bir halkın var olduğunu kesin olarak söyleyebilseydik, bu halkın kendi yaratılış efsanesini nasıl hatırladığıyla ilgilenmeden tarihini anlatmaya başlayabilirdik. İnanıkları kutsal kitabın anlattığı olayların hiçbir maddi kanıtı olmasa da, bu olaylar İbraniler için yüzyıllarca bir ahlaki, siyasi, ekonomik ve sosyal ilham kaynağı, günlük davranışlar kılavuzu, hayat ve cesaret dersi ve Tanrı'nın krallığına olan inancın kanıtı olarak kalacaktır.

İlk insanın, kendisini anlatan halktan olmadığı kozmogoniler nadirdir. Oysa Kitab-ı Mukaddes'teki durum budur. İlk insan İbrani değildir.

Bu insan, Ish veya Âdem, arzunun var olmadığı, masumiyet ve dürüstlüğü'nün mekânı Eden Bahçesi'nde yaşar. Bu bahçe ona bolluk temin eder, onu bahçeyi korumak hariç bütün işlerden muaf tutar. Eden Bahçesi ona ait olmasa da, bu bahçede önce tek başına, sonra bir eşle mesut yaşamak için hiçbir şeye sahip olması gerekmez. İlk ihtiyaç cinsel, reddedilen ilk duygu yalnızlıktır. İlk insana sadece iki şey yasaktır, bu iki yasak da yemekle ilgilidir: Bilgi Ağacı'nın meyvelerini –yoksa bilgiyi, kendini, dolayısıyla şüpheyi keşfedebilirdi– ve Yaşam Ağacı'nın meyvelerini –yoksa sonsuz yaşama kavuşurdu– yemesi yasaktır. Her iki durumda da Tanrı'ya ait ayrıcalıklar söz konusudur. Bu,

insanlığın ekonomik kaderine dair ilk kayıttır: İnsan arzu etmemek için, ne cehaletinin kapsamını ne de durumunun sınırlarını bilmelidir. Bu iki yasaktan birini –yasak meyveyi yemek suretiyle– deldiği anda, kendisinin ve arzularının farkına varır. İşte o zaman, çalışmadan hiçbir şeyin elde edilemediği kıtlık dünyasına itilir.

Sanıldığına aksine kıtlık arzuyu değil, arzu kıtlığı doğurur. Kitab-ı Mukaddes böyle der. Bu ilk ekonomi politik dersidir.

Eden Bahçesi'nden atılma, insanlığın bu sürgünü, insanı maddi bir varlık haline getirir. Artık kanlı canlı bir varlıktır. Geçimini sağlamak ona yorucu gelir; yoruma göre bu, eşinin çocuk doğurmasından iki kat daha güç, selamete ulaşma yolunda çabalamaktan yine iki kat daha zordur. Böylece Ish, bu isimsiz ve alelade insan, Tanrı'yla insanlığın yazgısını projeye çevirecek bir anlaşma yaparak özel biri haline gelir: Ahlaki masumiyeti geri kazanmak ve kıtlığı ortadan kaldırmak üzere yeryüzünde Tanrı'nın krallığını kurmak.

İlk defa olarak bir kozmogoni döngüsel değildir; başladığı noktaya geri dönmeyi amaç edinmez. İlerlemeye bir anlam kazandırır; Tanrı'yla yapılan ahdi zamanın yelkovanı yapar; insana kaderini belirleme imkânı tanır, ki bu hür irade demektir. Ekonominin işlevi, sürgünün maddi çerçevesini oluşturmak ve kayıp cenneti tekrar yaratmak olarak belirlenmiştir. İnsanlığın artık bir hedefi vardır: Hatasını telafi etmek. Bunu başarmak içinse elindeki tek yol, zamanı değerlendirmektir.

Ancak Yaratılış'a göre, nesilden nesile olaylar çığırından çıkar. İnsanlar, yeni bir cennet bahçesi yaratmak için çalışmak yerine, kavga ve hırsları yüzünden gittikçe bu amaçtan uzaklaşır. Tanrı'ya unuttukça hayatta kalmaları daha da güçleşir. Habil'den Nuh'a, Nuh'tan İbrahim'e, İbrahim'den Yusuf'a, Yaratılış insanın ekonomik baskılarla giriştiği, gittikçe felakete dönüşen savaşımını anlatan bir hikâye haline gelmiştir artık.

Âdem'in, ahlakın gerekliliklerini nedret kanununun gerekliliklerinden üstün tutamayan oğulları birbirlerini öldürür. Kabil'in –ismi “elde etmek” ya da “kıskanmak” anlamına gelir– payına toprak düşer. Habil –ismi hiçliği, nefesi, kibri, boş şeyleri çağrıştırır– ise sürüleri alır.¹³² Köylü çobana geçiş hakkı vermeyince, iki erkek kardeşten biri canından olur. İkinci ekonomi dersi: Herkes başkasının arzuladığını arzular. Bu da, bir toplumun ancak ihtiyaçların farklılaşmasıyla mümkün olduğu anlamına gelir.¹⁶⁵

Çobanın öldürülmesi basit bir kardeş katli vakası değildir. Gerçek fail topraktır; Kabil'e, sadece ve sadece erkek kardeşini ağırlamak için verilen lanetli toprak.¹³² Eğer Kitab-ı Mukaddes iyi adam rolünü göçebe kurbanına verip, yerleşik yaşayan katilin hayatta kalmasına izin veriyorsa, bu katili günahlarından arındıracak bir yolculuğa yollamak içindir.

Daha önce Âdem'e yaptığı gibi, Tanrı Kabil'i de sürgüne yollar. Şiddeti tanıması için onu yoksul bir yolcu, bir göçebe yapar.

Ancak bu kadar ders yeterli değildir. Kabil'in çocukları; Tanrı'ya başkaldırının, hemcinslerle rekabetin ve az bulunan mallar için verilen savaşımın çarklarına tekrar tekrar takılırlar. Birçok kez Tanrı, kendisinin Âdem'le yaptığı anlaşmaya onların da uymasını sağlamaya çalışır. Bütün girişimlerinin sonucunda, tıpkı Babil işçileriyle ya da Sodom ve Gomora'da olduğu gibi, Tanrı

gazabını tekrar gösterir ve insanları kendi zaaflarına havale eder.

İbrahim'den Yakup'a

Büyük Tufan'dan hemen sonra, Tanrı yeni bir strateji uygulamaya karar verir: İnsanlar O'nun bilgeliğine sahip olmadığına göre, bir halkı kendine aracı yapacaktır. Bu halka özel görevler verecek, ancak herhangi bir imtiyaz tanımayacaktır. Bu halktan örnek olmalarını ve dünyayı günahlarından arındırmalarını isteyecektir. "İbrani" halkı işte böyle doğar. Bundan 15 yüzyıl sonra bu halk "Yahudiler" olarak anılacaktır.

Yaratılış'ta anlatılanlara inanacak olursak, bundan 4000 yıl önce Nuh'un Ever isimli torunu Anadolu'da gezmektedir.¹⁶ Buraya gelmeden önce; bereket tanrılarına tapan, yazıyı bilen, sulama sistemleri kuran, tunç işleyen, ticarete altın ve gümüş kullanan insanların yaşadığı ilk şehir-devletlerinden (Uruk, Lagaş, Kirsu, Kiş) geçer.¹⁵⁷ Kiş kralının eski subaylarından Sargon, bu şehir-devletlerini birleştirerek Akad İmparatorluğu'nu kurar, Sümerleri de bu yeni imparatorluğa katar. Akadlar; imparatorluğa saldıran göçebe halkları, bu halkların yaşam tarzı ve kültürlerini benimseyerek kendine bağlar.¹³³ Ever'in Anadolu'da rastladığı bu göçebe halkların arasında Hititler de vardır. Bugün Hint-Avrupa olarak bilinen dil ailesinin en eski dilini konuşan Hititler; "ne ev ne de şehir tanıyan", "buğday nedir bilmeyen dağ adamları" olarak anlatılır.⁴²⁹ Kendilerine ait devletler kuran Sümerler ile Hititler, hem savaşırılar hem de birbirlerini incelerler.

Nuh'un soyundan gelen ve Apirular veya Habirular olarak anılmaya başlanan Ever'in kabilesi; kervan tüccarı, eşek yetiştiricisi,⁶ yerleşik düzene geçmekte olan çobanlardır.⁴³⁰ Kabileye eşlik ettiğine ve onu koruduğuna inandıkları atalarına dua eder, onlara hayvan kurban eder, menhir adarlar.

İÖ 1730'a doğru, Mezopotamya'da tek bir krallık baş gösterir. Bu krallığın başkenti "Tanrı'nın Kapısı" Babil, kralı Hammurabi'dir. Yahudi kanunlarında da "Hammurabi Kanunları"ndan izler olacaktır.¹⁵⁷

Kitab-ı Mukaddes'e göre işte tam bu sırada bu göçebe Apirulardan zengin bir hayvan yetiştiricisi olan Terah, Sümer Keldanistanı'nda yer alan Ur'u (ya da Anadolu'da Ura'yı) terk ederek karıları, çocukları, çobanları ve sürüleriyle Hitit Asuryası'nda yer alan Harran'a yerleşir.⁶ Ancak düşman bir imparatorluktan geldiği için pek hoş karşılanmaz; sürülerini otlatmak için izin almakta zorlanır.

Terah'ın oğullarından Avram –Yaratılış'a göre İÖ 1812'de, yani Âdem'den 20, Nuh'tan on nesil sonra dünyaya gelir–, baba ocağını terk ederek bütün kadınlar arasından Sara (Sara ismi, Harran ve Ur'daki Ay Tanrıçası Ningal'in bir diğer ismi olan Saray'ı hatırlatır⁶) ile evlenir.

İşte o vakit Tanrı ona seslenir. Onu yeni bir halk kurmakla görevlendirir. Bu din görevlisi toplum, insanlığın durumu konusunda Tanrı'ya hesap verecektir. Tanrı, insanlara söylemek istediği her şeyi bu halka söyleyecek; bu halka söylediği her şeyi aslında bütün insanlara söylemiş olacaktır. Avram insanlara, Tanrı'nın saadetini götürmekle yükümlüdür.

Böylece daha doğuda, Hindistan'da başka bir kurucu düşünce sistemi olan Vedalar doğduğu sırada,

Anadolu'da tektanrılı bir din ortaya çıkmıştır. Bu din, ancak hafif yükü –çok fazla put taşımayan– ve hızlı dolaşmak zorunda olan –geçtikleri ülkelerin tanrılarını benimseyecek vakti olmayan– göçebelere inebilirdi. Yeni din iki soyut fikir barındırır: Tek bir tanrı –El veya Elohim (Eloha'dan – tuhaf bir çoğul isim), Tanrı veya YHWH¹– ve bu tek tanrı bütün halkların tanrısıdır.⁶ Muazzam bir olay!

Yaratılış, Avram'ın klanından çobanlar ile Avram'ın yeğeni Lut'un çobanları arasında yapılan toprak kavgalarını anlatır. Lut daha doğuya, Şeria (Ürdün) Nehri'nin suladığı verimli ovalara giderek Sodom'a yerleşir. Avram ise –o sırada 75 yaşındadır– güneye, Kenan ülkesinde yer alan Hebron'a (El Halil) gider. Güney ruhani bilgeliği ve yasaların yol göstericiliğini, Doğu ise geçici zenginliği simgeler.

Avram'ın geldiği Kenan zengin bir ülkedir. Asya'ya giden bütün kervanlar oradan geçmektedir. Küçük şehir-devletlerine bölünmüş bu topraklar, o sırada 12. Hanedan'ın saltanat sürdüğü Mısır tarafından yönetilmektedir. Mısır arşivlerinde, Kenanlı “isyancılar”ı hedef alan beddua dolu metinler bulunur.

Görünüş o ki, Apirular Kenan'da başka bir Anadolu halkı olan Hiksoslarla karşılaşır. Hiksoslar gelişmiş savaşçılardır. Tanrılarında biri olan Seth, Kenanlıların Baal'i ile örtüşür.⁶

Adı artık İbrahim² olan Avram Kenan'a yerleştikten sonra, Tanrı ona iki emir verir.

İlk emir, bu toprakları genişletmek ve değerlendirmektir. Tanrı İbrahim'den, kendisine hizmet etmesi için zengin olmasını ister. Nitekim Yaratılış (13, 2), İbrahim'in servetinin büyümesini gururla kaydeder: “İbrahim'in sürüyle hayvanı, gümüşü ve altını vardı.” Bunların her üçü de o zaman geçerli olan mübadele araçlarıdır. Bu zenginliği elde etmek için ise, hile dahil neredeyse her yol mubahtır. Nitekim İbrahim işi, karısı Sara'yı kız kardeşi gibi tanıtıp onunla evlenmek isteyenlerden hediyeler koparmaya kadar vardırırmıştır!

İkinci olarak Tanrı, İbrahim ve Sara'nın oğlu İshak'ın boğazının kesilmesine engel olarak insanoğlunun kurban edilmesini yasaklar. Kitaba göre İbrahim İshak'ı, diğer eşlerinden biri olan Hacer'den doğan büyük oğlu ve inanışa göre Arap soyunun başlangıcı İsmail'e tercih etmiştir. Böylece Tanrı, binlerce yıldır süregelen dini cinayetlere salt İbraniler açısından bir son verir. Tanrı'nın insan kurbana ihtiyacı yoktur; fakat hayvan kurbandan vazgeçmez. Böyle yaparak Tanrı, Yaratılış'ta insanı farklı bir yere koymuş olur. Bundan böyle şiddet, sadece insanın maddi zenginliklerine uygulanacaktır.

Tanrı'nın seçtiği halkına vermiş olduğu bu iki emir arasında bir bağ vardır. Sürü, altın veya para şeklini alabilen zenginlik, şiddeti engelleyecek en iyi yoldur. Para ve kan arasındaki bu bağ, Tanrı'nın İbranilere ve onların aracılığıyla bütün insanlara gönderdiği uyarıyı vurgularcasına daha binlerce kez karşımıza çıkacaktır. Para her şeyden evvel şiddetten sakınmak için bir araçtır. Kurbandan adağa geçen Yahudi halkı, kaderini de tayin etmiştir. Parayı, zararı tazmin etmek ve misillemeleri engellemek için kullanacaktır. Para, Yahudi halkı için savaş yerine uzlaşma ve barış aracı olacaktır. Yahudiler şiddete duydukları nefreti parayla gösterir. Ta ki paranın zulmü kendilerine dönene kadar...

İbrahim'in Kenan'daki ilk büyük işi, Tanrı'dan aldığı bu iki emir doğrultusunda olur. Karısı ve

İshak'ın annesi Sara'yı gömmesi gerektiğinde; zor yoluyla ele geçirilmiş bir yere değil, Efron adında bir Hititliden satın aldığı Şeria Nehri yakınlarında bulunan Makpela Mağarası'na gömer (Yaratılış 15, 13-16). Bu devrin daha sonra dava konusu yapılmaması için elinden geleni yapar; muhatabının talep ettiği aşırı fiyata karşı çıkmaz (Yaratılış 15, 23-15). Söz konusu fiyat 400 şekeldir (o sırada şekel hâlâ bir ağırlık birimidir). Bu, 4,6 kilo gümüşe eşittir. Bunlar, doğruluğu tekrar tekrar kontrol edilen başka ağırlıklarla ince ince ölçülür.

İbrahim'in neden bu mağarayı insanlardan satın alıp Tanrı'ya adadığını, fiyatının neden 400 şekel olduğunu açıklamak için binlerce sayfa yazı yazılmıştır. Bu mağara insanlara yeryüzünde geçici olduklarını, her ne olursa olsun mülkün, hatta en eskisinin dahi Tanrı'nın verdiği bir borç olduğunu hatırlatır. Tanrı der ki: “Dünya bana aittir; zira siz sadece benim evimde oturan yabancılarsınız” (Levililer 25, 23). Yabancılara konukseverlik gösterme zorunluluğunu da beraberinde getiren bu eğreti durum asla akıllardan çıkmamalıdır.

Mağaraya biçilen fiyat da tesadüf değildir. Daha sonraki yıllarda Yahudi yorumcuların bunu nasıl açıkladığını aktarmakta fayda var; zira bunlar, binlerce yıldır bu metinleri tefsir edenlerin düşünme tarzına iyi bir örnek teşkil eder. Antik pek çok dil gibi İbranicede de sayılar harfle yazılır. Oysa İbrani alfabesinin son harfi “dört yüz” anlamına gelir; öyle ki 400'den öteye sayabilmek için tek değil çift harf kullanmak gerekir. Yani 400 bir nevi sayısal limittir. Buna ek olarak, 400 8 defa 50'ye eşittir. Sekiz haftanın günlerinin sayısal toplamından bir fazladır. 50 ise, 49'dan bir fazladır. 49, bir tarlanın ilk sahibine iade edilmeden önce geçen 49 yıla tekabül eder. Yani 8 ve 50 sayıları, insan zamanının döngülerini dışarıdan sınırlayan sayılardır. Dört yüz, insan zamanının ötesini simgeler.

İnsan zamanının ötesi ise sonsuzluktur. Böylece “400”; İbrahim'in mağara üzerinde, Yahudilerin El Halil ve daha geniş anlamda Kenan ülkesi üzerinde kazandıkları sonsuz hakkı simgeler. Bu rakamın, günümüze dek pek çok jeopolitik sarsıntı yarattığı malum...

İbrahim, Kenan ülkesine gelişinden bir yüzyıl sonra, 175 yaşında ölür. İbrahim'den sonra, biri İshak'ın diğeri Yakup'un olmak üzere iki nesil daha Kenan'da refah içinde yaşar. Dinleri iyiden iyiye belirginleşir.¹⁶ İbraniler birçok Kenan bayramını, kendi geçmişlerinin belli başlı dönemlerinin yıldönümü haline getirirler.⁶

İshak ve Yakup ile, Tanrı'nın hoşuna gitmek için zenginleşme zorunluluğu sabitleşir. İshak sürüleri toplar. “İshak iyice zengin olana kadar varlığını büyüttü. Ufak tefek hayvanlardan oluşan büyük sürüleri, iri hayvanlardan oluşan büyük sürüleri ve birçok kölesi oldu” (Yaratılış 26, 13-14). İshak'tan sonra Yakup da “çok zengin oldu; pek çok sürüsü, cariyesi, hizmetkârı, devesi ve eşiği oldu” (Yaratılış 30, 43). Tanrı Yakup'un servetini kutsar ve onun, erkek kardeşi Esav'dan ekberiyet hakkını satın almasını sağlar. Bu da hayatta her şeyin satılabileceğinin bir kanıtıdır, sadece bir tabak mercimek karşılığında olsa bile...

Yakup, şafakla birlikte bilgeliğinin kendisini alt ettiğini itiraf eden bir melekle güreştikten sonra sakat kalır. İşte o vakit gizemli rakibi Yakup'a *İsrail* (“Tanrı'nın güreşçisi”) ismini verir. Yakup'tan gelen nesil bu ismi taşıyacaktır. Daha sonra Yakup, ele geçirdiği veya büyükbabasının zamanından bu yana aşağı yukarı barışçıl yollardan elde edilmiş toprakları, iki karısı Lea (Reuven, Şimon, Levi,

Yehuda, İssakar ve Zevulun) ve Rahel'den (Yusuf ve Benyamin) ve iki cariyesi Bila (Dan ve Naftali) ve Zilpa'dan (Gad ve Aşer) olan 12 oğlu arasında paylaşır. Çokeşlilik, bölgedeki bütün halklar gibi İbraniler için de uzun yıllar geçerliliğini koruyacaktır.

Kitaba göre, bundan sonra Kenan'da kıtlık yaşanmıştır. Kitap belki de o dönemde Ortadoğu'yu vuran mali krize gönderme yapmaktadır.¹⁵⁷ Kıtlık, Yakup'un ailesini –ya da en azından bir kısmını– Mısır'a gitmeye zorlar. Bu yeni bir şey değildir: Yakınoğu'nun su sıkıntısına karşılık Mısır'da her yıl Nil Nehri'nin çamurlarıyla beslenen topraklar tarla ve bahçelerle doludur. Buna bağlı olarak ne zaman doğuda kuraklık yaşansa, Kenan, Kapadokya ve Mezopotamya'dan gelen Asya kavimleri bu topraklara doluşur. Bu kavimlerden biri olan Hiksoslar –İbraniler onlarla El Halil'de karşılaşmış ve birbirlerine karışmışlardır–, Nil'i istila etmek için böyle bir kuraklığı fırsat bilmişlerdir.¹⁵⁷ Üstün askeri güçleri, özellikle arabalarını çektirmek için at kullanmaları sayesinde, –Mısırlılar bu tekniğe hâkim değildir– önce Memfis'te daha sonra Tebai'de iktidarı ele geçirip Amon'un rahiplerini Asya'dan gelen ürünlerden mahrum ederler. Ürünler bundan böyle, Hiksosluların sevgili tanrısı ve Osiris'in erkek kardeşi Seth'in mabedi olan Avaris'e gönderilmek zorunda kalır.

Mısır firavunu I. Seti'nin, Horus'u alt eden ve vahalarda yetişen ürünleri koruyan tanrı Seth'ten geldiği söylenir.¹⁶ Tam o sırada en parlak dönemlerini yaşamakta olan Hititlerden kalma, isimleri İbrahim, İshak ve Yakup olabilecek kişilerden de bahseden metinlerin içinde, Apiru veya Habiruların varlığını kanıtlayan ilk yazılı izlere rastlanır.⁶

2. Mısır'daki İsrail: Paradan altına

Sürgündeki zenginlik

İbraniler (bundan ancak yedi yüzyıl sonra “Yahudi”, yani Yahudiye sakinleri olarak anılacaklardır) aşağı yukarı İÖ 1600'de Mısır'a gelirler. Kenan'da tanıdığı oldukları Hiksoslar tarafından iyi karşılanırlar.

Yaratılış'a göre (37, 41), Yahudileri Mısır'da Yusuf adında biri karşılar.¹³¹ Tarihi kayıtlarda böyle biri geçmez. Maiyet Yahudilerinin ilki olarak karşımıza çıkan bu Yusuf, Yakup'un oğullarından biridir. Şeytan tüyü olan ve erkek kardeşleri tarafından kuyuya atılan Yusuf, yaklaşmakta olan mali krizi –bir rüyasını yorumlamak suretiyle– öngörüp, bu krizin nasıl engellenebileceğini söyleyerek firavuna danışman olmuştur. Önerdiği çözüm, tasarrufun en ilkel biçimi olan rezervler kurmaktır. Kitab-ı Mukaddes'in, tam bir ekonomi politik dersi niteliği taşıyan, yedi yağlı ve yedi sıska inek benzetmesi, sosyal düzende devrim yaratır. Buna göre, bütün hasadı tüketmemek, gelecekteki sıkıntıları öngörmek ve ona göre hareket etmek şarttır. Bu, doğayı kontrol etmede zamana rol vermek demektir.

Kitab-ı Mukaddes'in ilk kitabı burada biter. Ancak Yahudi halkının tarihi oluşumu henüz sona ermemiştir. Yazılı yasalara sahip olmak, bir krallık kurmak ve bu krallığı kaybetmek için onlara daha çok zaman gerekmektedir. Ancak o zaman para ve dünya ile olan ilişkileri tam olarak oturacaktır. Bu

tarihi oluşum, yeryüzündeki cennet Kenan'da başlayıp Roma'da kölelikle son bulacaktır. Ve yine mal mülk, inanılmaz bir teolojik ve politik dönüşümün tam ortasında yerini alacaktır.

Birkaç yüzyıl boyunca, yaklaşık İÖ 1200'e kadar İbraniler Mısır'da mutlu yaşamıştır. Hiksoslu prenslerin dostları (veya kuzenleri) sıfatıyla cemaatleri genişler ve güçlenir, millet içinde millet haline gelirler. Henüz ne kutsal bir kitaba –kutsal kitabı yazıya dökmek yasaktır– ne de kuralları konmuş ayinlere sahip oldukları halde, başkalarına örnek olmak ve Tanrı'nın birliğini kabul ettirmek üzere Seçilmiş Halk gibi davranırlar. Bazıları bir gün vaat edilmiş topraklara dönmeye hazırlanırken, diğerleri Mısırlı gibi yaşar. Hepsi meslek sahibidir: Esnaftan duvar ustasına, marangozdan çiftçiye veya ayin yöneticisine. Çoğu Mısır elitlerinin arasına kabul edilir, Mısır dilini öğrenir, Mısır âdetlerini benimserler. Gökbilimci, kâtip, subay, sarraf olurlar. Bazıları asimile olup kendi gruplarını terk eder. Çoğu, Mısırlılar kadar fakirdir. Bu insanlar kendilerini bağrına basan bu halkla o kadar özdeşleşmişlerdir ki, durumu iyice abartırsak, artık sadece Mısırlıdırlar. Kültürleri ise, Nil vadisinde oluşmuş çeşitli kültürlerden sadece bir tanesidir.

Mısır taklidi bir şemaya göre Yahudiler, (en azından sembolik olarak) Yakup'un 12 oğlundan inen 12 aileye veya kabileye ayrılır. Hepsi çokeşli olan bu aileler klanlara, bu klanlar ise hâkimler (*chofetim*), güvenlik görevlileri (*choterim*) ve muhafızlar (*chomerim*) tarafından yönetilen “baba evleri”ne bölünür. Klan şeflerinden oluşan bir meclisin (*eda*) kontrolünde bir prens (*nassi*) bütün halkı ilgilendiren kararlar alır. Bu prens sadece firavuna hesap verir; firavunla vergi ve angarya konularını müzakere eder.

Yahudiler kendi aralarında ve Mısırlılarla ticaret yapar; ancak Mısırlılara, zorda olan din kardeşlerine gösterdikleri anlayışı göstermezler. İbraniler arasında takas ve faizsiz borca dayalı bir dayanışma doğar.

Para henüz bugünkü şeklini almamıştır. Ticareti yapılan her şey, muhayyel nicelikte altın veya sabit ağırlıklı külçeler haline getirilmiş madenlerle ölçülür. İÖ XVIII. yüzyıldan kalma bir stelin üzerine şöyle yazılıdır: “Onbaşı Nebsem, Hay'da 120 bakır birimlik [*deben*] öküz sattı. Karşılığında iki kap içyağı [60 *deben*], ince kumaştan yapılmış beş peştamal [25 *deben*], güney keteninden örülmüş bir giysi [20 *deben*] ve deri [15 *deben*] aldı.”¹⁷

Tebai'de İÖ XV. yüzyıldan kalma bir mezar taşının alçak kabartmasında, bir kefesinde iki öküz diğerindeyse dokuz madeni halka olan bir terazi görülür. Bu yüzyıldan itibaren, belirsiz boyutlarda kurşun veya altın külçeler, alışverişte ödeme aracı olarak kullanılmaya başlanır.

Sürgündeki Yahudiler, Kenan'da kalan akrabalarıyla bağlarını koparmaz. Kervanları izleyen İbrani tüccarlar aracılığıyla, onlarla dini yazı ve sayısız mal alışverişinde bulunurlar: Nubiya altını (kuyumcuların mücevher ve cenaze eşyaları yapımında kullandığı “Tanrıların eti”), bakır, ametist, abanoz, buhur, yağ, devekuşu yumurtaları, egzotik hayvan postları, fildişi, vs. Böylece Yahudiler, imparatorluğun en önemli tüccar ve simsarları arasında yer alırlar.

Ancak iktidarın el değiştirmesi, ticari nüfuzları ve eski iktidara olan yakınlıkları nedeniyle İbranilere felaket getirir. Bu ilerisi için de bir ders niteliğindedir. İÖ 1600'e doğru Tebaili rahipler, Hiksoslu işgalcilere başkaldırma cesaretini gösterir. Ahmosis adında biri Avaris'i ele geçirir,

işgalcileri kovar, Tebaili rahiplere güçlerini geri kazandırır ve 18. Hanedanı kurar. Mısırlı İbranilerin bu yeni hanedanla hiçbir ilişkisi yoktur. Kitab-ı Mukaddes'in o sarsıcı ve özlü ifadesiyle aktardığı gibi: "Yusuf'u asla tanımayan yeni bir kral Mısır'ın başına geçti" (Çıkış 1, 8). Mısır'ın yeni hanedanı Amenofisler, Amon'u tekrar koruyucu tanrıları yaparlar.

Ekonomi geliyor

Artık paraya benzer bir şey ortaya çıkmaktadır. Mısır'da altın, bakır, gümüş ve tunç akçe görevi görür. Bu yüzdendir ki Mısır hiyeroglifinde altın, sıra sıra inci deseni ile belirtilir.

Koşullar gittikçe sertleşir. Kuzeydoğuda baskıları artıran Hititlere göğüs gerebilmek için Mısırlılar profesyonel anlamda kara ve deniz birlikleri kurarlar. Tel el-Amarna'da bulunan bu döneme ait Mısır tabletlerinde ilk kez İbranilerden söz edilir. Bir firavundan öteki firavuna İbranilerin hayatı gittikçe zorlaşır. İÖ 1372'ye doğru Akhenaton adını alan IV. Amenhotep, Tebai'deki din adamlarını ortadan kaldırır ve kendi hanedanının koruyucu tanrısı Amon'u evrensel tek bir tanrı olan Gök Tanrısı Aton ile değiştirir. Firavun Aton'un, her bir ışık huzmesinin hayatın hiyeroglifini tutan bir insan eline ulaştığı parıldayan bir yuvarlak şekilde betimlenmesini buyurur. Bu tuhaf dönem üzerine onlarca teori üretilmiş olsa da hâlâ kesin bir açıklık getirilememiştir.¹⁵⁷ Muhtemelen tektanrılı olan bu yeni kült, İbranilerden ilham almış olabilir. Ancak İbraniler yeni düzene boyun eğmezler; bu gizemli firavunun İÖ 1347'de aşağı yukarı eceliyle ölümünü¹⁵⁷ ve Tutankamon'un tahta çıkışını sevinçle karşılarlar.

Tebai'deki din adamları ve askerler iktidarı tekrar ele geçirerek İÖ 1186'ya kadar sürecek olan 19. Hanedanı kurar. Aralarında II. Ramses'in de (İÖ 1294-İÖ 1229) bulunduğu bu hanedan, İbranilere saldırmaya başlar. Firavunlar; İbranilerin sayıca çokluğundan, dayanışmalarından, devlet ve ordu üzerinde halen muhafaza etmekte oldukları azımsanamayacak nüfuzlarından endişe duyar. Mısır elitlerinin bir kısmının olağanüstü Mısır biliminin dünya anlayışına yakın, belki de Akhenaton'u Amon rahiplerini ortadan kaldırmaya iten bu eski dinle ilgilenmesine hayret ederler. Firavunlar İbranileri toplumdaki soyutlar; onların belli meslekleri icra etmelerini, evlenmelerini ve çocuk yapmalarını engeller; yeni doğanları öldürür; hayatta kalanları ise, tuğla üretmek ve yeni imparatorluk için şehirler ve anıtlar inşa etmek üzere köle olarak kullanır. "[İbrani halkı] firavun için Pitom ve Ramses adında ambarlı kentler inşa etti" (Çıkış 1, 11).

Ardından Musa gelir, kurtarılmış ve kurtarıcı. En azından Kitab-ı Mukaddes öyle der; zira Mısır tarihi, yeni doğan bebeklerin katlinden mucizevi şekilde kurtulmuş ve daha sonra neredeyse firavuna kardeş bir prens olmuş bu İbrani hakkında tek kelime etmez. Kitaba göre Musa, bir İbrani'ye kötü muamele eden bir Mısırlıyı öldürünce kendisinin de bir İbrani olduğunu anlar. Tanrı alev alev yanan bir çalılık aracılığıyla Musa'yı, İbranileri kölelikten kurtarmak ve onları kendi topraklarına götürmekle görevlendirir. Kendi köklerinden bihaber, yabancı memlekette devletin zirvesine gelmiş bir İbrani'yi isyancı kölelerin önderi yaparak Tanrı tuhaf bir karar almıştır! İleride bunun daha pek çok örneğini göreceğiz.

Bu, gelecek için hem politik hem de ekonomik bir derstir. Eğer Tanrı Musa'ya asimile olduğu,

İbrani olmayan bir memlekette servet ve nüfuz elde ettiği için kızmıyor, hatta onu peygamberi yapıyorsa, neden diğerleri de öyle yapmasınlar?

Musa, Tanrı'nın kendisine verdiği görevi kabul eder. Neredeyse kardeş gibi olduğu firavundan köleleri kendisine satmasını ister. Firavunun reddi onur kırıcı olur: Daha az hammaddeyle daha çok tuğla yapmaları istenen İbranilerin çalışma şartları kötüleşir. Bunun üzerine İbraniler Musa'ya baş kaldırır; Musa ise Tanrı'dan yardım ister. Elohim, birçok mucizeyle Mısır'ın tanrılarından üstün olduğunu kanıtlar. Bu mucizelerin her biri, ilahi kudretin ekonomiye olan hâkimiyetinin bir işareti olarak yorumlanabilir. Mesela Mısırlı münecimlerin yarattığı kertenkeleyi yutacak kadar güçlü bir timsaha dönüşen değnek, ne kadar olağanüstü olursa olsun insanın yarattığı her şeyin Tanrı tarafından yönetildiğini gösterir. Sıra Elohim'in, firavunun Seçilmiş Halkın gitmesine izin vermesi için Mısır'a gönderdiği on belaya gelir. Bu on ekonomik yaptırım öyle mükemmel ayarlanmıştır ki, bütün zenginlik kaynaklarına sırayla saldırarak zindancının canını gittikçe daha çok acıtır: su, hava, balıklar, tarım, buğday, hayvan sürüleri, iklim, vs. Bu belaları anlatan kelimeler bile ekonomik mesajlar verir. Mesela belalardan biri olan kan için kullanılan kelime (*dam*), daha sonra para anlamına gelecektir (*damim*). Kan ve para, İshak'ın kurban edilişinden beri ayrılmaz bir ikilidir.

Gerçekte ise para yeterli olmaz. Firavunun İbranilerin gitmesine izin vermesi için Mısır'da ilk doğan çocukların ölmesi gerekecektir.

Sürgün ve özgürlük

Firavun aynı zamanda İbranilerin Mısır'dan zengin ayrılmalarına da izin verir. Dört ayrı metin bunu belirtmiştir. Öncelikle İbrahim'e bundan çok önce iletilen kehanete göre: "O ülkeden çok büyük servetle ayrılacaksınız" (Yaratılış 15, 13-14). Ardından alev alev yanan çalılık önünde Musa'ya verilen emir: "Her kadın komşusundan ve konuğundan altın ve gümüş vazolar, giysiler isteyecek; oğullarımızı ve kızlarımızı bunlarla süsleyeceksiniz. Mısırlıların varını yoğunu ellerinden alacaksınız" (Çıkış 3, 21-22). Daha sonra Musa'nın yola çıkmadan evvel kabile şeflerine ilettiği emir: "Herkes komşusundan altın ve gümüş istesin" (Çıkış 11, 2). Son olarak, aynı kitapta daha ileride yer alan hayli kuru durum özeti: "İbraniler talep ettiler ve Mısırlıları soydular" (Çıkış 12, 35-36). Kölelerin servetleriyle kaçmasına şaşanlara, kutsal kitap yorumcularının¹⁵⁰ daha sonraki yüzyıllarda verecekleri cevap, bu servetin kölelik yılları boyunca yapılan bedava iş için ödenen bir tazminat veya veda hediyesi veya yenik bir ordunun galiplere ödediği bedel olduğu şeklinde olacaktır. Troyes'lu Raşi gibi Ortaçağ'da yaşamış bazı Yahudi yorumcular ise, bu malların İbranilere bir yarar sağlamadığını belirtirler. İbraniler Kenan ülkesine vardıklarında, bütün servetlerini Tapınağa saklarlar. Bu Tapınak daha sonra sırasıyla Babilliler, Yunanlar ve tapınağı Yunanlardan alan Romalılar tarafından yağmalanacaktır. "Para halen Roma'dadır."³²⁵

Bu, yeni bir ekonomi dersidir: Zorla veya terörle elde edilen para, aynı yolla elden çıkar. Kaldı ki servetin bir kısmı çok daha önce yok olacaktır. İbraniler Mısırlılardan aldıkları altınlarla, neredeyse bütün aile şeflerinin hayatına mal olacak Altın Buzağı'yı oluşturacaklardır.

Anlatılana göre, Mısır'dan çıkış İÖ 1212'de gerçekleşir. Nitekim dönemin Mısır metinleri,

hastalıklı bir halkın veya cüzamlı bir kralın yönetimindeki bir halkın atılmasından ve yabancı kölelerin ayaklanmasından bahseder. İÖ 1207’de, Firavun Merenptah’a adanmış stelde, Apirularla ilgili ikinci bir atfa rastlanır. II. Ramses’in oğlu ve halefi Merenptah, Apiruları Kızıldeniz’in ötesinde, o sırada kısmen Mısır hâkimiyetindeki Kenan’a kadar takip etmiştir.

On binlerce erkek, kadın ve çocuk yola çıkar. Bunlardan bazıları altınlar, gümüşler, çeşit çeşit mal, hatta kölelerle yollara düşer. Kimi Mısırlı eş dost, İbranilerin Sina Çölü’nden kuzeydoğuya, Kenan ülkesine doğru yaptığı bu yolculukta onlara eşlik eder.

Kısa sürmesi beklenen bu yürüyüşten sağ çıkabilmeleri için, Musa çok sert bir sistem geliştirir. Bu, din ile maddiyatın iç içe geçtiği bir göçebe ekonomisidir. Öncelikle, zengin fakir herkesten kimliğini açıklamasını, yarım şekel vermesini (Çıkış 30, 11-16) –şekel hâlâ para değil ağırlık birimidir– ve aile başına bir kuzu kurban etmesini ister. Zanaatkârlara sağlam fakat hafif eşyalar yapmalarını buyurur. Mısır’da çektiklerinden dolayı Musa, İbranilere aşağılayıcı işler yapmalarını yasaklar; haftada bir dinlenmelerini şart koşar; tüm kölelere yılda yedi hafta izin verilmesini (Çıkış 20, 10), İbrani kölelerinse altı yıl sonunda azat edilmesini emreder (Levililer 25, 42; Çıkış 21, 1). Anlaşmazlıkların çözümünde, işlenen kusurlara uygulanacak cezaları nispiyet ilkesine göre düzenler (Çıkış 21, 12); bütün zararların, hatta fiziksel zararların altın veya gümüşle tazminini öngörür. Son olarak, İbranilere kervanlarda veya vahalarda karşılaştıkları yabancılara dostça davranmalarını salık verir; zira onların suyuna ve yiyeceğine ihtiyaç duyabilirlerdi. Kabilelerden biri olan Levileri, bu kuralları sert bir şekilde uygulamaları için görevlendirir.

Fakat halk bu kurallara uymak istemez. Bir kölelikten bir başka köleliğe düşmek için kurtulmadıklarını öne sürerler. Homurtular yükselir, itirazlar artar. Bu kadar kısa bir yolculuk için neden bu kadar sert kurallar konduğunu anlamazlar. Birkaç gün içinde Kenan ülkesine varacak, denklere yere koyacak ve nihayet kavuştukları topraklarında bayram yapacaklardır. Bu nedenle Musa Tanrı tarafından vaat edilen Yasaları almak için Sina Dağı’na doğru yola çıktığı an, İbranilerden bazıları ellerindeki ganimetle put yapmaya girişir.

Bu, hem gülünç hem de isyankâr bir projedir: Ömürlerini tuğla yaparak geçirdikleri cehennemden onları kurtaran tek Tanrı’yı unutarak eski efendilerinin tanrılarına özenirler, kendilerine kötü muamele edenlerle eşit olduklarını göstermeye çalışırlar. Musa’nın erkek kardeşi Harun, Levilerin de yardımıyla, putun yapımını Musa’nın dönüşüne kadar geciktirmek için elinden geleni yapar. Öncelikle, elebaşlarına model olarak Mısır’da zenginlik simgesi olan buzağıyı önerir. Böylece herkesin putun ne kadar gülünç olduğunun farkına varacağını umar. Fakat durum böyle olmayınca, buzağıyı yapmak için Mısır’dan getirilen bütün mücevherlerin toplatılmasını teklif eder. Bu mücevherlerin sahibi kadınların buna itiraz edeceğini düşünür. Bu da tutmaz. Mısır’dan gelen hazinenin neredeyse tamamı bu şatafatlı Altın Buzağı’ya gider. Mesaj açıktır: İnsanlar, ya tek bir Tanrı’ya tapacaklar ya da Tanrı’nın insanlara kendisini sevsinler diye verdiği zenginlikler önünde yerlere kapanacaklardır.

Bu, yeni bir ekonomi dersidir: Tanrı’nın hizmetinde bir araç olan para; Tanrı’nın rakibi, bir put

olabilir. Para tek amaç haline gelirse tehlike arz eder. Bir başka deyişle, ahlaki çerçeveye oturtulmadıkça zenginleşmek de bir nevi puta tapmaktır.

Daha ileriki tarihlerde Yahudilerin düşmanları için, para ve kan arasındaki bu özdeşlik, para ve Tanrı, yani Tanrı, para ve kan arasında özdeşliğe dönüşecektir. Bir gün gelecek Tanrı'nın kanı para karşılığında satıldı diyeceklerdir. Antijudaizmin³ bu ölümcül üçgeninden kurtulmak mümkün olmayacaktır.

40 günün sonunda Musa, Tanrı'nın kendisine yazdırdığı On Emir'le geri gelir. Altın putu görünce öfkeden çılgına dönen Musa, kitaba göre putu "yakar". Demek ki Buzağı, altın kaplama ahşaptan ibarettir. Kitabı tefsir edenlere göre ise Musa, Altın Buzağı'yı ateşte eritip 3000 günahkârın boğazından aşağı akıtır. Kitaba göre, Musa böyle yaparak Mısır'dan gelen bütün zenginliği ve İbrani halkının bütün elitlerini yok eder. Elitlerin suçu, zenginliği elde tutmak istemeleridir. Yine kan ve para bir aradadır.

Musa, bu olaylar silsilesiyle –Mısır'dan kaçış, Kızıldeniz'i geçiş, çöle varış ve putların yok edilmesi– şaşkına dönen halktan, en büyük servetinin asla satamayacağı ve asla tüketemeyeceği, fakat her birinin bir başkasını mahrum etmeksizin sahip olabileceği Yasalar olduğunu düşünmesini ister. Artık yasalara sahip olan bu gezgin halk, bu yasaları gelecek kuşaklara aktarmak ve dünyanın belkemiği haline getirmek için bunları iyice tanımak ve bunlara göre yaşamak zorundadır. Musa, mat edilmiş halkına On Emri işte böyle dayatır. Muazzam sosyal boyutlara sahip On Emir ile yeni bir ahlak sistemi kurulur. Bu emirler, çalışmayı ve haftada bir dinlenmeyi emreder; kutsal eşyalar yapmayı yasaklar; sözleşmeleri ve özel mülkiyeti korur; hırsızlığı insan kaçırmakla, insan kaçırmayı ise cinayetle eş tutar.

Musa, Levileri bu emirlere uyulmasını sağlamakla görevlendirir. Altın Buzağı olayına karışmayan tek kabile olduklarından, Musa onları seçilmişlerin seçilmişini yapar. Dini görevleri olmayan kabile sayısını 12'de tutmak için ise, Yusuf'un kabilesini (Yusuf'un oğulları Manasseh ve Efraim arasında) ikiye böler.

Ancak Musa, köleliğin utancını yaşamış ve Altın Buzağı'yla baştan çıkmış yoldaşlarının emirlere uyamayacağını anlamıştır. Yasaların kalbi olan özgür iradeyi benimseyemeyecek kadar uzun bir süre başkalarına boyun eğmişlerdir. Musa'nın halkı yenilemesi, elindeki halkı hafızası temiz, Mısır'ı tanımamış bir nesille değiştirmesi gerekmektedir. Gereği görülür: Mısır'ı tanımış herkes çölde ölmelidir. Eski kölelerden hiçbiri özgür topraklara adım atamayacaktır.

Alternatif bir halk oluşturana kadar geçen süre zarfında, akıl almaz bir göçebe düzeni kurulur. Bu kumdan labirente İbranilere ve yerlerine geçecek çocuklarına yardım amacıyla Tanrı, Âdem'den bu yana insana dayatılan en önemli zorluklardan birini geçici olarak kaldırır: çalışmak. "Manna" adında bir madde yolcuların karnını doyurur. Tefsirlere göre manna, yiyenin hayalini kurduğu yiyeceğin tadını alan tuhaf bir maddedir. Çocuklar için süt, yetişkinler için ekme, yaşlılar için bal tadındadır. Bunu yiyen, melekler kadar güçlü olur. Ancak manna aynı zamanda monoton bir yiyecektir. Bunu yemek sadece açlık giderir, zevk vermez. Sina, Eden Bahçesi değildir. Manna limitsiz de değildir. Her sabah çadırların önüne düşer; içerdekiler sadece ihtiyaçları kadarını alabilirler. Fazladan alınan

çürür. Stok yapmak imkânsız olduğundan ticaret yapmak da imkânsızdır.

Kitab-ı Mukaddes'te anlatılan her olayda olduğu gibi, bu fenomen için de akılcı bir açıklama arandı. Bazı bilim insanları mannanın, ılgıngiller familyasından bazı bitkilerde yaşayan parazitler olabileceğini düşünüyor. Bu bitkiler bugün hâlâ Necef Çölü'nün güneyinde yetişir. Bedeviler; *Tamarix mannifera* olarak bilinen, karbonhidrat değeri çok yüksek, kabukları tatlı ve yapışkan tatta olan bu böcekleri bugün bile bal yerine kullanır. Onlara verdikleri ad ise... *man*'dır!

Tadı tuzu olması için bunca hayal gücü gerektiren bu yiyecek İbranileri memnun etmez. Bu kum zindanından kaçmak isterler. Bundan çıkarılması gereken ekonomik bir ders vardır. Bir yiyeceği bol bol üretmek, oturacak ve barınacak yer vermek, yokluğu ortadan kaldırmak yetmez. Sadece en temel ihtiyaçlarını karşılayarak kimse mutlu olamaz. Herkes arzularını gerçekleştirmeye çabalar; yeni yeni arzular icat etmekten zevk alır. İbraniler vaat edilmiş toprakları görmek istemekle birlikte, bu toprakların kendilerini tatmin etmeyeceğini de hissederler. Bu yüzden vakitlerini bu toprakların peşinde koşmakla geçirmekten rahatsızlık duymazlar. Kumdan labirentte dolanmak artık başlı başına bir amaç olmuştur.

Aslında yolunu şaşırılmış bu İbranilerden bazıları, zamanla bu sonu gelmez gezintiden zevk dahi almaya başlar. 40 yılın sonunda her ihtiyaçlarının karşılandığı bu göçebe hayatına o kadar alışmışlardır ki, nihayet Kenan'a varan öncüleri bu toprakları beğenmezler. Zira burada yemek yemek için çalışmak gerekmektedir.

Yakında ölecek olan Musa, İbranilere son bir ekonomi dersi daha verir: Yabancılaşmanın monotonluğu (*avodah*), özgürlüğün belirsizliğine (*melakh'a*) değmez. İlk kelime cezaya, ikinci kelime ise güce gönderme yapar. Yahudiliğin mesajı bir kez daha kelimelerin gizli anlamlarında saklıdır.

3. Kelimelerin anlamı: Göçebelik ve soyut düşünce

Nesnelere atfedilen kelimelerin kökleriyle ilgilenmezsek, Yahudiliği ve özellikle bu inanışın parayla ilişkisini anlayamayız. Yaratılış'ta; kelimelerin insanlara, bu kelimelerle anılacak nesnelere önce verildiği, kelimelerin nesnelere bağımsız bir hayatı olduğu yazar. Yahudiliğin ekonomiyle ilişkisini çözümlenmek de, her şeyden önce Yahudiliği anlatan kelimeleri incelemek, bu kelimelerin geçmişini ve diğer kelimelerle ilişkilerini anlamaya çalışmak demektir. Mesela aynı sessiz harflerle yazılan kelimeler (İbranicede sesli harfler yazılmaz; birçok kelime ise aynı sessiz harflerle yazılabilir) veya aynı sayısal değere sahip kelimeler (İbranicede her harf bir sayıya, her kelime ise bu kelimeyi oluşturan harflerin her birinin sayısal değerinin toplamına eşittir) arasındaki ortak noktaları ortaya çıkarmak gerekir.

Sina'yı aştıkları dönemden bu yana Yahudiler, işte böyle bir düşünce mekanizmasını kullanarak zihinsel kurgulamanın, ilk bakışta birbiriyle alakası yokmuş gibi duran olayların arasındaki ortak değişmezleri ortaya çıkarmayı hedefleyen bilimsel anlatımın temellerini atarlar. Bundan 3200 yıl önce yaşamış Yahudiler, kelimeleri inceleyerek gelecek kuşakları soyut düşünceye hazırlarlar. İleride göreceğimiz gibi soyut düşünce; finans, bilim ve sanat için gerekli en temel yetidir.

Soyut düşünebilme göçebenin en büyük zenginliğidir. Bunu kimse ondan alamaz. İşte soyut

düşünerek ekonomik kelimelerle nerelere varılabileceğine dair örnekler.

Var olmak ve sahip olmak

İbranicede “sahip olmak” diye bir fiil yoktur. “Olmak” veya “var” anlamına gelen *yeş* kelimesi, “var olanın” nesnelere ilişkisini de belirtir. “Sahibim” cümlesinin karşılığı *yeş li*’dir. *Yeş li*, “bu bana ait” ya da “bu benim içindir” demektir. Bir başka deyişle, sahip olunan nesne bu nesneye sahip olandan ayrılamaz. Nesnelere, onlara sahip olanların hayatını yaşar; sahip olduğu nesneyi elden çıkaran kimse, satışın getirdiği paradan daha çok yaşam gücü kaybeder.

Para

Para anlamında en çok kullanılan kelime *kessef*, Kitab-ı Mukaddes’te toplam 350 defa geçer.⁹⁸ *KSF* sessizleriyle yazılır, *kossef* olarak okunur. *Kossef*, imrenme ve özlem demektir. Her iki duygunun da parayla alakasız olmadığı açıktır. Öte yandan, aynı sessiz harfler *kassaf* veya başka bir şekilde okunacak olursa, Kitab-ı Mukaddes’te sadece beş kez geçen ve her seferinde de “arzulamak” fiiline yakın bir anlam taşıyan bir fiil elde edilir.¹¹¹ Nitekim bu fiilin geçtiği yerlerde de paranın giderebileceği arzulardan bahsedilir.¹¹⁹

Para, insanın hakkı olan şeyi *talep etmesine* yarar. Eyüp Peygamber’in Tanrı’ya dediği gibi: “Sen çağırırdın, ben yanıt verirdim; ellerinle yaptığın yaratığı *talep ederdin*” (Eyüp 14, 15).

Para, insanın *sabırsızlığını* giderir. Davut’un düşmanları hakkında dediği gibi: “Parçalamak için *sabırsızlanan* aslanlar gibiler” (Zebur 17, 12).

Para, *sevilme arzusunu* tatmin eder. Sefanya Peygamber’in bildirdiği gibi: “Kendine gel, ey *arzudan yoksun insanlar!*” Bu cümle hâlâ “sevilmeyi hak etmeyen insanlar” olarak çevrilir (Sefanya 2, 1).

Para, çekilen *acıyı* dindirir. Şairin dediği gibi: “Ruhum *acıdan* kendini tüketiyor” (Zebur 84, 3).

Son olarak para, uğrunda *hırsızlık dışında her şeye hazır* olduğumuz şeyi elde etmemizi sağlar. Lavan’ın, Rahel’in çaldığı putları da yanına alarak evinden ayrılan Yakup’a dediği gibi: “Ama ilahlarımı niçin *çaldın?*” (Yaratılış 31, 30).

Böylece para; talep, arzu, acı, aşk ve ihtirasla bağlantılıdır.¹¹⁹ Para, bütün bunları şiddete başvurmadan, medeni bir şekilde tatmin etmemizi sağlar. Tek şart, para tutkusunu kontrol etmektir; zira Vaiz’de en iyi şekilde dile getirildiği üzere: “Parayı seven paraya doymaz” (5, 9). Yeni bir ekonomi dersi daha: Arzu arzuyu doğurur.

Ancak İbranice harflerle oynamayı sevdiğine göre,²⁹⁶ *kessef* kelimesini oluşturan harflerin yerlerini veya harflerden birini değiştirerek de para anlamına gelebilecek kelimeler elde edilebilir: *kachef* (büyücülük), *hessef* (keşfetmek, ortaya çıkarmak), *sahaf* (tahrip etmek) ya da *sekef* (zayıflatmak, hevesini kırmak, üzme). *Kessef*, *kes* (kesmek, feshetmek) ve *sof* (son) olmak üzere ikiye de bölünebilir. Yani kelime “feshin sonu” anlamına da gelir. Para, bir bozuşmanın veya şiddet eyleminin sonunu, iletişimin yeniden başlamasını gösterir. Para da zaten buna yarar.

Para için anlam tamamlayıcı başka kelimeler de kullanılır.

Nakit para anlamına gelen *maot*, başka şekilde okunacak olursa *meet* (zamana bağlı olan) olur. Bir başka deyişle para; zamanı, işi, uzlaşmayı anlamlı kılmanın bir yoludur.

Ödenmesi gereken ücret anlamında para, daha sonraları *DaM* (kan) kelimesinin çoğulu *DaMim* olarak söylenecektir. Para, kanın yerine geçer. Sunak, kurban edilen hayvanın kanıyla (*DaM*) boyanır; hayvan, adak adayının parasıyla (*DaMim*) satın alınır.⁹⁸ Daha önce Mısır'da pek çok defa rastladığımız kan ve para arasındaki bu tehlikeli ve açık ilişkiyi, önce Hıristiyanlar daha sonra Müslümanlar, Yahudileri çocukların kanını içmekle suçlamak için saptıracaklardır. *DM*, *DaMa* (benzetmek, kıyaslamak, temsil etmek) anlamına da gelebilir; zira para, kıyaslanan şeyleri temsil eder. Son olarak *DM*, *DoM* (sessizlik) olarak da okunabilir. Bu da paranın susturduğu, tartışmayı engellediği anlamına gelir. Buna karşılık Talmud'un daha sonraki son derece yerinde yorumuna göre (Bava Kama 92 a), tazminat olarak ödenen paraya rağmen saldırgan, kurbanı kendisini bağışlamadıkça kefareti ödemiş sayılmaz.²⁹⁶

İbranicede bir kelime daha para anlamına gelir. "Servet" demek olan *mamone*. Oysa *ma-mone*, *ma* (*ata*) *mone* cümlesinin kısaltmasıdır, ki bu da "Ne yapmayı düşünüyorsun?" manasına gelir. Bir başka deyişle, para insanı eylemlerini hesaplamaya iter.

Her harfin sayısal bir değeri olduğuna göre, aynı sayısal değere eşit kelimeler arasında ilginç bağlar ve paralellikler bulunabilir. XIV. yüzyılın başlarında yaşamış, Ba'al Ha-Turim olarak bilinen Haham Jacob ben Acher adında bir haham, *mamon* (servet), *sulam* (merdiven) ve *oni* (yoksulluk) kelimelerinin aynı sayısal değere sahip olduklarının altını çizmiştir: 136. Jacob ben Acher, ilk bakışta alakasız gibi duran bu üç kelime arasındaki bağın, Yakup'un rüyasının bir yorumu olduğunu ortaya çıkarmıştır. Buna göre, insanları Tanrı'ya ulaştıran Yakup'un Merdiveni, zenginler ile yoksullar arasındaki farkları sıfırlar.

Yahudiler parayı, evrensel ve tek değiş tokuş aracı yaparlar. Tıpkı Tanrılarını, yüceliğin evrensel ve tek aracı yaptıkları gibi.

Ödemek

Leşalem (ödemek) kelimesi, *şlemut* (dürüstlük) ve *şalom* (barış) olarak da okunur. Bir başka deyişle, borçların ödenmesi barışı sağlar. Bir kez daha para değiş tokuşu, anlaşmazlıkların çözümünde kavga ve savaştan daha iyi bir yöntem olarak karşımıza çıkar.

Değer

Hesap yapmaya yarayan "değer" anlamına gelen *sha'ar* kelimesinin türetildiği kök, aynı zamanda "belirlemek", "hazırlamak" demektir. Ayrıca bir şehrin kapısı anlamına da gelir. Yani bir mahkemenin adaleti yerine getirdiği, nesnelere ve eylemlerin değerlerini belirlediği yer. "Ruhunun değeri neyse o da öyledir" (Özdeyişler 23, 7). Bir başka deyişle, her şey hesaba katılır, her şey yargılanır. Bir nesnenin para olarak karşılığı, o nesnenin ahlaki değerinden ayrılamaz. Günümüz İbranicesinde aynı kelime nesnelere geçerli fiyatı, özellikle paraların ve menkul kıymetlerin rayici

anlamına gelir.

Ticaret

“Ticaret” anlamına gelen *massa umatan* kelimesi aynı zamanda “almak” ve “vermek” demektir. Bu da demektir ki ticaret; bir kâr hesabının sonucu değil, eşdeğerde iki bağışın kesişmesi, eşit durumda iki oyuncunun eşzamanlı olarak yaptığı tek taraflı ve cömert iki eylemin çakışmasıdır.

Bu semantik yolculuğu alabildiğine uzatabiliriz. Mesela “pazaryeri” anlamına gelen *şuk* aynı zamanda “bacak” (özellikle kavalkemiği), geniş anlamda kullanırsak yürünen yer, yani sokak demektir. Akla gelen ilk alışveriş mekânı...

4. Hâkimler ve krallar: Altından paraya

Kenan ülkesine yerleşen İbranilerin eline ilk defa bir ülkede devlet kurma fırsatı geçer. Önce tereddüt ederler. İktidardan o kadar çekmişlerdir ki yeni bir iktidar istemezler. Bu yeni iktidar kendilerine ait olsa dahi. Fakat savaş ve ekonominin gereksinimleri onları örgütlenmeye iter. Vergi, bütçe, para, mülkiyet kuralları elzemdir. Kanunların ve hukuki usullerin patlama yaptığı bu dönemde, gelecek 3000 yıl boyunca Batı kanunlarına temel olacak bazı değerler ile piyasa ekonomisi prensipleri tecrübe edilecektir.

Hâkimler

II. Ramses Mısır'ı'nı görenlerin sonuncusu olan Musa, ölmeden önce hayatının çok büyük kısmını çölde dua ve kanun tefsiriyle geçirdiğini fark eder. Bu iki işi, Harun'un oğullarından Elazar ve Yeşu (ismi “Tanrı kurtardı” anlamına gelir) arasında paylaşır. Elazar din görevlisi rolünü üstlenirken, Yeşu kanunları yorumlamak ve 71 (ileride göreceğimiz gibi bu rakamın özel bir anlamı vardır) hâkimden oluşan bir mahkemeye başkanlık ederek toplumun günlük hayatına yön vermekle görevlidir. Bu mahkeme bir hükümet değildir. Somut sorunlara çözüm üretmekle yükümlü, başında hem askeri hem de siyasi bir şef bulunan ve hiç olmazsa ilkeleri bakımından demokratik sayılabilecek bir çeşit meclistir. Devlet, kamu idaresi, merkezi maliye henüz yoktur.

İÖ XII. yüzyılın başında Kenan, zamanın en önemli ticaret yollarının kesiştiği noktada yer alan, hem askeri hem de ekonomik açıdan stratejik bir bölgedir. Doğuda Mezopotamya, kuzeyde Anadolu, batıda Akdeniz ve Yunanistan, güneyde bölgenin vasisi olan Mısır'a giden yollar hep buradan geçmektedir.

Bir sürü bağımsız şehir-devletinin, ticaret şehrinin, liman ve kervansarayın keşistiği, malların zorunlu geçiş noktasıdır: altın, gümüş, bakır, tunç, kalay, silah, kereste, sığır, bal, zeytinyağı, bira, şarap ve merhem. Uluslararası ticaret, özellikle de kıyı ticareti, “Doğunun simsarları” olarak bilinen Kenanlıların elindedir.⁴²⁹ O dönemde Kenanlı veya Fenikeli, tüccar anlamına gelir. Bu tüccarlarla rekabet ve savaş halinde olan “denizin insanları” Antik Filistinliler, bundan 1000 yıl sonra Filistin'e ismini vereceklerdir. Köken kavgası buradan başlar. Birçok tarihçiye göre⁶ Yunanca *Palestinai*,

İbranice Filistinli demek olan *Peleshet*'ten gelir. Ancak başka tarihçiler²⁰⁵ bu kelimenin, Yunanca *Palaistes*'ten geldiğini öne sürer. *Palaistes* güreşçi anlamına gelir, yani “Tanrının güreşçisi”, yani Yakup, yani İsrail! Filistin’in Antik Filistinlilerin mi yoksa Yakup’un ülkesi mi anlamına geldiği sorusu, bir kez daha kelime kökenlerinin jeopolitik açıdan ne kadar büyük bir önem taşıdığını gösteriyor.

Tarihçilere göre İbranilerin Kenan’daki varlığı İÖ 1200’lerde başlar. Bu saptamayı, Kitab-ı Mukaddes’e başvurmadan yaparlar. Tarihçilere göre, dört ayrı ülkeden Kenan’a gelen dört kabilenin bu halkı oluşturmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Yukarı Mezopotamya’da Balih Vadisi’nden kaçarak İÖ 1270’e doğru Kenan’daki Şekem şehrine yerleşen Arami kabilesi Bene Jacob ile güneydeki Nil deltasında yer alan Goşen ülkesinden gelen Bene Israel kabilesi. Bu ikinci kabile, II. Ramses’in saltanatı sırasında Pitom ve Ramses şehirlerinin inşasında çalıştırılmıştır. Bene Jacob ve Bene Israel kabileleri Kenan’da, Yeşu’nun bahsettiği (24) “Şekem İttifakı”nı kurar. Bu kabileler İÖ 1200’e doğru, kendileri gibi ittifak kurmuş başka iki kabileyle karşılaşır: El Halil’den gelen ve “Yehudaogulları” adını alan Bene Abraham kabilesi ile Beerşeba yani Sina’dan gelen Bene Isaac kabilesi.

Başka tarihçiler ise bu hikâyeyi, Mısır’dan kaçmış kölelerle birlik olan Apirulu köylülerin Kenanlı efendilerine karşı başlattığı bir ayaklanmaya indirger.

Kenan’a gelmelerinin asıl nedeni ne olursa olsun, İÖ XII. yüzyılda Yeşu adında acımasız bir şef tarafından yönetilen, çöl şartlarında sert askerlere dönüşmüş İbranilerden oluşan birlikler, başlarında yasaları ihtiva eden Ahit Sandığı’yla, beş yüzyıl önce Tanrılarının –en azından kendi kozmogonik görüşlerine göre– kendilerine bahsettiği toprakları talep etmek üzere yürüyüşe geçer.

Karşılarında Antik Filistin şehir-devletleri Gazze, Aşkelon, Aşdod, Ekron ve Gat’ın ordularını bulurlar.

Çok kanlı çarpışmalar sonucunda 12 kabile, Antik Filistinlileri yenip, Hititleri püskürtüp, Kenanlıların arasına sızıp, Yafa ve Gazze arasındaki kıyı şeridinde yerleşir. Kuzeyde Akka, Megiddo, Tanah ve Bet Şean kalelerini inşa ederken, güneyde Geer, Ayalon ve Kudüs boyunca ikinci bir savunma hattı kurarlar. Önceleri düşman krallıklar her bir kabilenin bölgesini diğerlerinden ayırır. Zamanla fetih hızlandıkça kabileler birleşir. Galipler arasında anlaşmazlıkların arttığını sezen Yeşu, fethedilen toprakları 12 kabile arasında pay eder: “Her kabileden üç adam seçin. Onları, ülkeyi dolaşmaya ve dağıtılacak topraklara göre ülke sınırlarını çizmeye göndereceğim. Daha sonra yanıma dönecekler. Ülkeyi yedi bölgeye ayıracaklar. Yehuda güneydeki sınırlarını, Yusufogulları kuzeydeki topraklarını muhafaza edecek. Ülkeyi yedi bölgeye ayırıp planını bana getireceksiniz. Burada, Tanrı’mız olan Rab önünde aramızda kura çekeceğim” (Yeşu 18, 4-6).

Bundan böyle İsrail kabilelerinin isimleri coğrafyada yer edecektir.

Ortam barışçıl değildir. Kenanlılar madenleri, özellikle de o sırada değerli maden sayılan demiri kontrol etmektedir. Bu nedenle İbraniler demir silahlar elde etmekte zorlanır. Kenan ülkesinin o zamanki toplam nüfusu aşağı yukarı 1.000.000 civarındadır. Bu nüfusun büyük çoğunluğunu Mısırlılar, Antik Filistinliler ve Kenanlılar oluşturur.³⁵ Bu topraklara yeni ayak basmış birkaç yüz bin İbrani’nin

dinlerine olan inançları sarsılır. Çoğu, Babil'den gelen bereket tanrıları Astarte ve Baal'e tapmaya başlar. Geriye kalanlar kimliklerini korumak için çok sert bir düzen kurarlar. Mısır ve Sina'da olduğu gibi, *eda* adıyla bilinen ve halkın tamamından oluşan bir meclis büyük sorunları tartışır. Şehirler ve köyler, yaşlılar tarafından yönetilen, günlük hayattaki eylemlerin yasalarla uyumuna ve insanlar arasındaki anlaşmazlıklara bakan meclislere sahip cemaatlere dönüşür.

Yazılı kanun yoktur; uçsuz bucaksız tartışmalara yol açan içtihatlar mevcuttur. Çok daha sonra ortaya çıkacak Anglosakson hukukunda olduğu gibi, İbrani hukuku da hiçbir şey hakkında yazıyla saptama yapmaz. Yüzyıllar boyunca mahkemeler (*bate din*), özel vakaları inceleyip, ahlaki prensipleri zamanın şartlarına uydurarak çözecektir.

Bu mahkemeler öncelikle ölümle olan ilişkiyi belirler. Komşularının aksine İbraniler, ölümlerini şehir dışındaki mezarlara gömerler. Mezara eşya veya canlı konmasını şüphesiz ilk kez İbraniler yasaklamıştır. Servet, murdarlığın en üst safhası olan ölümle yok olmamalıdır.

Gittikçe belirlenen sınırlar içinde yaşayan halk homojenleşmeye başlar. Önce göçebe savaşçı, sonra yol inşasında köle olmuş bu eski çobanlar, en verimsiz tepecikleri bile işleyen köylüler haline gelir. Bazıları şehir kurar; zanaatkâr, esnaf, kuyumcu olur. Para hâlâ mevcut değildir. Ticaret ve borç alıp verme, Mısır'da ve her yerde olduğu gibi aynı olarak veya altın ya da gümüş ağırlık birimleri üzerinden yapılır. İbraniler, kendi aralarında borç alıp vermede dayanışma maksadıyla faiz uygulamaz. Mesela çiftçilere tohum almaları için borç verilir; çiftçiler bir sonraki yılın ilk hasadıyla borçlarını öder. İbrani olmayanlara ise, borç veren diğer herkes gibi faiz uygulurlar.

Para ilk kez Hâkimler Kitabı'nda, Delila'nın Şimşon'a kurduğu tuzağın bedelinin ödenmesini anlatan ayette geçer (15, 9). Para yine aynı kitapta, bir anneye verilen hediye için eritilen gümüş sikkeler (ağırlık birimi değil, gerçek para) şeklinde karşımıza çıkar (17, 2). Paranın bu ilk ortaya çıkışı; birinci durumda cinselliğe, ikinci durumda ise anneliğe gönderme yapar. Her iki durumda da ihanet vardır. Ancak burada benzetmeden öte anakronizm söz konusudur; zira daha ileride göreceğimiz gibi, ilk madeni para bundan ancak beş yüzyıl sonra Anadolu'da ortaya çıkacaktır. Aslında paradan bahseden Hâkimler Kitabı, aktardığı olaylardan altı veya yedi yüzyıl, Yunanların madeni parayı icat edişinden iki yüzyıl sonra kaleme alınmıştır.

Mahkemeler, yerleşik düzende uygulanmak üzere yeni aile kanunları belirler. Emek karşılığında kazanılan para, her şeyden önce aileyi geçindirmek için kullanılmalıdır (kutsal kitap yorumcuları daha sonra, "bir erkek yiyecek için imkânlarının altında, giyecek için imkânlarının elverdiğince, fakat karılarını ve çocuklarını şerefliendirmek için imkânlarının üzerinde harcamalıdır; zira onlar sayesinde ayakta durmaktadır" diyecektir.)⁴⁰⁷ Erkek, karıları (çokeşlilik devam etmektedir) ve çocukları üzerinde tam yetkiye sahiptir. Tek fark, İbrahim'den beri onları öldürme yetkisine sahip değildir (Levililer 20, 2-5; Tesniye 21, 18-21). Bir baba, oğullarını sünnet ettirmek ve İshak'ın kurban edilmesini anmak adına ilk doğan oğlunu bir adakla "satın almak"la yükümlüdür. Mirasta büyük oğlun payına, diğerlerinin iki katı düşer; erkek torunlar teyzelerinden önce gelir; oğul veya erkek torun yoksa miras kız çocuklara kalır, fakat kızlar arasında ekberiyet hakkı bulunmaz; erkeğin çocuğu yoksa miras amcalara kalır. Ölen kişinin malları üzerinde ne annesinin ne de annesinin ana babasının hakkı

vardır (Hâkimler 11, 2). Ancak ekberiyet hakkını salt kader tayin etmez. Kişi, Yakup ve Yusuf'un yaptığı gibi ekberiyet hakkını satın alabilir veya İbrahim'in İshak'ı seçmesi gibi babası tarafından büyük çocuk olarak seçilebilir.

Yine de kadınların durumu iyileşme gösterir. Evlilik sözleşmesi kadına, erkeğin boşaması durumunda belli bir maddi güvence sağlar; eğer kadın çocuk veremiyorsa başka bir kadın aracılığıyla çocuk sahibi olabilir. Fakat kadınlar son derece itaatkârdır. Babasından miras kalan kız evlat, ancak kendi kabilesinden bir erkekle evlenebilir (Sayılar 36); çocuksuz dul kadın, ölen kocasının küçük erkek kardeşiyle evlenmek, böylece ölen kocasına çocuk vermek zorundadır. Erkek borçlarını ödeyemediği için köleliğe mahkûm olursa karısının ona refakat etmesi gerekir (Çıkış 21, 2-3). Kadın her ne kadar çocukların ilk dini eğitiminden sorumluydu da, henüz çocukların cemaate aidiyetini tayin edemez. Zira aidiyeti erkek belirler.

Hâkimler meclisinin başına Yeşu'dan sonra başka güçlü kişiler geçer ve içtihadı geliştirir. Bu demokratik bir din yönetimidir. En önde gelen şahsiyetleri; Debora, Yefta, Şimşon, Gidyon ve Samuel'dir. Bununla birlikte, hem mali hem de askeri açıdan gittikçe zayıflayan bir teokrasidir.

Samuel ve Şaul

İÖ XI. yüzyılın başlarında Efraim, Manasseh ve Benyamin'in kabileleri, son derece saldırgan halklar olan Antik Filistinliler ve Ammonlular tarafından hezimete uğratılır. Ahit Sandığı kaybedilir, Şiloh Mabedi yıkılır. Hâkimler, o zamana kadar düzenli olmayan ve çoğu kişinin kaçtığı orduyu güçlendirmeye karar verir. Hâkimlere göre, bundan böyle orduda görev almak Tanrı'ya hizmet etmek demektir. Askerler "Tanrı'nın neferleri"dir (Hâkimler 20, 2). Asker kaçakları aforoz edilecektir ("Yahweh'in yardımına koşmayı reddetmiştir"). Bütün bu azarlara rağmen vergi sisteminin olmayışı, daimi ordu ve tutarlı bir strateji oluşumunu engeller.

İÖ 1020'ye doğru durum daha da kritik bir hal alır. Ammonlu istilacılar baskılarını artırır. Bütün kabileleri kapsayan genel bir meclis Rama'da toplanır. Kabilelerin yaşlı üyeleri, dönemin birinci hâkimi Samuel'e bir kral seçmesini ve bu krala daimi ordu kurması için tam yetki vermesini buyurur. Samuel muhteşem bir söylevle delegeleri, bir kralın iktidara ve zenginliklere el koymasının tehlikelerine karşı uyarır, onlara otoriter bir yönetimin halka neler çeiktirebileceğini hatırlatır. Söylevin modernliği şüphe götürmezdir:

"Talep ettiğiniz kralın yönetimi şöyle olacak: Oğullarınızı alıp savaş arabalarında ve atlı birliklerinde görevlendirecek, onları kendi savaş arabasının önünde koşturacak; bazılarını 1000 kişilik, bazılarını 50 kişilik birliklerin komutanı yapacak; onları toprağını sürüp ekinini biçmeye, silahlarını ve savaş arabalarının araç gerecini yapmaya zorlayacak. Kızlarınızı ıtriyatçısı, aşçısı, fırıncısı yapacak. En seçme tarlalarınızı, bağlarınızı, eşeklerinizi alıp kendini zengin edecek. Cılız sürüleriniz üzerinden vergi toplayacak, siz de sonunda onun köleleri olacaksınız. İşte o vakit talep ettiğiniz kral yüzünden feryat edeceksiniz; fakat Rab o gün size karşılık vermeyecek" (I. Samuel 8, 10-19). Ancak halk Samuel'i dinlemez ve haykırır: "Hayır, bize bir kral lazım!"

Bunun üzerine Samuel, nefsine en yetkin şekilde hâkim olabileceğine inandığı Şaul'u önerir. Şaul,

Ammonlulara karşı zaferler kazanmış bir generaldir. Alkışlarla seçilen, kutsal yağla ovularak kutsanan Şaul asker toplar, gıda maddelerine el koyar, güçlü kaleler inşa ettirir.

Her yıl bir ay boyunca herkes krala gereken malları sağlamak zorundadır. Kralın yanında 71 üyeli bir mahkeme görev yapar. Her kabile kendi bölgesini yönetir; kimse bu bölgeyi klandan olmayanlara devredemez. Her şehirde iktidar, üç kişilik bir mahkeme (*beth din*) ile yedi kişilik bir yürütmenin elindedir. Bu on kişiden her biri halkın gözünde meşru olmalıdır.

Şaul, etkili bir askeri düzen kurar. On yıl boyunca Ammonlular ile Antik Filistinlileri püskürtür. İÖ 1010'da, aralarında kendine halef tayin ettiği Yonatan da olmak üzere üç oğluyla birlikte savaş meydanında can verir.

Davut ve Süleyman

Şaul'un ölümünden sonra iktidar başka bir generale geçer. Daha önce Antik Filistinlileri mağlup eden bu generali, kutsal metinler efsaneleştirmiştir. Bununla birlikte söz konusu general, Kitab-ı Mukaddes'te adı geçen ve tarihi gerçekliği tespit edilen ilk şahsiyettir.¹¹⁵ İnanışa göre Mesih, onun soyundan gelir. Davut kabileleri birleştirir ve yeniden saldırıya geçen Antik Filistinlileri püskürtür. Eşsiz bir yönetici olan Davut, bir devlet kurarak o sırada Yevusilerin işgalinde olan, eski Kenan krallarından Melkizedek'in başkentini yeni devlete başkent yapar. Bu başkent in ismi, "barış şehri" anlamına gelen Jerusalem'dir.⁴ Davut Kudüs'te kendine, Lübnan sedirinden bir saray inşa ettirir; bu saraya danışmanlardan oluşan bir kurul yerleştirir; krallık topraklarını düzenler; vergi sistemi getirir; nüfus sayımı yaptırır; dini törenlerle ilgili metinlerin yazımını yönlendirir (inanişaya göre Zebur'un büyük bölümünü Davut kaleme almıştır). Gittikçe paraya benzeyen bir şeyi tedavüle sokar. Değerleri henüz eşit olmayan paralar bastırmak için değerli madenler kullanır. Para basımı kralın tekelindedir.³⁴ Davut, İbranilerin iki ana ibadet yeri olan Gilgal

–Yeşu'nun Şeria Nehri'ni geçişinin izlerini taşır– ve Kutsal Sandığın bulunduğu Şiloh'un yerini alacak bir tapınak inşa etmek üzere arazi satın alır. Ancak komşu ülkelerden yeteri kadar vergi toplayamaması aleyhinedir. Efsaneye göre, Batşeva'nın ilk kocası Uriya'yı ölüme yollaması bu projeyi tamamlamasını engeller. Ülke ekonomisi hatırı sayılır bir büyüme gösterir. Davut demir ve bakır madenciliğini, kara ve deniz ulaşımını geliştirir. Tüccarlar, Yahudiye'deki esnafa aracı olmak üzere yabancı şehirlere yerleşir. İlk kez Birinci Krallar Kitabı'nda yabancı topraklarda oturan İbrani tüccarlardan bahsedilir: "Ben-Hadat, Ahav'a dedi ki, 'Babamın babandan almış olduğu kentleri geri vereceğim; babam nasıl Samarya'da çarşılar kurduysa, sen de Şam'da çarşılar kurabileceksin'" (I. Krallar 20, 34).

Dönemin imparatorlukları ayakta kalmak ve topraklarını savunmak için, komşu halklardan gittikçe daha çok vergi koparmalıdır. Davut –paralı askerler sayesinde– fethettiği yerleri haraca bağlarsa da, İsrail topraklarını genişletmeye çalışmaz. Bu nedenle kaynaklar tükenmeye başlar. Fetih ihtirası olmayan Davut, ülkesini ekonomik açıdan kırılğan kalmaya mahkûm eder.

Davut İÖ 972'de ölür. Uzun süren tartışmalardan sonra yerine oğlu Süleyman geçer. Mısır'da

hüküm süren 21. Hanedan'ın çağdaşı olan Süleyman, 40 yıl tahtta kalacaktır. Samuel'in kehaneti gerçekleşmeye devam etmektedir. Debdebe içinde yaşayan kralın haremde 700 zevce ile 300 cariyesi vardır. Süleyman babasının paralı askerleri yerine zorunlu askerlik getirir, ağır vergiler koyar. Megiddo, Hatzor, Gezer gibi sınır kentlerinin savunmasını güçlendirir. Kabile ruhunu kırmak için ülkeyi, kabile sınırlarıyla çakışmayacak şekilde 12 bölgeye ayırır; bu bölgelerin yönetimini idari memurlara verir. Memur yetiştirmek üzere okul açar. Kudüs'teki tapınak projesine hız verir. Tapınak, yedi buçuk yıl boyunca 150.000 işçi, bölgenin en lüks malzemeleri, özellikle Sur Kralı Hiram tarafından sağlanan Lübnan sediri kullanılarak inşa edilir.

Bölgedeki ticaret halen büyük ölçüde İbrani olmayanların elindedir. Tüccar için kullanılan kelime, ileride Fenikeliler için kullanılacak olan *Kenani*'dir. Ticaret, her şeyden önce çoban, köylü ve asker olan İbranilerin tekelinde değildir. Fakat bu durum hızla değişir. Altın, gümüş ve mücevherin yanı sıra, ödeme aracı olarak artık kralın mührünü taşıyan külçeler kullanılmaktadır. Bölgedeki İbrani tüccarların sayısı giderek artar; hatta Süleyman'ın ticaret ve savaş gemilerinde denizci İbraniler de mevcuttur. Mimar, zanaatkâr veya kuyumcu İbraniler başka ülkelere saraylar inşa etmeye giderler.³⁴

Süleyman gelirini artırmak amacıyla komşu ülkelerin vergilerini ödemelerini sağlar; böylece ticareti güvence altına alır. Kral, özellikle Saba Krallığı'yla ittifak politikası yürütür. Paranın dini bir bağış gibi sunulması ilk kez böyle bir vesileyle (I. Krallar 10) gerçekleşir: Kitaba göre Saba Kraliçesi, tapınağın inşası için Süleyman'a sandal ağaçları, aromalar ve 100 *talent* altın hediye eder. *Talent* hâlâ bir ağırlık birimidir; madeni para ancak iki yüzyıl sonra ortaya çıkacaktır.

Birçok yabancı prensesle evlenen Süleyman, Mısır'la barışı korumak için bir de firavunun kızıyla evlenir: İbrani kültürü Mısır, Fenike –Kenan'ın Yunanadaki karşılığı– ve Babil etkisi altına girer.

Yahudilik netleşmeye başlar.¹⁶ Birçok bayram (Hamursuz Bayramı, Şavuot, Sukkot, Roş Aşana) tarım hayatının çeşitli evrelerine göre belirlenir. Tapınağın inşası, ağır vergiler ve angarya pahasına biter. Açılış görkemli törenlere sahne olur. Dünyayı paylaşan 70 milletin selameti için dualar edilir, kurbanlar –boğalar– kesilir. Açılış duasında Süleyman, tapınağa evrensel bir amaç yükler: “Dünyanın bütün halkları Adını tanısin diye...” (I. Krallar 8, 43). Gelecek için temel bir metindir bu: İbrani halkı başkaları mutlu olmadıkça mutlu olamaz. Seçilmiş halkın zenginliği, ancak bu zenginlik başkalarına da katkı sağlarsa anlamlıdır. Başkaları için iyi olmayan İbraniler için de iyi değildir; zenginlikler dünyanın geri kalanıyla paylaşılmalıdır. Bu nedenle tarlalarının bir köşesi, İbrani köylülerinin emeğinin meyvesini serbestçe toplayabilsinler diye yabancılara ayrılmıştır.

Tapınağın etrafında gerçek bir ekonomik düzen kurulur. Her yıl hasadın altıda biri Tapınağa ayrılır. Bu bağışın onda biri, en seçkin din görevlileri olarak kabul edilen Levilere, geri kalanı Tapınağın şanına ve fakirlere yardıma gider. Senenin ilk meyveleri yüksek din görevlisine sunulmalıdır. Tapınağa yapılan her bağış kutsaldır. Kişi yaptığı bağışı geri alabilmek için, malın piyasa değerinin üstünde bir fiyat ödemelidir. Ülkenin en iyi korunan yeri olan Tapınak, devletin ve büyük servetlere sahip özel şahısların kasası görevini görmeye başlar. Ayrıca kısa zamanda ülkenin en önemli turizm merkezi haline gelir. Tapınak, civar imparatorluklardan gelen İbranilerin buluşma

yeridir. Tapınağın iç avlusu, önce değerli maden tartıcılarının, daha sonra ikrazatçıların işyeri olur. Bunlar, özel şahıslara, işverenlere, özellikle de ortakçılarının ücretlerini ödeyebilmek için hasattan önce paraya ihtiyacı olan toprak sahiplerine borç verir.

İlk doktrinler

Yasalar artık ezberden aktarılmaz. Yüzyıllar sonra Tora ⁵ (“Öğreti”) adını alacak bu ilk metinlerin kaleme alınması meşrulaşır. Mahkeme içtihatları da derlenmeye başlanır. *Sanhedrin* adında yüksek bir mahkeme –Yeşu zamanında olduğu gibi yine 71 üyelidir–, başka işlerin yanı sıra krallığın ekonomik hayatını da düzenler.⁹⁸ Bu büyük ilkeler aşağıda anlatılmaktadır.

Her şeyden evvel döneme çok büyük bir iyimserlik hâkimdir. Çağ, büyük inşaatların, büyük projelerin çağıdır. Babil Kulesi’nin yıkılış öyküsü gelişmenin tehlikelerini hatırlatırsa da, dünyanın değerlendirilmesi ve geliştirilmesinin imkân dahilinde ve zorunlu olduğuna her zamankinden daha çok inanılır. Zengin olmak öğütlenir; zira hâkimlere göre, zengin bir insan çalmaya kalkmaz, daha kolay okur ve verir. Daha ileride özlü sözlerin toplandığı *Ataların Ahlak Öğütleri* adlı kitapta, zamanın ruhunu en güzel şekilde özetleyen şu özdeyişe yer verilir: “Un yoksa Tevrat da yoktur.” Tabii bunun tersi de geçerlidir.

Ancak zenginlik göze batmamalıdır. Kişinin başını döndürmemeli, onu kibirli davranışlara itmemelidir. Ne var ki dönem, kralın yakın çevresinden tam tersi örneklerle doludur. Buna ek olarak, zenginliğin geçici ve kaybedilebilir olduğu vurgulanır. Oysa hayat öyle değildir. Zengin olmak sadece ve sadece Tanrı’ya hizmet etmenin, iyilik yapmanın bir yoludur; tek başına bir amaç değildir.

Özel mülkiyet koruma altına alınmışsa da kutsal değildir. Her türlü mülk devri, ticari sözleşme şahit önünde yapılmalıdır (Yaratılış 37, 2). Taşınabilir mal, kabul töreniyle devredilir; arazi, satıcının ayakkabısını çıkardığı bir törenle el değiştirir (Rut 4, 7). Kontrat devam ettiği halde gayrimenkul satılmışsa, kiracının hakları saklı tutulur. Başkalarının mülkiyeti de koruma altındadır: “Düşmanın kayıp öküzünü veya eşeğini bulursan, bunları götürüp ona iade edeceksin.” Ancak kimse borç veya hırsızlık yüzünden hapse girmez. Gizli gizli iş gören bir hırsız; çaldığı şeyi bir mahkeme yetkilisine iade etmedikçe (böylece anonim kalabilir), çaldığı şeyin iki katını (çalınan çiftlik hayvanıysa dört katını) geri ödemek zorundadır. Güpegündüz iş gören bir hırsız ise, para cezası ödemeksizin sadece çaldığı şeyi iade etmek zorundadır. Eğer hâkime saygısızlık edilirse ceza ağırlaşır.

Kandırmak “zihinsel hırsızlık” olup, cezası mal hırsızlığından daha ağırdır. Kitap şöyle yazar: “Körü yolundan saptırana lanet olsun” (Tesniye 27, 18); “Körün önüne engel koymayacaksın” (Levililer 19, 14). Bu iki cümle; bilinçli olarak kötü tavsiyelerde bulunma, hileli (bozuk şarap, gıda maddesi) veya zararlı maddeler (silah, uyuşturucu) satma, bilmeyeni kandırma ve hileli ağırlıklarla ürün tartma yasağı olarak yorumlanır. Buna ek olarak, İbranilerin Kenan ülkesinde ve başka yerlerde gittikçe daha çok yabancıyla bir arada yaşadığını göz önüne alan mahkemeler, herkese yasak olanlar ile sadece dini açıdan özel yükümlülükleri olan İbranilere yasak olanları birbirinden ayırt etmeye başlar. Yabancılar put veya silah satılabilir mi? Yabancılar faizle borç para verilebilir mi?

Faiz (İbranicede *nechekh* veya “ısırık”) cemaat mensupları arasında yasaktır; zira borç para vermek, ticaret değil kardeşler arasında bir çeşit dayanışma olarak görülür. Borç para alanın hali vakti yerinde olsa dahi, borç veren faiz uygulamaz; zira borcun vadesi geldiğinde borç alanın mali durumunun hâlâ yerinde olup olmayacağı kesin değildir. Bu nedenle borç alana potansiyel fakir gibi davranılmalıdır. Faizle borç isteyen kişi, faizle borç veren kadar suçludur. Ancak kimileri, bir işe yatırım yaparken risk ve geliri girişimciyle paylaşarak söz konusu yasağın etrafından dolanır.

Gerçek bir rekabet ortamı olması şartıyla ticarete, temel tüketim malları hariç bütün malların fiyatları serbestçe belirlenir. Temel ürünler üzerinden elde edilecek kâr, en fazla iki ara satıcı olmak kaydıyla maliyet bedelinin altında birini geçemez. Bir başka deyişle, temel ürünlerden elde edilen kâr, Tapınak için ödenen altında bir oranındaki vergiyi geçemez. Bununla birlikte piyasaya ilk giren, bazı şartlarda aşırı saldırgan rakiplerden korunur.

Temel bir nokta: Herkes ne pahasına olursa olsun zorla yaptırılan ve bağlayıcı bir işi kabul etmekten kaçınmalıdır. Zira birine itaat etmek, Mısır’a dönmek, uyuşturucu bağımlısı olmak veya putperestliğe düşmekle eşdeğerdir. “Bilmediğin bir iş için kendi kendini sat; fakat bağlanma.” Bu yasak nedeniyledir ki yüzyıllar boyunca Yahudiler büyük kuruluşlara girmeyi genellikle reddetmiş, kendi hesaplarına çalışmayı tercih etmiştir.

Ahlaki değerlerin hizmetinde olmak kaydıyla el işçiliği de zenginlik kadar yüceltilir. Zorlama olmadıkça el işçiliği, kitabi eğitimden bile önce gelir; zira işçilik, eğitim masraflarını karşılamamanın bir yoludur. “Rab, elinle yaptığın her işi kutsasın” (Tesniye 14, 29). Dünyayı iyileştirmek herkesin ilk görevidir.

İşçinin işverenden korunma hakkı vardır. Ücretler günü gününe ödenmelidir (Tesniye 24, 14); sağlığa zararlı koşullarda işçi çalıştırmak yasaktır; çok genç, hasta veya yaşlı işçi korunmalıdır. Ücretlilerin birlik olma hakları vardır; ancak sendikaların iş bırakma eylemleri işin üçte birini aşmayacak şekilde yapılmalıdır. Grevler ücretlilere, bir mahkeme kararının, bir sözleşmenin veya bir geleneğin uygulanmasını talep etme hakkı verir. Şabat günü yasak olan işler henüz detaylı şekilde listelenmemişse de, o zaman dahi cumartesi günleri çalışmak, köle ve hayvan çalıştırmak ve ateş yakmak yasaktır. Daha sonraları cumartesi günleri meşru müdafaa hakkı söz konusu olabilecektir.

Köle statüsü belirginleşir. İbrani bir köle altı yılın sonunda, birkaç hayvan ve meyveler verilerek azat edilmelidir (Tesniye 15, 13). Ücretli olarak efendisinin yanında çalışmaya devam etmek isterse kulağı delinir (Çıkış 21, 6; Tesniye 15, 17). Hepsi sünnetli olan diğer kölelerin (Sayılar 17, 23-27), dini törenler çerçevesinde düzenlenen eğlencelere katılma ve özellikle Şabat günlerinde dinlenme hakları vardır (Tesniye 12, 16). Güvenilir adamlar olabilirler (Sayılar 24, 2). Yahudiliği kabul ettikleri takdirde –ki buna hakları vardır–, İbrani köleler hangi şartlarla azat ediliyorsa onlar da o şartlarla azat edilir.

Çevre, ekonomik hayatın ve savaşın etkilerinden korunmalıdır: “Ele geçirmek için saldırdığın kenti kuşatırken çok vakit kaybetse bile, bu şehrin ağaçlarına balta vurup onları yok etmeyeceksin”; zira “seni besleyen bu ağaçlardır; onları kesmeyeceksin. Evet, tarladaki ağaç insanın ta kendisidir” (Tesniye 20, 10-20).

Ancak konulan bu yasalar, ideal bir toplum, adil bir kral ve körü körüne itaat edilen bilgili mahkemeler öngörür. Gerçekte durum böyle değildir. Dönemin güç oyunları, zenginlik ve ayrıcalığın belli ellerde toplanmasına sebep olur. Samuel'in Şaul döneminde söyledikleri Süleyman zamanında gerçekleşir. Kimilerinin serveti artar; prensler yozlaşır. Halkın mühim kararlar almak için düzenli aralıklarla (en azından yedi yılda bir) Tapınakta toplanması gerekirken, bütün kararlar büyük aile şefleri, toprak ağaları, birkaç tüccar, bir avuç yüksek dereceli memur ve kral tarafından alınır (Tesniye 31, 10).

Bu adaletsizliği telafi etmek ve toplumun kimliğini muhafaza etmek için, hâkimlerin inisiyatifiyle yavaş yavaş karmaşık bir sosyal güvenlik sistemi oluşur. Adalet ve yardımseverlik, kendine has bir terim olan *tsedaka* bünyesinde toplanır. *Tsedaka* kelimesi, "yardımseverlik" kadar "dayanışma", "adalet" ve "dürüstlük" çağrıştırır. *Tsedaka*, fakirlik veya isyankârlıkları yüzünden toplumdan dışlanma riskiyle karşı karşıya kalan herkese uygulanır: "İster yabancı ister yeni gelmiş biri olsun, eğer kardeşin itaatsizlik ederse, kardeşinin talihinin döndüğünü görürsen ona yardım et, seninle birlikte yaşasın" (Çıkış 23, 1-9). Toplum fakirin sadece karnını doyurmakla değil, yeni bir iş kurmasını ve onuruyla para kazanmasını da sağlamakla yükümlüdür. Bir cemaat, gelirinin en az onda birini o cemaatte yaşayan fakirlere yardım için ayırmalıdır. Bağışları fakirler arasında pay eden Tapınaktır. "Gizli büro" anonim olarak bağış yapmaya, fakirlerin ise kimliklerini açıklamadan bu bağıştan yararlanmalarına olanak sağlar.

Buna karşılık zenginliğin de bir sınırı olmalıdır. İnsan aşırı zengin olmamalıdır. Özdeyişler'de (30, 8-9) şöyle yazar: "Bana ne yoksulluk ne de zenginlik ver; payıma düşen ekmeği kazanayım, yeter. Yoksa ya bolluktan 'Tanrı da kimmiş?' der dinimden saporım, ya da yoksulluktan Tanrı'nın adını lekelerim." Servetin aşırı biçimde birikmesini önlemek için, tarımın gerekliliklerine uymak şartıyla toprağı her yedi yılda bir dinlendirmek (Şabat Yılı), o yılın mahsullerini en fakirlere bırakmak gerekir. Buna ek olarak, her 49 yılda bir her arazi ilk sahibine, yani payına o arazi düşmüş olan 12 kabileden birine iade edilir (Jübile). Bu zorunluluk, verilen borçlar için de geçerlidir. Nitekim bütün borçlar her 49 yılda bir silinmelidir. Bu mekanizma; büyük mülkiyetlerin oluşumuna mâni olur, tarımda köle kullanılmasını gereksiz kılar, servetin iki nesil sonrasına aktarımını engeller ve toprağa bağlılığı azaltır. Bu bir göçebe ekonomisidir.

Ancak bütün bunlar için vakit geçtir. Durum, böylesine karmaşık yasalarla düzeltilemeyecek kadar kötüleşmiştir. Süleyman İÖ 932'de öldüğü zaman toplumsal eşitsizlik derinleşmiş, özel şahıslara ait geniş araziler köylüleri perişan etmiş, eskiden geçim için yapılan tarımın yerini geniş çaplı hayvancılık almış, arsız zenginler zuhur etmiştir. Ülkenin maddi kaynakları iyiden iyiye azalmış, mahkemeler kararlarını uygulatamaz olmuş, *tsedaka* hayata geçmemiş, Tapınak ve Sarayın bir zamanlar hayranlık uyandıran şatafatı artık nefret uyandırır olmuştur. Kabileler iktidarın meşruiyetini sorgulamaya başlar. Krallık dağılmanın eşiğindedir.

Yahudiye ve Samarya

Birazdan anlatılacak hikâyeye, İbrani halkında derin izler bırakmıştır. Bu hikâyeye yüzünden birkaç

yüzyıl içinde kendilerine emanet edilen toprakları kaybedip sürgün hayatı yaşamaya başlamışlardır. İbranilerin dünya ve parayla olan ilişkilerini bugüne kadar hep bu hikâye belirlemiştir. Aynı hikâye, dünyanın İbranilere biçtiği rolü de büyük ölçüde açıklayıcı niteliktedir.

Kuzeydeki on kabile; Süleyman'ın oğlu ve tahtın meşru vârisi Rehav'am'ı tanımayıp, krallığın maddi kaynaklarını düzene sokmaya çalıştığı için Mısır'a sürülen ve namuslu bir memur olan Jeroboam'ın kral ilan edilmesini teklif eder. Rehav'am çekilmeyi reddedince kuzey eyaletleri bağımsızlıklarını ilan eder ve (aşağı yukarı bugünkü Batı Şeria ve Celile'ye tekabül eden yerde) yeni bir krallık kurar. Adı İsrail veya Samarya olarak bilinen bu krallığın başkenti Samarya, hükümdarı ise Jeroboam'dır. Güneydeki Kudüs merkezli krallığın adı Yahudiye ya da krallığı yöneten kabilenin ismi dolayısıyla Yehuda Krallığı'dır. İbrani halkı, Yahudi adını alır.

İki krallık arasındaki ayrım her şeyden önce siyasidir. Kraliyet anlayışları birbirini tutmaz. Kudüs merkezli küçük Yehuda Krallığı, Davut'un oğullarıyla devam eden hanedan sistemini korurken; İsrail'de kral, ihtiyar heyetinin onayını almak zorundadır. En önemli görevi adaleti sağlamak ve fakirleri korumak olan kral, bu görevi yerine getiremezse yerine bir başkası geçer. Yani İsrail kralları artık pek de kutsal değildir. Hatta Samarya'da kimileri kralı, Tanrı ve halk arasında gereksiz bir aracı olarak görür. İktidardaki bu istikrarsızlık sonucunda, İsrail tahtına sırasıyla dokuz aile geçecektir.

Daha geniş, daha kalabalık fakat daha az dindar olan İsrail Krallığı, daha katı olan Yehuda Krallığı'na göre daha parlak bir medeniyet kurar. Servetler artmaya devam etse de, adaletsizliklere eskiden olduğu kadar tahammül gösterilmez. Peygamberler olarak anılan son derece yaratıcı ve âlim kişiler, ahlaki sapkınlıkları ifşa etmek için harekete geçer. Bazıları Kudüs'ü, zenginliklerini fakirler ve zenginler arasında adilane şekilde paylaştırmayı başaramadığı, özel mülkiyeti haddinden fazla koruduğu ve gezgin fakirlere kucak açmayı reddettiği için yerle bir edilmiş Sodom'a benzetir. Yeşaya tehdit eder: "Boş tek bir köşe bırakmaksızın evlerine ev, tarlalarına tarla katanların vay haline! Ülkede sanki yalnız oturuyorsunuz. Rab ve Sebaot kulağıma şöyle fısıldadı: 'Yemin ederim, birçok ev bir gün yerle bir olacak! Bugün büyük ve gösterişli bu evler yarın ıssız kalacak'" (Yeşaya 5, 8-9). Yahudiye'de bile ticaret bazen Tevrat'tan önce gelmektedir. Kudüslüler Şabat'a her zaman riayet etmemektedir. Öyle ki Amos ve Nehemya adında iki peygamber, cumartesi kalabalığını kaçırmamak için tezgâh kurmaya koşan esnafın Tapınağa girmesini yasaklamak zorunda kalır.

İki krallık arasındaki fark aynı zamanda dinidir. Kısa zamanda "Samiriler" olarak adlandırılacak İsrail İbranileri, daha basit bir din ister. Hatta bazıları civarda yaşayan halkların dinleriyle senkretizme gider. Bu şekilde El; YHWH'nin babası olur, karısı Astarte ve iki çocuğuyla (bir kız, bir oğlan) birlikte ilahi bir aile kurar.⁶ Güneydeki Yehuda Krallığı'nda yaşayan İbraniler, tam tersine katı biçimde tektanrıca kalırlar. Hatta onlara göre Samiriler pagandır.

Böylece halk, millet ve devlet ayrımı başlar. Zira aynı milletten oluşan iki ayrı krallık bulunmakta, ayrıca birçok Yahudi Mısır, Suriye, Babil gibi yabancı ülkelerde yaşamaktadır.

Bu imparatorluklar arasında muazzam bir alışveriş ağı mevcut olup, Yahudiler de buna katkıda bulunmaktadır. Doğudan giden işlenmiş mallara karşılık batıdan altın ve gümüş gelir. İmparatorluklar ticaret yollarını denetler, bunların bakımını yapar. Tekerlekli arabalar ve yelkenliler, kervanların

düzenli olarak İsrail üzerinden Mezopotamya'dan Mısır'a, oradan Doğu Hint Adaları'na gitmesini sağlar. Yahudi tüccarlar, Orta Anadolu ile Mezopotamya arasında maden ve kumaş ticareti yapar. 157 Mısır, Pers İmparatorluğu'ndan bakır, Suriye'den çinko, Ermenistan ve Nubiya'dan altın, Kapadokya'dan gümüş ithal eder; Atinalılara ve Hititlere tahıl, Delfi'ye şap, Asyalı prenlere altın ihraç eder. Tüccarlar, daha kuzeydeki Fenike şehirleri arasında –Sur, Biblos– mekik dokur. Çeşitli ticari anlaşmalar, bu şehirleri kendi aralarında ve Mısır deltasıyla birleştirir.

Bu faaliyetler, ticaret yapılan yerleri (limanlar veya devlet sınırlarında bulunan ambarlar) ve buralarda oturan Yahudileri zengin eder.

Süleyman'ın saltanatının son yıllarında sekteye uğrayan ekonomik büyüme, her iki krallıkta da yeniden hızlanır. İki krallık da şehirlerle dolar (Mizpah, Megiddo, Debir, Lakiş); ikisi de geniş çapta su taşıma çalışmaları başlatır. Su yolları, güneydeki çölden Kızıldeniz ve Eilat limanına ulaşır. Yehuda Krallığı'na göre daha dışa açık, zengin ve tacir olan İsrail Krallığı, Doğu Hint Adaları'nın batı sahiline kadar uzanan ticari seferler başlatır.³⁴ Şehirlerde (krala veya özel şahsa ait) zanaat atölyeleri ve imalathaneler, zenginlerin siparişlerini yetiştirebilmek için gece gündüz çalışır. Modern anlamda para henüz mevcut değildir. Büyük çapta ticari işlemlerde, krallık hazinesinin mührünü taşıyan değerli madenden ağırlıklar kullanılır.

İki ülkenin yöneticilerinden bazıları, İbrani halkını tekrar birleştirmeye çalışmaktan vazgeçmez. İsrail'in ilk krallarından Ahav, her ne kadar karısı Jezebel kendisini Baal dinini kabul etmeye zorlarsa da, iki krallığı birbirine yaklaştırmak adına kızı Atalya'yı Yehuda kralının oğluyla evlendirir. Siyasi yakınlaşma başarılı olmaz; ancak iki krallık da aşağı yukarı aynı dini muhafaza eder.

İç karışıklıklar korkusuyla her iki krallıktan birçok İbrani bölgeyi terk ederek hayatın daha kolay olduğu ülkelere göç eder: Babil, Mısır, Girit veya Kıbrıs. Bu göçmenlerden biri olan Yeşaya, İÖ 765'e doğru, etrafa dağılmış toplumların daha binlerce yıl tekrar edeceği şu sözleri sarf etmiştir:

“O gün Rab; Asur'dan, Mısır'dan, Patros'tan, Kuş'tan, Elam'dan, Şinar'dan, Hama'dan ve daha birçok adadan sağ kurtulan halkına ikinci kez el uzatacak. Sürgündeki İsrailileri toplamak, dünyanın dört bir yanına dağılmış Yehudalıları bir araya getirmek için uluslara sancak kaldırarak” (Yeşaya 11, 11-12). Gerçekte ise Yahudilerin dünyanın dört bir yanına dağılmaları daha yeni başlamaktadır.

Ninova'dan Babil'e

İÖ 750'ye doğru, zamanın en güçlü imparatorluğu olan Asur İmparatorluğu yeni kaynaklara ihtiyaç duymaya başlar. Başkent Ninova'da Kral III. Tiglat-Pileser, Kenan ülkesinin zenginliklerine göz diker. İsrail ve Yahudiye'nin komşularından çoğu, Asurluların hâkimiyetine geçerek çok ağır vergiler ödemeye başlar. İsrail Kralı Pekah, Şam Kralı Razon ile ittifak kurup, Yehuda Kralı Yotam'ın tarafsızlığını elde ederek Asurluları püskürtür. Ancak Yotam'ın oğlu Ahaz babasının yerine geçince, Yeşaya'nın itirazlarına rağmen (7) Samiri kardeşlerine ihanet eder ve Asurluların tarafına geçer. Ahaz, Asur kralının Kudüs'e girmesine izin verir, Tapınak hazinesini ona teslim eder. Asurlular böylece Gazze ve “Mısır Nehri”ne (*Vadi el-Ariş*) ulaşmış, olası Mısır yardımının önünü kesmiştir.

Sıra İsrail Krallığı'ndadır. Pekah, Hoşea ben Elah adında biri tarafından öldürülür. Hoşea tahta geçer ve İÖ 735'te Asurlularla ittifak kurar. Suriye Kralı Razon üç sene daha dayanır; ancak İÖ 732'de o da teslim olur. Asurlular zafer kazanmıştır. İÖ 721'de yeni Asur Kralı Salmanazar Samarya'ya girer; İsrail Krallığı artık bir Asur vilayetidir. Salmanazar, 30.000 kişiyi İsrail'den Ninova'ya sürer, yerlerine diğer mağlup halkları yerleştirir. Birçok Samiri, Mısır ve Anadolu'ya kaçarak daha önce oraya yerleşmiş topluluklarla karışır, bazıları yerel ordulara paralı asker olarak katılır. O zamana kadar Samarya'da birlikte yaşayan on İsrail kabilesi dağılır, asimile olur veya kaybolur.

Mısır ve Asurya'nın tacizlerine maruz kalan, savunması daha kolay ve daha küçük olan Yehuda Krallığı, kâğıt üzerinde bağımsızlığını korur. Kudüs hâlâ Yahudilerin merkezidir. Yeni kral Hezekiya ülkeyi modernleştirir, Siloam ile Kudüs arasına bir su kanalı kazdırır. Asur Kralı II. Sargon İÖ 705'te ölünce, Hezekiya ülkeyi tekrar birleştirmeyi dener. Her iki krallıkta yaşayanlardan ve sürgündeki İbranilerden, Kudüs Tapınağı'nın bakımı için vergi ödemelerini talep eder.

Yeşaya şöyle der: "Boş tek bir köşe bırakmaksızın evlerine ev, tarlalarına tarla katanların vay haline" (Yeşaya 5, 8). Amos ise, kölelerin Şabat günü çalıştırılmasına karşı çıkar (Amos 8, 5).

İÖ 701'de yeni Asur Kralı Sanherib, Yehuda Krallığı'nı istila eder. 46 muhkem şehir yerle bir olur. Sanherib Kudüs'ü ele geçirmek üzereyken, şüphesiz ödenen yüksek fidyeye karşılık geri çekilir. Hezekiya İÖ 699'da ölür. Yehuda Krallığı hâlâ ayaktadır; fakat çok zayıflamıştır. Daha sonraki kral Menşe, İÖ 645'e kadar neredeyse 50 yıl tahta kalır. Kralın dini gevşekliği ile zenginlerin arsızlığa varan servetlerini ayıplayan Yeşaya Peygamber'i (her durumda aynı isimle tanınan iki peygamberden birini), Menşe'nin öldürttüğüne inanılır.

İÖ 627'de Asurbanipal yönetimindeki Asurlular, "deniz diyarı"nın askeri yöneticisi ve bir Keldani olan Nabopolasar tarafından yenilir. Nabopolasar yeni bir hanedan kurar. İÖ 612'de, önce Asur şehri sonra Asurluların başkenti Ninova bölgenin yeni efendilerinin eline geçer ve yok edilir. Nabopolasar, Asur topraklarını Medlerle paylaşır ve Hammurabi'nin Fırat üzerindeki eski başkenti Babil'e yerleşir.

O zamanki Yehuda Kralı Yoşiyahu, iktidarın el değiştirmesinden istifade ederek iki İbrani krallığını bir kez daha birleştirmeyi dener. İki krallığın içtihatlarının müşterek olması için mahkeme kararlarını bir hukuk kitabında toplatır. Bu kitap, daha sonra Tevrat'ın beşinci kitabı olacak Tesniye'nin ilk versiyonudur. Yoşiyahu, –Yunan– paralı askerlerden oluşan bir ordu toplamayı başarır ve kıyıdaki ovaların bir kısmını Keldanilerden geri alır. Fakat Kral Yoşiyahu, İÖ 609'da bölgenin yeni hâkimleri Babillilerin askeri birlikleri tarafından Megiddo'da öldürülür.

Ticari açıdan son derece stratejik olan bu bölgeye nüfuz etmek isteyen Mısırlılar, Kudüs tahtına Yehoyakim'i geçirir. Mısırlılar yeni krala, İÖ 605'te babası Nabopolasar'ın yerine geçen Nebukadnezar ile barış yapmasını salık verir. Kudüs yakınlarındaki Anatot'ta inzivaya çekilmiş Yeremya Peygamber'in tavsiyelerine kulak asmayan yeni kral, Mısırlıların akıl dolu tavsiyesine de uymayarak ayaklanır. İÖ 589'da Nebukadnezar'ın birlikleri Kudüs'e girer; Yehoyakim ve maiyetinin yanı sıra yönetici sınıfın binlerce üyesini, memurları, zanaatkârları ve teknisyenleri, Samarya'nın düşmesiyle Ninova'ya sürülmüş ve sayıları 20.000 kadar olan İbranilerin yanına gönderir. Bu

insanlar, Fırat kıyılarında, Babil'in 60 kilometre güneydoğusunda bulunan Nippur'da bir araya getirilir. Nebukadnezar, Yehoyakim'in 21 yaşındaki yeğeni Zedekiah'ı Kudüs'e kral tayin eder. Zedekiah tacı kabul etse de işgalcilere karşı yeni bir isyan başlatır. 18 ay süren kuşatmadan sonra, İÖ 29 Temmuz 587'de Nebukadnezar yeniden Kudüs'e girer ve Av ayının 9'unda ⁶ Tapınağı yerle bir eder. Ayrıca Tapınak hazinesine de el koyar. Tutuklanan Zedekiah'ın önce gözleri önünde çocukları öldürülür, daha sonra gözleri oyulur ve amcası Yehoyakim'in yanına sürgüne gönderilir. İsrail Krallığı yıkıldıktan sonra tam 136 yıl ayakta kalan Yehuda Krallığı da böylece yok olur.

İsrail'in artık ne dini ne siyasi ne de ekonomik düzeni vardır. Tapınak yoksa kurban, bağış, vergi geliri, ordu, kral ve din görevlisi de yoktur. Galiplerin düzenine boyun eğmekten başka çare kalmaz. İÖ 586'da Mısır'a giden Yeremya, sürgündeki İbranilere uzun bir mektup yazar. Birkaç yüzyıl sonra sürgünde yaşamının en önemli kuralı, işte bu mektuptan yola çıkarak belirlenir: Hayatta kalmak için misafir eden ülkenin kanunlarına itaat etmek gerekir.

Her şeye rağmen Kudüs unutulmaz. Zebur'un 137. bölümü, bu topraklara dönüş umudunu çok güzel yansıtır: "Babil ırmakları kıyısında oturup Siyon'u andıkça ağlıyorduk."

5. Babil'de ilk sürgün: Paradan finans

Binlerce yıl sürecek ve yararlı olacak yeni bir tecrübe başlar: Diaspora olarak adlandırılan ve başka halklar arasında yaşayan bu halk, devlet kurmadan örgütlenir. İbraniler kendilerinin de beklemediği şekilde sürgünü krallıktan, diasporayı Yahudiye'den çok daha iyi idare ettiklerini keşfederler. Başka halklara karışan ve herhangi bir toprak üzerinde hâkimiyeti bulunmayan bu insanlar, ellerinden gelenin en iyisini yapmak ve başkalarına kültürlerinin vazgeçilmez unsurlarını kazandırmakta artık daha özgür olduklarını fark eder. Bunun nedenlerini daha sonra göreceğiz.

Karşılaşma

İÖ VI. yüzyılda, insanlığın düşünce sisteminin temellerini atacak öğretiler neredeyse birbirlerinden bağımsız olarak ortaya çıkar: Asya'da Konfüçyüs ve Lao Zi, Hindistan'da Buda, Yunanistan'da Pisagor. Yahudi dünyasında ise bu eşsiz yüzyıl, büyük peygamberlerin ve Mesih ütopyasının yüzyılıdır.

Bununla birlikte, İbrani halkının durumu içler acısıdır. İbranilerin yarısı –sayıları hiç kuşkusuz toplamda 3.000.000'dur– ya sürgünde ya da Babil, Girit, Kuzey Afrika veya Mısır'a dağılmış vaziyettedir. Harap durumdaki Yahudiye ve Samarya, hahamların diaspora topluluklarından topladığı para yardımıyla ayakta durur.

Med İmparatorluğu ile birlikte Nebukadnezar'ın Babil'i dünyanın en büyük ekonomik gücü haline gelir. Kral başkentini modernleştirir; ziggurat ve asma bahçelerin sayısını artırır. İktidar azınlıklara karşı hoşgörülü davranır: Angarya yüklemeyi, seçtikleri dinin gereklerini yerine getirmelerine ve istedikleri işe girmelerine izin verir. İbrani sürgünler de bu durumdan yararlanır. İÖ 561'de devrik Kral Yehoyakim serbest bırakılır, maiyeti iade edilir ve Nippur'a kral olarak yerleştirilir. Yahudi yöneticiler, bu şehirde kalıcı olabilmek için bir düzen kurmaya razı olurlar. Ne de olsa İbrahim de

Nippurludur.

Babil'deki durumun Yahudiye'dekinden çok daha iyi olduğu söylentisi dağınk halde yaşayan topluluklar arasında yayılınca, birçok kişi kendiliğinden ilk sürgünlerin arasına geri döner. Sayıları kısa sürede yüz binleri bulur. Zanaatkârlar, teknisyenler, askeri ve sivil yüksek dereceli memurlara, kralın başlattığı inşaat faaliyetlerine katılmak üzere gelen tüccarlar, çiftçiler, balıkçılar ve duvar ustaları katılır.³⁴

İbrani olmayanlarla nesilden nesile sürecek sosyal, kültürel, dini ve ticari ilişkiler kurulur. İbraniler tüketmeye hakları olmayan ürünlerin bile ticaretini yapar. Babillilere faizle borç verirler. Babilliler de aynı şekilde borç vermekten geri kalmaz. Babilliler eski Hammurabi kanunlarından, göze göz dişe diş yasası dışında faizle borç para verme hakkını da muhafaza etmiştir. Para hâlâ mevcut olmamakla beraber –ticarete özellikle arpa, buğday ve hurma kullanılır–, kralın mührünü taşıyan altın külçeler artık servet birikimi sayılmaktadır. Shuma Ukin adlı bir vergi tahsildarı, başlangıç sermayesi koyarak ticari seyahatler finanse eder. Egibi ailesi; komandit şirketler ve şahsa verilen borçları finanse eder, mevduat kabul eder, havale işlemleri gerçekleştirir. Bazı Yahudi sarraflar yerli tüccarla çalışır. Dünyanın ilk borç kurumlarından birinin –tarım ve ticareti kâra ortak olma teknikleriyle finanse eden Nippur merkezli “Murashu Kurumu”³⁴– arşivlerinde, 70 Yahudi sarrafın isimleri ile Yahudi ve Babilli işadamları arasında imzalanmış sözleşmeler bulunmuştur.

Ancak Yahudiler; bağışları yönlendiren ve tüccarlar arasında alınıp verilen borç paraların teminatı olan Babil tapınaklarıyla fazla içli dışlı olmamak için kendi bankalarını kurarak ödemeleri sığır, mücevher, köle ve toprak geliri şeklinde yaptırırlar. Bazıları çok zengin olur (Nehemya 7, 67-69); Kral Nebukadnezar'ın maiyetine kabul edilirler. Bazı Yahudi aileler isim değiştirerek yerel adlar alır. Bazı Yahudiler ise asimile olma yolundadır. Ancak çoğu bunu reddeder, Yahudi olmayanlarla tamamen kaynaşmaz. Şabat ve sünnet gibi dini âdetler, yenmesi yasak yiyecekler Yahudileri Babil'in diğer sakinlerinden ayırır. Binlerce yıl hayatta kalmalarını sağlayacak temel davranış kurallarını bu dönemde belirlerler: Yerel kanunlara uymak, bir arada yaşamak, sadece kendi cemaatlerinden olanlara güvenmek, gayrimenkul alımına dayalı servet yapmamak, kültürlerini yaymak, Yahudilerle evlenen Yahudi olmayanları Musa'nın dinine geçmeye ikna etmek. Bayramlar, aile temelinde düzenlenir. Bir kalıcılık aracı olan ve katı bir cinsel ahlak anlayışıyla yönetilen aile, en yüce değerdir. Çocuklara sistematik olarak günlük hayatın ve ticaretin dili olan Aramca ve ibadetin dili olan İbranice öğretilir. Yazı şekli değişir. Harfler bugünkü kare şeklini alır. Mükemmel, mutlak ve kıskanç bir varlık olarak görülen ve herkesin –özellikle din görevlilerinin– kusursuz olmasını isteyen Tanrı'yla olan ilişkilerin bireyselleştiği gözlemlenir. Ölümünden sonra hayat, günah, diriliş ve meleklerle ilgili konular netleşir.¹⁶ Siyon'a (Kudüs'ün Kenancadaki ismi) dönüş ve Tapınağın tekrar inşası için dualar edilir. Müzisyen ve şair olan din görevlileri, Zebur, Eyüp Kitabı, Özdeyişler ile Vaiz'i kaleme alırlar. Yeni ortaya çıkan peygamberler, iktidar oyunlarına bulaşmanın, zenginlerin ortasında yaşamamanın ve Babillilerle para kazanmanın tehlikelerini anlatır. Babil'i süper güç olmakla suçlayan Hezekiel, “Altınları onlar için birer leke olacak!” diye haykırır (Hezekiel 16, 29; 17, 4; 7,

19-20). Sefanya, altın ve gümüşü reddeder: “Bu iki maden de insanları kurtaramayacak” (1, 18).

Babil’in çeşitli bölgelerine dağılmış her toplulukta, İsrail ve Yahudiye’de olduğu gibi bilgelerden (*hachamim*) oluşan mahkemeler kurulur; şahıslar arasındaki anlaşmazlıkları bu mahkemeler çözer. İş hayatı veya özel hayatla ilgili sorunları çözmek üzere yapılan tartışmalar, şahıslara dokunuyorsa isimler hiçbir şekilde zikredilmez. Bu mahkemeler fiziksel cezalar veremese de, çok özel durumlarda pratikte ölüm cezasıyla eş olan bir cezaya hükmedebilir: aforoz. Cemaatten dışlanan mahkûmun çalışması ve diğer Yahudilerden yardım alması yasaktır. Hâkimler, en zorlu konularda karara varabilmek için, mevcut olan birkaç metni Yahudiyeli büyük âlimlerin kararlarından ne biliyorlarsa ona göre tamamlarlar. Bunu yapabilmek için aralarında mektuplaşırlar. Hahamların –sorular ve cevaplardan oluşan– mektupları, tüccarlar tarafından baharat balyalarında taşınır. Okullar hâkim yetiştirmeye başlar. Kudüs’teki din görevlilerinin aksine, bu okullardaki öğretmenler ücret almaz, hayatlarını elleriyle yaptıkları işlerle kazanır, köylü, zanaatkâr, tüccar olurlar. Yahudiler siyasi iktidara hesap vermek ve Babil kanunlarına uymakla yükümlü olmamakla beraber, Yahudiye ve Samarya zamanında oluşan doktrinleri sürgün şartlarına uydurmaya başlarlar.

Diasporanın ekonomi doktrini

Ekonomi doktrininin bundan böyle yegâne amacı, yabancı ortamda yaşayan Yahudi toplumunun en iyi hangi şekilde hayatta kalabileceğini belirlemektir. İş, rekabet ve dayanışma olmak üzere üç temel üzerine kurulu bu doktrin şöyle izah edilebilir: Toplumun her üyesi hayatını kazanmak için, mümkünse özgür ve tek başına yapılabilecek bir işte, dini yasaların koyduğu ahlaki ilkelere riayet ederek çalışmalıdır. Herkes rekabeti kabullenmelidir; zira rekabet zengin olma fırsatı sağlar, fakat aynı zamanda başarısız olma riskini de beraberinde getirir. Bunlar ise dayanışmayı mecburi kılar. Son olarak herkes, başkalarının gözünde cemaate zarar vermemeye dikkat etmeli, hatta mümkünse kendisini misafir edenlere yararlı olmaya çalışmalıdır.

Çalışmanın mutlak önceliği vardır. Tembel kişi toplum için tehlikelidir; zira topluma yük olur, haydutluk edebilir, hatta cinayet işleyebilir, böylelikle de bütün cemaate zarar vermiş olur. Toplum, yakın çevresinde işlenen tüm suçlardan kendini sorumlu tutar. Elle yapılan işler özel bir saygı görür, hatta okumuş insanlar için bile bu böyledir. Bilgeler şöyle yazar: “İş yap, bu işi kendine yakıştırmasan bile, daha sonra muhtaç kalmamak için.” Ve eklerler, “Elleriyle yaptığı işle geçinen kişi, Tanrı’ya inanan dini bütün insandan üstündür.” Bir haham dahi hayatını kazanmak için elleriyle çalışmalı, zamanında Kudüs’te olduğu gibi ondalık vergisinden gelecek geliri beklememelidir. Hikâyeye göre Kahana adında bilge bir haham, kendisine nasıl yiyecek bulabileceğini soran başka bir hahama şöyle cevap verir: “Pazara gitmen ve orada kesilen hayvanları parçalaman yeter; hayatını böyle kazanabilirsin.”⁴⁰⁸ Söz konusu iş yorucu olabilir; ancak ne süresi ne de koşulları kişiyi kendine yabancılaştırmamalıdır. Özellikle ücret karşılığı yapılan işlere kuşkuyla yaklaşılır: Başkaları için çalışmak, kişiyi kendine yabancılaştırabilir. O yüzden kendi hesabına çalışmak en iyisidir. Bilgeler şöyle der: “Yiyeceğini başkalarından bekleyen kişi için evren karanlıktır.”⁴⁰⁸ Ayrıca

eklerler: “Şabat’ını işgünü yapmak, başkasına medyun olmaktan iyidir.”⁴⁰⁸ İctihat, işbölümü konusunda dahi tereddütlüdür; bunda bir yabancılaşma tehdidi algılar. “İnsana güvenen insanın vay haline!”⁴⁰⁸ Dönemin mahkemeleri, işverene şüpheyle yaklaşır. Mesela ücretleri geç ödemek cinayet kadar vahim bir günah olarak görülür: “Aynı gün güneş batmadan evvel ücretini ona ödeyeceksin; zira o fakirdir ve parasını endişeyle beklemektedir.”⁴⁰⁸ Son olarak, bir dizi mahkeme kararı hayvanların yaptığı işlere de saygı gösterilmesini, onlara aşırı yorucu işler yüklenmemesini emreder: Hayvanlar insanlardan önce beslenmeli; bakımı karşılanamayacak yük hayvanı satın alınmamalı; hayvanlara da haftalık dinlenme süresi tanınmalı; canlı hayvanlar kesilmemelidir.

Çoğunlukla küçük şirketlerden oluşan bu ekonomide rekabet çok önemlidir. Hâkimlerin öncelik verdiği tüketicilerin, mümkün olan en düşük fiyata uygun yiyecekler bulabilme imkânı olmalıdır. Süleyman zamanında İsrail’de olduğu gibi, temel tüketim malları üzerinden elde edilebilecek kâr altında bir ile sınırlıdır. Bu durum Yahudi tedarikçileri, Yahudi olmayan rakiplerine oranla daha ucuz mal satmaya iter. Mahkemeler, hayatta kalmak için elzem olan temel tüketim mallarının fiyatlarını dahi belirleyebilir; bunlar az bulunur hale geldiği takdirde, bu malların cemaat dışına satılmasını yasaklayabilir. Herkes gelirinin onda birini dayanışmaya ayırmak zorundadır. Bir şehirde yaşayan Yahudi cemaati, aralarına katılmak isteyen her Yahudi’yi elbette kabul etmelidir. Daha önce kurulmuş işleri zora soksa dahi, kimse yeni gelenin dükkân açmasına engel olmamalıdır. Yeter ki yeni gelen, tüketicilerin durumunu iyileştirsin (mesela yeni mallar veya daha ucuz fiyatlar sunarak), mevcut ticaretleri iflasa sürüklemesin, duman veya kötü koku gibi rahatsızlıklar vermesin.⁴⁰⁸

Esnaf, tüketicileri bilgilendirmek üzere mallarının reklamını yapabilir, hatta eşantiyon dağıtabilir. Hahamların bu konudaki tartışmaları son derece keyiflidir. Rabbi Yehuda der ki: “Bir satıcı çocuklara kavrulmuş buğday ya da ceviz vermemelidir; zira onları dükkânına gelmeye alıştıtır.” Ancak başka bilgiler buna müsaade eder. Rabbi Yehuda der ki: “Bir satıcı, piyasa fiyatının altında mal satmamalıdır.” Ancak diğer bilgiler der ki: “Böyle bir adam ancak şükranla anılır.”⁴⁰⁸

Ortaya çıkan bu doktrin, kısa zamanda yepyeni bir ortamda hayata geçirilecektir. Zira sürgün hayatları daha yeni başlayan Yahudiler, beklenmedik şekilde İsrail’e geri dönebilecek ve efendilerinin kendilerinden çok daha zayıf çıktığını göreceklerdir.

6. Filistin’e dönüş: Finanstan iflasa

Yahudi halkının doğuşunun bu son etabı, görünüşte ekonomik olmaktan çok dini ve siyasidir. Darbeler ve ihanetler sonucu birbirini ardına dizilen hanedanların saltanatı boyunca Yahudiler; Yahudiye’yi geri kazanacak, burada krallıklarını tekrar inşa edecek, egemenliklerini kuracak, ancak daha sonra bölgeyi bir kez daha kaybedecek ve 2000 yıl sürecek bir sürgüne gideceklerdir. Bütün bu olayların altında yine para yatmaktadır: Yahudiler para uğruna toprak peşinde koşar; para sayesinde ordu besler, Tapınağı yeniden inşa eder; Tapınağın içindeki servet yüzünden saldırıya uğrar ve istila edilir. Şiddetten kaçınmayı sağlaması gereken para, bir kez daha şiddete davetiye çıkarmaktan başka bir işe yaramaz.

Talent, Persler, Tapınak

İÖ 600'e doğru, Anadolu'da Efes'in kuzeyinde Lidya adında küçük bir Yunan krallığında gerçek anlamda ilk para ortaya çıkar: Bunlar, sabit değerlere sahip ve tek tip basılmış altın ve gümüş paralardır. Lidyalılar, alışveriş aracı olarak önceleri alüvyonların getirdiği altın ve gümüşün doğal alaşımıyla elde edilen elektrumdan basılan, üzerinde değer ibaresi bulunmayan ve büyüklükleri değişen paralar kullanır. Daha sonra Lidyalıların son krallarından biri olan Krezüs (İÖ 550'ye doğru), elektrumu bırakarak sadece altın ve gümüşten oluşan ve üzerlerinde değer ibaresi bulunan madeni paralar bastırır. Bunlara *talent* adı verilir. Herodotos şöyle yazar: "Bildiğimiz kadarıyla Lidyalılar, altın ve gümüşten para bastıran ve bu paraları piyasaya süren ilk halktır. Ayrıca perakende satış yapan ilk halk da Lidyalılardır."¹⁹⁶ Kâğıt para muhtemelen Çin'den gelmişse de, değerli madenden para basan ve bu paranın değerini garanti eden ilk krallık muhtemelen Lidya'dır. Persler, diğer Yunan şehir-devletleri ve Lidya ile ticaret yapan bütün halklar derhal bu yeni sisteme geçer.

Krezüs ile Babilliler yeni efendilerini elbirliğiyle seçer: İÖ 550'de, Kudüs'ün ele geçirilmesinden 50 yıl sonra, Nebukadnezar'ın (İÖ 562'de ölür) Babil İmparatorluğu, büyük bir strateji uzmanı olan Perslerin kralı II. Kiros'a yenik düşer. II. Kiros iktidarını, tıpkı Nebukadnezar gibi, kurduğu ittifakları bozarak, başka bir deyişle ihanet ederek pekiştirir. Altı yıldır Fars adlı bir şehir-devletinin kralı olan Kiros, ilk önce kayınpederi ve Medlerin kralı Astiages'e karşı ayaklanır. Astiages'i yenerek başkent Ekbatan'ı ele geçirir. İÖ 549'da kendini Perslerin ve Medlerin kralı ilan eder. İÖ 547'de Babil Kralı Nabonidus'la ittifak kurarak Anadolu'da ilerler ve aralarında Krezüs'ün de bulunduğu İyonyalı Yunanları ezip geçer. İÖ 539'da yeni bir ihanet yaşanır: Kiros; müttefiki olan Babil kralına saldırır, kralı hapsedirir, Babil'e girer, "Babil Kralı ve Dört Ülkenin Kralı" unvanını alır ve Yahudiye'yi bir Pers vilayeti yapar. Para ve asker olarak ödenecek vergi karşılığında buralarda yaşayan tabi halklara geniş özerklik tanır. Yahudiler de diğer halklar gibi vergi ödemek zorundadır. Kiros, bütün mezheplerin dini tören yapmasına izin verir. Babil tanrısı Marduk, diğer birçok tanrının yanı sıra Yahudilerin Tanrısı'yla bir arada görülür.

İÖ 538'de, yani fetihten on yıl sonra, Mısırlıların saldırmasından endişe eden Kiros, Yahudiye'yi firavun ve kendisi arasında siper yapmaya karar verir. Yahudilerin geri dönmelerine izin verir; hatta ülkeyi tekrar inşa edebilmeleri için Nebukadnezar'ın el koyduğu hazinenin Yahudilere geri verilmesini emreder. Bununla birlikte Kiros, Yahudilere özgürlük veya krallık vaat etmez. Pers askeri yöneticileri vilayeti yönetmeye devam edecektir.

Kiros, İÖ 530'da Orta Asya'dan gelen Ural-Altay kabileleriyle savaşırken can verdiğinde, Babil Yahudileri Kudüs'e akın etmez. Zira aradan geçen zaman zarfında Yahudiye sık sık yağmalanmış, fakir bir bölge haline gelmiştir. Babil sürgünlerinin parlak Pers İmparatorluğu'nu terk etmeye hiç niyeti yoktur. Sonuçta sürgünlerin –sayıları o sırada 200.000 civarındadır– sadece yarısı geri gelir; onlara 70.000 köle eşlik eder (o zaman için bu normal bir orandır). Bu insanlara para yardımı büyük ölçüde Mezopotamya'da kalan zenginlerden gelir. Yahudi göçmenlerin çoğunun dini inançları sağlamdır. Bu insanlar, Yahudiye'yi terk etmeyip sahipsiz kalan mallara el koymuş, hatta bazıları

pagan olmuş Yahudilerle karşılaşır. Yahudiye mahkemeleri bir yığın davayla uğraşmak zorunda kalır. Bu davalar; toprakların ilk sahiplerine geri verilmesi, ekili olmayan toprakların tekrar ekilmesi ve savunma mevzilerinin tekrar inşası ile ilgilidir. Mahkemeler, haham okulları ve Sanhedrin tekrar kurulur. Davut zamanında konan bütün yasalara uymak artık mümkün değildir. Mesela Jübile artık geçersizdir; zira topraklar kabilelere göre dağıtılmamıştır. Bu toprakların vârislerini bulmak olanaksız olduğu gibi, 12 kabilenin onu kayıptır. Böylece bu temel kanun, bir kez daha tecrübe edilmesi için gerekli olan 49 yıllık süreyi tamamlayamayacaktır. Hayat koşulları zordur. Yahudiyeliler, köylülerin yabancılara olan borçlarını kapatmak ve topraklara haciz gelmesini engellemek için, zengin Babillilerden durmadan para isterler.

İÖ 522’de, bir satrabın oğlu olan Darius adında bir subay, bütün talipleri bertaraf ederek Kiros’un kızlarından ikisiyle evlenir ve Perslerin kralı olur. Babil’in yanı sıra iki başkent daha kurar – Persepolis ve Susa–; altın darikler ve gümüş sikkelerden oluşan modern paralar bastırarak para sistemini birleştirir. Üzerlerinde okçu portresi bulunan bu paralar, yabancı ülkelerle yapılan alışverişlerde kullanılır. İç pazarda ise alışveriş aynı olarak yapılmaya devam eder. Darius, imparatorluğu 20 satraplığa böler, kadastro çalışmaları başlatır, yol kenarlarına tüccarla askerler için mola yerleri inşa ettirir. Ege Denizi’nin kontrolünü ele geçirir; Trakya ve Makedonya’yı ilhak eder; Kızıldeniz ve Basra Körfezi arasında yer alan ticaret yollarını takviye eder; Kızıldeniz ve Nil Nehri arasına kazılan kanalın yapımını tamamlar.³⁵ Böylece Yahudiye, Avrupa’nın en önemli ticaret kavşaklarından biri haline gelir. Darius’un saltanatı boyunca Yahudiler, Yahudiye’de kalmaya teşvik edilir. Herkes için bir sürü iş, rahat yaşama fırsatı mevcuttur.

Darius Yahudiye’yi yönetmek için, sürgündeki kralın oğlu ve bir Yahudi olan Zerubbabel’i vali atama ve böylelikle krallığa benzer bir yönetim kurma zekâsını gösterir. Kudüs coşkudan ayağa kalkar. Hagay ve Zekarya peygamberler, Zerubbabel’i Yahudilerin kralı ilan etmek ister. Zerubbabel onları sakinleştirir; vergi sistemini yeniden düzenler; etrafına eski sürgünleri toplar. Eski sürgünlerin vali aracılığıyla, Yahudiye’de kalmayı seçmiş olanlar üzerinde nüfuz sahibi olması tartışmalar yaratmaktan geri kalmaz. Tapınağın tekrar tekrar ilan edilen yeniden inşası en sonunda başlar. İnşaata masrafları; Babil Yahudilerininin bağışları, Yahudiye Yahudilerininin ödediği son derece ağır vergiler ve Zerubbabel tarafından gönderilen hahamların bütün Akdeniz’e ve Doğuya dağılmış Yahudi cemaatlerinden durup usanmadan talep ettikleri paralarla karşılanır. Diaspora, İsrail ekonomisinde etkili olmaya başlamıştır.

Yeni Tapınak İÖ 3 Mart 515’te açılır. İlki kadar büyük ve şatafatlı değildir. Ahit Sandığı yok olmuş, Süleyman’ın on şamdanının yerini yedi kollu şamdan almıştır. Bununla birlikte Tapınak ekonomisi, din görevlileriyle, ondalık vergisiyle, bağışlarıyla ve sarraflarıyla geri gelmiştir. Adak patlaması yaşanır. Din görevlilerininin, yüksek din görevlilerininin ve Levilerin işi başından aşkıdır. Kısa zamanda tapınak gelirleriyle geçinen binlerce din görevlisi peyda olur. Değişik ülkelerden gelen mücevherler, altın ve gümüş paralar çok iyi korunan bir kasaya konur. Hazine mabedin kalbinde saklandığı için, Yahudi olsun olmasın herkes bu hazinenin büyüklüğünü abartır. Tapınak, bütün Yakındoğu’da dedikodu ve kıskançlık konusu olur.

İÖ 490'da Marathon muharebesinde Yunanlara yenilen Darius, İÖ 486'da ölür. Oğlu Serhas, Salamis'te Yunanlara karşı toprak kaybeder. Darius'un torunu Artaserhas, imparatorluğu etrafına topladığı Yahudi ve Yunan aydınlarla yönetir. Bu aydınlardan biri Atina'dan sürülen Themistokles; diğeri ise, Zerubbabel'in çocuklarının hanedan kurmasını engellemek için Artaserhas'ın İÖ 445'te Yahudiye'ye askeri yönetici olarak atadığı Rabbi Nehemias'tır. Nehemias vergileri azaltır, borçları siler, ondalık vergisini yeniden düzenler.

Bu dönemde kaleme alınan metinler olağanüstü bir artış gösterir. Yeşaya adlı ikinci bir peygamber "Acı çeken hizmetkâr"ın gelişini haber verirken, eğer bu isimle Yahudileri kastetmiyorsa, muhtemelen bir gün gelecek Mesih'ten bahsetmektedir. Tevrat'ın beş kitabı ile peygamberlerin kitapları düzeltilir. Yunus Kitabı, ilk sürgün edilen Yahudilere Ninova'yı savunmanın görevleri olduğunu hatırlatır. Bu, Yahudilerin her çağda dünyayı Tanrı'nın gazabından koruma zorunluluğuna yapılan bir göndermedir. Zira başkalarının felaketi onların da felaketidir.

İskenderiye

III. Artaserhas İÖ 338'de öldürülünce yerine III. Darius geçer. Ancak büyük Pers krallığının sonu gelmiştir. Ekonomik güç, Pers devletinden Yunanistan'a kayar. İktidar, Akdeniz'in eline geçer. Makedonyalı Filip'in oğlu ve Aristoteles'in öğrencisi İskender; 20 yaşında kral, Thebai ve Atina'nın efendisi, Helen konfederasyonunun lideri olur. Üzerlerinde kendi portresi bulunan altın ve gümüş paralar bastırır, kısa sürede bütün bölgeye yayılacak olan Atina para sistemini benimser. İskender, İÖ 333'te çok güçlü bir orduyla III. Darius'u Suriye'de bulunan İssos'ta mağlup eder. Mısır'a giden yol artık açıktır ve bu yol Yahudiye'den geçmektedir. İskender, Sur'u (yedi ay boyunca), Gazze'yi (iki ay boyunca) kuşatır; İÖ 332'de Yahudilerin sevinç çılgınlıkları eşliğinde Kudüs'ten geçer. Kısa sürede Yunan âdetleri çılgınlık haline gelir. Zengin Yahudiyeliler Yunanca konuşmaya, Yunan gibi giyinmeye, Yunan gibi yaşamaya başlar. Tapınağın genç hizmetkârları bile gymnasiumlarda spor yapmaya başlar.³⁵ Yahudiye'de ve her yerde olduğu gibi, asimilasyon süreci hızla ilerlemektedir.

Yunanistan ticarete de hâkimdir. Vadeli satış, balıkçı ve tüccarların deniz seferlerine yapılan yatırım, ipotek, rehin, kefalet, devir sözleşmesi ve hatta sigorta koşulları, o dönemde yaşamış Yunan denizci ve tüccarların uygulamalarından ortaya çıkmıştır.¹⁷ Yunanlar daha o çağda Babil'de, kaçak kölelere karşı köle sahiplerinin ödediği primlerle finanse edilen bir sigorta sistemi oluşturmuştur.¹⁷

İskender, Samarya'da Garizim Dağı üzerine inşa edilecek tapınağa karşılık kendisine eşlik eden Yahudi paralı askerlerle Kudüs'ten ayrılır ve Mısır'ı fetheder. Bir ticaret limanı olan İskenderiye'yi kurar. Stratejik bir konuma sahip İskenderiye'ye kısa zamanda Makedonyalılarla aynı haklara sahip geniş bir Yahudi cemaati yerleşir. Daha başlarda yeni şehrin 300.000 sakininin neredeyse yarısı Yahudilerden oluşur. Yahudilik, bütün Yunan dünyasını işte bu şehirden aydınlatacaktır. Başka Yahudi topluluklar, Helenleşen Mısır'a yerleşir. Ancak Çıkış'ta anlatılana göre –en azından mitolojik açıdan–, Mısırlılar Yunan istilacıyla gelen bu tüccarları iyi karşılamazlar.

Yahudilerin "tefeci" veya "katil" olarak tasvir edilmeleri ilk kez dünyanın bu noktasında, tarihin bu

döneminde başlar. Antijudaizm, Hıristiyanlıktan önce Yunan ve İskenderiye bazlıdır. Şüphesiz Mısırlılar bu dönemden çok önce Yahudilerden nefret etmiştir. Damokrit adında biri, Yahudilerin her yedi yılda bir, bir yabancı yakalayıp Tapınaklarına götürdüğünü ve parçalara ayırarak kurban ettiğini söyler. İskenderiyeli Appian, Yahudilerin her yıl bir Yunan besleyip yediğini yazar. Manethon adında Mısırlı bir rahip, Yahudilerin daha Musa zamanında Mısır'dan kovulmuş cüzamlı bir ırk olduğunu, şimdi de kovulmaları gerektiğini anlatır.

İÖ 331'de İskender Mısır'ı terk eder, Yahudiye ve Sur'dan tekrar geçerek Mezopotamya'ya doğru ilerler. Persepolis'i yakar –III. Darius İskender'in askerleri tarafından öldürülür–, altın darikleri staterlerle değiştirir. Pers krallarının hazinesi, madeni paralara dönüştürülür. Yeni paralar, ticareti körükleyerek olağanüstü bir ekonomik gelişme sağlar. Bu gelişmede Yahudi tüccarlar büyük rol oynar. İÖ 327'de İskender Kâbil ve Bamyân'a ulaşır, İndus'a doğru devam eder. Oradan yıpratıcı bir yolculuk sonunda çölleri aşarak Babil'e geri gelir. Makedonyalı parlak yıldız, Babil'de İÖ 323'te daha 33 yaşındayken ölür. İskender, madeni paralarda portresi bulunan ilk insandır. Bu ayrıcalık o zamana kadar sadece tanrılara aittir.

İskender'in *diadoki* olarak adlandırılan generalleri, imparatorluğu aralarında paylaşır. Selevkos, Suriye ve Mezopotamya ile Ege Denizi'nden Afganistan'a kadar olan bölgeyi alır. Ptolemaios, Mısır ve Yunanistan'a sahip çıkar. Selevkos'un kontrolüne verilen Yahudiye, iki güçlü Yunan devleti arasında derhal bir anlaşmazlık nedeni olur. Ne de olsa ticari yolların kontrolü söz konusudur ve bu yollar hâlâ Yahudiye'den geçmektedir.

İÖ 313'te İskender'in generallerinden I. Ptolemaios Soter, İskenderiye'yi başkenti yapar; Yunan ve Yahudi âlimler ile Yahudi bankacıların yardımlarıyla meşhur feneri ve kütüphaneyi yaptırır. Kıbrıs'ı ele geçirir; I. Selevkos'un Babil'i almasına yardım eder, karşılığında Suriye'yi alır. İki Yunan, Mısır ve Babil'in bu iki eski imparatorluğunun başına geçer. I. Ptolemaios Soter'in saltanatı İÖ 286'ya kadar sürer.

Makedonyalı kralın muhteşem maceralarının son tanığı olan Selevkos, İÖ 281'e kadar yaklaşık 50 yıl hüküm sürer. Selevkos devletini, Babil'in hemen yanında Dicle Nehri üzerinde kendi adını taşıyan yeni başkenti Selevkia'dan yönetir. Ondan sonra gelen Yunan krallar, Babil'de hüküm sürmeye ve –tüccarlar, zanaatkârlar, köylülerden oluşan– yerli Yahudi toplulukları desteklemeye devam eder. Ayrıca Filistin de kontrolleri altındadır. Buradaki Yahudiler arasında farklı dini gruplar baş göstermeye başlamıştır. Bunlar Ferisiler, Sadukiler ve Essenilerdir.⁴²⁸

Asiller ile yüksek din görevlilerinin ailelerini temsil eden Sadukiler, siyasi ve dini düzene hâkimdir. Vergiler, adaklar, Tapınak ve bütün finans hareketleri onların elindedir.

Cemaatin ruhani liderleri, dini ve sivil yöneticiler olan Ferisiler, basit hayat tarzını yüceltirken din görevlilerinin zenginliğini eleştirir; özgür irade, sonsuz hayat, diriliş ve Mesih'e inanırlar. İlyas Peygamber'in, son derece güzel bir benzetmeyle, fakirliğin Tanrı'nın seçilmiş halkına verdiği en büyük armağan olduğunu belirtmiş olduğunu unutmazlar: “Kırmızı yular beyaz ata ne kadar yakışırsa, fakirlik de İsrail'e o kadar yakışır.” Oysa dünya nimetlerinden el çekmek –*perishut*, “Ferisi” bu kelimedenden türetilmiştir– insanı illa selamete ulaştırmaz. Ferisiler, iyilik yolunda kullanılan zenginliği

kınamazlar.

Yarı yarıya keşiş olan Esseniler, servet düşmanlığında daha da ileri giderler. Malları, gelirleri, yiyecek ve giyecekleri ortaklaşa kullanırlar. Evlenmeyi ve hayvan kurban etmeyi reddederler. İffeti ve safiyeti yüceltirler; beyaz kıyafetler giyilmesini salık verirler.

Dayanışma şartları iyice netleşir. Cemaatin her üyesi, gelirinin en az onda birini *tsedakayı* finanse etmeye ayırmalıdır. Cemaat tarafından yönetilen *tsedaka*, fakir kızlara çeyiz parası, ailesi kalmamış yaşlılara geçim parası sağlar; iflas edenlerin tekrar iş kurmasını, faizsiz borç verilmesini, gezgin yabancıların ağırklanmasını, kölelerin fidye ödenerek serbest bırakılmasını ve en önemlisi bütün çocukların okula gitmesini temin eder.

Selevkos'un hâkimiyetinde olan Yahudiye, İÖ 301'de I. Ptolemaios'un eline geçer. Ptolemaios'un Kudüs'e bir Şabat günü girmesi skandal yaratırsa da, Tapınağın inşası onun zamanında tamamlanır. Ptolemaios, bölgenin içişlerine çok az müdahale eder. Toplanan yıllık vergiden, tapınak hizmetkârları ile ilk üç yıl için Kudüs Yahudileri muaf tutulur. Devletin tanıdığı tek yerel otorite olan yüksek din görevlisinin, Filistin ve diasporada ondalık vergisi toplamaya ve Tapınak hazinesini yönetmeye hakkı vardır.

İÖ 286'da babasının yerine geçen II. Ptolemaios (Filadelfus denir), Filistin'i kontrol eder, İskenderiye'den yönettiği devletin başında İÖ 246'ya kadar kalır. Mısır, tarihinde hiçbir vakit o dönemde olduğu kadar güçlü olmamıştır. Helenleşen Mısır yavaş yavaş Batının yeni gücü Roma'nın etkisine girer. Filadelfus, Kitab-ı Mukaddes'i Yunancaya tercüme ettirir. *Septuaginta* denilen bu çeviri, Yunancadan başka dil konuşmayan Yahudiler için çok faydalı olmuştur.

İÖ 245'te II. Ptolemaios'un yerine geçen III. Ptolemaios Euergetes, Yahudiye'yi güçlendirir, Tapınağı zenginleştirir. Yüksek din görevlisi görevini önce Adil Şimon, daha sonra onun iki erkek kardeşi üstlenir. Adil Şimon şöyle yazar: "Bir Yahudi için dünya üç sütun üzerine kuruludur: dini yasalar, Tanrı'ya hizmet ve sevgi." İÖ 222'de III. Ptolemaios, Filistin'in Helenleşmesini hızlandırır. Yahudiler ile istilacılar arasındaki resmi iletişim bundan böyle Yunanca yapılacaktır. Bölge ekonomisi, yeni Mısır İmparatorluğu ekonomisine dahil edilir. Ferisiler ve Esseniler, Saduki zenginlere karşı gelmeye devam ederler; mahkemeleri ele geçirmeye çalışırlar. Sanhedrin üyesi Sadukilerin yerini yavaş yavaş Ferisiler alır. Ticari hayat hâlâ gelişmektedir. Köyler refah içindedir. Yahudiye artık Yunan âdetlerine göre yaşayan bir Yunan vilayetidir.

İÖ 202'de bölgenin hâkimleri yine değişir. Hindistan'dan Arabistan'a uzanan bir dizi fetihten sonra, bir başka Yunan kralı, III. Selevkos Antiochus (İÖ 223-İÖ 187), Makedonyalı V. Filip ile ittifak kurarak Asya'yı yeniden fethetmeyi hedefler. Ptolemaioslardan Filistin'i alır; Yahudiliğin gereklerinin yerine getirilmesine izin verir.

Kendini Yunan şehirlerinin teminatı olarak takdim eden yeni güç Roma, Yakındoğu'nun ticari potansiyeliyle gittikçe daha yakından ilgilenmeye başlar. Roma, III. Antiochus'un artan gücünden de endişe duyar. Roma'nın efendilerine göre, Asya'ya giden yollar açık kalmalıdır. Yeni ittifaklar oluşur: Makedonyalılar Selevkoslarla, Ptolemaioslar Romalılarla. Yahudiye, siyasi ve ticari olarak iki ittifakın arasında kalır. Diaspora Yahudileri –Ptolemaiosların İskenderiye'sinde, Selevkosların

Babil’inde, Romaluların Roma’sında yaşayanlar–, zaman zaman Yahudiye’yi bu güçlerden birinin himayesine sokmak için entrikalar çevirmekle suçlanır. Rakip imparatorluklarda kardeş Yahudi toplulukların bulunmasının da etkisiyle, Yahudiler daha şimdiden çift tabiiyet suçlamasıyla karşı karşıya kalır.

Roma, askeri ve ticari anlamda Mısır’da varlığını gittikçe hissettirmeye başlar. İÖ 191’de, Ptolemaiosların müttefiki Roma Konsülü Flaminius, Makedonyalı V. Filip’in ordularıyla ittifak kurmuş sayıca bir hayli üstün Selevkos ordularıyla karşı karşıya gelir. Buna rağmen Romalılar İÖ 189’da önce Termofil, daha sonra Magnesia’daki muharebeleri kazanır. Antiochus, Apameia barış antlaşmasını imzalamak zorunda kalır; bu antlaşma sonucunda Asya’da Dicle Nehri ötesindeki topraklarını Ptolemaioslara bırakır. Yenik kral o kadar yüksek bir savaş tazminatı ödemeye mahkûm edilir ki, çareyi değişik mezheplere ait din adamlarının mallarını satmak, Kudüs’ten Babil’e elinin altındaki her türlü dini tapınağı yağmalamakta bulur. İÖ 187’de Susa’daki Baal tapınağını yağmalarken yakalanan Antiochus öldürülür.

Bütün orduların geçiş noktası olan ve devamlı el değiştiren Yahudiye, refah düzeyini kaybetmiş değildir. Toprak buğday, arpa, meyve, şarap, yağ ve incir verir. Kurbanlık hayvanlar yetiştirilir. Akka ve Yafa limanlarında balıkçılık gelişir. Ülke maden bakımından fakir, inşaat taşı bakımından zengin olduğundan ve koyun sürülerinden tonla yün üretildiğinden, inşaat ve tekstil sektörleri bu bölgede patlama yapar. İkrazatçılar –faizle borç verme yasağının etrafından dolaşarak– tarımı, balıkçılığı ve atölyeleri finanse eder.³⁴ Sarraflar, hacılara hizmet verir. Az sayıda kişi, istilacıların hesabına vergi tahsil ederek zengin olur. Diaspora, ülkenin yeniden inşasına katkıda bulunur, Tapınak etrafında dört dönen ve sayıları gittikçe artan din görevlilerinin geçimini sağlar.

Kudüs, Babil ve İskenderiye’deki mahkemeler ve dini okullar, içtihatları netleştirir. Öğretmenler ve öğrenciler, *mishnaioth* ya da “tekrarlar” denen –ve ezberlenen– ders notlarını kâğıda dökmeye başlar; mahkemelerin sadece ahlaki konularda değil, vergi sistemi, fiyatlar, şirketler, sosyal hayat, dayanışma, çevre gibi ekonomik konularda da vermiş olduğu kararları kitap haline getirirler. Bu kitaplarda, elle yapılan işler yüceltilir

–Yunan komşular tam tersine bu tip işleri küçültücü sayar–; “adil fiyatlar” belirlenir; kâr oranları sınırlanır; *hevot* denilen loncalar kontrol altına alınır; şehirlerde sokaklar çeşitli meslek grupları arasında pay edilir; parfüm gibi ahlak düşüklüğüne yol açabileceğinden kuşkulanan kadın ürünleri üreten zanaatkârlar yakın takibe alınır; tabaklama, madencilik veya dışkı toplama gibi (koku yüzünden) aşağılayıcı sayılan meslekleri icra edenler uzaklaştırılır, bu meslekleri yapanlardan boşanmaya izin verilir.

Bazı mahkemeler, birtakım faaliyetleri ekonomiye veya çevreye zarar verdiği için yasaklar. Mesela küçük hayvan, özellikle keçi yetiştiriciliği yasaktır; zira tarlalar harap olmaktadır. Bir başka mahkeme kararıyla, harman dövülen alanların şehirlere 50 dirsekten daha yakın olması yasaklanır; zira rüzgârla taşınan balyaların şehir sakinlerinin sağlığını bozmasından endişe duyulur. Aynı şekilde, aşırı duman çıkaran alçak fırınlar yapmamak; Tapınağın sunağında zeytin ağacı dalı, üzüm asması veya hurma ağacı dalı yakmamak; “doğal kaynağı ziyan etmek”⁴⁰⁸ olacağından petrol yağıyla yanan bir

lambayı çok hızlı yakmamak gerekir. Yeni kurulan şehirler, şehrin çevresinde ağaç, ekin ve işyeri olmayan boş bir arazi bırakmak zorundadır.

Yahudilerin eğreti durumundan ve her an gitmeye hazırlıklı olma zorunluluğundan ders çıkaran mahkemeler, malvarlığı yönetimiyle ilgili ilkeler koyar: “Bir insan servetini daima üç şekilde muhafaza etmelidir: üçte birini arazi, üçte birini sürü, üçte birini altın.”⁴⁰⁸ Mahkemeler ayrıca fakirlere, dul kadınlara, yetimlere ve yabancılara yapılacak yardımlar ile alacaklılara ve hastalıklara karşı yardımlaşma şartlarını netleştirir.

Faizle borç vermek hâlâ yasaktır; zira borç alan kişi, her an fakir düşüp borcunu ödeyemeyecek hale gelebilir: Faiz, yalan söylemek ve zimmete para geçirmekle eş tutulur. “Hemşerine, seninle yaşayan bir yoksula borç para vereceksen, ona tefeci gibi davranmayacaksın, ondan faiz almayacaksın” (Çıkış 22, 24; Levililer 25, 37). Faizle borç almak, bu tip borç senetleri düzenlemek ve bunları şahit sıfatıyla parafe etmek de aynı şekilde yasaktır. Alacaklının, borç verdiği paradan dolayı yoldan dahi olsa kazanç elde etmesi (*avaq ribbit*, tam çevirisi “faizin tozu”) kesinlikle yasaktır. Gerçekteyse, kanun metinlerini kurnazca yorumlayan mahkemeler, bütün bu yasaklara rağmen bazı uygulamaları hoş görür. Her şeyden önce söz konusu yasakları, fakirleri en çok ilgilendiren tüketim mallarına uygularlar. Belirli koşullarda, yatırım kredisi vermek mümkündür. Mesela faizsiz bir borca karşılık rehin verilen mallar, borç veren borcunu kapattığında, kâr sayılabilecek bir fiyat farkıyla satın alınabilir. Ancak prensipte rehin işlemleri çok sıkı bir kontrole tabidir: “Herkes sahip olduğu mala kavuşacak ve herkes ailesine geri dönecek” (Levililer 25, 23-31). Gayrimenkul dışında her mal, süresiz olarak rehin bırakılabilir. İpotek edilen gayrimenkul, borç para verenin ailesiyle birlikte söz konusu eve yerleşebilmesi için, sahibi tarafından ancak bir yıl geçtikten sonra geri alınabilir.

Dayanışma ve yardımseverlik ilkelerinin geçerli olduğu cemaat dışında kalanlara faiz uygulamak caizdir; zira bu ahlaksızlık sayılmaz: “Yabancıya faizle borç verebilir, ondan faizle borç para alabilirsin” (Tesniye 23, 20). Kimse yabancıyı potansiyel fakir olarak görmek zorunda değildir. Üstelik Yahudi olmayanların sınırdışı edilme riskleri de yoktur.

Sonuçta –hükmetmesi son derece nazik olan aforoz dışında– hiçbir ceza öngörülmediğinden, mahkemeler içtihatları devamlı tekrar etmek zorunda kalır. İÖ V. yüzyılda Mısır’da Avsan şehrinin karşısında bulunan Avsan Adası’nda yaşayan Yahudi cemaatinin kaleme aldığı papirüslere bakılırsa, Yahudiler arasında faizle borç alıp verme çok yaygındır.³⁹⁹

Yahudilere yöneltilen çift tabiiyet suçlaması devam eder. Bu durum, İÖ 187’de imparatorluğun doğusuna hâkim olan IV. Antiochus Epifanes’in Mezopotamya ve Filistin Yahudilerini Ptolemaios ve Romalıların tarafına geçmekle suçlamasıyla iyice dramatik bir hal alır. Epifanes; III. Antiochus’un Yahudiliği meşru kılan fermanını yürürlükten kaldırır, Yahudiliği tamamen ortadan kaldırmak amacıyla Yahudiye’de bu dinin ibadetini yasaklar, Tapınak sunağına Zeus heykeli diktirir, sünnet yaptıranlara ölüm cezası verir, Yahudileri Yunan bayramlarına katılmaya zorlar ve Kudüs’ün ismini Antiok olarak değiştirir.

Yahudiye’deki Yahudi varlığı, hiçbir zaman bu kadar büyük bir tehditle karşı karşıya kalmamıştır.

Bu nedendir ki Yahudiler, kendilerini kurtarması için Roma'ya başvurur. Bu onların felaketi olacaktır.

Roma idaresinde

Bu, son İbrani devlet kimliğinin yok oluşunun hikâyesidir. Bu hikâye, Yahudilerin bundan sonraki kaderini tayin edecektir. Yine bu hikâye, Yahudilerin dünya ile olan ilişkilerini bir kez daha allak bullak edecektir.

İÖ 169'da IV. Antiochus; yüksek din görevlisi Yason'un Yahudiyesi'nde çıkan ayaklanmayı, Tapınak hazinesine el koyarak, kitapları yakarak ve Yahudiye'nin zorla Helenleştirilmesini emrederek bastırmayı dener. Daniel protesto eder. Birçok Yahudi, kendilerini ülkesine çekmenin yollarını arayan Ptolemaiosların Mısırı'na gider. İÖ 167'de Haşmonayim Matatyahu adlı bir din görevlisi ile oğlu Yehuda Makkabi dağa çıkar, Helenleşmiş köyleri yakar, bu köylerdeki erkek çocukları zorla sünnet eder.¹⁰¹

İÖ Aralık 164'te isyancılar Kudüs'ü ele geçirir; Yahudilerin kutsal yeri ilan ettikleri Tapınağı mucizevi bir yağla kutsayarak tekrar açarlar. O zamandan bu yana Hanuka Bayramı'yla bu olay anılır. İktidarı ele geçirmenin yolu, Nur'u ve Ruh'u bulmaktan geçmektedir.

İÖ 161'de Yehuda Makkabi bu başarıdan güç alarak bağımsız bir Yahudi devletinin kurulacağını ilan eder.¹⁰¹ Senatonun himayesini elde etmek için Roma'ya iki elçi yollar. Ancak İÖ 160'ta, Kudüs'ün kuzeyinde Makedon ve Selevkos ordularıyla çarpışırken savaş meydanında ölür. Yerine erkek kardeşi Yonatan geçer. Yonatan, Selevkos generalleriyle anlaşmaya vararak Ferisilerin desteğiyle Tapınağın yüksek din görevlisi olur. Unvanın getirdiği gelirler de cabası. Yonatan İÖ 150'de, Yahudi milletinin ve hatta Güney Levant'taki Selevkos ordularının lideri olarak tanınır. O sırada başka dertleri olan Selevkoslar, Filistin'in yönetimini Yonatan'a bırakmıştır.

Nitekim doğuda yeni bir güç peyda olmuştur: Anadolu'dan gelen Partlar. Liderleri Mithridates, Selevkos Yunanlarını yenerek Babil'e kurtarıcı gibi girer. Burada yaşayan toplulukların statüsünde herhangi bir değişiklik yapmaz. Filistin, yüzölçümü küçülen Selevkos İmparatorluğu'nda kalır.

İÖ 143'te Makkabi'nin üçüncü erkek kardeşi Şimon, suikasta kurban giden Yonatan'ın yerine geçer. Bölgenin yeni Yunan efendisi

I. Demetrius'a vergi ödemeyi reddedip, Haşmonayim hanedanını kurarak Yahudiye'nin fiili bağımsızlığını ilan eder. İÖ 141'de, zayıf düşmüş Selevkoslara karşı Roma'yla ittifak kurabilmek için Roma'ya elçiler yollar; büyük bir meclis toplar. Bu Sanhedrin Şimon'a, "Yüksek Din Görevlisi, Stratejik Deha ve Yahudilerin Kralı" ile "Yaşam Boyu Prens ve Yüksek Din Görevlisi" unvanlarını verir. Üzerlerinde yedi temel tarım ürününün (buğday, yulaf, üzüm, incir, nar, zeytin ve hurma³⁴) resimleri olan madeni paralar bastırır; siyasi, ekonomik ve dini yetkileri erkek kardeşleri arasında paylaşır. Ölünceye kadar görevlerinde kalmaları öngörülen kardeşler; orduya, din işlerine, mahkemelere ve mali kaynaklara hâkim olurlar. Krallık geri gelmiştir. Hatta yeni krallık kalıtsaldır: Şimon'dan sonra büyük oğlu I. Aristobulus gelir. Aristobulus, Haşmonayim hanedanında kral unvanı

alan ilk Makkabi'dir. Bir sene sonra, Aristobulus'un erkek kardeşi ve Şimon'un üçüncü oğlu Hurkanus'tan doğan Yehuda Aristobulus tahtı ele geçirir; kendisine karşı koyan Ferisileri katledip, Samarya'yı fethettikten sonra İÖ 76'ya kadar 25 yıl saltanat sürer. Sadukiler, Essenilerin mücadele ettiği Haşmonayimlere destek verir.

Yahudi hizipler arasında yaşanan kriz, hangi kutsal kitapların korunması gerektiğini de belirler. Sadukilere göre, bunlar Tevrat'ın beş kitabıyla sınırlıdır. Ferisiler başka kutsal kitapları da alır. Esseniler ise bütün kitapları kabul etmekle beraber, bunları safiyet ve ciddiyet temelinde yorumlar.

Hıristiyanlığın doğuşu ve son Yahudi devletinin yok olmasıyla sonuçlanan Haşmonayim devri özellikle karmaşıktır.

Anneleri Aleksandra'nın ölümünden sonra, Yehuda Aristobulus'un iki oğlu II. Hurkanus ve II. Aristobulus iktidar kavgasına tutuşur. Ta ki Idumea'nın (ülkedeki vilayetlerden biri) askeri yöneticisi genç bir Yahudi, Antipater oyuna Romalıları dahil edene kadar. Antipater iki erkek kardeşe, Akdeniz'in doğusuna sevk edilmiş Roma ordularınının kumandanı Pompey'i hakem tayin etmelerini teklif eder.

Senato Pompey'i, Yunan korsanların ticareti tehdit ettiği denizlerde barışı sağlamak ve Efes'te Romalıları katleden Part Kralı VI. Mithridates'e karşı savaşmakla görevlendirmiştir. Pompey daha sonra kendi mücadelesinde ihtiyacı olabileceği düşüncesiyle, Antipater'e yardım etmeyi kabul eder. Selevkos ordularınının geri kalanını mağlup eder; İÖ 63'te Kudüs'e girer. Kutsal Tapınağın içine girerek oyunu II. Hurkanus lehine kullanır. Bununla birlikte, Hurkanus'un gücünü ve topraklarını azaltmaktan geri kalmaz. II. Aristobulus tutsak olarak Roma'ya gönderilir. Görünüşe rağmen, Haşmonayim hanedanının sonu gelmiştir. Antipater Yahudi iktidarını canlandırdığını düşünürken, istemeden de olsa Roma'nın bölgeye hâkim olmasını sağlamıştır.

Yahudiler bundan böyle Roma'ya boyun eğmeyi kabul etmek zorundadır. Tapınağa ödenen ondalık vergisi ile fakirler için verilen vergiye, Romalı tahsildarların topladığı vergiler eklenir. Roma ile ittifak, sadece efendilerin değişmesine ve yükümlülüklerin daha da artmasına yaramıştır.

Bu arada tarihte çok iyi bilinen bir olay, Filistin'i daha da çok Roma hâkimiyetine sokar. Güçten düşen Pompey, İÖ 61'de iktidarı batı orduları komutanı Jül Sezar ve aşırı zengin bir politikacı olan Crassus ile paylaşmak zorunda kalır. Crassus'un payına doğu topraklarını kontrol etmek düşer. Bunun üzerine serbest bırakılan II. Aristobulus, erkek kardeşinin yerine geçmeyi dener. Ancak mağlup olan Aristobulus, bir kez daha savaş esiri olarak Roma'ya gönderilir. Sezar Roma'da, köle olarak satılmış Yahudileri serbest bırakırken, Pompey'in müttefiki II. Hurkanus Kudüs'ü tekrar inşa eder. İÖ 54'te, Partlara karşı savaş açmak üzere Kudüs'ten geçen Crassus, Tapınağa girer. Diaspora cemaatlerinin getirmiş olduğu bütün hediyelere ve Pompey'in el sürmeyi asla düşünmediği 2.000 altın *talente* el koyar. Crassus bunlara ek olarak halktan 8.000 *talent* talep eder. Bu, 34 ton altın demektir.

Crassus İÖ 52'de öldürülünce, Senato bütün yetkileri Pompey'e verir. O sırada Galya cephesinde olan Sezar, kendi payına düşen yetkilerin bu şekilde elinden alınmasını kabul etmez. Rubicon Nehri'ni geçen Sezar, Roma'yı ele geçirir. Bu sırada Pompey ve Senato'nun ileri gelenleri Yunanistan'a kaçar. Antipater ve II. Hurkanus Pompey'in tarafını tutmuş olduklarından, Sezar II.

Aristobulus'u serbest bırakarak Yahudiye'yi ele geçirmeye gönderir. Aristobulus üçüncü kez mağlup olur.

Sezar, İÖ 9 Ağustos 48'de Pompey'i Farsalus'ta yener. Antipater ve II. Hurkanus saf değiştirerek II. Aristobulus'u yüzüstü bırakan Sezar ile ittifak kurarlar. İhanet kol gezmektedir. Her orduda Yahudi askerler mevcuttur. Mısır'da polis şefi Yahudi'dir. Bir başka Yahudi, Kleopatra'nın ordularını yönetir. Yahudi paralı askerler, Sezar'ın Mısırlıları mağlup etmesine yardım eder. İhanetinin karşılığını alan Antipater; Roma vatandaşı olur, Sezar tarafından Yahudiye'ye *procurator* (idareci) atanır. Mısır'a sığınan Pompey öldürülür.

İÖ 44'te diktatör olan Sezar, Pompey'le mücadelesinde Yahudiyeli Yahudilerin yardımlarını unutmaz ve onlara bağımsızlıklarını geri vermese de, ayrıcalıklı bir statü tanır. İsis ya da Mitra kültlerine izin verdiği gibi, Yahudi ibadetine de izin verir. Egemenlik, görece olsa da, her zaman olduğu gibi mali ayrıcalıkları da beraberinde getirir: "Biz, Gaius Sezar, diktatör ve beşinci kez konsül, şöyle buyuruyoruz: Şeref, erdem ve dostluk kaygısıyla olduğu kadar Senato'nun ve Roma halkının da iyiliği ve refahı için, Aleksandra'nın oğlu Hurkanus ve Hurkanus'un çocukları, Kudüs'ün ve Yahudi milletinin yüksek din görevlileri ve hükümdarları olacaktır; iki sene sonra Yahudilerin ödemekte olduğu vergiler azaltılacaktır; Kudüs sakinleri her yıl vergi ödeyecek, fakat yedinci Şabat yılında hiçbir şey ödemeyecektir, zira bu yıl hiçbir şey ekmez, ağaçların meyvelerini toplamazlar; iki yıldan iki yıla tohumların dörtte biri kadar bir vergi ve bundan önceki hükümdarlarına ödemiş oldukları gibi Hurkanus ve çocuklarına da ondalık vergisi ödeyeceklerdir..."¹⁷⁷

Aynı yıl Sezar öldürülür; Antonius, Roma'da iktidarı ele geçirir. Sezar'ın katillerinden biri olan Cassius, Suriye ordularının başına geçer. Romalıların işbirlikçisi olmakla suçlanan Antipater, İÖ 42'de Yahudi milliyetçiler tarafından öldürülür.

Kudüs'te II. Hurkanus'un yerine yeğeni Antigonus geçer. Ta ki İÖ 37'de Senato iktidarı, Roma'ya değerli yardımlarda bulunmuş yerel idarecinin ailesine verene kadar. Antipater'in iki oğlundan biri olan Hirodes, Yahudilerin kralı ilan edilir. Antigonus'un kafası kesilir.

Hirodes, sert bir idareci ve mükemmel bir askerdir. Essenilerle uzlaşır; yüksek din görevlilerini kendi keyfine göre seçerek güçlü Sadukilere karşı koyar. Bundan böyle hiçbir mevki kalıtsal değildir. Ülkeyi yeniden inşa etmek amacıyla halka ağır vergiler koyar.

İÖ 27'de, Augustus Roma'da iktidarı ele geçirir. Sayılarının o sırada 6.000.000 olduğu tahmin edilen Yahudiler, Roma tarafından yönetilen bütün topraklarda yaşayan nüfusun yüzde onunu oluşturmaktadır. Mısır'da, Tesalya'da, Asya'da, İspanya'da, Afrika'da (Cezayir), Lyon'da, Trèves'te Yahudiler mevcuttur. Roma'da sayıları 50.000 olup –zanaatkârlar, tüccarlar, ikrazatçılar, simsarlar–, 15 sinagogları bulunmaktadır.

İÖ 20'de Kudüs'te, babası kadar nefret uyandıran Hirodes, halkı kendine çekmek için Tapınağı güzelleştirme çalışmaları başlatır. Tapınağa Süleyman'ın saltanat dönemindeki haşmetini geri kazandırabilmek için, iç avlu iki katına çıkartılır. Sunak, tekrar adakların ve Yahudi hacıların merkezi haline gelir. Tapınağa sadece o yıl Hamursuz Bayramı için –Romalılaştırmış Yahudi yazar Flavius Josephus'a göre²¹³– dünyanın her yerinden 3.000.000 hacı gelir. Bu rakam, o sırada yaşayan

Yahudilerin üçte birinden fazladır! Hiç şüphe yok ki, bu rakam abartılıdır. Tapınak ekonomisi tam hız işlemektedir. Tüccarlar, ikrazatçılar ve âlimler –bu meslekler çoğu kez aynı kişiler tarafından icra edilir–; Tapıntan denize, oradan da diasporaya adaklar, mallar, dini sorular, bilge cevaplar, borç senetleri, Tapınak bağışları, vs. taşırlar.

Esseniler gittikçe artan bir ısrarla din görevlilerinin daha basit bir hayat sürmelerini, Tapınak törenlerinin daha az şatafatlı olmasını, daha az adak verilmesini, daha az inşaat yapılmasını ve fakirlerle daha fazla dayanışma içinde olunmasını talep etmektedir. Birçok kişiye göre çağın karmaşası, Mesih'in yakında geleceğine işarettir.

Hirodes'in iktidarı her yerde hissedilir. Kafaları karıştıran 33 deprem ve isyanlara yol açan kıtlıklara bizzat müdahale eder. Yahya adında bir adam kısa bir süre için kendisine gelen herkesi tövbe etmeye çağırır ve onları Şeria Nehri'ne daldırır. Ta ki tutuklanıp idam edilene kadar. İÖ 4'te Beytüllahim'de Yehoşua veya Yeşua adında biri dünyaya gelir. Bu kişi daha sonra Nasıra'da büyüyecektir.

Aynı yıl Hirodes ölür. Roma'da Augustus, Hirodes'in oğlu Hirodes Antipa'ya kral unvanını vermeyi reddederek onu tetrark atamakla yetinir. İki sene sonra İmparator Augustus, –tetrark dışında– Yahudi elitini mümkün olduğu kadar uzağa, Galya'da bulunan Vienne'e sürerek mat etmeye karar verir. Yahudiye'nin yönetimini Romalı bir valiye verir; bölgeyi Suriye vilayetine bağlar; Tapınağın himayesini Roma hukukuna göre düzenler.

Yeni şartlara uyum sağlamak amacıyla mahkemeler, uygulamakta oldukları ilkeleri gevşetir. Mesela Roma hazinesine artık her yıl vergi ödenmesi gerektiğinden, toprakların nadasa bırakılmasından, her yedi yılda bir Jübile sırasında borçların silinmesinden vazgeçilir. Bunları yapabilmek için, dini otoritelerin, özellikle de bilge Rabbi Hillel'in onayıyla, eski şartlarda düzenlenmiş sözleşmeler *probsol* denilen bir Yunan prosedürüyle değiştirilir. Buna göre, her sözleşmenin şartları mahkeme önünde yapılacak basit bir beyanla değiştirilebilir.

Zenginlerin dinle hiçbir ilgisi kalmamıştır. Yahudiye'de o dönem köylü ve zanaatkârdan oluşan cemaatler tarafından yaptırılan sayısız sinagogdan hiçbirine mali destekte bulunmazlar. Öte yandan toplumsal hoşnutsuzluk; din görevlilerine (çok para harcadıkları için), zenginlere (israf ettikleri için), mahkemelere (bu israfı hoş gördükleri için), Romalılara (ezdikleri için) ve vergi tahsildarlarına (zor kullandıkları için) yönelir.

İS 14'te yeni İmparator Tiberius, Yahudiye'ye Valerius Gratus adında birini idareci atar. Gratus, arka arkaya üç yüksek din görevlisi seçer ve azleder. Nihayet İS 18'de, aralarında en uysalı Yusuf Kayafas'ta karar kılar. Kayafas, dini kıyafetlerini her tören öncesinde Romalı yöneticinin elinden yalvara yakara almayı kabul eder – bu, olabilecek en büyük aşağılamadır! İS 21'de Hirodes Antipa, Tiberya adında Kudüs'ten daha debdebeli yeni bir başkent kurar. Ancak dindar Yahudiler yeni başkente gitmeyi reddeder; zira kent bir mezarlık üzerine inşa edilmiştir. İS 26'da, Gratus'un yerine Pontius Pilatus geçer. Siyasi, mali, adli ve güvenlikle ilgili bütün yetkiler Pilatus'un elinde toplanır. Bazı Yahudiler, Pilatus Kudüs'e Sezar heykelleri koydurduğunda ve bir su kemeri inşaatının Tapınak hazinesi tarafından finanse edilmesini emrettiğinde ayaklanır. Yusuf Kayafas ise, Romalıların bütün

isteklerine boyun eğer.

Hizipler çoğalır.²⁹⁵ Mesih'in gelişi gittikçe artan bir coşkuyla beklenir hale gelir. Birçok kişi arasında Nasıralı İsa olarak bilinen Yeşua adında bir haham, insanları benzerlerini sevmeye davet etmekte, zenginliğin boşluğu üzerine vaazlar vermektedir. İsa; Tevrat'ta söylenenlerden yola çıkarak dağdaki vaazından "Şabat insan için yaratılmıştır" sözüne, şiddete başvurmamayı yüceltmesinden "Benzerlerini kendin gibi seveceksin" cümlesine, kendi otoritesinin Tanrı'dan geldiğini ihsas ettirir. Yıkılışının yakın olduğunu söylediği Tapınağın iç avlusundan esnafı kovar. Romalı yetkililer ve Sanhedrin, her yüksek sesle konuşan insan gibi İsa'yı da susturmak ister. Bir Hamursuz Bayramı'nda, Nasıralı İsa Romalılar tarafından infaz edilir. İsa'nın ölümü neredeyse fark edilmez. Ta ki yoldaşları, İsa'nın üç gün sonra dirildiğini haber verene kadar.

İlk önce Petrus tarafından yapılan "ilan", Yakup ve İsa'nın diğer yoldaşları tarafından bütün Yahudilere iletilir. Havarilerin hepsi Yahudi'dir. İkna olduktan sonra Pavlus adını alan Saul, Akdeniz havzasının birçok önemli şehrinde bulunan sinagoglarda Mesih'in geldiğini haber verir. Romalılara göre ise bu insanlar, birçok dini mezhepten sadece bir tanesidir.

Nitekim aynı dönemde başka Yahudi akımlar da ortaya çıkar. Bunlardan biri, Romalılara karşı silahlı mücadele taraftarı olan Zelotlardır.

Bu arada Roma'da, Yahudilere karşı duyulan nefret artar. Onları farklı olmakla, lar'lara⁷ dua etmemekle, birçok hükümdar ve asili kendilerine çekmekle suçlarlar. İS 14'te Augustus'un yerine geçen Tiberius, İtalya yarımadasında Yahudiliği yasaklar.

İS 37'de, sadece dört yıl saltanat sürecek olan Caligula; II. Hirodes Agrippa'yı Yahudiye kralı yapar, Yahudiye Valisi Pontius Pilatus'u görevinden alır, Suriye Valisi Petronius'a Kudüs Tapınağı'na kendi heykelini yerleştirmesini emreder. Böyle kışkırtıcı bir eylemin gerçek bir isyan başlatabileceğini hisseden Petronius ayak sürer.

Öfkelenen Caligula Yunanları, imparatorluğun en önemli topluluğu ve Yahudiye'deki bütün toplumlardan daha zengin ve güçlü olan İskenderiyeli Yahudilere karşı kışkırtır. Katliamların artmasından korkan İskenderiyeli Yahudi yetkililer, imparatorla barışmak amacıyla Roma'ya bir elçi gönderir. Philon adıyla tanınan bu adam, seçkin bir entelektüel, büyük bir filozof, aynı zamanda da şehrin en zengin tüccarlarından biridir. Kudüs Tapınağı'nın ana girişini süsleyen altın ve gümüş kapıları Philon yaptırmıştır. Müzakereler uzar. Roma'nın göz yumduğunu gören Yunanlar tehditleri artırır. İskenderiyeli Yahudiler bir felaket olmasından korkmaktadır. Ancak Caligula harekete geçmeden İS 41'de ölür. Rahat bir nefes alan İskenderiyeli Yahudiler, Yunanlara saldırarak çektikleri korkunun intikamını alırlar.

Nasıralı İsa'nın öğretisi yayılmaya başlar. İsa'nın ölümüne tanıklık edenlerden bazıları, "müjde"yi Yahudi olmayanlara da götürmek ister. Sert tartışmalar sonucunda Pavlus bu görevi kabul eder. Bu sefer de yeni dini kabul eden paganlara, Yahudilerin uymak zorunda olduğu kurallar gibi kurallar dayatmak gerekip gerekmediği sorusu gündeme gelir. Sonuçta onlara karşı daha yumuşak davranmak gerektiğine karar verilir. Yeni dinde sünnet yoktur; gıda yasakları çok daha azdır. İS 41'de, – neredeyse hepsi Yahudi olan– ilk Hıristiyanlar Roma'ya gelir. Claudius yeni taç gitmiştir. Yahudilere

ne şekilde davranılıyorsa, Hıristiyanlara da aynı şekilde davranılır. Kamu düzenini bozmadıkça, Roma ve Augustus kültlerinden muaf tutulurlar.³⁶⁸ *On İki Sezar'ın Hayatı* adlı kitabında Suetonius şöyle yazar: "İmparator Claudius, Hristos adında birinin etkisiyle durmadan olay çıkaran Yahudileri Roma'dan kovdu."³³⁵ Aynı anda Antakya'da, İsa'yı izleyenlere *christiano* denmeye başlanır. Bu, bir başka Yunanca kelime olan ve Mesih anlamına gelen *christos*'a gönderme yapmaktadır.

İS 41'de Claudius, Hirodes'in torunu I. Hirodes Agrippa'ya Yahudilerin kralı unvanını verir. Filistin artık tam olarak bir Roma vilayeti değildir. Yeni kral, Kayafas'ı azlederek yerine daha özgür davranacak yeni bir yüksek din görevlisi atar. Romalı yönetici bölgeyi terk ederken yeni yüksek din görevlisine tören kıyafetlerini iade eder. Ancak bu durum uzun sürmez. Hirodes Agrippa İS 44'te ölünce, Claudius krallığın büyük bölümünü tekrar bir Roma vilayetine dönüştürerek imparatorluğa dahil eder. I. Hirodes Agrippa'nın oğlu II. Agrippa'ya, Suriye'de çeşitli yerlerin yönetimi ile Kudüs Tapınağı müfettişliğini bırakır. II. Agrippa'nın yüksek din görevlisini atama ve Tapınağın hazinesini bir yere kadar kullanma yetkisi vardır.

Romalı yöneticiler giderek daha baskıcı bir hale gelir. İS 55'te Claudius'un yerine geçen Neron, Yahudi krala Tiberya dahil olmak üzere Celile'nin küçük bir kısmını geri verir. Bu jest, Romalılara karşı topyekûn savaş çağrısı yapan Celileli Yehuda adında birinin başını çektiği bir grup Zelo'tun bağımsızlık ateşini söndürmeye yetmez. Hıristiyanlar ise olaylara karışmaz. Çıkan isyanlardan ve kendi ailesini bile etkisi altına alan Yahudi misyonerliğinden –karısı Poppea'nın Yahudiliğe geçtiği söylenir– gittikçe endişe duymaya başlayan Neron, İS 64'te Roma'da çıkan yangının faileri olduğunu öne sürdüğü Yahudilere karşı bütün imparatorlukta bir katliam başlatır. Katledilenlerin arasında Hıristiyan mezhebi mensupları da mevcuttur.

Tapınağın yıkılışı

Bu son kriz de yine bir para meselesinden çıkar. İS 66'da, Gessius Florus'un yönetimi sırasında, bir Romalı Tapınak hazinesinden 17 altın *talent* çalar. Hazinenin elindeki servet düşünülürse, çalınan meblağ komiktir. Halk, olayla alay etmek amacıyla, Romalı yönetici için para yardımı toplamaya başlar. Florus, halkın üzerine asker yollayarak karşılık verir. Kısa sürede bir bağımsızlık mücadelesi haline gelecek isyan işte böyle başlar. Celileli Yehuda'nın oğlu Menahem tarafından yönetilen bir grup Zelo't, Masada'yı ele geçirerek Roma garnizonunda bulunan askerleri öldürür. Olaylar Kral II. Agrippa'yı aşmıştır. Hıristiyanlar ise, ayaklanan Yahudilere katılmayı reddederek olayların dışında kalırlar.

İmparatorluk Yahudilerinin isyanı korkunç bir şekilde bastırılır. Yahudi tarihinin ilk katliamları yaşanır. Antakya'daki Yahudi cemaati yok edilir. Üç yüzyılı aşkın süredir mesut yaşadıkları İskenderiye'de 53.000 Yahudi katledilir. Romalılar Kudüs'ü kuşatır. Yahudi liderler, ablukayı gevşetmek için uygun bir stratejide anlaşamazlar. Neron, ayaklanmayı bastırmak amacıyla Vespasian komutasında 70.000 asker gönderir.

Neron'un İS 68'de ölmesiyle birlikte, Roma'da tahta geçen üç imparator –Galba, Otho, Vitellius– arka arkaya öldürülür. Bunun üzerine, o sırada Kudüs'te bulunan Vespasian İS 69'da imparator olur.

Vespasian, oğlu Titus'u Yahudiye'deki savaşı bitirmekle görevlendirir. Genç Titus, Hamursuz Bayramı sırasında Kudüs'ü kuşatır; himayesi altına almak istediği Tapınağı ele geçirir. 23 Temmuz günü, bir askerin meşalesi tapınağa komşu bir sundurmanın altında yangın çıkartınca, Titus yangını söndürmeye çalışır. Titus, aşkla bağlı olduğu I. Hirodes Agrippa'nın kızı Berenice'ye Tapınağı koruyacağına dair söz vermiştir. Fakat İS 9 Av (29 Ağustos) 70'te –efsaneye göre Birinci Tapınağın yıkılışının yıldönümünde–, İkinci Tapınak yıkılır; Tapınak hazinesi, başıboş Romalı askerler tarafından yağmalanır. Daha sonra yapılan muhteşem bir yoruma göre (*Sukkah* 55 a), Tapınağın yıkılışı Yahudi olmayanlar için de bir trajedidir; zira İbraniler onlar için dua etmekteydiler: “Ne kaybettiklerinin farkında değiller.”

Kudüs'ün üst kısımlarını kontrol eden Şimon bar Giora bir ay daha dayanır. O da yenildikten sonra ortaya çıkan bilanço'ya göre, Yahudiye ve Samarya'da yaşayan 3.000.000 Yahudi'den 600.000 ila 1.000.000'u ölmüştür. Sağlam erkekler Roma'ya köle veya gladyatör olarak gönderilir. Tapınaktan geriye kalan hazine –yedi kollu şamdan, altın masa, dini yasaların yazılı olduğu tomarlar–, Titus'un zafer törenine eşlik eder. İsyanın lideri olan Şimon bar Giora bütün yol boyunca kırbaçlanır, tören bitince de öldürülür. Roma'nın zaferini kutlayan madeni paralar basılır. İS 71'de, Herodion ve Machaerus düşer. Neredeyse üç yıl direnen Masada ise, garnizonu toplu halde intihar ettikten sonra İS Nisan 73'te düşer.

Caesarea, işgal altındaki ülkenin yeni başkenti olur. Vali, kuşatma altındaki Kudüs'ten bir tabutun içine saklanarak kurtulan, Hillel'in müritlerinden, ayakkabıcı haham Yohanan ben Zakkai'nin, civardaki Yavneh'te bir bilgeler akademisi ile yüksek bir mahkeme, yani Sanhedrin kurmasına izin verir.

O sırada dünyada 7.000.000 civarında Yahudi bulunmaktadır:³⁵ 2.000.000 Filistin'de, 3.000.000 Roma İmparatorluğu'nun geri kalan topraklarında, 1.000.000 Part İmparatorluğu'nda, geriye kalan 1.000.000 başka yerlerde. Roma; kendi idaresinde yaşayan 5.000.000 Yahudi'ye, o zamana kadar Tapınağın bakımı için ödedikleri paraları bundan böyle imparatorluğa ödemelerini emreder. Bu, *fiscus judaicus*'un başlangıcıdır.³⁴ Hıristiyanlar ayaklanmaya katılmadıklarından bu vergiden muaf tutulurlar. Roma için, Yahudiler ile Hıristiyanlar arasındaki ayırım her şeyden önce vergiyle ilgilidir.

Birkaç Zelot, Mısır ve Sirenayka'da mücadeleyi sürdürür. Ancak gayretleri boşa gider. Bundan böyle Yahudilerin kaderi, dağınık halde yaşadıkları yerlerdeki halkların arasında geri dönülemeyecek şekilde yitip gitmektir. Dini, siyasi ve ekonomik rolleri sona ermiş gibidir. Bayrağı yeni bir tektanrılı din devralacaktır.

Tıpkı Kitab-ı Mukaddes'teki Yaratılış gibi, tarihteki Yaratılış da sürgünle son bulur. Yeni Mısır, Roma İmparatorluğu'dur.

¹ “Yahweh”. Yahudi inancına göre Tanrı'nın gerçek ismi (ç.n.).

² İbranice “Avraham” (ç.n.).

³ Antijudaizm dini açıdan, antisemitizm ırksal açıdan Yahudi düşmanlığıdır (ç.n.).

⁴ Kudüs (ç.n.).

⁵ İbranice Tevrat (ç.n.).

⁶ İbrani takvimine göre resmi yılın 11'inci, dini yılın beşinci ayı. Temmuz-ağustos denir (ç.n.).

7 Antik Roma'da, aile ocağını koruyan tanrılara verilen ad (ç.n.).

II

ÇIKIŞ

(İS 70-1096)

1. Roma ile Tapınaksız: İlk göçebe ağı
2. Para karşısında Hıristiyanlar ve Yahudiler
3. Dünyanın kalbi Babil
4. Yeni ekonomi doktrini: Talmud ve para
5. Roma ile Bizans arasında: İsrail için yeni bir fırsat
6. İslam diyarında gibi bahtiyar
7. Hıristiyanların ilk bankacıları
8. Yahudi tüccarlar Batıya gidiyor

Roma İmparatorluğu'nun zaferiyle yeni bir çağ başlarken, Yahudi halkı yeniden yollara düşer. Yahudileri bekleyen kaderin bu defa dönüşü yoktur: Ya kendilerinden önce yaşamış ve ülkelerinden kovulmuş diğer halklar gibi yok olacaklar ya da sömürgecilerin boyunduruğuna giren Hiksoslar ve İskitler gibi, daha sonra Medlerin, Galyalıların, Gotların ve Vandalların da yapacağı gibi, eski güçlerinden, inançlarından, kültürlerinden ve dillerinden hiçbir iz bırakmadan galiplerle kaynaşacaklardır.

Yukarıda adı geçen halkların aksine, Yahudiler imkânsız başarıacaktır: İmparatorlukları birbirinden ayıran çatlaklarda hayatta kalacak; kültürlerinin özünü sürgün koşullarına uydurarak muhafaza edeceklerdir. İkinci Tapınağın yıkılışından Haçlı Seferlerinin başlangıcına kadar, ilk Hıristiyan milenyumunun beraberinde getirdiği bütün ekonomik, dini ve siyasi istikrarsızlıkları atlatacaklardır. Doğu imparatorluklarında veya Batının ilk güçlü devletlerinde, kralların, prenslerin ve piskoposların hâkimiyetinde, Roma İmparatorluğu dışında her yerde, hayatları aşağı yukarı tahammül edilebilir düzeyde kalacaktır.

Dünya tarihinin en önemli olaylarına karışmış, köylü, tüccar, zanaatkâr, esnaf, maliyeci ve bilginlerden oluşan bu ufacık halkın yazgısı hayret vericidir. Bu gezgin halk; imparatorluk düzeninden para düzenine geçiş sürecine ilk elden katkıda bulunmuş, savaşlarda farklı safhalarda yer alan ve bölünen topluluklar arasındaki bağları muhafaza etmiş, böylece barışta ve savaşta bütün yerleşik halkları birbirine bağlayan eşi benzeri olmayan kültürel ve ticari bir ağ kurmuştur.

Bu 1000 yıllık sürgün ruhu, Tevrat'ın ikinci kitabında anlatılan dönemin ruhuyla birebir örtüşür. Nitekim Çıkış (veya "İsimler"⁹⁰), İbranilerin Mısır'daki uzun geçmişini anlatır. Hürriyet vaat eden bilinmeze doğru yola çıkana dek, burada bazen mutlu ve özgür, bazen başkaları için şehirler inşa etmeye zorlanan köleler olarak yaşarlar. Kitabın bu bölümü de, farklı yerlerde yaşanan sürgün hayatını anlatacaktır. Bu yerlerden bazıları misafirperver; diğerleri ise, köle hayatı yaşayan Yahudilerin yeni dünyalar yarattığı, ancak daha sonra bu dünyalardan dışlandığı korkunç ve baskıcı yerlerdir.

Yahudiler, Çıkış Kitabı'nın sonunda Kenan'a giderler. İlk Hıristiyan milenyumunun sonunda ise, Yahudiler Avrupa'ya kaçarlar. Her ikisi de umut vaat eden bu topraklar, ileride korkunç hayal kırıklıklarına gebecektir.

Bu uzun dönemde, savaş halindeki devletlerin arasında dolaşan Yahudiler; Suriye, Mısır ve Pers devleti arasında iletişimi sağlar. Riskli ve sevilmeyen işlere itilen, verdikleri hizmetlerden ve dinlerini değiştirmeme inatlarından dolayı nefret edilen, düşman topraklarda yaşayan topluluklarla ilişkilerinden dolayı şüphe duyulan, bazen mutlu olan, bazen acı çeken, neredeyse daima dayanışma içinde yaşayan, genellikle hem âlim hem tüccar, fakat fakir olan Yahudiler, kültürel miraslarını nesilden nesile aktararak ayakta kalmayı başarırlar. Bu halk, bugünkü dünyayı anlamamızı sağlayan kayıp halkadır.

1. Roma ile Tapınaksız: İlk göçebe ağı

Kudüs düştüğünde, Yahudilerin büyük çoğunluğu Roma İmparatorluğu'nda yaşamaktadır. Bunların

üçte biri, askeri ve ticari yolların kesiştiği stratejik bir kavşak olan Filistin’de oturur. Tapınağın sağladığı maddi kaynakları kaybeden Yahudiler, hem kendi evlerinde hem yabancı memleketlerde sürgün hayatı sürdürmeyi öğrenmek ve dünyanın ilk uluslararası göçebe ağını oluşturmak zorundadır.

İşgal kanunları: Geçim parası

Roma açısından Yahudi sorunu, marjinal bir sorun değildir. İmparatorluğun her on sakininden biri Yahudi’dir. Roma dahil bazı bölgelerde bu oran onda üç iken, Yahudiliğin ve dünya ticaretinin merkezi İskenderiye’de daha da yüksektir. Kartaca’da, Akdeniz havzasında, Galya’daki kimi ırmak vadilerinde, Clermont-Ferrand ve Poitiers’de, su yollarının ve Roma lejyonlarının takip ettiği yolların kesiştiği kavşaklarda da Yahudilere rastlanır. Yahudiler ordulara tedarikçi veya asker olarak eşlik eder. Daha sonra ise duraklama noktaları teşkil eden şehirlere, memur, dükkân sahibi, gezgin tüccar, armatör, ikrazatçı veya bağcı olarak yerleşirler. Yahudiler her şeyin ticaretini yapar: tarım ürünleri, tekstil, değerli ağaç, baharat, kürk, şarap, gümüş, altın ve köle.³⁴ Bazıları Germania’nın kuzeyinden Fas’ın güneyine, İtalya’dan Hindistan’a ticari bağlantı noktaları kurar; hatta diğer tüccarlardan bazılarını müritleri yaparlar. Yahudi olmanın veya Yahudiliği kabul etmenin getirdiği iki büyük avantaj, cemaat içi dayanışmadan ve eşi benzeri olmayan ticaret ağından yararlanmaktır.

İkinci Tapınağın yıkıldığı haberi yayılınca, işgalcilere karşı mücadeleye destek amacıyla gizli gizli kimi zaman hatırı sayılır paralar bağışlamış olan topluluklar, felaketin boyutlarını görmezden gelemez. Kudüs muharebesi sırasında 1.000.000 Yahudi (Yahudi tarihçi Flavius Josephus’a göre, tam olarak 1.197.000 Yahudiyeli), yani ülke nüfusunun üçte biri hayatını kaybetmiştir. Roma’ya köle olarak yollanan tutsakların sayısı 97.000’dir. Saduki aristokrasisi itibarını tamamen yitirmiş; Esseni elitleri er meydanında can vermiştir. Yahudiye ve Samarya’da hayatta kalan ve çoğunluğu Ferisilerden oluşan 2.000.000 Yahudi, harap durumdaki ülkede iyi kötü yaşamaya devam eder. Halk, varoluş nedenini yitirmiş durumdadır. Tanrı onları terk etmiş gibidir. Öyleyse neden hâlâ O’nun kanunlarına ve din görevlilerine uysunlar? Felakete sürükleyen ya da en azından felaketi engellemeyen bir Tanrı’ya neden inansınlar?

Yahudiye (Romalılar artık “Filistin” demektedir) ekonomisi iflas etmiştir. Ülkenin en başarılı sanayi sektörleri –demir, keten, cam, ipek, kumaş boyası– terk edilmiştir. Roma işgali, köylerdeki cemaatleri parçalar; ayakta kalabilen nadir işletmeler ancak kendi kendilerine yetecek kadar üretim yapar. Ürünlerini güven içinde satamadıklarından, zengin ya da fakir bütün köylüler topraklarını terk eder.³⁴ Şehirler ve kasabalar, Tanrı’yı ve O’nun din görevlilerini lanetleyen işsizlerle dolup taşar. Hahamlar, köylülere topraklarını ucuz fiyatlara yabancılara satmamalarını salık verir, onları her türlü dini eğitimden muaf tutarlar. Bu muafiyeti şöyle özdeyişlerle desteklerler: “Toprağı işlemek tam zamanlı bir meşgaledir”⁴⁰⁸ ya da “Oğullar baba mesleğiyle büyütülecektir.”⁴⁰⁸ Hahamlar son çare olarak, satmaya niyetli bütün gayrimenkul sahiplerine topraklarını sadece ve sadece aileden birine satmalarını emreder.

Herkes bir kurtarıcı beklemektedir. Bazıları için bu kurtarıcı, onlara savaşta önderlik edecek ve

onları Roma işgalinden kurtaracak bir savaşıdır. Diğerleri için, söz konusu kurtarıcı çoktan gelmiştir. Bu kişi; ölümü ilerideki felaketlerin, dönüşü ise intikam vaktinin işareti olacak olan Celileli İsa'dır. Flavius Josephus gibileri ise, bir ayaklanmanın yol açacağı felaketlerden endişe duyarak Yahudilere, mağlup milletlere daima hoşgörüyü yaklaşmış Roma İmparatorluğu'na karışmalarını tavsiye eder.²¹²

İşgalcilerin veya Hıristiyanların dinine geçişleri engellemek amacıyla, hahamlar dua etme zorunluluğunu hafifletirler. Roma'ya karşı silahlı mücadeleye karşı olan Yohanan ben Zakkai şöyle der: "Sabah ve akşam birer *şema* [tektanrı inancını belirten en önemli Yahudi duası] okumak, Kitab-ı Mukaddes'in şartlarını yerine getirmek için yeterlidir."⁴⁰⁸ Rabbi Meir, Filistin'de kalan herkese kendilerini İbranice ifade ettikleri takdirde akla gelebilecek her türlü ilahi mükâfatı vaat eder.⁴⁰⁸ Ayinler birleştirilir; Kitab-ı Mukaddes metinleri düzeltilir. Sinagoglardan, Hıristiyanlık dahil bütün mezhepler dışlanır.

Öte yandan Romalıların; yergi yazılarının "pis", "vahşi", "korkak", "cüzamlı" veya "çocuk katili" olarak tasvir ettiği Yahudilerin asimilasyonu konusunda hiçbir acelesi yoktur. Önce Seneca, daha sonra Quintilianus ve Juvenal, Yahudiliğin batıl inanç olduğunu iddia ederler.³³⁵ Tacitus şöyle yazar: "Bizim için kutsal ne varsa, Yahudiler için dindışı; onlar için mubah ne varsa bizim için ahlakdışıdır."³³⁵ Roma, Yahudilerin devlet kurmasını özellikle arzu etmemektedir. İmparator Vespasian ile hâlâ Kudüs'te imparatoru temsil eden oğlu Titus, Yahudilerin bütün mali kaynaklarını keser. Tapınak yağmalandıktan ve o zamana kadar yüksek din görevlisine ödenen vergilere el konduktan sonra, Yahudilerin dini veya siyasi herhangi bir Yahudi makama maddi destek sağlamaları da yasaklanır. Romalı özel bir yetkili, imparatorluk sınırları içerisinde yaşayan her yetişkin Yahudi'den *fiscus judaicus*'u (vergi tutarı iki drahmi olarak belirlenmiştir) tahsil etmekle görevlendirilir.

Tapınak olmadan kurban kesilemez, zenginlikler depolanamaz, değıştokuşlar düzenlenemez, sözleşmeler kutsanamaz. Bu yüzden hahamlar, Tapınak yetkilerinin bir kısmını sinagoglara devrederler. Hahamlar; her zamankinden daha gerekli hale gelen *tsedaka*, yani dayanışmanın, kurban kesmenin yerine geçtiğini, sadece ve sadece dayanışmayla günahlardan arınılabileceğini anlatır. Buna karşılık, sinagoglarda Tapınağın haşmetini yaratmak kesinlikle söz konusu değildir. Sinagoglar basit kalmalı; hahamlar, zamanında Levilerin elde ettiği gelirin ortalama on kat aşağısına tekabül edecek bir gelir elde etmelidir. Kurbanların yerini duaların aldığı, Tapınaksız Yahudilik başlar.

Vespasian'ın yerine geçen Titus, imparatorluğun diğer bölgeleri gibi Yahudiye'nin zenginliklerini yağmalamaya, Roma vatandaşlarına toprak dağıtmaya devam eder. Tapınağın tekrar inşa edilmesini yasaklar; Yahudi hükümdarlar ve Mesih'in meşruiyet kaynağı olan Davut'un sülalesiyle uzaktan yakından ilişkisi olabilecek herkesi öldürtür. Titus; hahamlardan oluşan mahkemelerin Yahudiler arasındaki anlaşmazlıklara bakmasına ve Sanhedrin'in, kuşatma altındaki Kudüs'ten bir tabutun içine saklanarak kaçmayı başaran ayakkabıcı haham Yohanan ben Zakkai başkanlığında Yamnia'da (Yavneh) toplanmasına izin verir. İS 80'den itibaren halefi Rabbi II. Gamaliel –Havari Pavlus'un

hocasıdır–, seleflerinin mutlu zamanlarda taşıdığı *nassi* unvanını alır. II. Gamaliel, Romalıların izin verdiği tek Yahudi yetkili sıfatıyla, içtihatların birliğini yineler. Ancak kendisine itiraz edenlere bir miktar ödün vererek alınan kararlara muhalefet şerhi konacağına dair söz verir.

Tapınağın, tam da diasporaları birleştirebileceği bir anda yıkılmasıyla, bu topluluklar her türlü vesayetten kurtulur. Filistin’de olduğu gibi başka yerlerde de, cemaatler, Babil’de ilk zamanlarda oluşturulan eski kurallara göre yaşamaya başlar: Çok çalışmak, cemaat dışındakilere güvenmemek, gelecek kuşaklara dili ve dini yasaları aktarmak, misafir eden ülkenin hükümdarına itaat etmek, grup halinde yaşamak ve cemaatler arası iletişimi muhafaza etmek.

Roma İmparatorluğu’nun çeşitli bölgelerinde yaşayan Yahudiler, Yahudiye’dekileri taklit ederek organize olurlar. Görece daha az cahiller ile daha az fakirlerden, bazen zengin bilgeler veya zengin âlimlerden oluşan bir yönetim kurulu seçerler. Bu kurul, üyelerini, çoğu zaman kalıtsal olacak şekilde kendi seçer.

İtalya yarımadasında, diasporanın çeşitli yerlerinden gelen sürgünlerin yerleştiği şehirlerde, çok farklı âdetlere göre inşa edilmiş sinagoglar peyda olur. Roma’da bulunan 13 sinagogdan yedisi, imparatorluğun muhtelif bölgelerinden gelen Yahudilere ayrılmıştır.

Her cemaatte, o cemaatin ileri gelenlerinden oluşan bir kurul, mezarlıkları, vergilerin tahsilini, fakirlere yardımı, kölelerin azledilmesi için ödenen fidye miktarını düzenler. Hahamlardan oluşan mahkemeler, Yahudiler arasında uygulanacak fiyatlara, ücretlere, taşıma ve komisyon ücretlerine karar verir. Özellikle enflasyon dönemlerinde işçi ile işveren arasında aracı görevi gören bu mahkemeler; asgari ücretleri ve taban fiyatlarını belirler, kullanılan ağırlık ve ölçü birimlerini kontrol eder, henüz taslak halindeki iş hukukunun uygulanıp uygulanmadığını denetler, meslek gruplarına özel sokaklar tahsil eder, zanaatkârlara ait kâr amacı gütmeyen yardımlaşma kurumlarını yönetir.

Söz konusu mahkemeler, bazen kısıtlamak amacıyla da olsa, Yahudi olmayanlarla ilişkileri yönetir. Mesela Roma zanaat loncaları kurulmasını şart koştuğunda, hahamlardan oluşan bu mahkemeler, Şabat günü çalışmak zorunda kalmamaları için Yahudilerin bu loncalara üye olmasını yasaklar. Yahudileri, menfaatlerini korumak ve aralarında dayanışma sağlamak üzere kendi loncalarını kurmaya teşvik eder. Söz konusu mahkemeler çoğu kez yerel kanunlara itaat etmeye zorlar (mesela Roma toplumu tekeşli olduğundan, bu mahkemeler çokeşliliği cezalandırır); Yahudi esnafın koşer olmayan yiyecek veya içecek satmasına izin verir.

İskenderiye, yaşanan katliamlardan sonra, yine imparatorluğun en gelişmiş şehri haline gelir. İskenderiye limanı dünyanın en büyük limanıdır. Yahudiler yeniden en önemli armatörler arasına girer. Devekuşu tüyü, fildişi ile Nil Nehri’nin kollarından elde edilen altın ticareti yapılır. Papirüs, cam, halı, gümüş eşyalar ile daha ileride Talmud’da da adı geçecek olan 14 ayrı cins kumaş üretilir. Rabbi Yehuda bu konuda şöyle yazar:³²⁹ “İskenderiye sinagogunu görmeyen, İsrail’in haşmetini hiç görmedi demektir. Bu sinagogda müminlerin oturduğu yerler tesadüfi değildi. Kuyumcular ayrı yerde, gümüşçüler ayrı yerde, demirciler ayrı yerde otururlardı... Öyle ki fakir bir adam sinagoga girdiğinde, kendi mesleğinden olan kişileri derhal tanırdı. Bu kişiler, ona ve ailesinin diğer fertlerine iş

bulurdu.”

Bazı ülkelerde –o sırada aşağı yukarı 1.000.000 Yahudi’nin yaşadığı Mısır gibi³⁵–, Musa gibi prens sınıftan gelen etnik bir lider ile bütün şehirlerde bulunan Yahudi meclisler tarafından seçilen bir ihtiyar heyeti (*gerousia*), vilayeti yöneten Romalı yöneticiyle olan ilişkileri yürütür.

Bütün bu toplulukları merkezi bir yönetim altında toplamak kimsenin ne aklına gelir ne de buna gücü yeter. Filistin’de, Sanhedrin adıyla bilinen yüksek mahkeme, dünyadaki bütün yerel mahkemelerin kararlarını etkileyen imtiyazlı bir dini otorite olmaktan öteye gitmez. Kaldı ki bu etki son derece zayıftır. Zira yerel bir hâkim, Sanhedrin’in içtihatlarıyla ters düşen bir karar aldığında, kimse tarafından cezalandırılmaz. Hatta yerel kararların, Sanhedrin’in içtihatlarını değiştirdiği de olur. Sabit ahlaki ilkeler temelinde, her şey ve herkes durmadan zamana ayak uydurur.

Yahudilerin bu inanılmaz hayatta kalma azmi karşısında Titus’un halefi Domitian, Yahudiliği ortadan kaldırmak isteyenlerin birçok defa karşı karşıya kalacağı bir ikilemeyle karşılaşır. Yahudiliği yok etme külfetine girmek yerine bu inancın yaşamasına izin verip edimlerini ve parasını gasp etmek daha akıllıca olmaz mı? Domitian, Yahudiye’deki son isyan hareketlerini de bertaraf ettikten sonra, bütün Yahudilerin imparatorluğun resmi dinine geçmesini ister. Mahkemeleri ve sinagogları kapatmaktan, dinini değiştirmedini iddia eden Yahudileri sınırdışı etmekten bahseder. Ancak maliyecileri; İbranileri, kendilerine kucak açmaya hazır geniş cemaatlerin yaşadığı Roma’ya düşman devletlere göç etmeye zorlamanın kendisini ne kadar büyük bir gelirden mahrum edeceğini anlatınca fikrinden cayar. İmparator din değiştirmekten bahsetmeyi bırakırsa da, *fiscus judaicus*’u artırmaya ve bu vergiyi imparatorluğun neresinde yaşarsa yaşasın, o sıradaki inancı ne olursa olsun, *Yahudi doğan* herkese uygulamaya karar verir. İşi, Yahudi olduğundan şüphe duyulan kişilerin sorguya tabi tutulması ve muayene edilmesine kadar vardırır. Yahudilik artık sadece bir din değil, aynı zamanda bir ırktır. Çoğu kişi, vergi ödememek için saklanır. Filistin’de durum daha da kötüleşir. Kalan son zenginler de Mezopotamya’ya göç eder. Her ne kadar daha uzun süre imparatorluğun en önemli vergi gelirlerinden biri olarak kalacaksa da, Yahudi vergisi gittikçe daha az gelir getirmeye başlar.

İmparator Nerva, vergi gelirini artırmak amacıyla, İS 96’da öldürülen Domitian’ın izlediği siyaseti tersine çevirerek Yahudi elitlerinin Filistin’e geri dönmesini sağlamaya çalışır. İmparatorlukta sadece Yahudilerin hakkı olan imparatora ibadet etmeme hakkını iade eder; Yahudileri, anlaşmazlıklarını kendi mahkemelerinde halletmeye teşvik eder; Davut’un çoğu Partlara sığınmış sülalesine eski imtiyazlarından bazılarını geri verir; Sanhedrin’in başkanı Rabbi II. Gamaliel’e patrik unvanını iade ederek onu vergiden muaf tutar; Yavneh’teki maiyetini ve okulları finanse edebilmesi için, II. Gamaliel’e, imparatorlukta yaşayan bütün Yahudilerden eskiden Tapınağa ödenen vergiyi (*aurum coronarium*) kendi hesabına tahsil etme hakkı tanır. Nerva, bu vergiyi tahsil edecek görevlilerin imparatorlukta serbestçe dolaşmasına izin verir. Genellikle saygın kişiler olan bu tahsildarlar, bir cemaatten ötekine dolaşarak cemaatler arası ağın yeni aracıları olur. Sanhedrin cephesinde ise ne saray ne debdebe mevcuttur. Tapınağın yıkılışı iyi bir ders olmuştur. Göze çarpacak her türlü merkezi yönetimden, zenginlik birikiminden ve iletişimden sakınılır.

Nerva’nın saltanatı sadece iki yıl sürse de, yaptığı reformlar Yahudilik üzerinde derin izler bırakır.

Nerva'dan sonra, Filistin'in ekonomik çarkları tekrar düzenlenir, üretim yeniden başlar, şehirler canlanır, topluluklar arasında alışveriş yapılır, diyalog kurulur. İS 98'de Trajan, selefinin aldığı önlemlere itiraz etmez. Ancak bu İspanyol'un saltanatu, içsavaşlar ve komşularla savaşlar nedeniyle diğer tabi halklar için olduğu kadar Yahudiler için de zorlu geçer. Ekonomik durum kötüleşir. Mısır'da ve Kıbrıs'ta, Yahudiler ile Yunanlar birbirlerini öldürürler. Trajan'ın bölgeye sevk ettiği askerler ise, her iki tarafı da katleder. İS 116'da Yahudiye'de yeniden isyan emareleri görülürse de, Vali Lucius Quintus'un müdahalesiyle yatıştır. Roma birlikleri Partlara karşı savaş kazanır, Mezopotamya'yı ele geçirir, burada yaşayan Yahudilere zorla *fiscus judaicus* ödettirmeye kalkar.

Roma İmparatorluğu'nun sınırları hiçbir zaman bu kadar geniş olmamıştır. Oysa, her zaman olduğu gibi, zirve uzun vadede çöküşün de habercisidir. Roma'nın bu kadar geniş bir alanı yönetecek gücü yoktur.

İkinci savaş, ilk *Talmud*

Ertesi yıl (İS 117) amcası Trajan'ın yerine geçen Hadrianus, bu kadar geniş bir imparatorluğu idare etmenin tehlikeli olduğunu anlar. Mezopotamya'yı eski sahibi Partlara iade ederek Babil Yahudilerini son derece hoşnut eder. İmparatorlukta sinagoglarda edilen duaları hoş görür; Akademi'nin Yavneh'ten Celile'nin idari başkenti Sepphoris'e taşınmasına izin verir. II. Gamaliel patrik unvanını oğlu Şimon'a devreder.

Her şeye rağmen Hadrianus, imparatorlukta yaşayan halkları birleştirmeyi ve bir *civis romanus* yaratmayı hayal etmektedir. İşte bu yüzden sayıca fazla, örgütlü, kavgacı, Roma elitleri açısından çekici Yahudilerden kurtulması gerekmektedir. Roma'da kamu idaresine –Yahudiler dahil– yabancıları kabul etse de, Şabat gibi her türlü özel ve göze çarpan dini âdeti yasaklar. Aynı şekilde sünnet, hadım etmekle (kanun, Mısırlıları da hedef alır) eş tutularak ölüm cezası gerektiren bir suç haline getirilir. Hadrianus'un vergi konusundaki hayal gücü sınır tanımaz. Araba taşıma angaryası ile vilayet sınırlarından her geçişte alınan %2,5'lik gümrük vergisi *quadragesima*'yı icat eder. Yeni vergiler koymak için her şey bahanedir. Hatta Romalı bir vali, “Yahudilerin soluduğu havayı vergilendirememekten” yakınır.³⁴ Bazı tarihi kayıtlara göre Yahudiler, vergi tahsildarlarına ödeme yapabilmek için çocuklarını satmak zorunda kalır. Vergi tahsildarları Yahudi yetkililerin sorumluluğunda olduğundan, söz konusu yetkililer Romalıların fiili “işbirlikçisi” haline gelir. Rabbi Yohanan bu konuda şöyle yazar: “Şehir meclisinde seçim yapılmasını kabul etmektense ülkeden kaçmak yeğdir.”⁴⁰⁸

Hadrianus Kudüs'ü, *Aelia Capitolina* adında bir Roma şehrine dönüştürmeye karar verir. Eskiden Tapınağın bulunduğu yere Jüpiter'e adanmış bir sunak inşa edilmesini emreder; –Tapınağın yıkılış yıldönümü olan– 9 Av günü dışında, Yahudilerin harabelere girmesini yasaklar. Yahudiler bu yasağı, Romalı muhafızlara para yedirerek deler. XIX. yüzyılda yaşamış bir yazar bu konuda şöyle yazar: “Yahudiler; İsa Mesih'in kanını satın aldıkları ve döktükleri o yerde, ancak para karşılığında gözyaşı dökabiliyorlardı.”²⁶⁴ Yahudileri suçlamak söz konusu olduğunda, para ve cinayet yine bir araya

gelir.

Hadrianus İS 130'da, Yahudiliği kültürel anlamda yok etme çabalarının sonuçlarını bizzat teftişe geldiğinde, Yahudiye'de isyan çıkar. İsyanın lideri, Şimon Bar Kosiba adında biridir. Çağın önde gelen bilgelerinden Rabbi Akiba, Roma istibdadının asıl amacının Yahudiliğin kökünü kazımak olduğunu sezer. Sanhedrin'deki görevini bırakır; isyancıların hizmetine girerek isyana mali destek amacıyla bütün Ortadoğu'da, bir cemaatten ötekine para toplamaya başlar. Rabbi Akiba döndüğünde, Şimon Bar Kosiba gerilla harekâtı başlatır. Birçok Yahudi Kosiba'ya katılır. 60 yıl önceki ilk ayaklanmada olduğu gibi, Hıristiyanlar olayların dışında kalmayı tercih ederler. Hatta bazı Hıristiyanlar, işgalcilerin arasına katılır. Sepphoris ve Tiberya gibi Yahudi şehirleri, misilleme korkusuyla tarafsız kalmayı tercih eder.

Şimon Bar Kosiba, General Tineius Rufus'un komutasındaki Roma ordusunu mağlup eder. Kudüs'ü ele geçirerek Aelia Capitolina'yı yerle bir eder; bir zamanlar Tapınağın bulunduğu yere bir Yahudi sunağı inşa ettirir; Yahudi devletinin kuruluşunu ilan eder; üzerlerinde "Kudüs'ün kurtuluşunun I. Yılı" yazan madeni paralar bile bastırır. Artık zafer kutlama zamanıdır. Rabbi Akiba, Şimon Bar Kosiba'yı Yahudilerin kralı ilan eder; Kosiba'nın adını, Mesih'in gelişini haber veren kehaneti hatırlatması için Bar Kohba ("Yıldızın Oğlu") olarak değiştirir. "Yakup'tan bir yıldız yükselecek" (Sayılar 24, 17). Akiba böyle yaparak herkesin umutla beklediği Mesih'in, -İsa değil- vatani kurtaran Şimon olabileceğini ima eder.

Hadrianus mağlup olan generalinin yerine en iyi subayını, o sırada Britannia'da hâlâ direnmekte olan son Kelt kalelerini almakla meşgul Julius Severus'u getirir. Dört yıl süren şiddetli savaşlar sonucunda, Kudüs geri alınır. Son Yahudi kalesi Beitar, İS 135'te düşer. Geriye, çöldeki mağaralarda yuvalanmış dağınık direniş mevzileri kalır. Şimon Bar Kohba infaz edilir; önce Caesarea'da hapsedilen Rabbi Akiba da daha sonra infaz edilir. Sanhedrin dağıtılır. Jüpiter için tapınak ile Aelia Capitolina şehri yeniden inşa edilir. Artık hiçbir Yahudi'nin, ne yaşamak ne de dua etmek için bu yerlere yaklaşmaya hakkı vardır.

Yahudi halkı bütün sivil, askeri ve hatta dini şeflerini kaybetmiştir. Silah tutacak yaştaki erkeklerin çoğu ya öldürülmüş ya da köle olarak satılmıştır. Bölge imparatorluk arazisi ilan edildiğinden, hâlâ tarla ekip biçmekte olan az sayıdaki Yahudi köylü, ellerindeki arazilerin iyi kötü kalıtsal işletmecileri durumuna düşer, vergiler dışında Roma'ya bir de kira bedeli ödemek zorunda kalırlar. Kaçabilenler kaçar.

Olaylardan 30 yıl sonra doğan Yunan tarihçi Cassius Dio'ya göre,³⁴ daha önceki savaşta ölen 1.000.000 İbrani'ye bu savaşta toplam 580.000 İbrani eklenmiştir. Filistin'de birkaç yüz bin Yahudi kalmıştır. Bir yüzyıl içerisinde Yahudi halkı, toplam nüfusunun üçte birini kaybetmiştir.

Bazı Romalıların daha önce Nasıralılar olarak adlandırdığı, yetkililerin ise artık "Hıristiyanlar" dediği İsa'nın müritlerinin Kudüs'te oturmaya ve *fiscus judaicus*'u ödememeye hakları vardır: Hıristiyanlar ile Yahudiler arasındaki fark vergiyle ilgilidir.³⁴

Beş yıl sonra, İS 140'ta, Hadrianus'un halefi Antoninus Pius; isyancıların elebaşısı Rabbi Akiba'nın müritlerinin Kudüs'e geri dönmelerine ve Celile'de yer alan Usha'da, babası II.

Gamaliel'den patrik veya *nassi* unvanını alan II. Şimon başkanlığında bir akademi kurmalarına izin verir. Eğitime teşvik amacıyla hahamların vergiden muaf tutulması, Yahudi olsun olmasın hiçbir mükellefin hoşuna gitmez. Öte yandan Antoninus, Yahudi anne babadan doğan bütün erkek çocukların sünnet edilmelerine tekrar izin verir. Bu öyle bir 180 derece dönüştür ki, Roma'da Juda adında bir hahamın Antoninus'a Yahudiliği kabul ettirdiği, hatta imparatoru dini tefsirler yazmakla görevlendirdiği söylentileri yayılır! Filistin, Suriye vilayetinin bir bölgesi olmaktan çıkarılıp özerk bir vilayet haline getirilir. Tam da bu sırada "Filistin" ismi tam anlamıyla ortaya çıkar. Bu isim, bütün Roma yazılarına hâkim olana kadar daha üç yüzyıl geçecektir.

Bütün bu çabalara rağmen, Antoninus'un son saltanat yılı olan İS 161'de, Celileli Yahudiler, Suriye sınırına yığılan Partlarla birlik olup Roma boyunduruğundan kurtulmayı dener. Antoninus'tan sonra tahta geçen Marcus Aurelius, Yahudilerin bu yeni isyanını bastırır, Partları püskürtür, Antoninus'un çoğu reformunu yürürlükten kaldırır.

İS 165'te, II. Şimon'un yerine geçen Rabbi Yehuda HaNasi, Sanhedrin ile birlikte Sepphoris'e yerleşir. 30 yıl boyunca burada kalacaktır. Aldığı ilk karar; bilgelerin yüzyıllardır birbirlerine sözlü olarak aktardığı, büyük ihtimalle çelişkilerin gün ışığına çıkmaması için yazıya geçirilmesi kesinlikle yasak olan ("iki haham, üç görüş") Kitab-ı Mukaddes tefsirlerini kâğıda geçirtmek olur. En az 148 yorumcunun katıldığı derlemenin adı daha sonra *Mişna* (ya da "Tekrar", zira o zamana kadar ezberden "tekrar edilen" metinlerden oluşmaktadır) olacaktır. Kutsal kitap, halkın toplandığı "yer" görevini görerek Tapınağın yerini alır.

İS 188'de Rabbi Yehuda, toplam 63 alt bölümden oluşan altı konudaki derlemeyi bitirir: tarım, yıllık kutsal törenler, evlilik, hukuki ve cezai ticaret kanunu, Tapınağa hizmet, temizlik âdetleri. *Mişna*'nın tamamlanması için, Kudüs'te ve Babil'de yarım yüzyıl daha geçmesi gerekecektir. Ekonomi doktrininin esası, dördüncü bölümde (*Nezikin*), özellikle de üç alt bölümde (*Bava Kama*, *Bava Metsia* ve *Bava Basra*) ele alınır. Özel mülkiyetle ilgili kanunların toplandığı bu alt bölümlerin adları Aramcada (Babil'de halen konuşulan, kısmen metinlerde de kullanılan dil) "birinci kapı", "orta kapı" ve "son kapı" anlamına gelir.

Mişna, çağının kanun kitabıdır. Hâkimlerin düşünmeye devam etmesini engellemez. Âlimler yeni tefsirler kaleme almaya, mahkemeler sürekli değişim halinde olan durumları serbestçe muhakeme etmeye devam eder. Mesela *Mişna* yayımlandıktan sonra Romalılar vergilerin Şabat yılı dahil her yıl ödenmesini talep edince, mahkemeler Yahudilerin topraklarını bir yıl için Yahudi olmayan dostlarına kâğıt üzerinde satmalarına izin verir. Böylece kendilerini o senenin gelirinden mahrum edecek nadasa bırakma zorunluluğundan kurtulmuş olacaklardır. Hatta Rabbi Yannai, aynı nedenlerden dolayı Şabat yılının kaldırıldığını ilan etmiştir.

Celile'deki akademilerde, *Mişna*'nın ileride *Gemara* ("Tamamlama") adını alacak tefsirleri üzerine çalışmalar çoktan başlamıştır. *Gemara*, *Mişna*'nın her bir bölümüne eklenen anekdotlardan ve tartışmalardan oluşur. Bütün bunlar hep beraber Kudüs Talmudu'nu oluşturur.

Ancak Kudüs'teki Yahudi varlığını muhafaza etmek için harcanan bütün çabalara rağmen, cemaatler Roma İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerine, Pers devletine, Arabistan'a veya daha uzak

yerlere dağılmaya devam eder. En zenginler, bir cemaatin ayakta kalabilmesi için gerekli bütün meslek gruplarını da yanlarında götürür: öğretmenler, hâkimler, ayin yöneten din görevlileri, kasaplar, fırıncılar. Geride kalan azınlık, o sırada hâlâ Roma'dan çok Yunan olan kültürel etkilere maruz kalır.

Yahudi halkı bir kez daha yavaş yavaş yok olur. Roma metinlerine göre, birkaç kitap ile galiplerin hafızasında yer edecek alay ve küçümseme dolu hatıra dışında, bu halktan yakında geriye hiçbir şey kalmayacaktır.³³⁵

Aynı çağda ve aynı yerde, dünyaya ve paraya yaklaşımı çok daha farklı tektanrılı bir din ortaya çıkmıştır. Bu din, Tanrı'yla olan ilişkide derin sarsıntılara yol açacaktır.

2. Para karşısında Hıristiyanlar ve Yahudiler

Verimli para, verimsiz para

İsa'nın ilk müritleri dinibütün Yahudilerdir. Yahudi törenlerine katılırlar, Tevrat'a uyarlar. İsa'nın Mesih olduğuna kani olduktan sonra, diğer Yahudileri de kendileriyle birlikte Mesih'in dönüşünü beklemeye ikna edebilmeyi umarlar.

Ancak Mesih'in dönüşünün uzaması ve din değiştirmelerin azlığı nedeniyle ilişkiler gerilir. Hıristiyanlar kendilerine “*verus Israel*” adını verir, Yahudilerin dualarında İsa'yı lanetlediklerinden şüphelenir, onları “Tanrı katili” olmakla suçlar.⁴²⁸ Hatta bazıları, Yahudilerin başına gelen kötülüklerin sebebinin İsa'nın şehit edilmesi ile Sadukilerin bunda oynadıkları rol olduğunu iddia eder. Buna karşılık Yahudiler, Hıristiyanları sapkın ilan ederek cemaat ve ticaret ağlarından dışlarlar.⁴²⁸

Böylece Yahudiliğin bu iki kolu birbirinden uzaklaşır. Petrus'la anlaşmazlığa düşen Tarsuslu Pavlus, daha önce Yahudiliğe inanan paganları kendine çeker. Anadolu'da, Yunanistan'da, Suriye'de, Mısır'da, Roma'da ve Kartaca'da Hıristiyanlığa geçenlerin sayısı artar. Bir toplulukta yeterince mümin oluştuğunda, oraya bir rahip atanır. Yeterince rahip olunca, bunlar bir piskopos seçer. Bu piskopos, komşu piskoposlar tarafından kutsandıktan sonra cemaatindeki rahip ve müminlerden sorumlu olur.⁴²⁸ Kilisenin henüz kutsal kitabı yoktur. Petrus'un ölümünden beri bir ruhani lideri de bulunmamaktadır. Bu lider çok daha sonraları, egemen imparatorluğun kalbinde yaşayan Roma piskoposu olacaktır.

Buna paralel olarak, iki ekonomi doktrini arasındaki farklılıklar derinleşir. Her ikisinde de yardımseverliğin, adaletin ve bağışın erdemine inanılır. Ancak Yahudiler için zengin olmak, Hıristiyanlar için ise fakir olmak makbuldür. İlki için zenginlik, Tanrı'ya daha iyi hizmet etmek için bir araç iken, diğeri için zenginlik selametın yolunu kapatır. İlki için para bir iyilik aracı olabilir; diğeri için paranın etkileri daima yıkıcıdır. İlki için, kişi iyi yolda kazanılmış paradan sevinç duyabilir; diğeri için para her şıkta el yakar. İlki için, ahlak çerçevesinde para kazanmış ve cemaatte yaşayan fakirlere karşı bütün görevlerini yerine getirmiş kişi için zengin ölmek bir lütuftur; diğeri

için, fakir ölmek selamete ermenin zorunlu koşuludur. Matta, İsa'nın şu sözünü aktarır: “Yine size derim ki, devenin iğne deliğinden geçmesi, zengin kişinin Tanrı'nın hükümrانlığına girmesinden daha kolaydır” (19, 24). Her ne kadar Luka, imansız kâhya meselini anlamı belirsiz bir cümle ile bitirir (“Namussuzluğun parasını kendinize dostlar edinmek için kullanın” [16, 11]) ve bu cümleyle paranın gücünü kabul ederse de, hemen şöyle ekler: “İyilik yapın ve hiçbir karşılık beklemeden ödünç verin” (6, 35).

Daha önce gördüğümüz gibi, paradan menfaat elde etmek Yahudiler için ahlaksızlık değildir. Eğer Yahudiler aralarında paradan menfaat elde edemiyorsa, bu dini yasaktan ötürü değil, dayanışma kaygısı yüzündendir. Tıpkı sığır sürüleri gibi, para da verimli bir zenginliktir; zaman ise değerlendirilmesi gereken bir boşluktur. Tam tersine Hıristiyanlar için, tıpkı Aristoteles ve Yunanlar için olduğu gibi, para –ve zaman– tek başına bir zenginlik kaynağı değildir; para verimsizdir. Bu yüzden para ticareti yapmak, ölümcül bir günahdır. Hıristiyanlığın paranın verimsizliğine olan bu takıntısı, evlilik dışında yasakladığı cinselliğe duyduğu nefrete de gönderme yapar. Yeni oluşmakta olan Kilise için, Tanrı'nın yarattıkları dışında hiçbir şey verimli olamaz. Para çalıştırmak, zina yapmakla eşdeğerdir.

Şüphesiz iki din arasındaki bu farklılıklarda, çok eskilere giden Esseni-Saduki kavgası ile havarilerin en yoksul Yahudileri kendilerine çekme arzusunu da görmek gerekir.

Yahudilerin kendi cemaatlerine yapmaları gereken bağışlar, gelirlerinin beşte biri ile sınırlıdır. Buna karşılık, Hıristiyanlar Kiliseye sınırsız bağışta bulunmaya teşvik edilir. Yahudi cemaatlerinin söz konusu bağışların tamamını fakirlere dağıtması gerekirken; Kilise, haşmetiyle göz kamaştırabilmek ve insanlığın selametini hazırlayabilmek için bağışların en azından bir kısmını kendine saklayabilir. Kilise açısından menfaat üretemeyen para, Kiliseden geçerse ihsan üretebilir. Kilisenin gelecekteki mutlak gücü, parayla olan ilişkilerin bu şekilde tersine döndürülmesinden kaynaklanacaktır.

Aradaki farklılıkları daha da derinleştirmek için, Hıristiyanlığın Yahudiliğe getirdiği eleştiriler din ile ekonomiyi birbirine karıştırarak Tanrı katli ve istifçilik suçlamalarını birleştirir. İncil; (İsa'yı ele vermek için 30 dinar almayı kabul eden [Matta 27, 6-7], daha sonra günahından dinarları iade ederek temizlenmeyi uman) Yehuda'nın karşısına, 300 dinarlık güzel kokulu yağlarla İsa'nın ayaklarını ovan Mecdelli Meryem'i (Luka 7, 47) çıkarır. Meryem, parayı günahlardan arınma aracı yapar, günahların bağışlanması için adak adamaya örnek teşkil eder.

Aynı şekilde İncil, bir Yahudi kanunu olduğu farz edilen “göze göz dişe diş kanunu”nun karşısına (oysa daha önce gördüğümüz gibi, Hammurabi'den kalma bu kanuna Tevrat karşı çıkar), Hıristiyanlığın şiddete başvurmama felsefesini çıkarır.¹²¹ Matta (5, 38-39) bu suçlamalara katılarak İsa'yı şöyle konuşur: “‘Göze göz, dişe diş’ dendiğini duydunuz. Ama size derim ki, size yapılmak istenen kötülöklere direnmeyin. Tam tersine, biri sağ yanağınıza vurursa, ona öbür yanağınızı da uzatın.” Oysa Kitab-ı Mukaddes'te yer alan bu ayet şöyle demektedir: “Hayata göre [‘için’ değil] hayat, göze göre göz, dişe göre diş... vereceksin.” *Ta'hat* (göre) kelimesi intikam değil, tam tersine verilen zararın telafisi için ödenen tazminatı belirtir.¹²¹ Ayet kişiden, kan kaybettiğinde dahi para ile

yetinmesini ister. Misillemeye getirilen bu yasak, Tevrat'ın daha birçok ayetinde dile getirilir. Eşsiz bir dini yasa uzmanı olan İsa, bu ayetlerden birini o kadar çok tekrar etmiştir ki, daha sonraları ayetin kaynağı unutulmuştur: “Öç alma ve kin besleme. [...] Benzerlerini kendin gibi sev” (Levililer 19, 18).

İskenderiyeli Klement gibi antik dönem Hıristiyan ilahiyatçıları,³⁰¹ benzer bir yaklaşımla, Tevrat'ın ahlak öğretilerine son derece yakın bir ekonomi ahlakını yüceltseler de, ilk Hıristiyanların İncil'deki ilgili ayetlerden çıkardıkları bütün dersler, Yahudilerin her şeyi para ile ölçtüğü ve para karşılığında her şeyi, zamanı, insan etini ve hatta Tanrı'yı dahi sattığı iddiasını destekleme amaçlıdır. Mesih'i para karşılığında satan Yahudiler, her şeyi satın almaya ve satmaya hazırdır derler. Yahudilerin tek kutsal yasası piyasadır. Hıristiyan antiyudaizmi, iktisadi eleştirilerden ayrılamaz.

Milattan sonra I. yüzyılın sonunda Kilise oluşmaya başladığında, Kilisenin Yahudilikle ilişkisi tartışmaların odak noktasındadır.³⁰¹ Bazı ilahiyatçılara göre Hıristiyanlık, Yahudiliğin tamamlanmasıdır; diğerlerine göre ise tam tersine, Hıristiyanlığın Yahudilikle hiçbir ilgisi yoktur. Mesela Gnostikler, Yahudilerin Tanrısı'nın sadece bu dünyayı yarattığını, İsa'nın Babası olan başka bir Tanrı'nın ise göklerdeki dünyayı yarattığını iddia eder. 150'ye doğru, Gnostik sapkın Marcion, o sırada kaleme alınmakta olan İncil metinlerinden Yahudiliğe ve Tevrat'a dair bütün atıfların atılmasını dahi talep eder.

Bütün bu ayrılıklara rağmen, Romalıların gözünde Hıristiyanlar, tıpkı Samiriler gibi birçok Yahudi tarikatından sadece bir tanesidir. Marcus Aurelius'tan sonra tahta çıkan ve kendini Herkül zanneden bir deli olan Commodus, hiçbir ayırım gözetmeksizin hem Yahudilerin hem de Hıristiyanların peşine düşer. İmparatorlukta yaşayan her iki dinin mensupları kenarda köşede yaşarlar, ücra yerlerde otururlar, marjinal işler yapmaya zorlanırlar. 212'den itibaren, 1000 küsur suç işledikten sonra imparator olan Caracalla, hem Yahudileri hem de Hıristiyanları hedef alan bir asimilasyon kampanyası başlatır. İmparatorluğun bütün sakinlerine tek bir Roma vatandaşlığı getiren bir ferman çıkarır. Bu sayede çok sayıda Yahudi, imparatora bağlılık yemini etmek ve dinlerini değiştirmek zorunda kalmaksızın Roma idaresinde görev alır. Ancak önemli görevlere gelemeyiz. Umut edebilecekleri en yüksek mevki, herkesin nefret ettiği vergi tahsildarlığıdır. Bundan böyle onlara hiçbir özel hak tanınmaz. Dinleri ve kültürleri yok sayılır. Asla çözemeyecekleri bir ikilemde kalırlar. Ya aşırı zulüm görüp ölecekler ya da aşırı asimile olup yok olacaklardır.

240'a doğru Hıristiyanlık, gittikçe imparatorluğun üst kademelerine sızmaya başlar. Yeni Ahit metinleri ortaya çıkar; İncil tamamlanır. Piskoposların bölgesel otoritesi tanınır. Sonsuz yaşam vaadi karşılığında Tanrı'ya, toprak, sürü hayvanı veya değerli eşya şeklinde yapılan bağışlarda patlama görülür. Üst düzey din adamları, Kiliseye özel araziler ve maddi kaynaklar sağlamak üzere bu bağışları yönlendirmekle görevlidir. İçlerinden bazıları bu bağışları tekrar satmaya kalkar. Roma piskoposu etrafında örgütlenen Kilise, bunu engellemek için elinden geleni yapar. İskenderiyeli ilahiyatçı Origenes, Kiliseye inananların “Seçilmiş Halk” olarak Yahudilerin yerine geçtiğini ilan eder.

İS III. yüzyılın başında, Hıristiyanlık bütün imparatorluğu sararken Roma, Asya vilayetleri karşısında güç kaybeder. 216'da, Kartaca'da 71 Afrikalı piskoposun katıldığı bölgesel bir konsil

toplanır. Sanhedrin'den esinlenen başka bir konsil, daha sonra Roma'da bir o kadar piskoposu daha bir araya getirir. Başkentte şimdiden 46 Hıristiyan rahip bulunmaktadır. Hatta sayıları, Roma İmparatorluğu dışında da artmaya başlamıştır. Gittikçe güç kazanan Hıristiyanlar, İmparatorluk yetkililerini, misyonerlik yapmayan ve imparatorlukta dağınık halde yaşayan birkaç milyon Yahudi'den çok daha fazla tedirgin etmektedir.

222'de Aleksander Severus'un saltanatı başladıktan sonra Yahudiler, Hıristiyanlara oranla daha az kötü muameleye maruz kalır. Roma'da şehirlilerin sahip olduğu haklara sahiptirler; bazı yükümlülüklerden muaftırlar; istedikleri gibi ibadet edebilirler. Hatta 236'da, bir süredir tahsil edilmesi getirdiği gelirden çok daha pahalıya patlayan *fiscus judaicus* ortadan kalkar. Yahudi cemaatleri, itibarı zayıflayan patriğe vergi (*apostole*) ödemekten de artık bezmiştir. Cemaatler arası ilişkiler eski hızıyla devam etse de, merkezi artık Filistin'de değildir. Böyle bir merkez varsa bile, bu daha çok İskenderiye veya, daha sonra görüleceği gibi, Roma'ya rakip imparatorluklarda bulunmaktadır.

Daha sonraki imparatorlar (Decius, Valerian, Diocletianus), hem Yahudilere hem de Hıristiyanlara zulmederler. Her iki din mensuplarını asimile etme çabaları sürer. 250'de, Decius bir kez daha bütün Roma vatandaşlarını resmi tanrılara ibadet etmeye zorlar. 285'te Diocletianus, Yahudi ve Hıristiyan zanaatkârların kendi loncalarını kurmalarını yasaklar. 303'te ibadet yerleri kundaklanır, Hıristiyan meclisleri yasaklanır, Kilisenin mallarına el konur.

Bütün bu zulümlere rağmen Yahudilik devam eder; her yerde alanını genişleten ve gönülleri fetheden Kilise güçlenir. Roma piskoposunun gittikçe artan nüfuzu altında oluşan Kilisenin örgütlenmesi imparatorluğunkini taklit eder. Gittikçe daha çok bağış alan Kilise; mallarını devredilemez ilan eder, piskoposların bu malların ticaretini yapmalarını yasaklar, böylece daha çok inananı kendine çekmenin yollarını artırır. İmparatorlar sık sık piskoposlukların servetlerine el koysa da, yeni bağışlar zararı derhal telafi eder.

İlk piskoposlar; Yahudilerin Kitab-ı Mukaddesi'ndeki peygamberleri, içinde yaşadıkları çağın Yahudilerinden ayırmak için ellerinden geleni yapar. Caesarea Piskoposu Eusebius; çağdaşı olan "korkunç" Yahudileri, "Eski Ahit'in iyi İbranileri"nden ayırır. Bununla birlikte, yürütülen bu ayrımcılık stratejisi çok etkili olmamış olsa gerek; zira 312'de İspanya'da yer alan Elvira'da toplanan ilk bölgesel konsillerden birinde, Kilise, Hıristiyanları hasatlarını hahamlara kutsatmaktan men eder. Bu yasak daha sonra o kadar sık tekrar edilmiştir ki, mahkûm ettiği uygulamanın devamlılığını ortaya koymaktan başka bir işe yaramamıştır. Gerçekte Hıristiyanlar ve Yahudiler birbirlerine, din adamlarının arzu ettiğinden çok daha yakındır. Her iki dine mensup tüccarlar, köylüler, zanaatkârlar ve kuyumcular birbirleriyle, piskoposların arzu ettiğinden çok daha fazla konuşurlar. Birbirlerine misafir giderler; birbirlerinin bayramlarına katılırlar. Dini yetkilileri küplere bindirerek birbirlerine hayır duaları ederler.

Bizans cenderesi

Bir yüzyıldan beri olması beklenen şey sonunda olur ve 312'de bir Roma imparatoru Hıristiyanlığı

kabul eder. İmparator adayları arasında yaşanan birçok katliamdan sonra, Konstantin, Roma'da iktidarı ele geçirerek 313'te çıkan Milano Fermanı'yla Hıristiyanlara ibadet özgürlüğü tanır. Hatta seleflerinin el koyduğu bütün malları Kiliseye iade eder. Hıristiyanların talihi dönmüştür. Aynı sırada imparatorluğun ağırlık merkezi tamamen Doğuya kayar. Dünya ekonomisi gittikçe Asya etrafında dönmeye başlar.

Konstantin, Boğaziçi'nde Yunanlara ait eski bir yerleşim bölgesi olan Bizans'tan kalma harabeler üzerine Konstantinopolis adında yeni bir başkent inşa ettirir. Bu yüzdendir ki, imparatorluğun doğu bölümü, daha ileride Bizans İmparatorluğu olarak adlandırılacaktır. 325'te imparatorluğun tek hâkimi haline gelen Konstantin, piskoposları atlayarak Kilisenin de tek hâkimi olduğunu iddia eder. Dini tartışmalara karışır; Yahudilerden ayrı tuttuğu Samirileri, dinlerini değiştirmeye zorlar. Hıristiyanlığa geçmeyi reddedenlerin, kendilerine bir yüzyıl önce Caracalla tarafından verilen Roma vatandaşlığını iptal eder. Her türlü misyonerlik faaliyetini sert biçimde yasaklar (Yahudiliği kabul eden bir Hıristiyan, onu din değiştirmeye ikna eden Yahudi ile birlikte yakılarak ölmeye mahkûm edilir); Hıristiyan kölelerin sünnet olmalarını yasaklar; bir Yahudi'nin din değiştiren başka bir Yahudi'yi eleştirmesini ölümle cezalandırır. Yahudileri, –vergi tahsildarlığı hariç– askeri ve sivil görevlerden men eder. Bununla birlikte, anlaşmazlıklarını kendi mahkemelerinde çözmelerine izin verir. Yahudiler artık Romalı değildir; bundan böyle Roma yasaları onlara uygulanmaz.

Yahudiler ile Hıristiyanlar arasındaki ayrım, Kilisede de tartışma konusu olur. 318'de, İskenderiye'de rahip olan Arius, Baba'nın Oğul'dan önce var olduğunu ve Oğlu yarattığını savunur. İskenderiye piskoposu, Baba ile Oğul'un ezelden beri bir arada var olduğunu belirterek Arius'u aforoz eder. Bu fikri anlaşmazlığın altında, Hıristiyanlığın doğuşunda Yahudiliğin yeri sorusu yatmaktadır. Hıristiyanlar, öteki tektanrılı dini ortadan kaldırmak ile İsa'nın geldiği halkı Mesih'in tarihi gerçekliğine şahadet etmesi için muhafaza etmek konusunda ikiye ayrılır. Bu sorunu çözmek üzere Konstantin, 325'te Anadolu'da yer alan Nikea'da⁸ ilk ekümenik konsili toplar. İmparator ve konsil, Hıristiyanların Tanrısı olan Baba'nın, Yahudilerin Tanrısı'yla aynı olduğunu teyit eder. Oysa Yahudiler, “iğrenç halk” olarak nitelendirilir. Hıristiyan antijudaizmi, müjdeyi getirmiş ve insanlığa hizmet etmiş halka duyulan nefret ekseninde şekillenir. Aynı şey çok daha ileride, para ile olan ilişkide de ortaya çıkacaktır. Başkalarına Tanrılarını verdikten sonra, şimdi de borç para verene karşı duyulan nefret.

Bir imparatorun ötekine, Yahudilerin durumu kötüleşir. İmparatorluk zayıfladıkça, Yahudilerin cenderesi gitgide dayanılmaz bir hal alır. “Yeni Roma” Konstantinopolis'in törenle açıldığı yıl olan 330'da, Kilise ile imparator arasında bir iktidar kavgası patlak verir. Her ikisi de, siyasi ve dini açıdan üstünlüğün kendisinde olduğunu iddia eder. Anlaştıkları tek nokta, Yahudileri alt etme zorunluluğudur. İmparatorun Yahudilere getirdiği yasaklara karşılık Kilise –durmak bilmeyen bir yarış çerçevesinde–, Hıristiyanların Yahudilerle hiçbir şekilde ilişki kurmamalarını sağlayacak başka yasaklar koyar. Mesela Hıristiyanlara kendi bayramlarını belirlerken Yahudilerin bayram takvimini kullanmalarını yasaklar. Bu ayrımcılıkta tehdit altında olan Yahudi kimliğini muhafaza etme fırsatı gören bazı hahamlar, durumdan şikâyetçi değildir.

Konstantin öldüğünde gücünün zirvesinde bulunan Roma İmparatorluğu, Doğu ve Batı olmak üzere ikiye bölünür. 337’de, Konstantin’in oğullarından II. Konstantius, Konstantinopolis’e yerleşerek Perslere karşı savaş başlatır. Ağabeyi II. Konstantin ise Roma’ya yerleşerek imparatorluğun batı kısmını yönetmeye başlar. Küçük kardeş II. Konstantius, üçüncü kardeş Konstans ile birlikte, İskenderiye ve Yahudiye’de çıkan Yahudi isyanlarını bastırır. II. Konstantius 339’da, önce Yahudi erkekler ile Hıristiyan kadınların, daha sonra Yahudi kadınlar ile Hıristiyan erkeklerin evlenmelerini yasaklar. Yahudileri tarım sektöründen tamamen atmak için onlara, Hıristiyan olmasa dahi köle kullanma yasağı getirir.

350’de II. Konstantius, ailesinin geri kalan üyelerini öldürttüktan sonra, ikiye ayrılan imparatorluğu tekrar bir araya getirmeye çalışır. Yahudileri “zararlı bir mezhep” ilan ederek Perslerle birlik olup kendisine karşı komplo kurmakla suçlar. Buna kanıt olarak da, Kudüs’te belirlenen bayram takvimini cemaatlere iletme üzere iki imparatorluk arasında gidip gelen “casus hahamlar”ı gösterir. Yahudilerin ticari ve dini ağırları artık çok ciddi anlamda tehdit altındadır. Birçok Yahudi zulümden kurtulmak için din değiştirerek ya kendi dinlerine gizli gizli ibadet eder ya da samimi Hıristiyanlar haline gelirler. Konstantius’un Doğudaki vekili Gallus, Celile’de Yahudilere hayatı zindan eder. Bölgenin siyasi önemi gittikçe azalır. Önemli ticaret yolları Roma’yı Konstantinopolis ve İskenderiye’ye bağlar. Filistin dışlanır.

352’de Filistin’de yeni bir isyan çıkar. Ancak Roma ile işbirliği yapan patrik tarafından desteklenmediği için ve maddi olanaksızlıktan dolayı söz konusu ayaklanma başlamadan biter. 358’de Konstantinopolis, Yahudi milli kimliğini kesin şekilde yok etmek amacıyla Filistin’i, Kızıldeniz ile Akdeniz arasında bulunan diğer bölgelerle birleştirerek *Palestina Tertia* adında yeni bir vilayet oluşturmaya karar verir. Filistin ismi artık kesin olarak yerleşir. 358’de, dünyadaki bütün Yahudilerin gözünde itibarını kaybetmiş olan patrik, İkinci Tapınağın yıkılış tarihini temel alan yeni bir takvim düzenlediğinde kimse umursamaz.

Aynı sırada, etraftaki genel çöküş havasına rağmen, Tiberyalı hahamlar okullarının yalnızlığında, kutsal metinlerin yeni yorumlarının yazımını tamamlar. Muazzam bir eser olan bu *Gemara*, *Mişna* ile birlikte Kudüs Talmudu, daha doğrusu kutsal şehirde kaleme alınmadığından Talmud Eretz Yisrael adını alır. Daha ileride göreceğimiz gibi, aynı anda *Mişna*’nın başka yorumları kaleme alınmaktadır. Bir başka *Gemara* olan bu *Gemara*, daha sonra Babil Talmudu adını alacaktır.

Daha sonraki Doğu Roma imparatorları, ekonomik durum ve zamanın ihtiyaçlarına göre, tahterevallî misali, Yahudilere bir hoşgörülü bir hoşgörüsüz davranır. Nerede olursa olsun Yahudiler genellikle esnaf veya zanaatkârdır. Köle kullanma yasağından dolayı artık tarımla uğraşamazlar. Özellikle halen nüfuz sahibi oldukları uluslararası ticarete çok nadir olarak rehincilik yaparlar.

İnanmış bir çoktanrıcı olan Julianus, 361’de II. Konstantius’un yerine tahta geçer. Paganlığa geri dönüş yaptığından, Dönme Julianus lakabıyla anılır. Yahudi tüccarların uluslararası ağından ve onların aracılığıyla Mezopotamyalı Sasanilere karşı girişilen savaşta Babil cemaatlerinden faydalanmak için, bütün imparatorlukta Yahudileri korur. Yahudilerin kamu görevlerine girmelerine izin verir; onlara ibadet etme ve kendi mahkemelerine başvurma hakkı tanır; patriğe ödenen vergiyi

kaldıracağına dair söz verir. Hatta Tapınağı baştan inşa ettirmeye başlar. Ancak Julianus 364'te ölmeden biraz evvel çıkan gizemli bir yangın, çalışmalarını sekteye uğratar. Saltanatı ancak üç yıl süren Julianus, Sasanilerin başkenti Ktesifon'u kuşattığı sırada ölür.

Ondan sonra gelen imparatorlar tekrar Hıristiyanlığı benimserler. Yahudilere uygulanan baskılar tekrar başlar. Valens ve Valentinianus; Yahudileri, Julianus'un icra etmelerine izin verdiği kamu görevlerinden kovarlar. Daha sonra gelen imparatorlar, Yahudileri iktisadi ve siyasi hayattan iyice tecrit ederler.

380'de, I. Theodosius daha merhametli bir politika izlemeye başlar. 390'da Milano Piskoposu Ambrosius Yahudileri "korkunç ticari işlemler" gerçekleştirmekle suçlarken,³⁰¹ Theodosius Yahudi mahkemelerinin özerkliğinin altını çizer ("Yahudi inancına yabancı hiç kimse, Yahudilere uygulanacak fiyatlara karar veremez"³⁰¹), Yahudi bayramlarına ve takvimine saygı gösterilmesini emreder, Yahudilerin her türlü saldırıya karşı korunmasını ister. Theodosius aynı yıl, İskenderiyeli Yahudi armatörlere özerk lonca kurma hakkı tanır. Yahudiler, dünyanın bir numaralı limanında olağanüstü bir ayrıcalık elde ederler.

Buna rağmen Kilise, hem dini hem ekonomik açıdan Yahudilere karşıdır. 395'te, İskenderiye Kütüphanesi'nin Hıristiyan patrik Theophilus tarafından kısmen yok edilmesini takiben, Konstantinopolis Piskoposu Yannis Khrysostomos Yahudileri "Tanrı düşmanı" ilan eder, sinagogu "putperestliğe adanmış İblis yuvası" ve "Tanrı katillerinin ini" olarak tanımlar.³⁴ Yahudilerin debdebesini ve faizle borç para verme alışkanlıklarını (oysa o sırada bu son derece nadir yapılmaktadır) eleştirir. "Yahudiler şeytana tapar; dinleri ise bir illettir."¹³⁵ Aynı çağda Numidya'da yer alan Hippo kentinde, Augustinus faizle borç vermeye karşı çıkmaktadır. Augustinus'a göre üç büyük günah bulunur: cinsel hırs (fakat üremek de gerekir), iktidar hırsı (fakat kamu işleriyle uğraşmak da gerekir) ve para hırsı (bu affedilmezdir). Bir başka deyişle, paranın "zina yapmasına", yani menfaat üretmesine engel olmak gerekir. Augustinus Yahudileri, "ahlaki çöküşleri nedeniyle" Mesih'in ölümünün bir simgesi haline getirir. Yahudilerin öldürülmemesini salık verirse de, -herkese gösterilmeleri için- dağıtılmalarını, "Kilisenin sinagog üzerinde kazanmış olduğu zaferin perçinlenmesi için" aşağılanmalarını ister.

395'te I. Theodosius; Doğu Roma İmparatorluğu'nu büyük oğlu Arcadius, Batı Roma İmparatorluğu'nu ise küçük oğlu Honorius'a emanet eder. Yeni imparatorlar babalarına göre daha hoşgörüsüz davranır. 398'de çıkan bir kanunla Yahudilerin hukuki özerklikleri iptal edilir; Yahudi mahkemeleri, " tarafların rızasıyla işleyen basit hakemlik kurumları"na indirgenir.¹³⁵ Buna normal yargılamada temyize gitme hakkı da eklenir. Aynı kanun, bazı mesleklere girebilme veya bazı vergileri ödememe gibi ekonomik avantajlar söz konusu ise, Yahudilerin din değiştirmesini yasaklar. Yunan ve Bizanslı tüccarlar artık bütün kara ve deniz yollarına hâkimdir. Yahudiler istenmeyen rakiplerdir.

408'de, Arcadius'un oğlu II. Theodosius babasının yerine tahta çıkar. Onun zamanında Yahudilerin özel statü çerçevesinde tecridi tamamlanır. 431'de, II. Theodosius bir fermanla patriklik makamını

lağveder. Tahsili bütün cemaatler tarafından garanti edilmesi gereken yeni bir vergi koyar.³⁴ Yahudileri ihbar edecek herkese, el konulacak gelirden pay vermeyi bile vaat eder. Yahudilere getirilen Hıristiyan köle çalıştırma, Hıristiyanları eleştirme, *tsedaka* için vergi toplama, Yahudi olmayanları din değiştirmeye veya sünnet olmaya ikna etme ve sinagog inşa etme yasaklarını yeniden yürürlüğe koyar. Yahudilerin bayramlarını sadece kendi mahremiyetlerinde kutlamalarına izin verilir. 312’den bu yana yazılan ve 435-438 arasında “Theodosius Kanunları” adı altında toplanan kanunlarla, bir Hıristiyan’ın dinini değiştirmeye kalkın –“iğrenç mezhep” olarak tanımlanan– Yahudiler, Samiriler ve Hıristiyan olmayan “ve cenneti arayan” diğer herkes ölüme mahkûm edilir. Aynı kanunlar, bu “dinsizlerin” yaşayabileceği alanları da kısıtlar.¹³⁵ Asimile olmamaları ve rakip tüccarlardan kolayca ayırt edilebilmeleri için, Yahudilerin nasıl giyinmesi gerektiği de belirlenir. Kamu mesleklerinin çoğu, özellikle hapisane bekçiliği ve hâkimlik Yahudilere yasaklanır. Yahudiler, vergi tahsildarlığı gibi mali yükümlülükler getirecek mesleklere zorlanır.

Bu konudaki kanun metni, bir acımasızlık ve ikiyüzlülük örneğidir:

“İmparator Hazretleri her şeyi en ufak ayrıntısına kadar genel refah düzeyi açısından incelemek arzusunda olduğundan, bütün şehirlerde vergileri tahsil etmekle görevlendirilecek mezheplerin, söz konusu işi vilayetteki memurlarıyla birlikte yürütmesini, varlıklarını bu işe harcamasını, bağışlar yapmasını ve askeri hizmetlerini yerine getirmesini emrediyoruz. Kanunların kınaması gereken nefretlik işlerinden dolayı bu insanlara hiçbir ayrıcalık tanınmayacaktır.”¹⁷⁷

“Tanrı katili” terimi, ilk defa 435’e doğru Ravenna Piskoposu Petrus Chrysologus tarafından Latince olarak kullanılır.

Yahudilerin çoğu Doğu Roma İmparatorluğu’nu terk eder. Aynı dönemde, Batı Roma İmparatorluğu’na yerleşen Yahudiler biraz daha iyi muamele görmektedir.

Konuksever Vandallar: Tüccar gereksinimi

Vizigotlar, 24 Ağustos 410’da kralları Alarik yönetiminde Roma’ya girerler. 418’de Honorius istilacıları önce kovmayı, daha sonra müttefiki yapmayı başarır. Sıra Orta Avrupa’dan gelen Vandallara gelir. Vandallar; Galya, İspanya, Kuzey Afrika ve Kartaca’yı yağmalayarak İtalya’ya gelir. O sırada Batı Roma İmparatorluğu’nu yönetmekte olan Aetius diğer istilacıları –453’te Troyes yakınlarında Hunları– püskürtmeyi başarsa da, Geiserich’in Vandalları 455’te Roma’yı yağmalar.

Ardından gelen olay, şüphesiz pek şanlı olmadığından çok iyi bilinmez. 476’da Herulilerin (Vandal gruplarından biri) kralı Odoacer, Batı Roma İmparatorluğu’nun son imparatoru Romulus Augustulus’u tahtından indirerek yerine geçer. İmparatorluk nişanelerini ise, o sırada Konstantinopolis’te hüküm süren Zeno’ya taşır. Bu, can çekişmekte olan Batı Roma İmparatorluğu’na vurulan son darbedir.

Bu barbarlar Yahudilere beklenmedik şekilde, Konstantinopolis Hıristiyanlarından çok daha iyi davranır. Aslında Cermen kabileleri Yahudilerle Roma İmparatorluğu’ndan çok önce karşılaşmış, İS I. yüzyıldan itibaren kuzey ve doğu bölgelerinde amber ve kürk peşinde koşan Yahudi tüccarlarla

ilişkileri olmuştur. O çağlarda Yahudiler, Cermen kanunları uyarınca yerel hükümdarlardan, geçiş yapmakta olan yabancılar sıfatıyla vergi karşılığında alışveriş yaptıkları süre boyunca koruma talep etmişlerdir. Oturma izni almaya çalışmaksızın bu koruma hakkından yararlanmış, oradan Roma İmparatorluğu'na ve Doğuya doğru devam etmişlerdir. Cermenlerin ürünlerini satmak ve dış dünyadan mal satın alabilmek için tüccara ihtiyacı vardır.

Batı Roma İmparatorluğu yıkılınca, Cermen hukuku geçerli hale gelir. Cermenler Yahudilere, diğer Roma vatandaşlarıyla eşit “yabancılar” gibi davranır. Cermen örf ve âdet hukuku, ilk bakışta hükümdarsız gibi duran bu halka hiçbir statü tanımaz: katillerini cezalandırmaz; eylemlerinden onları misafir edenleri sorumlu tutar; onlara ne mülkiyet ne de miras hakkı tanır. Eğer bir yıl ve bir günlük ikametgâh sonrasında kendilerini himaye edecek birini bulamazlarsa veya bu kişinin istediği ücreti ödeyecek durumda değillerse, ya orayı terk etmek ya da köle olmak zorundadırlar. Yahudiler bir gelir kaynağı, bir zenginlik, bir ticaret aracı gibi kullanılır.

İS V. yüzyılda bu barbarlar Hıristiyanlığa geçince, Romalılarından, Vandallardan, Franklardan, Burgundlardan veya Vizigotlardan kimin kimi asimile ettiği birbirine karışır. Kanunlar birleşir. Hıristiyanlaşmış Romalılar gibi, Romalılaştan Vandallar veya Vizigotlar da yeni krallıkların vatandaşları olur. Bir tek Yahudiler “yabancılar” olarak kalır. Fakat bu statü işlerine yarar; bu statüde kalmak isterler.

Yahudilerin din değiştirmesini sağlamak, en azından çocuklarının din değiştirmesine engel olmalarını yasaklamak için çok şey yapılır. Bununla birlikte yeni hükümdarlar, dinlerini terk etmemekte direnenlere, Bizans imparatorlarına kıyasla daha az kötü muamele eder. Yahudiler askeri yükümlülüklerden muaf tutulurlar; ancak ticari şirketler kurmalarına izin verilir. Zira onlara ihtiyaç vardır. Yolların güvensizliği, ilişkilerdeki istikrarsızlık ve silah şakırtıları arasında Yahudiler, *Syri* adıyla anılan –ve çoğu yine Yahudi olan– Yunan tüccarlarla birlikte, ticari ilişkileri ve yeni Avrupa'nın ilk köylerinin finansmanını sağlar.

Konstantinopolis'te olanlara rağmen, Yahudiler ile Mesih'in gerçekliğine tanıklık etmiş bu halkı korumak isteyen Roma Kilisesi arasındaki ilişkiler iyileşir. Hatta 495'te Papa I. Gelasius bir piskoposa, “kendisine büyük hizmetleri dokunmuş” bir Yahudi'yi tavsiye eder. 512'de Ostrogotların kralı Theodoric, aynı zamanda bir yazar olan konsülü ve valisi Cassiodorus'un etkisiyle, Yahudilere, “topluma bir şekilde yararları” (*pro servanda civilitate*) dokunduğu takdirde istedikleri yerde oturma hakkı tanır ve 398'de yayımlanan Roma kanunuyla kaldırılan hukuki özerkliklerini iade eder. Theodoric 519'da Hıristiyanları, Ravenna'da kundakladıkları sinagogların tekrar inşasına maddi destek vermeye dahi mecbur eder.

Bir tek İspanya, Konstantinopolis'in antijudaizmini benimser. 589'da Kral Recaredo Bizanslıların etkisiyle Ariusçuluğu bırakıp Katolikliği kabul edince, Yahudilere kölelerini azat etmelerini emreder, Yahudilerin başka dinlere mensup kişilerle evlenmelerini yasaklar, Yahudi çocukları Hıristiyan eğitimi almaya mecbur eder, borcunu ödemekte geciken Yahudileri vaftiz ile sürgün arasında seçim yapmaya zorlar. 615'te, Recaredo'nun haleflerinden Sisebut söz konusu kanunları tekrar yayımlar, ki bu da kanunların uygulanmadığı şeklinde yorumlanabilir.

Yahudi nüfusu, Roma İmparatorluğu'nun geri kalan bölgelerinde gittikçe azalır. Yahudiler; Bizans ile olan ticari ilişkilerini yürütmek üzere, Partların hâkimiyetindeki Babil'e giderler.

3. Dünyanın kalbi Babil

İkinci Tapınağın yıkıldığı sırada İbranilerin bir kısmı, Kitab-ı Mukaddes metinlerinde Yahudilerin atası İbrahim'in doğduğu yer olarak geçen Babil'de en az beş yüzyıldır yaşamaktadır. Bütün Yahudilerin çok iyi bildiği gibi, bu ilk sürgün o kadar mutlu geçmiştir ki, Kiros Yahudilerin İsrail'e dönmelerine izin verdiğinde çok azı geri dönmüştür. Yine çoğu Yahudi'nin bildiği gibi, önce Yunan sonra Part istilalarının oluşturduğu istikrarsız ortama rağmen, Yahudi topluluklar Babil'de daima iyi muamele görmüş, yok olma korkusu çekmeksizin kimliklerini koruyabilmişlerdir. Bunun içindir ki, 9 Av'da yaşanan felaketten sonra, Yahudiye ve Roma İmparatorluğu'nun diğer bölgelerinden birçok Yahudi, Pers vilayetlerine akın etmiştir. Göç öyle boyutlara varmıştır ki, iki yüzyıl içerisinde bir imparatorluktan ötekine göç eden Yahudilerin sayısı 2.000.000'u aşmıştır.

Babil'in hâkimleri

O sırada Babil Partları, Çin ve Roma ile birlikte dünyanın en büyük ekonomik, politik, kültürel ve sanatsal gücüdür.

Yine o sırada Roma ve Part başkenti Ktesifon, İspanya'dan Çin'e varan bakir alanlar ile stratejik yolların kontrolü için savaşmaktadır. Bu savaşlar sıcak ve soğuk savaşlar, mevzi ve manevra savaşları, ticari ve askeri savaşlardır. Sınırlar değişir; bazen bir tarafın askerleri diğer tarafın kalbine kadar ilerler. Bu savaşlar aynı zamanda "geçirgen"dir. İmparatorluklar ve orduları mal, insan ve toprak değiş tokuş eder; kervanların ve ulakların geçmesine izin verir. Yolları tüccarlara, özellikle de Yahudilere ve Yunanlara kapatmak söz konusu bile değildir.

Sınır bölgelerinde şehirler kurulur. Çeşitli topluluklar, bu tehlikeli fakat elverişli konumdaki şehirlere yerleşirler. Bütün taraflarca casuslukla suçlanan ve devamlı yağmaya maruz kalan bu insanlar, oradan geçen herkesle ticaret yaparak, hatta birbirlerinin yük arabalarında seyahat ederek tarafsızlıklarını korumaya çalışırlar. Bu şekilde Yahudi tüccarların izine hem Part hem de Roma ordularında rastlanır. Mısır'da olduğu gibi, bu ordulara tohum, araç gereç (silah ticareti yapmaları prensipte yasaktır), bazen de asker temin ederler.

Genel olarak Yahudiler, yıkıcı Romalılara karşı konuksever Persleri desteklemeyi tercih ederler. İS 116'da Mısır Yahudileri, Roma'ya karşı çıkan bir ayaklanmaya katılırlar. Daha sonra Sirenayka ve Kıbrıs'ta da benzer ayaklanmalara katılırlar. Bütün Roma İmparatorluğu'nda, Roma karşıtı isyanları finanse etmekle suçlanırlar. Yahudilerin, ticari gücü artan Part İmparatorluğu'ndaki ekonomik rolü güçlenir.

Part İmparatorluğu'ndaki birçok şehirde Yahudiler çoğunluğu oluşturur: Babil, Selevkia, Nehardea, Nusaybin, Mahuza, İsfahan ve Susa. Köylü, zanaatkâr ve tüccarlardan oluşan Yahudi cemaatleri, aynı zamanda Pers devleti ve Mezopotamya'ya dağılmış köylerde de yüzyıllardır

yaşamaktadır.³⁴ Bu uzun dönemde hiçbir şiddetli çatışmaya, toplu katliama veya Yahudilere yönelik herhangi bir suçlamaya rastlanmaz.

Partlar, Batıdan gelen 2.000.000'a yakın sürgünle kısa sürede birleşen bütün bu toplulukları idare etmek için, –Kiros'un birinci sürgün sırasında yaptığı gibi– sürgünlerin lideri olarak anılacak (o sırada hâlâ konuşulmakta olan Aramcada *resh galutha*) Yahudi bir yetkiliye belli bir özerklik tanır. Kudüs patriğinin tersine, sürgünlerin liderinin gücü dini değil dünyevidir. Direkt olarak Davut'tan indiği varsayılan hanedanlar arasından seçilen bu Yahudi prensin sözü, Mezopotamya'daki her topluluğa geçer. Hatta Yahudilerin çoğunlukta olduğu bölgelerde, Yahudi olsun olmasın herkesi bu prens yönetir. Nares, Sura, Pumpedita, Nehardea, Nahar-Paked ve (prensın ikamet ettiği) Mahuza gibi şehirler onun yönetimine verilmiştir. İmparatorluk için gittikçe önem kazanan bu şehirlerdeki ekonomik hayatı, bu prens düzenler.

İÖ 75'e doğru sürgünlerin lideri sıfatıyla tanınan ilk kişi Nahum adında biridir. Ancak Nahum'dan önce, hatta Darius'un saltanatından bu yana başka liderlerin olmuş olması muhtemeldir.⁴⁵ Söz konusu liderin; polis kuvveti, ordusu, cemaatlerden nasıl toplanacağına kendisinin karar verdiği vergilerle oluşturulan bir bütçesi, hukuki, sivil ve dini idaresi bulunur. Her topluluğa bir vekil atar. Para cezaları, kırbaç veya hapis cezaları verebilir. Babil'de yaşayan herkes, Yahudiye Krallığı'nı hatırlattığı ve hükümdarla olan güç dengesini iyileştirdiği için bu göstermelik krallığı kabullenir. Ancak topluluklar üzerindeki nüfuzu, Kitab-ı Mukaddes'te yer alan herhangi bir ayetle perçinlenmediğinden, bir krala ait olabilecek ayrıcalıklar ona tanınmaz. Mesela yaptığı eylemlerden, halk meclisi nezdinde sorumludur. Yahudiler kendisini eleştirmekten geri durmaz. Bu durum, – Mısır'da, Fas'ta ve Polonya'da da karşımıza çıkacak– iktidar içinde iktidar oluşturmanın garip bir örneğidir. Babil Yahudilerine inanılmaz bir siyasi ve iktisadi istikrar ile eşi zor bulunur bir dini, kültürel ve mali yaratıcılık imkânı veren bu durum, tam 1000 yıl sürecektir.

İsim ve poliçe

Yahudiler köylerde, tarım ürünleri ile tarımda gerekli hayvanların ticaretini yapar. Bazıları çiftçi, hayvan yetiştiricisi, gündelik işçi, ortakçı, hatta toprak sahibidir. Toprakla uğraşanların sayısı o kadar fazladır ki, hahamlardan kurulu mahkemeler, tarımla ilgili faaliyetlerin özellikle yoğun olduğu Nisan ve Tişri ayları boyunca toplanmaz. Ortadoğu'nun geri kalan bölgelerinden gelen göçmenler ve tüccarlar, burada yaşayanları yeni ürünler ve yeni teknolojilerle tanıştırır. Bu göçmenlerle gelen yenilikler bunlarla kalmayacaktır. Köylü olarak yaşamaya başlayan bu göçmenler, tarımdaki gelişmelere öncülük ederler. Fırat vadisine zeytin ağaçları dikerler; susam yağının yerini, hem yiyecek hem yakacak olarak kullanılabilen zeytinyağının almasını sağlarlar. Mekke yakınındaki Taif'e kadar bal, hurma, palmiye, hatta üzüm asmaları götürürler.³⁴ Salgın hastalıklar, özellikle bölgedeki hayvanları kırıp geçiren salgın hastalıklara karşı ilk mücadeleleri –hahamların otopsiye izin vermesiyle– yine Yahudi hekimler verir.

Vergilerle sıkboğaz edilen –cemaate, toprak sahibine ve krala ödenen vergiler– Yahudi olsun olmasın bütün köylüler, söz konusu vergileri ödeyemezlerse ya devlet tarafından ya da borçlarını kapatan Yahudi veya başka bir dine mensup herhangi biri tarafından köle olarak çalıştırılırlar. Bununla birlikte Roma İmparatorluğu’nda vergi borçlularının topraklarına devlet derhal el koyarken, Mezopotamya’da ilişki ağları ve yolsuzluklar

sayesinde envai çeşit uzlaşma sağlanır. Sonuçta köle olarak çalıştırılan borçlu sayısı çok azdır.

Şehirlerde yaşayan Yahudiler esnaf, fırıncı, bira imalatçısı, dokumacı, terzi, tabakhane işçisi, balıkçı, denizci, hamal veya demircidir. Mahkemeler zorla iş yapmayı veya bir başkasına zorla iş yaptırmayı yasakladığından, Yahudiler genellikle aile üyelerinden oluşan az sayıda çalışanla kendi hesaplarına çalışmayı tercih ederler. Ne ücretli çalışmayı ne de ücretli çalıştırmayı severler. En büyük sermayeleri isimleri ve ünleridir. Yahudi zanaatkârlar, boya imalatı ile bakır, inci, cam eşya ve değerli maden işlemede imparatorluğun bir numaralı uzmanları olarak bilinirler.³⁴ Bazı Yahudiler seyyar satıcılık yaparak geçimlerini zar zor sağlar; diğerleri kuyumculuk, som (denebilecek) altın ticareti yapar, para basımında çalışır. Büyük tüccarlar, kervanlarla veya Kızıldeniz ve Hint Okyanusu üzerinden gemilerle tohum, şarap, yün ihraç eder; demir, ipek, değerli taşlar ithal ederler.⁴⁵ Rehincilik yapan bazı Yahudiler ise, hasatları ve gemi yüklerini finanse eder. Ülkeye yenilik ve para getirmek onların işidir.

Doğal olarak Yahudiler arasında alınıp verilen borçlara faiz uygulanmaz. Ancak tüccarlar, riskleri ve kârı paylaşarak bu yasağı delmek için durmadan yeni yöntemler geliştirirler. Gelişmekte olan uluslararası ticarete kredi gerekmektedir. Zamanın en iyi iletişim ağına sahip Yahudiler, Yunanlarla birlikte, Konstantinopolis’ten Kahire’ye, Babil’den İsfahan’a, İskenderiye’den Fes’e uluslararası ekonominin mali görevlileri gibi hareket eder. Yerleşik Babillilerin kışkırdığı bu tüccarlar, maliyeciler, âlimler ve gezginler, eleştirilerin doğal hedefleri haline gelerek bütün cemaat üzerinde tehdit oluşturur. İS III. yüzyılın başında, –Selevkosların eski başkenti, daha sonra ise sırasıyla askeri kamp ve Part hâkimiyetinde ticari şehir olan– Selevkia’dan Yahudi bir bankacı, kendisine uygulanan özel vergileri ödemeyi kabul ederken bu vergilerin “Yahudilerin hayatta kalmasının teminatı” olduğunu belirtir; zira ona göre, “bu vergileri kaldıracak olursanız, halktaki Yahudi kanı akıtma eğilimini serbest bırakmış olursunuz.”³⁴ Nitekim birçok olayda, küçücük bir azınlığın başarısı çoğunluğa zulmetmek için bahane edilecektir.

Yahudiler mevcut dengeden dolayı kendilerini o kadar güvende hissederler ki, 220’de Persepolis’e komşu küçük bir prensliğin kralı olan I. Ardeşir, Part Kralı V. Artabanus’a saldırdığında, çoğu tehdit altındaki Part hanedanının yanında yer alır. Ancak Artabanus mağlup olur. Ardeşir, Sasaniler adıyla tanınan yeni bir hanedan, Dicle Nehri’nin Selevkia’ya bakan sol yakasında, Veh-Ardeşir veya Ktesifon’da yeni bir başkent kurar. Doğu yakasında kalan Selevkia, bir ticaret kenti olmaya devam eder. İki yakayı birbirine muhkem duvarlardan örülmüş iki köprü bağlar.

Bölgenin yeni efendileri, yönetim biçiminde hemen hemen hiçbir değişiklik yapmaz. Dini sisteme ve kastlelara ayrılmış sosyal yapıya dokunmazlar. Yeni asil sınıf, ikinci sınıf soylular ile Mazdeist ruhban sınıfından destek alır. Ardeşir, Yahudi cemaatlerinin örgütlenmesi ile sürgünlerin liderinin

yetkilerine de karışmaz. Kimseyi din değiştirmeye zorlamasa da, ülkenin yeni efendilerinin dinine bağlı kişilere bazı mali avantajlar sağlar. Sasani yönetimi, bölgede sayıları artmakta olan Hıristiyanlara kilise inşa etme izni vermezken, Yahudilere sinagog inşa etmeyi yasaklamaz.

Ardeşir, doğudaki düşmanları İskitlere karşı on yıl süren oldukça başarılı savaşlardan sonra, Mezopotamya ve Asya'ya giden yol üzerinde bulunan Ermenistan'ın hâkimiyeti konusunda Roma ile karşı karşıya gelir. 240'ta öldüğünde arkasında, özellikle Yahudi sanatçılara ve aydınlara açık, refah içinde bir imparatorluk bırakır. Ardından gelen I. Şapur, Yahudilere daha da kucak açar. Hatta imparatorluğun başkenti Ktesifon'da yaşayan Yahudiler kent nüfusunun çoğunluğunu oluşturur.

Cemaat içi hayat gelişmektedir. Tek sorun, *Mişna*'nın yeni tamamlandığı sıralarda, Mezopotamya Yahudileri için Filistinli hahamların yorumlarını elde etmenin neredeyse imkânsız olmasıdır. Roma İmparatorluğu ile Sasani İmparatorluğu arasında belge taşıyan Yahudiler, söz konusu belgeler dini tefsirler dahi olsa, her iki taraf nezdinde tehlikeli casuslar olarak görülürler.

Buna ek olarak, Yavneh ve Tiberya'daki akademiler, sürgünleri ilgilendiren konuları ele almaz; *Mişna*, Babil Yahudilerinin her konuda bir karara varmalarını sağlamaz. Bu yüzden en kısa zamanda, Yahudiyeli üstatlardan uzaklaşma riskini göze alarak diasporaya özgü bir doktrin oluşturmanın yollarını bulmaları gerekir.

250'de, bir hekim, gökbilimci ve hukukçu olan Rav Samuel, Nehardea'da ilk dini akademiye kurar. Akademi; 259'da Roma'nın müttefiklerine bağlı birliklerin yaptığı bir baskın sırasında yıkılınca, biraz ötedeki güvenli Pumpedita'ya, daha sonra ise Sura'ya taşınır. Akademi, Sura'da sekiz yüzyıl boyunca ayakta kalacaktır. Bu akademinin başkanlarına *gaon* (Yakup'un "gurur"u) adı verilir. Bu akademi, bir araştırma merkezi olduğu kadar aynı zamanda yüksek bir mahkemedir. Eğitimli gençler önce burada okur; daha sonra 40 yaşına gelip ders vermeye başlamadan önce kendi tefsirlerini yazarlar. Her öğreten, *rav* unvanını öğrencisine verebilir; zira "haham unvanı alan herkes haham unvanı verebilir."⁴⁰⁸ Âlimler cemaatten kopuk yaşamaz. Havanın sıcak olduğu iki ay boyunca (Adar ve İlul), civar şehirlerde yaşayan Yahudiler, öğrencilerle birlikte açık havada, *kallah* adı verilen tefsir toplantılarına katılır. Öte yandan cemaatten para almayan bu âlimler, geçimlerini sağlamak için çalışmak zorundadır. Tüccar, hekim, bankacı, bahçıvan veya zanaatkâr olarak çalışırlar. Mesela Sura Akademisi'nin kurucusu Rav Abba Arikha, amcasının ipek ticaretini yürütür. Rav Hiya, pazar yerlerine göz kulak olur. Nehardea Akademisi'ni yöneten Rav Samuel de ipek ticaretiyle uğraşır. Bazıları ise toprak sahibi olup elde ettikleri rantla geçinir. Başkaları zengin bir âlimin kızıyla evlenir, sadece sembolik olarak çalışır. Çoğu vergiden muafır.

Sürgünlerin lideri ile *gaon* arasında anında rekabet başlar. Prensipite hâkimler üzerinde idari yetkisi bulunan sürgünlerin lideri, *gaonu* basit bir yardımcı gibi görse de, hahamlar, liderin Yahudilerden toplanan vergilerle geçinmekle suçlanan memurlarını küçümserler: "Başkalarının parasıyla geçinen sürgünlerin liderinin servetinden yararlanmaktansa kendi ellerinle yaptığın bir işle geçimini sağlamak yeğdir."⁴⁰⁸

Partların idaresinde olsun Sasanilerin idaresinde olsun Yahudiler, Hıristiyanlara kıyasla çok daha iyi muamele görürler. Çatışma bölgesi olan her yerde Hıristiyanlar Roma'yla birlik olurken,

Yahudiler genellikle Perslerle birlik olur. Bu yüzden Sasani imparatorlar, Hıristiyan Roma'da yaşayan Yahudileri kendi devletlerine çekmeye çalışırken, Hıristiyan imparatorlar Pers devletinde yaşayan Hıristiyanlar lehine sık sık müdahalelerde bulunur. Halklar, iki imparatorluk arasında rehin olarak gidip gelir; malların dolaşımı tekrar başlar.

Yahudiler Mezopotamya'da kendilerini o kadar iyi hisseder ki, 360'ta Roma İmparatoru Dönme Julianus onları kendi devletine çekmeye çalışıp Perslere saldırdığında, Babil hahamları, Konstantinopolis'in arzu ettiği gibi, halkı isyana teşvik etmez; Mezopotamya'daki Yahudi tüccarlara, Yahudi yasalarını çiğneme pahasına, Pers ordularına silah tedarik etme izni verir.

Bununla birlikte, prensin maiyetinde Yahudilere sıkça rastlanmaz. Partların idaresinde olduğu gibi Sasani idaresinde de, –Roma'ya tabi ülkelerde olduğu gibi– siyasi iktidar, askerler ile kendini toplumdaki soyutlamış kalıtsal bir aristokrasinin elindedir. Yetkililerin Yahudi cemaati ile olan tek bağı, sürgünlerin lideri ve vergi aracılığıyla sağlanır. Her cemaat, üye sayısına orantılı olacak şekilde, miktarı önceden belirlenmiş bir vergi ödemek zorundadır. Söz konusu vergi öngörülen tarihte tahsil edilemezse, Pers yönetimi sürgünlerin liderinden parayı ödemesini talep eder. Parayı veren lider, cemaatin kendisine olan borcunu ödemesini sağlamaya çalışırken, bir yandan da kendi hizmetlerini ve *tsedakayı* finanse edebilmek için cemaatten başka bir vergi toplar. Liderin memurları, her iki durumda da paraları tahsil etmek için son derece ısrarcı davranır. Bu insanların ne kadar sevilmediğini söylemeye hacet yok!

Ne kadar küçük olursa olsun her topluluk gelişmiş bir düzen (sinagog, okul, arınma havuzu, vs.) kurar. Bu cemaatler, eğer imkânları varsa, cenaze masraflarını karşılamak, ailesi olmayan yaşlıları barındırmak, öğretmenlere ücretlerini ödemek, o cemaatte yaşayan veya oradan geçen fakirlerin çeyiz, okul, yiyecek ve giyecek giderlerini karşılamak üzere çeşitli kurumlar kurarlar.

Yahudilerin öncülüğünde gelişen uzun soluklu ticaret anlayışı, tüccarları yeni mali yöntemler üretmeye iter. O sırada Pers devletinde ortaya çıkan ve belki de bir Yahudi'nin buluşu³⁴ olan *poliçe*, mali ve iktisadi açıdan tam bir devrim yaratır; zira alacağın soyut bir kavram haline gelmesini ve söz konusu alacağın, bu alacağı asıl borçludan tahsil etme görevini üstlenen üçüncü bir kişiye devredilmesini sağlar. Poliçe sistemi ancak tarafların birbirine itimatı ile yürüyebileceğinden, bu sistemi en çok Yahudi tüccarlar kullanır. Oysa hahamlar, alacakları meçhul kişilere devredilebilir hale getirmesinden korktukları poliçeye kuşkuyla yaklaşır. Hahamlara göre, ekonominin temeli olan itimat, alacağın değerini garanti eden kişiyi tanımayı gerektirir. En önemli değerlerin, *isim* ile talep edilebilirlik olduğunu asla unutmamak gerekir. Bir yolculuk esnasında sadece güven mektubunu göstererek mali kaynak elde edebilmek ancak bu iki şeyle sağlanır (öyle ki Pers tüccarlar, aynı teminata sahip olabilmek için genellikle Yahudi ortaklar alır).

Âlimlerin bu yeni kredi araçlarına duyduğu tereddüdü kırabilmek için, genellikle kendileri de haham olan tüccarlar, sadece itimat ettikleri ikrazatçılara özel teminatlar icat eder. Bu tüccarlar, Filistin'den Yahudiye'deki cemaatler için bağış toplamaya gelen bazı hahamların, cömert hamilerine, Filistin topraklarında dört dirsek yüzölçümüne sahip parsellerin sembolik tapularını verdiklerini fark

ederler.³⁴ Bu tip tapu senetlerini –bu senetlerin hukuki anlamda elbette bir değeri bulunmamaktadır, zira söz konusu topraklar imparatorluk arazisidir–; kendi aralarında alıp verdikleri borçlarda rehin, Yahudi tüccarların alacaklarını Yahudi olmayan tüccarlara devretmelerinde teminat olarak kullanmaya karar verirler. Bu evrakların tek değeri, bunları devredenlerin İsrail topraklarına olan bağlılığıdır. Söz konusu evraklar, tüccarların gözünde alacağın geçerliliğinin en büyük teminatını teşkil eder.

Bütün bu mali icatlara rağmen, para yaygın kullanılmadığı ve genel kural takas olduğu için, kredi işlemlerine o çağda çok nadir rastlanır. Nitekim Yahudi mahkemeleri, uluslararası ticaret dışında bu konuyla ilgilenmez.

Yahudilerin, anlaşmazlıklarını çözebilmek için sadece kendi mahkemelerine başvurabilme hakkı bulunur; bu çok özel bir hak olup, Sasani İmparatorluğu'nda yaşayan başka hiçbir azınlığa tanınmaz. Bu mahkemeler; borç alıp verme koşullarını belirlemenin yanı sıra, *Mişna*'nın uygulanma şartlarını, özellikle de mal fiyatlarını, kâr oranlarını, ücret hiyerarşisini ve sözleşme tiplerini belirler, fiyatlar ile ağırlık ve ölçü birimlerini kontrol eder. Bu şekilde ortaya çıkan kurallar, ilgalar ve istisnaların istisnaları karmakarışık bir bütün oluşturur. Bu karmaşadan, yavaş yavaş Kudüs tefsirlerinden uzaklaşan yorumlar ile bu yorumların yorumları türer.

4. Yeni ekonomi doktrini: Talmud ve para

Kitab-ı Mukaddes ve para

İS 200'e doğru Filistin ve Babil'de yer alan Yavneh ve Pumpedita'da kaleme alınan *Mişna*'ya dayanarak sürgünlere hitap eden sürgün Babilli hâkimler, geleneklere bağlı köylülerin hayat görüşü ile büyük şehirlerde ve limanlarda yaşayan esnafların, gezginlerin ve âlimlerin yeniliklere açık tutumu arasında ince bir denge kurarlar. Amaçları her şeyden önce cemaatler arası uyum ile ahlak kurallarının aktarımını temin etmektir. Bu düşünceler İS V. yüzyılda, *Mişna* ile birlikte, aynı sırada Filistin'de kaleme alınmakta olan Talmud'a karşılık gelecek şekilde, yakında Babil Talmudu olarak anılacak metinleri oluşturur. Babil Talmudu refah içindeki bir cemaatin eseri olduğundan, kısa zamanda bütün Yahudi cemaatleri tarafından Filistin Talmudu'ndan daha çok okunmaya başlanır.

Güç dengelerine göre yürüyen bu sert dünya düzeninde para, insan ilişkilerini düzenlemenin medeni bir biçimi olarak yavaş yavaş ortaya çıkar. Para ile insanlar bütün anlaşmazlıklarını, hatta din ile ilgili olanlarını dahi şiddete başvurmadan çözebilir. Talmud'un çoğu aynı zamanda tüccar olan yazarları, genellikle iktisat uzmanlarıdır. Aldıkları kararlar, eşine zor rastlanır teorik bir incelik, hatta çağdaşlık barındırır. Öyle ki XX. yüzyılın başında bu kararlarla ilgilenen ilk iktisatçılardan biri olan Alman Werner Sombart, “Talmud'u yazan hahamların, Ricardo ve Marx'ı okumuş veya yıllarca Borsa'da sarraflık yapmış gibi mantık yürüttüklerini” kaydeder.³⁹¹ Nitekim ileride David Ricardo, Karl Marx ve birçok Borsa sarrafının bu müktesebattan yararlandıklarını göreceğiz.

Talmud'daki kurallar, XVIII. yüzyılın sonuna, hatta bazı yerlerde XX. yüzyılın ortasına dek, yani 15 yüzyıl boyunca, bütün Yahudi topluluklar tarafından uygulanacaktır. İşte bu kurallara genel bir

bakış.

Tanrı'yı bütün servetinde sevmek

Her şeyden önce zenginlik, hoş karşılanır.⁴⁰⁹ Yeryüzündeki her şeyin yaratıcısı olan Tanrı, insanlara bu dünyayı onu değerlendirmeleri ve ortak mirasları haline getirmeleri için vermiştir. Kutsalı dünyeviye çeviren, baskılardan kurtaran, şiddeti yönlendiren, yardımlaşmayı düzenleyen ve Yahudi olmayanların taleplerini karşılamaya yarayan para ise, Tanrı'ya hizmet etmek için mükemmel bir araçtır. Cemaat ağlarının devamı için para gerekli bir unsurdur. Bu yüzden tıpkı kendisinden önce kaleme alınmış metinlerde olduğu gibi, Talmud da zenginleri ayıplamaz, fakirleri yüceltmez.

Bununla birlikte zenginlik bir ödül değil, bir yükümlülüktür. Zenginin zengin olduğu için özür dilemesi gerekmez de, dünyanın idaresinde daha büyük sorumluluklar alması şarttır. Hiçbir zenginin bu yükümlülüğünden kaçmaya hakkı yoktur. Bu da demektir ki, zengin olmak ilahi bir lütuf değil, dini bir görevdir. Zenginin tek ayrıcalığı, kendisini işe yarar hale getirebilmek ve başkalarına yardım edebilmektir.

Buna karşılık zenginlik, bencil ve gösterişçi ise tehlike olabilir. Kıskançlıklar yaratıp servet sahibini cimri ve kibirli hale getirerek davranışını bozabilir. Bu yüzden zenginin, ne kibir ve kendini beğenmişlik ne de sahte bir alçakgönüllülük göstererek, sade bir hayat sürmesi gerekir. Ancak ayrıcalıklarının ve yükümlülüklerinin anlamını gözden kaçırmamak için, fakir hayatı sürmemesi gerekir. Servetini en fakirlerle paylaşmayı unutmamak için, kendi zenginliğini kabullenmesi gerekir.

Gayrimenkul üzerinden zengin olmamak gerekir; zira toprağa bağlı servet göze batar, kıskançlık yaratır. O bölgeyi acele terk etmesi gerektiğindeyse, kişi için elden çıkarması zor olur. Bu yüzden servet likit olmalıdır. Değerli maden en iyi, gayrimenkul ise en kötü servet biçimidir.

Zenginlik, İnsanın Düşüşünden bu yana tatmin edilemez olan arzuları yerine getirmek için bir araç değildir. Aksi halde zenginlik, arzuların ötesine gitme ihtiyacı doğurur, ki bunun sonu yoktur. Buna ek olarak, servet, başkalarının mallarına el koyarak değil, ancak buluş yoluyla veya verimli mallar (sığır sürüleri, para) üzerinden, genel zenginliğe katkıda bulunarak elde edilirse hoş görülür ve yararlı addedilir. Öte yandan bütün zenginlikler Tanrı'dan geldiğine göre, vermek zenginleşmek demektir. *Tsedaka* zengin olmanın bir yoludur. Son olarak, gerçek zenginlik hayattır. Paranın yeri doldurulur; hayatın yeri doldurulamaz. Gelgit olan zenginlik, insanların en temel varlığı değildir. Hayat ise, dönüşü olmayan şekilde akıp gider. Bu yüzden hahamlar, bir çiftçinin karnını doyurmak ya da vergilerini ödemek için tarlasını tüketmesini veya bir cemaatin bir kölenin ya da mahkûmun serbest bırakılması için mallarını satmasını veya bir hayat kurtarmak için Şabat'ın ihlal edilmesini uygun görür. Hiçbir şey, hatta Tanrı kelamı bile hayat kadar önemli değildir. Bir sinagog veya okul yaptırmak için toplanan para, gerekirse kölelerin fidyesini ödemek veya müdafaa için gerekli gereçleri satın almak için kullanılabilir. Hatta bunun için elyazması kutsal metinler ile her türlü sanat eseri satılabilir.

Nesnelerin ve bedenlerin parasal ilişkisi

Para, kasten verilen zararlar dahil her türlü zararı, hatta fiziksel zararları dahi tazmin etmeye yarar. Acı çeken kurbanın zararını tazmin eder, misillemenin önünü keser. Daha önce Kitab-ı Mukaddes'in göze göz dişe diş kanununa getirdiği yasağın altını çizen Talmud, hırsızlık ve kasten adam yaralamaların nasıl tazmin edileceğini detaylarıyla izah eder. Fail tarafından tazmin edilmesi gerekenin ne olduğu uzun uzun açıklanır: "Başka bir insanı yaralayan herkes; yaraladığı kişinin mesleğini icra etme kabiliyetine verdiği zararı, yaralanmadan dolayı çektiği fiziksel acıyı, uğradığı manevi zararı, tedavi masraflarını ve iş bırakmadan dolayı oluşan zararlarını maddi anlamda tazmin etmeye mecburdur."⁴⁰⁸ Ayrıca tazminat, suçu işleyenin servetiyle değil, verilen zararlarla orantılı olmalıdır.

Bununla birlikte, bütün zararlar parayla tazmin edilemez. Her şeyden önce can kaybı, para ile tazmin edilemez. Verilen para cezası ne kadar yüklü olursa olsun, adam öldürme suçunu cezalandırmaya yetmez; af dilemek kaçınılmazdır.⁴⁰⁸ Aynı şekilde, hayatla ilgili hiçbir şey para karşılığında satılamaz. Mesela bir erkek, karısını veya haham unvanını satamaz. Bir köle ise fidyesi ödenmeden, sadece Yahudi dinini kabul ederek kölelikten kurtulabilir. Aynı şekilde, o çağda hâlâ – daha birçok medeniyette olduğu gibi– insan elinden çıkan her eşyada onu üreten insanın canından bir parça olduğuna inanıldığı için, paranın satılan eşyanın değerini tam olarak karşılayamadığına inanılır. Hatta Talmud (*Bava Metsia* 51 a), özlü bir dille *zaben ovid* (satıcı kaybeder) der. Bu ise şu anlama gelir: Eşya satmak, o eşyanın içinde var olan ve paranın hiçbir şekilde tazmin edemeyeceği canı kaybetmek gibidir.

Dürüst bir piyasa: Adil ve gerçek fiyat

Aldatmak ve hile karıştırmak olabilecek en kötü suçtur: "Birini sözle aldatmak, para dolandırıcılığı yapmaktan beterdir."⁴⁰⁸ Özellikle pazarda, eser miktarda dahi hileli ağırlık kullanmak dine küfürdür. Fiyat verilmiş bir söz gibidir. İbranicede "adil olmayan fiyat" anlamına gelen *ona'ah* kelimesi bile "yalan"a veya "yara"ya gönderme yapar. Bir başka deyişle, bir şeyi adil olmayan fiyata satmak yalan söylemek veya ezmek ile aynı şeydir (Levililer 25, 14).

Talmud'da yer alan bir dizi kural, piyasada, öncelikle en fakiri, yani tüketiciyi, özellikle de Yahudi olmayan tüketiciyi kollamak suretiyle, malların adil fiyatlarının nasıl belirleneceği anlatır.

Her şeyden önce piyasada dürüst araçlar, özellikle de önceden belirlenmiş ölçü ve ağırlık birimleri kullanılmalıdır. "Hileli terazi [Tanrı'ya karşı] edepsizliktir; O, adil ağırlıkları takdir eder" (Özdeyişler 11, 1). Levililer'de de aynı mesaj verilir (19, 35-36): "Yargılarken, uzunluk, ağırlık ve hacim ölçerken haksızlık yapmayın. Doğru teraziler, doğru ağırlıklar kullanın." Satacağı malları ölçen veya tartan tüccar, adliye memuru gibidir; bir ağırlık veya ölçü birimi söylediğinde, aslında bir yargı kararı açıklar. Hatta bazı yorumcular, hileli terazi kullanma yasağını, "hilenin doğuracağı sonuçların zamana ve mekâna yayılması dolayısıyla", neredeyse enseste getirilen mutlak yasak kadar önemli sayar.⁴⁰⁸ Üretici, sattığı mallar hakkında müşterilerini bilgilendirmekle yükümlüdür. Satıcılar, birleşmeleri "adil fiyat"ın belirlenmesine katkıda bulunacaksa kartel oluşturabilir.

Satış eylemi gerçekleştiikten sonra fiyatın aşırı yüksek konduğu ortaya çıkarsa, satıcı müşterisini satış öncesinde bu konuda uyardığını kanıtlayamadığı takdirde, satın alan kâr fazlasının iadesini talep edebilir. Fiyatın adil olabilmesi için, elde edilecek kârın önceden belirlenmiş “makul” bir miktarı geçmemesi gerekir. Tek ara satıcılı basit ticari işlemlerde, satıcı verdiği ek hizmeti kanıtlayamazsa, bu miktar, maliyet bedelinin altında biri olarak belirlenmiştir. Temel ihtiyaç ürünleri –yiyecek ve giyecek– için toplum, fakirlerin mali gücüne uygun olacak şekilde fiyatlar belirlemelidir. Çok sayıda yorum (*Bava Basra* 90 b), temel bir ihtiyaç ürününde kıtlık olduğunda, fiyatların nasıl belirlenmesi gerektiğini izah eder. Tüketicinin menfaati gereği piyasaya, yeni bir şey sunmayan veya piyasaya daha önce girmiş satıcılarla haksız rekabet yaratacaklar hariç, yeni üreticilerin girmesine izin verilir. Öte yandan satın alan kişinin, fiyatları düşük tutmak için başka tüketicileri bertaraf etmeye hakkı yoktur.

Mülkiyet

Nesneler üzerindeki mülkiyet hakkı mutlak değildir. Toprak söz konusu olduğunda, terk edilmiş bir araziye (*hazaqah*) el konabilir. Bir toplum, eğer “kamu yararı”na olacaksa, bir gayrimenkulü geri alabilir. Mesela yeşil alan yaratmak, ibadet yeri veya okul açmak, hava kirliliğine engel olmak, o toplumda yaşayanların tehlikeli bölgelere karşı güvenliğini sağlamak veya Yahudi mahallesinde bulunan bir arazinin Yahudi olmayan birine satılmasını veya kiralanmasını engellemek için. *Mişna*’nın yorumuna göre (*Bava Kama* 114 a) bir cemaat, yasak koymak adına, üzerinde anlaşmazlık bulunan araziye satın alabilir veya ilgili ayeti dile getirerek sadece Yahudi komşulara şufa hakkı tanıyabilir: “Bana ait arazinin sınırlarında bir aslanın yaşamasına izin verdin.” Özel mülkün bu şekilde sorgulanması, çağdaş Batı kanunlarının ilham aldığı Roma kanunları *res nullius* ve *res omnium communes*’ten⁹ çok daha ileriye gider.

Mülkiyet hakkı mutlak olmadığından, hırsızlık şiddet kullanmaya kıyasla daha hafif cezalandırılır. Eğer hırsız yüzü açık şekilde (*guezela*) suç işlemişse, mahkeme hırsızdan çaldığı malı veya malın parasını iade etmesini talep etmekle yetinir. Fakat hırsızlık kurbanın haberi olmadan veya maskeli biri (*gueneva*) tarafından yapılırsa, hırsız çaldığı malın değerinin en az iki katını ödemek zorundadır. Bir insanı çalmak, yani kaçırmak idamla cezalandırılabilir.

Talmud’da, sanki özel mülkiyet hakkının kutsal bir prensip olarak algılanmaması gerektiğinin altını çizer gibi, temel bir kavramın –Şabat– irdelenmesinin akabinde, bu konuda nasıl hareket edilmesi gerektiği anlatılır: Kendi mülkünü korumaksızın başkalarınınkine saygı göstermek. Hillel, *Ataların Öğretisi* adlı bir yorumunda, kendine özgü diliyle şöyle yazar: “Dört insan tipi vardır. ‘Bana ait olan benim, sana ait olansa senindir’ diyen vasat bir insandır. ‘Bana ait olan senin, sana ait olansa benimdir’ diyen cahil bir insandır. ‘Sana ait olan benim, bana ait olan yine benimdir’ diyen kötü bir insandır. ‘Bana ait olan senin, sana ait olan da senindir’ diyen bilge bir insandır.” Bir başka deyişle, savunulmaya ve saygıya layık tek şey, paylaşmadır.²⁹⁶

Kadınlar ve toprak

Diaspora Yahudilerinin komşularıyla barış içinde yaşayabilmeleri için, hukuk anlayışlarını

yaşadıkları ortama adapte etmeleri gerekir. Mesela Mezopotamya’da çokeşlilik geçerli olduğundan, Babil Yahudileri de –en azından prensipte– çokeşlidir. Öte yandan, tekeşliliğin geçerli olduğu Roma İmparatorluğu’nda yaşayan Yahudiler de tekeşliliğe geçmiştir. Nasıl Hıristiyan dünyasında yaşayan hahamlar Tevrat’ta çokeşliliği kesinlikle yasaklayan ayetler buluyorsa, Babil’de yaşayan hahamlar da Tevrat’ta çokeşliliği kesinlikle savunan, zevceler arasında her türlü yasal ayrımı yasaklayan, hatta rekabeti önlemek için üç eş alınmasını salık veren başka ayetler bulurlar. Buna karşılık, Mısırlılarda olduğu gibi Babilliler arasında da sıkça girilen ensest ilişkiler, nerede yaşıyor olurlarsa olsun Yahudilerde kesinlikle yasaktır. Pers yasaları evlenmeden birlikte yaşamayı yasaklarken, hahamlar bunu –ve evlilik dışı cinselliği– hoş görür, meşru veya gayrimeşru bütün çocuklara eşit haklar tanır. Filistin ve Roma’da olduğu gibi Doğulu hahamlar, özellikle şehirlerde erken evlilikleri teşvik eder. Çöpçatanlık, bazen hahamların da yaptığı şerefli bir iş olarak görülür.

Yazılı bir sözleşme, kadınları kocalarının kaprislerine karşı korur. Mezopotamyalı hahamlar, İskenderiyeli Yahudileri böyle bir sözleşme yapmadan “bir kadını ele geçirip evlenen sokak adamları gibi” evlendikleri için eleştirirler. Bir başka deyişle, sözleşme yoluyla teminat vermeden bir kadınla evlenmek, o kadına fahişe muamelesi yapmaktır. Hıristiyan dünyasında yaşayan Yahudilerde olduğu gibi, genç kızın çeyizi önce erkeğin eğitimine harcanır, ardından öncelikle kocanın anne babası, sonra bizzat koca tarafından, önce kadının anne babasına, sonra da kadına geri verilir. Söz konusu çeyiz, kocanın vefatı veya boşanma halinde ihtiyat parası olarak kenara konur. Karısına ait diğer mallarla birlikte çeyizi de koca idare eder, bunları kullanma hakkını saklı tutar. En fakirlerin çeyiz masraflarını cemaat karşılar. Kocalarına dükkânda yardımcı olmak veya ev işi yapmak dışında çok az kadın çalışır.

Yahudi mahkemeleri, Yahudiler ile Babilliler arasındaki ilişkileri de düzenlemeye çalışır. Bir cemaat yiyecek sıkıntısı çekiyorsa, mahkeme onlardan, daha çok para kazandıracak olsa dahi, Yahudi olmayanlara satış yapmamalarını talep edebilir. Öte yandan, ahlaken tehlikeli ürünlerin sadece Yahudi olmayanlara satılmasını salık verir. Mesela Rav Judah ben Betera’ya göre, bağcılardan oluşan bir cemaat, şarabın yabancılara satılmasını teşvik etmelidir; “zira şarap ihracatı, [o cemaat içinde] şehvet düşkünlüğünün önüne geçilmesine katkıda bulunur.”⁴⁰⁸ Ancak kimsenin, Yahudi olmayanları ahlaksızlığa itecek nesnelere ticaretini yapmaya da hakkı yoktur. Mahkemeler, Yahudi olmayanlara silah, Yahudi olmayanlar dahil herkese put veya tektanrıçı olmayan kültler düzenlemeye yarayabilecek insan heykelcikleri satılmasını yasaklar.

Aktarmak

O çağda Yahudilik çocuğa, ya erkekten ya da kadından gelir. Talmud’da yer alan güzel bir hikâyeye, Yahudiliğin ebeveynle değil çocuklarla ölçüldüğünü anlatır. Bir insanın Yahudi olması için Yahudi olarak yetiştirilmesi yetmez, çocuklarını da Yahudi olarak yetiştirmesi gerekir. Bir başka deyişle, Yahudi olsun olmasın herkes için en önemli şey ne aldığı değil, ne verdiğidir. Cemaatin en önemli görevi, bilgi ve görgüsünü gelecek kuşaklara aktarmaktır. Bu yüzden ki cemaat içi evlilik yapmak ya da en azından Yahudi olmayan eşin din değiştirmesini sağlamak gerekir. Yahudiliğin sadece

kadından gelmesi için birkaç yüzyıl daha geçmesi gerekmektedir.

Anne ve babanın çocuklarına karşı ilk görevi, onlara okumayı öğretmektir. Elyazmaları nadir bulunduğundan ezber en iyi öğrenme şeklidir. Eğitim, aile arasında birlikte edilen dualara katılım ve hafıza geliştirme alıştırmalarıyla yürür. Metinleri okuma sırası, ezberlenmesi uygun görülen metinlerin listesi, okumaya ve çocuklara okutmaya uygun –en başta Aristoteles olmak üzere– dindışı metinlerin seçimi ile ilgili onlarca sayfa kaleme alınmıştır.

Talmud, maddi mirasın nasıl aktarılacağını da belirler. Bir erkeğe karısından miras kalır, fakat yazılı bağış hariç bir kadına kocasından miras kalmaz. Hahamlar, bir babanın çocuklarını mirastan men etmesini yasaklar, bütün evlilik sözleşmelerinde mirasın bir kısmının reşit olmayan kızlara bırakılmasını şart koşar: “Mirasçılık sırası şöyledir: Oğullar ile oğulların çocukları (babaları önce ölürse), kızlardan önce gelir; kızlar, merhumun erkek kardeşleri ile onların çocuklarından önce gelir; merhumun erkek kardeşleri, merhumun babasının erkek kardeşlerinden önce gelir; merhumun erkek kardeşlerinin çocukları da, merhumun babasının erkek kardeşlerinden önce gelir. Fakat oğullarından çok yaşayan baba, bütün çocuklarından önce gelir.” (*Bava Basra* 8 b)

Erkekler öncelikli mirasçılar olsalar da, kızların eğitimi oğullara kalacak mirastan önce gelir. “Bir erkek arkasında oğullar ve kızlar bırakarak ölürse ve miras yüklüyse, oğullar kendilerine kalan mirasın bir kısmıyla evlilik öncesi kızların bakımını üstlenir. Söz konusu miras yüklü değilse, kalan para kızların bakımına gider, oğullar ise dilenir.” (*Bava Basra* 9 a)

Ömür boyu çalışmak

Sürgünde, çölde olduğu gibi manna ile beslenmek veya Tapınaktaki din görevlileri gibi ondalık vergisiyle geçinmek mümkün değildir. Kimsenin, hatta haham ve hâkimlerin bile çalışmadan yaşamaya hakkı yoktur. Başkalarının yardımlarıyla geçinmek başvurulacak son çaredir. “Yardıma muhtaç olmaktansa Şabat’a riayet etmemek yeğdir.”⁴⁰⁸ Okumaya, dua etmeye, yargılamaya, öğretmeye ne kadar zaman harcarsa harcasın bir Yahudi’nin en önemli ödevi elleriyle çalışmaktır. Talmud, geçimlerini elle yapılan işlerle sağlayan sayısız Yahudiyeli ve Babilli üstada atıfta bulunur: Patrik Yohanan ben Zakkai ayakkabıcı, Rabbi Yehuda HaNasi fırıncı, Rav Huna çiftçi, Rabbi Isaac demircidir. Sura okulunun kurucusu bir diğer saygıdeğer üstat Rav Abba Arikha, bir gün elle yapılan bir işle meşgulken, işe ara vermesi işi yaptırını zarara uğratabileceğinden öğrencilerinden birinin selamını almamıştır. Hatta Kitab-ı Mukaddes’i okumak bile –dua vakti hariç–, çalışmaktan sonra gelir.

Buna ek olarak, çalışmak daima yorucudur ve bundan kaçış yoktur. Talmud, kendine göre bir mantıkla, yaşamak için çalışmanın doğurmaktan kaçınılmaz olarak iki kat daha zor olduğuna hükmeder. Bu sonuca şu şekilde varır. Kitab-ı Mukaddes’te bir yerde “Acı içinde çocuk doğuracaksın” (Yaratılış 3, 16), başka bir yerde “Geçimini sıkıntı içinde sağlayacaksın” (Yaratılış 3, 17) diye yazar. “Sıkıntı” kelimesinde “acı” kelimesinden iki kat daha fazla hece bulunduğundan, “sıkıntı içinde” yapılan (iş) “acı içinde” yapılandan (çocuk doğurma) iki kat daha zordur. Biri fiziksel acıdır, öteki manevi; manevi acı, fiziksel acıdan daha ağırdır. Benzer nedenlerden dolayı

geçimini sağlamak, sonsuz selamete ermekten, hatta Kızıldeniz'i yarmaktan daha güçtür.

Çalışmanın manevi açıdan zor olmasına çare yoksa da, iş alçaltıcı veya küçük düşürücü olmamalıdır. Bu yüzden aynı hareketlerin sürekli tekrarıyla yapılan, nihai amacı, niyeti veya sonucu ahlaksızlık olan, üçüncü bir kişinin iyi niyetine bağlı işler yasaktır. Bağımsız yapılabilen işlerin tercih edilmesi bundandır. Yapılması kaçınılmaz olan (“erkekler için küçük düşürücü, kadınların ahlakına zararlı”) ev işleri isteksizce kabul edilir. Bu nedenle ev işlerinde –o çağda en zenginler arasında âdet olduğu üzere– Yahudi olmayan köle kullanmak mümkündür, zira bu kölelerin Şabat gibi zorunlulukları yoktur.

Bununla birlikte kölelik, daha önceki yüzyıllara göre daha az hoş görülür. Bir Yahudi'nin savaş esirlerini ve borçluları alıkoymaya hâlâ hakkı bulunursa da, esaret artık bir yılla sınırlıdır. Babilli hahamlar, “[bir köle] yanında kendini iyi hissetmeli” ayetinden, asla Yahudi köle çalıştırılmayacağı ve diğer bütün kölelere din değiştirmelerini teklif etmek gerektiği sonucunu çıkarırlar. Köle bir yıl boyunca din değiştirmeyi reddederse, o köleyi satmak gerekir.

Öte yandan, Talmud'da verilen Şabat gününde yapılması yasak eylemler listesi, daha önce Tevrat'ta verilenden çok daha ayrıntılıdır. Nitekim Tevrat'a göre sadece herhangi bir eşya taşımak ve ikamet edilen kasabadan 2000 dirsekten fazla uzaklaşmak yasaktır. Talmud bunlara 39 yasak eylem daha ekler (hepsi Tapınağın inşasıyla ilgili meslekler olarak tanıtılır). Bu yasakları incelemek, dönemin geçerli meslekleri üzerine sağlam bir fikir verir. Buna göre, tarım ve tarıma bağlı meslekler ağırlıktadır.

Cuma akşamından cumartesi akşamına kadar tohum ekmek, toprak sürmek, ekin biçmek, hasat kaldırmak, demet yapmak, buğday dövmek, harman savurmak, tane ayıklamak, öğütmek, elekten geçirmek, yoğurmak, ekmek pişirmek, koyun kırkmak, yün yıkamak, yün dövmek, yün boyamak, eğirmek, dokumak, iki düğüm atmak, iki ipi birbirine bağlamak ve çözmek, kördüğüm atmak ve çözmek, iki ilmik atmak, tekrar iki ilmik atmak üzere sökmek, alageyik avlamak, at vurmak, hayvan derisi yüzmek, ayırmak, deri tabaklamak, kıyafet veya kâğıt tomarı yapmak üzere deri kazımak, deri kesmek, alfabeden iki harf yazmak ve silmek, inşa etmek, inşaat yıkmak, ateş söndürmek, ateş yakmak, bir işi bitirmek üzere çekiçle vurmak, bir eşyayı bir yerden başka yere taşımak yasaktır. Başka bir metinde bütün bu yasaklara, ticaret ve çeşitli ev işleriyle ilgili yasaklar eklenir.

Eğer insan –bir dükkânda, zanaat atölyesinde veya bir armatörün yanında– ücretli olarak çalışmaktan kaçınmazsa, işin yapılması için ne kadar zaman öngörülmüşse o kadar çalışmalıdır. Hatta iş saatlerinden çalma anlamına geliyorsa, işverene selam vermemeye veya yemekten sonra en ufak bir dua okumamaya hakkı vardır. Buna karşılık işveren, işçisine ailesinin şerefiyle geçimini sağlayacak bir ücret ödemek zorundadır.

“Adil fiyat” olduğu halde “adil ücret” yoktur. Talmud, tüketicileri çalışanlardan daha iyi korur. Ücret; kâr –bazı olağanüstü durumlarda maliyet bedelinin altında biriyle sınırlıdır–, hammadde maliyeti ve ücretli arasında pay edilen “adil fiyat”tan çıkar. Ücret, bunlar ödendikten sonra geriye kalandır. Elde edilebilecek azami kâr belirlenmiş olduğundan, yaratılan değer büyük bölümünün sermaye sahibi yerine tüketici ile ücretliye gittiği söylenebilir.

İşveren, işçinin ücretinden çok haysiyetine saygı göstermelidir. Ona eşiti gibi davranmalı, mesela onu her gün sofrasına davet etmelidir. Hak ettiği ücreti ona ödemelidir. Ödemediği takdirde işçisinin zamanını, emeğini, beklentilerini, en nihayetinde hayatının bir bölümünü çalmış olur, ki bu da cinayet işlemekle eşdeğerdir; zira işçisi “fakirdir ve yaşamı buna bağlıdır” (Tesniye 24, 14’ün Talmud’daki yorumu). Bu çok ağır bir suçtur. “Rab; zayıfın mallarına el koyanların canını alır, zayıfın canını alanların haksız kazanılan mallarını elinden alır.”⁴⁰⁸ Bir işverenin ücreti ödemeyi reddetmesi için, borcu olmadığına veya ücreti ödemiş olduğuna dair yemin etmesi yetmez. Ücreti ödediğine veya borcu olmadığına dair maddi kanıt göstermelidir. Oysa bir ücretlinin ücretini almadığını söylemesi, işvereni parayı ödemeye zorlamak için yeterlidir. Zira hâkimler der ki, işveren birçok ücretli çalıştırdığından birinden birinin ücretini ödemeyi unutabilir; oysa ücretli, ücretinin tamamının veya bir kısmının ödenip ödenmediğini bilir.

Tahammül edilemez yoksulluk

Yoksulluk insanın haysiyetini yok etmez. Bir fakirin dini bağıışı, zengininki kadar makbuldür: “Zenginin boğası, fakirin bir avuç unu kadar kutsaldır.”⁴⁰⁸ Yoksulluk kanıtlanmaz, tartışma veya pazarlık konusu yapılmaz. Bir insanın karnını doyurmak için, o insandan aç olduğunu kanıtlaması istenmemelidir. Buna karşılık, kıyafet vermeden önce giyecek giysisi olmadığını kanıtlaması istenebilir.

Yoksulluk halkın düşmanıdır. Levililer Kitabı’nın (34, 9) son derece yerinde bir yorumuna göre, “Tanrı, kapının önünde yoksul insanla birlikte durur.” Halkın bütünlüğünü korumak ve şiddeti engellemek için, insanoğluna duyulan sevgi (Levililer 19, 18) ve hayata tanınan öncelik (Tesniye 30, 19) adına yoksullukla savaşılmalıdır.

Ancak yoksullukla başa çıkılamaz. Talmud, ütöist bir metin değildir. Geçmiş yüzyılların tecrübesiyledir ki, yoksulluğun daima var olacağını ve sürekli yeniden ortaya çıkacağını bilir. “50 beladan daha beter”⁴⁰⁸ olan yoksulluk, daima bir ahlak kuralına uymamanın, bir dini emri ihlal etmenin, söylenen bir sözü inkâr etmenin veya kötü talihin sonucu ya da nedenidir. Talmud, söyleyeceğini söylemek için çoğu zaman yaptığı gibi yine masal ile kelime oyunlarına başvurur. İşte buna muhteşem bir örnek:

“Rabbi Yohanan ben Zakkai [isyen zamanında patrik] bir gün müritleriyle birlikte, eşek sırtında Kudüs’ü terk eder. Bir tarlada sığır pisliğinde yulaf taneleri arayan bir kadına rastlar. Hahamı fark eden kadın yüzünü saçlarıyla gizler, ona yaklaşır ve şöyle der: ‘Efendi! Bana yiyecek bir şeyler ver.’ Haham cevap verir: ‘Kızım, kimsin sen?’ Kadın cevap verir: ‘Ben, Nakdimon ben Gurion’un kızım.’ Haham sorar: ‘Kızım, babanın servetine ne oldu?’ Kadın cevap verir: ‘Kudüs’te dedikleri gibi: Paranın tuzu paranın azalmasına neden olur.’”⁴⁰⁸

Bu gizemli cevap, haliyle bir yığın yoruma neden olmuştur. Bu cevaptan, para ne şekilde kullanılırsa kullanılsın her şıkta iflasa götürür anlamı çıkartılabilir. Ancak bazı hahamlar, “azalma” (*h’asser*) kelimesinin “yardımseverlik” (*h’essed*) kelimesinden sadece bir tek harfle, -r yerine -d ile

ayrıldığıının altını çizer. Hahamlara göre bu, “servet” ile “iflas” arasındaki farkın basit bir imla hatasından, hatalı söylenen bir sözcükten kaynaklandığını gösterir. Bir başka deyişle yoksulluk, paranın riskli kullanımından değil de, ahlaki bir kabahatten kaynaklanmış olabilir. Başka yorumcular ise tuzun, yiyecekleri saklamada kullanılan temel madde, yani bir birikim simgesi olduğunu belirtir. Kadın “paranın tuzu paranın azalmasına neden olur” dediğinde, babasını önce manevi, daha sonra maddi iflase sürükleyenin cimrilik olduğunu söylemek istemektedir. Oysa adil bir tutum, hem servetini korumasını hem de cömertçe vermesini sağlayabilirdi.

Özetle kadın, babasının bütün parasını kendine saklamak istediği için iflas ettiğini söylemektedir. Tek bir harf farklı olsaydı –ahlaki tutum farklı olsaydı–, babasının cömertliği sayesinde zengin olduğunu söyleyecekti.

Yardımsever olma zorunluluğu

Bir başka güzel yoruma göre mahkemeler, cemaat mensuplarını “birbirlerine kendi menfaatlerine uygun her türlü hizmeti vermeye” mecbur edebilir.⁴⁰⁸ Bir başka deyişle, zenginlik başkalarına yardım etmeye yararsa bir anlam ifade eder. Üstatlar yine der ki mal mülk, musluğu daima açık bırakılması gereken bir çeşmedir. Para, üretmenin ve yararlı olmanın bir yoludur. Parayı elde tutmakta inat etmek tehlikeli bir deliliktir. Vermek ahlaki bir davranış, zenginleşmenin bir yoludur.

Talmud, tıpkı mülkiyet hakkı konusunda olduğu gibi, bağış konusunda da dört ayrı tutumdan bahseder: “Sadece ve sadece başkaları vermeyince vermek isteyen kişi, kendini başkalarından ayırmak ister; başkalarının vermesini isteyen fakat kendi vermeyen kişi, kendini başkalarından gizlemek ister; kendi vermeyen ve başkalarının da vermesini engelleyen kişi, kötü bir insandır; başkaları verse dahi kendi de veren kişi, bilge bir insandır.”⁴⁰⁸

Bağış bu dünyada yerine getirilmesi gereken bir zorunluluk olup, selameti veya sonsuz yaşamı garantileyen bir adak değildir. Bağış öncelikle Yahudilere yöneliktir, ancak putperest olmayan herkesi de kapsar. O çağda Hıristiyanlık, Teslis nedeniyle Yahudiler tarafından putperest addedilir. Hıristiyanlığın tersine Yahudilikte yardımseverlik, öteki dünyaya yapılan bir yatırım değil, bir insanlık görevi, kolektif bir sorumluluktur. Bu nedenle bir cemaat, kendi yöresinde işlenen hırsızlık ve cinayet suçlarından, o yöredeki yoksulluğu bertaraf etmede etkili olamadığı için sorumlu tutulur. Cemaatin her bir üyesi o cemaate, tamamı yoksullara dağıtılmak üzere vergi ödemek zorundadır. Bu yardımın –*tsedaka*– normal ölçüsü, Süleyman zamanında olduğu gibi, her türlü gelirin onda biridir. Mesela bir köylü ya da toprak sahibi, din görevlilerine ödenen ondalık vergisi düşüldükten sonra (ki bu, Tapınağın yıkılışından sonra, Filistin ve diğer sürgün yerlerinde neredeyse sıfırlanmıştır), tarlalarından, bahçelerinden veya bağlarından elde ettiği ürünün onda birini vermek zorundadır. Buna ek olarak köylüler, hasat sonrası fakirlerin yere düşen ekinleri ve başakları, düşen veya olgun olmayan üzüm tanelerini toplamalarına izin vermelidir. Daha da ötesi, tarlanın bir köşesi köylüye değil, Yahudi olsun olmasın yabancılara aittir. Yahudi bir köylü kendi hasadından ancak kendi tarlasındaki yabancının hasadı da verimli ise memnun olabilir. Zenginler *tsedakanın* iki katı kadar –yani gelirlerinin beşte biri– bağış yapmak zorundadır. Bununla birlikte zenginlerin bağışları,

servetlerini tehlikeye atmamak için bu oranı geçmez. Zenginler, sırf yapmak zorunda oldukları bağışları azaltmak amacıyla servetlerini gizlememelidir. Hatta Talmud zenginlerin, fakirlere kendileri gibi azla yetinmeyi öğütlememeleri için, iyi yemeleri ve iyi yaşamaları gerektiğini söyler! Gelirinin azalmasını bekleyen zenginler ise, daha sonra *tsedakaya* vermek üzere kenara para koymak zorundadır. Talmud'da yer alan sevimli bir hikâye şöyledir:¹¹⁸

“Rabbi Yohanan ben Zakkai [yine o!] rüyasında yeğenlerinin 700 dinar kaybedeceklerini görür. Rüyasında ne gördüğünü söylemeden, yeğenlerini, kendisine *tsedaka* için ellerinde ne varsa vermeye, kendileri içinse sadece 17 dinar ayırmaya ikna eder. Yeğenler kabul eder. Yom Kippur'dan bir gün önce, yabancılardan oluşan hükümet, Yahudilerin bütün servetine el koyar. Rabbi Yohanan yeğenlerine şöyle der: ‘Önemli değil, elinizde sadece 17 dinar vardı, sizden sadece bu kadar para aldılar.’ Yeğenleri sorar: ‘Nereden bildin?’ Haham cevap verir: ‘Rüyamda gördüm.’ Yeğenler sorar: ‘Neden bize hiçbir şey söylemedin?’ Haham cevap verir: ‘Zira *tsedakayı* kendi çıkarınızı gözetmeden vermenizi istedim.’”⁴⁰⁸

Yine bu konuda Talmud, çok hoş bir ifadeyle “dişi koyunları suyu geçmeden kırmak gerekir” der.⁴⁰⁸

Tsedaka daima nezaketle verilmelidir. Bağışı yapan bunu gösterişli bir şekilde yapıyorsa, bir karşılık bekliyor demektir. O zaman bu bir bağış değil, felakete yol açacak ticari bir eylem, yasadışı ticaret olur. Bu şekilde bağış yapan kişi, nüfuzlu ve kıskanç kişilerin dikkatini çeker; bağışı alan ise “kendini beğenmişliğin kurbanı” olur.

Talmud, cemaatin toplanan parayı nasıl kullanması gerektiğini de belirler. O sırada oluşum halindeki Kilisenin aksine, ibadet yerlerinin görkemi için para ayrılmaz. Kölelerin, savaş esirlerinin ve korsanlar tarafından yolu kesilen tüccarların fidyelerinin ödenmesine öncelik verilir. Fidyeye ödemelerinin bu şekilde teminat altına alınmış olması başkalarını Yahudileri rehin almaya teşvik etmemesi için, Yahudi olmayan bir köle veya rehin için normalde ne ödeniyorsa, Yahudi köle veya rehin için de o kadar ödeneceği kesin bir dille ilan edilir. Müsrif Yahudileri sınırsız borçlanmaya teşvik etmemek içinse cemaatin, borç yüzünden köle yapılan kişinin fidyesini, hayati tehlike bulunmadıkça, ancak iki kez ödemesi kararlaştırılır. Bunun dışında *tsedaka*; öksüz ve yetimlere bakılmasını, fakir kızların çeyiz masraflarının karşılanmasını, yolcuların ağırlanmasını, öğretmenlerin ücretlerinin ödenmesini, “çıplak olana giyecek, mutfak eşyası olmayana mutfak eşyası verilmesini, kadın veya erkek bekâra eş, hatta fakir düşen zengine hizmetçi bulunmasını” sağlar.⁴⁰⁸ Zira Talmud, müzmin fakirden ziyade fakir düşen zengine yardım edilmesini salık verir. Son olarak *tsedaka*, uygunsuz bir anda mallarını satmalarını engellemek için, özellikle geçici olarak yardıma muhtaç olanların imdadına yetişmelidir. İşte tam bu hususta *tsedaka* en mükemmel şeklini alır: faizsiz borç.

Borç para

Adaleti yerine getirmenin en iyi yolu, maddi imkânı olmayan veya zor bir dönemden geçen kişiye para veya mal ödünç vermektir. Bu tip borçlara faiz uygulanmamalıdır: “Borcun dilim dilim

ödenmesi kabul edilebilir; ancak bunların toplamı,peşin ödenmesi halinde tahsil edilecek miktardan fazla olmamalıdır.” (*Bava Metsia* 70 b) Hatta Rabbi Gamaliel, en fakirlere zararına borç verilmesini salık verir.

Genel olarak, cemaatten birine faizle borç vermek öteden beri yasaktır. Bu yasak mutlak ve devamlı tekrar edilir: “Kardeşinden ne ‘ısırık’ (*nechekh*) ne de ‘katma değer’ (*ribbit*) kabul etme; Tanrı’ndan kork, ki kardeşin de seninle birlikte yaşasın.” (Tesniye 23, 20’nin *Bava Metsia*’daki yorumu 61 a) “Isırık” borçlunun ödediği faizi, “katma değer” ise borç verenin elde ettiği faizi gösterir. Bazı âlimler için söz konusu faiz yasağı, sadece zengini fakir düşürme riskinden dolayı değil, insanın zamanın sahibi olmamasından dolayı da hakçadır. Nitekim faiz, borç alanın zamanını (iki vade arasında geçen zaman onun için çok kısadır) borç verene (söz konusu zaman onun için çok uzundur) devreder. Bu yüzden faiz, Yunan ve Hıristiyan doktrinlerinde iddia edildiği gibi, borç verenin borç alana zaman satması değil, aksine borç alanın zamanının borç veren tarafından çalınmasıdır. Borç verenin aldığı faiz de cabası.

Bununla birlikte, kimi durumlarda cemaatten birine faizle borç verilebilir. Mesela kişinin başka herhangi bir geliri yoksa, o zaman faiz ödeyerek borç para alan yardımseverlik yapar. Ancak borç para veren, kendini bilerek faiz gelirine bağımlı duruma düşürmemelidir. Talmud, borç vermeyi meslek edinenleri kınar. (*Makot* 24 a; *Nedarim* 49 b)

Bazı âlimlere göre bu yasaklar sadece Yahudiler arasında alınıp verilen borçları kapsar; zira Yahudiler daha mühim yükümlülükler yerine getirmelidir. Başkalarına göreyse bunun nedeni, Yahudi olmayanların daha sağlam bir durumda olması veya fakir düşme risklerinin daha düşük olmasıdır. Yahudiler arasında borç para alıp vermede yardımseverlik ve dayanışma duygusu adına faiz uygulanmazken, başka yerlerde para canlıdır ve çalışmalıdır. Yakup’un sürüleri gibi para da doğurgandır, zenginlik sağlıklıdır. Para diğer mallardan farklı değildir, diğer mallar kadar canlıdır. Bazı hâkimlere göre, sadece ve sadece âlimler faizle borç verebilir ve ancak Yahudi olmayanlara borç verebilirler; zira bu insanlarla nasıl hareket edilmesi gerektiğini en iyi onlar bilir. Başka hâkimlere göre ise, Yahudi olmayanlara faizle borç vermek, bütün Yahudiler için bir zorunluluk, ahlaki bir görevdir.

Sonuç olarak, bir sürü tartışmadan ve çelişkiden sonra Talmud, her şıkta Yahudi olmayanlara faizle borç verilmesine izin verir. Yahudiler arasında faizle borç alıp vermeye ise, borç verenin borç alanın ortağı yapılması kaydıyla izin verir.

Mecburen özverili bir toplum: “Dünyayı iyileştirmek”

Sonuçta Talmud ile, ekonominin Yahudiler tarafından hangi temelde uygulandığı ortaya çıkmış olur. Başkaları için iyi olmayan Yahudiler için de iyi olamaz. Mutsuz bir ortamda mutlu yaşayamazlar. Bu yüzden “dünyayı iyileştirmek” (*tikun olam*) onların görevidir; zira *Mişna*’ya göre dünya, “vazoların kırılması” sonucu oluşmuştur.⁴³ Yahudi halkının rolü, başka insanlarla dayanışma içinde, dünyanın onarılmasına yardım etmektir.

Bu özveri gösterme zorunluluğuna çok sayıda yorumda değinilir.⁴³ Talmud, Yahudilerin Tanrı’yı

nasıl sevmeleri gerektiğini sorar ve şöyle cevap verir: Örnek davranışları ve özverili tutumlarıyla, başka insanların da, kendisine inananları böyle davranışlara iten bu Tanrı'yı sevmelerini sağlayarak.

Daha önce gördüğümüz gibi, tarla eken kişi ürününün bir kısmını yabancılara bırakmak zorundadır. Dürüst davranma zorunluluğu ile hileye başvurma, üçüncü kişilere –Yahudi olsun olmasın– zarar verecek eylemlerde bulunma ve kim olursa olsun birini sömürme veya yabancılaştırma yasakları bundan kaynaklanır. Yabancıları iyi ağırlamayla geçmişte Yahudilerin de birer yabancı olduğunu –veya her an yabancı olabileceklerini– unutmama zorunluluğu da bundandır. Son olarak, başkalarının malını çalmak yerine dünya mallarına katkıda bulunma gerekliliği de yine buradan gelir. Sonuç olarak ekonomi, komşuların zenginliklerine el koymak değil, kimseyi malından mahrum etmemek için yeni zenginlikler yaratmaktır. Zenginlik yaratan verimli malların önemi buradan gelir: toprak, para, zekâ.

Yahudi halkına kendi iradesiyle kabul ettiği görevler yükleyen “seçilmişliğin” (Çıkış 19 ve Tesniye 26) işlevi budur. İlk görevleri ise başkalarını mutlu etmek, başkalarının mutluluğu ile mutlu olmaktır. Rabbenu Hananael der ki: “Ancak herkes daha mutlu olduğunda, Yahudiler de daha mutlu olur.”

Bu nedendir ki, Yahudilere bu görevlerini yerine getirebilmeleri için yeterince özgürlük tanınması dünyanın çıkarıdır. Bir yoruma (*Suka* 55 b) göre dünya, Yahudiler özgür ve dünyanın yararına müdahale edebilecek durumda olduğu zaman daha güzel bir yerdir. Yahudiler tek tanrıya inananlara eşitleri gibi yardım etmeli, çok tanrıya inananları ise putperestliği reddedebilmeleri için bağışlamalıdır.³⁹⁰ Yahudi halkının felaketi, bütün insanlığın felaketidir.

Bu metinler, sırasıyla Rav Judas, Rav Huna, Rav Nahmen, Rav Abaye, Rav Papa ve Rav Aşi gözetiminde, III. ila V. yüzyıllar arasında kaleme alınırken, Yahudiler ve Mezopotamyalılar, birinin almak istemediği ticari riskleri ötekisi alarak uyum içinde yaşamaktadır. Haham Aşi yönetiminde, 420'lere kadar yazılan yorumların tamamı, Kudüs versiyonundakinden dört kat daha uzundur. Ancak V. yüzyılın ortalarında, Batı Roma İmparatorluğu ardı ardına gelen barbar istilaları sonucu çökmekte iken, Mezopotamya'daki Mazdeist cemaatin içinde fanatik akımlar baş gösterir. O sırada işbaşında olan sürgünlerin lideri Mar Samuel ayaklanırsa da öldürülür. Yeni lider II. Mar Zutra bir ordu toplayarak Babil'de çoğunluğu Yahudilerden oluşan büyük şehirleri kapsayan bağımsız bir Yahudi devleti ilan eder. 520'deki ölümüne kadar yedi yıl dayanır.

Bu olaylar *Babil Gemarası*'nın kaleme alınmasını, *İsrail Gemarası*'nın bitirilişini takiben, bir yüzyıldan uzun bir süre aksatır.

O sıradaki durum, Yahudiler açısından son derece endişe vericidir. Konstantinopolis'te kötü gözle bakılan, Mezopotamya ve Roma'da zulüm gören, Kudüs'ten kovulan Yahudilerin gidebilecekleri çok fazla yer yoktur. Zulüm gören Yahudiler asimile olurlar. Beş yüzyıl önce sayıları

8.000.000 iken, şimdi 5.000.000'dur.³⁵ Çoğu Sasani İmparatorluğu'nu terk ederek Yemen'e, Arabistan'a, Hindistan'a ve Balkanlar'a gider. Arabistan'ın güneyinde Dhu Nuwas adında bir kral, VI. yüzyılın başında Yahudiliği kabul eder. Bu, Habeşistan'daki Falaşa cemaatinin başlangıcı olacaktır. Malabar kıyısında (bugünkü Kerala), Ktesifon'dan gelen sığınmacılar, XVI. yüzyıla kadar karabiber ticaretinde hatırı sayılır bir rol oynayacak bir cemaat kururlar.

Bizans ile Roma arasında sıkışan Filistin’de ise yeni bir umut doğar...

5. Roma ile Bizans arasında: İsrail için yeni bir fırsat

Papa Bizans’a karşı

527’de amcası I. Justin’in ölümü üzerine tahta çıkan Justinianos, ayaklanmaları (isyanlardan biri 532’de kendi başkentinde çıkmıştır) bastırır, ardından imparatorluğun yönetimi ile Kilisenin yönetimini tek bir merkezde toplar. Batı Roma İmparatorluğu’nun yönetimini, Ravenna’da oturan ve papa üzerinde öncelik hakkı bulunan temsilcisine bırakır. Dini kitaplar yazar; farklı Hıristiyan akımlar arasında hakemlik yapar; “Nikealılar”ı –İsa’nın Tanrı’yla aynı özden olduğuna inananlar–, o sırada Doğuya hâkim olan “monofizitler”e –İsa’nın Tanrı’yla eşit olduğuna inananlar– tercih eder. 531’de Justinianos, var olan bütün yasaları, Kilisenin gelenekleri ile imparatorluk uygulamalarını uzlaştırarak bir kanun kitabında toplar.²¹ Mesela borç para verme konusunda faizin, deniz ticareti gibi sektörlerde, alınan risklere karşılık yılda %33’e varmasını kabul eden Roma geleneğini geri getirir. Justinianos, Yahudiliği hâlâ evrensellik konusunda bir rakip olarak gördüğünden, bütün toplulukların her yeni imparatora ve papaya saygı göstermesini ister. “Yahudi, sapkın, Manici ve Samiri batıl inançlarına inanan”²¹ herkesin, Hıristiyanlara karşı tanıklık etmesini, var olan sinagogları büyütmesini, yeni sinagoglar kurmasını ve yerel görevler üstlenmesini yasaklar. Hahamlardan oluşan mahkemeleri basit hakemlik mahkemelerine indirger, evliliklerin Kilise kurallarına göre düzenlenmesini emreder. Yahudilere, Hıristiyanlığa geçenleri azat etme şartıyla pagan köleler satın alma ve çalıştırma izni verir.

532’de Justinianos’un generallerinden biri olan Belisarius, Sasani hükümdar I. Hüsrev Anuşirvan ile bir barış antlaşması imzalar. Bu antlaşma, Bizanslı tüccarların Asya yollarını kullanmalarına, Ktesifon ve Pers İmparatorluğu’nda yaşayan Yahudilerle ticaret yapmalarına olanak sağlar. Üç yıl sonra Belisarius, 12.000 kişilik bir orduyla, Ostrogotların kontrolündeki Ravenna, güney İtalya ve güney İspanya’yı ele geçirir, Toledo’yu gerçek bir metropol haline getirir. Roma, Napoli, Milano, Cenova ve Palermo’da yaşayan Yahudiler, Bizanslılara karşı Vandalların ve Ostrogotların tarafını tuttukları için –mesela Bizans ordusuna karşı Napoli’yi savunurlar–, Belisarius, Yahudileri askerlik ve kamu hizmetlerinden men eder. 535’te Clermont ve Mâcon’daki yerel konsiller, imparatorluğa bağlı devlet ve adalet kurumlarında Yahudilerin çalışmasını protesto eder. 538 ve 541’de, Orléans konsilleri yine Yahudiler ile Hıristiyanlar arasındaki her türlü ilişkiyi yasaklamayı dener. Fakat çabaları yine boşa gider. Topluluklar daha derinlerdeki kimliklerine tutunur.

546’da Roma tekrar Gotların eline geçerse de, 555’te Bizanslılar Gotları bir kez daha mağlup eder. Konstantinopolis’ten hiç çıkmamış olan Justinianos 565’te öldüğünde, Akdeniz Doğu Roma İmparatorluğu’nun kontrolündedir. Ancak bir kez daha mutlak kudret çöküşün habercisidir. Üç yıl sonra, başka bir barbar kavim olan Lombardlar İtalya’ya, Persler ise Konstantinopolis’e saldırır. Sırasıyla II. Justin, Tiberius ve II. Justin’in üvey oğlu Mavrikios’un saltanatları boyunca imparatorluklar, bu bitmez tükenmez savaşlarla yıpranır.

590'da Papa I. Gregorius, İtalya'da Bizans imparatorunu temsil eden Ravenna valisi üzerinde öncelik talep eder.³ Otoritesini sağlamlaştırmak ve tekrar ortaya çıkan Ariusçulukla mücadele etmekle meşgul olan papa, Yahudilere konan kısıtlamaları kaldırır.³⁰⁸ 591'de Terracina piskoposunun bir sinagogu, Yahudilerin duaları civardaki bir kiliseye gelen Hıristiyanları rahatsız eder bahanesiyle başka yere taşınmasını yasaklar; Palermo'da sinagoglarına ve fakirleri ağırlayan kurumlarına el konan Yahudi cemaatine tazminat ödenmesini emreder. Din değiştiren bir Yahudi'yi, bir sinagoga haç ve Meryem Ana tasviri yerleştirdiği için ayıplayacak kadar ileri gider.³³⁶ Yahudileri, Hıristiyanlık için gerekli, fakat Hıristiyanlara yasak ekonomik faaliyetleri sürdürmeleri için teşvik eder. Mesela köle çalıştırmak, Kilise mülkleri dahil olmak üzere "Hıristiyanların elindeki büyük mülkler için gerekli olduğundan", fakat Hıristiyanlık köle ticaretine izin vermediğinden, Papa Gregorius Yahudileri bu yolda teşvik eder. Ancak Kilise Yahudilerin köle sahibi olmalarını yasakladığından, Gregorius, Yahudilerin Hıristiyan bir köleyi 40 gün, din değiştiren pagan bir köleyi ise üç ay boyunca alıkoymalarına izin verir. Daha da ileri giderek, Basil adında Yahudi bir tüccarın, Hıristiyan kölelerini, takas süresince Hıristiyanlığa geçen oğullarına kâğıt üzerinde devretmesine izin verir! Son olarak, sayıca az olan Yahudi toprak sahiplerinin Hıristiyan *coloni* çalışmalarına izin verir. Ancak bütün bunlar Gregorius'u, Kral Recardo'yu çıkardığı Yahudi karşıtı kanunlar dolayısıyla tebrik etmesine, Frank krallarını Galya'da yaşayan Yahudilerin Hıristiyan köle çalışmalarına izin verdikleri için eleştirmesine engel olmaz.³⁴

Konstantinopolis'te yapılan bir devlet darbesi, imparatorluğu daha da zayıf düşürür. 602'de Tuna Nehri üzerinde bulunan birliklerin başlattığı isyan, Justinianos hanedanının son imparatoru olan Mavrikios'un öldürülmesiyle sonuçlanır. 610'da Heraclius, Bizans'ta yeni bir hanedan kurar.

Askeri durum kargaşa içindedir. Heraclius Persleri durdurmayı başarır da, Slavlar Tuna Nehri'ni geçer. 629'da Bizanslı Vizigotlar, başka Vizigotlar tarafından İspanya'dan kovulur. Ancak hepsi Hıristiyan ve papaya tabidir. Bu nedenle Kilise artık Yahudileri idare etmek zorunda değildir. 633'te Toledo'da, yeni hükümdarların huzurunda toplanan bölgesel bir konsil, Yahudiliğin bir "kirlilik" olduğunu ilan eder.¹³⁵ Bütün Yahudilerin, özellikle de kamu görevi yapan Yahudilerin din değiştirmesi gerektiği ve din değiştirenlerin eski dine mensup kişilerle görüşmesinin yasak olduğu tekrar edilir. Ancak bu kararlardan hiçbiri gerçek anlamda uygulanmaz.

Yahudiye'deki son girişim

610'da, yani I. Heraclius ile Vizigotların Bizans'ta iktidarı ele geçirdiği yıl, Sasani İmparatoru II. Hüsrev, –nüfusunun artık sadece onda biri Yahudi olan– Filistin'i, Hıristiyan imparatorundan geri almaya çalışır. Yahudiler, Sasani general Romizanes'in tarafını tutarak Bizanslı işgalcilerden kurtulmayı hedefler. Bir grup, Antakya'daki Hıristiyan patriği öldürür; başka gruplar Sur'da ayaklanır. Benyamin adında birinin liderliğindeki Tiberya Yahudileri (o çağdan kalan yegâne Hıristiyan kaynaklara göre), Yahudiye'nin yönetiminin kendilerine bırakılacağına dair vaatlerine karşılık, Sasanilerin Caesarea'yı almalarına yardım ederler.¹³⁵ 614'te Persler Kudüs'e girer.

Romizanes, İsa'nın gerildiği çarmıhın kalıntısını Ktesifon'a götürür, söz verdiği üzere kutsal şehrin yönetimini Benyamin'e devreder. Bazıları bunu, Mesih'in gelişine dair öncü işaretler olarak görür. Nitekim İlyas'ın *Mahşer*'inde, Mesih gelmeden önce "Perslerin son kralı"nın "üst üste üç yıl Roma'ya gideceği", "denizden gelen üç kahramanı mağlup edeceği" yazılıdır. Benyamin, Yahudilerin kralı ilan edilir. İspanya'dan İskenderiye'ye, Yahudi devletinin tekrar kurulmasını hayal eden herkes Kudüs'e akın eder.

Ancak rüya kısa süreli olur. Üç yıl sonra, 617'de, Persler Kudüs'ün yönetimini Benyamin'in elinden alıp, sayıları üç bini aşan "kargaşa yaratanları" şehir dışına sürerler. Yahudiye'de bir Yahudi krallığı kurmak için son fırsat da kaçmıştır. Mesih yardımına gelmediği için umutsuzluğa kapılan Benyamin, İsrail'i yeniden kurmanın artık imkânsız olduğunu görerek hayal kırıklığına uğrayan birçokları gibi din değiştirir. Mısır'da yer alan Tumai'de, bu şekilde Hıristiyanlığa geçmiş 375 Yahudi'nin izi günümüze kadar ulaşmıştır.¹³⁵

626'da, İmparator II. Hüsrev Konstantinopolis'i kuşatır. Ancak Heraclius'un Bizansı güç kazanmıştır. Nihavend muharebesinde Heraclius'un birlikleri, donanmalarını güçlendirmeyi ihmal eden Persleri bozguna uğratar. II. Hüsrev öldürülür; yerine oğlu Yezdigirt geçer. Bizanslılar Ktesifon'u işgal ederek İsa'nın çarmıhı dahil Perslerin yağmalamış olduğu bütün değerli eşyaları geri alırlar. Bizanslılar, 630'da, İsa'nın çarmıhını, 15 yıl önce terk etmiş oldukları Kudüs'e geri götürürler.

Önce Perslerin tarafını tutan, daha sonra Persler tarafından kovulan Yahudiler, kendilerini Bizanslıların korkunç intikamına hazırlarlar. Ancak Heraclius genel af ilan eder. Bu, Heraclius'un saltanatının zirvesi ve Doğu ile Batının birbirinden kopma anıdır. Heraclius; ordu ve maiyetin resmi dilini Latineden Yunancaya çevirir, Roma imparatorlarının Augustus'tan beri kullandığı "Sezar Augustus" unvanını *basileus* ile değiştirir. Bütün vilayetleri subayların yönetimine verir, paralı askerlerden oluşan bir ordu kurar. Doğu Roma İmparatorluğu'nun geleceği güvence altına alınmış gibidir.

Oysa bir kez daha muzaffer bir imparatorluk, kazandığı zaferin kefarecini ödeyecektir. Perslerle yapılan savaş yüzünden zayıflayan, Ariusçular (Tanrı'nın İsa'dan önce geldiğine inanırlar), monotelitistler (Tanrı'nın iradesinin İsa'da dile geldiğine inanırlar) ve monofizitler (İsa'nın Tanrı ile eşit olduğuna inanırlar) arasında bitmek bilmeyen doktrin kavgalarıyla altı oyulan ve Roma piskoposu tarafından kabul görmeyen Heraclius iktidarı nefessiz kalır. 632'de Heraclius, imparatorlukta yaşayan bütün Yahudilere getirilen din değiştirme zorunluluğunu yinelese de, bunu zorla gerçekleştirmeye artık gücü yoktur. Yahudilerden vaftiz ile sürgün arasında bir seçim yapmalarını isteyen İspanya'daki Vizigot kral Sisebut'un da buna gücü yoktur. Kimse Yahudilere herhangi bir şey dayatmayı başaramaz. Yapılan bütün saldırılara, konan bütün yasaklara rağmen cemaatler ayakta kalır.

Bu arada, Bizans İmparatorluğu ile Sasani İmparatorluğu arasındaki mücadele, Ortadoğu ekonomisini allak bullak etmiştir. Sulama kanallarının bakımı ihmal edilmiş, bölge yavaş yavaş bir çöle dönüşmüştür.³⁴ Kazanılan zafere rağmen, savaş Bizans'ı zayıf düşürmüştür. Ev ekonomisi dersi: Ezen, bazen ezilenden daha kırılığandır. Strateji dersi: Piramit şeklinde büyüyen bir imparatorluğun,

ağlardan oluşan bir örgütlenmeye nazaran darbelere karşı çok daha az dayanma şansı vardır. Siyaset dersi: İki süper güç aralarında egemenlik kavgası yaparken, üçüncü bir süper güç ortaya çıkıp üstünlüğü ele geçirebilir.

Nitekim İslam'ın saati gelmiştir. Yahudilere, görece bir özgürlüğe sahip olacakları yeni bir alan açılacaktır.

6. İslam diyarında gibi bahtiyar

Yeni bir Tanrı anlayışı, jeopolitiği altüst etmiştir. Bir yüzyılda İslam, Córdoba'dan Kâbil'e iktidarı ele geçirmiştir. Yahudiler, bu kez misafirperver sayılabilecek yeni bir tektanrıcı ortamla karşılaşır. Bu topraklarda, küçümsedikleri halde kabul görenek düzgün bir şekilde yaşayacaklar, uluslararası ticaretin efendileri olarak kalacaklardır. Arap fatihlerine Avrupa'da eşlik edip, buralara Doğu mallarını ve bilgilerini götürerek Batının uyanışına zemin hazırlayacaklardır. İşte bunu nasıl başardıkları.

Yahudi tüccarlar ve İslamiyetin doğuşu

Hız. Muhammed daha doğmadan, Arabistan'daki çeşitli krallıklarda Pers ve Roma zulmünden kaçmış çok sayıda Yahudi yaşamaktadır. O sırada Arabistan, tektanrılı dinler ile çoktanrılı dinlerin kesiştiği bir geçiş noktasıdır. Hatta Yemen'in kuzeyinde bulunan Hicaz bölgesinde, Yahudiliği kabul etmiş Araplardan oluşan bir krallık bulunur. Bu krallık, 530'a doğru, Hıristiyan bir Habeş kralın baskıları sonucu yok olacaktır.¹⁶⁶

570 veya 571'de, 3000 kişilik nüfuslu ve kervanların durağı bir vaha olan Mekke'de, Muhammed bin Abdullah adıyla doğan Hız. Muhammed'in macerası işte bu bölgede başlar. On yaşında yetim kalan, okuma yazma bilmeyen ve çocukken çölde nübüvvet mührünü alan Hız. Muhammed'i, bir tüccar ve Kureyş kabilesinin şefi olan amcası Ebu Talip yanına alır. Kureyş kabilesi, Hacerü'l-Esved adıyla bilinen bir göktaşını muhafaza etmektedir. Cebrail'in İbrahim ve İbrahim'in oğlu İsmail'e hediye ettiği Kâbe'de ise 300 put bulunmaktadır. Bu, İbrahim'den gelen tektanrılı inancın bölgede daha önce var olduğunun kanıtıdır. Hız. Muhammed, kendinden 15 yaş büyük, zengin bir dul olan Hatice ile evlenir. Şüphesiz şehirdeki küçük Yahudi cemaati aracılığıyla, tektanrılı dinler konusunda bilgisini genişletir. 607'ye doğru, Hız. Muhammed birçok defa çölde inzivaya çekilir. 610'da, Ramazan ayında, Hira Dağı'nda bulunan bir mağarada, kendine görünen Cebrail'den ilk vahiyi alır. Fakirliği, ahlak temizliğini, İbrahim'in Tanrısı Allah'a itaati (*İslam*) yüceltir. İlk müritlerinden –sayıları daha çok azdır ve zulüm görürler–, okumalarını ve ezberden yüksek sesle tekrar etmelerini (Kuran, bu kelimedden gelir), Kudüs'e doğru dönerek dua etmelerini ve putlardan vazgeçmelerini ister. *Müslimüm* (“ruhlarını Allah'a teslim edenler”) adıyla anılan müritlerinin sayısı giderek artar. İlk karısının ölümünden iki yıl sonra –aynı anda dokuz karısı olacaktır–, 621'de bir gece uyurken yaptığı yolculuk (*isra*), onu Kudüs'teki mabede götürür. Hız. Muhammed, buradan göğe yükselerek (*miraç*), diğer peygamberler ile İsa ve havarileriyle karşılaşır, sonra geri döner. “Saf bir Arapça” ile yazılmış Kuran'ı kâtiplere yazdırır. Kâtipler, deri parçaları, kırık çömlükler ve palmiye yaprakları kullanırlar.

Bunlar vahiyler (*tenzil*; aynı kelime “sağanak” anlamına da gelir), “yaratılmadan var olan” sözler, “Tanrı kelamı”dır. Bazı kâtipler daha sonra peygamberin kendilerine söylediğini tam olarak kâğıda geçirmediğini, hatta bazı bölümleri peygambere kendilerinin önerdiğini söyleyerek övüneceklerdir. Yazdırma işlemi tamamlandığında, Hz. Muhammed’in Cebrail ile olan söyleşisi 12 yıl sürmüş olacaktır.

Eylül 622’de, Mekke’den 300 kilometre mesafede, Arabistan’ın en önemli ticaret merkezi olan Yesrib vahası veya Medine’nin 75 sakini, Hz. Muhammed’den şehre gelerek anlaşmazlığa düşen iki Arap kabilesi Evs ve Hazreç arasında hakemlik yapmasını ister. Medine o sırada Arabistan’daki Yahudi varlığının en önemli merkezi konumundadır.³⁸⁵ Zanaatkârlar, esnaflar, tüccarlar, kuyumcular, zırh ve silah üreticileri ile bankacılar da (Kuran, faizle borç veren Yahudilere gönderme yapan ilk Yahudi olmayan metindir) kavgaya dahil olurlar. Beni Nadir ve Beni Kureyza kabileleri Evslerin, Beni Kaynuka kabilesi ise Hazreçlerin yanında yer alır. Karar vermek zordur. Hz. Muhammed, Hazreçler ve onların Yahudi müttefikleri lehine karar verir.⁴⁵⁵

Hz. Muhammed bir savaşçıya, eli silahlı bir peygambere ve şehrin efendisine dönüşür. Medine Vesikası denen bir söylevde, Müslüman veya Müslüman olmayan tektanrıci kabileleri, İbrahim’in soyundan gelen herkesi kapsayacak bir konfederasyon bünyesinde örgütlemeyi teklif eder. “[Yahudilerle] en kibar şekilde tartış” (Kuran 16, 126). Bu teklif bazı Yahudilere cazip gelse de, çoğu teklifi reddeder. Hz. Muhammed’i Kitab-ı Mukaddes’i çarpıtmakla suçlayan hahamlarla yapılan dini tartışmalar son derece hiddetlidir. Kendisine peygamberliğini müjdeleyen Cebrail, bu kez Hz. Muhammed’i, davayı kaybeden Yahudi kabilesi Beni Nadir’in kendisine karşı kurduğu komplo konusunda uarmak için geri gelir. 624’te Hz. Muhammed, Beni Nadir kabilesinin Medine’den kovulmasını emreder: “Bu toprakları terk edin. Silahlar ve zırhlar hariç, develerinizi ne kadar yük taşıyabiliyorsa yanınıza o kadar yük alın!” Hz. Muhammed artık Kudüs’e doğru değil, Mekke’ye dönerek dua eder. Kippur ile benzerlikler gösteren Aşure Günü’nün yerini Ramazan alır.

Mart 627’de, Hz. Muhammed’e inanmayan Araplar, kimi Yahudi ve Hıristiyan ailelerin de yardımıyla, 10.000 kişilik bir ordu toplar. Savaş ilan edilmiştir. Hz. Muhammed, inanmayanlara karşı 28 muharebe yönetecektir: “Kendilerine Kitap verilenlerden [...] İslam dinini kabul etmeyenlerle savaşın” (Kuran 9, 29); “Eğer Allah onlar için sürgün takdir etmeseydi, onları muhakkak bu dünyada cezalandırırdı. Ahrette onları ateş azabı bekler” (Kuran 59, 3). Daha sonra Hz. Muhammed, Kaynuka Yahudilerini kovar, Kureyza kabilesine mensup Yahudileri katlettirir.

628’de, kuzeyde Hicaz bölgesinde yer alan Hayber’de yaşayan Yahudiler katledilir. Hayber Müslüman olur; kadınlar ve çocuklar galiplerin eline geçer. Diğer birçok kadının yanı sıra, Hz. Muhammed, Reyhane adında bir Yahudi’yi kendine cariye olarak alır.³⁰⁵ Hz. Muhammed, Hayber’de yaşayan Yahudiler ve Hıristiyanlar ile, eskiden Perslere ödedikleri, yetişkin başına bir adet altın para tutarındaki vergi karşılığında, ibadet ve çalışma özgürlüklerini teminat altına alan barış antlaşmaları imzalar.³⁴

Bütün Arap kabileleri yavaş yavaş İslamiyeti kabul eder. 630’da, Hz. Muhammed’in 10.000 kişilik

ordusu Mekke bölgesine hâkim olur. Hz. Muhammed, kontrolü altındaki topraklarda bir devlet kurar. Borç verme dahil, eski ticaret biçimlerinin hepsi muhafaza edilir. Kuran; ortaklık sözleşmelerine (*şirke el akt*), şirket sözleşmelerine, sermaye şirketlerine, hizmet şirketlerine, “yüksek önem arz eden” şirketlere (ortakların isteğiyle feshedilen sözleşmeler), komandit şirketlere (İslamiyetten çok önce kervanlar için kullanılan bir yöntemdir), tohum ekme ve sulama şirketlerine izin verir.¹⁷ Ayrıca Kuran, kazanç getiren sözleşmeleri, kazancın emek karşılığında kazanılması şartıyla kabul eder. Dolayısıyla Kuran, bir binanın belirli bir süre için, borcun vadesi geldiğinde ödenmemesi durumunda kullanım hakkı doğuracak şekilde rehin gösterilerek borç para (*rehin*) verilmesine de izin verir. Alacaklı, mahkemeye dahi gitmeden rehlinli binayı satabilir.

Hz. Muhammed, bütün Arabistan’ın kendisine biat etmesiyle birlikte, Yahudilerin ve Hıristiyanların yarımada oturmalarını yasaklar:³⁸⁵ “Allah’ım, Yahudiler ve Hıristiyanlar kahrolsun! Peygamberlerinin mezarlarından kiliseler yaptılar. Arabistan’da bu iki dinden hiçbiri olmayacak.” Yine de 631’de Hz. Muhammed, Nacran’daki Hıristiyan şefler ile Arabistan’ın kuzeyinde yaşayan Yahudi kolonileriyle, oturma iznine karşılık hasatlarının yarısını Müslümanlara vermeleri kaydıyla bir anlaşmaya varır.³⁸⁵

Hz. Muhammed 8 Haziran 632’de yaklaşık 62 yaşında öldükten sonra, haleflerinin başdöndüren fetihleri başlar. On yıl içinde Filistin, Suriye, Mısır ve Babil İmparatorluğu Müslümanların eline geçecektir. Kuran’da şöyle yazar: “Seni, bütün insanlara gönderdik.”

Kudüs ve Babil İslamiyete geçer

Kuran metinlerini tamamlamak ve fetihlere devam etmekle fazlasıyla meşgul olan ilk halife Ebu Bekir, Arabistan’dan ne Yahudileri ne de Hıristiyanları kovar. Çölden geçerek Yahudiye’ye ulaşır. Yahudiler ile Müslümanların anlaşmalarından korkan Heraclius, bir kez daha Filistin Yahudilerini Hıristiyanlığa geçmeye zorlar. Ancak 633’te Heraclius’un orduları, Lut Gölü’nün güneyinde Ebu Bekir’in ordularına yenilir. Müslümanların yerleştiği, o zamana dek imparatora ait olan boş topraklar, “imamın arazisi” haline gelir. Birçok Fenikeli, Kenanlı ve Filistinli Yunan İslamiyete geçer. Ebu Bekir birçok defa Kudüs’ü fethetmeyi dener, fakat başaramaz. Bizans ordusu baskıya dayanır. Ağustos 634’te halife eceliyle ölür. Ebu Bekir’den sonra gelen diğer üç halife eceliyle ölmeyecektir.²⁵⁶

İkinci halife ve “inananların komutanı” unvanının ilk sahibi Ömer bin Hattab; Yahudiye’yi doğudan dolaşır, 636’da Yarmuk kıyılarında Bizans hesabına savaşan paralı askerlerden oluşan bir orduyu mağlup ederek Şam’ı ele geçirir. Şam’da yaşayan Yahudiler, galipleri kurtarıcıları gibi karşılar. 638’de, Müslümanlar nihayet tamamen kuşattıkları Kudüs’ü ele geçirir. Ömer ile şehrin Hıristiyan patriği arasında, şehirde kaç Yahudi’nin kalmasına izin verileceğine dair müzakereler başlar. Yahudiler, en az 200 aile için oturma izni ister. Patrik ise 50 aile önerir. Ömer 70 aileye izin verir, ancak kuyuları kullanma hakları olmayacaktır. Yahudiler daha sonra bu hakkın yanı sıra, halifenin resmi emirlerine rağmen Batı Duvarının¹⁰ önünde dua etme hakkını da elde edeceklerdir.

Ömer, ele geçirdiği her yerde iktidarı birkaç sadık adamına emanet eder. Daha önceki rejimde görev almış memurları, bürokrat köleler haline getirerek yandaşlarının emrine verir; Suriyeliler ile Yahudileri vergi toplamakla görevlendirir. Direniş göstermeksizin teslim olmuş şehirler, direniş gösterenlere oranla daha az vergilendirilir.²⁵⁶ Ömer, Hz. Muhammed'in Hayber Yahudileri ile yaptığı anlaşmadan ilham alarak kişi başına alınan vergiye, hasadın beşte birine eşit bir toprak vergisi ile diğer mallardan alınacak vergileri ekler. Bu vergilere, bir de vergi tahsildarlarının kendi hesaplarına topladıkları vergiler eklenir. Serbest dolaşım hakkı elde etmek için bu vergileri ödemek şarttır. Ödemeler çoğu zaman gurur kırıcı törenlere bahane teşkil eder. Her şehirde, halifenin vekili olan emirler, ödemeyi kabul ettikten sonra, mükellefin ensesine sert bir darbe indirir; mükellef daha sonra bir muhafız tarafından kovulur. Halife mükellef kaybetmek istemediğinden, Müslüman askerler ile emirler, Yahudilerin din değiştirmeleri için çaba harcamaz. Vergi, daha çok cemaatlerin uyum içinde yaşamasını sağlamak içindir.

Yahudi, Hıristiyan veya çoktanrıçı gayrimüslimler, "koruma altına alınmış", *zimmi* olarak adlandırılan azınlıklar haline gelir.⁴⁵⁴ Bu, küçük düşürücü bir statüdür. Zimmilerin Müslümanların yanında seslerini yükseltmeye, dar bir yolda bir Müslüman'ın yanında durmaya, hayvan öldürmeye, silah taşımaya ve ata binmeye hakları yoktur. Zimmilere hiçbir meslek yasak edilmemişse de, henüz gelişmekte olan banka işleri dışında hiçbir meslek onlara ayrılmamıştır. Prensipte Arap isimleri taşımaya hakları bulunmasa da, zimmiler İslamiyet öncesi taşıdıkları adların yanı sıra, başına *Abu*, *Banu*, *Ibn* takıları koydukları Arapça isimleri muhafaza ederler. Kendilerine ayrılmış mahallelerde oturmaları şart olmasa da, hahamlık ve adli hizmetlerden, devir işlemleri deneticisinden, yardım sandığından, tutsakların fidye bedellerini ödeyen memurdan ve diğer cemaatlerden gelen habercilerden yararlanabilmek için gruplar halinde yaşamayı tercih ederler. Bununla birlikte şehir içinde yer alan bu köyler –bazı bölgelerde *mellah* olarak adlandırılır– dışarıya kapalı olmayıp, komşu cemaatlerle sürekli iletişim halindedir. Yahudi konutları ile ibadet yerlerini hedef alan tek yasak, bu binaların civardaki Müslüman binalardan daha geniş veya daha yüksek olmama şartıdır.

Yahudi köylüler, dokumacılar, bankacılar veya tercümanlar, İslam toplumunun bir parçası haline gelir. Hatta Yahudiler; Kuran metinlerinin düzenlenmesine katkıda bulunur,⁴⁵⁵ Arapça dilbilgisinde yer alan sınıflandırmaların hazırlanmasına yardım eder, İslam medeniyetinin oluşumunda çok özel bir rol oynarlar. Birçok Yahudi tüccar, gemilerle ve kervanlarla, Hıristiyan, Müslüman ve Pers topraklarından geçerek İspanya ve Pers devleti arasında mekik dokur.

Hatta bazı Yahudiler, Müslüman ordularında görev alır. 640'ta Ömer, –halen 40.000 Yahudi'nin yaşamakta olduğu– İskenderiye'ye ve adı daha sonra Kahire olacak şehre yerleşir.²⁵⁶ Şehrin fethi sırasında Ömer'e, 400 Yahudi savaşçıdan oluşan Beni Rubi kabilesi eşlik eder. 642, Müslümanlar için çok önemli bir yıldır. Bizanslılardan Yahudiye'nin tamamını, Sasanilerden ise Mezopotamya'nın tamamını ele geçirirler. Ömer, II. Hüsrev'in son oğlu II. Yazdigirt'i yenerek Ktesifon'a girer. Şehir nüfusu, civarda yaşayanlarla birlikte 2.000.000'u geçmektedir. Aile reislerinin yarısından fazlası Yahudi'dir. Bu ailelere mensup 90.000 kişi, Ömer'e bir zafer töreni düzenler. 15 yıl önce Bizans

istilasını ile sarsılan yerel rejim tamamen çöker. Sasani prensler ile Zerdüşthahiler kısa zamanda yok olur. Mezopotamya, İslamiyetin siyasi ve entelektüel merkezlerinden biri haline gelir. Askerlerinin ısrarlarına rağmen, Ömer Yahudileri korur. Mesela generallerinden Sa'd bin Ebi Vakkas'ın, Yahudilere ait topraklara el koymasını engeller.³⁴ O sırada Bostanay adında birinin üstlendiği sürgünlerin lideri statüsünün meşruiyetini tanır. Sura okulunun yöneticisi olan *gaonun* önemi artar. Bundan böyle *gaon*, aforoz edebilir ve meydanda kırbaçlama cezaları verebilir. *Gaon*, cevaplarını itiraza olanak tanımayan şu cümle ile bitirir: “Kanun böyledir ve kanundan, sağa veya sola olsun, sapmak yasaktır.”¹³⁵

Ömer'den sonra gelen Halife Osman, 657'de, Şiiliğin kurucu babası ve Hz. Muhammed'in kuzeni Ali tarafından öldürülür.¹¹ Bunun sonucunda meşruiyet kavgası başlar. Daha sonra Muaviye, 661'de Emevi hanedanını kurar. Muaviye, Kahire'yi terk ettikten sonra yerleştiği Şam'dan, 674'ten itibaren her sene Konstantinopolis'i almayı dener. Her seferinde İmparator IV. Konstantin, Muaviye'nin birliklerini püskürtmeyi başarır. Daha sonra Muaviye Ktesifon'dan, Yahudilerin en az on yüzyıldır yaşadığı Pers devletini fetheder. Yerel efsanelere göre, bazı cemaatlerin bu topraklardaki varlığı, imparatorluğun en önemli ekonomik ve kültürel merkezi olan İsfahan'daki Yahudi cemaati gibi, ilk sürgün dönemine kadar uzanır.³⁴⁶ İslam topraklarında yaşayan Yahudi tüccarlar, bu topraklarda yeni ticaret kaynakları ile karşılaşır.

Aynı şekilde, Müslüman birlikler Afganistan'a girdiğinde, Merv'de, Belh'te, Gazni'de, Herat'ta, Kâbil'de ve Nişabur'da Yahudi tüccarlar, bu şehirleri yönetenler hesabına çalışan vergi görevlileri ya da kurşun madeni yöneticileriyle karşılaşır.⁴⁷ Merv'de, unvanını Babil'de almış, Mansur ibn Omar adında biri hesabına vergi toplayan bir haham ile “Yahudiler” ile “Yahudi olarak adlandırılanlar” arasında çıkan bir tartışmanın izlerine rastlanır.⁴⁷ Diğerleri gibi, bu cemaatin de bir bölümü İslamiyeti kabul eder. Geri kalanlar, Müslüman yönetiminin gittikçe şiddetlendiği Filistin'e gider.

Kudüs'te yaşayan Yahudilerin, nadir de olsa hâlâ Batı Duvarı'nın kalıntılarına yaklaşmaya hakkı vardır. Halife Abdülmelik; Batı Duvarı'nın üstüne, Muallak Kayası'nın üzerine 685'ten itibaren Kubbet-üs-Sahra'yı, 705'ten itibaren ise hemen yanına Mescid-i Aksa'yı inşa ettirir. Jerusalem, “Kutsal” anlamına gelen *Kudüs* adını alır.

Yahudi tüccarlar ve ilk maiyet Yahudileri

672'de, bölgenin yeni sahibi Araplar, –dünyanın yedi harikasından biri olan– Rodos Heykeli'nin yapımında kullanılan tuncu Yahudilere satarlar ve heykeli yok ederler. Birçok şehir ve emirlikte, Yahudi tüccarlar vergi toplamakla yükümlüdür. Bazıları, kendi cemaatleriyle sıkı ilişkilerini muhafaza etmekle birlikte, Müslüman ordularının tedarikçileri olur. İbranice veya Aramca yazar, günlük hayatta Arapça konuşurlar.

Bir ilk gerçekleşir ve Yahudiler, birçok bölgede, emirlerin sözüne kulak verdiği danışmanlar olurlar. Bu, son derece özel bir durumdur. Bu tarihe kadar Yahudiler, prenslerin yanına ancak vergi

memuru sıfatıyla yaklaşmıştır. Müslüman elit yetersizliği, Yahudileri birinci plana iter. Öyle ki, 695'te Şam'da, Yahudi bir maliyeci, Halife Abdülmelik tarafından bütün İslam dünyasının hazine sorumlusu olarak atanır.

Yahudilerin Arap fethinden çok önce yerleştikleri Tunus'ta, Müslüman birlikler zaman zaman Cebre Adası'nda yaşayan Ubeyd Allah kabilesi gibi Yahudi kabilelerle çatışır. 703'te Cezayir'de, "Kahina" olarak tanınan Dihya adında bir kadın, Yahudiler ve Yahudi Berberilerle birlikte Araplara karşı savaşıyor. Müslüman fatihler; Cezayir'deki Konstantin'de, Fes'te ve Marakeş'te ticaret ve tarımla uğraşan Yahudi cemaatleriyle karşılaşır. Sahra Çölü'nde İslam'a karşı savaşan Daggatun kabilesinin Yahudi olduğu sanılır.²⁵²

İlerlemeye devam eden Arap orduları, Vizigotların geriye kalan son Bizanslıları da kovmuş olduğu İspanya'ya ulaşır. Yahudiler, Arapları kurtarıcıları gibi karşılar. Müslüman birlikler, Yahudilerin de yardımıyla, Temmuz 711'de Kral Rodrigo'yu mağlup ederek kuzeyde Hıristiyan kalan birkaç toprak parçası dışında yarımadanın tamamını fetheder. Yahudiler ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler daha da yoğunlaşır. Felsefe, edebiyat, bilim ve ilahiyat hakkında konuşur, fikir alışverişinde bulunurlar. Yunan metinlerini Arapça ve İbraniceye çevirirler. Rav Ibn Abitur, *Mişna*'yı Arapçaya çevirerek muazzam bir işin altından kalkar. Tüccarlar gider gelir; zanaatkârlar zenginleşir. Yahudiler, İS VIII. yüzyılın Müslüman Avrupası'ndan daha güzel bir yerleşim bölgesi tanımayacaktır.

717'de, Şam'da bulunan Halife II. Ömer, devlet kademelerinde çalışan Müslüman sayısını artırmaya karar verir. Bütün zimmi memurların yerine Müslüman memurlar atamaya kalkar. Sayıları ve nüfuzları çok artan Yahudi üst dereceli memurları da temizlemeye çalışır. Ancak kaliteli eleman sayısı yetersiz olduğundan başarılı olamaz. Müslüman dindarlar, halifeleri Yahudilere haddinden fazla lütuf göstermekle suçlar.⁴⁵⁴

Tam bu sırada, 745'te, Orta Asya krallıklarından birinin derebeyi, Bulan adındaki Hazar kralının Yahudiliği kabul ettiği söylenir. Bulan'ın halefleri, iki buçuk yüzyıl boyunca Yahudi kalacaktır. Córdoba halifesinin Yahudi bakanı –daha ileride de adı geçecek olan güçlü maiyet Yahudisi Hasday ibn Şaprut– ile Hazar Kralı Yusuf arasında İS X. yüzyıldan kalma bir yazışmada, söz konusu din değişikliğinin, üç tektanrılı din arasında Kral Bulan tarafından düzenlenen bir tartışma sonucu Yahudiliğin galip gelmesiyle gerçekleşmiş olduğu yazılıdır.

753'te, Emevi halifelerinin Konstantinopolis önlerinde uğradığı yeni hezimet, Hz. Muhammed'in amcalarından biri olan El Abbas'ın soyundan gelen El Mansur'un ayaklanmasına neden olur. Karşılıklı katliamlarda, son Emevi Halifesi II. Mervan ve ailesi de ölür.²⁵⁶ Katliamdan sağ kurtulan yegâne kişi Abdurrahman, 756'da Córdoba'da yeni bir hanedan kurarak Endülüs Emiri unvanını alır.

Mezopotamya'da, yeni kurulan Abbasi hanedanının yeni halifesi, elindeki toprakların önemli kısmını oluşturan doğu vilayetlerine yaklaşmak amacıyla, Şam'ın doğusunda yeni bir başkent kurmaya karar verir. Yahudi bir matematikçi ve münecim olan Masha Allah ile Zerdüşt bir gökbilimci olan An-Naubakhl'ı, bölgede daha önce kurulmuş imparatorlukların başkentleri Ktesifon, Babil ve Selevkia yakınlarında, Dicle Nehri üzerinde kurulacak yeni başkent planlarını çizmekle görevlendirir. Söz konusu başkent, Bağdat'tır.

Bağdadiler ve Radhanitler

762’de, yani fikir ortaya atıldıktan on yıl sonra, Bağdat İslamiyetin başkenti olur. Yeni başkent kısa zamanda genişleyerek neredeyse 2.000.000’a ulaşan nüfusuyla dünyanın en büyük şehri haline gelir. Halifelerin yerlerinde kalacak olanlara vergi indirimi yapma sözüne rağmen, toprak vergisi ödemekten kurtulmak amacıyla, söylenene göre 1.000.000’u aşkın Yahudi civar şehir, kasaba ve köyleri terk ederek Bağdat’ın ticaret merkezi olan Al Karkh’a yerleşir.³⁴

Bu muazzam yerleşim bölgesinde, Bağdadi Yahudiler her türlü mesleği icra ederler. Müslümanlardan ne daha zengin ne de daha fakirdirler. Dışarıya açık mahallelerde gruplar halinde yaşarlar. Başka yerlerde olduğu gibi burada da hahamlar, Yahudi ev sahiplerini, Yahudi mahallesinde yer alan bir evi, “komşu yerine kurt” ile karşı karşıya kalmamak için, bir Müslüman’a satmamalarını salık verirler.²⁵⁶ İslam kanunları, Müslümanlar ile ortak sahip olunan evlerde Yahudilere şufa hakkını tanıır. Sura ve Pumpedita okulları, yeni başkente artık *Nahr Yahudiyya*, yani “Yahudi Nehri” ile bağlıdır; zira Yahudi evleri nehir kıyısında yer alır. İki okul zaman zaman Talmud veya bazı duaların okunuş şekli konusunda birbirleriyle ters düşer.

Ticaretle uğraşan cemaatlerin oluşturduğu ağ, o sırada bilinen bütün dünyada –Hindistan, Kafkasya, Kızıldeniz, Mezopotamya, Filistin, Mısır ve Sahra Çölü’ndeki vahalar ile İtalya ve İspanya’da–²⁵⁶ yaşayan Yahudi cemaatleri, üç başkent etrafında birleştirir: Córdoba, İskenderiye ve Bağdat. Yedi yüzyıl boyunca olduğu gibi, Yahudi tüccarlar bu üç başkent arasında mekik dokur. Bu tüccarlara artık Radhanit (“rehber” veya “yolları bilen” anlamına gelen Farsça *radhan* kelimesinden gelir) denmektedir.²⁵⁶ Bu tüccarların çoğu hâlâ âlimlerden oluşmaktadır. Bu tarihe kadar kimsenin sabit bir ismi olmamış olsa da, günümüze kadar ulaşan birkaç mektup ve faturada birtakım isimlere rastlanır. Mesela Kuzey Afrika ile Sumatra arasında ticaret yapan ve Kudüs yeşivasından¹² *haver* (üye) unvanı alan Abraham ben Yishon.²³⁰ Syri olarak adlandırılan, (çoğu Hıristiyan, fakat bazen de Yahudi olan) Şamlı tüccarlar, Doğunun lüks mallarını İspanya, İtalya veya Kuzey Avrupa’ya ihraç ederken, Radhanitler Bağdat’a ipek işleri, altın, baharat, ilaç hammaddeleri, köle, kuzey bölgelerine has kürklerle Ren, Meuse, Saône-Rhône ve Languedoc şarapları ve kumaşları ithal ederler. Bunları gerçekleştirebilmek için, basit muhasebe kayıtları tutarak topluluklar arasında fon transferleri yaparlar. Başka Yahudiler vergi tahsildarlığı yapar, vilayetlerin vergilerini ödemesini temin ederler.⁴⁵⁵

Hahamların itirazlarına rağmen, poliçeler hamiline yazılmaya başlanır. İbranice, Yunanca ve Arapçanın yanı sıra, uluslararası ticaretin en önemli dillerinden biri haline gelir. Özel ya da kamu uluslararası ticaret hukuku, Yahudi yasaları ve bu yasaların yorumları etrafında neredeyse birleşir.

Başvezirler ve sefil Yahudiler

Bağdat'taki halifeler, (Şii mezhebini kabul eden) Perslerden ve (Bizanslılara yardıma yeltenebilecek) Hıristiyanlardan şüphe etmektedir. Merkezden kopma eğilimi gösteren güçler arasında bölünen halifeliği ayakta tutabilmek için, Yahudi danışmanlara ve bankacılara başvururlar. Bunlar, halifelerin gelir ve giderlerini yönetir, paralarını düzenler, onlara yüklü miktarda borç para sağlarlar. Halifeler bu borçları, aynı Yahudi tüccarların –veya başkalarının– toplamakla mükellef olduğu vergiler tahsil edildikten sonra geri öderler.

Ancak bu Yahudilerin bariz nüfuzu, civarda yaşayan cemaatlerin çoğunun içinde bulunduğu olağanüstü eğreti durumu gölgelememelidir. Büyük çoğunluğu son derece fakir olan Yahudilerin durumu, başka yerlerde olduğu gibi burada da, maiyet Yahudilerinin başarısı yüzünden daha da kötüleşir.

İS 800'lerde, özellikle Şehrazad ile olan efsanevi ilişkisine dair anlatılan hikâyeyle tanınan, meşhur beşinci Abbasi Halifesi Harun Reşid'in birçok Yahudi danışmanı bulunur. Hatta Isaac adında bir danışmanını, Şarlıman'a elçi yollar (bazı kaynaklara göreyse, aynı Isaac aslında Şarlıman tarafından elçi gönderilmiş, Harun ile dost olmuş, halife tarafından hediyelere boğularak ilk efendisine geri gönderilmiştir). Ancak bu durum, diğer herkes gibi Yahudilerin de vergilerle sıkboğaz edilmesini engellemez.

Halife Mütevekkil 853'te, birçok etkili danışmanı Yahudi olduğu halde, bazı sinagog ve kiliseleri camiye çevirir. Yahudilerin bazı duaları yüksek sesle okumalarını yasaklar; Yahudi tüccarların mal taşımada at kullanma hakkını kaldırır –bu yasak bazı ticaret faaliyetlerini sıfırlar–; Yahudileri hazine idaresinden kovar.

Çok iyi asimile olan Yahudilerle Hıristiyanları o çağda Müslümanlardan ayırmak mümkün olmadığından, onlara özel kıyafet kuralları konur. Ayakkabılarının biri beyaz, öteki siyahtır. Yahudilerin giysilerinde maymun, Hıristiyanlarınkinde ise domuz resmi bulunur. Bu kurallar kısa zamanda Avrupa'da da uygulanacaktır.

Daha sonraki halife El-Hakim, zaman zaman Yahudileri Altın Buzağı şeklinde oyulmuş, ağırlığı en az beş libre ağaç kütükleri, Hıristiyanları ise iki ayak uzunluğunda haçlar taşımaya zorlar. Ancak bu durum, kimi Yahudi bankacıların yüksek mevkilere gelmesini engellemez. Mesela 880'lerde Bağdatlı iki Yahudi bankacı, Joseph ben Phimeas ile Aaron ben Amram, Vezir El-Hakan tarafından “yarı mali yarı ticari işlemler” gerçekleştirmede kullanılır. Aynı Joseph ben Phimeas'ın damadı Netira 892'de, devlet kademelerinde zimmete para geçirildiğini ortaya çıkardıktan sonra, Halife Mutezîd'in sırdaşı olur.²⁵¹ İtalya'nın güneyinden gelen Jawhar Paltiel 969'da, yeni kurulan Fatımi hanedanının ilk halifesi Muizz için Kahire'nin bir bölümünü inşa eder. Yakub ibn Killis 975'te, Halife Aziz'in veziri olarak atanıp, Kahire'de İslam üniversitesi El-Ezher'i kurar. 983'te Kahire'de bir Yahudi bankacılar loncası kurulduğu sırada, bu Yahudiler o kadar refah içindedirler ki, bazı sert eleştiriler içeren yazılar Fatımi hanedanını Yahudi kökenli olmakla itham eder.²⁵¹

Ancak bir cemaatin içinde güçlü kişilerin bulunması, o cemaat için hayırlı olmaz. Bağdatlı Yahudi bir bankacı 998'de halifeye borç vermeyi reddedince, bazı cemaat önderleri hapse atılır. Değerli taş ticaretiyle zengin olan Tusturi ailesi, 1030'larda Halife Mustensir'in en önemli mali destekçisi haline

gelse de,¹⁶¹ Yahudilere yapılan zulümler ne durdurulur ne de yavaşlatılır.

Daha sonra Bağdat gerilemeye başlar. Halifelerin ekonomik gücü, çöllerde yitip gider. Bunun üzerine Yahudi elitler, Mısır ve İspanya'ya giderler. Babil'deki *gaon* makamı 1038'de yok olur. Sürgünlerin son lideri, Hezekiah, 1040'ta halef bırakmadan ölür. Bağdat, önce Kahire'nin, daha sonra Talmud okullarının Bağdat'taki akademilere fark attığı Córdoba karşısında silinip gider. Üstatlar burada da *gaon* unvanını taşırlarsa da, Babil *gaon*larıyla en temel farkları, yargıladıkları insanlar üzerinde yaşam ve ölüm hakları bulunmasıdır.

Halife Muktedir, 1080'de son Bağdat Yahudilerini, sarı bir işaret ile üzerinde "zimmi" yazan, bir gümüş dinar ağırlığında kurşun madalyalar taşımaya zorlar. Yahudilerin, Mezopotamya'da 1500 yıl süren ve neredeyse mutlu sayılabilecek yaşamları böylece son bulmuş olur. Bu, aynı zamanda Doğu imparatorluklarının da sonudur. Nitekim Batı, görünüşte sosyal örgütlenmesi feodalite, gerçekte ise ticaret ağı sayesinde Doğunun önüne geçmek üzeredir.

Córdoba'ya göç

İspanya ve Fas'taki Müslüman krallıklar, İbrani tüccarlar için cazip hale gelir. Öyle ki Yahudiler, kısa sürede bazı İspanyol şehirlerinin nüfusunun çoğunluğunu oluşturur. Hatta Arapçada Granada'ya *Gharnartat al-Yahud* ("Yahudi şehri") denir; zira, o çağda yaşamış tarihçi El Himyari'nin anlattığına göre, "bu şehre ilk yerleşenler Yahudilerdir."¹⁹ Bu Yahudiler, Müslümanlarla birlikte, Doğudan Batıya bir anlamda "teknoloji transferi" gerçekleştirirler. Yunan elyazmaları, Hint matematiği, Çin geometrisi, Babil muhasebesi, Yunan tıbbi hep Arapların ve Yahudilerin aracılığıyla Batıya ulaşır.³⁴ Önemli eserler İbraniceyle Arapçaya çevrilir. Córdoba, muazzam bir tercüme ve tefsir merkezi haline gelir. Córdoba da dahil olmak üzere, Sevilla, Granada ve Toledo'ya kalabalık topluluklar yerleşir. Başka yerlerde olduğu gibi bu şehirlerde de Yahudiler; zanaatkâr, ordu ve saray tedarikçisi, vergi tahsildarı, maliyeci ve bakan olarak çalışırlar. Pek çok isim arasından birkaç tanesini sayalım.

Aynı zamanda haham, hekim ve bilgin olan Hasday ibn Şaprut, 960'ta önce diplomat ve saray adamı, daha sonra ise Halife III. Abdurrahman'ın başveziri olur. Elçileri kabul eder, uluslararası ticareti Doğudaki cemaatlere yönlendirir. Jacob Ibn-Jau, 970'te Halife II. Hakem'e danışmanlık yapar. Daha sonra Samuel Halevi, Halife El Mansur'un naibi olur. Córdoba'lı zengin bir tüccar aileden gelen, Malaga'da baharat simsarı, dini kitaplar yazarı, Talmud ve dil uzmanı Samuel ibn Nagida, 1030'da önce vergi tahsildarı, daha sonra ise Granada Sultanı Habbus'un veziri, 18 yıl boyunca da ordu genel komutanı olur. Birçok entrikaya rağmen, 1038'de, Sefih Belir'in yönetimi sırasında başbakan dahi olur. Hıristiyan prenslerle çarpışırken 1056'da ölene kadar bu mevkide kalır. Yerine oğlu geçse de, 1066'da kendisine karşı bir ayaklanma, şehirde yaşayan 3000 Yahudi'nin katliamına neden olur.

Umut ve katliam: Yahudileri Avrupa'da bekleyen şeylerin özeti işte budur.

7. Hıristiyanların ilk bankacıları

Merovenj Fransası

Hıristiyanlık Galya'ya ulaştığında, bölgede kökü çok eskilere dayanan bir Yahudi cemaati yaşamaktadır. Daha İS VI. yüzyılda, Büyük Hirodes'in oğlu Archelaus Vienne'e, Hirodes Antipa ise Lyon'a sürülmüştür. Daha sonra çok sayıda Yahudi; Tours, Poitiers, Narbonne, Lunel ve Nîmes şehirleri ile Akitanya, Normandiya ve Champagne bölgelerine yerleşir. Paris'te yer alan Île de la Cité'de, İS V. yüzyılda inşa edilmiş bir sinagogun izlerine rastlanır.⁶¹ Burgonya Krallığı'nda, 517'de Yahudilerin yaşamış olduğu, Yahudileri kovan Kral Sigismund'un yasalarından anlaşılmaktadır. Galya'nın bir bölümünde hüküm süren I. Childebert, 554'te Yahudilerin Paskalya günü Paris sokaklarında dolaşmalarını yasaklar. Uzès Piskoposu Ferréol, "Yahudilere karşı aşırı yumuşak davrandığından" piskoposluğundan olur.³⁶⁹ Clermont'da bulunan bir sinagog, 576'da Piskopos Avitus'un vaazından sonra yerle bir edilmiştir. Chilpéric, 582'de Yahudileri vaftiz edilme ile gözlerinin oyulması arasında bir seçim yapmaya zorlar.

Alışveriş hâlâ büyük ölçüde –XI. yüzyıla kadar– takas şeklinde yapılmaktadır. Tuz, silah, kumaş, şarap ve tarım ürünleri takas edilir. Derebeylerine olan borçlar buğday, kumaş, yün ya da keten giysiler (bazı kırsal bölgelerde gerçek anlamda dokuma atölyeleri bulunur) olarak ödenir.³⁴ Tüccarlar, bazen Suriyeliler, yanı sıra –kimi zaman Syri olarak adlandırılan– Yunanca konuşan Yahudiler şehirler arasında değerli kumaşlar, baharatlar, ilaç hammaddeleri, köleler, zaman zaman da altın getirip götürürler. Madeni para hemen hemen hiç kullanılmaz.¹⁷ Uzak ülkelerle yapılan ticarete kimi zaman külçeler kullanılır. "Milli" döviz rezervleri ya yoktur ya da ortadan kalkmıştır. Manastırlar, piskoposlar ve prensler, birbirlerini tutmayan altın sikkeler veya gümüş paralar bastırır. Bazı bölgelerde hâlâ bezant, dinar veya maravedi adı altında, Konstantin zamanından kalma altın *solidus* geçerlidir.¹⁷ Konstantinopolis'te basılan ve teoride 3,89 gram ağırlığında altın bir sikke olan Bizans *nomisma*'sı, eski Roma ve Frank madeni paralarının yanı sıra, uluslararası ticarete hâlâ en çok kullanılan paradır. Söz konusu *solidus* –daha sonra Fransızcalaştırılarak "sol" veya "sou" olacaktır–, Avrupa'daki büyük ticaret merkezleriyle bunları birbirine bağlayan Yahudi ve Yunan tüccarlar arasında sadece gösterge para görevi görür, gerçekte tedavül etmez. Doğuya daha ziyade altın, Batıya ise gümüş hâkimdir.¹⁷

Etrafı duvarlarla örülü büyük kasabalar olan *castrum*ların yanına, VI. yüzyılın sonunda yeni Yahudi topluluklar yerleşir. Yahudiler limanlarda, Roma İmparatorluğu'ndan beri, iktidarda kim olursa olsun ellerinde tutmayı başardıkları ticaret ağını yönetirler. Mısır papirüsü Marsilya'ya, Kuzey Afrika ve Sicilya buğdayı Ostia'ya gelir. İspanya'dan gelen zeytinyağı, kuzey Galya'da bile satışa sunulur. Hint ve Çin baharatları, o sırada bir liman olan Narbonne'a gelir. Konstantinopolis'e özgü ipek işleri, Ravennalı tüccarlara teslim edilir. Verdun fuarında, Sakson köle ticareti yapılır; bu köleler daha sonra İspanya ve Doğuya dağılır.³⁴ Yahudiler bu şehirlerde ticaret ve zanaatla uğraşırlar. Marjinal

bir faaliyet olan ve tüketim amaçlı verilen borçlarla sınırlı kredi, Yahudilerin tekelindedir. Yatırım henüz yaygın değildir; müteşebbis ruha kötü gözle bakılır. Kitab-ı Mukaddes'in Vulgata çevirisinden alınan "riba" (*usura*) kelimesi;²³⁷ para bazlı herhangi bir işlemde elde edilen kazançta, dolayısıyla ticari kazançta olduğu kadar, çok ufak bir menfaat sağlasa dahi krediye uygulanan faize de gönderme yapar. Kelimeye yüklenen bu genel anlam; IX. yüzyıla kadar neredeyse bütün girişimcilere, hatta borç para veren herkese, uyguladıkları faiz oranı ne olursa olsun, XIX. yüzyıla kadar "tefeci" yaftası vurulmasına neden olacaktır.

Historia Francorum'un yazarı Başpiskopos Grégoire de Tours, 584'te, yaşadığı şehirde Armentarius adında Yahudi bir ikrazatçının öldürüldüğünden bahseder.³⁴ II. Clotaire 613'te, Dagobert ise 629'da, –Vizigotlardan geri alınan– Languedoc bölgesinde yaşayan Yahudileri bir kez daha vaftizle sürgün arasında bir seçim yapmaya zorlar. Narbonne, Carcassonne, Agde, Béziers ve Nîmes 719'da Müslüman bir general tarafından istila edilir. Charles Martel, İslamiyetin kuzeye doğru ilerleyişini 732'de Poitiers'de durdurur, 737'de Carcassonne ve Béziers'yi geri alır. Narbonne'da ise Müslümanlar, Hıristiyanlar ve Yahudiler birlikte yaşamaya devam ederler. Kısa Pépin 755'te Lombardları yenerek İtalya'da fethedilen toprakları "Aziz Petrus'a adayacağına" dair papaya bir yıl önce verdiği sözü yerine getirir. Papalık Devleti böylece kurulur. Pépin 759'da, Vizigotların da yardımıyla, Narbonne'u Müslümanlardan geri alır. Bu şehirde yaşayan Yahudilere, savaş sırasındaki tarafsızlıklarının mükâfatı olarak cemaat nezdinde örgütlenme ve mirasçılara sahip oldukları gayrimenkulleri bırakma hakkını tanıır. Gelecek altı yüzyıl boyunca böyle bir ayrıcalık ancak çok nadir olarak tanınacaktır.

Karolenj altın çağı

Papa III. Leo, İsa'nın nasıl tasvir edileceğine dair sert bir anlaşmazlık içinde olduğu Bizans imparatorunun karşısına güçlü bir rakip çıkarmak amacıyla, 800'de Şarlman'a Batı Roma İmparatoru tacı giydirir. Şarlman'ın Avrupası; IV. Konstantin'in imparatorluğuna, Harun Reşid'in Mezopotamya'sına ve II. Abdurrahman'ın Córdoba emirliğine kıyasla, henüz çok fakirdir. Şarlman, paranın değerini yeniden hesaplayarak başlar. Gümüş ölçü alınarak iki gösterge para (*livre* ve *sou*) ile tedavül edecek tek bir madeni para (*denier*) belirlenir.¹³ Şarlman; siyasi üstünlüğünü perçinlemek, ülke içindeki ticareti teşvik etmek ve imparatorluk dışına yapılan ticareti azaltmak için, özel şahısların uluslararası mübadele araçları imal etmesini yasaklar, para basan devlete bağlı atölyelerin sayısını azaltır.¹⁷ Yahudi tüccarlar, önemli fuar merkezleri olan Sens, Verdun ve Troyes üzerinden Doğu malları ithal etmeye devam ederler.

Narbonne'da, Makhir adında bir haham 800'e doğru dini bir okul kurar. Şehrin büyük kısmı Şarlman tarafından Makhir'e verilir. Burası, eskiden Babil'de olduğu gibi, başında "sürgün prensi" bulunan bir çeşit mini "krallık" halini alır. Bu unvan kalıtsal olup, nesilden nesile devredilecektir. Şarlman, Bağdat halifesine Isaac adında Narbonnelu bir Yahudi'yi 797'de elçi olarak gönderir (bekli de yukarıda bahsi geçen Isaac). Isaac 802'de, bir su saati ve bir fil ile geri gelir.

İmparator, Karolenj krallığının ekonomik gelişmesini körüklemek için, Yahudileri ülkesine çekmenin yollarını arar. Yahudi bir hekim ve tarihçi olan Joseph HaKohen, XVI. yüzyılda bu konuda şöyle yazacaktır: “Hıristiyanlar ile Mağribîler savaşırlar. Bu dönem, İsrail için çile dolu bir dönem olur. Fransa Kralı İmparator Şarlman, Roma’dan Luccalı Rabbi Kalonymos’u getirir. Kalonymos; hayatta kalan Yahudileri Almanya’ya yönlendirir, Yehuda’nın dağılmış halkını toplar. Şarlman, onlarla ittifak kurar. Böylece bu Yahudiler, Almanya’da, eskiden olduğu gibi Tanrı’nın Yasalarını öğreten okullar kurarlar. Rabbi Kalanymos ise onların lideri olur.”²⁹³ Öte yandan Şarlman, Yahudi tüccarların *more judaico* yemini, yani kendi Kitab-ı Mukaddes’leri üzerine yemin etmelerine izin verir; *magistri Judaeorum* adıyla bilinen bazı Hıristiyan memurları ise, ticaretle uğraşan Yahudileri kollamak ve korumakla görevlendirir. Gerçek anlamda Yahudilere özel bir idare oluşur.

Ülke çok fakirdir. Eşkya çeteleri, sefalet içindeki insanlar ülkeyi arşınlar. Muhtaçlara yardım etmek, prensipte gelirinin üçte birini fakirlere vermesi gereken Kiliseye düşer. Şarlman’ın emirlerinden biri, “Kilisenin tahsil ettiği ondalık vergisinin, Kilisenin bakım masraflarını, rahiplerin geçimini ve fakirlere yardım parasını karşılamak üzere, şahitler önünde üçe bölünmesi gerektiği”nin altını çizer.¹⁶⁰

Şarlman’ın saltanatını anlatan ve “St. Gallen Keşişi” adıyla tanınan bir tarihçi;⁶⁰ Şarlman’ın bir gün, dostu olan Yahudi bir tüccardan, gelirinin üçte birini fakirlere dağıtma zorunluluğunu hiçe sayan, özellikle açgözlü bir piskoposu tuzağa düşürmesini istediğini anlatır. Söz konusu tüccar, bir fareye parfüm sürer ve “daha önce hiçbir yerde eşine rastlanmamış bu hayvanı Yahudiye’de bulduğunu” iddia ederek fareyi piskoposa gösterir. Piskopos fareyi üç *livres* karşılığında satın almak ister. Yahudi tüccar, “Böyle değerli bir obje için ne gülünç bir fiyat!” diye haykırır. “Böyle ucuz bir fiyata satmaktansa denize atarım daha iyi.” Bunun üzerine piskopos on *livres* teklif eder. Tüccar şöyle cevap verir: “İbrahim’in Tanrısı, emeğimin meyvesi ve ekmek paramı bu şekilde kaybetmeme asla razı olmaz.” Piskopos 20 *livres* teklif eder. Tüccar, fareyi değerli bir kumaşa sarmalayarak çıkıp gidecekmiş gibi yapar. Piskopos tüccarı çağırarak ona tam bir gümüş para teklif eder. Parayı kabul eden tüccar, doğru Şarlman’a giderek nihai satış fiyatını ve olayın nasıl geliştiğini anlatır. Bunun üzerine Şarlman; piskoposları toplantıya çağırır, olağan işler görüşüldükten sonra, Yahudi tüccarın elde ettiği parayı getirterek meclise gösterir ve şöyle der: “Siz piskoposlar, boş şeylerin peşinde koşacağımıza, fakirlere, onların aracılığıyla da Mesih’e hizmet etmelisiniz.. İşte içinizden birinin, birazcık parfüm sürülmüş adi bir ev faresi için Yahudi bir tüccara ödediği para!..” Anekdotu göre, “foyası ortaya çıkan piskopos, imparatorun ayaklarına kapanarak af diler.”⁶⁰

Gerçek veya uydurma, bu tip anekdotlar, Kilisenin gözünde ne Şarlman’ın ne de Yahudilerin imajına herhangi bir olumlu katkıda bulunmaz.

Şarlman’ın oğlu Dindar Ludwig de etrafına çok sayıda Yahudi toplar. İspanyol keşiş Agobard’ın, *Yahudilere Karşı 814’te Yazılmış Beş Mektup*’ta anlattığına göre, Ludwig’in özel danışmanlığını yapan Zedekiah adında bir hekimin kral üzerinde öyle güçlü bir etkisi vardır ki, “dalkavuklar ona pahalı hediyeler sunarak onun gözüne girmeye çalışırlar.”⁶⁰ Yahudilere arka çıkmak böylece sarayda

moda haline gelir. “Hatta bazı derebeyleri Şabat kutlar, hahamların vaazlarını o sırada son derece cahil olan rahiplerle keşişlerinkine tercih ederler.”⁶⁰ Hükümdar, Yahudileri “yanına çekmek ve ticari seferlerinde onları koruyabilmek için” onlara pasaport dağıtır. Lyon başpiskoposu olan Agobard’ın bütün itirazlarına rağmen, 813’te Yahudilerin yeni sinagoglar inşa etmelerine izin verir; onlara Büyük Perhiz boyunca ticaretle uğraşma ve Şabat’a riayet etme hakkı tanır. Agobard, imparatorun üç oğlunu da babalarına karşı isyana teşvik ettikten sonra, nihayet sürgüne gönderilir.

Karolenj barışı; Anadolu’dan, Balkanlar’dan ve İtalya’nın güneyinden çok sayıda Yahudi’yi çeker. Kilise ve soyluların düşmanca tavrına rağmen, Yahudi topluluklar Provence ve Champagne bölgelerine, Ren kıyılarına, İtalya’nın kuzeyine, ilk fuarların yolu üzerinde bulunan her yere yerleşir. Yahudiler, Córdoba’da olduğu gibi buraya da, bağcılık ve zanaat konusundaki tecrübelerini, Anadolu ile olan ticari ilişkilerini taşır.³⁴ Doğudan zenginlik ve bilgi transferi yaparlar.

Kiliseler ile sinagoglar arasında henüz bir fark yoktur. İlahiler birbirine benzer. Çok sayıda Hıristiyan, cumartesi günleri çalışmaz. Rahipler ile hahamlar tartışır, içli dışlı olurlar, ticaret yaparlar ve ahbaplık ederler. Din değiştirmiş Yahudiler tarafından Öl diline çevrilen Midraş veya Haggadah külliyatı, “gülünç öyküler” gibi sunulur. *Sanhedrin 91 a*’da bahsi geçen kör adam ve felçli adam meselleri, Aziz Martin’in hikâyesine dönüşür.³⁸⁸ IX. yüzyılın sonunda, 20.000 civarında Yahudi Germania’ya, 30.000 Yahudi ise Galya’ya yerleşir.

Hıristiyan Avrupa sınırları içerisinde, Yahudilerin nüfusu 100.000’e yaklaşır. Bu topluluk, o sırada dünyanın başka yerlerinde yaşayan 6.000.000 Yahudi’nin önemsiz bir kısmını oluşturur. Geriye kalan Yahudilerin çoğu İslam diyarında ve Bizans’ta, birazı da Orta Avrupa’da yaşar. X. yüzyılda tüccarların yerleştiği Viyana’da (bugünkü Avusturya), Almanya Yahudileri için kullanılan Aşkenaz kelimesi ortaya çıkar. Rivayete göre bu kelime, Nuh’un küçük torunlarından birinin adından türemiştir (söz konusu torunun babasının adı da, telaffuzu Germania’yı çağrıştıran Gomen’dir...).

Feodal Yahudilik

Feodal sistem yavaş yavaş yerleşir. X. yüzyılın başında, asiller ve hür insanlar, köylüleri tarımda çalışmalarına karşılık korur. Yahudiler ise ne hür ne de serftir, ne silah taşımaya ne de toprak sahibi olmaya hakları vardır. Yahudiler, yabancı vergi mükellefleridir, bir prensin başka imtiyazlar karşılığında bir vasala veya manastıra devredebileceği bir gelir kaynağıdır.

Buna karşılık, Avrupa’da yeni kurulan ticari şehirlerin efendileri, Yahudileri kabul ederek onlara toprak, ayrıcalık ve hatta “haklar belgesi” verirler. Zira tüccara ihtiyaçları vardır ve Yahudilerin kabul edildikleri şehirlere zenginlik götürdüklerini fark etmişlerdir. Renanya’da yer alan Speyer’da Rüdiger adında bir piskopos, 1004’te şehrinde yaşayan Yahudilere bu tip bir belge verir ve şöyle yazar: “Yahudilerin buraya yerleşmesini sağlayarak bölgemizin şanını bin kat artıracağıma inanıyorum.” Böylece yüzlerce cemaat, Champagne bölgesine, Ren, Loire ve Sen nehri kıyılarına, İtalya’nın kuzeyine ve Polonya’ya yerleşir. Galya’nın güneyinde, bazı Yahudiler toprak sahibi olur, bazen topraklarını kendileri işlerler. Hıristiyanlar ile içmeleri yasak olduğu halde, bağcı olanları bile

vardır (Talmud şöyle der: “Goyların¹⁴ şarabı, kızları yüzünden haramdır. Birlikte içmemek gerekir”). Başka dinlere mensup kişilerle yapılan evliliklere karşı duyulan korku tekrar karşımıza çıkar. Ancak burada yaşayan Yahudiler, İslam diyarındakilerle Mezopotamya’dakilere kıyasla, genellikle tarım işleriyle daha az uğraşır. Bunun nedeni her şeyden önce Kilisenin, toprakları, ondalık vergisi yükleyebileceği Hıristiyanlara emanet etmeyi tercih etmesidir. İkinci nedeni ise, Yahudilerin köle çalıştırmaya hakkı olmamasıdır. Köle olmadan yaygın tarım yapma imkânı yoktur. Son neden ve en önemlisi, sürgün tehditleri Yahudileri hareketli kalmaya mecbur eder. Avrupa’daki diaspora ancak şehrili olabilir.

Şehirlerdeki cemaatler (*universitas Judaeorum*), tüzel kişilerden oluşur. Başka yerlerde olduğu gibi bu cemaatlerin de meclisleri, mahkemeleri, yardım sandıkları ve sinagogları vardır. Çok çeşitli mesleklerden Yahudi bulunur: hekimler, kumaş boyacıları, sepiciler, araba yapımcıları, terziler, marangozlar, demirciler, kuyumcular, bankacılar, dülgerler. Hıristiyan tüccarlar rekabetten endişe eder. IX. yüzyılda, Quierzy buyruğu ile, Yahudi tüccarlara Hıristiyanlar için ondalık vergisi ödeme şartı getirilir.

Kredi işlemleri nadirdir; çağın Yahudi karşıtı *Adversus Judaeos* külliyyatında dahi bahsi geçmez.⁶⁰ Mahkeme kararlarında (bu kararlar tarafların kimliklerini, sözleşmenin yapıldığı tarih ve yeri, faiz oranını belirtmez) bahsi geçen miktarlar ise önemsizdir. Yine de bu işlemler yok değildir. Değişik sosyal kesimlerden gelen Hıristiyanlar, Yahudilerden borç para alır, borçlarını ödemeyi ise genellikle ahlaki bir zorunluluk sayarlar. Mesela Toulouse Kontesi Dhuoda, oğlu Guillaume’a hitaben yazdığı *Liber manualis*’te, oğluna, babasının Yahudi alacaklılara olan borçları dahil olmak üzere bütün borçlarını ödemek zorunda olduğunu hatırlatır.⁶⁰ Yahudiler manastırlara da borç verir. Mesela Montmorency’de Ursellus adında biri, Saint-Denis Manastırı’na verdiği borç üzerinden %28’lik bir faiz almıştır.¹⁷⁶

Borç talepleri ekonomik gelişmeye bağlı olarak artar; sonuçta bireysel olarak borç verenlerin kapasitesini aşar. Bunun üzerine hâkimler, Yahudilerin bir araya gelerek Hıristiyanlara yönelik borç para fonları kurmalarına izin verir. Nihai borçlunun Hıristiyan olması kaydıyla, Yahudiler arasında faizle borç alıp verme böylece mümkün hale gelir. İki yüzyıl sonra, yani XI. yüzyılda, Almanya’da yaşayan Rabbi Gershom şöyle yazar: “Yahudi olmayan biri, kendisine faizle borç para verilmesi için, bir Yahudi’nin başka bir Yahudi’den para bulmasına izin verirse, bu meşru bir işlemdir; zira birinci Yahudi, Goy ile yapılan borç verme işleminde tedarikçilik etmiş olur.”¹⁷⁶ Yahudi cemaatleri gitgide, ikrazatçı olmaları şartıyla kabul görmeye başlar; zira ikrazatçılık Hıristiyanlara yasaktır.

Anapara ile genellikle yılda %60’ı geçen faizin geri ödenmesini teminat altına almak için, ikrazatçılar rehin almaya başlar. Ya rehin konusu mal, gelir üretir ve borç alan bu geliri kendine saklar; bu (*mort-gage*) “ölü rehin”dir. Ya da rehin konusu malın geliri, önde gelen Hıristiyanların önünde yapılan ve borcun ödenmemesi durumu hariç mülkü elden çıkarmamayı öngören rehin sözleşmesi karşılığında, borç verene faiz olarak bırakılır; bu ise (*vif-gage*) “canlı rehin”dir.

X. yüzyılın ikinci yarısında, borç talebi gittikçe artar, borç alanların borç verenler üzerindeki

baskısı endişe verici bir hal alır. Rehin konusunda şiddetli tartışmalar yapılır. Rabbi Meshulam ben Kalonymos, istenen faize eşit geliri olan taşınmazların rehin alınmasını tavsiye eder.³⁴ Rehin bazen para getirmez. Manastırlar, “muteber” şahitler huzurunda, parasal kazanç sağlamayan, Yahudi ikrazatçıların ne kullanma ne de satma şansı olan değerli eşyalarını, ayin kıyafetlerini ve dini eşyalarını rehin verir. Borç veren, ancak borcu alanın rehini geri alma isteğine bel bağlayabilir.

Henüz Yahudiler dışında kimsenin borç verme hakkı yoktur. Çoğu zaman Yahudiler, başka mesleklere sahipken yanı sıra ikrazatçılık da yapmaktadır. Her yerde “Borç para veren ancak Yahudi’dir” denmektedir.¹³⁴ Zamanın birçok dilinde “Yahudileşmek”, “faiz almak” anlamına gelir.²³¹ Bu tabir hiç de iyi niyetli değildir. Bu durumdan endişe duyan Yahudiler, bu işten kurtulmaya çalışırlarsa da çabaları boşa gider. Artık mal alım satımından elde edilen ticari kazançlara değil, sadece ve sadece borç para vermeye “riba” denmeye başlanır. Tefeci Yahudi’dir, Yahudi tefecidir...

Fuar Yahudileri

Babil ve Filistin’deki “merkezler”e olan mesafe, Hıristiyan Avrupa’da oluşan toplulukların özgünlüğünü tetikler. Burada baş açık dua edilir, (Tanrı’nın adını yücelten) *Kadiş* duası anne baba hayattayken okunur. Entelektüeller, her türlü bayram için dini şiirler yazar, Talmud öğretiminde yeni yöntemler geliştirirler. Artık ne Kudüs’ten, ne Bağdat’tan ne de Córdoba’dan cevap beklenir. Babil Yahudiliğinin merkezi olan Sura Akademisi; öncelikle Yahudilere, daha sonra Yahudi olmayanlara, dolaylı yoldan dahi olsa, faizle borç vermenin yasak olduğunun altını çizdiğinde kimse bir heyecan göstermez.

Âlimler aynı zamanda tüccar da olduğundan, üstatlar arasındaki buluşmalar doğal olarak fuar şehirlerinde –Almanya’da Mainz ve Worms, Fransa’da Troyes ve Sens– gerçekleşir. Hem ürünlerini satarlar hem de çağın dini anlaşmazlıkları hakkında tartışır. Görüşleri daha sonra başka tüccarlar aracılığıyla bütün Avrupa’ya yayılır ve içtihadı dönüştür.

Mainz’da yaşayan Rabbi Gershom Maor ha Golah (“Sürgünün Işığı”), Avrupa’da yaşayan Yahudilere çokeşliliği nihai olarak yasaklar. Talmud’un halen izin verdiği çokeşlilik, İslam topraklarında geçerliken, Roma İmparatorluğu’nda geçerliliğini uzun süre önce kaybetmiştir. Ancak İslam topraklarından Hıristiyan Avrupa’ya gelen Yahudi toplulukları için bu kuralın tekrar hatırlatılması gerekir. Worms’ta yaşayan Rabbi Eleazar, mali işlemlerde Yahudilere biçilen rolden endişe duyar. Tehlikeyi sezen Eleazar, –dini nedenlerden değil, siyasi ihtiyat adına– Yahudi olmayanlar da dahil olmak üzere hiç kimseye faizle borç verilmemesini salık verir. Ancak kimse dinlemez. Zaten reddetmek mümkün müdür?

Avrupa’nın ilk ticaret merkezlerinden biri olan Troyes’da, Fransızca yazar ilk düşünürlerden Salomon ben Isaac ortaya çıkar. Metzli Isaac ben Yehudah’ın müridi, Mainz’lı Gershom Maor ha Golah’ın öğrencisi, meslekten bağcı ve şarap tüccarı olan Salomon ben Isaac, Raşi adıyla tanınır.³⁷³ 1060 –bu tarihte 20 yaşındadır– ila 1105 yılları arasında, Kitab-ı Mukaddes’i ayet ayet, Talmud’un

ise neredeyse tamamını tefsir eder. Bu tefsirlere ek olarak, Avrupa'nın muhtelif yerlerinde yaşayan cemaatlerden gelen sorulara 350 adet *responsae* kaleme alır.³²⁵ Çoğu zaman zor İbranice kelimelerin eski Champenois'daki¹⁵ karşılıklarını veren Raşi, eski Fransızca dilbilgisinin tarihi gelişimini aydınlatan son derece değerli bir kaynaktır. Dikkate değer bir ilahiyat uzmanı ve döneminin insanı olan Raşi; dini yasaları açık ve basit bir biçimde yorumlarken, aynı zamanda içtihadı da hatırı sayılır şekilde modernleştirir. Mesela Yahudilerin Hıristiyanlarla kaynaşmasına izin verir: "Goylar ile iş yapmadıkça geçimimizi sağlayamayız; zira onlarla birlikte yaşıyoruz ve onlara bağımlıyız."³²⁵ Tüccarları, tarafların dini kanunları ihlal etmeksizin riayet etme arzusunu açıkça belirttikleri yazılı sözleşmeler düzenlemeye teşvik eder. Fuarların nasıl yürüdüğünü çok iyi bildiğinden, yeni bir fiyat

düzenlemesi yayımlar. Mesela hasadın önemli bir bölümünü düşük fiyattan satın alıp daha sonra satmak üzere istifleyen ve bu şekilde muazzam kâr elde eden, ancak "adil fiyat" prensibine uyar gözüken zengin tüccarlara karşı uyarır. Ücretlilerin üç yılla sınırlı iş sözleşmelerinden yararlanmalarını talep ederek durumlarını iyileştirir. Yevmiyeli işçilerin, iş bırakma eylemleri işin durması dışında herhangi başka bir maddi zarara sebep olmadıkça, istedikleri her an işlerini bırakmalarına izin verir; bu işçilere, ücretlerinin çalıştıkları süreye denk gelen bölümünün tamamını ödeme alma hakkı tanır.

Raşi, ölümüne yakın, ilk Haçlı Seferine bağlı olarak gerçekleşen katliamlardan duyduğu endişe dolayısıyla, çalışmalarını tamamlamaya vakit bulamamıştır.³⁷³ Raşi'nin Talmud metinleri üzerinde yaptığı düzeltmeler, Talmud'un daha sonraki bütün baskılarında aynen alınacaktır. Raşi'den sonra öğrencileri "Tosafistler" (*Tosafa* "ek" demektir) olarak anılacaktır; zira üstadın yazdıklarına "eklerler" (Vitry'li Simhah ben Samuel, Chemayah, Yehudah ben Abraham, Joseph ben Yehudah, Jacob ben Simeon gibi). Raşi'nin üç kızı, öğrencilerinden üçüyle evlenecektir. Torunlarından Samuel ben Meir, Raşi'nin, Talmud'un ekonomiyle ilgili bölümlerinden biri olan *Bava Basra* tefsirini tamamlayacaktır. Rehinci, vergi tahsildarı ve bağcı olan bir başka torunu Jacob Rabbenu Tam, başka yoldan para kazanma imkânı olmadığı takdirde, Yahudi olmayanlara şarap satılmasına izin verecek ve şöyle yazacaktır: "Ne zaman yüklü miktarda bir zarar söz konusu olduysa, Tevrat daima İsrail'in parasıyla ilgilenmiştir. Öyleyse ben neden daha az anlayış gösterip, bunun caiz olduğuna karar vermeyi reddedeyim?"³⁴ Raşi'nin uzak müritlerinden Praglı Maharal, XVII. yüzyılda, Orta Avrupa'nın en büyük Yahudi din bilginlerinden biri olacaktır. Hatta Raşi'nin etkisi, Yahudi dinini aşacaktır. Fransisken keşiş Nicolas de Lyre (1270-1340), Raşi'nin yazdıklarını okuyacak, kendi Kitab-ı Mukaddes yorumunda Raşi'den sık sık alıntı yapacaktır.

Raşi, Hıristiyan dünyasının ekonomik ve siyasi uyanışında en önemli rolü oynamış olan âlim tüccarların altın çağının en büyük simgesidir.

8. Yahudi tüccarlar Batıya gidiyor

Bu büyük jeopolitik sarsıntılar sırasında Yahudiler, dünyanın bir ucundan ötekine gidip gelebilen

neredeyse tek insan topluluğudur. Müslümanların kontrolündeki Akdeniz limanları (İspanya'dan Mısır'a, Filistin'den Lübnan'a), Hıristiyan tüccarlara kapalıdır. Cenova ve Pisa, Müslüman korsanlara karşı çetin savaşlar vermek zorundadır. Kara yollarında durum bundan da kötüdür; zira İslam, hemen Bizans

sınırlarında başlamaktadır. Yahudi tüccarlar ise, Müslüman veya Hıristiyan bütün önemli kara ve deniz ticaret merkezlerinde mevcuttur: Cenova, Palermo, Kayravan, İskenderiye, Fustat (bugünkü Kahire), Kos, Aden, Ramla ve Sijilmosa (Fas'ta çölün ortasında, kervanların uğrak yeri olan vaha). Mezopotamya'dan Fas'a, Kafkasya ve Kırım'dan İspanya'ya, Basra Körfezi'nden Malabar kıyılarına her yerde dolaşırlar. Bu tüccarlar, bir çeşit lonca kurarlar. Bu lonca, bazı müşterilerin sadece kendisiyle çalışmasını sağlar³⁴ ve sadece kendisinin yürütebileceği alışverişler düzenler. Kahire'de bulunan arşivler sayesinde,⁴⁵ o çağın tüccarlarının âdetlerini biliyoruz. Bu âdetler şüphesiz daha önceki yüzyılların âdetleri ile aşağı yukarı örtüşmektedir.

Çok sayıda Yahudi tüccar, gemilerle taşınan mallarına (tekstil ürünleri, kumaş boyaları, ilaç, parfüm, bakır, tunç, şeker, şurup, yağ, balmumu, şarap, kurutulmuş balık, altın ve gümüş paralar, elyazmaları – buna karşılık silah veya köle ticaretine rastlanmaz) bizzat eşlik eder.⁵ Mallarını, su ve termitlerden korumak için her türlü tedbiri alırlar. Bu yüzden paketleme ile kâğıt, kumaş ve düğüm konusunda uzmandırlar. Müşterileri genellikle mallarını ithal eden başka Yahudi tüccarlardır. Ürünlerini tanıtmak amacıyla, komisyon karşılığı çalışan “reklamcılar” kullanırlar. Aşırı riske girmemek için, savaş zamanları hariç, yükü birden fazla gemi arasında paylaşırlar. Savaş zamanında ise, bazen tek bir gemi ile, hayatları pahasına kendilerine yol açmaya çalışırlar. Tedarikçileri olmadıkça, hükümetler ve ordularla ilişkileri yok gibidir. Deniz, çöl veya emniyetsiz bölgeler (Suriye, Yemen, Mısır) üzerinden gelen konvoyları için koruma talep ettikleri olur. Bazen korsanlara esir düşerler, fakat kısa sürede serbest bırakılırlar (mesela Mumbai'de esir düşen Adenli bir Yahudi, kayınbiraderi tarafından Bangalore'da kurtarılır). Bazen bir şehirde yıllarca çürüyüp gider, ortaklarına ve akrabalarına umutsuz mektuplar yazarlar (mesela Tunuslu bir tüccar 1000'e doğru Amalfi'de sıkışıp kalmıştır; bir entelektüel, tüccar ve bankacı olan Nahrey ben Nissim, hayatının büyük kısmını istemediği halde Mısır'da geçirmiştir).

Bu tüccarların birbirlerine yazdığı mektuplar –günümüze ulaşanlar o çağda kaleme alınmışsa da, bu tip mektuplar daha önce de yazılmış olmalıdır– bazen uzun ve karmaşık, rafine ve ayrıntılı, süslü ve hatta şiirsel olsa da, bazen de basit muhasebe hesaplarından ibarettir. Durmadan haberleşirler, endişe ederler, kadere boyun eğerler. Yine de genel bir iyimserlik havası hâkimdir ve Tanrı'ya olan inanç tamdır. Bütün mektuplar, alıcılarının “şerefli mevkilerini muhafaza edebilmelerini” diler.⁵ XI. yüzyılda, Tunuslu Yahudi bir tüccar, başka bir ticari muhatabına gönderdiği mektubun sonunda şöyle yazar:

“Çok rica ederim, iki konvoy üzerinden bana ödenmesi gereken 2000 dinarı tahsil edin. Bu parayla en iyi kalite balmumu, mümkünse en iyisi olan Misari balmumu ve bulabildiğiniz kadar Fayymi bıçağı satın alın.”⁵

Bütün tüccarlar genellikle “Tanrı size başarı vaat eden fikirler ihsan etsin!” gibi nezaket kalıpları kullanırlar.⁵ Sicilya’dan Tunus’a, Mısır’dan Yemen’e, ceplerinde para olmadan, fakat gittikleri yerlerde borç para, barınak ve yerel piyasa hakkında malumat bulacaklarından emin bir şekilde yolculuk ederler.²⁵⁴ Ödemeler sırasında, paraların maden oranları üzerine uzun uzun tartışırlar. Bu oranlardaki dalgalanmalar, paylaşılması gereken artı veya eksi değer farkları yaratır. (Mahkemeler genellikle paradaki değer kaybının, alıcı ile satıcı arasında eşit olarak paylaştırılması yönünde karar verir.)

Tüccarlar; geniş Yahudi cemaatlerinin yaşamadığı, dolayısıyla doğal muhataplar bulamadıkları şehirlere temsilciler yerleştirirler. Bu temsilcilerin büroları aynı zamanda borsa, postane, banka, mahkeme ve (yolculuk sırasında ölen tüccarların aileleri için) noter görevi görür. Temsilciler bazen köle çalıştırırlarsa da, bu köleleri çabucak ya azat ederler ya da satarlar. Bazı yerlerde temsilciler Müslüman’dır. İki Yahudi tüccar arasındaki anlaşmazlığa bakan hâkimin kadı olduğu bile olur. Bu durumda kadı, Talmud kanunlarını uygular. Müslüman tüccarlar ile Yahudi tüccarlar, gemi inşa etmek veya ticaret yapmak üzere bir araya gelirler. Mesela 1000’e doğru Aden’deki Yahudi cemaatinin lideri Ma’mun, Aden ile Seylan arasında seyredecek muazzam bir gemi inşa etmek üzere, Bilal adında Müslüman bir armatörle ortak olur.

Bazı tüccarlar, sayısız yolculuktan sonra, daha önceden tanımadıkları şehirlere yerleşir. Mesela aslen İranlı olan Joseph ben Jacob ibn Awkal, İspanya ve Sicilya’ya yapmış olduğu birçok yolculuktan sonra, 969’da Fatımiler ile birlikte Mısır’a gelerek Fustat’a yerleşir. Aile arasında Farsça konuşulur; kendisi İbranice, Yahudi Farsçası ve Arapça dillerinde, son derece rafine bir üslupla yazar. Asya’yla ve Müslüman dünyasıyla ticaret yapar; Kayravan üzerinden gelen Kara Afrika mallarını Sijilmosa’dan satın alır. İnci ve elmas ticaretinde uzmanlaşır; bunları değerli ağaçlar, baharat, parfüm, ipek eşyalar, sabun, Sudan altını ve İspanya gümüşüyle takas eder. Aynı kanallardan, Kahire’de temsilcisi olduğu, yok olmakta olan Bağdat akademilerinin soru ve cevaplarını alır.

Aden’deki en önemli Yahudi ailesi olan Ma’munlar, armatörlük yaparlar (o çağda bir Yahudi için Hint Okyanusu’nda armatör olmak, Akdeniz’de armatör olmaktan daha kolaydır.)⁵ Bir başka aile ise, limanda uygulanacak gümrük tarifelerini belirler.

Yahudi tüccarların, Talmud kanunlarına göre düzenlenen sözleşmeleri ile alacakları ihtimamla muhafaza edilir. Poliçeler ve kredi mektupları, korsanların anlamaması için İbranice yazılır. Yerel polis İbranice harfleri çözmeye başlayınca, mektuplarda aynı harflerden yola çıkarak üretilmiş gizli kodlar kullanılır. Anlaşmazlıklar hahamlardan oluşan mahkemeler tarafından, geçiş yapılan ülkenin kanunlarına göre değil, Yahudi kanunlarına göre çözülür. Göçebe olan hukuk, tüccarlarla birlikte seyahat eder.

Yahudi tüccarlar, Doğu (çok az Arap Latince bilir) ile Batı (çok az Hıristiyan Arapça konuşur) arasındaki dil engelini de yıkar. İşlemlerin tek tip haline gelmesini sağlarlar; fikirleri taşırlar; belgeleri (Yunanca olanları Arapçaya, Arapça olanları Latinceye) çevirirler. Görünüş o ki, Hindu rakam sistemini Arap dünyasına tanıtan Yahudi bir tüccar, Arap rakam sistemini Hıristiyan dünyasına

tanıtın ise yine Yahudi bir tüccar olmuştur.⁶⁴ Daha başka yenilikler aynı şekilde bir dünyadan ötekine geçiş yapmıştır.²⁵⁴

Bu göçebeler, 15 yüzyıldır olduğu gibi o çağda da, yerleşik toplulukların işleyişi açısından vazgeçilmezdir. Ve yine başkaları için iyi olmayan hiçbir şey, onlar için de iyi sayılmaz. Böylece Yahudi tüccarlar; hem parçalanmış dünyanın düşman tarafları arasındaki ilişkileri, hem de kendilerini muhafaza etmeyi başarmış olurlar. Geçiş sağlayanın varoluş nedeni, geçiş düzenlemektir. Yahudiler hayatta kaldıysa, bu şu misyonu yerine getirmek içindir: aktarmak, zaman ve mekân içinde “geçiş sağlamak”.

Yahudiler ise –hem Abbasi topraklarında hem de Karolenj Avrupası’nda iyi karşılanırlar; İspanya’da hatırı sayılır nüfusa sahiptirler; iki egemen tektanrıci sistemin buluşmasında etkendirler–, Yahudi devletini artık sadece nostalji ile anarlar. Yahudi devletinin yeniden kurulması, onlar için Mesih’in gelişi kadar mistik bir umuttur. Zaten ikisi birbirine karışır.

Önemli jeopolitik sarsıntıların son şahitleri Yahudiler, dünya ekseninin Batıya kaydığının habercileridir. Onlar açısından Çıkış bitmiş gibidir. Bu dönemde dünya nüfusu iki katına çıkarken, katliamlar ve asimilasyon süreci, Yahudi nüfusunu yarı yarıya, 8.000.000’den aşağı yukarı 4.000.000’a indirmiştir.⁸⁶ Avrupa, vaat edilmiş topraklar mıdır? Çıkış’taki vaat edilmiş topraklar gibi, burası da başarı ve mutluluk, gözyaşı ve kan dolu olacaktır.

⁸ Bugünkü İznik (ç.n.).

⁹ Roma hukukunda *res nullius* ile hukuken kimseye ait olmayan mallar, *res omnium communes* ile beşeri hukuk gereği ticaret dışında kalan ve herkesin kullanımına açık mallar kastedilir (ç.n.).

¹⁰ Bir başka adıyla Ağlama Duvarı (ç.n.).

¹¹ Yazarın yorumudur, bazı kaynaklarda Ali’nin kurtarmaya çalıştığı yazar. (yay.n.).

¹² Yahudi din okulu (ç.n.).

¹³ Söz konusu para birimlerinin değeri ülkeden ülkeye, çağdan çağa değişmiş olduğundan Fransızca asılları aynen bırakılmıştır (ç.n.).

¹⁴ İbranice *goy* “ulus” demektir. Ancak tarihte “Yahudi olmayan” anlamında da kullanılmıştır (ç.n.).

¹⁵ Fransa’nın Champagne bölgesinde konuşulan diyalekt (ç.n.).

III

LEVİLİLER

(1096-1789)

1. *Doğuya yolculuk (1000)*
2. *Satılmış ikrazatçılar (1000 - 1260)*
3. *Yahudiler olmadan para (1260 - 1492)*
4. *İslam ve Polonya (1260 - 1492)*
5. *Keşifleri finanse etmek ve yok olmak (1000 - 1492)*
6. *Doğu Yahudiliği: Yedek tüccarlar (1492 - 1700)*
7. *Prensın Yahudileri, Yahudisiz prensler (1492 - 1700)*
8. *Sermayenin kalbinde kaçak Yahudiler (1492 - 1700)*
9. *Üç yeni dünya (1492 - 1700)*
10. *XVIII. yüzyılda milletlerin yaşamı ve ölümü*
11. *Saray tedarikçileri ve Sanayi Devrimi (1700 - 1800)*

İS I. binyılın sonunda Yahudiler, efsanelerin iddia ettiğinin aksine, ne zengin ne bankacı ne de prenslerin danışmanlarıdır. Yahudilerin neredeyse tamamına yakını fakir köylüler ve zanaatkârlardan oluşur. Bazıları esnaflara, zanaatkârlara, köylülere, manastırlara ve küçük derebeylerine ufak kazançlar karşılığında borç para veren zoraki ikrazatçılardır. Hükümdarların maliyecisi konumundaki çok az sayıda Yahudi, devlet yönetimlerinin oluşmasına yardımcı olur. Çoğu Müslüman İspanya, Mezopotamya ve Mısır'da yaşar. Birkaçı gemilerle veya kervanlarla yollara düşen tüccarlardır. Ne sınırları ne de prenslerin yasaklarını umursayan bu tüccarlar, gittikçe birbirlerine düşmanlaşan imparatorlukları bağlayan yegâne ağıdır.

Doğunun güneşi batmaya, Batının ateşi ise insanları yakmakla tehdit etmeye başladığında, Yahudileri hoş gören dünya çöküp, yerine onlardan nefret eden bir dünya yükseldiğinde, Yahudiler, yaklaşmakta olan savaşların ortasında kalmanın iyi bir şey olmayacağını tahmin ederler.

Nitekim bu savaşlar korkunç olacaktır. Dünyanın nüfusu, 1000'den XVIII.yüzyıla kadar, tahminen üç katından fazla büyüyerek⁸⁶ aşağı yukarı 250.000.000'dan 900.000.000' a ulaşırken, Yahudilerin nüfusu, katliamların ve zoraki din değiştirmelerin etkisiyle 4.000.000 civarında çakılıp kalacaktır.

İbrani halkı –o çağda yaşamış diğer birçok halk gibi– asimile olup tamamen yok olmadıysa bu, bundan 2000 yıl önce Tevrat'ın üçüncü kitabı Levililer'de (ya da “Ve O Çağırıldı”⁹⁰) toplanan hayata dair kurallara riayet edip bu kuralları aktarmayı başardıkları içindir. Din görevlilerine verilmiş bu talimatlar, Yahudi halkının kimliğini oluşturan şeylerin zaman içinde nasıl ayakta tutulacağına dair pratik uygulamaları düzenler: ittifak kuralları, önemli bayramlar, yiyeceklerle ilgili kurallar, dil, kültür, milli hafıza, hürriyet ahlakı ve bu arada ekonomi ahlakı. Nitekim Yahudi hayatına dair kuralların yanı sıra, Levililer, borçların silinme ve rehinlerin devir şartlarını da toparlar. Bu tuhaf bir karışım, olağanüstü bir önsezidir. Ortaçağ boyunca, hatta daha sonra, Yahudiler zoraki ikrazatçılara dönüşeceklerdir. Bu hizmetlerinden dolayı onlara kızılacaktır. Kapitalizmin doğuşunu finanse etmeye mecbur olan, fakat bunu yaptığı için de zulüm gören Yahudiler, kapitalizmin değerlerine biçim vereceklerdir. Muazzam maceralarla dolu bir yolculuk sonucunda, binlerce felaketin tam ortasında, para dünyasının kurallarının oluşmasına ve dünyanın parasının düzenlenmesine yardımcı olacaklardır.

1. Doğuya yolculuk (1000)

Bizans ve İslam: Çek ve muhasebe

İS I. binyılın bitmesiyle ve Bağdat inişe geçerken, Konstantinopolis'in elinde dünya ekonomisinin merkezi haline gelmek için her türlü koz mevcuttur. Asya, Afrika, Batı ve Pekin arasındaki buluşma noktası olan bu muazzam şehir, Çin metropolü ile, dünyanın en büyük şehirlerinden biridir. Konstantinopolis'in parası, malı, toprağı, askeri gücü ve ticari ağları vardır. Buna rağmen kendi yaşama zevki ve Helen nostaljisiyle felce uğramış, aşırı bürokratikleşmiş, lükse düşkün ve hayatından fazla memnun elitlerinin mücadelecisi ruha sahip olmaması nedeniyle, Konstantinopolis İslamiyete karşı üstünlük sağlayamaz.

Yahudiler Konstantinopolis'te kendi aralarında yaşar, fakat herkes için çalışırlar. Kumaş

boyacıları, kürkçüler, dokumacılar, esnaflar, tüccarlar, bilumum mal simsarları, –bazen saraya çalışan– giysi ve mücevher tedarikçileri olurlar. Çok azı ikrazatçı veya maliyecidir. Bizans İmparatorluğu artık kendi ağlarına sahiptir.

İmparator Justinianos'tan beri bir grup İbrani, kendilerini kabul ettirmek için özellikle Yunan ruhunu benimsemiştir. Bunlar Romanyotlardır. Çoğu zanaatkâr, kuyumcu, marangoz ve liman tüccarıdır. İsimlerini Yunancaya çeviren Romanyotlar, Kitab-ı Mukaddes okur, ayinlerini Yunanca yaparlar. Tevrat metinlerinden çok kendi hahamlarının tefsirlerine güvenen Romanyotlar, aralarındaki anlaşmazlıkları bazen imparatorluk kanunlarına göre çözerler. 1050'den sonra, gücünü yitirmekte olan Bağdat'tan kaçarak Bizans'ın başkentine ayak basan Yahudilerin ayinleri, Romanyotlarınkinden o kadar farklıdır ki, İmparator Aleksios Komnenos, iki grubun oturduğu mahalleleri ayıran bir duvar inşa ettirmek zorunda kalır. Bu iki Yahudi cemaati birlikte çalışıp birlikte ticaret yaparsa da, aynı sinagoglarda ibadet etmez, çok nadir birbirleriyle evlenirler. Bu dini bir bölünme olmayıp, yalnızca kültürel bir kopmadır.

Komşu İslam dünyası artık eskisi kadar rahat değildir. Córdoba'dan Kâbil'e, hatta daha uzak bölgelerde yaşayan cemaatler, Yahudi nüfusunun halen dörtte üçünü –yani 3.000.000'u aşkın bir nüfus– oluşturur. Yahudiler, Konstantinopolis'te olduğu gibi her yerde, ticaret, tarım ve zanaat sektörlerinde her türlü işte çalışırlar. Her yerde tecrit edilerek, sıkıştırılarak, “korunarak”, hakaret edilerek ve aşağı insanlarmış gibi muamele görerek yaşarlar. Oysa İndus Nehri ile Atlantik arasındaki alışverişin büyük bölümünü, kervanları ve gemileriyle ta Hindistan'da karabiber, Çin'de ipek arayan Yahudi tüccarlar sağlar.

Bundan böyle İslamiyetin, Yahudilerin dışlandığı Arabistan'daki dini merkezden başka merkezi yoktur. Bağdat artık dünyanın bir numaralı

Yahudi kenti değildir; Mezopotamya Yahudiliği, 1000 yıllık düşünce merkezi rolünü kaybetmiştir. Artık ne sürgünlerin lideri ne de gaon vardır. Halifelerin etrafında gittikçe daha az Yahudi maliyeci bulunur. Bağdat nüfusu erir: 1168'de Bağdat'ta, ancak 40.000 Yahudi yaşamaktadır. Sürükleyici hikâyeleri422 her zaman tarihi gerçekliğe uymayan Yahudi gezgin Tudelalı Bünyamin'e göre, 1177'de, Bağdat'ta halen 28 sinagog ile onlarca okul bulunur. Bir yüzyıl sonra, 1258'de, bir başka gezgin, sadece 16 sinagoga devam eden 36.000 Yahudiden bahseder. İslam hâkimiyetindeki her yerde olduğu gibi, Müslüman baskısı Yahudileri kendi mahremiyetlerinde ibadet etmeye zorlar. Hilafet topraklarında Yahudilerin nüfusu 1.000.000'dan azdır. Diğerleri İskenderiye'ye gitmiş veya İslam dünyasında dağınık halde yaşayan sayısız küçük topluluklara katılmıştır.

Halep, Musul, Şam, Fustat, Kayravan, Fes, Yemen ve İspanya'da yaşayan topluluklar, âdetlerini kendilerine göre düzenler, bazen yüzyıllarca aynı tüccar-âlim ailenin hâkimiyetinde yaşar. Bu cemaatler aşağılanır, zulüm görür. Mesela Fes'te, 1032'de, Abu Kama Tanim adında Arap bir lider, 6000 kişiyi katleder. 1062'de Marakeş'te oluşan bir cemaatin ibadet etmesi, 1150'den sonra, yeni kurulan ve özellikle hoşgörüsüz davranan Muvahhid hanedanı tarafından yasaklanır. Filistin'deki durum daha da acıktır. Akademilerdekiler dışında çok az Yahudi kalmıştır. Kalanlar ise, bazı şehirlerde aşağı insan muamelesi görür.

Zamanın en konuksever ve müreffeh İslamîyeti, Doğu ile Batı arasındaki zorunlu geçiş noktası Mısır'da yer alır. Şii Fatîmi hanedanı, 1000'den itibaren Mısır'da, Nil'in o zamana kadar tarihinde neredeyse hiç görülmemiş bir özgürlük ve refah ortamı yaratır. Bu Akdeniz toplumunda, Bizanslı ilahiyatçılar ile Yahudi âlimler yan yana yaşar, Müslüman düşünürlerle söyleşirler. Mısır'da yaşayan Yahudi cemaatlerini, halife nezdinde *nagid* temsil eder. *Nagid*, bu cemaatler adına, karşılıklı saygı çerçevesinde, vergi ve angarya konularını müzakere eder. Fatîmiler Mekke ve Medine ile civar bölgelerin kontrolünü ele geçirdiğinde, Kahire *nagidi* Filistin, Sicilya ve Kuzey Afrika'daki cemaatlerin sözcüsü haline gelir. Köylüler, zanaatkârlar, sarraflar, simsarlar ve kuyumcular, eski başkent Fustat'ın yanına kurulan yeni başkent Kahire'nin inşasına katılırlar. Yahudi mimarlar, El Azhar Camii'nin planlarını çizer; Yahudi denizciler, Yunanlarla birlikte, 1000 yıldan beri İskenderiye, İspanya, Sicilya, Pisa, Amalfi, Korfu, Umman ve Cochin'i birbirine bağlayan ticari ilişkiler ağını ellerinde tutarlar.

Tarihin çok sonra İtalyanlara atfedeceği üç buluş, ilk kez Yahudi tüccarlar tarafından kullanılmıştır. Bunlar; *çek* (satın alan tarafından satıcıya malın bedelini ödemek üzere verilen, üzerinde her iki tarafın da adları, paranın bulunduğu yer, ödenecek meblağ ve satın alanın kimlik kodu yerine geçen Kitab-ı Mukaddes'ten bir ayet bulunan belge), ödeme ertelendiğinde kullanılan *poliçe* ve alacak hareketlerinin kaydedildiği *çift taraflı muhasebe*dir.

Ancak Şii ve Fatîmi parantezi kısa süreli olur. Nil Nehri'nin yeterli seviyede yükselmemesi, kötü hasat ve açlık, 1164'te ekonomik karışıklıklara ve Kahire'de ayaklanmalara neden olur. Duruma hâkim olamayan halife, Halep'in Sünni atabeyi Nureddin'in ordularını yardıma çağırır. Düzeni sağlamak üzere yollanan ve Fatîmi Halife Âzîd'in veziri olarak atanan Kürt general Selahaddin²⁵⁸ (Selahaddin Yusuf bin Eyyub), daha sonra halifeyi ortadan kaldırarak Kahire'ye Sünni egemenliğini geri getirir. Nureddin'in -1174'te hemen hemen eceliyle- ölmesiyle, Selahaddin Suriye'yi Mısır'a bağlar, Mezopotamya ve Arabistan'ın bir bölümünün kontrolünü ele geçirir, 1187'de Kudüs'ü alır. Mısır Yahudilerinin durumunda bir değişiklik olmaz. Büyük çoğunluğu yine zanaatkâr ve tüccar olarak kalır. Abu Al Beygren adında biri, yeni halifenin hekimi olur. Abu Al Menagga ibn Shahah adında bir başkası, halifenin tarımdan sorumlu memuru olur, Nil Nehri'nden su taşıyan bir kanal inşa ettirir.

Bu parlak ve oldukça hoşgörülü İslamîyet döneminde Yahudilerin çok çeşitli olabilen kaderini hiç kimse, aynı zamanda haham, hekim ve prens danışmanı olan Musa ibn Meymun kadar güzel somutlaştıramaz. 1135'te Córdoba'da doğan Meymun, Muvahhid prensleri şehri istila edip Yahudi ibadetini yasakladığında 13 yaşındadır. Bunun üzerine Meymun'un ailesi, Muvahhid hanedanından biraz uzakta yer alan Fas'a göç eder ve göstermelik olarak İslamîyete geçer. Burada hürriyet peşinde koşan çok sayıda entelektüelle karşılaşır: Marakeş'e sığınmış büyük Aristoteles yorumcusu İbn Rüşd gibi, Müslümanlar ve çoğu Fes'e yerleşmiş Yahudiler. Burada gizliden gizliye Yahudi kalan Musa ibn Meymun, Talmud ile Yunan ve Müslüman felsefelerini inceler (daha sonra şöyle yazacaktır: "İslam'dan daha saf bir tektanrıcı din yoktur"²⁶²). Takvim üzerine kitap yazdığına 22 yaşındadır.

Muvahhidler, 1165'te Fas'taki yönetimlerini sıkılaştırır. Yahudiliğin gereklerini gizlilik içinde

yerine getirmek dahi çok güç bir hal alır. Mısır'daki özgür ortamdan etkilenen Meymun, 1165'e doğru İskenderiye'ye yerleşirse de, burada düşüş halinde bir şehirle karşılaşır (1177'de Tudelalı Bünyamin, İskenderiye'de topu topu 3000 Yahudi yaşadığını yazar). Meymun İskenderiye'de, Hint Okyanusu üzerinden ticaret yaparak zengin olmak üzere şehre kendisinden önce gelen erkek kardeşine kavuşur. Ancak kardeşi, 1169'da Kızıldeniz'de boğularak ölür. Zengin ve genç mirasçı Meymun evlenerek Kahire Yahudilerinin büyük çoğunluğunun yaşadığı Fustat mahallesine yerleşir. Burada kendini ilahiyat ve tıbb

verir. 1185'te, Şam'a yerleşen Selahaddin'in vekili Vezir Fazıl'ın hekimi olur. Yunan matematiğine ve Mısır bilimlerine tutkun hahamlar ile Müslüman âlimleri kabul eder. Meymun; Kuran'ın Aristoteles ile çatışmasından sarsılan bu entelektüellerle âlim tüccarlardan oluşan topluluğa, Yahudi felsefesinin insanlığın durumuna akılcı bir açıklama getirdiğini –Arapça dilinde– kanıtlamak ister.

1190'a doğru, *Şaşkınlık İçin Kılavuz* adlı eserini kaleme alır.²⁶² Bu kitapta, *Ataların Kitabı* ile Rabbi Hillel'in düşüncesini aşarak ve güncelleyerek bunları Yunan ve İslam dünyasına adapte eder. Kolektif ile bireysel, inanç ile mantık, Kitab-ı Mukaddes ile Aristoteles arasında –aynı anda İbn Rüşd'ün İslam için yaptığı gibi– yeni bir denge kurar. Meymun'a göre, herkes dinini dilediği gibi yaşamakta özgürdür (“Bir tek Tevrat için ilahi denebilir. Diğer yasalar insan elinden çıkmadır”²⁶²). İçinde yaşadığı tüccar ve gezgin dünyasında, bireysel sorumluluğu savunur. Buradan, en iyi hayırseverliğin “bağış veya borç veya bir daha yardıma muhtaç olmamak üzere kendine iş yaratırken fakir düşenle ortak olma yoluyla” yardım etmek olduğu sonucuna varacak kadar ileri gider.²⁶² Bir başka deyişle fakirlik, ancak zenginler fakirlerin projelerini finanse ederlerse yenilebilir. Nitekim yaratmak, zenginleşmenin tek şerefli yoludur. Öte yandan kişinin, eğer parası varsa, Yahudi olmayanlara borç vermesi ahlaki bir zorunluluktur. Tek şart, borç alanı aşırı yüksek faizlerle istismar etmemek ve tek başına bir kadına, kadını bağımlı duruma düşürmemek için, borç para vermemektir.

Meymun 1204'te öldükten sonra, Meymun'un çocukları, hahamlar ile cemaat liderlerinden oluşan bir hanedan kurarlar. Bu hanedan, Osmanlılar ülkeyi 1517'de fethedene kadar Mısır Yahudiliğine hâkim olacaktır. Söz konusu hanedan, Meymun'un oğullarından birinin kayınpederi ve zengin bir şeker rafinerisi sahibi olan Rabbi Abraham Hananael ile başlar. Mısır'da bulunan bütün haham mahkemelerinden sorumlu olan Hananael, Avrupa'ya satmak üzere Hindistan'da baharat, Çin'de ipek aramaya giden tüccarlar arasındaki her türlü anlaşmazlığa bakar.

Meymun'un eserleri kısa zamanda İslam ve Hıristiyan dünyasında yaşayan Yahudi cemaatleri arasında tanınır. Tüccarlar, Meymun'un kitapları ile dolaşırlar. Akılcı bireycilik ahlakının ana unsurları, özellikle Mısır ve bu Yahudi düşünür aracılığıyla kısa zamanda Hıristiyan Batıya ulaşacaktır. Meymun ayrıca, ileride Thomas Aquinas'a ilham kaynağı olacak bireysel ihsan ve ruhun sonsuzluğu konuları ile kapitalist ahlakı ortaya çıkaracak özgürlük ve sorumluluk değerlerini açıklığa kavuşturur. Daha ileride, çağdaşlığın kökenleri üzerine düşündüğünü iddia eden çoğu kişi, çağdaşlığın Yahudi ve İslami kökenlerini unutacaktır: Hillel, İbn Rüşd ve Meymun.

Karabiber ve kâğıt para

O çağda –ipek ile birlikte– karabiber, Doğunun en önemli zenginliklerinden biridir. Karabiber, özellikle Hindistan ve Malabar kıyısında (bugünkü Kerala) yetişir. Yüzyıllardan, hatta binyıldan beri, Yahudi tüccarlar kumaş ve mücevher karşılığında karabiber satın almaktadır. 1000’e doğru, Joseph Rabban adında birinin liderliğinde Cochin’e güçlü bir cemaat yerleşir. Bu cemaat, Mısır’dan gelen simsar ve tüccarlara aracılık eder. Durmak bilmeyen gezgin Tudelalı Bünyamin, 1180’e doğru burada, “komşuları gibi kara derili, dini yasalara riayet eden ve Talmud konusunda az da olsa bilgi sahibi” 1000 kadar Yahudi’ye rastladığını yazar.⁴²² Daha sonra çeşitli Hıristiyan gezginler de, Cochin ve Kodungallur’da Yahudi tüccarların varlığından bahseder. Bu yerler, ipek aramaya gittikleri Çin’e yapılan uzun yolculuklarda durak görevi görür.

Nitekim Yahudi tüccarlar, Marco Polo’dan en az üç yüzyıl önce Çin İmparatorluğu’na ulaşmıştır. Buzuy ibn Shahriyar adında Kahireli bir Yahudi, 950’de *Hindistan’ın Harikaları* adlı kitapta, 882’de Umman’dan Çin’e giden ve 912’ye kadar burada kalan Isaac ben Yehudah adında bir tüccarın hikâyesini anlatır. Bu tüccar Çin’den zengin dönmüş, daha sonra Sumatra’ya gitmiş ve burada öldürülmüştür. Umman, Pers devleti ve Hindistan’dan gelen bir tüccar topluluğu,²⁴⁸ 1000’e doğru Kaifeng’te Sarı Irmak üzerinde bulunan Henan vilayetine yerleşir. Burası o çağda Song hanedanının başkentidir. 60.000.000 Çinlinin ortasında kaybolan bu minik cemaat, her şeyden önce Yakındoğu’dan gelen tüccarlar için temsilcilik bürosu görevi görür. Bilumum mal simsarlığı yaparlar. Daha sonra Çin toplumu içerisinde başka işlevler üstlenerek zanaatkâr, köylü ve ikrazatçı olurlar. Bir yüzyıl sonra, Kin hanedanı zamanında, bu cemaatin üyelerinin izine imparatorluk yönetiminde, bazen önemli mevkilerde rastlanır. Özellikle bazıları, dünyanın başka birçok bölgesinde olduğu gibi, para ve hazineden sorumludur. Hatta bugün bazı Çinli araştırmacılara göre;⁴⁷² jütten kâğıt parayı 1154’te ilk kez Yahudiler üretmiştir. Yakın zamanda bulunan bir baskı levhasının dört köşesinde, İbranice harflere benzer harfler okunur.

O çağda Çin’in birçok şehrinde Yahudiler mevcuttur. Heilongjiang vilayetinde yer alan Shangjing’de (bugünkü Acheng), 1163’te inşa edilmiş bir sinagogun izine rastlanır. Anconalı Jacob adında, o sırada Kanton’dan geçmekte olan Yahudi bir tüccara atfedilen hatıralara inanacak olursak, 1271’de burada, Franklar, Cenevizliler ve Romalıların ortasında 2000 Yahudi yaşamaktadır. Jacob’a, Çin’in kuzey kesimlerine yerleşmiş on binlerce Yahudiden de bahsetmişlerdir. Bu topluluklar XIV. yüzyıla kadar, Yuan hanedanı altında refah içinde yaşar. Daha sonra Ming hanedanı egemenliğinde, dünyanın geri kalanıyla bütün iletişimleri kopar. Yüz milyonlarca Çinlinin ortasında birkaç bin Yahudi kalır.

Batıya hücum

XII. yüzyılın sonunda, Avrupa uyanmaya başlar. Kuzey ve Baltık denizleri boyunca limanlar kurulur ve birbirlerine bağlanır. Bolluk ve lüks sembolleri olarak görülen Hint Okyanusu ürünlerini getirtmek üzere yeni ticari ağlar oluşturulur. Bu ağlar Nürnberg, Mainz ve Troyes fuarları ile Venedik, Ravenna, Amalfi, Tunus, Konstantinopolis, İskenderiye, Umman ve Cochin limanlarından

geçer. Adı geçen bütün bu yerlerde güvenilir muhataplara sahip yegâne kişiler olan Yahudi tüccarlar, uzak Asya ve Afrika yollarının efendileri arasındadır. Mesela Sudan altınının nasıl getirileceğini neredeyse bir tek onlar bilir.

Ancak Avrupa'daki pazarlarını büyük ölçüde kaybederler. Bir yandan tarımda kaydedilen gelişmeler sayesinde, o zamana kadar Yahudilerin ticaretini yaptığı birçok malın (özellikle kumaş boyalarının) Avrupa'da üretimi sağlanır. Öte yandan İngiltere ve Flandre'daki yeni ticaret şehirlerinde yaşayan Hıristiyan tüccarlar, kendilerini yağmacılara karşı koruyabilmek için, Yahudi tüccarların binlerce yıllık örgütlerine benzeyen "hayır kurumları" etrafında toplanarak bundan böyle kendi kervanlarını düzenler ve finanse eder, geçtikleri her limana içlerinden birini yerleştirirler. Dayanışma artık Yahudilerin tekelinde değildir. Gotlandlı mevsimlik işçilerden oluşan bir dernek, XIV. yüzyılda Brugge'den Danzig'e, Lübeck'ten Riga'ya 170 Baltık şehrinde yaşayan mevsimlik işçileri bir araya getirecek bir *hansa* oluşturur.⁶⁹ Zaman zaman Mezopotamya ve Balkanlar üzerinden gelen Uzakdoğu malları, onlar aracılığıyla dolaşır. Yahudi tüccarlara ancak çok kazanç getirmeyen pazarları bırakırlar: buğday ve şarap. Yahudiler bu iki ürünü, Renanya fuarlarında piyasaya sürerler. Sonunda da Renanya'ya yerleşerek kimi yüzyıllardır burada yaşamakta olan küçük cemaatlerin nüfusunu artırırılar.

XI. yüzyılda Hıristiyan Batıda yaşayan Yahudi cemaatleri, aşağı yukarı 200.000 kişilik bir ağ oluşturur. Küçük nüfuslarına rağmen, bu cemaatler kapitalizmin doğuşunda istemeyerek de olsa stratejik bir rol oynayacaktır. Ticaretin farkına varan 25.000.000 Avrupalı Hıristiyan'ın borç verme hakkı bulunmazsa da, borç almaya ihtiyacı vardır. Birkaç "Tanrı katili" işlerini görecektir...

2. Satılmış ikrazatçılar (1000-1260)

Fuarlar ve limanlar

Karolenj imparatorluğu çözüldüğü sırada, Yahudiler Avrupa'da genellikle 500 kişilik küçük gruplar halinde yaşamaktadır. Bu cemaatlere Sicilya, (II. Friedrich'in Yahudi ve Müslüman bilginleri ağırlayarak bir tercüme, iletişim ve ticaret şehri haline getirdiği) Napoli, Venedik, Roma, Speyer, Worms, Mainz, Nürnberg, Londra, York, Bristol, Canterbury ve (ilk Yahudi yerleşiminin XII. yüzyılda kurulduğu) Viyana'da rastlanır. Tudelalı Bünyamin 1188'den itibaren "Almanya'nın en parlak topluluklarından biri"⁴²² olarak Astransburg cemaatini gösterir. Fransa'da bu cemaatlere, özellikle Provence bölgesinde ve Sen, Loire, Garonne, Rhône ve Ren nehirleri boyunca yüzden fazla şehirde rastlanır.¹¹³ Paris'te Yahudi nüfusu binin altındadır. Narbonne, Bordeaux ve güneydeki diğer limanların yanı sıra, Hıristiyan ve Müslüman İspanya'da yaşayan Yahudilerin sayısı çok daha fazladır.

Rakamlar kesin olmamakla beraber, XI. yüzyıl Hıristiyan Avrupası'nda yaşayan Yahudilerin toplam nüfusu büyük ihtimalle 300.000'i bulur. Doğuda yaşayan 4.500.000 Yahudi nüfusuna göre bu gülünç bir rakamdır. Oysa yeni Yahudi imajı, bu küçük grup üzerinden biçimlenecektir: Sadece Tanrı

katili değil, aynı zamanda parazit tefeci. Bu dönemde ekonomi yavaş yavaş dinin önüne geçecektir.

Roma ve Karolenj kanunları silinir gider. Yabancılar prensipte, kendi örf ve âdetlerinin uygulanması ile güç dengelerinin toprak üzerinden kurulduğu feodal hukuka ayak uydurmak arasında seçim yapabilirler. Kendi inançlarına bağlı kalan Yahudiler, ne şövalye ne de serf olabilir. Bu yüzden çoğu gerçek yabancılar olarak kalırken, diğer halkların arasında asimile olur. *Servi camerae* –“Hazine serfleri”, “Kralın vasalları”– sıfatıyla, prensin rızası olmadan ne canlarına ne de mallarına sahip olabilirler. Derebeylerinin bu insanlar üzerinde yaşam ve ölüm hakkı bulunur. Bir Yahudi’nin alacakları, vefat etmesi halinde silinir; çocuklarına özel bir lütufta bulunulmadıysa, bütün malları derebeyine kalır.

Bir Yahudi soyulduysa, söz konusu Yahudi’nin hamisi tazmin edilmelidir. Bir haminin, kendisine ait Yahudi’nin başka bir hamiye ait Yahudi bir kızla evlenmek üzere ayrılmasına karşı çıktığı da olur. Mesela Aragon kralı, Toulouse Kontu Alphonse’a yazarak Mas-d’Agenais’li Bonus isimli Yahudi’sini geri ister.

Cemaatlere ödedikleri vergi karşılığında, kendilerini haydutlara karşı koruyan, haminin toprakları üzerinde yaşama ve ibadet etme hakkı tanıyan şartnameler verilir. Bu şartnameler çoğu zaman, sırf yeni vergiler koyabilmek için düzenlenen düzmece sınır dışı etme tehditlerini takiben, verildiği anda geri alınır, daha sonra aynı kişilere tekrar satılır.

Bir prens için Yahudilere sahip olmak, önemli bir gelir kaynağına sahip olmak demektir. Cemaatler zamanla, derebeylerinin özenle muhafaza ve müdafaa ettikleri hatırı sayılır mali kaynaklar haline gelir. Derebeyleri, duruma göre, Yahudilerin bütün mallarına bir kerede el koymak veya gelirlerinin bir kısmını düzenli olarak kesmek arasında tercih kullanırlar. Dokuz yüzyıl sonra Hitler, Göring, Speer ve Himmler hâlâ aynı alternatifi tartışacaktır.

Bu tip ilk statüler, XI. yüzyılda İngiltere, Almanya ve Fransa’da hükümdarlar tarafından, daha sonra, 1120-1150 yılları arasında Worms, Speyer, Salamanca ve Marsilya gibi şehirler tarafından verilmiştir. 1236’da Strazburg Yahudileri, İmparator II. Friedrich’in şahsi himayesi altında *Kammerknechte*, yani “İmparatorluk Meclisi serfleri” haline gelir. Strazburg’daki cemaat, imparatorluk hazinesine yılda 200 mark öder. Cemaat liderleri bu vergi yükünü, gelirlerine göre aileler arasında pay eder. Bir cemaat vergisini ödemeyi reddettiğinde, borcun zorla tahsil edildiği de olur. Mesela Strazburg Piskoposu Berthold de Bucheck, şehirde yaşayan Yahudileri kendisinin de vergilendirebileceğini düşünerek hepsini bir Şabat günü, sinagogda –Şabat günü sinagogda olacaklarından emindir– kendi askerlerine tutuklattırır ve ancak 6.000 *livres* karşılığında serbest bırakır. Bu 6.000 *livres*in yarısının “yeğenlerinin düğünü” için olduğunu ayrıca belirtir. Bazen tahsilat, zulüm ve işkenceyle gerçekleşir. Bazen de derebeyleri, vergi mükellefleri yeni maddi kaynaklar oluşturana kadar tahsilatı erteleyebilir.

İktidar değiştikçe Yahudilerin efendileri de değişir. Mesela 1177’de Friedrich Barbarossa, Lombardiya şehirlerinin bağımsızlığını tanıyınca, buradaki Yahudiler yeni derebeylerinin eline geçer.

Himaye, belli bir hiyerarşi çerçevesinde düzenlenir. Vasallar, derebeylerinden kendi topraklarında Yahudileri kabul etme hakkı talep etmek zorundadır. 1294’te Ulrich von Neuhaus, Bohemya Kralı III.

Wenceslas'tan, topraklarına sekiz Yahudi aile yerleştirmesine ve bu ailelerin "kralın Yahudileri kralın keyfi için ne yapıyorsa, kendi keyfi için de onu yapmasına ve kralın Yahudileri krala ne gibi hizmetler veriyorsa, kendisine de o hizmetleri vermesine" izin vermesini talep eder.²²¹ Sadece aile şeflerinin ikrazatçılık yapacağına ve şayet kaçarlarsa, yerlerini krala ait Yahudi cemaatleri ile doldurmaya kalkmayacağına dair söz verir. Bohemya Kralı Jan; 1322'de Olmütz Piskoposu'nun kendi yönetimindeki dört şehirde birer Yahudi, 1334'teyse Pierre de Rosenberg'in kendi devletlerinde dörder Yahudi barındırmasına izin verir.

Derebeyleri bazen Yahudilerden sağladıkları gelirleri alacaklılarına veya vasallarına bırakır.²²¹ Yahudilerini satabilir, rehin verebilir veya takas edebilirler. Burgonya'da, Dük III. Odo 1196'da Yahudilerini Dijon Yahudileriyle takas eder. İngiltere Kralı III. Henry Yahudilerini Cornwall Dükü Richard'a rehin verir, daha sonra oğlu Edward'a bırakır. Edward, söz konusu Yahudileri Lombardiyalı bankacılara rehin verir. 1293'te İmparator Adolf von Nassau, 1.200 *livres*lik borcuna karşılık, Alsace Yahudileri üzerindeki haklarını Mainz Başpiskoposu'na bırakır. Henri d'Isny adında birine sadakati için teşekkür etmek için, Rudolf von Habsburg 3.000 mark vaat eder ve bu meblağ ödenene kadar Strazburg ve Mainz Yahudileri üzerindeki haklarını ona devreder.

Derebeylerinin, toprak veya imtiyazlar devrettikleri halde, bunlara bağlı Yahudileri kendilerine sakladıkları da olur. Mesela 1106'da İspanya'da, Girona Vikontu Balaguer'i Arnold Bérenger de Anglerola'ya bırakmış, fakat burada bulunan Yahudi, Hıristiyan ve Mağribî bütün tüccarlar üzerindeki egemenliğini muhafaza etmiştir.¹⁹

Ticari mal olarak görülen Yahudi cemaatleri, aynı zamanda derebeyleri, dini yetkililer ve belediyeler arasında anlaşmazlık konusu da olabilir. Her şeyden önce Yahudileri yargılama, yani para cezalarını tahsil etme, daha sonra ise vergilendirme hakkı tartışma yaratır. Speyer Piskoposu Rüdiger, 1094'te Yahudilere bir şartname verir. Altı yıl sonra, İmparator IV. Heinrich aynı cemaate bir başka şartname verir. Regensburg'daki Yahudi cemaati, üç ayrı otoritenin himayesine verilir: imparator, kont ve şehrin burjuvaları. Narbonne Yahudileri, biri başpiskoposa, diğeri vikonta bağlı olmak üzere iki cemaate bölünmüştür. Bu iki cemaat farklı haklara sahiptir. Toulouse parlamentosu, 1289'da başpiskoposun, vikontun hizmetkârları tarafından işkence gören Yahudilerine tazminat ödenmesini emreder.

Vergi konusunda hayal gücü sonsuzdur. Strazburg belediyesi, 1261'de Yahudilere şehrin bayrakları için vergi ödetir. Buna, hahamlardan oluşan mahkemenin verdiği para cezaları üzerinden alınan vergi ile "Noel hediyelerini karşılamak" üzere ödetilen başka bir vergi eklenir! Yahudilerden kendi de vergi alan Strazburg Piskoposu Walter von Geroldseck, bu vergilerin Yahudilerin kendisine ödemek zorunda oldukları vergileri ödemelerini engelleyebileceği düşüncesiyle, karara karşı çıkar. Anlaşmazlık içsavaşa dönüşür. Piskoposun birlikleri, 8 Mart 1262'de yenilir. Sonuçta Yahudilerin beş yıl boyunca vergiden muaf tutulmaları, daha sonra ise şehre yılda 1.000 *livres*, piskoposa 12 mark ve imparatora 60 mark ödemeleri kararlaştırılır.

Fransa'da Yahudilerin hükümdarın hâkimiyetine geçmesi, Philippe Auguste ve iktidarın

merkezileştirilmesi ile gerçekleşir.⁶⁷ Yine de kazanılmış hakları elde tutabilmek için birkaç tedbir alınması gerekir. Kral ve çeşitli derebeyleri arasında, 1198'den 1231'e kadar, Yahudi mülkiyetinde karşılıklı saygı gösterilmesi konusunda 18 anlaşma imzalanır. Mesela 1223'te VIII. Louis, krallığın 25 derebeyi ile, başkalarının Yahudilerini almaya veya elde tutmaya, bu işten para alan kralın onayı olmaksızın bu Yahudileri başka bir derebeyine ödünç vermeye kimsenin hakkı olmadığına dair bir anlaşma imzalar. IX. Louis, 1230'da Melun Sözleşmesi ile bu durumu teyit eder. Yahudi cemaatleri barındıran şehirlerin yarısı, krallık idaresine geçer. Krallık görevlilerinin, baronların imtiyazlarının "krallık Yahudilerinin can güvenliği veya ticari faaliyetleri ile"⁶¹ çakışmasını engelleyebilmeleri için, bir başka deyişle, Yahudilerin derebeylerine ödedikleri vergilerden krallığın pay alabilmesini sağlayabilmeleri için, Yakışıklı Philippe ve 1300'leri beklemek gerekir. Yahudi mülkiyeti, kralın iktidarının ilk göstergelerinden biridir.

Cemaatlerin yaşamı

Acımasız bir feodal düzene tabi olan bu genç, tacir ve öncü cemaatler, hukuki haklarla vergiler konusunda pazarlık edebilmek için örgütlenir. Doğuda cemaatlerin tutumu genellikle âlimlerden oluşan aileler tarafından kalıtsal olarak belirlenirken, Avrupa'daki cemaatler tüccarların en gözü pek olanları, prenslerle en iyi şekilde müzakere edebilecekler tarafından yönetilir. Plantagenetlerin İngilteresi'nde, prensle tek bir temsilcinin, *presbyterin* ("kıdemli") vergi tutarı konusunu müzakere edebilmesi için, ülkedeki bütün cemaatlerin birleştiği de olmuştur. Böylece Bağdat'taki sürgünlerin lideri geleneği ya da Kahire'deki *nagib* geleneği tekrar canlanmış olur.

Hıristiyan topraklarında yalıtılmış olarak yaşayan bu küçük grupların yaşamı, birkaç basit fakat asırlık ilke etrafında düzenlenir: gruplar halinde yaşamak, iktidar sahipleriyle dürüst fakat mesafeli ilişkiler kurmak, Yahudi olmayanlara yardımcı olmak ve dini yasaları aktarmak. Kuzeyin çilekeşlerinden İspanya ve Provence'ın zevk düşkünlerine, dini uygulamalar fark gösterir. Tarla işleriyle meşgul olan bir cemaatin, o cemaat adına gece gündüz dua etmeleri için *batlanlar* tuttuğu da olur.

Her yerde olduğu gibi Avrupa'da da Yahudiler, rahip çömezleri dışında okuma bilen tek insan topluluğudur. Okumak, çocukluktan itibaren herkes için bir zorunluluktur. Dua ve kültür dili, yerleşilen ülkede konuşulan dile ait tabirleri de bünyesine alan İbranicedir. Cemaat liderleri, dil ile dini yasaların öğretilmesini, –hijyenin en önemli unsuru olan– arınma havuzlarının, sinagogların, mezarlıkların, mahkemelerin, özellikle de dayanışmanın işleyişini düzenlerler. Antikçağ'dan itibaren hiçbir âlim, fakirlerine yardım etmeyen bir cemaat bünyesinde yaşamayı kabul etmez. Hıristiyan hayır kurumları ile hastanelerin kurulmasından çok önce, "konuksever" kurumlar, başka cemaatlerden gelen konuk ve fakirleri besler ve barındırır. Hahamlar, bu insanların nasıl ağırlanacağına dair sıkı kurallar koyarlar: "Geldikleri andan itibaren konuklara, kabalık etseler dahi, çok büyük nezaket gösterilmelidir. Onlara mümkün olduğunca çabuk yiyecek verilmelidir; zira fakir iseler, yiyecek istemeye çekinebilirler. Ev sahibi, kafası kişisel dertlerle meşgul gözükmemeli, kendi zenginlikleriyle

övünmemelidir. Buna karşılık konuklar, yemekten sonra edilen dualar esnasında ev sahibine hayır duası eder.”⁴⁰⁸ Zaman zaman bazı cemaatler, hamileri kızar veya bakımları aşırı masraf getirir korkusuyla yeni ailelerin yerleşmesine izin vermekte tereddüt eder. Ancak konukseverlik kutsaldır; en istemeyenler dahi genellikle geri adım atar.

Ayrıca her cemaat, herhangi bir prensin kaprisiyle hapse atılan üyelerinin veya uzak diyarlarda korsanlar tarafından rehin tutulan tüccarlarının fidyelerini ödeyebilmek için kenara para koymalıdır. Bir mahkûmun, fidyenin ödenmesini –nadir de olsa– reddettiği de olur. Mesela 1286’da, Rothenburglu Maharal adıyla tanınan Worms bölgesinden bir âlim, Worms derebeyi Rudolf von Habsburg tarafından hapsedilince, prensin başka önemli kişileri de kaçırtmaması için, cemaatinin fidyeyi ödemesini yasaklar. Prens geri adım atmaz; Maharal hapiste ölür. Fidyeyi ödemeyi teklif eden Alexander Wimpfen adında Yahudi bir tüccar, Maharal’ın cansız bedenini –aynı fiyata– satın alarak naaşı görkemli bir törenle kendi mezarına gömdürür. Yan yana duran iki mezar, bugün Worms’ta hâlâ görülebilir.

Yardımseverlik komşularla sınırlı değildir. Diğer cemaatler gibi Avrupa’daki cemaatlerin de, Kutsal Topraklarda hayatta kalan son topluluklar için para toplamaya gelen hahamlara yardım etmesi gerekir.

Sinagogun kapısını çalacak Yahudi olmayan fakirlere karşı takınılacak tavır da tartışılır. Dini metinler (*Suka* 55 a) bütün tektanrıcılara aynı dayanışmanın gösterilmesini salık verirse de, birçok haham, sahip olunan azıcık kaynağı da çarçur etmemek adına, ayrıca Müslümanların aksine, Teslise inanan Hıristiyanların tektanrıcı olmadığını iddia ettikleri için buna karşı çıkar.

Cemaat bütün bu hizmetleri, para veya aynı olarak ödenen bir vergi ile “unvanlar”ın açık artırmayla sinagogda satılması yoluyla karşılar. Cemaate ödenen vergiden kaçmak, aforozla cezalandırılır. Bu, en ağır cezadır. Ancak vergi oranı, ekonomik gelişmeyi sekteye uğratmamalıdır. Bu yüzden gelirin onda biri daima en düşük, gelirin beşte biri ise en yüksek vergi oranıdır. Ödenen vergiden, ibadet yerlerinin haşmeti için hiçbir kesinti yapılmaz. Yahudi din sanatı diye bir şey –neredeyse– yoktur.

Cemaatler, en zenginlerin hayatını da düzenleyerek Hıristiyanlarda kıskançlık uyandırmaması için aşırı göze çarpan tavırlar takınmalarını yasaklar. Mesela XIII. yüzyılda Ren bölgesinde yaşayan bir cemaat –ileride göreceğimiz gibi Ren bölgesinde yaşayan Yahudiler özellikle kötü muamele görür–, dikkati çekmemek için cemaat üyelerine her türlü dini olmayan bayramı yasaklar. Özellikle âlimlerin, kendi aralarındaki bayramlar da dahil olmak üzere, hiçbir bayrama katılmaya hakları yoktur. Tek istisna, Avrupalı hahamlar tarafından benimsenen Meymun’un belirttiği gibi, “bir âlimin başka bir âlimin kızıyla evlenmesi”dir.²⁶² Almanya’da yaşayan başka bir cemaat, pahalı kıyafetler giyen veya kızlarına pahalı kıyafetler giydiren herkesi sert bir biçimde cezalandırır. Yahudiler hakkında hemen her yerde yayılmaya başlayan cimrilik suçlamaları işte buradan kaynaklanır. Bir kez daha Yahudiler, onlara dayatılan şekilde yaşadıkları için kınanırlar.

Simsarlar ve zanaatkârlar

Para, dürüst şekilde ve çalışarak kazanılmalıdır. Tıpkı hırsızlık gibi, kumar da yasaktır; zira “dünyanın inşa edilmesine katkıda bulunmaz.” Para utanılacak bir şey değildir; bir izin belgesi, kaçış imkânı, özgürlük teminatıdır. Para, arazi kapatmak için bir araç değildir. Bilgelere göre bu, gülünç bir hırs, bir prangadır. Para, selamete giden yol da değildir. Para bir kalkandır. XIII. yüzyılın ikinci yarısında Jacob ben Elie adında Provence’lı bir haham, Tanrı’ya “zenginliklerimizi katladığı için” teşekkür eder, “zira böylece, canımızı ve çocuklarımızın canını korumak ve bize zulmedenlerin planlarını başarısızlığa uğratmak imkânımız oluyor.”³²⁹ Buna ek olarak, zulüm tehdidi baş gösterdiğinde parasız yakalanma korkusu, güçlü bir çalışma ve biriktirme motivasyonudur.

Köylü Yahudilerin sayısı oldukça azdır. Köylü Yahudiler genellikle derebeyi topraklarının işletmecisi olup, din değiştirmedikçe asla serf veya derebeyi olamaz. Tarım ürünleri, sığır sürüsü veya şarap ticareti yapan Yahudilerin sayısı daha da azdır. Büyük köylerde Yahudiler genellikle hancı, tabakhane işçisi (bu meslek o kadar kötü kokular saçır ki, onlara özel sinagoglar –en azından ayinler– bulunur), terzi, cam üfleyicisi, ipek dokumacısı (Habsburgların taç giyme törenlerinde giyilen elbisedeki ipek, geleneksel olarak bir Yahudi tarafından dokunur³⁴), kuyumcu, değerli taş yontucusu, hatta Hıristiyanlara yönelik tütsü ve dini eşya yapımcısıdır. Hahamların, kadınların çalışmalarına karşı çıktıkları olur. Mesela evde işportacılık yapmak kadınlara yasaktır; yanında kocası olmayan bir kadının, başka bir erkeğin çatısı altında bulunmaması gerekir.

Şehirli Yahudiler genellikle simsar, yani her türlü ürünün aracısı, alıcısı ve satıcısı, bazen de önemli Hıristiyan tüccarların temsilcileridir. Doğmakta olan kapitalizmde, arz ve talebin karşılaşmasına, arz edenlerle talep edenlerin finanse edilmesine ve ürünlerin kalitesinin gelişimine katkıda bulunan simsar olmadan şeffaf pazar olamaz. Doğası gereği simsar, marjinal biridir. Hem gerekli görülen hem de nefret edilen simsar, sadece kendi şöhretine dayanarak lonca dışında, tek başına çalışır. Mesleği sermaye gerektirmez; ihtiyaçları, müşterileri, tedarikçileri ve fiyatları öngörebilme, kelimenin tam anlamıyla spekülasyon yapma kabiliyeti yeterlidir.

Arles’ta yaşayan Yahudiler sabun üreticisi, Marsilya’dakiler deniz simsarlarıdır. Marsilya’da mercan işleme, bazı Yahudilerin tekelindedir.⁵ Napoli’de özellikle kumaş boyama, ipek dokuma ve –en önemli sanayi sektörü olan– maden işletmede Yahudilere rastlanır. Languedoc ve İspanya’da bazıları, şehir danışmanlığına yükselmiş, bazen de vergileri tahsil etme veya para basma ayrıcalığını elde etmiştir. Her yerde Yahudi hekim ve insan vücudu kâşifleri bulunur, zira cesetleri incelemek üzere kesip açmaya prensipte bir tek Yahudilerin hakkı vardır. Son olarak birçok Yahudi, halk ozanları Süsskind von Trimberg ve Acher Ben Yehiel gibi gezgin müzisyendir.

İS 1000’lerin başında Yahudiler, İslam diyarında ve Konstantinopolis’te olduğu gibi, Avrupa’nın güneyinde de kendi zanaat loncalarını kurarlar. Kuzey Avrupa’daki Hıristiyan loncalarına bazen açıkça bazen gizlice girerler. Ancak daha sonra, kuzeyde ve güneyde artık mutlak güç kazanan loncalar, Yahudileri zanaat mesleklerinden, hatta en istenmeyen mesleklerden dahi dışlar. 1331’de, bir imparatorluk şehri olan Esslingen’da Yahudiler, tabakhane işçileri loncasından kovulur.⁵

Sonuçta Avrupa’da birçok yerde, Yahudilere pratikte ancak at ticareti, kasaplık ve pek tabii –trajik

çıkılmaz!– oluşum halindeki kapitalizm ve milletler için şu aşamada stratejik bir mevki olan ikrazatçılık yapmak kalır. Bu iş onlara dayatıldıkça, onlar bu işten iyice çıkamayacaklardır. Ve bu, onların felaketi olacaktır. Bir kez daha Yahudiler işe yarayacaklar, fakat verdikleri hizmetler yüzünden onlardan nefret edilecektir.

Yahudilerin menfaati

İS I. binyıl biterken, ticaret talebi karşısında para sistemi boğulur. Her ne kadar Ortaçağ boyunca Cenova (florin), Fransa (*tournois*) ve Venedik (duka) paraları, Şarlman'ın bastırıldığı paralara (gümüş *denier*) eklenirse de, ödeme araçlarının hacmi köylülerin, zanaatkârların, tüccarların, özellikle de derebeylerinin ve hükümdarların ihtiyaçlarını karşılamaya yetmez. Yani kredi gerekmektedir. Ve daha önceki yüzyıllardan çok daha fazla kredi gerekmektedir.

Oysa borç para vermek, Hıristiyanlara kesinlikle yasaktır. Kilise hâlâ borç para üzerinden elde edilen geliri dehşetle *usura* olarak adlandırmaktadır. Bununla birlikte Kilise, bu kelimeyi artık mal ticaretinden elde edilen gelirler için kullanmamaktadır.²³⁷ Bütün ikrazatçılar, borç para alanı baştan çıkaran ve onun iflasını hazırlayan şeytanlar olarak görülür. Borç para ve borç para veren, sırasıyla, Eden Bahçesi'ndeki elma ve yılanıdır. Bu nedenle borç alan kişi, kendisine hizmet eden ikrazatçıdan, tefecilik yapmasa dahi, nefret eder.

Buna ek olarak Kilise, verilen kredilerin, kendisine karşı çıkan hükümdarlar ile bedenlerini ve ruhlarını köylülere göre daha zor kontrol edebildiği şehirlilerin gücünü artırmasından endişe duymaktadır. Bu yüzden borç vermeyi Hıristiyanlara yasak etmeye devam eder. Ancak tuhaftır, Hıristiyanların borç almasını yasaklamaz. Ekonomik ihtiyaçlar ile dini ideoloji arasında tam bir çıkmaza girilmiştir.

XI. yüzyıldan itibaren, feodal sistem ticari düzen ile ulus devleti doğurmak üzereyken, Yahudilerden başka para ticareti yapabilecek kimse yoktur. Daha önce gördüğümüz gibi Yahudiler, para ticareti yapmaya bundan daha önceki yüzyıllarda başlamışlardır. Birçoğunun para ticareti yapabilmek için artık yeterli para kaynağı bulunmaktadır. Arazi almalarına izin verilmeyen ve tehdit halinde evlerini çabucak terk etmeye yetecek paraları olsun isteyen esnaf ve zanaatkârlar, bir yandan kendi mesleklerini yaparken (eğer buna hakları varsa), diğer yandan borç verebilecekleri kadar madeni para, altın ve değerli taşlardan oluşan likit varlıklar biriktirmişlerdir. Öte yandan, öngörülen faiz oranları öyledir ki (talep çokluğu ve riskler nedeniyle bazen yılda %60'ı aşar), likit varlıkları çabucak artar. Yetkililerin çok sıkı şekilde kontrol ettikleri faiz oranlarını kendi isteklerine göre belirleyemezlerse de, ödeme şartlarını belirlemede oldukça serbesttirler. Kilise yine dehşetle “paranın para doğurduğunun” altını çizer. İkrazatçı ile borçlusunun yasak “aşkı”ndan doğan faizin şeytani özünü ifşa eden, ekonomi ile cinselliği birbirine karıştıran öfkeli sesler yükselir.

İşte böylece Yahudiler, hem teba hem de ikrazatçı olurlar. Derebeylerinin malı, hükümdarların ya da komşularının ikrazatçılarıdır. Zoraki ve satılmış ikrazatçılar.

XII. yüzyıldan itibaren bazı şartnamelere, Yahudi cemaatlerinin kabul edilmesi için ikrazatçılık yapma şartı konur. Bohemya'da yer alan Neuhaus'ta olduğu gibi, bazen bütün aile reislerinin –kendi

mesleklerine ek olarak– tefecilik yapmaları istenir. XIII. yüzyılda Polonya Yahudilerine verilen ilk şartnamede de ikrazatçılık, talep edilen mesleklerden biri olarak anılır. 1236’da imparator, ikrazatçılık yapmalarına karşılık Yahudileri *servi nostri* olarak kabul eder.

XI. ve XII. yüzyılda yaşamış hahamlar, Yahudilerin böyle bir rolü kabul etmesinin doğuracağı tehlikelerin tamamen bilincindedir. Daha X. yüzyılda, Bağdat’ta yaşayan büyük cemaatler, içlerinden bazıları bankacı görevi görmeyi kabul etti diye zulüm görmüşlerdir. İkrazatçılara yönelik zulümler Avrupa’da o zamana kadar sınırlı kaldıysa, bunun nedeni buradaki kredinin lafı edilmeyecek kadar az olmasıdır. Hahamlar uzun uzun tartışırlar, mektuplaşırlar. Temelde hep aynı soruyu sorarlar: Öfkeli borçlular tarafından katledilme riskini neden göze alalım?

Rabbi Ishmael, başka şekilde geçinmenin mümkün olmadığı haller hariç, faizle borç para verme yasağının Yahudi olmayanları da kapsayacak şekilde genişletilmesini tavsiye eder. Bir başka deyişle: Mücbir sebep dışında riske girmeyin! Rabbi Ravina da aynı fikirdedir; zira ikrazatçılık mesleği, Yahudi olmayanlarla çok fazla ilişki kurulmasına neden olarak ahlaki bütünlüğü tehdit etmektedir. *Sefer Hachinukh*’un yazarı şunun altını çizer: “Dünyanın yeni ahlak anlayışına göre, faizle borç para vermeye izin verilmelidir. Ancak *mitzvah*ların¹⁶ amacı, Yahudileri arındırmaktır. Ve Tanrı bize, kendimize özgü ahlaki zorunluluklarımız ile uygun düşmeyecek şeyler yapmamızı yasaklamıştır.”⁴⁴²

Buna karşılık başka hahamlar, ikrazatçılığa karşı değildir. Fransa’da Rabbi Mordechaï, Troyes’lu Raşi’ye atıfta bulunarak eğer borç para, nihai alıcıyı gizleyecek bir aracı tarafından iletiliyorsa, Yahudiler arasında borç para alınıp verilmesini onaylar. Ancak tefsircilerin çoğu, elde edilen kazanç *tsedakaya* yani fakirlere gitmedikçe, faizle borç para verilmesini reddeder. Bu tip örneklerle daha sonra da rastlayacağız. 1160’ta, Raşi’nin torunlarından biri olan Rabbenu Jacob Tam –tıpkı aynı anda Mısır’da yaşayan Meymun gibi–, yabancılara borç para verilmesine müsaade edilmesini ahlaki bir zorunluluk olarak değerlendirir.¹⁷⁶ Kişi mallarını, yabancılardan kullanımına açmalıdır. Faizle borç vermenin –Adam Smith’e kadar bir daha dile getirilmeyecek son derece modern bir akıl yürütmeye göre–, borç alanın menfaatine olduğunu sözlerine ekler; zira bu tip bir borç, borçluyu akılcı kararlar almaya iterken, faizsiz borç ekonomik hesapları bozar. Rabbenu Jacob Tam ile aynı fikirde olan Rambam da, zorunlu olmamakla birlikte, faizle borç vermenin meslek edinilmesine Tevrat’ın izin verdiğini hatırlatır. Çoğu, bunun şerefli bir meslek olduğunu, ikrazatçıların kısa zamanda yeterli para kazanarak başka her türlü mesleği bırakıp kendilerini dini eğitime verebileceklerini anlatır. Bu durum özellikle, XII. yüzyılda Chalom ben Isaac Shekel adında bir hahamın yaşadığı Almanya’da böyledir. Haham Chalom ben Isaac Shekel şöyle yazar: “Tevrat’ın Almanya’da diğer ülkelere kıyasla daha büyük bir yere sahip olmasının nedeni, Almanya’daki Yahudilerin Goylara faizle borç para vermeleri ve böylece kendilerini zaman alacak mesleklere verme ihtiyacı duymamalarıdır. [...] Kendini Tevrat’ı incelemeye hasretmeyen kişi, kazancını Tevrat’ı inceleyenlerin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanır.”³⁴

Daha başka hahamlar faiz oranı üzerine tartışırlar. Bazıları, borcun geri ödenmemesi riskini karşılamak ve çok aşırı borç vermek zorunda kalmamak için, faiz oranının çok yüksek olması

gerektiğini savunur. Diğerleri ise, kırgınlık ve kıskançlık yaratmaması için faiz oranının düşük olması gerektiğini iddia eder.

Yahudileri koruyan derebeyleri, bu Yahudilerin bir numaralı müşterileridir. Devlet kurmak için para, çok para gerekmektedir. 1066'da Yahudileri İngiltere'ye getiren Norman fethinden sonra, Fatih William, Yahudi tüccarlardan kuracağı yeni kurumları finanse etmelerini ister. Yahudilerin alacaklarını, vergileri kendileri toplayarak veya prens dışında başka herkese yüksek faizle borç para vererek tahsil etmelerine izin verir. 1170'te Gloucester'lı Josue adında Yahudi bir tüccar, İrlanda seferini finanse edebilmesi için II. Henry'ye hatırı sayılır miktarda borç para verir. İngiliz bir piskopos isyan eder:²³⁹ "Prensin bir tefecinin elde ettiği gelirden pay alması, prensi de suç ortağı yapar." Böylece ikrazatçı, ölümcül bir batağa saplanır. Vergi tahsildarı sıfatıyla, küçük asillerin ve köylülerin yaptığı ödemelerdeki gecikmelere katlanmak zorundadır. Yani istemeden onların alacaklısı durumuna düşmüş olur. IX. Louis zamanında olduğu gibi, kralın memurlarının, vergileri tahsil ederken, borçlarını ödeyemeyecek durumdaki mükelleflerin mallarına el koyup, Yahudileri krala vermeyi kabul ettikleri borç karşılığında bu malları rehin almaya zorladıkları da olur. Daha sonra mükelleften rehinli mallara karşılık alacağını tahsil etmek, bu duruma zorlanan ikrazatçıya düşer. Daha da vahimi, kralın memurlarının, "tefecilik faaliyetleri borçluları yoksul bırakıyor" bahanesiyle, bu görevi onlara kendilerinin verdiğini unutarak ikrazatçıların mallarına el koyduğu da olur!

Prenslerden sonra Yahudilere dayatılan ikinci müşteriler, manastırlardır. Kendini Saint-Denis Manastırı'nın mali durumunu düzeltmeye adanmış Peder Suger, Montmorency'li Ursellus adında bir rehinciden borç para almaya ve daha sonra bu borcu ödemeye muvaffak olduğu için sevinir.⁶⁰

Sıradaki anekdot özellikle aydınlatıcıdır.⁸⁰ 1173'te İngiltere'de, Bury Saint Edmund's Manastırı, önce manastırın mallarını, ipek kıyafetleri ve altın takımları rehin vererek Rabbi Josue'nin oğlu Isaac adında birinden yılda %25 faizle 400 sterlin, daha sonra ise Norwich'li Benedict diye birinden 40 sterlin borç alır. Daha sonra bir keşiş tarafından⁸⁰ aktarılan hikâyeye; bankacılık yapmaya zorlanan, belki bir gün alacaklarını tahsil edebilecekleri umuduyla devamlı daha çok borç veren, alacaklarına hile karıştırıldığını, itiraz edildiğini ve nihayet bu alacakların bir üst makam tarafından silindiğini gören Yahudilerin o çağlarda ne şartlarda mücadele ettiklerini gözler önüne serer. Hikâyenin tamamı okunmaya değer.

"Yayığımız parçalandığından, Sakristan¹⁷ William, yayığı tamir edebilmek için gizlice Norwich'li Yahudi Benedict'ten faiziyle 40 sterlin borç almak zorunda kalır. Yahudi'ye; âdet olduğu üzere Aziz Edmund'a adanmış kutsal sandığın yanına konan, lonca ve tarikatların mektuplarını mühürlemek için kullandığı mühür ile mühürlenmiş bir borç ikrar senedi verir. Borç 100 sterline çıktığında, Yahudi, kralın sakristanın

borcuyla ilgili mektuplarıyla gelir. Sakristanın bu borca, rahip ile keşişlerden gizlice girdiği ortaya çıkar. Sakristanı görevinden azletmek isteyen rahip daha sonra Yahudi'ye, daha önce verilen 100 sterlin borç ile rahibin şimdi talep ettiği 100 sterlin için, dört yıl içinde ödenecek 400 sterlin tutarında yeni bir borç ikrar senedi imzalar. Ancak rahip, borç ikrar senedine kendi mührünü değil,

keşişlerin mührünü tatbik eder. Dört yılın sonunda borç ödenmez; 11 yıl boyunca her yıl 80 sterlin ödenmek üzere, toplam 880 sterlin tutarında yeni bir borç ikrar senedi imzalanır. Aynı Yahudi'nin elinde söz konusu manastırdan aldığı başka ödenmemiş borç ikrar senetleri de olduğundan, ki bunlardan biri 14 yıldır ödenmemiştir, kendisine olan toplam borç miktarı 1.400 sterline ulaşır. Kralın temsilcisi rahibe, böyle yüklü borçlardan kendisini haberdar etmiş olması gerektiğini belirtir.”⁸⁰

Hikâye, sonuçta Yahudi alacaklının parasının ödenip ödenmediğini söylemiyor. Ancak İngiliz Yahudilerin birkaç yıl sonra nasıl bir muameleye maruz kalacağı göz önünde bulundurulursa, alacağını tahsil edememiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Prenslerin ve Kilisenin ötesinde, Yahudi tüccarlardan –özellikle Renanya’da– herkes borç alır. Köylüler tohum, zanaatkârlar alet edevat satın almak için Yahudilerden borç alır; hatta Yahudileri aralarına almayan loncalar bile Yahudilerden borç alır. Genellikle düşük meblağlar söz konusudur. Borçlar yüksek faizle verilir, hemen hemen daima dostça bir havada geri ödenir. Perpignan’da muhafaza edilen XIII. yüzyıl sonundan kalma noter belgeleri, verilen borçların ortalamasının bir zanaatkârın bir yıllık gelire eşit olduğunu, verilen borçların onda birinin 10 *sous*’dan az, yani iki aylık gelire eşit olduğunu gösteriyor. Saint-Quentin’deki Yahudi ikrazatçılar en mütevazı esnaflara kredi verirken, Perpignan’dakiler hali vakti yerinde zanaatkârlara¹³⁴ yılda %50’yi aşan faizlerle borç para verirler.

Bazen borç alanlar, sanki vazgeçemedikleri bir uyuşturucuymuş gibi borca girer, borç almaktan dolayı vicdan azabı duyar, kendilerine uyuşturucu tedarik edene karşı öfkelenirler. İkrazatçılar ise, borç alanın kişiliği ve mali durumuna göre riskleri hesaplamak, mantık çerçevesinde talep edilebilecek faizleri belirlemek, rehinler icat etmek ve rehinleri değerlendirmek, kararlaştırılan vadeler dolduğunda alacaklarını tahsil etmek, tahsil ettikleri ve genellikle hırsızları heveslendirecek kadar yüklü miktardaki alacaklar ile rehinleri saklamak zorundadırlar. Bu da, olabilecek en büyük serveti hayal edilebilecek en küçük mekânda saklayamayan, risk teorisini haiz olmayan, zula bulma ilmine vâkıf olmayan ve değerli eşyadan –inci, altın, gümüş, madeni para– anlamayan ikrazatçı olamaz demektir.

Başlarda kredi işlemleri şifahen gerçekleştirilir. Köylüler ne okuma ne de yazma bilirler. Özellikle kocalarından gizli gizli borca giren kadınlar, borçlarının yazıya dökülmesini reddederler.¹⁷⁶

XII. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa’nın güneyinde yazılı hukukun gelişmesiyle birlikte, sözleşmeler anlaşmazlık halinde kanıt görevi görür. Yine de –İngiliz Bury Saint Edmund’s Manastırı vakasında olduğu gibi– paraf ile mührün güvenilir olması gerekir. Borç belgeleri bazen noter veya piskoposluğun rahip yargıcı önünde düzenlenir. Nitekim Perpignan’daki noter arşivlerinde, hem önemli mali işlemler gerçekleştirmek üzere düzenlenmiş sözleşmeler hem de zanaatkârlara verilen düşük miktardaki borçlar için tutulmuş tutanaklar bulunur.¹²⁵ Bu işlemler, genellikle bir anlaşmazlık yaratmamıştır.

İkrazatçılar gittikçe daha karmaşık borç verme teknikleri geliştirirler. Kimisi, Yahudi komşularının

tasarrufuyla çalışır, karşılığında ücret öder. Bilgeler buna izin verir; zira nihai borçlu, cemaate mensup değildir. Diğerleri, borcu satabilecekleri menkul bir kıymete dönüştüren belgeler düzenler. *Mamram*; üzerinde ödenmesi gereken meblağın, öngörülen ödeme tarihinin ve borçlunun imzasının bulunduğu basit bir belgedir. (Ortaçağ'da yoğun olarak kullanılan bu kelimenin kökenini kimse bilmez: İbranice *hemir*, “değiştirmek”ten mi, Latince *in memoriand*an mı, yoksa geç Latince *parşömen parçası* demek olan *membrana*'dan mı gelmektedir?) *Mamram*ın izine ilk defa XII. yüzyılda Fransa'da, Dampierre'li Elahan ben Isaac'ın *Avodah Zarah*¹⁸ üzerine yazdığı bir yorumda rastlanır. Alacaklının adı geçmediğinden, borçlu borcunu, *mamramı* gösteren kişiye öder. Yani *mamram*; en azından birbirlerine güvenen Yahudi ikrazatçılar arasında ve nihai borçlu Hıristiyan olduğuna göre faizle devredilebilir. Muhteşem bir kredi üretme aracı olan *mamram*; bir ikrazatçının, müşterisi olan devletin, köylünün, zanaatkârın veya tüccarın imzasının güvenilir olduğuna bir başka ikrazatçıyı ikna ederek yeni mali kaynaklar elde etmesini sağlar. Emre yazılmış senetlerin İtalya'da (XV. yüzyılın başında) devredilebilir hale gelmesinden üç yüzyıl önce, Yahudiler bu tip senetler kullanmıştır. Oysa bu yenilik, Lombardiyalı bankacılara atfedilecektir. Daha ileride göreceğimiz gibi bu bankacılardan bazıları, görünüşte din değiştirmiş Yahudiler olabilirler.

Rehin konusu da, bir sürü içtihat tartışması yaratır.²³¹ Hahamlar, bazı temel ihtiyaç malları (tohum öğütmeye yarayan taşlar veya bazı kıyafetler²³¹) hariç olmak üzere, Goyların mallarının rehin alınmasına izin verir. Şehirlerde alet edevat, değerli taşlar, zanaat harikaları, hatta Hıristiyanlığa has kutsal eşyalar rehin alınır. Köylerde ise rehin, genellikle borç alanın ürünüdür. Moselle ve Renanya'da rehin; kumaş, at veya

şaraptır. Polonya'daki şehirler⁴¹⁴ ile Moravya'daki cemaatlerde de, şaraptır. Bu nedenle rehinle borç vermenin üstü kapalı bir satış işlemi olduğu ve borçlunun değerli bir malı alacaklısına düşük fiyata bırakmak zorunda kaldığı da olur. Bazı derebeyleri Yahudilerin arazi, değirmen veya derebeyi topraklarını rehin almalarını yasaklar. Daha kurnaz olan başka derebeyleri aksine Yahudileri, yanlarında götüremesinler diye, arazi rehin almaya zorlar! Bazen bir şehir tarafından bir cemaate verilen şartnameler, ikrazatçıların, borcunu ödeyemeyen borçluların rehinlerine el koyabileceklerini belirtir. İkrazatçının, şartnameyi bahşeden hamisinin bıraktığı rehinlere el koyması gerektiğinde ise, durum nazik bir hal alır. Peki askerlerinin maaşlarını ödeyebilmek için borç alan bir hükümdardan nasıl bir rehin talep edilmelidir?

Böylelikle ikrazatçılar zamanla ister istemez kıyafet, at, bağ, hatta toprak, arazi, çağlayan, değirmen, su kemeri ve kanal sahibi olur. Kimi zaman bunları ne işletmeye ne de satmaya hakları bulunur. Kilise ise, dini adak adı altında el koymayı planladığı malların derebeyleri tarafından Yahudilere rehin verilmesinden endişe duymaktadır.

Bu malları yönetmek ve bunların ticaretini yapmak üzere yeni meslekler ortaya çıkar. Zaten esnaf, zanaatkâr, simsar ve ikrazatçı olan Yahudiler, şimdi bir de ikinci el mal pazarlamacısı olur. Mesela Alsace ve Renanya'daki ikrazatçılar at, sığır, –hahamlar engel olmaya çalışsa da– şarap, kumaş, ikinci el giysi ve değerli eşya ticareti yapmayı öğrenirler. İkrazatçıların, firar halindeki hırsızlar

tarafından rehin bırakılan çalıntı malların ticaretini yapmak ve daha sonra hırsızlıkla suçlanma riskini göze almak zorunda kaldığı da olur.

Her cemaat, ikrazatçıların dürüstlüğünden sorumludur. Bazı durumlarda cemaatin, ikrazatçıların belli faiz oranlarını geçmeyeceklerine dair söz vermesi ve rehinlerin zamanı gelince borçlulara iadesini garanti etmesi dahi gerekir.

Borç vermek, genellikle bir meslek olarak görülmez. Birçok Yahudi için bu, yan bir faaliyettir. Bazı cemaatlerde bütün yetişkin Yahudiler ikrazatçı ve köylü, ikrazatçı ve esnaf, ikrazatçı ve hekim, ikrazatçı ve hahamdır. En azından dönem dönem para ticareti yapmayan Yahudi bulmak zordur. XIII. yüzyılda yaşamış Provence'lı Yahudi bilgin Menahem Ha-Meiri şöyle yazar: “Durum öyle ki, kimse Goylara borç para verme faaliyetinden kendini mahrum etmemektedir.”¹⁰⁴ Nitekim Menahem Ha-Meiri de kendini mahrum etmemiştir.

IX. Louis tarafından Saint-Quentin'e gönderilen müfettişlerin kaleme aldığı bir rapor, Yahudi ikrazatçıların üçte birinin, aile geçindiren başka kadınlara borç veren kadınlar olduğunu ortaya koymaktadır. Kadınların aldığı borçların miktarı, erkeklerinkinden çok daha düşüktür.

Siyasi durum uzun süre sakin kaldığında, bazen üç veya dört kuşaktır ikrazatçılıkla uğraşan uzmanlaşmış kişilerden oluşan hanedanlar ortaya çıkar. Bunlar, Kuzey Afrika veya Doğudaki finans hanedanlarının yerini alarak prenslere ve büyük tüccarlara borç para sağlar. Daha sonra Lombardiyalı zannedilecek olan İtalya Yahudileri Volterrallar, Tivoliler, Da Pisalar, Del Bancolar gibi. İçlerinden bazıları çok zengin olur. İngiltere'de 1240'a doğru, III. Henry saltanatından kalma vergi belgeleri, bütün Yahudilerin kredi işlemleri üzerinden ödedikleri vergilerin %83'ünün sadece üç Yahudi (York'tan Aaron ve Leon, Oxford'tan David) tarafından ödendiğini göstermektedir. XIII. yüzyılın sonunda, Burgonya'da büyük bir bankacı ve tüccar olan Vesoul'lü Elias'ın Almanya'da dahi müşterileri bulunur. Bu ikrazatçıların gerçekleştirdiği işlemlerin muazzam boyutlara varmasıyla, İngiltere veya İspanya'daki hamileri bu işlemleri kontrol etmeye, alacaklarını kaydetmeye ve kazancın bir bölümüne el koymaya başlarlar – asıl borçlular kendileri olsa da!

Sonuçta ikrazatçı ile Yahudi özdeşleşir. Clairvaux'lu Bernard, ikrazatçılık faaliyetini tanımlamak üzere *judaisare* fiilini oluşturur. XII. yüzyıl zihniyetinde, bütün borçlular Hıristiyan, bütün alacaklılar ise Yahudi'dir. İngiliz piyasasında gerçekleştirdiği işlem hacmi Yahudi çağdaşı Lincoln'lı Aaron'unkini geçen Flaman tüccar Guillaume Cades gibi Hıristiyan finansçılar bile “Yahudileşmiş” kabul edilir.¹⁰⁴

Bazı hahamlar bu durumdan endişe duyar. Yahudilerden, başka bir riskin daha da tehlikeli hale getirdiği bu ticaretten vazgeçmelerini isterler. Nitekim Yahudileri yabancılarla komşu olmaya iten bu ticaret, pek yakında onları bu yabancıların kendilerine karşı beslediği nefretin gölgesinde yaşamaya mecbur edecektir.

Başkalarıyla olan ilişkiler: Verilen hizmetlere karşılık nefret

Az sayıda Yahudi tek başlarına köylere, kalelere ve ileri karakollara yerleşerek esnaflık, damıtıcılar için aracılık, büyük tüccarların temsilciliği, simsarlık, vergi tahsildarlığı ve –çoğu zaman

yanı sıra– ikrazatçılık yapar. Diğer Yahudiler, dini kanunların şart koştuğu üzere en az on erkekten oluşan cemaatler halinde yaşar. Hepsi civarda yaşayan Hıristiyanlar ile temas halindedir. Yahudi hekimler ve ebeler, civardaki hastalara bakar; Yahudi köylüler mallarını fuarlarda satar; Yahudi esnaflar, Goyların evlerinin içine kadar girer; Yahudiler, Hıristiyanlar ile yolculuk eder, yemek yer, barınır; Yahudi zanaatkârlar atölyelerde Hıristiyan işçilerle çalışır; Yahudi ikrazatçılar müşterileriyle pazarlık etmek zorundadır; her dinden gezgin satıcılar, kumarhanelerde birlikte zar oynar; pazar yerleri hem Hıristiyanları hem de Yahudileri ağırlar; birçok şehirde rastlanan “Yahudiler Sokağı” herkese açık bir alandır.

Doğuştan keşfe meraklı Yahudiler, yeni dünyalara bu şekilde balıklama girmeye dünden razıdır. Ne zaman yeni bir ülkeye gelseler, bu ülkenin dilini öğrenir, kültürünü benimserler. Aynı metinler üzerinden tartışır, aynı filozofları okur, aynı kıyafet modasını takip eder, aynı kıtlıklar, aynı salgınlar ve aynı düşmanlardan acı çekerler. Aynı ordularda savaşır, birlikte edebi eserler, zanaat harikaları yaratır, ticari şirketler kurarlar. Aynı ekonomiye dahil olur, Hıristiyanlarla aynı malları tüketip üretirler. Geldikleri yerlerden yenilikler de getirirler. Daha esnek ve lonca baskısından muaf olan Yahudiler, Hıristiyan zanaatkârlar için korkutucu rakiplerdir. Yahudilerin daha iyi ve daha ucuza mal üretme kabiliyetinden çoğu zaman korkulur.

Böyle herkese açık bir ortamda yaşama zorunluluğu, Yahudileri dini uygulamalarını değiştirmeye iter. Her ne kadar hâlâ bahsi geçer ve tartışılırsa da, Babil’den kalma Yahudi olmayanlarla dini bayramlardan üç gün önce ticaret yapmama kuralı artık uygulanmaz. Şarap ticareti yapma yasağı ile Hıristiyanlığa has dini eşyalar bulundurma yasağı, rehin gerekliliği nedeniyle geçerliliğini kaybeder. Çokeşlilik bir aforoz nedeni haline gelir; tek taraflı boşama yasaklanır; boşanmaya ancak tarafların karşılıklı rızasıyla izin verilir. Son olarak, Babil’deki ilk sürgünden beri olduğu gibi, Yahudilerin prensin gücüne karşı gelmesi yasaktır (din değiştirmeye zorlanma durumu hariç; sadece ve sadece bu durumda, bazen silahlı direnişe, hatta intihara izin verilir).

Yahudiler ile Yahudiler arasında gerçekleşen meydan tartışmalarına, kurulan ticari ve ailevi ilişkilere, dostluk, hatta aşk ilişkilerine dair bir sürü hikâyeye anlatılır. Oxford’da yaşayan Yahudi cemaatine mensup bir genç kıza âşık olduğu için, 1220’ye doğru Yahudiliğe geçen rahip çömezinin hikâyesi gibi. Bunun tersi de geçerlidir. Bazı Yahudiler, aşk uğruna veya toplumla kaynaşma kaygısıyla din değiştirir.

Hıristiyanlar ile Yahudiler, meydanlarda veya birbirlerinin evlerinde din tartışır. Troyes’lu Raşi, Hıristiyan komşularından birinin Hamursuz Bayramı’nın son günü kendisine pastalar hediye ettiğini yazar. Polonyalı Yahudi öğrenciler, İtalyan üniversitelerinde okuyan rahip çömezleriyle gezer. Rabbi Levi ben Gershon, Avignon’da Papa VI. Clement’in maiyetine kabul edilir. Abraham ibn Ezra’nın eserleri, Latince ve Fransızcaya çevrilir.¹⁰⁴ Perpignanlı filozof Ha-Meiri gibi zamanın önemli Yahudi entelektüelleri, *Goy ve Üç Bilge Adam* kitabının yazarı Ramon Llull gibi Hıristiyan meslektaşlarıyla söyleşir.²⁵⁷ Bazı Hıristiyan yazarlar, Yahudi edebiyatını çok iyi tanır.³⁸⁸ Nicolas de Lyre’in metinleri, Raşi’den sayısız alıntı ile doludur. Yahudi metinler gittikçe daha çok Arap, Yunan ve Augustinus felsefelerine başvurur; şövalye romanları, Yahudi filozoflara ilham kaynağı

olur. XII. yüzyılda bazı Hıristiyan ilahiyatçılar; İbrani elyazmalarını inceler, bunları Kitab-ı Mukaddes'in Vulgata çevirisiyle karşılaştırabilmek için hahamlardan yardım isterler. Cîteaux keşişleri ile rahip çömezlerinin sadece Latince çevirisini bildikleri Kitab-ı Mukaddes metinlerini İbraniceden Fransızcaya çeviren hahamlar arasında sıkı bir işbirliği başlar.¹⁰⁴ Dominikanlar ile Fransiskanlar, tefsirlerini zenginleştirebilmek için Yahudi yorumculara başvururlar. XIII. yüzyılda Salomon İbn Gabirol, *Hayatın Kaynağı*'nda kendi teorilerini bazı Hıristiyan doktrinlerini inceleyerek besler.³⁸⁸ Hahamlar, üç tektanrılı din arasındaki benzerliklere ısrarla dikkati çeker. Raşi'nin bu konuda yazdıkları artık daha çok kabul görür: "Biz İsrail halkının, aralarında sürgün hayatı yaşadığı milletler, *Creatio ex nihilo*yu,¹⁹ Çıkış'ı ve diğer temel noktaları tanır. Dinleri, gökleri ve dünyayı Yaradan'a adanmıştır."³²⁶ Hatta Perpignanlı Ha-Meiri Hıristiyanların, tıpkı Yahudiler ve Müslümanlar gibi tektanrıcı olduklarını, putperest olmadıklarını kabul eder. Bu da Yahudi cemaatlerini, diğer kitaplı dinlere mensup fakirlere olduğu gibi, Hıristiyan fakirlere de yardım etmeye mecbur eder.

Aristoteles –çoktan Arapçaya çevrilmiştir–, Thomas Aquinas tarafından yorumlanmadan önce, Fransa'nın güneyinde yaşayan Yahudi cemaatleri tarafından İbranice tartışılır.³⁸⁸ Nitekim 1336'da, Narbonne cemaati içinde, Aristoteles düşüncesinin genç Yahudilere hangi yaşta öğretilmesi gerektiğine dair bir tartışma patlak verir. İbn Rüşd sayesinde Aristoteles ile karşılaşan Hıristiyanlar, Meymun'un çok önce *Şaşkınlık İçin Kılavuz* kitabında çare aradığı bir kriz döneminden geçmektedir. Bazı Hıristiyan yazarlar, Yahudi öğretisini örnek gösterir. Mesela Abélard'ın bir öğrencisi, Pavlus'un Efesoslulara Mektubu üzerine yazdığı bir yorumda şöyle der: "Bir Yahudi, fakir de olsa, on çocuk sahibi de olsa, çocuklarını, menfaat için değil, dini yasaları anlamaları için okula yollar. Sadece oğullarını değil kızlarını da okula yollar."⁵⁹ Bu bağlamda aynı öğrenci, Yahudi nüfusundaki baş döndürücü artışı da açığa çıkarmış olur. On çocuklu aileler nadir değildir; cemaatler hızla büyümektedir.

Her zamanki gibi hahamlar; büyük tüccarların, toplumla en iyi kaynaşmış olanların, en zenginlerin, prenslere en yakın olanların veya entelektüel çevrelerin işleyebilecekleri suçlardan veya etraflarında uyandırabilecekleri kıskançlıktan ötürü kendi cemaatlerinin başına iş açmalarından korkarlar. Hep o eski fikir tekrarlanıp durur: Başkaları için iyi olmayan, Yahudiler için de iyi olamaz. Bu yüzdendir ki, cemaat dışı ilişkiler sıkı biçimde denetlenir. Üstatlar, herkesin hayatta kalabilmesinin her birinin dürüstlüğüne bağlı olduğunu, bir Hıristiyan'ın mallarına hileyle sahip olmanın veya ticari bir işlem sırasında bir Hıristiyan'ın düştüğü hatadan faydalanmanın büyük günah teşkil ettiğini, Goyların refah içinde olmalarının herkesin menfaatine olduğunu ve herkesin buna katkıda bulunması gerektiğini sürekli tekrarlarlar.

Ancak her şeyden çok asimilasyondan korkulduğu için, hahamlar, Yahudilerin Hıristiyanlarla yiyip içmesini engelleyen yiyeceklerle ilgili yasaklara uyulmasına özen gösterirler. Yahudileri sinagog, arınma havuzu ve mezarlık etrafında, aynı mahallelerde gruplaşmaya teşvik ederler. Kendilerini saldırlara karşı daha iyi koruyabilmek için, zaman zaman sokaklarının her iki ucunda bulunan

kapıları kapatma hakkının kendilerine verilmesini isterler. Böyle mahallelerdeki hahamın, öğretmenin, kasabın ve kimi zanaatkârların Goylarla bütün ilişkisi kesilir.³⁴ Derebeyleri, denetlemeyi kolaylaştıran ve kaynaşmayı engelleyen bu tip gruplaşmaları teşvik eder. Mesela 1243'te Aragon Kralı Fatih Jaime, Perpignanlı Yahudilerin, kendi rızalarıyla, finansman sağladıkları dokumacılara yakın bir mahallede yaşamalarına izin verir. Gettolar uzak değildir.

Hahamlar endişelenmekte haklıdır. Halkların bir arada yaşamasına ve Yahudilerin ekonomik gerekliliğine rağmen, nefret geri gelmiştir. Batı çok yakında ilahiyat ile ekonomiyi ustaca harmanlayarak alacaklılarından, onları Tanrı katilleri olmakla suçlayarak kurtulacaktır. Yahudi cemaatleri, yeni saldırıların hedefi olacaktır. Hıristiyanlar Yahudilere, kendilerine Tanrılarını ve paralarını verdikleri için öfke duyar. Aslında ikisinden de vazgeçemedikleri için kendilerine kızarlar. Tanrılarını ve paralarını ödünç veren Yahudiler, ayırım gözetilmeksizin hırsızlık, dolandırıcılık ve tefecilik yapmakla, parazit olmakla, istiflemekle, entrika çevirmekle, kan içmekle, zehirlemekle, çocuk öldürmekle, kutsal ekmeği kirletmekle,²⁰ Tanrı düşmanı olmakla, Mesih'i katletmekle ve İsa'yı kıskanmakla suçlanır.

Haçlı Seferleri: Ödemek ve ölmek

Her şey XI. yüzyılın ortalarında başlar. Avrupa'da durum hiç de iç açıcı değildir. Eşkıya çeteleri şehirleri yağmalar, derebeyleri birbirleriyle savaşır. Yeni papa VII. Gregorius, 1073'te Kutsal Roma Cermen imparatorunun papalık seçimine müdahale hakkını yadsımak için bu durumu fırsat bilir. Hatta 1077'de Canossa'da imparatoru önünde diz çökmeye zorlar, derebeylerinin dini unvanlar satın almalarını yasaklar. Doğu Roma İmparatoru Aleksios Komnenos da, orduları Müslümanlara yenilince, Batılı Hıristiyanlardan yardım dilemek için 1081'de Papa VII. Gregorius'a başvurur. Oysa Komnenos, Batılı Hıristiyanlarla yollarını 20 yıldan uzun bir süre önce ayırmıştır.

Roma Kilisesi için fırsat kaçırılmayacak kadar güzeldir. Komnenos'un yardım çağrısına karşılık vererek yönetimi Batılı prenslerin elinden alacak, Doğu Kilisesini tekrar ele geçirecek, Kudüs'e kadar ilerleyerek Mesih'in mezarını Müslümanlardan geri alacaktır. Ancak Papa VII. Gregorius'un bu planı gerçekleştirmeye vakti olmaz. Halefi II. Urbanus, 27 Kasım 1095'te Clermont Konsili esnasında, daha sonra Birinci Haçlı Seferi adı verilecek seferi başlatır. Avrupa'nın her yerinden gelen şövalyeler, keşişler ve halktan insanlar, Frank şövalyeler Bouillonlu Godfrey ile Toulouse'lu Raymond'un komutasında, Bizanslılara yardım etmeye ve Doğuyu fethetmeye koşarlar.

Doğal olarak Haçlıların kendilerine gereken malzemeleri finanse edecek, uzun olması beklenen savaş boyunca geride bıraktıkları ailelerinin hayatta kalmasını teminat altına alacak parası yoktur. Para bulabileceklerini düşündükleri tek yer, Yahudi ikrazatçıların kasalarıdır. Zaten Kilise de Haçlıları, o tarihten önceki borçlarını ödemekten muaf etmiştir. Ancak bu yeterli olmaz. Bazıları yağmaya girer. Haçlılar Kudüs yolu üzerinde, önlerine çıkan cemaatleri –tek olmamakla birlikte özellikle Almanya'dakileri– soyar, gümüş, altın, inci, hatta ölülerinin ziynet eşyalarına kadar ne bulurlarsa götürürler. Bazı piskoposların sükûnet çağrıları, Alman Yahudilerinin tabi olduğu İmparator III. Konrad'ın itirazları durumda bir değişiklik yapmaz. 30 Mayıs 1096'dan itibaren Köln,

Mainz, Worms, Speyer ve Strazburg cemaatleri yağmalanır, –genellikle din değıştirme teklifini reddettikleri vakit– katledilir. Bazen Köln ve Worms'ta olduğu gibi, tecavüz ve işkenceye maruz kalmamak için, mücadeleler toplu intiharlarla son bulur. Birkaç hafta içerisinde toplam 30.000 Yahudi öldürölür. 1000 yıl önce gerçekleşen Yahudiye katliamlarından beri, dünyanın hiçbir yerinde buna benzer bir olay yaşanmamıştır. Katliamların görece uzağında kalan Provence, İspanya, İtalya ve Orta Avrupa'da hararetli tartışmalar yapılır.

Kutsal Topraklara 1098'de gelen Haçlılar, Selçuklu ordularının gerisinde, İslam tarafından iyi muamele gören az sayıdaki Yahudi cemaatiyle karşılaşır. Beş hafta süren kuşatmanın sonucunda, 15 Temmuz 1099'da Kudüs'ü ele geçiren ve şehrin sakinlerini katleden Bouillon'lu Godfrey, geriye kalan birkaç bin Yahudi'yi, ayakta kalmış az sayıdaki sinagoglardan birine topladıktan sonra sinagogu ateşe verir. Elleri silahla esir düşen diğler Yahudiler ise, düşük sosyal statülerinin iyice vurgulanması için, düşük fiyatlara Müslümanların kölelerine satılır.

Yeni kurulan Hıristiyan krallık, Yahudilere özel bir vergi koymaz, Kudüs'te oturma yasağı dışında hayatta kalan Yahudilere herhangi bir ayrımcılık uygulamaz. Yahudilerin Haçlı krallığına olan ekonomik katkısı önemsizdir.

Yaşanan olaylar Avrupa'nın güneyinde yaşayan cemaatlerde öyle bir travma yaratır ki, bazıları Fas'a gider, diğlerini ise kalmak için Hıristiyan prenslerden ek teminat talep eder. Mesela Reggio Calabria şehri, Yahudi cemaatini şehri terk etmekten vazgeçirmek için, cemaate, saldırı halinde tam tazminat garantisi vermek zorunda kalır.

Ancak bunlar şiddetin önünü alamaz. Almanya ve İngiltere'de, Yahudiler gittikçe çeşitlenen suçlamalarla karşılaşır. Mesih düşmanları, Sarazenlerin müttefikleridirler; Haçlıların yokluğundan istifade etmektedirler. Haçlılar “yolculuk masraflarını karşılamak için ailelerini aştan mahrum etmeye mecbur iken, Mesih düşmanları refah içinde yaşıyor” denir. Yahudilerin mallarına el koymak için her bahane iyidir. 1130'da, önceleri konuksever davranan İngiltere Kralı I. Henry, bir Yahudi'nin cinayet zannı altında kalmasının ardından, ülkedeki Yahudilere toplu olarak 2.000 sterlin tutarında bir para cezası ödetir. I. Henry 1135'te öldüğünde, tahtın iki vârisi hâlâ Yahudilerin ödediği para konusunda kavga etmektedir.

1144'te, yeni bir olay patlak verir. Norwich Yahudileri, Kutsal Cuma arifesinde bir ormanda cesedi bulunan bir oğlanı öldürmek ve kanını içmekle suçlanır. Antikçağ'dan beri ilk defa Yahudilere böyle bir suçlama yöneltilir. Bu suçlama o zamana kadar sapkın Hıristiyanlara yöneltilmiştir. Oğlanın sara nöbeti sonucu öldüğünü ortaya çıkaran yerel yetkililerin müdahalesine rağmen, çoğu köylülere borç veren 100 kadar Yahudi tüccar katledilir. Diğler Yahudiler para cezasına çarptırılır. Hamiler, yağmacılara dönüşmüştür.

Haçlı krallığının içinde bulunduğu mali ve askeri sıkıntılar karşısında, 1146'da Clairvaux'lu Bernard ikinci bir Haçlı Seferi talep eder, ancak bu sefer Yahudi mallarının yağma edilmesini yasaklar. Aziz Augustinus ile Büyük Gregorius için olduğu gibi, Clairvaux'lu Bernard için de Yahudi halkı, Mesih'in çilesinin şahidi ve “müsebbibi” sıfatıyla korunmalıdır. Yani Tanrı katilleri ilan edilebilmeleri için hayatta kalmaları şarttır. Buna karşılık bazı keşişler –özellikle Almanya'nın

güneyinde–, yarım yüzyıl önce gerçekleşen katliamlardan sonra yeni yeni kendine gelen cemaatleri yok etmeye çağırır. Randulph adında bir keşiş, Almanya ve Alsace’ta yağma yapılmasını salık verir. Burada da Tanrı katili suçlamaları, katliama davetiye çıkartır. Aynı yıl, Yahudi ikrazatçılara boğazına kadar borçlanan ve adak olarak el koymayı umduğu malların Yahudilere rehin verilmesine içerleyen Cluny rahibi Saygıdeğer Pierre, öfke saçmaya başlar. Vaazları, iyi halka da sirayet edebilecek “kötü Yahudi âdeti”ne, tefeciliğe veryansın eder. VII. Louis’ye, küçümsemeye, Yahudilerin elinden her şeyin alınması gerektiğini yazar: “Onlardan tiksilmeli ve nefret edilmelidir; fakat onların öldürülmemesini salık veririm. Onları, sapıklıklarına layık şekilde cezalandırmak daha uygun olur. Bu kötü halk için, hileyle elde ettikleri, namussuzca çaldıkları şeyleri elinden almaktan daha uygun bir ceza olabilir mi?”³⁰⁹

VII. Louis ile IV. Konrad tarafından yönetilen İkinci Haçlı Seferi, birkaç Yunan adasının fethiyle vasat biçimde başlar, Şam önlerinde acınacak halde son bulur. Avrupa’da katliamlar yeniden başlar. Katliamlar bu sefer prensler tarafından değil, halk tarafından gerçekleştirilir. 1168’de Gloucester’daki olay böyledir. Daha sonra 1171 Paskalyası esnasında, Blois’daki Yahudi cemaatinin tamamı, çocukların kanını içmekle suçlanarak –bu, Norwich’e benzer ikinci hadisedir– diri diri yakılır. Aynı yıl, Mısır’ın yeni hâkimi Selahaddin Eyyubi,⁸⁵ Franklara savaş açar ve Şam’ı ele geçirir. Ancak 1177’de Montgisard’da yenilir, Kudüs’ü geri alamaz.

Hıristiyan Avrupa’nın, bütün Yahudileri krallığından kovmayı akıl eden ilk hükümdarı Philippe Auguste’tür. 1180’de tahta çıkan Philippe Auguste, Yahudileri sürgüne göndermeyi planlar. Yahudilerin, sadece mobilyalarının satışından elde ettikleri hasılatı götürmelerine izin verecektir. Paris yeşivasını kapattırır. Ancak daha sonra –özellikle yakında başlayacak yeni Haçlı Seferi dolayısıyla– para sıkıntısı çekmeye başlayınca, ek bir vergiye karşılık Yahudilerin kalmalarına izin verir. Kralın maliyecileri; Yahudilerin mallarına el koymaktansa, Yahudileri vergilendirmenin daha çok para getireceğini kendisine anlatmıştır.

Aynı yönteme daha sonra birçok defa başvurulacaktır. Çıkartılan sürgün fermanları, fidye karşılığında ertelenecektir. Bu şekilde Yahudiler, bir yüzyıl içerisinde, Fransa’da altı kez sınır dışı edilme noktasına gelecek, ancak her defasında para ödeyerek kalacaklardır.

Katliamlar, özellikle İngiltere’de devam eder: 1181’de (yukarıda anlatılan borç hikâyesinden sekiz yıl sonra) Bury Saint Edmund’s’ta, 1183’te Bristol’da, 1192’de Winchester’da. Kilisenin peşine düştüğü tek insanlar, Yahudiler değildir. Kilise, sapkınlarla da uğraşmaktadır. 1184’te Vaudoislar katledilir. Daha sonra sıra, Katharlara gelir. İşkence etmek dahil her türlü yetkiyle donatılmış bir polis örgütü olan Engizisyon, Katharlara karşı kurulmuştur. Tövbe etmeyen şüpheliler, genellikle işkence altında ölür; Kilise ile “barışanlar”, “duvar”a, yani müebbet hapis cezasına çarptırılır; sapkınığın itiraf eden, ancak bundan dönmeyenler (“yeniden sapkınığa düşenler”) dünyevi iktidara havale edilir, yakılarak öldürülür, bazen ölü bazen diri olarak.

15 yıl süren mücadeleden sonra, 1187’de, Selahaddin Haçlı krallığını devirir, şövalyeleri (Châtillon’lu Renaud gibi) katleder, Beyrut ve Kudüs’ü fetheder, Kubbet-üs-Sahra’nın üzerine yerleştirilen haçı söker, Yahudilerin bu şehirlerde oturmalarına tekrar izin verir.⁸⁵ Avrupa’nın üç

büyük hükümdarı, Friedrich Barbarossa, II. Henry Plantagenet ve Philippe Auguste, Kudüs'ü Müslümanlardan geri alabilmek için, 1188'de Üçüncü Haçlı Seferi'ni başlatır. Yeni seferin finansmanı her yerde gayet açık bir biçimde Yahudilere yüklenir. 1188'de Northampton'da toplanan İngiliz

parlamentosu, girişilen bu yeni maceranın maliyetini, 130.000 sterlin tutarında yeni bir vergi toplayarak karşılamaya karar verir. Söz konusu verginin yarısını, nüfusun %0,25'ten azını oluşturan Yahudiler karşılayacaktır. Yahudi ikrazatçılar, bu vergi ve soygunlarla başa çıkabilmek için faiz oranlarını artırır. Bu ise onları iyice sevimsiz hale getirir. II. Henry'nin halefi Aslan Yürekli Richard, 3 Eylül 1198'de, kendisine hediyeler sunmaya gelen Yahudilerin Westminster'daki taç giyme törenine katılmalarını yasaklar. İsyanlar çıkar; Yahudiler katledilir. Ertesi gün kral, Yahudileri himayesi altına alır. Kral kısa ve öz olarak, vasallarının mallarının kendisine ait olduğunu söylemektedir; bunlara zarar verilmemelidir!

Richard 1190 yılının başında Haçlı Seferine çıkınca, Richard Malebys önderliğinde borca batmış bir grup baron, York cemaatine saldırır. Cemaat, 16 Mart'ta kralın şatolarından birine sığınır da, kalabalık şatoya saldırır, katedralde saklanan borç kayıtlarını yakar. Ertesi gün, cemaatin hahamı Joigny'li Rabbi Yom Tov Ben Isaac'ın teşvikiyle, kuşatma altındaki cemaat neredeyse silahsız direnir, daha sonra din değiştirmemek ve işkence görmemek için intihar eder. Londra'da ve yine Norwich'te başka katliamlar gerçekleşir.

Akka, şövalyeler tarafından ele geçirilir, Selahaddin yenilmiştir, ancak savaş uzar. Kudüs için mücadele edilmektedir. Kutsal Şehri ele geçirmek isteyen Richard şöyle yazar: “[Bu şehir] bizim için öyle kutsaldır ki, tek bir adama düşsek bile ondan asla vazgeçmeyiz.”⁸⁵ Selahaddin ise ona şöyle cevap verir: “Kudüs, sizin olduğu kadar bizimdir de. Peygamberimizin israsının başlangıç noktası ve cemaatimizin mahşer günü buluşacağı yer olan bu şehir, bizim için daha da kutsaldır.”⁸⁵ 1191'de, Aslan Yürekli Richard'ı dönüş yolunda esir alan Avusturya Dükü Leopold'un talep ettiği fidyeyi ödeyebilmek için, yine Yahudilere ağır vergiler konur, yine Yahudilerin alacakları silinir. 1192'de imzalanan bir ateşkesle kıyı bölgeleri ile Akka, Doğu Latin İmparatorluğu Haçlılarına bırakılır; Suriye, Kudüs ve Filistin, Selahaddin'e geri verilir. Selahaddin 1193'te ölünce Mısır, amcası Sultan Malik Kâmil'in yönetimine geçer.

Londra'ya 1194'te dönen Richard, arşivlerin yok edilmesiyle Yahudilerden geri alabileceği mallarını kaybettiğini öğrenince çok öfkelenir. Bunun üzerine, Yahudilerin verdiği borçların izinin ayaklanma halinde yok olmasını engellemek için, güvenli bir muhafaza sistemi oluşturur. Krallık memurlarını, bütün alacakları kaydettirmekle görevlendirir; bu kayıtlardan üç örnek çıkarttırarak kasalara koydurur. Anahtarlar, kralın bir memurunun başkanı olduğu, Hıristiyan ve Yahudi önde gelenlerden oluşan karma bir komisyona teslim edilir.³⁴ İkrazattan elde edilen gelirler üzerinden alınan vergilerin ödenmemesi halinde, cemaatlere yerine göre işkence, haciz, kadın ve çocuklara el koyma, hapis veya ölüm cezaları verilir. Fransa'nın kuzeyinde o zamana kadar ılımlı bir tutum sergilemiş bazı baronlar, yeni bir Haçlı Seferi'ne çıkmadan önce Yahudilere olan borçlarını tek

tarafli olarak siler, Yahudileri soyar ve kovar.

Papalık fermanı *Sicut Judaeis*'te Papa III. Innocentius, kendisinden önce gelen birçok papa gibi Hıristiyanlara, Yahudilerin mallarını gasp etmelerini, Yahudi bayramlarına engel olmalarını, Yahudilere bazı işler yaptırılmalarını, Yahudi mezarlıklarına saldırmalarını veya "para çalmak amacıyla Yahudilerin ölülerini mezarlarından çıkartmalarını" yasaklar. Aslında Yahudi mallarını yağmalamak, gittikçe artan ihtiyaçları karşılayacak kadar para getirmemektedir. Haçlıların Venediklilere, Ege ve Akdeniz'den geçiş ücretini ödeyecek paraları dahi yoktur. Bunun üzerine Venedik Doğu Haçlılara, Bizans'taki imparatoru kendi hesabına devirmelerini teklif eder. 1204'te paralı askerlere dönüşen Haçlılar, Konstantinopolis'i işgal ederek Venediklilere (ve Cenevizlilere) Karadeniz'de acenteler kurma yolunu açar. Burada yine Yahudi tüccarlarla karşılaşılır. Kısa ömürlü Doğu Roma İmparatorluğu yeterince yardım alamayarak yok olurken, Haçlılar Konstantinopolis'te, Rönesans'ın gelecekteki kaynaklarından Bizans yaşam sanatının zevklerini keşfederler.

Avrupa'daki Yahudiler, kendilerini biraz olsun koruyabilmek için, borç sözleşmelerinin yazılı olarak yapılmasını âdet haline getirmeye çalışır. 1204'te aynı Papa III. Innocentius, bu uygulama konusunda Fransa kralına şikâyette bulunur: "Borç para verdikleri [Hıristiyanlar] bazen ödediklerine dair Hıristiyan şahitler bulabiliyorlarsa da, Hıristiyan borçlunun alacaklısında bırakma ihtiyatsızlığını gösterdiği belgeye daha çok güveniliyor. Bu konuda Hıristiyanlar Yahudilere karşı şahitlik yapamadığından, Yahudiler servet yapıyorlar." Papa aynı zamanda Yahudi cemaatlerine aşırı hoşgörü gösteren Fransa kralına kızmaktadır. Nitekim Fransa'daki cemaatler, başka yerlere göre daha az yağmalanır; çoğu zaman aşırı güzel sinagoglar inşa etme hatasına düşecek kadar da zengindirler. "Küstahlıkları o kadar ileriye gidiyor ki (bundan bahsederken biz utanıyoruz), Sens Yahudileri, eski bir kilisenin yakınlarına bu kiliseden çok daha yüksek yeni bir sinagog inşa etmişler. Yahudi ayinlerini bu sinagogda yapıyorlar. Bunları da öyle krallıktan atılmadan evvelki zamanlarda olduğu gibi gizlilikle değil, komşu kilisede yapılan en kutsal ayinleri rahatsız etmekten çekinmeksizin bağıra çağıra yapıyorlar."⁶⁰

Gasp olayları her yerde devam etmektedir. Kardeşi Aslan Yürekli Richard'ın yerine tahta 1198'de geçen Yurtsuz John, 1210'da, 66.000 marka²¹ gümüş ödemeleri için cemaat liderlerini hapse atarak onlara işkence ettirir. 10.000 marka gümüş ödemeyi reddeden Bristol'deki Yahudilerin bir temsilcisinin her gün bir dişinin çekilmesini özellikle emreder. Üçüncü dişte ödeyebildikleri kadar öderler. 1211'de 300 Fransız ve İngiliz Yahudi, Akka ve Kudüs'teki Hıristiyan ve Müslüman bölgelerine yerleşir. Artık sahip olmadıkları serveti gasp etmek gittikçe zorlaşmaktadır.

1215 son derece önemli bir tarihtir. İngiltere'de Kral John, 1214'teki Bouvines bozgunundan sonra Magna Carta'yı imzalar. Magna Carta ile kral, aristokrasiyle ruhban sınıfının onayı olmadan vergi toplamayacağına, bütün yabancılara –özellikle Yahudilere– ticaret yapma özgürlüğü tanıyacağına dair söz verir. İtalya'da Papa III. Innocentius tarafından toplanan dördüncü Laterano Konsili, Yahudilerin faizle borç vermesini yasaklar. Bunun yanı sıra transsübstansiasyon²² tanımı teyit edilir. Buna göre kutsal ekmek İsa'nın bedeni, şarap ise kanıdır. Bir kez daha, para ve kan simgeleri birbirine karışmıştır. Konsil, sapkınları daha kolay ayırt edebilmek için, bütün Hıristiyanları yılda bir kez

günah çıkarmaya mecbur eder. Kilise için tehlikeli hale gelen Yahudiler için ise tecrit öngörölmüştür. Yahudilerin kamu mesleklerine girmeleri, çocuk sahibi olabilecek yaşta Hıristiyan kadınları işe almaları, kiliseye girmeleri, Hıristiyan bayramları esnasında sokağa çıkmaları, pazar günü çalışmaları, yüksek ve süslü sinagoglar inşa etmeleri yasaktır. Konsil, Yahudileri Hıristiyanlardan daha iyi ayırt edebilmek ve Yahudilerin şehirlere sızarak ticaret yapmalarını engellemek için, bir işaret takmalarını şart koşar. Almanca konuşulan ülkelerde bu, konik bir şapka; Latince konuşulan ülkelerde ise, kıyafetlerine dikilecek sarı yuvarlak bir kumaş parçası (yuvarlak işaret) olacaktır. Bu sarı kumaş parçası, Yehuda'nın aldığı altın paraları simgeler – yine ve daima para! Bu ayırt edici işareti taşımayan Yahudileri yakalamak üzere bir komiser görevlendirilir.

Daha önceki yasaklar gibi, bu yasaklar da tam olarak uygulanmaz. 1270'e dek, tam 21 yazılı emir bu yasakları tekrar edecek, her seferinde de para cezası veya fiziksel cezalar getirecektir. Ancak çabalar daima boşa gidecektir. Halklar çoğu zaman efendilerinden daha hoşgörölü davranacak, birbirlerine ihtiyaçları olduğundan bir arada yaşamaya devam edecektir.

1223'te sapkınlara karşı yeni bir Haçlı Seferi başlar. Philippe Auguste'ün, Toulouse'lu Raymond'un komutasındaki Kathar birliklerine karşı yapılan savaşı yöneten oğlu, VIII. Louis adıyla tahta çıkar. Cévennes dağlarından dönerken 1226'da ölmeden önce Languedoc bölgesini ele geçirir. II. Friedrich von Hohenstaufen, Selahaddin'in halefi Sultan Malik Kâmil'den 1229'da Kudüs'e girme hakkını elde eder. Kudüs'e yerleşen ve 1228'de aforoz edilmiş Friedrich, İtalya'da ölene kadar Doğu prenslerine layık rafine bir hayat sürer. Haçlı Seferi fikri dahi böylelikle alay konusu olur.

İngiltere Kralı III. Henry, 1232'de Yahudileri yeterince vergilendirmediği için eleştirilir. XIV. yüzyılda yaşamış bir tarihçi, o çağda bankacılık mesleğinin zorla tekellerine verilmiş olması sayesinde Yahudilerin, çok büyük servetler elde ettiklerini yazar: ¹⁸³ “Krallık, ganimetlerinin bir bölümünün kralın kasasına girmesi şartıyla onları korudu. Yahudilerin, lüks hayat tarzlarını değiştirmeksizin bu parayı ödeyecek güçleri vardı [...]. III. Henry'nin saltanatı sırasında, krallığın ihtiyaçları kralı Yahudilere o kadar bağımlı hale getirdi ki, onlara zulmedeceğine, *Domus Conversorum*'u [Din Değiştirenler Evi] kurdu. Burada barınan eski Yahudilere ödenek tahsis etmişti. Kral ile Yahudiler arasındaki bu ittifaka sinirlenen baronlar, Yahudilerle birlikte kralın memurlarını katlettiler.”

1235'te Papa IX. Gregorius, VIII. Louis zamanında Yahudilere yapılan saldırıları kınar. Saldırılarından 15 yıl sonra! 1239'da, asiller ile tüccarlar, Bretonya Dükü Kızıl Jean'ın, halen vilayette yaşamakta olan birkaç Yahudi zanaatkâr-ikrazatçıyı sürmesini sağlar. Bu tedbir, doğal olarak borçları da silecektir. Rouen'da İngilizlerin peşinden gitmeyen son Yahudiler, benzer bir tatsızlık yaşar. 1240'ta Lyon Konsili, bütün Hıristiyan prenslere Yahudilerini “faizle elde ettikleri parayı Haçlılara vermeye” mecbur etmelerini kati şekilde emreder. Aksi halde aforoz edileceklerdir.

Böylece Yahudileri mallarından etmek için her türlü yöntem başvurulur. 1241'de II. Friedrich'in imparatorluğunda, Haguenau'da üç çocuğun cesedi bulunur. Ayaktakımı galeyana gelir. Yahudi cemaati tehdit karşısında, yüklü miktarda paraya karşılık imparatorun himayesini elde eder. Kralın, ayaktakımını, Yahudilerden para almak için kışkırttığı dedikoduları dolaşır. Frankfurt Yahudilerinin

dörtte üçü –yaklaşık 1000 kişi–, varlığı şüpheli Moğol istilacılarla müttefik oldukları ve veba yaydıkları gerekçesiyle katledilir. Geriye kalan dörtte bir, canlarını kurtarabilmek için çok büyük paralar öder.

Kilise, Yahudilerin yağmalanmasını, ancak katledilmemesini istemektedir. Yahudiler, Mesih'in ölümünün şahitleridir. Bu yüzden Yahudileri iyice kısırdıktan, insanları Yahudilerden nefret etmeye, onlara olan borçlarını ödememeye kışkırttıktan sonra, Kilise hâlâ Yahudileri koruduğunu iddia eder. 1247'de Papa IV. Innocentius, 12 yıl önce IX. Gregorius'un yaptığı gibi, Yahudilere yöneltilen törensel cinayet suçlamaları ile "gasp olayları"nı protesto eder. Fransa ve Almanya'daki piskoposlara şöyle yazar: "Şehirlerimizdeki ve piskoposluklarımızdaki bazı din adamları, prensler, asiller ve büyük derebeyleri, Yahudilere karşı şeytanla bir olup birtakım komplolar düzenlemiş, Yahudileri mallarından etmiş, Paynes'ta öldürülen bir çocuğun kalbini aralarında paylaştılar diye iftira atmışlar. Yahudilerin rahatsız edilmemesi en büyük temennimiz olduğundan, onlara karşı dostça davranılmasını emrediyoruz. Dikkatinize sunulacak her türlü haksız saldırıda, haksızlıkları giderin ve Yahudilerin gelecekte benzer saldırıların hedefi olmalarına izin vermeyin." Etkisiz kalan bu emrin tek kıymeti, var olmuş olmasıdır.

Aynı yıl İngiltere'de Yahudiler, bu sefer kalpazanlık suçlamasıyla 20.000 *marka* gümüş tutarında bir vergiyle cezalandırılır. Bu, krallıkta yaşayan cemaat liderlerinin, vergiyi aralarında pay etmek üzere Worcester'da toplanmalarına neden olur. Ülkenin en önemli Yahudi bankacısı Yorklu Aaron, kral tarafından tek başına önce 4000 *marka* altın, daha sonra 14.000 *marka* gümüş ödemeye mahkûm edilir. Bütün Yahudilerin sınırsız servetlere sahip oldukları düşünülmektedir. Ancak ertesi yıl İngiltere kralının emri üzerine yapılan geniş çaplı bir soruşturma, Yahudilerin neredeyse tamamının fakir olduğunu, borç para veriyorlarsa da, daha çok halktan insanlara küçük miktarlarda borç verdiklerini ortaya çıkarır.

IX. Louis, yeni bir Haçlı Seferi'ne çıkmadan önce, 1248'de Melun Konsili'ni toplar. Hıristiyanların Yahudilerden borç almaları –hiç olmazsa buradan başlanabilirdi!–, Yahudilerin ise Hıristiyanlarla ticaret yapmaları yasaklanır. Yahudiler, "yuvarlak bir işaret" (sarı yuvarlak kumaş parçası) takmaya zorlanır. IX. Louis'nin daha sonra çıktığı Haçlı Seferi ise, maceralarla dolu uzun bir yolculuktur. Mısır'da Dimyat'ı ele geçirir; daha sonra Kahire yolunda esir düşer. Bu arada Selahaddin'in ailesi, Çerkez bölgelerinden gelen Moğol askerler olan Memlûklar tarafından iktidardan uzaklaştırılır. IX. Louis'nin esareti boyunca naiplik yapan annesi Kastilyalı Blanche, 1253'te krallıkta yaşayan bütün Yahudileri sınır dışı etmeye karar verir. Ancak daha sonra, birçok başka hükümdar gibi, kralın serbest bırakılması için istenen yüklü miktardaki fidyenin –400.000 *livres*– bir kısmını Yahudilere ödetmeyi tercih eder. Geleceğin Aziz Louis'si geri geldiğinde, sağ salim dönmesini sağlayan Yahudilere minnetini göstermek için onları... sürgüne yollar! Yahudilere olan şefkat duyguları kısa süren IV. Innocentius, krala bir tebrik mektubu yazar ve daha önce gösterdiği hoşgörüden dolayı özür dilemeye çalışır gibi şöyle der: "Yahudilerin, onlara bahsettiğimiz statülere uymadığını öğrendiğimizden dolayı." Buna rağmen Yahudiler, bir vergi daha ödemek şartıyla kalmaya hak kazanırlar.

İngiltere’de, savaşa gidebilmek için yine para aramakta olan Kral III. Henry, İngiliz Yahudilere bu sefer 8.000 *marka* gümüş tutarında yeni bir vergi koyar. Yahudiler ödeyecek durumda olmadığından, kral –nüfusları 10.000 kadar olan– Yahudileri, Yurtsuz John’un ikinci oğlu ve kendi erkek kardeşi olan Cornwall’dan Richard’a satar. Yahudiler, 1255’te Lincoln’dan Hugh adında bir çocuğu kanını içmek üzere öldürmekle suçlanır. Cesedin 26 gün sonra, bir hahamın düğününün yapıldığı yere yakın bir yerde bulunması, 100 kadar Yahudi’nin katledilmesine neden olur.

1260’ta Paris’te Talmud’un yakılmasına şahit olan Rabbi Yehiel, Akka şehrinde bir Talmud okulu açmak üzere Fransa’dan ayrılır.

IX. Louis yeniden Yahudilerin toprak sahibi olmalarını, mallarını miras yoluyla devretmelerini ve faizle borç vermelerini yasaklar. Ancak Guillaume de Chartres’in yazdığına göre, kralın danışmanları, krallık ekonomisinin işleyişinde kredinin gittikçe artan önemine dikkat çekerler; “öyle ki, Hıristiyanları günaha sokmaktansa, zaten lanetlenmiş Yahudi tefecilere katlanmak daha yerinde olacaktır.”²⁴⁰ Louis, “krallığını mahveden bu zehre” tahammül edemeyeceği şeklinde karşılık verir. Yahudileri zanaatkâr olmaya teşvik etmek isterse de, Hıristiyan loncalarının itirazları karşısında geri adım atar. 1270’te Tunus önlerinde can verirken, hâlâ Yahudileri sınır dışı etmekten bahsetmektedir.

Her ne kadar Memlûkların Akka’yı ele geçirmesi ve ufak Haçlı krallığına son vermesi 1291’i bulacaksa da, Haçlı Seferleri sona ermiştir.

Savaşların gerçek anlamda tek galibi, Venedik’tir. “En Huzurlu Cumhuriyet”; Haçlıları taşıyan devasa gemileri inşa etmiş, bir dönem Konstantinopolis ile Karadeniz’deki acentelere hâkim olmuş, pamuklu ve ipek kumaşların (keçi kılıyla karışık yünlü kumaş, brokar, saten üzerine tafta desenli kumaş) imalatı ile boyanmasında ve cam sanatında Doğu tekniklerini öğrenmiş, Akdeniz’deki bazı limanların (Pisa, Cenova, Marsilya, Narbonne, Sète, Aigues-Mortes) trafiğinin bir bölümünü kontrol etmiştir. Yahudi tüccarlarla ittifak kuran Venedikli tüccarlar, Avrupalıların hayran olduğu yeni ürünleri getirmek üzere, Yahudilerin Balkanlar’da ve Müslüman ülkelerde mevcut ağlarından faydalanırlar: hurma, muz, gül, zambak, kına, sinameki, çivit, karabiber, kuru karanfil, zencefil, tarçın, muskat, safran, kakule, kimyon, anason...

Verilen ilk krediler işe yaramıştır. Yeni ihtiyaçların baskısıyla, ekonomi hamle yapmaya hazırdır. En önemli riskler alınmış, bankacılık daha az riskli hale gelmiştir. Artık Yahudilere ihtiyaç kalmamıştır.

3. Yahudiler olmadan para (1260-1492)

Yeni bankacılar

Birçok Hıristiyan, yoğun talep karşısında böyle kârlı ve gerekli bir işe giremedikleri için öfkeden deliye dönmüş durumdadır. Kilise artık ne parayı değerlendirme yasağını ne de ikrazatçılık ile sarraflığın hokkabazlık, oyunculuk, fahişelik gibi cehennemlik mesleklerle aynı kefeye konmasını gerekçelendirememektedir. Kilise yavaş yavaş “feodalite ile uzlaşmadan kapitalizm ile uzlaşmaya geçer. Kilisenin kapitalist sistemde yaptığı tek şey, kendini kurtarmaktır; zira borsa, Kilisenin hayat

damarıdır.”²³⁹

Kilise her şeyden önce yoksulluk idealinden biraz uzaklaşarak dünyevi mükâfatlar peşinde koşmanın tamamen ahlaksızlık olmadığını ihsas ettirir. Elbette bu mükâfatları Kiliseye sunmak, ölçülü olmak ve azla yetinmek şartıyla. Bir başka deyişle, her şekilde tasarruf etmek şartıyla. Lewis Mumford’ın altını çizdiği gibi,²⁸⁷ Kilise yavaş yavaş yedi ölümcül günahtan beşini (açgözlülük, kibir, kıskançlık, oburluk, gazap) pozitif değerlere dönüştürür. Şehvet düşkünlüğü ile tembellik ise hâlâ yasaktır.

Hukukçular, Roma hukukunu din hukukundan daha zengin bulur. Yüzyıllardır unutulmuş Justinianos Kanunlarını tozlu raflardan çıkarırlar. En azından deniz ticaretinde, alınan risklere karşılık gelen ödemeler şeklinde, faizle borca tekrar izin verirler. Konsillere ve aforozlara rağmen, laik Hıristiyanların, hatta manastırların, rahiplerin ve piskoposların hiçbir vakit para ticareti yapmayı bütün bütün kesmedikleri ortaya çıkar.²³⁹ Hatta bazı manastırlar, adak diye aldıkları bağışları faizle borç vermektedir!¹⁵⁹ Mesela Saint-Martin de Pontoise Manastırı, 1157’de Haçlı Seferi’ne gitmeden önce Guillaume de Mello’ya 60 *livres* borç vermiş, borca karşılık Mello’nun Berville’deki derebeylik toprağını rehin almıştır. Tapınak Şövalyeleri, güçlü ikrazatçılar olmuş; aynı şekilde Töton Şövalyeleri, Avrupa’nın en önemli yün tüccarları haline gelmiştir.

Ancak bu yeterli değildir. Hıristiyanların aralarında faizle alıp verdikleri borçlar göze batmamalı, hatta gizli kalmalıdır. Bu borçlar, Avrupa’nın ekonomik uyanışının doğurduğu muazzam ihtiyaçları karşılayabilecek seviyede değildir.

1179’da toplanan üçüncü Laterano Konsili artık sadece “bariz” ribalardan, yani “adil olmayan” faizlerle verilen borçlardan endişe duymaktadır. Konsile göre, bazı durumlarda yılda %33’lük bir faiz, paranın “adil fiyatı” için uygun bir limit sayılabilir. Konsil, Yahudileri iyice işin dışında bırakabilmek için, bir Hıristiyan’ın şahadetinin bir Yahudi’yle yapılan yazılı sözleşmeden daha değerli olduğunu ilan eder. 1215’te toplanan dördüncü Laterano Konsili, biraz da ikiyüzlülükle, bir Hıristiyan’ın başka bir Hıristiyan’a verdiği borcu, ödemenin gecikmesi halinde tazminat, sarraflık ya da muhasebecilik ücreti veya borç verilen anaparanın kaybolma riskine karşılık bedel olarak ücretlendirebileceğini kabul eder. Buna karşılık “vahim ve ölçsüz” riba, Hıristiyanlara yasaktır.²³⁷ Bu durum, birkaç Hıristiyan bankacının ortaya çıkmasını sağlar; bu da, kullanıma hazır kredi miktarını artırır.

Buna rağmen para çok azdır. Yıllık faizler çoğu zaman %40’ın üzerine çıkmaya devam eder. Ren ile Loire arasında, faizler %30 ila %60 arasında değişmektedir. İngiltere’de %80’e, hatta %100’e kadar çıkabilmektedir. Bunun üzerine prensler, faizleri sınırlandırmaya çalışır. Fransa kralının emriyle, 1218’de paranın fiyatı *livre* başına haftada 2 *deniers* olarak (yılda %43,33) belirlenir. Aragon Kralı I. Jaime, 1228’de paranın fiyatını kısa vadede %20 ile sınırlandırır, bileşik faizi yasaklar. 1255’te Ren şehirleri konfederasyonunun bir toplantısında, yasal faiz oranı kısa vadede *livre* başına haftada 2 *deniers*, yani yılda %43,33, uzun vadede ise %33,5 olarak belirlenir.

Tarım ürünü simsarları, daha sonra da döviz ikrazatçıları olarak İtalyan tüccarlar, üç ayrı yerde

ortaya çıkar: Venedik, Cenova ve Floransa.⁶⁹ Bu yerlere üç ayrı kapitalizm şekli hâkimdir:¹⁷ devlet kapitalizmi, maceraperest kapitalizm ve aile kapitalizmi.

Haçlı Seferleriyle birlikte doğların şehri, Batı ile Doğu arasında ayrıcalıklı aracı olarak Konstantinopolis'in yerini almıştır. Bundan böyle Batının tükettiği baharat, ipek ve pamuğun büyük bölümü Venedik üzerinden gelecektir. Venedik bu ürünleri, Flandre kumaşları ve Nürnberg madenlerinden çıkartılan gümüşle takas eder. Birkaç Yahudi tüccar, 1252'de Spinalonga adasına yerleşir. Adanın ismi *Giudecca* olur.⁷⁵ Çoğu tüccar ve sigortacı, bazen de ikrazatçı olan bu Yahudiler, Rialto'da pazarlık eden sarraflara katılır.

Cenova'da birkaç tüccar ve korsan, yüzyıllardan beri Kuzey Avrupa'dan tarım ve maden ürünleri, Orta Avrupa'dan kumaş, İtalya'dan cam eşyalar ithal etmektedir. Bunları; Senegal ve Nijer altını, Sahra tuzu ve bakır, Doğu Avrupa köleleri, odunları ve silahlarıyla takas ederler.⁶⁹ Sarazenlere karşı verdikleri mücadeleler, onlara risk ve zafer zevki tattırır. Bu ticareti finanse edebilmek, gemileri donatabilmek için, "denizcilik şirketi" (Fenikeli, Yahudi ve Yunan denizcilerin 15 yüzyıldır bildiği bu şirket, tüccarları, soyut hisselerle bölünmüş bir geminin satın alınmasında bir araya getirir) ile "komandit" (zanaat veya sanayi ile ilgili işlemleri finanse etmek üzere birçok tüccarın sermayelerini bir araya getirir¹⁷) tekrar ortaya çıkar. Tüccarların üzerlerinde yüklü miktarlar taşımadan seyahat etmelerini sağlamak üzere, Yahudilerin Mısır'da en azından iki yüzyıldan beri kullandıkları poliçeyi keşfederler.

Floransa'daysa, hububat ve yün tüccarları, prenslerin bankacıları haline gelir. Mevduat kabul eder, müşterilerinin hesabına ödemeler yapar, bir şubeden diğerine para aktarır, takas işlemleri gerçekleştirirler. İçlerinden Bardiler, Riccardiler, Peruzziler, Frescobaldiler gibi büyük aileler yabancılara, özellikle Plantagenetlere (Riccardiler 400.000 sterlin, Frescobaldiler 12.200 sterlin borç vermiştir) borç vererek Brugge'ye, daha sonra Anvers'e yerleşir.

Böylece XIII. yüzyılın sonunda İtalya'da, faiz oranlarının %25'e düşmesini sağlayacak kadar kredi oluşur. Yeni ikrazatçıları kendi işlerine ortak eden Kilise de bu durumdan kazanç sağlar. Ancak Kilisenin Yahudilerle olan hesaplaşması burada bitmez. Tüccarlara, hatta Kiliseye borç para veren Yahudiler hâlâ sayıca fazladır. Dördüncü Laterano Konsili'nden yarım yüzyıl sonra, 1267'de Viyana Konsili, Yahudilerin Kilisenin peşinde koştuğu malları borç karşılığı rehin tuttuğunu, "Yahudilerin nüfusu ile gücünün, ruhban sınıfının gelirlerini hatırı sayılır miktarda azaltacak kadar artmış olduğunu" gözlemler. Çabucak bir hükme varılır: Yahudiler sınır dışı edilmelidir!

Geçmişini değiştirmek (1260-1300)

Batı, Doğudan uzaklaşmaya başlar. Kilise, Roma'yı kesin olarak kendine merkez tayin eder. Resim, müzik ve edebiyat, konuşmaları, davranışları ve isimleri Batılılaştırır. İsa ile Meryem sarışın olur. Hıristiyanlığın Doğu kökenli olduğunun ve Haçlı Seferlerinin başarısızlığının şahidi olan Yahudi halkı; resim, edebiyat ve dini tiyatro eserlerinde kötülük timsali haline getirilir.

Yahudi cemaatleri ekonomik açıdan artık pek de gerekli olmadığından, bütün büyük Hıristiyan

krallıkları onları kovmakla tehdit etmeye başlar. Yahudilerin buraları terk etmesi neredeyse iki yüzyıldan uzun sürecektir. Bu süre zarfında onlarca sürgün kararı alınıp bozulacaktır; zira cemaatlerin ödediği vergi ve fidyeler, nihai bir soygundan daha çok para getirmektedir.

Her ne kadar X. Gregorius kendi topraklarında yaşayan Yahudilerin canının ve malının korunmasını emreder, III. Philippe (Cesur) “ticareti canlandırmak, para akışını düzenlemek ve mali kaynakların tükenmesine bir çare bulmak”⁶⁷ üzere Yahudilere çağrıda bulunursa da, ilk sürgün kararları alınmaya başlanır. Londra’daki sinagoglar 1272’de kapatılır, İngiltere’de Yahudi ibadeti yasaklanır. I. Edward’ın çıkardığı *Statum judaicum*, Yahudilerin faizle borç vermelerini yasaklar. Fransa kralı gibi İngiltere kralı da, Yahudilerin zanaatkâr olmalarına izin verirse de, loncalara girmelerine izin vermez. Bu da, Fransa’da olduğu gibi burada da, Yahudilere geçimlerini sağlamak için borç vermek dışında başka bir seçenek bırakmaz. Yahudi ikrazatçı asmak için bu bulunmaz bir fırsattır. 1278’de, 680 Yahudi ikrazatçı tutuklanır ve Londra Kalesi’nde asılır. 1280’de, 293 Yahudi ikrazatçı aynı şekilde öldürülür. Hayatta kalanların başka gelir kaynakları bulmaları imkânsız olduğundan, kredi ihtiyacı da göz önüne alınarak kraliyet Yahudilerin dört yıl daha ikrazatçılık yapmalarına izin verir, daha sonra bu süreyi uzatır. 1287’de Doğudan dönen I. Edward, sürgün kararının uygulanmamış olmasına sinirlenerek Yahudilerin sahip olduğu son evlere el koyar, mobilyalarına vergi koyar, rehin aldıkları malları elden çıkarmalarını yasaklar. Birçok Yahudi ülkeyi terk etmeye karar vererek mallarını elden çıkartır. Bu sefer de sahip oldukları serveti gizlemeye çalışmakla suçlanarak daha çok kıskançlık yaratırlar. Yahudilerin kitle halinde sınır dışı edilmeleri yakındır.

Kitle halinde sürgün 1288’de, neredeyse tamamı Alman kökenli Napoli Yahudileriyle başlar. Çoğu kalabilmek için din değiştirmeyi kabul eder. İki yıl sonra, 1290’da, I. Edward, halen İngiltere’de yaşamakta olan 15.000 Yahudi’yi ülkeden atmaya karar verir. Bazıları, isimlerini ve kimliklerini gizleyerek kalır; diğerleri Almanya, Bohemya, Macaristan, Polonya, hatta durumun daha parlak olmadığı Fransa’ya –özellikle Rouen ve Bordeaux– göç eder.

O yılın başında bir hikâye, Paris’te dilden dile dolaşır.¹⁷⁵ Güya Billetes Sokağı’nda bir rehinci, hafifmeşrep bir kadına (*muliercula*) 30 sous (Yehuda’nın aldığı *deniers* kadar) borç vermiş, kadının en güzel elbisesini rehin almıştır. Kadın, Paskalya arifesinde, rehinli elbiseyi kiliseden çaldığı kutsal ekmelele takas etmeyi teklif etmiştir. Rehinci teklifi kabul etmiş, hatta kutsal ekmeğin 30 sous değerinde olduğu düşüncesiyle kadının borcunu silmiştir. Dedikoduya göre, “Yahudi kutsal ekmeğe bıçağını saplamış, ancak ekmekten Kurtarıcının kanının akmasıyla herkes şaşkına dönmüştür.” Söz konusu Yahudi ile ailesi tutuklanarak piskoposun mahkemesine sevk edilir. Mahkeme, “mucizeden ders almak üzere onlara din değiştirmeyi teklif eder.” Kadın ve çocuklar kabul ederse de, “açgözlü ve inatçı kâfir” reddeder. Yahudi, “her ne kadar sahip olduğu bir kitabın hayatını kurtaracağını iddia ederse de”, ölüm cezasına çarptırılarak yakılır. “Mucizenin gerçekleştiği yere küçük bir kilise inşa edilir.”¹⁷⁵

Aynı yıl 18 Temmuz’da Fransa kralı, krallıkta yaşayan 100.000 kadar Yahudi’yi sınır dışı etme kararı alır. Ancak bir kez daha bu kararını, Yahudi mallarına el konulması kararı ile değiştirir.

1294'te, küçük bir oğlan çocuğunu öldürmekle suçlanan Bern Yahudileri sınır dışı edilir. İki buçuk yüzyıl sonra, La Grenette Meydanı'na, bir çocuğu mideye indirirken bir diğeri çuvala tıkan sarı sivri başlıklı bir canavarı tasvir eden, "Çocuk Yiyen Çeşmesi" adıyla tanınan bir çeşme yerleştirilir. Bu çeşme bugün hâlâ oradadır.

Lakabı "Yahudi katili" (*Judenschläger*) olan Rindfleisch adında bir Alman derebeyi, 1298'de küçük bir ordu toplar. Bu ordu, altı ay içinde Bavyera'da Warburg, Regensburg, Nürnberg, Augsburg, Heilbronn ve Röttingen fuar şehirlerinde yaşayan 100.000 Yahudi'nin büyük çoğunluğunu katleder.¹²⁹ Bu, Avrupa Yahudilerinin tarihinde o zamana kadar gerçekleştirilen en büyük katliamdır. Hatta Birinci Haçlı Seferi sırasında, tam iki yüzyıl önce aynı yerde gerçekleşen katliamdan bile daha önemlidir.

1306'da IV. Philippe'in (Yakışıklı), Flamanlara karşı savaştıktan sonra yine paraya ihtiyacı vardır. Tapınak Şövalyeleri ile Lombardiyalı bankacıları mallarına el koymak amacıyla hapse attırırken, 15 yıl önce yaptığı gibi, yine din değiştirmeyi reddeden Yahudileri sınır dışı etmeye karar verir. Bu sefer durum ciddidir. Yahudilerin ikamet hakkını satın alma şansı yok gibidir. Bir günlük erzak ile üzerlerinde ne varsa onu götürmeye hakları vardır. Operasyon başlarsa da, uzadıkça uzar. 1307 ila 1310 yılları arasında hâlâ Yahudilere ait malların indirimli satış belgelerine rastlanır. Daha sonra 1311'de, ferman bir daha ertelenir. Yahudiler kalabilecekler, ancak mallarını geri alamayacaklardır...

Kara Veba ile gelen yeniden doğuş

XIV. yüzyılın başında ekonomik gelişme ile fiyatların yükselişi, Batı Avrupa'da kredi ihtiyacı ile bankacıların rolünü artırır. Floransa'da Frescobaldiler, Bardiler ve Peruzziler –"Lombardiyalılar"– artık bütün banka işlemlerini yapmaktadırlar.⁴¹¹ Kambiyo, virman, bir yerden bir yere tediye işlemleri gerçekleştirir; gelirlerini topladıkları, mali konularda danışmanlık yaptıkları papalara, krallara, prenslere ve şehirlere borç para verirler.¹⁷⁶ Hıristiyanların bankacılık yapmaları Kilise tarafından yasaklanmış olduğundan, Lombardiyalılar sadece ticaret yaptıklarını, borçluların borçlarını öderken üzerine ilave ettikleri meblağın "faiz" olarak adlandırıldığını bilmediklerini iddia ederler.³¹¹ Lombardiyalılar özellikle Brugge, Anvers ile Yahudilerin yerini aldıkları İngiltere'de (hatta bir gün Yahudileri, krala vermeyi kabul ettikleri bir borç karşılığında rehin almışlardır!) etkindirler. Frescobaldiler, II. Edward'a İskoçya'ya açtığı savaşı finanse edecek kadar borç para verirler;³⁵⁴ Bardiler ile Peruzziler, III. Edward'ın Yüz Yıl Savaşları sırasında Fransa'ya karşı giriştiği harekâtları finanse eder, karşılığında Floransa'daki tekstil atölyelerini zengin edecek İngiliz yünü rehin alırlar. Böylece borç vermek, bir nevi indirimli satın alma şekli haline gelir. 1318'de Bardilerin servetinin 875.000 florin, yani en önemli müşterileri II. Edward'ın bütçesine eşit olduğu tahmin edilir.³⁵⁴

Ancak daha sonra iflas ederler. 1354'te III. Henry, Bardilere borçlu olduğu 900.000 florin ile

Peruzzilere borçlu olduğu 600.000 florini ödeyecek durumda değildir.³⁵⁴ Bunlar korkunç rakamlardır! Lombardiyalıların iflası, Floransa'nın bankacılıktan elde etmiş olduğu serveti sıfırlar. Bu durum, Cenova ile Venedik'e yarar.¹⁷⁶

Böylece Haçlı Seferlerinin sona ermiş olmasına rağmen, Yahudi ikrazatçılar hâlâ vazgeçilmez durumdadır. Kitle halinde sürgün kararlarından hiçbiri henüz gerçek anlamda uygulanmamıştır. Sens, Falaise ve Troyes'da hâlâ onlarca üstat yetiştiren Talmud okulları bulunmaktadır. Her yerde Yahudilerden, köylü ve zanaatkârlara borç para vermeye devam etmeleri istenmektedir. Hatta 1309'da Zürih'te, bir kararname ile Yahudilere, şehir meclisi tarafından belirlenen faiz oranına göre şehirdeki burjuvalara borç vermeleri emredilir. Zaten ikrazatçılık, rehin bırakılan kıyafetlerin satışıyla birlikte, Yahudilerin yasal tek gelir kaynağıdır. Fransa'da 1306'da alınan sürgün kararı kısa sürede unutulur. En azından ikrazatçılar için; zira 1311'den itibaren tahtın vârisi, bazı baronlara kendi yetki alanlarında "Lombardiyalılar, Yahudiler veya başka tefeciler" bulundurma hakkı tanır.⁶¹ X. Louis adıyla 1315'te tahta çıkan prens, Yahudilerin prensipte 12 yıl için ikamet hakkı bulunduğunu teyit eder. Aynı yıl kral, "halkın tezahüratı eşliğinde", 25 yıl önce sınır dışı edilen Yahudileri geri çağırır. 1317'de Marsilya'da, Draguignan'lı Bondavin adında bir Yahudi lehine 24 Hıristiyan mahkemede şahitlik eder.³⁸²

Mola kısa süreli olur. Fransa'da 1320'de ayaklanan 40.000 "küçük çoban" ve köylü, özellikle Bordeaux'da karşılarına çıkan Yahudileri katleder; bu, onların en sevdiği uğraştır. Carcassone taşra mahkemesine bağlı beldeler, 1321'de V. Philippe'ten (Uzun), halen şehirde yaşamakta olan ve borçlu Hıristiyan kadınlara tecavüz etmekle suçlanan son Yahudileri sınır dışı etmesini ister. Aynı yıl, Avignon'da oturan XXII. Ioannes tarafından sınır dışı edilmekle tehdit edilen Roma Yahudilerine, Papalık Devleti vekili Roberto d'Angiò sahip çıkar. Bordeaux Yahudileri, 1337'de kutsal bir ekmeği kirlettikleri için katledilir. Bohemya, Moravya ve Avusturya'da yaşayan Yahudiler de aynı şekilde katledilirler. Kendilerini *Judenschläger* olarak nitelendiren yoksullardan oluşan çeteler, 1339'da Alsace ve Franken'da yaşayan cemaatleri katleder.

Avrupa'nın her yerinde Yahudiler yeniden, bu sefer cüzamlılarla birlik olup kuyuları zehirlemekle suçlanır. Dedikodu hızla yayılır: para ve hastalık. Kan gibi para ve hastalık da dolaşır, halkın zihninde birbirine karışır. Kan, hastalık ve para mı? Kara Veba yakındır.

Karadeniz'de Moğollar tarafından kuşatılmış bir Ceneviz limanı olan Kaffa'dan gelen bir gemi, 1346'da Venedik'e korkunç bir hastalık getirir: veba.⁶⁹ Veba, şehir nüfusunun yarısını öldürür, Renanya'dan geçerek Kuzey Denizi'ne çıkan yolu takip ederek müthiş bir hızla Avrupa'ya yayılır.

Her ne kadar Yahudi ve Hıristiyan hekimler –çağın yetersiz imkânlarıyla– insanları kurtarmak için birlikte mücadele verirlerse de, bazı rahipler ile derebeyleri derhal havayı ve suyu zehirleyerek Hıristiyanlığı yok etmek için Yahudiler tarafından planlanan "şeytani eylem"e işaret ederler. Bunun, karargâhının Chambéry'de olduğu iddia edilen Rabbi Peyrat adında bir adamın Toledo'da tezgâhladığı bir komplo olduğundan söz edilir. Rabbi Peyrat, zehir uzmanı adamlarını buradan Avrupa'ya, Venedik'ten Hamburg'a kadar her yere göndermiştir! Chambéry Yahudileri; Savoie Kontu

VI. Amadée tarafından tutuklanır, işkence altında suçlarını itiraf ederler. İsviçre ve Almanya'da Yahudi cemaatleri katledilirse de, hastalık elbette ortadan kalkmaz. Vebanın henüz ulaşmadığı Strazburg'da, kasap ve tabakhane loncaları ile borç içindeki bazı derebeyleri, Yahudileri öldürür. Oysa veba Strazburg'a da ulaşır ve 1600 can alır. Nisan 1348'de, Yahudilerin şehir meclisine vatandaş sıfatıyla kabul edildikleri nadir Avrupa kentlerinden biri olan Toulon'da yaşayan Yahudiler, "Carriere de la Juderia"da katledilirler.

Temmuz ve Eylül 1348'de Papa VI. Clement, Avignon ve Contado Yahudilerini koruması altına alarak Yahudilerin de vebadan öldüklerini, hatta salgının Yahudilerin yaşamadığı bölgeleri de vurduğunu hatırlatır. 1349'da yine Strazburg'da 2.000, Worms'ta 400, Oppenheim'da 2.000 Yahudi öldürülür; Mainz'da 6.000 Yahudi yakılarak öldürülür; Erfurt'ta 3.000 Yahudi katledilir; Viyana, Münih, Augsburg, Würzburg ve Nürnberg'de katliamlar, savaşlar ve intiharlar yaşanır. Renanya'da iki yüzyıl içinde gerçekleşen bu üçüncü kitlesel katliamda, toplam en az 30.000 Yahudi ölür. Hayatta kalanlar, bölgeyi tekrar terk ederler. Bu sefer Polonya, Pomeranya ve Rutenya'ya giderler.

Veba, Avrupa'yı dolaşmaya devam eder. Ölülerle birlikte canlılar da yakılır. İspanya, Fransa, İtalya'nın güneyi ile Almanya'ya göre vebadan daha az etkilenen Hollanda, papa ve tüccarların onayıyla, az sayıda Yahudi için sığınacak yerler olarak kalır. Ta ki veba 1352'de, başladığı gibi gizemli bir şekilde ortadan kalkana dek. Veba toplamda Avrupa kıtasında yaşayan nüfusun üçte birinden fazlasını yok eder. Salgın, daha birçok defa geri gelecektir.

Bu, sadece sözcüklerin ifade edemediği bir trajedi değildir. Bu aynı zamanda, garip ve dolambaçlı bir yoldan feodal sistemin de sonudur. İşçi sayısı iyice azaldığından, ücretler yükselir; lonca düzeni bu duruma dayanamaz. Artık piyasa ekonomisine geçilebilir; zira Kara Veba, eski dünya düzenini sona erdirmiştir.

İşte tam bu sırada, 1353'te Floransa'da, Rönesans'ın ilk metinlerinden biri tam da dünyadan, Yahudilerden ve paradan söz eder; üstelik ilk kez olumlu şekilde. *Decameron*'da yer alan ilginç bir hikâyede⁶² (birinci gün, üçüncü hikâye: "Üç Yüzük veya Üç Din") Boccaccio, Selahaddin'in "Melchizedek adında zengin bir Yahudi tefeci ile İskenderiye'de" nasıl borç pazarlığı yaptığını anlatır. "Bu Yahudi, çağının en menfaatçi ve en cimri adamıdır. Selahaddin onu huzuruna getirterek şöyle över: 'Melchizedek, birçok kişi bana senin bilgelik ve ilim sahibi, özellikle de dini konularda son derece bilgili olduğunu söyledi. Üç dinden, Yahudilikten, Muhammetçilikten ve Hıristiyanlıktan hangisinin sana en iyi ve en hakiki gözüktüğünü bilmek isterim.'"⁶² Yahudi, bir mecazla cevap verir. Bir baba, muhteşem bir yüzüğü üç çocuğu arasında paylaşmaması için, bu yüzüğe tıpatıp benzeyen iki yüzük daha yaptırır. Yüzükler birbirine o kadar benzer ki, baba öldüğünde mirasçıları hangisinin gerçek olduğunu öğrenebilmek için kavgaya tutuşur. Oysa üç yüzük de aynı derecede güzeldir. Selahaddin, cevabın inceliğine şapka çıkartır. "Cömertliği tutan Yahudi, sultana istediği kadar borç verir; sultan ise, Yahudi'nin bu davranışından çok etkilenir ve ona minnettar kalır. Yahudi'ye borcunu iade etmekle kalmaz, onu bir de hediyelere boğarak yanında tutar, ona son derece kibar davranır ve daima dostluk göstererek onu onurlandırır."⁶² İslam'ın bir hoşgörü ve karşılıklı saygı timsali olarak gösterildiği bu metin, radikal şekilde yenilikçidir. İtalyan Rönesansı yaklaşmaktadır.

1355'ten itibaren, Kara Vebanın korkunç hatırasına rağmen, Yahudi tüccarlar baharat ve kıyafet satmak üzere Thüringen, Bavyera ve Bohemya'ya geri döner, ancak buralara yeniden yerleşmezler. Üç büyük katliamın gerçekleştiği paranın başkenti Nürnberg'de, geriye sadece 78 yetişkin Yahudi kalmıştır. Yapmalarına izin verilen tek iş hâlâ rehinciliktir. Her birinde sekiz ila 11 yetişkin bulunan üç aile, bu cemaatin neredeyse yarısını oluşturur. Bir belediye görevlisi her yıl nisan ayında bir Şabat günü sinagoga giderek mevcutların listesini çıkarır, her birinin *Bürgerrecht* (vatandaşlık hakkı) sahibi olup olmadığını kontrol eder.³⁴ Belediye görevlisi sinagogda dokuz din adamı, on Tevrat öğretmeni, bir koşer kasap, bir sinagog görevlisi ve birkaç çocukla karşılaşır.

1376'da İngiltere'de, Kara Prens'in²³ ölümünden sonra, kralın 30 yıl evvel borçlandığı Lombardiyalı bankacıların aslında gizli Yahudiler olabileceği söylentisi yayılır.⁴¹⁷ Bu durumda onlara olan borçların ödenmemesi normaldir. 1370'te Brüksel'de yaşayan Yahudiler, "kutsal ekmekleri kirlettikleri" bahanesiyle katledilirler. 5 Temmuz 1394'te, Yüz Yıl Savaşları bir kraliyet düğünüyle tekrar canlanırken, 1315 sürgününden sonra İngiltere'ye dönen az sayıda Yahudi, II. Richard tarafından tefecilik ve misyonerlik suçlamalarıyla yeniden kovulur. Şüphesiz bu Yahudiler, din değiştiren dostlarının inancını canlandırmaya çalışmıştır. Yahudilere işlerini toparlamaları için 12 yıl süre tanınır; faizle borç vermeleri yasaklanır; mevcut alacaklarının üçte ikisine kral tarafından el konur. Bu, artık sondur: Bir yüzyıl boyunca süren sürgünlerden sonra, Yahudiler bir daha geri çağrılmayacaklardır. Misyonerlik, Kilisenin gözünde aşırı vahim bir suçtur.

Bazıları, Almanya'ya gider. Burada yine "kan içmek"le suçlanarak zulüm görürler. XIV. yüzyıl boyunca, Yahudiler Avrupa'dan silinir; sadece Almanya, İspanya ve İtalya'da hayatta kalırlar. 1458'de Frankfurt'ta, yaşadıkları sokağın iki ucuna yerleştirilen kapılar ardına hapsedilirler. Bunlar, Yahudilerin ilk tecrit edilmişleridir. Diğerleri, Lombardiya'ya sığınır. Burada, İngiliz borçlular üzerine keşide edilmiş poliçeleri yerel bankacılara satarak geçimlerini sağlarlar. Şüphesiz bazılarının Lombardiyalı bankacılarla olan ilişkileri eskiye dayanmaktadır. Hatta belki de kendilerini bu kadar iyi ağırlayan bu "Lombardiyalılar"dan bazıları, din değiştirmiş Yahudilerdir. Benliklerini çok fazla kaybetmeden hayatta kalabilmek için maskeler takmak zorundadırlar...

Toskana ve Veneto

XV. yüzyılın başında Brugge kuma gömülerek⁶⁹ dünyanın bir numaralı limanı olma vasfını kaybeder; Hansa Birliği inişe geçer; Anvers ise henüz çok küçüktür. Bundan böyle ticaretin neredeyse tamamı Cenova, Floransa ve Venedik'ten geçer. Toplam 10.000.000 nüfusa sahip İtalya'nın Yahudi nüfusu ancak 15.000'dir. XIII. yüzyıldan bu yana Ferrara, Bologna, Padova, Mantova, Perugia, Cenova, Floransa ve Venedik tarafından verilen şartnameler (*condotte*) sayesinde, Yahudileri yarımadadan attırmak isteyen Fransiskanlar ile Dominikanlara rağmen, Yahudiler buralarda halen zanaatkârlık, kuyumculuk ve ikrazatçılık yapmaktadır.

O sırada Venedik, dünya ekonomisinin bir numaralı şehridir.⁶⁹ En önemli ürünlerin fiyatları burada belirlenir; en iyi gemiler, *galere da mercato* burada inşa edilir. Hıristiyan ve Yahudi

tüccarlar; Flandre yünü, Cenova kadifesini, Milano ve Floransa çuhasını ve Barselona mercanını Doğuya buradan yollarlar. Tana köleleri, Konstantinopolis ipeği, Anadolu madenleri, Pers ipek işleri ve Malabar karabiberi yine buraya gelir. Küçük Yahudi cemaati, refah içinde yaşamaktadır. İlk İbranice Kitab-ı Mukaddes, Abraham ben Hayyim tarafından, kitap basımıyla uğraşan Soncino ailesinin kurduğu matbaa makinesinde, 1488'de Venedik'te basılır. İlk İbranice dua kitabı ise, 1475'te Reggio Calabria'da basılmıştır.⁷⁵

Matbaa, Hıristiyanlık için olduğu kadar Yahudilik için de gerçek bir devrim niteliğindedir.¹⁹ Ortak yaşamın vazgeçilmezi olan kitaplar, nihayet çok sayıda ve ucuz fiyatlara elde edilebilecektir. Saygıdeğer cemaatler, bundan böyle kendilerini kitapsız tasavvur edemez. Kitap piyasası geniştir. Dünya Yahudilerinin tamamı aynı dili konuşur; Çince ve Latince dışında, dünyada konuşulan nerdeyse hiçbir dil bu kadar çok okura sahip değildir! Buna karşılık, büyük hahamların bu şekilde herkese ulaştırılan tefsirleri, düşünceyi felce uğratar. Bundan böyle çok az kişi, basılı tefsirlere kendi yorumunu eklemeye cesaret edecektir.

Venedikli Yahudiler, Venedik'te çalışan diğer tüccarlarla birlikte, sınırları aşabilen, (1453'ten beri Konstantinopolis'in yeni ismi olan) İstanbul ve Pers devleti ile ticaret yapabilen yegâne tacirlerdir. Balkanlar boyunca ve Çin'e kadar giden İpek Yolu üzerinde sıralanan acentelerde temsilcileri bulunur: Semerkant, Buhara... 2000 Venedikli Yahudi çeşitli ticaret dallarıyla o kadar bütünleşmiştir ki, doğ bundan endişe duyarak 1420'den itibaren Yahudilere ayırt edilebilmeleri için sarı bir şapka takma mecburiyeti getirir.⁷⁵

Floransa'da 1434'ten 1464'e kadar hüküm süren Cosimo de' Medici, Marsilio Ficino etrafında toplanan Yahudi ve Arap filozofları kendine çeker.⁴¹¹ 1437'de Yahudi tüccarlara, kredi vermelerine hak tanıyan bir şartname verir. Daha sonra Muhteşem Lorenzo, Yahudilerin eğitim görme ve ticaret yapma özgürlüklerini teminat altına alır. Romanyotlar İstanbul'dan Arapça ve Yunanca metinlerin çevirilerini getirir, matbaanın yayılmasında çok önemli rol oynarlar. Bologna Üniversitesi'nde İbranice kürsüsü açılır. Padova Üniversitesi'nde felsefe kürsüsü başkanı Rabbi Elijah Delmedigo, Hıristiyanlığın gerçeklik kanıtını Kabala'da (gelenek) arayan Pico della Mirandola'yı derinden etkiler. Toskana'daki Yahudi nüfusu, yakında 50.000'in üzerine çıkacaktır.

Papalık Devleti'nde –özellikle Roma ve limanı Ancona'da– V. Martin, 1420'de birkaç Yahudi bankacıyı vergi karşılığında himayesi altına alır.³¹³ IV. Eugene, 1442'de Yahudilerin sinagog inşa etmelerini, kamu mesleklerine girmelerini ve mahkemede Hıristiyanlara karşı tanıklık etmelerini yasaklar. Bu son yasak, Yahudilerin ticari anlaşmazlıklarda mahkemeye başvurmalarını fiilen engeller. Fransiskanlar, 1462'de faizsiz borç verebilmek ve papayı Yahudi bankacıları uzaklaştırmaya mecbur etmek amacıyla, rehin karşılığı kredi veren kurumlar kurarlar. Ancak papa, Yahudi bankacıları uzaklaştırmaz. Durum, tuhaf bir ironi ihtiva eder: Yahudilerin her yerden sürüldüğü Hıristiyan Avrupa'da papalar, birkaç Yahudi'yi bankacılık mesleğini yürütmeleri için kendilerine saklarken, Hıristiyan prenslere Yahudilerden kurtulmaları gerektiğini söylemekten geri kalmazlar!

1491'de, yine Fransiskanlar ile Dominikanların teşvikiyle, Yahudiler Ravenna'dan atılır. Ravenna'daki sinagoglar, İspanya Yahudilerinin olağanüstü tarihi sona ermeden bir yıl önce yerle bir edilir.

4. İslam ve Polonya (1260-1492)

Memlûklar, Osmanlılar, Moğollar

Memlûk hâkimiyetindeki Mısır, Osmanlı hâkimiyetindeki Türkiye ve Moğol hâkimiyetindeki Pers devleti ile Ortadoğu için mücadele etmektedir. Birçok Yahudi, gerileme içindeki bu üç Müslüman imparatorluktan kaçmanın yollarını aramaktadır.

Türk asıllı askerler olan Memlûklar, 1250'de Süleyman'ın ailesinden gelen son sultanı öldürerek Mısır, Suriye, daha sonra da Filistin'de askeri bir rejim kurarlar. Mısır gibi İskenderiye de, Osmanlı kuvvetleri ile karşı karşıya gelir. Geriye kalan son Yahudi tüccarlar; buradaki baharat piyasasını kontrol eder, bu baharatları Cenevizli, Pisalı, Venedikli, Marsilyalı ve Katalan toptancılara satarlar.

XIV. yüzyılın sonunda, I. Bayezid'in saltanatı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu Anadolu, (1389'da kazanılan Kosova Muharebesi sonrasında) Sırbistan'ın bir bölümü, Bulgaristan, Makedonya ile Trakya'nın bir bölümünü kapsar. Osmanlılara bir tek Konstantinopolis'i fethetmek kalmıştır. Ancak tam bu sırada Osmanlı İmparatorluğu, bir yüzyıl önce İslamiyeti kabul eden Moğolların saldırısına uğrar. 1386'da, Moğolların lideri ve Cengiz Han'ın torunu Timurlenk; Pers devletini fetheder, İsfahan ile Şiraz sakinlerini katleder. Ancak Yahudiler de dahil olmak üzere zanaatkârlar ile âlimlere dokunmaz, kendi başkentinin şanı için çalıştırmak üzere (ahşap doğrama, halı dokuma, ipek işleme) bu insanları Semerkant'a göçe zorlar. 1393'te Moğollar, halen 20.000 Yahudi'nin yaşamakta olduğu Bağdat'a girer. Moğollar 1401'de, bütün Bağdat sakinlerinin katledilmesini emreder. Her asker, bir kelle getirmek zorundadır. Sinagoglar dahil bütün binalar yerle bir edilir. Böylece İÖ 722'de ilk sürgün sırasında oluşan diasporanın en eski cemaati yok olur. Bölgede sadece dağınık halde yaşayan birkaç cemaat hayatta kalır. Bu cemaatler daha sonra yıkık haldeki Bağdat'a geri döneceklerdir.

Aynı yıl Timurlenk, çok önemli ticari bir kavşak olan Halep ile Baalbek'i ele geçirir. Her ne kadar Şam, kapılarını Timurlenk'e açarsa da, yağmadan kurtulamaz. Haziran 1402'de Ankara Muharebesi sırasında Timurlenk; Bayezid ile karşı karşıya gelir, padişahı esir eder, Anadolu ile Smyrna'yı Osmanlılardan alır, geçtiği yerlerde yaşayan Yahudileri ve Hıristiyanları katleder. Moğol imparator, Hindistan'da Moğol hanedanını kurduktan sonra, Minglerin hâkimiyetindeki Çin'e saldırmaya hazırlanırken 1405'te ölür. Osmanlılar rahat bir nefes alarak Bizans İmparatorluğu'nu bitirme planlarına geri dönerler. Timurlenk, Mora yarımadası ile Osmanlı toprağında tek başına duran Konstantinopolis şehrinde kuşatma altında yaşayan Hıristiyanlara ancak kısa bir soluklanma süresi kazandırmıştır.

29 Mayıs 1453'te Sultan II. Mehmed, son Doğu Roma İmparatoru Konstantinos Palaiologos'u mağlup ederek şehre girer. Kiliselerin yerini camiler alır. Ancak sinagoglara dokunulmaz. Küçük düşürücü zimmi statüsü (VIII. yüzyıldan beri İslam'ın "himaye edilenler" olarak tanımlandığı

gayrimüslimler), her iki din mensuplarına da uygulanır. Romanyotlar, Yunanca dua etme haklarını muhafaza ederler. Fransa, Almanya, Macaristan ve Sicilya'yı terk eden başka Yahudiler, şehre gelerek aralarına katılır. II. Mehmed, Belgrad ve Rodos önlerinde mağlup olana kadar savaş bir süre daha devam eder. 25 Ocak 1479'da II. Mehmed, Venedik ile bir antlaşma imzalar.

Filistin de dahil olmak üzere Cezayir'den Pers devletine uzanan Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudiler, her şeyden önce zanaatkâr ve köylüdür. Zaten Arapça veya Türkçe olan isimleri de mesleklerine gönderme yapar:⁴⁵⁹ Haddad (demirci), Tzaig (mücevherci), Nahesi (kazancı), Fellah (çiftçi), Leben (sıva işçisi), Sabag (boyacı), Hiatt (terzi), Nejar (marangoz), Attal (hamal). Bazen seçilen isimler, sahip olunan serveti gizlemek amacıyla bilinçli olarak alçakgönüllü mesleklere gönderme yapar. Bazıları, korsanlara rağmen bütün denizlerde ticaret yapar. Diğerleri, maliyeci olarak Müslüman padişahın maiyetine girer. XV. yüzyılda Yahudilerin içinde buldukları durumu en iyi, Kudüs'te yaşayan son Yahudiler hakkında yazan Rabbi Isaac Ilos anlatmıştır: “Çoğu, zanaatkârdır [...]. Bazıları, zengin tüccarlardır. Bazıları ise, bilimle uğraşır [...]; çoğu kendini, dini yasaları incelemeye adanmış. El Halil'de sayıca kalabalık olan Yahudiler, bizzat dokuyup boyadıkları pamuk ile kendilerine önemli bir ticaret alanı yaratmışlardır.”⁴⁵⁹ Fas'ta olduğu gibi Cezayir'de de, cemaatler refah içinde yaşamaktadır. *Yeşivalar*, burada özellikle gelişmiştir. Haham Simeon ben Şemah Duran, İslam diyarındaki diasporanın büyük kısmında yüzyıllarca uygulanacak evlilik kurallarını belirleyen düzenlemeleri burada kaleme almıştır.

Bu istisnalar dışında, Yahudilerin İslam topraklarında artık hemen hemen hiçbir önemli görevi yoktur. Bu nedenle Yahudiliğin ağırlık merkezi, Polonya'ya kayar.

Doğu Avrupa'ya geliş

Polonya'ya gelen ilk Yahudiler, İslam topraklarından gelmiştir. Toledolu (o sırada Müslüman bir şehirdir) Yahudi tüccar İbrahim İbn Jacob'un bir yazısında izine rastlanan birkaç Radhanit –belki de Hazar– tüccar, 965'te Polonya'ya gelir.⁴¹⁴ Daha sonra 1097'de, Birinci Haçlı Seferi'nin hemen ardından, Renanya veya Prag'dan gelen aileler, Silezya'ya yerleşir. Bu esnaf ve köylüler, çok iyi karşılanırlar. Bölgenin, Polanların (“tarla insanları”) dükü I. Mieszko tarafından çok kısa bir süre önce Hıristiyanlaştırılmış olması Polonyalıları, Batılı nefret akımlarını benimsemeye hazır duruma getirmemiştir. Vincent Kadluba'nın bir anlatısına göre,⁴¹⁴ Yahudiler 1170-1180'lere doğru Krakow'da hiçbir endişe duymaksızın yaşamaktadırlar. Yahudiler burada hakkâk, kumaş boyacısı, ipek üreticisi, rehinci, tüccar ve simsardır. Baltık Denizi'nden Türkiye'ye kadar, Litvanya, Ukrayna ve Balkanlar'da yaşayan cemaatler tüccarlara aracılık ederler. Polonya, Silezya ve Mazovya'da bulunan ve üzerlerinde İbrani armaları bulunan gümüş paralar, içlerinden bazılarının, 1138-1202 arası Büyük Polonya Prensi III. Mieszko için para basmış olduğunu gösterir.⁴¹⁴

Kral Dindar Boleslas, 1264'te Cermen örf ve âdetlerine uygun olarak Yahudileri “Hazinenin köleleri”ne dönüştürür. Yahudilerin cemaat hayatlarını düzenlemeye, ticaret yapmaya, gayrimenkul rehin karşılığında borç para vermeye, hatta köylü olmaya hakları olduğunu teyit eder.⁴¹⁴ Daha sonra,

50 yıl gecikmeyle, Polonya Kilisesi, 1215 Laterano Konsili kararlarını uygulamaya kalkar. 1267'de toplanan konsilde Polonya Kilisesi; Yahudilerin toprak işlemlerini, Hıristiyan çalıştırmalarını, bir şehirde birden fazla sinagog inşa etmelerini yasaklamak ve Yahudileri özel bir işaret taşımaya, belli bir mahallede tecrit edilmiş halde yaşamaya mecbur etmek için büyük çaba gösterir. Ancak Roma'da konan yasaklar gibi bu yasaklar da uygulanmaz; 1279'da Buda Meclisi (Macaristan), 1285'te Leczyca Meclisi (Polonya) tarafından boşuna tekrar edilir. Kilise, prens ve halkın Yahudilere iyi gözle bakmasına engel olamaz. Silezya Yahudilerine, bazı yerel derebeyleri tarafından eşit haklar tanınır: 1273'te Wrocław'lı Henryk Probus, 1274'te Glogow'lu Henryk, 1290'da Legnica'lı Henryk ve 1295'te Wrocław'lı Bolko.

Büyük Kazimierz, 1334'te tahta çıktıktan bir yıl sonra, Dindar Boleslas'ın Yahudilere 70 yıl önce tanımış olduğu himaye hakkını teyit eder. Her ne kadar Yahudilere toprak sahibi olma hakkı tanımazsa da, onlar için Krakow'un yanında Kazimierz adında bir şehir bile kurar. Kilise, durumu yine protesto eder. Hatta kralın, Yahudi metresi güzel Esterka'nın etkisinde olduğu söylentisi çıkar.⁴¹⁴

Haberler cemaatler arasında hızla yayılır. Batı Avrupa'dan ve Haçlıların o sırada giriştikleri katliamlardan kaçan çok sayıda Yahudi, Polonya'ya akın eder. Ülke nüfusunun sadece %0,6'sını oluşturmakla birlikte, Polonya, Silezya ve Polonya-Litvanya Krallığı'na ilhak edilen Ukrayna'da yer alan 35 şehre sayıca önemli sayılabilecek cemaatler yerleşir. Bu Yahudilerin çoğu zanaat (kürk yapımı, tabaklama, tekstil), tuz, bakır ve ringa balığı ticaretiyle uğraşır, Baltık Denizi'nden Silezya'ya, Macaristan'a, Türkiye'ye ve Karadeniz'deki Venedik sömürgelerine kadar simsarlık yaparlar. Bazıları köylülere borç verir, diğerleri zengin tüccarlara borç vererek önemli bankacılar haline gelirler: Krakow'lu Lewek, Abraham Niger, Drohobycz'li Wolczko, Lublin'li Josek gibi.⁴¹⁴

Batıda zulümler arttıkça, daha çok Yahudi Doğuya akın eder. 1349'da önce Silezya'ya, hemen ardından, Kara Veba sırasında Polonya'ya gelirler. Yahudiler burada da kuyuları zehirlemekle suçlanırsa da, ne kovulurlar ne de katledilirler. Kazimierz'den sonra, 1387'den itibaren, yeni kurulan Jagiellon hanedanı, Polonya ile Litvanya'yı birleştirir.⁴¹⁴ Yahudiler, krallık tarafından genellikle üst düzey devlet görevlileri olan derebeylerinin topraklarında vergi toplamakla görevlendirilir. Yahudiler, toprak sahiplerinin hizmetinde toprak işletmecisi, ustabaşı, köylü, zanaatkâr veya hancı olarak da çalışırlar. Bu kâhyalardan bazıları zengin olup gölet, yel değirmeni, şato ve köy sahibi olur. Mesela Drohobycz'den Wolczko adında biri, Rutenya'da birçok köyün sahibidir.

XV. yüzyılın başlarından itibaren, köy soyluları haline gelen bazı hür insanlar, yani *szlachta* mensupları, çok kârlı hale gelen bu işlere el atmak ister. Başka yerlerde olduğu gibi, Yahudileri "başlangıç riskini göğüslemek"te kullandıktan sonra kovmayı düşünürler. Toprak sahibi olmuş kimi Yahudi, evlerini ve topraklarını satmaya zorlanır. Kazimierz'in ortasında Hıristiyan üniversitesi kurulur; Yahudi ikrazatçıları faizsiz borç vermeye zorlayan öğrenciler, borçlarını bazen kapatır bazen kapatmaz. Törensiz cinayet suçlamaları Batıdan buralara da ulaşır. 1423'te, ikrazatçıların kredi mektubu düzenlemeleri ve toprak ipotekleri almaları yasaklanır. Bundan böyle, teminatı ancak taşınır mallar (kıyafet, şarap fiçileri) olan düşük miktarlarda borçlar verebilirler. 1454'te, Fransisken engizisyoncu Giovanni da Capestrano Bohemya'da sapkın Hussitlere karşı mücadele verirken, arada

Wroclaw Yahudilerine de saldırır. 1490'da Yahudiler, önce Aşağı Silezya'dan, daha sonra Krakow'dan ve hatta Kazimierz'den kovulurlar.

Bu zulümler karşısında bazı Yahudiler, köy soyluları olabilmek için din değiştirir. Diğerleri, o zamana kadar yapmaya zorlandıkları meslekleri bırakarak madenlere veya vergi tahsildarlığıyla ilgili görevlere yatırım yaparlar. Yine de buradaki durum, her yerden daha iyidir. Özellikle de İspanya'dakinden çok daha iyidir.

5. Keşifleri finanse etmek ve yok olmak (1000-1492)

İspanya'nın günü

İS I. binyılın başlarında, İbranice *Sefarad* kelimesi, İslam ile Hıristiyanlığın buluşma noktası İspanya için kullanılmaya başlanır. Bu kelime, Kitab-ı Mukaddes'te "Kudüs'ün Sefarad'daki sürgünü"nden bahseden Ovadya Kitabı'ndan gelir. Bununla, Nebukadnezar zamanında Anadolu'da yaşayan cemaatler kastedilir. Aynı ayette *Zarfat* kelimesine de rastlanır. Bu kelime, İS I. binyılda Galya için, daha sonra Frank Krallığı için kullanılmıştır.

İber yarımadasının kuzeyinde Hıristiyanlar, güneyinde ise Müslümanlar yaşar. Her iki kısımda da Yahudi cemaatleri mevcuttur. Bu insanlar birbirleriyle iyi geçinirler. Buraya kısa sürede Batı Avrupa'nın en büyük Yahudi cemaati yerleşir. Bu cemaatin İspanya'daki yaşamı ve buradan sürülüşü, Yahudilerin başından geçen en şaşırtıcı maceralardan biridir.

XI. yüzyılda Rabbi Samuel Levi, hem cemaat *nagibi* hem de Granada'nın Müslüman kralının bir numaralı yardımcısıdır. Yahudi yazarlar, Doğudan Yunan düşüncesini Granada'ya taşıyarak İbraniceye çevirir, yorumlar, Hıristiyan dünyasına tanıtır. 1150'de, Kastilya'nın büyük bölümünü Mağribîlerden geri alan Kastilya Kralı VII. Alfonso, kendini "İspanyolların Kralı" ve "Üç Dinin Kralı" ilan eder. Haçlı seferleri bütün hızıyla devam ederken, 1170'te Alfonso'nun oğlu ve Kastilya Kralı III. Sancho, Mısır ve Babil'den bilginler ve dini yasa uzmanları getirtir. Zaragoza'nın kuzeyinde yer alan Tudela'da Hıristiyan mahkemeleri, Talmud yasalarına dayanarak Yahudiler arasındaki anlaşmazlıklara bakar.⁴⁰⁶

O çağda, İber yarımadasının kuzeyinde ve güneyinde, her türlü meslekten Yahudi'ye rastlanır: zanaat, ticaret, hatta tarımla uğraşmaktadırlar. Mesela Segovia'nın Hıristiyan bölgesinde, Yahudi aile şeflerinin yarısı dokuma işçisi, ayakkabıcı, terzi, kuyumcu, demirci, çömlekçi veya kumaş boyacıdır. Barselona'da da cemaatin yarısı, zanaatkârlardan (ciltçi, hakkâk, mücevherci) oluşur.¹⁹ Tudela'daki Yahudiler, zanaatkâr veya hekimdir; başka yerlerde yaşayanlar köylü, bağcı, zeytinlik veya buğday tarlası sahibidir. Bu bağ ve tarla sahipleri, topraklarını bazen kendileri sürer ya da Müslüman veya Hıristiyanlara kiralarlar. Daha başka yerlerde Yahudiler, yün veya ipek işlerler.

Dünyanın geri kalanında olduğu gibi İspanya'da da, Kilisenin koyduğu yasaklar ve hükümdarların talepleri nedeniyle, ikrazatçılık zorla Yahudilerin tekeline verilmiştir. Birçok Yahudi, para, tohum, yağ ödünç verir, krallar adına İbranice veya Yahudi Kastilyacasında poliçeler ve faturalar düzenler.

İspanya'nın her yerinde, ekonomi terimleri İbranice kökenlidir.¹⁹ Mesela Kastilyaca bir borcun faizi anlamına gelen *quiño*, İbranice *keneş* kelimesinden gelir. "Yahudi" ile "ikrazatçı", başka yerlerde olduğu gibi burada da eş anlamlıdır.

Bazı Yahudiler prenslerin danışmanları, para basım yetkilileri, sarayların maliye görevlileridir. Joseph ibn Zadok, X. Alfonso'nun vergi tahsildarı; Abraham El Barchilón, IV. Sancho'nun maliyecisi; Benveniste de Porta, Aragon Kralı I. Jaime'nin bankacısı; Judah Halevi ile Abraham Ibn Joseph, Navarra Kralı III. Carlos'un vergi tahsildarlarıdır. Bazı Yahudi aileler vardır ki, büyük yöneticiler hep bu ailelerde yetişir: Sevilalı Ben Nashman ailesi ile Abravanel ailesi (veya kaynaklara göre Abarbanel ailesi); Toledolu Ibn Wakar ailesi ile Ibn Shoshan ailesi; Burgoslu Halevi ailesi ile Benveniste ailesi; Zaragozalı Caballería ailesi ile Alazar ailesi. Bu Yahudiler, ne mühürdar ne de hazinedardır; devletten ziyade kralın şahsına hizmet ederler. Nadiren hükümete veya maiyete kabul edilirler. Oluşumuna resmi yollardan ancak nadiren katıldıkları politikaların yetkin uygulayıcılarıdır.

Bu tüccarlardan bazıları, toplumla bütünleşmek adına din değiştirir. Güneyde Samuel ben Yehudah; İslamiyete geçerek Asmuril adını alır, 1174'te Yahudileri Kitab-ı Mukaddes'in özünü bozmakla suçlayan bir kitap yayımlar. Hıristiyan cephesinde, Kastilya ve Leon Kralı VII. Alfonso'nun hekimi, din değiştirmiş bir Yahudi'dir.

Kuzeyde yer alan küçük Hıristiyan krallıkları, Fransa'dan gelen şövalyelerin de yardımıyla, Müslüman toprakları fethetmeye girişir. Yahudiler, köylü veya yönetici sıfatıyla sömürge sakini görevi görür.

Pireneler'in kuzeyinde katliamlar ve sürgünler artarken, İspanya Yahudileri ile Hıristiyanları birbirleriyle iyi geçinmektedir. Aragon Kralı I. Jaime'nin saltanatı sırasında, 1250'de Dominikanların başı ve IX. Gregorius'un günah çıkartan rahibi Raimundo de Peñafort, birçok keşişin hahamlarla tartışacak seviyeye gelebilmeleri için İbranice ve Arapça öğrenmelerini sağlar.¹⁹ Kastilya'da, Joseph Ibn Zadok'un maliye görevlisi olduğu X. Alfonso, her dinden bilgini etrafına toplar. Kastilya'nın diğer hükümdarları, Yahudileri dinlerine saygı göstermeye teşvik bile eder; bazı Kastilya mahkemeleri işi, dindar olmayan Yahudilere para cezaları vermeye kadar götürür. Bir Yahudi'nin öldürülmesi, bir asilin öldürülmesi ile aynı cezaya çarptırılır. XIII. yüzyılın ortalarında, krallığın en büyük derebeylerinden biri olan Don Juan Nuñez de Lara, Toledo'daki Dominikan manastırında Yahudiler ile zar atar.⁴⁰⁶

1306'da Yakışıklı Philippe tarafından sürülen ve Pireneler'in öbür tarafına sığınan Fransa Yahudilerinin bir kısmı, burada refah içinde bir cemaat ile bir sürü Talmud okulu bulmaktan büyük sevinç duyar. İspanyol piyasası Lombardiyalılara, Cahorslulara ve diğer Hıristiyan ikrazatçılara hemen hemen kapalı olduğundan, Yahudi ikrazatçılar burada başka yerlere göre çok daha uzun süre ayakta kalırlar. Üstelik burada, başka yerlere kıyasla, soygun veya katliama maruz kalmadan, çok daha iyi karşılanırlar. Judah Abravanel; 1284'te önce Kastilya Kralı IV. Sancho'nun, daha sonra Sancho'nun halefi IV. Fernando'nun hazinedarı olur.

XIII. yüzyılın sonunda, Müslüman prenslerin büyük bölümü sürüldükten sonra güven kazanan Kilise,

prensleri Roma'nın emirlerine itaat etmeye zorlamaya karar verir. Dördüncü Laterano Konsili kararlarından bir yüzyıl sonra Kilise, prenslere Yahudiler ile Hıristiyanları birbirlerinden ayırmayı kabul ettirmeye çalışır. Toledo başpiskoposluğu, Yahudileri Sarazenler ile birlik olmakla ve ihanet etmekle suçlayarak bir isyan başlatır, sinagogların yağmalanmasına neden olur. Barcelona ve Tortosa'daki "tartışmalar", İbrani metinlere yönelik saldırılara dönüşür.

Her ne kadar Kara Veba İspanya'yı Avrupa'nın geri kalan yerlerine göre daha az etkilese de, bu hiçbir şeyi değiştirmez ve Kastilya'daki Yahudilerin durumu kötüleşir. 1368'de Kastilya'daki taht kavgası, yasal vâris Zalim Pedro ile erkek kardeşi Enrique de Trastámara'yı karşı karşıya getirir. Orduların akıbetinden emin olamayan Yahudi ikrazatçılar, her iki tarafı da finanse eder. Enrique mücadeleyi 1369'da kazandığında, erkek kardeşini "Yahudileşmek" ile suçlayarak öldürtür, Yahudilerin devlet görevlerine girmelerini yasaklar. 1370'te Kilise, bir Kutsal Perşembe günü Yahudi mahallesinde zar attıkları için Girona'daki Hıristiyan tüccarlar aleyhine kovuşturma başlatır. Écija diyakozu ve Sevilla piskoposluğu genel vekili Fernando Martinez, Avrupa'da yapılanların da etkisiyle, Yahudilerin sınır dışı edilmelerini talep eder.²⁷⁴ Temmuz 1390'da, Yahudileri halen biraz olsun korumakta olan son hükümdar Kastilyalı I. Juan ölür. Yahudilerin son sığınağı İber yarımadasında, yeni başlayan XV. yüzyıl onlar açısından çok karanlık bir dönem olacaktır. Haritacılık, temel bir bilim dalıdır. Bütün haritalar devlet sırrı sayılır, zenginliklere ulaşımı sağlayan birer bilgi kaynağı olarak görülür. Bu nedenle haritalar, son derece değerli nesnelere sahiptir. Diplomasi ve casusluğa bağlı olarak harita ticareti, karmaşık ve kârlı bir ticarettir.

Denizciler ve kâşifler

Süleyman zamanından beri Yahudi tüccarlar, son derece yetkin denizcilerdir. Bundan önceki 2000 yıl içerisinde Pers, Yunan, Mısır ve Arap gemileriyle veya kendi filolarıyla İspanya ile Hindistan arasında seyreden Yahudiler ile karşılaşmıştık. Bu sayede Yahudiler, geniş bir tecrübe kazanmış, birçoğu mükemmel haritacılar haline gelmiştir.

Artık okyanusa İspanya ve Portekiz'den bakılmaktadır. Buradan yola çıkarak Afrika dolaşılacak ve dünyanın ucu bulunacaktır. Güneye gidecek denizcilere, denizcilikle ilgili araç gereç ve giderek daha kesin haritalar gerekmektedir. XIV. yüzyılın başında denizcilikle ilgili araç gereçler, Yahudi astronomlarca iyice geliştirilmiştir. Mesela 1300'lere doğru Jacob ben Machir ibn Tibbon, yıldızların konumunu ölçmeye yarayan, önceleri "Yahudi kadranı" adıyla anılan bir alet icat eder. 1330'lara doğru Kitab-ı Mukaddes tefsircisi, matematikçi ve astronom Levi ben Gershon, denizcilerin iki gök cismi arasındaki açısal uzaklığı ölçmelerine yarayan çok basit bir kadran olan "Yakup'un tartısı"nı icat eder. 1475'e doğru Salamancalı astronom Abraham Zacuto, gezegen ve yıldızların yükseliş saatlerinin aşağı yukarı doğru olarak tespit edildiği ilk astronomi cetvellerini oluşturur. Zacuto'nun, Joseph Vezinho Diego Mendes adında başka bir Yahudi tarafından İbraniceden Latinceye çevrilen astronomi tablosu, *Almanach Perpetuum* adıyla yayımlanır.

Portekiz'e yerleşmiş Yahudi denizci ve tüccarlar, I. (Büyük) João'nun saltanatından itibaren,

1410'a doğru, ilk denizaşırı keşiflerin yapıldığı çağda, krallığın dış ticaretinin düzenlenmesine katılırlar. Kısa süre sonra Barselona'da baharat simsarları –Crescas ailesi–, Palma de Mallorca Milli Akademisi olarak anılan bir Yahudi harita merkezi yönetmeye başlar. Abraham Crescas'ın Jaime Riba adıyla Katolikliği kabul etmeye zorlanan oğlu Yehudah, Portekiz Kralı I. João'nun Afrika'yı fethetme hayalleri kuran, ancak bir kere bile denize açılmayan oğlu Gemici Enrique'nin hizmetine girer. Yehudah, Sagres'teki denizcilik okulunun müdürü olur ve bu sıfatla, Afrika kıyıları boyunca kıtayı –boşuna– dönmeye çabalayan Portekiz seferlerinin organizatörlerinden biri haline gelir. 1448'den itibaren bu seferler, Batı Afrika kıyılarına ulaşır ve köle ticareti başlar. Bu köleler, Gine kıyısında yer alan Arguin'de Portekizlilerle ipek işlerine karşılık takas edilmek üzere, Araplar tarafından Mali ve Songhay krallıklarından kaçırılan kölelerdir. Her ne kadar Yahudi tüccarların bu ticarete katılmış olmaları ihtimal dahilinde ise de, bu ticarete özel bir rol oynamamışa benzerler.

Afrika'nın güneyinden Asya'ya geçiş noktasının araştırılmasının altında, Yahudilerin bilinmeyen bir dünyanın, vaat edilmiş toprakların, Eden Bahçesi'nin veya kayıp cennetin var olduğuna inanmaları yatar. *Midraş* metinleri, İsrail Krallığı'nın on kabilesinin –İÖ 722'deki ilk sürgün sırasında “kaybolan” kabileler–, efsanevi bir ırmak olan Sabbatyon'un diğer tarafında yaşamakta olduğu fikrini besler. Sabbatyon'un suları hafta içinde çalkantılıyken, Şabat günleri durulmaktadır. XII. yüzyılda yaşamış Eldad Ha Dani adında Yahudi bir gezgin, bilinmeyen bir yerden geldiğini ve bu kabilelerden biri olan Dan kabilesine mensup olduğunu iddia eder. Daha önce İskenderiye ve Bağdat'ta karşımıza çıkan XII. yüzyılda yaşamış İspanyol gezgin Tudelalı Bünyamin, Gozan Irmağı yakınlarında görülen Dan, Aşer, Zevulun ve Naftali kabilelerinden bahseder. Reuven ve Gad kabileleri ile Menşe kabilesinin yarısının da, Yemen'de yer alan Khaybar'da yaşadığını yazar.

Bu yolculuk kültürünün son derece şaşırtıcı bir sonucu olmuştur. Amerika'nın keşfini organize ve finanse edenlerin neredeyse tamamı, Yahudi veya din değiştirmiş Yahudilerdir. İşte, Eski Dünya'dan kovulan ve Yeni Dünya'yı keşfeden İspanya Yahudilerinin olağanüstü macerası.

Konversolar ve Marranolar

Kastilya Kralı I. Juan'ın Haziran 1390'da ölmesiyle, Yahudilerin hamisi kalmaz. Kale kapısı kapanmıştır. İspanya'da yaşayan ve tehdidi hissedilen 300.000 kadar Yahudi tetiktedir. 4 Haziran 1391'de, olaylar ardı ardına patlak verir.²⁷⁴ Önce Sevilla'daki Yahudi mahallesi yerle bir edilir; daha sonraki günlerde Córdoba, Montoro, Jaén, Tudela, Madrid, Segovia, Valensiya, Barselona, Palma ve Girona'daki mahalleler yok edilir. Toplam 50.000 kişi, yani cemaatin altıda biri hayatını kaybeder. Bu rakam, bir önceki yüzyılda yaşanan katliamlarda ölen kişi sayısına eşittir. Hayatta kalan 50.000 Yahudi; Granada, Fes, Marakeş, Cezayir, Mostaganem, Tilimsan, Oran, Tunus ve Trablus'taki İslam topraklarına kaçar. 100.000

Yahudi, din değiştirmeyen ve İspanya'da kalır. Diğer 100.000 din değiştirirse de, bir kısmı gizli Yahudi kalır.

Yahudilerin gizli gizli ibadet etmeleri İspanya'da başka yerlere kıyasla daha tehlikelidir. Kilise gerektiğinde Yahudileri hoş görürse de, “dönenleri” diri diri yakar. Hıristiyanlık ile Yahudilik

arasındaki geçişler başka yerlerde bazen hoş görülürse de, burada asla hoş görülmez. Din değiştirmiş bir Yahudi, Yahudi inancına göre ibadet ederken yakalanırsa, bunun cezası işkence ve dava sonrası ölümdür. Üstelik bir *konverso*, Yahudi dostlarını kaybettiği gibi, kendisine hakaretle *marrano* (domuz) diyen “eski Hıristiyanlar”ın dostluğunu da kazanamaz. Bu nedenledir ki çok sayıda *marrano*, kendi aralarında yaşar ve evlenir. Bu ise, Kilisenin bu insanlara karşı kuşkusunu daha da artırır.

1391’deki katliamlarla, gizli Yahudiler olan *marranoların* ikili yaşamı başlar. Bu, yasaklanmış bir kimliği aktarmak adına endişe, ikili oynama ve günlük tehlikelerle örülü bir yaşamdır. Bazı ailelerde anne baba din değiştirirken çocuk değiştirmez, eşlerden biri din değiştirirken diğeri değiştirmez, çocuklar anne babalarını geride bırakarak evi terk ederler. Tudela’da bazı hahamlar vaftiz edilmeyi talep ederken, başka iki haham, Itzhak ben Sheshet ve Joseph ben Menir, Mağrip’e gider. Zaragoza’da bir hahamın oğlu, Alazar Galluf, din değiştirerek Juan Sanchez adını alır. Burgos’ta bizzat başhaham, Salomon Ha-Levi, bütün ailesiyle birlikte din değiştirerek Pablo de Santa Maria ismiyle Burgos piskoposu olur, Yahudi karşıtı yergi yazıları yazar.

Ülkeyi terk edenler, din değiştirenleri eleştirir; kalanlar ise, Meymun’un müridi entelektüelleri suçlar. Meymun; Aristoteles felsefesine olan hayranlığı ve çağdaşlık tutkusuyla, kafaları karıştırmış, cemaat önderlerini asimile olmaya, prenlere yaklaşımaya itmiş, böylece bütün felaketlerin anası olan kıskançlıkları yaratmıştır.¹⁹

Birkaç ay sonunda şiddet azalır. 1394’te, İngiltere’de kalan son Yahudiler de sınır dışı edilirken, İspanya’da hayat daha barışçıl bir hale gelir. 1397’de, Zaragoza’daki cemaat yeniden palazlanmaya başlar. Ancak 1391’deki panik ortamında din değiştirmiş olanlar, kapana sıkışmıştır. Bir *konverso*, tekrar Yahudi olamaz; bir Yahudi, *konversoları* Yahudiliğe geçiremez. Her iki grup da, sıkı gözetim altındadır.

Yahudilerin *konversoları* “hastalık bulaştırmalarını” engellemek, İspanya Kilisesi için saplantı haline gelir. Kilise, ekonomik menfaatlere ters düşecek şekilde, bazen hükümdarlara ve papaya karşı gelerek takıntılı bir öfkeyle, *konversoları* Yahudilere karşı “korumaya” çalışır. Kiliseye göre Yahudiler, bir veba olan Yahudilik taşıyıcılarıdır ve halen nekahet halindeki din değiştirmişlere her an hastalık bulaştırabilirler. Veba veya tümör benzetmesi, bundan böyle Yahudilerin peşini bırakmayacaktır. İspanya Kilisesi yavaş yavaş ülkeyi Yahudilerden arındıracak, bunlardan sadece din değiştirmiş olanları –sıkı gözetim altında– muhafaza edecektir. Kilise bu amaç uğruna, sabit fikrini tüccar ve prenlere menfaatlerinin önüne geçirerek çeşitli krallıkların ticari, kültürel, ekonomik ve mali yapılarını çökertmekte tereddüt etmeyecektir.

1411’de Valensiya’da, Vincente Ferrer adında fanatik bir keşişin vaazları, Hıristiyanları, keşişin –Avrupa’da başka yerlerde de olduğu gibi– kuyuları zehirlemekle itham ettiği Yahudileri katletmeye teşvik eder. Bazıları, Polonya’ya kadar kaçar.

2 Ocak 1412’de, İber yarımadasında ilk kez bir kral, Kilise ile Ferrer’e boyun eğdi. II. Juan, neredeyse iki yüzyıl önce dördüncü Laterano Konsili’nde alınmış kararları uygulamaya karar vererek krallığında yaşayan bütün Yahudileri dışarıya kapalı mahallelere hapsedi. Valladolid Kararı olarak bilinen bu çok önemli metin, Yahudilerin o çağda hangi ekonomik ve sosyal koşullar içinde

yaşadıklarını yansıtır:

“Krallıkta yaşayan bütün Yahudiler, tek kapılı ve etrafı duvarlarla çevrili bir mahallede, Hıristiyanlardan uzak yaşamak zorundadır. Yahudilere, bu mahalleye yerleşmek için sekiz gün tanınmıştır. Aksi takdirde, bütün mallarını kaybedeceklerdir. Hiçbir Yahudi, Hıristiyanlarla yemek yiyemez ve içki içemez, sohbet edemez, Hıristiyan ayinlerine katılamaz, Hıristiyanları yemek yapmak, çocuk bakmak veya herhangi bir iş yapmak üzere işe alamaz. Yahudiler; tarla veya bağda çalıştırmak, ev veya başka binalar inşa ettirmek üzere Hıristiyan kullanamaz. Hiçbir Yahudi, *varası* [ölçü birimi] 30 maravediden pahalı kumaş kullanamaz. Yahudiler; püskülsüz ve tüysüz, ayaklarına kadar uzun bir palto giyecekler, altın işlemesi olmayan başlık takacaklardır. Hiçbir Yahudi, sakalını ve saçını kesemez. Yahudiler, ilaç tüccarı, savcı, vergi tahsildarı, sarraf (hiçbir şehirde), eczacı, cerrah, hekim, veteriner, kasap, tabakhane işçisi, demirci, marangoz, döküm ustası, kumaş, ayakkabı veya kadın elbisesi tüccarı, çorap veya *pourpoint*²⁴ üreticisi olarak çalışamaz, Hıristiyanlara kıyafet dikemez, katır güdemez, hiçbir şekilde mal taşımacılığı yapamaz. Yahudiler özellikle yağ, bal, pirinç ve diğer gıda maddelerini satmaktan, silah taşımaktan ve kullanmaktan geri duracaklardır. Bu kararı ihlal eden bir Yahudi’yi ihbar eden herkes, hüküm giymesini sağladığı Yahudi’ye verilen para cezasının üçte birine hak kazanacaktır. Hiçbir Yahudi, Kutsal Ruh’un verdiği ilhamla Hıristiyan olmak isteyenlere, akrabalık derecesi ne olursa olsun, engel olmayacaktır. Hiçbir Yahudi cemaatinin, kralın izni olmadan kendi aralarında vergi toplama hakkı yoktur. Hiçbir Yahudi cemaati, kralın açıkça emredeceği ölçüden daha fazla mal dağıtamaz. Aksi takdirde, bunun sorumluları mallarını ve canlarını kaybedeceklerdir.”³⁹

Bundan daha kapsamlı bir mahkûmiyet, daha mutlak bir hapis düşünülemez. İkrizatçılık, bütün çıkış yolları kapatılmış ve tecrit edilmiş bu insanların icra etmelerine izin verilen yegâne meslektir.

Krallığın Algeciras kuşatması için aldığı borçlara kefil olan ve iki yüzyıldan beri bankacılıkla uğraşan Abravanel ailesine mensup biri, Portekiz’e göç eder. Söz konusu kişinin ailesi, neredeyse bir yüzyıl sonra, yeniden İspanya’ya dönecektir.³⁹⁰ Alcañiz’de Joshua Ha-Lorki adında Yahudi bir hekim, din değiştirerek Jerónimo de Santa Fe adını alır.

1412’de Papa XIII. Benedictus, din değiştiren ve şahsi hekimi olan Jerónimo de Santa Fe ile 14 Aragonlu haham arasında bir *disputatio* düzenler. Tartışma, iki yıl sürer. 1414 yazında papa, tartışmanın yeni Hıristiyan’ın zaferiyle noktalandığına karar verir.²⁶⁶

Bütün bunlara rağmen, bazı prensler sayesinde Avrupa’da bir tek İspanyol Yahudiliği hâlâ ayakta. Büyük bir katliamın yaşandığı Kastilya’da başhaham olan Meir Alguadez, 1420’ye doğru, Aristoteles’in *Etik* kitabının yeni İbranice çevirisini tamamlar. Başkaları, Thomas Aquinas ve Ockhamlı William çevirir. Hıristiyanların talebi üzerine, Moiz Ajangel Tevrat’ı Kastilyacaya çevirir. XV. yüzyılın başında, Yahudi maliyeciler bazı saraylarda büyük takdir görür. Başka Yahudiler yorumcu, çevirmen, arabulucu, casus veya elçidir. Bu durum asillerde, halkta, özellikle de ruhban sınıfında Yahudilere karşı tekrar kıskançlık yaratır. 1432’de, başhaham ve Kral II. Juan’ın hazinedarı Abraham Benveniste, 1412’de alınan kararın iptal edilmesini sağlar, cemaatleri yeniden örgütler.

Aragon ve Kastilya'da iktidarın önemli bir bölümü hâlâ *konversoların* elindedir.

Çelişkili bir durum söz konusudur. Yahudilerin din değiştirmeleri için mümkün olan her şey yapılmışken, din değiştirenlere tahammül edilmemektedir. 1446'da Kilisenin talebiyle, Kastilya kralı, *konversoların* kamu görevlerine gelmelerini yasaklar. Bu karar, özellikle Caballería ailesi ile *konversolarla* evlilik bağları olan birçok büyük Hıristiyan ailesini devlet görevlerinden dışlar. Papa V. Nicholas, karara karşı çıkar. Papaya göre, Hıristiyanlığa yeni geçmiş biri, gizli Yahudi olduğu kanıtlanmadığı takdirde, herkes gibi bir Hıristiyan'dır. İspanya Kilisesi direnir. İspanya Kilisesinin inadını kırmak için iki papalık fermanı gerekecektir.⁴⁰⁶

Bu, garip bir durumdur. Bazı şehirlerde Yahudiler katledilir, işkence görür, sınır dışı edilir. Başka şehirlerde ise Hıristiyanlar ünlü hahamların vaazlarını dinler; Yahudiler Noel ayınlarına katılır; büyük derebeyleri Yahudi tüccarlarla –koşer– akşam yemekleri yer; Yahudi maliyeciler saraylara davet edilir, buralarda mühim görevlere getirilir; bakan, tüccar, kuyumcu, köylü veya zanaatkâr *konversolar*, Yahudiler ve eski Hıristiyanlarla omuz omuza çalışır.

İşte XV. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış birkaç Yahudi'nin şaşırtıcı kaderi:

Diego Arias de Avila, daha sonra oğlu Juan, Katolik Isabel'in erkek kardeşi ve selefi Kastilya Kralı IV. Enrique'nin sekreteri olurlar. Juan din değiştirerek Segovia Piskoposu olur.

Önce haham, daha sonra Granada savaşı sırasında V. Alfonso'nun bankacısı olan Abraham Señor, IV. Enrique'nin saltanatı sırasında Kastilya'da vergi tahsildarı ve Yahudi cemaatinin önderi olur. 1469'da, diğer nüfuzlu Yahudilerle birlikte, kralın kız kardeşi Isabel'in Aragon Kralı II. Juan'ın oğlu Fernando ile evlenmesine önyak olur. IV. Enrique'nin 1474'te ölmesi üzerine, Señor, kralın kızı La Beltraneja'nın bertaraf edilmesine yardımcı olur. Bu da, Isabel'in tahta çıkışının önünü açar.³⁰⁴ Böylece Señor, Aragon Kralı II. Juan'ın 1489'da ölmesiyle, Aragon ve Kastilya krallıklarının birleşmesini mümkün hale getirir. Señor, *rab de la corte* (saray hahamı) ve tek çatı altında birleşen iki krallıkta yaşayan bütün Yahudilerin *gaonu* (bu, uzun süre önce ortadan kalkmış bir unvandır) olur. Señor, vergi ödemekten ve Yahudilerin giymek zorunda olduğu kıyafetleri giymekten muaf tutulur.

Fernando'nun babası Aragon Kralı II. Juan'ın hazinedarı Luís Caballería'nın dokuz oğlundan sekizi din değiştirir. Birçoğu, Kilise ve devlet kademelerinde önemli görevler üstlenir. İçlerinden biri, Alfonso de la Caballería, 1460'a doğru kariyerine Aragon sarayının danışmanı olarak başlar, daha sonra krallığın mühürdar yardımcısı olur. Ancak hepsi gizli Yahudi olarak kalmış görünür; çoğu, *konversolar* ile evlenir.

Birçok *konverso*, bu iki yeni hükümdar zamanında çok yüksek mevkilere gelir. Kraliçenin günah çıkartan rahibi Hernando de Talavera'nın annesi Yahudi'dir; Juan Sanchez'in oğlu ve Zaragoza'lı Haham Alazar Galluf'un torunu Gabriel Sanchez, Aragon hazinedarı olur; Luís de Santangel –büyükbabası Azarias Chinillo, XV. yüzyılın başında Hıristiyanlığı kabul etmiş, daha sonra Mayorka piskoposu olmuştur–, vergi tahsildarı olarak atanır. Aragon Kralı Fernando'nun gözdesi olan Santangel; 1481'de kral tarafından *escribano de ración*, yani Aragon hanedanının genel müfettişi, bir başka deyişle kralın dolaylı vergilerini tahsil etmekle görevli baş memuru, daha sonra *contador mayor*, yani Kastilya defterdarı ve krallığın en yüksek mevkilerinden biri olan, düzeni sağlamakla

görevli paramiliter örgüt Santa Hermandad'ın hazinedarı olarak atanır.³⁰⁴

Bu liste gelişigüzel hazırlanmadı. Biraz sonra göreceğimiz gibi, ülkenin yönetici ve mali çekirdek kadrosunu oluşturan bu *konversolar*, aslında gizli Yahudilerdir. Hep birlikte, kimilerinin Yahudi dediği,²⁵⁹ o sırada kimsenin tanımadığı Cenevizli bir denizcinin projesini finanse edeceklerdir. Söz konusu denizci; o sırada Portekiz'de, Batıya doğru yapacağı yolculuk için mali kaynak aramakta, çoğu Portekizli ve Yahudi olan haritacılarla yolculuğun izleyeceği deniz yolu üzerine tartışmaktadır. Bu adam, Kristof Kolomb'dur.

Bu arada İspanya Kilisesi; *konversoları*, özellikle de devletin zirvesine yükselmiş *konversoları* sıkı denetim altında tutmaktan vazgeçmemiştir. En ufak bir kanıt bulmak için, bu insanların Yahudilerle olan ilişkilerini inceler, gündelik davranışlarını izler, pusu kurar: alışılmışın dışında şekillerde kümes hayvanı öldürmek, mum yakmak, cumartesi günleri şömineyi söndürmek, sofraya oturmak, ölüleri giydirmek, cenaze töreni yapmak. Hatta Alcántara Şövalyeleri, bu tip gözetlemelerin gereksiz olduğunu, zira din değiştiren bütün Yahudilerin her şıkta gizli Yahudi olarak kaldıklarını ilan eder. Bu nedenle atalarından biri Yahudi olan herkes Kastilya ve Aragon'dan atılmalı, tarikatın deyimiyle “kan saflığı” sağlanmalıdır. Fakat daha önce gördüğümüz gibi Roma, aynı fikirde değildir. Roma'nın tek arzusu, yeni din değiştirenlerin inancından emin olmak ve onları Hıristiyanlar arasına kabul etmektir. 1471'de papa seçilen IV. Sixtus, 1 Kasım 1478'de Katolik Krallardan,²⁵ *konversoların* samimiyetini teyit etmek ve *konversoları* tekrar din değiştirmeye teşvik eden Yahudileri izlemek üzere krallıklarına engizisyoncular atamalarını talep eder. Bundan böyle gizli gizli “Yahudilik yaptığından” şüphelenilen veya bir *konverso*yu bu yola iten herkes, mahkemeye ihbar edilecek ve diri diri yakılacaktır. O sırada Sevilla'da yapılan bir soruşturma, *konversoların* çoğunun aslında gizli gizli Yahudi kaldıklarını ortaya çıkarır.²⁷⁴ Mayorka'da, hekim Bonet Bonjorn ile büyük haritacı Yehudah Crescas da din değiştirirler.

Engizisyon derhal saldırıya uğrar. Daha 1480'de göreve başladığı yıl, Zaragoza Katedrali dini görevlisi Pedro de Arbues öldürülür. Engizisyon soruşturma başlatır ve krallığın en ünlü *konversolarının* karıştığı bir komployu gün ışığına çıkardığına inanır: Luís de la Cerda, Pedro González de Mendoza, Luís de Santangel, Alfonso de la Caballería, Moya Markisi, Juan Sanchez, Sancho de Patenoy ve Juan de Coloma. Bu isimlerin hepsi, krallara yakın büyük derebeyleridir.

Soruşturma dehşet vericidir. Alfonso de la Caballería'nın annesi mezarından çıkartılarak nasıl gömüldüğü incelenir; karısı tövbe ettirilir ve yakılır; erkek kardeşi Jaime gıyabında yakılır. Gabriel Sanchez'in gizli Yahudi olmakla suçlanan kayınpederi, ölüme mahkûm edilerek infaz edilir. Sancho de Patenoy ölüme mahkûm edilirse de, kralın baş hizmetkârı olan torunu Juan Cabrera'nın araya girerek hükmü müebbede çevirmeye muvaffak olmasıyla affedilir. Diğerleri –hepsi krallığın en önde gelen şahsiyetleridir–, gözdelelerini savunan kralın arzusuyla kurtulur. Ertesi yıl, kendisine yakın *konversolara* karşı onayı alınmadan başlatılan davalar sonrasında ve bu *konversolara* yaklaştığı varsayılan Yahudilere yapılan

çeşitli saldırılardan sonra, Fernando, bu insanlara olan güvenini göstermek adına, en önemli

şüphelilerden biri olan Luís de Santangel'i Aragon'un genel müfettişi olarak atar ve hatırlatır: "Yahudiler bizim vasallarımızdır. Kasamız ve malvarlığımız olan Yahudiler hakkında karar vermek ancak bize aittir." "Kasamız olan" Yahudiler – durum, nadiren bu kadar çığ bir şekilde dile getirilmiştir. Engizisyon, yasağı görmezden gelir. Birkaç ay içerisinde, 50.000 *konverso* işkence görür, "tövbe ettikten" sonra serbest bırakılır; 700 *konverso*, diri diri yakılır.

1481'de, Judah Abravanel'in soyundan gelen ve zamanında Portekiz'e sığınmış büyük Yahudi finansçı Don Isaac ben Judah Abravanel,³⁹¹ ekonomik krizin ortasında bu endişe verici İspanya'ya geri döner. Isaac, Lizbon'da yeni tahta çıkan Kral II. João'nun gazabından kaçmıştır. Yeni kral; bir önceki hükümdar I. Afonso'nun önce danışmanı, daha sonra maliye bakanı olan Isaac Abravanel'in kendisine karşı bir komploya karışmış olduğundan şüphe etmiştir. Böylece Isaac Abravanel, 44 yaşında atalarının topraklarına geri dönerek malını mülkünü Isabel ve Fernando'nun hizmetine verir. Mesela Granada'nın dize getirilmesi için Mağribîlere karşı başlatılan savaşa mali kaynak sağlar.³⁹¹ Daha sonra, bir Yahudi'nin daha Katolik Kralların maiyetinde yükselmesine öfkelenen Engizisyon'un şüpheli bakışları altında, krallığın hazinedarı olur.

1482'de Papa IV. Sixtus, kendi yarattığı Kastilya Engizisyonu'nu biraz olsun durdurmaya çabalarsa da, kraliçenin günah çıkartan rahibi ve 1483'ten itibaren yeni genel engizisyoncu Dominikan Tomás de Torquemada geri adım atmaz.¹⁰⁷ Hatta Katolik Krallara radikal bir çözüm önerir. Bu çözüm, *konversoları* bir daha asla gerçek dinden döndürememeleri için krallığın bütün Yahudilerini sınır dışı etmektir.

Hâlâ üç dinin kralı olduğunu iddia eden Fernando, sürgünün gerekliliğine ne siyasi açıdan ne de ekonomik açıdan ikna olmaz.³⁰⁴ Ne halk ne burjuvazi ne de asiller böyle bir şey talep etmektedir. Yahudiler, çok önemli ekonomik bir güçtür; ikrazatçılık yapma hakkı sadece Yahudilere tanınmıştır. Ayrıca uluslararası ticareti Yahudiler canlı tutar. Abravanel'in gelişi de bunu göstermektedir. Yahudiler, ülkeye zenginlik getirebilir, rakip krallıkları bu zenginlikten mahrum edebilir. Kralın "malvarlığı" olan Yahudiler; *konversolar*, çeşitli derebeyleri ve Hıristiyan tüccarlarla birlikte, ülkenin idari, mali ve ticari iskeletini oluşturmaktadır. Ayrıca ülkenin Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan pazarları ile tek bağı da Yahudilerdir. Yahudileri kaybetmek, kral için söz konusu bile olamaz! Kaldı ki papa da, kendisinden böyle bir şey talep etmemektedir.

Isabel ise, Torquemada'nın fikirlerini cazip bulmuştur. Arındırmak, Isabel'in takıntısıdır. Üstelik kenara sıkıştırılırlarsa, bütün Yahudilerin din değiştireceklerinden emindir.³⁰⁴

Tereddüt eden Katolik Krallar, 300.000 İspanya Yahudisi'ne –Yahudi nüfusu bir yüzyılda üç katına çıkmıştır– uyarı mahiyetinde, 1 Ocak 1483'te, Sevilla –*konversolardan* en çok bu şehirde şüphe edilmektedir²⁷⁴–, Cádiz ve Córdoba başpiskoposluklarında yaşayan 4000 Yahudi aileye şehri terk etme ile din değiştirme arasında seçme şansı tanımaya karar verirler. Yahudilerin çok azının din değiştirmesi, neredeyse tamamının çoğunlukla İber yarımadasında başka yerlere gitmesi Isabel'i çok şaşırtır.²⁷⁴ Torquemada tatmin olmamıştır. Yetki alanını Toledo ve Aragon'a, daha sonra Kastilya'nın tamamına genişleterek *konversolar* ve bu *konversolara* yaklaşmakla suçlanan Yahudiler

hakkında soruşturma başlatır. 15 yıl içerisinde 100.000 vakaya bakacak, sayıları iki bini geçen sanığı diri diri yakılmaya gönderecektir.¹⁰⁷

Bu sırada Kristof Kolomb, Portekizlilere projesinin ne kadar mantıklı olduğunu anlatmaya devam etmektedir: Doğu Hint Adaları'na Batıdan ulaşmak. Şaşırtıcı bir detay: Kolomb'un görüştüğü kişilerin çoğu Yahudi veya *konverso*dur. Önce Lizbon'da 1484'te, projesini II. João'ya göstermeden hemen önce, *konverso* haritacı Yehudah Crescas ile görüşür. Daha ileride bu coğrafyacının Kolomb'a, Batıda yer alan yeni bir dünyanın sahillerini içeren bir taslağı gösterdiği iddia edilecektir. Daha sonra Portekiz sarayının bir diğer Yahudi haritacısı ve Kolomb'un teklifini değerlendirmekle görevlendirdiği uzmanlar komitesinin bizzat başkanı olan Joseph Diego Mendes Vezinho ile görüşür. Sonuçta Lizbon, Kolomb'un projesini reddeder.

Hayal kırıklığına uğrayan Cenevizli, 1485'te İspanya'ya gider. Aynı yıl Guadalupe'ta, Yahudiliğe dönmekle suçlanan 52 *konverso*, öldüresiye işkence gördükten sonra yakılır. Abraham de Huesca adında bir haham, *konversoları* sünnet ettiği için diri diri yakılır.

Kolomb, 1486'da Zaragoza'da, Yahudi astronom ve kralın deniz seferleri danışmanı Abraham Zacuto ile görüşür. Zacuto projeye ikna olmuş gibi gözükürse de, hükümdarların onayını alamaz.

Bunun üzerine Kolomb, özel finansman aramaya başlar. Şaşırtıcı tesadüf: Diğer birçok olası hami arasında, engizisyoncu Arbues cinayetine şu veya bu şekilde karışmış herkesle görüşür. Önce Medinaceli Kontu Luís de la Cerda ile karşılaşır. Kont, Kolomb'u kuzenlerinden biri olan Toledo Başpiskoposu Kardinal Pedro González de Mendoza ile tanıştırır. Anneanneleri Yahudi olan kont ile kardinalin gizli Yahudiler olduklarından şüphe edilmişse de, yakayı asla ele vermemişlerdir. Mendoza, Kolomb'un planlarını onaylayan krallık komisyonuna başkanlık ederken, Luís de la Cerda, hükümdarları Cenevizliyi huzurlarına kabul etmeleri için âdeta abluka altına alır. Juan Cabrera da, baş hizmetkâr görevinin kendisine sağladığı yakın ilişki sayesinde, kral ve kraliçeye, denizcinin krallığa getirebileceği hazineleri anlatır.

1486'da Kolomb, nihayet Córdoba'da toplanan maiyetin huzuruna kabul edilir. Başkanlığını, –anneannelerinden birinin Yahudi olduğu söylenen Prado Manastırı başkanı, daha sonra Granada başpiskoposu– Kastilya kraliçesinin günah çıkartan rahibi Hernándo de Talavera'nın yaptığı yeni bir uzmanlar komisyonu, Kolomb'un projesini reddeder.

1488'de Kolomb, engizisyoncu cinayeti sonrasında yakın takibe alınmış bir başka *konverso* ile görüşür. Söz konusu kişi, o sırada Kastilya defterdarı ve İspanya'nın en nüfuzlu adamı olan Luís de Santangel'dir. Santangel, Kolomb'un planlarını onaylar.

1491 yılının başında, Cenevizlinin projesi hükümdarlar tarafından bir kez daha reddedildiğinde, Santangel Kolomb'un yeniden huzura kabul edilmesini sağlar. Nüfuzlu derebeyi hükümdarlara, yöneticiliğini yaptığı Santa Hermandad'ın yolculuğu finanse edecek borcu temin edebileceğini, ayrıca kaçakçılıktan dolayı krallığa borcu olan Palos şehrinin seferde kullanılmak üzere üç yelkenli verebileceğini söyler.¹⁹

Katolik Krallar, en önemli maliyecilerine teslim olurlar.³⁰⁴ Kolomb'a görev mektupları ile Palos

yelkenlilerini verirler. Bir işaret daha: Keşfedilecek topraklardaki zenginliklerin nasıl pay edileceğine dair Kolomb ile hükümdarlar arasında imzalanan sözleşmeyi, karısı bir Caballería olan bir başka *marrano* Juan de Coloma düzenler.

Santangel, Kolomb'un projesini –17.000 duka–, iki *konverso* ile birlikte bizzat finanse eder: Alfonso de la Caballería (Engizisyon'un hâlâ gizli Yahudi olduğundan şüphe ettiği Kastilya hazinedarı) ile Fernando'nun Moya Markisi olan başhizmetkârı, Isabel'in dostu ve çok büyük ihtimalle yine bir *marrano* olan Juan Andrés Cabrera.

Kolomb son olarak iki Yahudi ile daha görüşür. 1491 ilkbaharında, Müslümanlardan yeni alınan Málaga'da, Kastilya cemaatinin önderi ve bankacı Abraham Señor ile karşılaşır. 1491 yılının ortasında Señor, Kolomb'u, İspanya Krallığı'nın hazinedarı Portekizli Yahudi Don Isaac ben Judah Abravanel ile tanıştır. Ancak Isaac Abravanel, Kolomb'a yardım edecek durumda değildir; zira çok başka bir işle meşguldür:³⁹¹ 1490 yılı Aralık ayının ortasında, “heybesinde kutsal ekmek” ile yakalanarak tutuklanan bir *konverso*, işkence altında, Engizisyona, birkaç yıl önce bir Kutsal Cuma günü, Yahudiler ve başka *konversolar* eşliğinde, Hıristiyan bir çocuğu çarmıha gererek kalbini söktüğünü ve çocuğun başına dikenli bir taç koyduğunu itiraf etmiştir. Bu zırva davanın 17 Aralık 1490'da başlayan soruşturması, bir yıl sonra 16 Kasım 1491'de, bir dizi idam cezası ve infaz ile sona erer.

Temmuz 1491'de Kastilya defterdarı Luís Santangel, kendini tamamen Kolomb'un yolculuğunun düzenlenmesine vermişken, bir kez daha gizli Yahudi olmakla suçlanır. Kral Fernando, Santangel'i Engizisyon'un pençesinden bir kez daha kurtarmayı başarır.

Torquemada işi bitirmek, kararını hükümdarlara dayatmak istemektedir. İspanya, birkaç Alman ve İtalyan şehri ile birlikte –ki bunlardan biri, daha önce gördüğümüz gibi, Papalık Devleti'dir!–, Batı Avrupa'da Yahudileri hoş gören son yerlerden biridir. Yahudiler, İspanya'dan gitmelidir.

20 Mart 1492 salı günü, Müslümanlardan alınan Granada'nın muzafferane fethi tamamlandığında, Torquemada, bu şehirde toplanan Krallık Meclisi'nden ülkede kalan son dinsizlerle hesaplaşmasını, Yahudileri din değiştirme ile sürgün arasında seçim yapmaya zorlamasını talep eder. Meclis üyesi olan Luís de Santangel, Yahudi cemaatinin ekonomik, ahlaki ve entelektüel açıdan millete gerekli olduğunu cesurca savunur. Torquemada, “Yahudi sapkınlığı, yok edilmesi gereken habis bir tümördür” şeklinde karşılık verir. Hastalık benzetmesi, her zaman olduğu gibi etkisini gösterir.

28 Mart çarşamba günü, tam olarak hangi koşullarda geçtiği bilinmeyen bir haftalık düşünme süresi sonucunda, Fernando Isabel'e boyun eğer. Hükümdarlar, sürgünü onaylamıştır.³⁰⁴ 12 Nisan'da, Müslümanlara karşı kazanılan savaşı finanse etmiş haham ve saray hazinedarı Isaac Abravanel; Yahudi –ve Yahudi olmayan– tüccar, diplomat, hekim, bankacı, yüksek dereceli memur, asil ve piskoposlardan oluşan bir heyetle, Katolik Krallardan huzura kabul edilmeyi talep eder. Kararın iptalini istemektedirler. Geçmişte Avrupa'da birçok defa yapıldığı gibi, burada da şüphesiz kararın iptaline karşılık para teklif ederler. Ancak İspanya'da sürgüne neden olan, para ihtiyacı değildir. Bu nedenle ortada bedeli ödenecek bir şey de yoktur. 1 Mayıs Salı günü, sürgün kararı metni, her iki krallıkta da duvarlara asılır.

Yüzyıllardır sık sık olduğu gibi, Şimdi de Yahudicemaatleri paniğe kapılır. Ne yapılmalıdır? Her zaman olduğu gibi ciddiye almamalı mıdır? Kendi kendilerini rahatlatırlar: Bizi yönetenler, özellikle de sarayda o kadar nüfuzu olan *rab de la corte* Abraham Señor, elbette bizi bu işten kurtaracaktır. Bu, bizim başımıza gelemez! Bu olmaz! Yapamazlar!

Daha sonra içlerine Şüphe düşer. Tehditler netleşir. Cemaat önderleri çaresiz görünür. İşte o zaman İspanyol Yahudiler, Avrupa'nın geri kalan yerlerinde Yahudilerin başına gelenlerin onların da başına geleceğini anlar. Din mi değiştirmelidir? Ancak daha sonra gizli gizli Yahudi inancına göre ibadet ederken yakalanmaktan daha tehlikeli bir şey olamaz. Gitmeli midir? Ama nereye? Portekiz? Navarra? Antisemitizm orada da tehdit etmektedir. Flandre? İtalya? Fransa? Türkiye? Polonya? Kudüs? Tehlike her yerdedir. Aragonlu büyük Hıristiyan derebeyleri; sürgünleri, ortalık sakinleşene kadar saklamayı teklif eder. Abraham Señor'un da yardımıyla, sürgün kararını daha ileride iptal ettireceklerinden emindirler.

Başkaları ise Yahudilere, fiyatlar çökmeden mülklerini elden çıkarmalarını ve bir an evvel ülkeyi terk etmelerini tavsiye eder.

Mayıs ayında panik başlar. Yahudilerin ne altın ne de para götürmeye hakları vardır. Ellerinde ne varsa haraç mezat satmak, yolculuk için armatörlere fahiş ücretler ödemek zorundadırlar. Mesela Cádiz'de, neredeyse 8000 Yahudi aile, mallarını alelacele sağa sola dağıtarak ellerinde ne kadar altın kaldıysa hepsini almaya kararlı kaptanlarla yolculuk için pazarlık ederler. Herkes iş aletlerini yanında götürmeye çabalar. Matbaacılar, baskı makinelerini yanlarında götürebilmek için ellerinden geleni yaparlar. Cemaatler, en fakirlere yardım etmeye çalışır. Palencia'daki Yahudi cemaati, en muhtaç durumdakilerin yolculuk ücretini karşılayabilmek için sinagogunu satmaya kalktığında, belediye sinagogun satın alınmasını yasaklar. Tam tersine Vitoria'daki Yahudi cemaati mezarlığını, üzerine asla inşaat yapmamasını rica ederek belediye muhafız birliğine emanet ettiğinde, birlik bunun için söz vermeyi kabul eder. Söz konusu birlik verdiği sözü, ancak İkinci Dünya Savaşı sonrasında bozacaktır...

Durumdan rahatsızlık duyan ya da ikiyüzlülük eden Katolik Krallar, Yahudilerin gidişini "korumaları altına" aldıklarını ilan ederler. Ancak kelimeler durumu değiştirmez. İktidar tarafından harekâtı denetlemekle görevlendirilen Engizisyon, Yahudileri bir an evvel gitmeye zorlarken, din değiştirmelerini elinden geldiğince engeller.

Beklenmedik bir şey olur ve 5 Haziran Salı günü, Isabel ile Fernan-do'nun evlenmelerini sağlayarak İber yarımadasının birleşmesine önyak olan, herkesin hükümdarları kararlarını ertelemeye ikna edeceğini umduğu bankacı ve haham Abraham Señor, Córdoba Katedrali'nde, hükümdarların huzurunda, şatafatlı bir törenle din değiştirerek Fernando Perez Coronel adını alır. Daha sonra sessizliğe bürünür, akrabalarıyla bütün ilişkisini keser. Birkaç ay sonra da ölür. Ölümünden çok sonra, aslında gizli Yahudi kaldığı, ülkeden gidemeyenleri elinden geldiğince koruyabilmek adına din değiştirdiği ortaya çıkacaktır.

Beklenmedik bir şey daha olur ve 17 Haziran Pazar günü, Levi ibn Santo adında Zaragozalılı bir haham, işkence altında, İspanya'nın ileri gelenlerinden Aragon vali yardımcısı, Arbues davasında adı

geçen ve Kolomb'u finanse edenlerden biri olan Alfonso de la Caballería'nın –alesinin 1414'ten itibaren din değiştirdiğini görmüştük– gerçekte gizli Yahudi olduğunu itiraf eder. Serbest bırakılan Levi ibn Santo, Portekiz'e kaçar. Kısa süre sonra Alfonso de la Caballería öldürülür.

Yahudiler alarm halindedir. Her şey bitmiştir. Yahudilerin, kısıtlı süre dahilinde yanlarında götürebilecekleri malları, ellerinden geldiğince saklamaya çalışarak gitmeleri gerekmektedir. Yaşananlara şahit olmuş bir Hıristiyan, Yahudilerin din değiştirmeme inadını anlamayan Peder Andrés Bernáldez, bir süre sonra şöyle yazar:⁴⁰⁶

“İspanya Yahudileri refah içinde yaşıyorlardı. Aralarında Kastilya'da vergileri tahsil eden Abraham Señor gibi çok zengin adamlar, toprak sahipleri, maliyeciler vardı. Başka Yahudiler, ticaretle uzmanlaşmıştı. Mallarını ve bu ihtişamı bırakarak, içinde buldukları körlüğün boş umutlarına bel bağlayarak birkaç ay içinde satılacak neleri varsa sattılar. Bir eşeğe karşılık ev, bir kumaş veya bez parçasına karşılık bağ verdiler. Gitmeden önce, her kızın yanında kocası olsun diye, 12 yaşından büyük bütün çocuklarını kendi aralarında evlendirdiler.”⁴⁰⁶

2 Ağustos'ta (bu tarih o yıl tam da Av ayının 9'una, yani birinci ve ikinci Kudüs Tapınaklarının yıkılış gününe denk gelir), geriye kalan son İspanyol Yahudiler de ülkelerini terk ederek kara yoluyla Portekiz veya Navarra'ya, deniz yoluyla Müslüman Fas veya Türkiye'ye doğru yola çıkarlar.

Sürgünleri taşıyan gemiler limandan ayrılır ayrılmaz, pusu kurmuş Cenevizli ve Berberi korsanlar tarafından durdurulur. Olayın şahidi Joseph Ha-Cohen adında bir Yahudi, abartarak şöyle yazar:

“Yahudiler, rüzgâr onları nereye götürürse oraya gittiler. Afrika, Asya, Yunanistan, Türkiye [...]. Dayanılmaz eziyetler, büyük üzüntüler çektiler. Cenevizli denizciler onlara zalimce davrandı. Bu bahtsız insanlar, yolculuk esnasında kederlerinden ölüyordu. Müslümanlar, bazılarının saklamak için yuttukları altınları elde etmek için karınlarını deşti, diğerlerini dalgalara fırlattı. Vebadan ve açlıktan ölenler oldu. Başkaları, geminin kaptanı tarafından ıssız adalara çıplak vaziyette bırakıldı. Daha başkaları, felaketlerle dolu o senede, Muhteşem Ceneviz Cumhuriyeti'nde ve bu cumhuriyete bağlı şehirlerde köle olarak satıldı.”³⁴⁸

Yanlarına neredeyse hiçbir mal almadan ve neden kovulduklarını anlamadan, fakiri zengini bütün Yahudiler İspanya'yı terk eder. 1496'da Isaac Abravanel, yerleştiği Napoli'den,³⁹⁰ Katolik Kralların kararını muhteşem ve acı bir ironiyle kendine göre değerlendirir. Abravanel'e göre Fernando, tamamen mistik bir kapris uğruna Isabel'e boyun eğmiştir. İşte Abravanel'in Fernando'yu nasıl gülünç duruma düşürdüğü:

“Aragon kralı, güçlü ve kalabalık Granada'yı ele geçirdiğinde, kendi kendine şöyle dedi: ‘Tanrı’ma şükranlarımı nasıl sunsam, bu şehri bana teslim eden Tanrı’ya duyduğum saygıyı nasıl göstersem? Karanlıkta yürüyen bu halkı, İsrail adını taşıyan yolunu şaşırılmış bu koyunu kanatları altına alarak mı, yoksa geri dönmemesine başka ülkelere sürerek mi?’ Böylece müjdecî melek şöyle buyurdu: ‘Siz, İsrail sülalesinden bütün ailelere bildiririz ki: Eğer vaftiz edilmeyi kabul eder, benim Tanrı’mın önünde diz çökersiniz, bu ülkenin refahından bizler gibi siz de yararlanırsınız. Eğer reddederseniz, krallığımdan üç ay içinde çıkıp gidin!’”³⁹⁰

Daha ileride Abravanel, Yahudilerin gidişinin ekonomik bilançosunu çıkartır:

“Tanrı korkum ve O’nun yüceliği üzerine yemin ederim ki, İsrail’in İspanya’da yaşayan çocuklarının sayısı, zenginliklerinin yağmalandığı o yıl itibarıyla 300.000’di. Mallarının değeri, taşınır ve taşınmazlardan oluşan servetleri ile Tanrı’nın lütuflarının bolluğu, 1.000.000’den fazla duka altını ediyordu. Bu zenginlikleri, kötü günler için saklıyorlardı. Bugün ise, sürülmemizden ve yok edilmemizden dört yıl sonra, her şey acı bir sonla tükendi. Zira bu insanlardan geriye, şu an yaşadıkları ülkelerde aşağı yukarı sadece 10.000 erkek, kadın ve çocuk kaldı. Zenginlikleri, doğdukları ülkeden ellerinde taşıyarak getirdikleri her şey, sürgün hayatı yaşadıkları bölgelerde tükendi.”³⁹¹

Oysa Amerika ve altının keşfi ile İspanya Krallığı, Altın Çağının geldiğine inanmaktadır. Gerçekte ise kültürel, ticari ve idari elitlerinin geniş bir bölümünden mahrum kalan krallık, Altın Çağının ötesinde ancak geçici bir canlılık bulmuştur. Hiçbir ülkenin tarihi, Yahudi cemaatlerinin bir ülkenin gelişimi için ne kadar gerekli olduğunu İspanya tarihi kadar güzel kanıtlamaz.

Din değiştirme, sürgün, Amerika

İspanya’da kalarak din değiştirenlerin çoğu, gerçek Hıristiyanlara dönüşür. Avılalı Azize Teresa, XVI. yüzyılın başında bir *konverso* ailesinde dünyaya gelmiştir. Loyolalı Ignatius’un (kendi seçtiği) halefi Diego Laínez ile sekreteri, kimsenin dini inançlarındaki samimiyetlerinden kuşku duyamayacağı 1492 öncesi *konversolardır*. Diğerleri, kararın iptalini beklerken sadece İspanya’da kalabilmek adına din değiştirir. Hepsi alenen pazar ayinlerine katılırsa da, cuma akşamları ve cumartesileri, gürültü çıkmasın diye kum dökülmüş mahzenlerde gizli gizli dua ederler. Ancak koşer yemeleri, oruç tutmaları, cumartesi günleri ateş yakmamaları, etraflarında tek bir Yahudi kalmamışken Kilisede söylenen dualardan etkilenmemeleri çok güçtür. Kullandıkları kelimeler ve görünüşteki dini inançları, sonunda benliklerine işler. Engizisyon göz açtırmamakta, ellerindeki İbranice Kitab-ı Mukaddes’leri atmaya zorlamaktadır. Mesela 1505’te Córdoba engizisyoncusu Lucero, Hernándo de Talavera’nın ailesini gizli gizli Yahudi inancına göre ibadet etmekten tutuklatır. Hernándo hayatını kaybedecektir.³⁸⁰

Yine de birçoğu, İspanya’ya bağlı başka topraklara giden *marranolarla* gizli gizli iletişim kurmaya ve ticaret yapmaya devam edecektir. Hayatta kalmayı başaranlardan bazıları, kısa süre sonra onlara katılacaktır. Kalanların çoğu ise, toplum içinde eriyip gidecektir.

Ta ki 1572’de, İspanya’daki başpiskopos ve piskoposlar arasında en üst düzeyde bulunan Toledo Başpiskoposu Juan Martinez Siliceo, *bütün marranoların* –en az bir atası Yahudi olan herkes– ülkeden kovulmasını sağlayana dek. Birçoğu, Hollanda Cumhuriyeti ya da Türkiye’ye gider. Birazı yine İspanya’da kalır.

20 yıl sonra, 1592’de, yani sürgünden bir yüzyıl sonra, Kilise bünyesindeki son direniş merkezi Cizvitler, tarikat içinde soyu *marranolarla* dayanan herkesi, hatta ölmüş olanları dahi kovar. İşi, Loyolalı Ignatius’un halefinin Yahudi bir atası olduğunu unutturmak için Diego Laínez’in soyağacını

çarpıtmaya kadar vardırırlar.³⁸⁰

1609'da Müslüman *marranolar* olan Moriscolar da –Moriscoların din değiştirmeyi reddeden ataları, Yahudiler ile aynı yıl kovulmuştur–, Cizvitlerin deyimiyle “Katolik olmayan kandan arınmış” İspanya'yı terk etmek zorunda kalır.

1492'de İspanya'yı terk eden Yahudiler etrafa dağılırlar.⁶⁶ Bazıları, İki Sicilya Kralı Ferdinando'nun hazinedarı olan Isaac Abravanel gibi, doğrudan Napoli'ye gider. Don Pedro 1494'te Fransa Kralı VIII. Charles tarafından devrilince, Abravanel krala Sicilya'daki sürgün hayatında eşlik eder.³⁹¹ Hükümdar ölünce Korfu'ya gider, oradan tekrar Napoli'ye döner, sonunda oğlu Joseph'in ısrarıyla 1500'de Venedik'e yerleşir. Burada, bir Kitab-ı Mukaddes tefsiri de dahil olmak üzere İbranice dini kitaplar yayımlar, 1508'de ölene kadar En Huzurlu Cumhuriyet'e diplomat olarak hizmet eder. Abravanel'in çocuklarına Mediciler'in hizmetinde rastlayacağız.

Bazıları, Yahudilerin hoşgörüsüyle karşılandığı Papalık Devleti'ne, özellikle Ancona ve Roma'ya gider. Ancak zaten aşırı kalabalık olan cemaatler, bu insanların hepsini ağırlayamaz. Çok nadir olmakla beraber bazı Yahudiler; Pintolar, Lopez Suissalar, Anvers'e sığınan Mendesler gibi, ticari ilişkileri bulunduğu, açık açık Yahudi olmanın yasak olduğu yerlere gider. İspanya'da vergi tahsildarı olan Diego Texeira de Sampaio, İsveç Kraliçesi Kristina'nın mali danışmanı olur; gizli Yahudi olan oğlu Manuel, Hamburg'a yerleşir. Gradisler ile Pintolar, Bayonne ve Bordeaux'ya; diğerleri ise, Toulouse veya Rouen'a gider. Bazılarına daha sonra İngiltere, Amsterdam ve başka yerlerde kaçak olarak rastlayacağız.

Çoğu, Yahudilerin hâlâ hoşgörüsüyle karşılandığı Portekiz'e sığınmaya çalışır. Az sayıdaki Portekiz Yahudisi arasında dostları veya akrabaları olanlar vardır; konuşulan dil yakındır; din değiştirmeye karar verenlerle buradan iletişim sağlanabilir. Kral II. João, kişi başına altı ayda bir sekiz cruzado ödenmesi karşılığında Yahudilerin Portekiz'de oturmalarına izin verir. Kazancın büyüğü küçüğü olmaz... Tam hayatlarını tekrar bir düzene sokmaya çalışırken, 5 Aralık 1496'da Kral João'nun halefi I. Manuel, Katolik Kralların kızıyla evlendikten sonra, Yahudileri ülkeyi terk etme ile din değiştirme arasında bir seçim yapmaya zorlar. Daha sonra fikrini değiştirerek gitmelerini yasaklar. Bütün Yahudiler zorla din değiştirir. Kralın, özellikle Vasco da Gama, Cabral ve diğerlerinin çıkacağı yolculuklar için Yahudilere ihtiyacı vardır.

Vaftiz edilme mecburiyetine boyun eğerek Lizbon'da kalan İspanya ve Portekiz Yahudileri, karşılığında iki ayrıcalık elde ederler: 20 yıl boyunca Engizisyon tarafından rahatsız edilmemek ve tüccarlar açısından, Hindistan'dan Flandre'a yapılan karabiber ticareti tekeline elde tutmak. Genellikle gizli Yahudiler olan bu tüccarlar, diğer “yeni Hıristiyanlar” veya Anvers ve Amsterdam'a sığınmış ihtiyatlı Yahudiler (*de nacao*) ile ortaklık kurar. O kadar başarılı olurlar ki, I. Manuel ve daha sonra halefi III. João, Lizbon'da temsilcilikleri olan Alman ve İtalyan ticarethanelerden çok (Welser, Fugger, Hähsteller, Marchioni, Carducci) onlara başvurmayı tercih ederler. Daha ileride de göreceğimiz gibi vaftiz edilen birçok Yahudi, bu şekilde Portekiz dış ticaretine dahil olacaktır. Bu gizli Yahudiler daha sonra Amsterdam, Londra, Doğu Hint Adaları ve Amerika'ya yapılan her türlü ticari işte karşımıza çıkacak. Bununla birlikte, nefret ve kıskançlık peşlerini bırakmaz. 1506'da, 2000

Portekizli “yeni Hıristiyan” katledilir. 1507’de, hayatta kalanların gitmelerine izin verilir. 1547’de Engizisyon Portekiz’e yerleştiğinde, Yahudiler Fransa, Hollanda ve Kuzey Afrika’ya gitmeye mecbur olurlar.³⁸⁰

Sonuç olarak, İber yarımadasından ayrılan 145.000 Yahudi’nin çok büyük çoğunluğu, yolculuklarını İslam topraklarında tamamlar. 93.000’i Türkiye’ye, 30.000’i Mağrip’e (10.000’i Cezayir’e, 20.000’i Fas’a) yerleşir. Kalan Yahudilerin 9.000’i İtalya’ya, 3.000’i Fransa’ya, 2.000’i Hollanda’ya, 2.000’i Mısır’a ve 1.000’i Yunanistan, Macaristan, Polonya ve Balkanlar’a yerleşir. 5.000 Yahudi de Amerika’ya yerleşir.

Zira Kolomb’un 2 Ağustos 1492’de Palos Limanı’ndan kalkan yelkenlilerinde –İspanya’dan sürülen son Yahudiler ile birlikte–, yolculuktan hemen önce alelacele vaftiz edilen en az beş Yahudi bulunmaktadır: Alonso de la Calle, Gabriel Sanchez’in akrabası ve yolculuğu finanse edenlerden Segovialı Rodrigo Sanchez, cerrah Marco, Engizisyon’un karısının idamını seyrettirdikten sonra serbest bıraktığı hekim Bernal de Tortosa ile Murcia valisi hesabına çalışan tercüman Luís de Torres. İbranice, Keldanice ve Arapça konuşan Torres’in *Santa María*’daki varlığı, şayet Kolomb Doğu’daki kayıp kabileleri bulma veya başka Yahudi gezginlerin daha önce ulaştığı topraklara ulaşma peşinde idiye anlam kazanır. Acaba Kolomb haritacılarından ne öğrenmiştir?

Kolomb tarafından Hispaniola olarak adlandırılacak ilk büyük adaya (bugün Santo Domingo) ulaştıklarında amiral, Luís de Torres’e, Kraliçe Isabel’in güven mektuplarıyla yeni keşfedilen topraklardaki prensler için seçilmiş hediyeleri teslim ederek onu keşfe gönderir. Luís, ne Cipangu Sarayı’na –Japonya– ne de İsrail’in kayıp kabilelerine benzer bir şey bulur. Tütün yaprağı içme alışkanlığını not eder. Daha sonra aynı adaya kralın memuru olarak geri gelecek, yerel hükümdarın topraklarını ele geçirecek, *Santa María*’daki beş Yahudi’den biri olan Alonso de la Calle ile birlikte küçük bir çeşit imparatorluk kuracaktır.

Kolomb, İspanya’ya döndüğünde keşifleri hakkında –özellikle Abravanel’in gidişinden bu yana krallığın en önemli finansçısı haline gelen– Luís de Santangel ile Gabriel Sanchez’e yazar. Hükümdarlara haber veren, Santangel olur. Santangel, seferin gerçek patronudur. Gemide akrabası bulunan Sanchez ise, şüphesiz seferin gerçek mali destekçisidir.

Bir mektubun kaderi: Gabriel Sanchez, Kolomb’dan aldığı mektubun bir kopyasını, Yahudilerin iki yıldan beri daha fazla kabul gördüğü Floransa’ya kaçmış bir *marrano* olan erkek kardeşi Juan’a gönderir. Juan mektubu, matbaacı kuzeni Leonardo de Cosco’ya verir. Cosco, mektubu Latinceye çevirerek yayımlar. Mektup, bir yıl içerisinde dokuz kez basılacaktır. Yeni toprakların keşif haberi, Yahudiler ve *marranolar* aracılığıyla dünyaya yayılır.

Başka *marranolar*; 1521’de Cortés ile Meksika’ya, 1540’ta Pizarro ile Peru’ya gelir. Bu tüccar, maceracı, kâşif ve denizcilerin kaderleri büyüleyicidir. Gizli tuttıkları dini inançlarına ölene kadar bağlı kalan bu insanların hemen hepsi, inançlarının gizli gerekliliklerini çocuklarına aktaracaklardır.

En olağanüstü keşif hikâyelerinden biri, –hakkında çok az şey bildiğimiz–³²⁶ Gaspar da Gama’nın macerasıdır. 1445’e doğru Polonya’da yer alan Posen’de (Poznan), bilmediğimiz bir isimle doğan bu gezgin tüccar, Kudüs ve İskenderiye’ye kadar ticaretle uğraşır. Kızıldeniz’de korsan olduktan sonra,

Hindistan'da köle olarak satılır. 1490'a doğru özgürlüğüne kavuşarak Yusuf Abdil ismiyle Goa'nın Müslüman prensinin hizmetine girer. Belki efsanevi sayılması gereken kaynaklara göre⁴⁷⁰ Abdil, Goa'dayken Hint Okyanusu'nu iyice öğrenir. 1498'de Vasco da Gama buraya geldiğinde, onu efendisi adına Yusuf Abdil ağırlar. Portekiz'de yaşayan Yahudilerin zorla vaftiz edilmelerinden haberi olmayan Abdil, olaylardan iki yıl sonra kendini Yahudi olarak ele verir. Alelacele vaftiz edilip Gaspar da Gama ismini alarak Lusitanya donanmasının kaptanı olur. Gemi onu, Portekiz'e getirir. Gizli Yahudi olup olmadığıyla pek ilgilenmeyen kral tarafından kendisine ödenek bağlanır. Ertesi yıl, 1500'de, Gaspar da Gama, Güney Amerika'ya yaptığı yolculukta Cabral'a eşlik eder. Gama, Nicola Coelho ile birlikte, kısa süre sonra Brezilya olarak adlandırılacak kara parçasına ayak basan ilk kişidir. Dönüş yolunda, Cap-Vert'de, bir gün Amerika kıtasına adını verecek olan küçük maceracı Amerigo Vespucci ile karşılaşır. 1502'de, belki de memleketini özlediğinden, Vasco da Gama ile birlikte Hindistan'a geri döner. 1505'te Hindistan'a, bu kez kendisini Gaspar de Almeida adıyla vaftiz eden Francisco de Almeida ile birlikte bir kez daha geri dönecektir.

1510'da bir kez daha isim değiştirip Gaspar de las Indias adını alarak Calicut'a gider. Ölene kadar burada yaşadığı sanılır.

Tarih kitaplarında neredeyse hiç bahsi geçmeyen, yaşamış olduğu dahi şüpheli, Doğu Hint Adaları ve Brezilya kâşifi bu beş isimli Polonya Yahudisi, işte böyle biridir.

6. Doğu Yahudiliği: Yedek tüccarlar (1492-1700)

XV. yüzyılın sonunda, aşağı yukarı 3.000.000 Yahudi, yani İS 1000 yılındaki Yahudi nüfusundan daha az bir nüfus dünyaya yayılır. Diğer Yahudiler, katliamlar ve salgınlar sonucu yok olmuştur. Birçok Yahudi de din değiştirmiştir.

Kapitalizm özellikle Batı Avrupa'da çiçek açarken, Yahudi halkının dörtte üçü, İspanya ve Polonya'dan sürüldükten ve Almanya'da katledildikten sonra, kendilerini İslam topraklarında bulur.

İslam toprakları

Yahudiliğin bütün kutsal mekânları artık İslam hâkimiyetindedir: İbrahim'in vatanı Babil, Musa'nın vatanı Mısır, peygamberlerin vatanı Yahudiye. Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya'nın güneyinden Fas sınırına uzanır; Avrupa'da Macaristan, Bulgaristan, Romanya, İstanbul, Selanik, Edirne ve Yunan adalarını içine alır; Fas limanları dışında bütün Müslüman Akdeniz limanlarına hâkimdir; Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Karadeniz'deki bütün limanları kontrol eder. Bunun ötesinde Osmanlılar, Halep, Şam ve Kırım üzerinden karayolu ulaşımının efendileridir. Yahudi ve Ermeni tüccarlar, Osmanlılar adına Uzakdoğu ile yapılan ticareti kontrol eder, Hıristiyan topraklarında esir düşen Müslümanların kurtarılmasında veya Müslümanlar tarafından hapsedilen Hıristiyanların fidyelerinin ödenmesinde aracılık ederler.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, sayıca kalabalık Yahudi cemaatleri aşağı yukarı özgür yaşar. Bazen zulüm görürler, ancak asla sınır dışı edilmezler; genellikle fakir ve hakir görülen zimmiler olan Yahudilerin yeni sinagoglar inşa etmelerine izin verilmez. Yahudiler, büyük Müslüman bayramları

esnasında padişaha veya vilayet yöneticilerine ödenen özel vergilere tabidir (kişi başına alınan vergi [cizye] ile askerlik vergisi [bedel]). Ödemelere bazen küçük düşürücü hareketler eşlik eder: Vergisini ödedikten sonra mükellefe tokat atılır.⁴⁵⁴ Cemaat önderleri, vergi yükünü mümkün olduğunca adil şekilde pay etmeye gayret eder. En zengin, dikkat çekmemesi için, arkadan gelenlerle eşit vergilendirilir. Hahamlık tarafından belirlenen tahsildarlar, cemaat mensuplarının servetini ve vergi ödeme kapasitelerini değerlendirir. Zaman zaman en zenginler, kendi gelir hesaplarını cemaate dikte etmeye kalkarsa da, *beth din* buna izin vermez. Yahudiler, seyyar satıcılıktan saray danışmanlığına kadar her türlü meslekte çalışırlarsa da, daima aşağı durumdadırlar. Zengin dahi olsalar, gerçek prestij sağlayacak şeylere sahip olmaya hakları yoktur. Müslüman köle (Kahire ve Şam'dakiler hariç), saray, at, altı kürekçiden fazla kürekçi bulunduran gemi, lüks kıyafet sahibi olamazlar.³⁴ Buna karşılık, Müslüman olmayan köle bulundurmaya hakları vardır.

1492'den sonra, İber yarımadasından 90.000 Yahudi şu ya da bu şekilde Osmanlı İmparatorluğu'na gelir. Yahudi kaynaklarına göre,⁶⁶ sürgünleri temsil eden hahamlardan biri olan Rabbi Capsali, kendisine sığınma hakkı bahsetmesi için padişaha yalvarmaya geldiğinde, kendisini sıcak bir şekilde karşılayan II. Bayezid ona şöyle demiştir: "Kendi krallığını fakirleştirirken benimkini zenginleştiren bir hükümdar, nasıl bilge ve zeki olabilir?"

Sığınmacılar önce İstanbul'a yığılır. Burada, Romanyot ve Bağdadi zanaatkârlardan oluşan küçük cemaatler tarafından ağırlanırlar. 1477'de bu şehirde nüfusun %10'una tekabül edecek şekilde ancak 1.647 Yahudi hane bulunurken, 1532'de bu rakam, nüfusun üçte birinden fazlasına tekabül eden 8.070'e yükselir. Ancak bu durum, düşmanca bir tepki yaratmaz.

İspanyol esnaf ve zanaatkârlar şehre gelir gelmez, bildikleri ve büyük sermaye gerektirmeyen işlere girerler: barut ve silah imalatı, iplik imalatı, dokuma, kumaş boyama, dikiş, tabaklama, ayakkabıcılık, değerli taş, altın ve gümüş ticareti, teneke imalatı, bakkaliye. Hatta Yahudi simsarlar, şarap ve balmumu ticaretini, daha da önemlisi bazı bölgelerde para basma tekeline ele geçirirler. Yahudilerin Osmanlı ekonomisine katkısı, kısa sürede muazzam boyutlara varır.

1493'te İspanya'dan matbaa makineleri, Latince ve İbranice hurufatıyla gelen David ve Samuel ibn Nahmias, İstanbul'a gelir gelmez şehrin ilk matbaasını kurarlar.⁶⁶ Önce tefsirleriyle birlikte Tevrat basarlar. Yeni cemaatlerin ibadet edebilmek için bunlara müthiş ihtiyacı vardır. Daha sonra Nahmias kardeşler, Osmanlı İmparatorluğu'nda başka matbaalar açar, dini ve dindışı eserler yayımlarlar. Matbaacılık, kısa sürede zengin bir sektör haline gelir. İki yüzyıldan uzun bir süre boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan bütün matbaalar Yahudi kökenlilere ait olacaktır: 1504'te İstanbul'da, 1510'da Selanik'te, 1554'te Edirne'de, 1557'de Kahire'de, 1605'te Şam'da, 1646'da Türkiye'nin güneydeki büyük limanı Smyrna'da (veya İzmir). Türkiye'de Yahudilere ait olmayan ilk matbaa, ancak 1728'de kurulacaktır. Bu da, Yahudi toplumunun zamanın Osmanlı toplumundan entelektüel anlamda daha ileri olduğunu kanıtlar.

Yeni gelenlerden bazıları, İpek Yolu üzerinde yer alan şehirlere daha önce yerleşmiş cemaatlere katılır: İzmir, Trabzon, Semerkant, Buhara. Venedik, Hindistan ve Çin ile yapılan ticarete de bu

Diğerleri yeniden astronomiyle, mali ve ticari işlerle uğraşmaya başlar. Osmanlı padişahları Yahudileri diplomat olarak kullanır, zira Yahudilerin Hıristiyan prensler lehine kendilerine ihanet etmeye pek niyetli olmadıklarını bilirler. Ayrıca padişahlar, etraflarında Yahudi hekimler bulundurur. Fransız gezgin Pierre Belon, 1553'te şöyle yazar:

“Türkiye’de, Mısır’da, Suriye’de, Anadolu’da ve Büyük Türk’ün ülkesinin başka şehirlerinde, hekimlik yapanların büyük çoğunluğu Yahudi’dir. Yahudiler için tıptan anlamak kolay; zira konuştukları dile çevrilen Yunanca, Arapça ve İbranice kitaplar ellerinin altında. Hipokrat ve Galen, İbn-i Sina, El Mansur, El-Razi, Serapion ve diğer Arap yazarlarınkiler gibi.”³⁴⁵

120.000 İspanya Yahudisi, İslamiyetin hâkim olduğu her yere –Fas’tan Filistin’e–, aşağı yukarı özgürce yerleşmeyi başarır. *Ladino* uzun süre günlük konuşma dilleri olarak kalır. Ödeme emirleri İbranice, Arapça ve Kastilyaca yazılır.

1517’de I. Selim; Azerbaycan, Suriye, Mezopotamya ve Mısır’ı imparatorluğa katar. Bunun üzerine Yahudiler; Reşid (Rosetta), Kahire, Halep (burada tüccarlarla entelektüellerden oluşan muazzam bir cemaat geliştirecektir), Bağdat, Pers devletinde İsfahan ve Tebriz ile Afrika, Asya ve Balkanlar’da yer alan bütün Türk şehirlerine dağılırlar. Selim, 1518’de Kudüs’ü alır. Kahire’de kısa sürede 30 sinagog ve tamamen dış ticaretle uğraşan bir cemaat peyda olur. Cumartesi günleri gümrük büroları kapalıdır; ne Yahudi malları ne de Müslüman veya Hıristiyan malları şehre giriş yapabilir.

İmparatorluk kısa zamanda Mekke de dahil olmak üzere Arabistan’ı ele geçirir. Padişah –1520’den itibaren Muhteşem Süleyman–, halife unvanını alarak dünyadaki bütün Müslümanların önderi haline gelir. Ancak 1529 Ağustosunda Viyana önlerinde mağlup olur.

O sırada 100.000’den az Yahudi’nin yaşamakta olduğu Filistin, ilhak edildikten sonra Suriye vilayetine bağlanır. Kürtler, Dürzîler, Ortodoks Yunanlar, Ermeniler, Habeşler, Gürcüler, Katolikler burada hep bir arada yaşarlar. Kudüs cemaati inişe geçerken, Celile’de yer alan Safed’deki cemaatin genişlemesi bu durumu telafi eder. İspanya sürgünlerinden birkaç kişi, bin türlü eziyetten sonra bu cemaate katılır. Mesela Rabbi Moses di Trani ile Rabbi Joseph Caro, diasporada uygulanacak ahlak kurallarını toparlayan *Shulkhan Arukh*’u 1555’te burada kaleme alırlar. Bu Kabalacı cemaatler, hayatta kalabilmek için Avrupa’ya, yanlarına mezarlara serpmek üzere Kutsal Toprakla dolu keseler verdikleri hahamları, kendi imkânlarıyla bastıkları kitapları satmaya yollarlar.

İşte Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşamış iki Yahudi’nin müstesna kaderi.

Portekiz’de, bir *konverso* ailesinde, 1510’da Beatriz de Luna Hıristiyan ismiyle dünyaya gelen Gracia Ha-Nassi, değerli taşlar tüccarı, bankacı ve kendisi gibi *konverso* Francisco Mendes ile evlenir.³⁴⁴ Kocasını 1536’da ölünce Beatriz, bir önceki yıl Anvers’e yerleşen ve halen gizli Yahudi olan kayınbiraderi Joseph Diego Mendes’in yanına gider. Halen İspanyol hâkimiyeti altındaki şehirde, Joseph hapis yatar –hangi şartlarda hapis yattığını ileride göreceğiz–, ancak daha sonra iktidarla arası düzelir. Şarlıken tarafından asalet unvanı verilen Joseph, Avrupa’da çeşitli hükümdarların bankacısı olur. Beatriz, Joseph ile birlikte, Yahudilerin Portekiz Engizisyonu’ndan kaçmalarına gizlice yardım eder. Kayınbiraderi 1543’te ölünce Beatriz, kayınbiraderinin genç oğlu

Juan Ha-Nassi Diego Mendes ile Anvers'ten kaçar. 1514'te Portekiz'de doğan Juan, Anvers'te geleceğin imparatoru Maximilian'ın gençlik arkadaşı olmuştur.³⁴⁵ Beatriz ile Juan Fransa'ya gider, Venedik'ten geçer, sonunda Ferrare'ye yerleşerek yeniden Yahudi ve bankacı olurlar. Luna ismini bırakırlar. Beatriz, Gracia Ha-Nassi ismine geri dönerken Juan, yengesinin kızlık soyadını alarak Juan Ha-Nassi olur... Yahudilere gizli gizli yardım etmeye devam ederler. Bu amaç uğruna o kadar çok para harcarlar ki, Gracia'nın Portekizli bir *konverso* olan kız kardeşlerinden biri, onu Engizisyona ihbar eder. Gracia ile Juan yeniden yollara düşerek bu sefer 1553'te Türkiye'ye yerleşirler. Bankacı ikili, çoğu İspanya veya Portekiz'den eski dostları olan Osmanlı Yahudi tüccarların sermayesiyle yurtdışında yatırım yapma konusunda uzmanlaşır. Juan, Fransa Kralı II. Henri'ye borç vermek üzere 150.000 duka bulur. Kral, borcunu ödemeyi reddeder. II. Süleyman'ın²⁶ yakını ve maliyecilerinden biri olmayı başaran Juan Ha-Nassi, padişahı, o sırada bir Osmanlı limanından geçmekte olan Fransız donanmasına, Fransız kral borcunu ödeyene kadar el koymaya ikna eder. 1555'te Süleyman'ı, papadan –bunun hangi şartlarda gerçekleştiğini daha ileride anlatacağız– Ancona'da rehin tutulan Yahudileri serbest bırakmasını talep etmeye de ikna eder. 1558'de Gracia Ha-Nassi, padişahın, Filistin'de Tiberya şehri civarında, bir gün orada gömülmek üzere arazi satın alır. Hatta Gracia buraya, korkunç durumlarını üç yıl önce öğrendiği Ancona Yahudilerini çekecek kadar yatırım yapar. Fakat göçmenleri taşıyan ilk gemi korsanların saldırısına uğrar, yolcuları soyulur ve katledilir. Plan suya düşer. 1566'da Muhteşem Süleyman, Juan'ı Nakşa Dükü yaparak bu adı taşıyan adayı ona bahşeder.³⁴⁵

Böylece Nassi –beş farklı isimle–, hem Yahudiler açısından (Selanik cemaatini korur) hem de padişah açısından (İspanya Kralı II. Felipe'ye karşı Babıâli'ye destek olmak için, Amsterdam Yahudileri ile olan ilişkilerini kullanır; Felipe, Nassi'nin ölü veya diri Sicilya'ya getirilmesini emreder³⁴⁵) nüfuzlu biri haline gelir. Gracia 1569'da öldüğünde Nassi, Süleyman'a²⁷, Yahudiler için bir sığınak haline getirmeyi düşündüğü Kıbrıs'ı ele geçirmek üzere Venedik'e saldırmasını tavsiye eder. Ancak harekât felaketle sonuçlanır. Savaş 1571'de, Osmanlı'nın İnebahtı'da, Şarlken'in evlilikdışı oğlu Avusturyalı Don Juan'ın komuta ettiği Venedik ordusu tarafından mağlup edilmesiyle sonuçlanır. Her ne kadar Fransa dışında bütün Katolik kuvvetlerin Osmanlı'ya karşı birleştiği bu savaş Kıbrıs'ın kaderini fersah fersah aşarsa da, Venedik Yahudileri Juan Ha-Nassi'nin suç ortakları olarak görülürler. Nassi gözden düşer ve 1579'da ölür.

Ha-Nassilerden sonra, İspanyol kökenli başka Yahudiler, padişahın sarayında nüfuzlu maliyeciler, diplomatlar veya hekimler olacaktır: III. Murad, III. Mehmed ve I. Ahmed'in saltanatları sırasında Esther Kiera; Sultan III. Murad'ın Midilli Dükü unvanı verdiği Alvaro Mendes; padişahın, İnebahtı sonrasında Venedik Cumhuriyeti ile barış görüşmelerini yürütmekle görevlendirdiği Salomon Rophe; İngiltere ile ilk diplomatik ilişkileri kurmakla görevlendirilen Salomon ben Nathan Eskenezi gibi.

Ancak mutlu günler geride kalır. Her gerileme döneminde olduğu gibi, yine Yahudiler zulüm görür. Osmanlı İmparatorluğu'nun mali ihtiyaçları arttıkça, Yahudilere getirilen vergiler de artar. Hatta 1636'da IV. Murad, Selanik cemaati lideri Judah Kovo'yu, öngörülen dokumacılık vergisi tutarını

toplayamadığı için idam ettirir. Yahudi cemaatlerinin refah seviyesi düşer. Buna ek olarak diğer azınlıklar, özellikle Yunanlar ve Ermeniler, Yahudiler ile ticari rekabet içine girmiştir.

Son bir macera, Osmanlı Yahudiliğinin itibarını bütün dünyanın gözünde sıfıra indirir. Söz konusu macera ekonomik, siyasi ve sosyal açıdan muazzam sonuçlar doğurmuştur.

XVII. yüzyılın ortalarında imparatorluğun gerilemeye başlamış olması, Osmanlı cemaatlerini mistik akımlara iter. Hatta Safed'in saygıdeğer yeşivalarından bilginler, para toplamak üzere gönderdikleri temsilcileri aracılığıyla, imparatorlukta ve Avrupa'da, Mesih'in 1666 yılında gelmesinin olası olduğunu ilan ederler. Bu tip açıklamalar, 2000 yıldan beri sık sık yapılmıştır. Nitekim açıklama yine ciddiye alınır. Yahudi dünyasındaki bekleyiş, –ileride göreceğimiz gibi– tam o sırada bir diğer büyük cemaat olan Polonya cemaatinin maruz kaldığı zulümler nedeniyle on misli artar.

Bu nedendir ki, 1664'te Mesih'in gelmiş olduğu ilan edildiğinde kimse şaşırılmaz. Mesih'in adı, Sabetay Sevi'dir.³⁶⁶ Hemen hakkında bilgi toplanır. Sevi, 1626'da imparatorluğun bir numaralı limanı İzmir'de doğar. İzmir'de son derece gelişmiş bir Yahudi cemaati refah içinde yaşamaktadır. Çilekeş ve eksantrik gezgin Sabetay Sevi, "Tanrı'nın adamı" olduğunu iddia ederek kalabalıkları kendine çeker, hahamları rahatsız eder. Kudüs ve Safed'e giden yollarda Kabala öğretir, bilgisiyle bu şehirlerdeki mistikleri şaşırtır. Yolculuk arkadaşlarından Gazzeli Nathan, Sevi'yi Mesih ilan eder. Kabalacı bilgiler yalanlamaz. Ekim 1665'te haberler İtalya, Hollanda, Almanya ve Polonya'ya ulaşır. Dini coşku, onlarca heyeti İzmir'e gelmeye, Sabetay Sevi'ye Venedik, Livorno ve Amsterdam cemaatleri gibi en büyük cemaatlerin liderlerinden hediyeler sunmaya iter. Hayranlık, çılgınlık halini alır. Tüccarlar, hahamlar, hekimler her şeylerini bırakarak Sevi'ye katılırlar. Ancak bu durum uzun sürmez. 15 Eylül 1666'da padişah, Sevi'yi tutuklattırarak İstanbul'a getirtir. Padişah Sevi'ye, başının vurulması ile İslam arasında bir seçim yapmasını buyurur. Sabetay Sevi, hiçbir tereddüt göstermeksizin İslamiyeti seçer, günde 150 kuruşluk bir ücretle "sarayda kapıcıbaşı" unvanını alır.

Şaşkına dönen cemaatler, önce olayın bu içler acısı sonuna inanmayı reddeder. Gazzeli Nathan, efendisinin din değiştirmesinin, misyonunu yerine getirebilmek için bir hileden ibaret olduğunu söyler. Bazı müritler, efendileri gibi din değiştirir. Müslüman *marran*olar, çaresiz gizli gizli Tevrat okumaya, ayinler düzenlemeye devam ederler. Yahudiler her yerde kendilerinden nefret etme, gülünç duruma düşme korkusu ile bu sahtekârı Mesih ilan etmiş olan hahamlara öfkelenme arasında gider gelir. Tüccarlar, Sevi'yi Davut'un oğlu olarak tanıdıkları belgeleri yok eder, Sevi'den bahseden metinleri yakarlar.

Bu olay, Yahudilik ve Yahudiliğin dünya ekonomisindeki yeri üzerinde son derece derin izler bırakacaktır. Hahamların otoritesi artık yıkılmıştır. Laikler din adamlarının, tüccarlar âlimlerin, entelektüeller ilahiyatçıların, çağdaş ahlak anlayışı dogmanın önüne geçer. Hekimlerin ve hekim-haham Meymun gibi bazı hahamların çalışmaları doğrultusunda, Yahudi bilim anlayışı iyice ortaya çıkar. Bu anlayış Hollanda'da Spinoza, İngiltere'de Locke, Fransa'da Yahudilerin içlerinden biri tarafından küçük düşürülmesiyle alay edecek olan Voltaire'e kadar etkisini gösterecektir.⁴³²

Yahudilerin önemli görevler üstlendiği diğer Müslüman ülke, Türk yörüngesinin dışında yer alan

Fas'tır. Yahudiler burada da simsar, zanaatkâr, saray maliyecileri, ticari ve diplomatik ağ düzenleyicileridir. 1492'de Fas'a 20.000 Yahudi yerleşir. O sırada Fas kıyıları, 1248'de Muvahhidlerin yerini alan Merinileri bölgenin içlerine püskürten Portekizlilerin hâkimiyeti altındadır. Sürgünlerin çoğu, önce Fes'e yerleşmeye çalışırsa da, şehir tarafından reddedilirler. Bazıları, Cezayir ve Osmanlı İmparatorluğu'na gider. Diğerleri, umutsuzluğa düşerek İspanya'ya geri gelip din değiştirirlerse de, malları kendilerine iade edilmez. Fas'ta kalanlar en sonunda Sale ve Marakeş'e yerleşerek bölgeye kendilerinden önce yerleşmiş cemaatlerin kısa sürede önüne geçerler.

1550'ye doğru, Saadi hanedanı iktidarı ele geçirir. Ta ki 1603'te Alauitler, nihayet Portekizlilerden kurtulan ülkeye yerleşene kadar. Şerif krallığı Yahudileri için yeni bir dönem başlar.⁴⁵⁸ Kendilerine özel mahalleler olan *mellahlarda* üst üste yaşayan Yahudiler, her türlü ticaretle uğraşırlar: maden filizi, buğday, badem, balmumu, incir. Diğerleri zanaatkârlık, kuyumculuk veya seyyar satıcılık yapar; daha başkaları, yoksul hamallar veya geçimlerini *tsedaka* ile sağlayan dilencilerdir. Hahamlar kâğıt satar, mürekkep, muska ve tılsım üretirler; diğerleri koro şefliği, hattatlık ve müstensihlik yaparak, hayvanların törensel kesiminde ve sünnette kullanılmak üzere kayışlar, püsküller ve dua şalları üreterek geçimlerini sağlarlar. Dini hayat ile ekonomik hayat iç içe geçmiştir. Durmadan dini metinler incelenir; işlerin yoğun olmadığı saatlerde bazen bir dükkânda toplanıp haftanın metni üzerine tartışılır.⁴⁵⁸ Dini düşüncelerin gece saatinde daha yaratıcı olduğu düşünöldüğünden, geç saatlere kadar ayakta kalırlar.

Başka yerlerde olduğu gibi burada da zenginler, alçakgönüllü ve göze batmayacak şekilde yaşamalıdır. Yabancıların Yahudilerin mallarına göz koymalarını engellemek için, para israfından kaçınmak gerekir. Mahkemeler hangi kıyafetlerin giyilebileceğini, hangi mücevherlerin takılabileceğini, sünnetlerin, düğünlerin ve ilk oğul adaklarının nasıl yapılması gerektiğini ince ince belirtir. 1603'te Fes'te hahamlardan oluşan mahkemenin verdiği bir karar, *mellahın* zengin toptancılarının evlerinde yaşayan Hıristiyan esirlerden kazaen.. Müslümanların önünde Hıristiyan esirlere⁴⁵⁸ alkol verilmesinin caiz olduğunu açıklarken bahseder! Mulay Hasan'ın Portekiz saldırılarına karşı koyabilmek için güçlü bir Yahudi cemaati yerleştirdiği, yeni kurulan Mogador şehrinde bazı Yahudiler, tıpkı Müslüman derebeyleri gibi, siyahi kadın kölelerden oluşan haremlere sahiptir.⁴⁵⁹

Yahudi tüccarlar, kendi aralarında alıp verdikleri borçlara konan faiz yasağının etrafından dolaşmak için müthiş çaba sarf ederler. Mesela kendilerinden şüphe eden hahamlara, borç alanın borç verene "kendiliğinden" ek ödeme yaptığını söylerler; veya borcun, verildiği para biriminden başka bir para birimiyle, faize denk gelecek hayali bir kur üzerinden ödenmesini sağlarlar; veya borç, altın ya da herhangi bir hammadde şeklinde, faize denk gelecek bir fiyattan ödenir. Ancak mahkemeler saf değildir. 1603'te alınan bir kararla noter kâtiplerinin, bu tip işlemlerde kullanılan bazı gıda maddeleri (buğday, balmumu, tereyağı, bal, zeytinyağı, ipek) üzerinden ve "bunların ticaretini yapmakla maruf olmayan kişileri" ilgilendiren sözleşmeler düzenlemeleri yasaklanır.⁴⁵⁸ Bazen döviz kurlarındaki oynamalar gerçek olup, bunları hesaba katmak gerekir. Mesela 1609'da,

Mulay Abdallah Fes'i ele geçirdikten sonra, altın fiyatlarında dalgalanma olur. Bunun üzerine hahamlar, değer kaybının borç veren ile borç alan arasında eşit olarak paylaştırılmasına karar verir.

Cemaatler, bağışlarına göre “şehrin mükemmelleri”, “sinagogun en iyileri”, “saygıdeğer burjuvalar”, “toplumun elitleri” ve “egemen sınıf” olarak sıralanan tüccarlar tarafından yönetilir. Cemaatle ilgili görevler genellikle gönüllü olarak yapılır. Mesela meşhur bir kuyumcu olan Rabbi Judah ben Attar, Fes'teki hahamlar mahkemesine başkanlık etmek için ücret almayı reddeder.

Cemaat, önde gelen mensupları arasından, hükümdarla ilişkileri yürütecek bir *nagid*, yani bir prens seçer. Mezopotamya'daki sürgünlerin lideri, Mısır *nagidi* veya Almanya'daki *stadlan* gibi, Fas *nagidi* de genellikle kralın danışmanı, elçi, hatta bazen askeri levazım görevlisi olur. *Nagide* görevinde, cemaatlerde düzeni sağlayan ve *mellahları* (sık sık gerçekleşen) Müslüman saldırılarına karşı koruyan bir çeşit Yahudi polis kuvveti olan *mokhazni* yardım eder.⁴⁵⁹

Cemaatler, fakirlere yardım etmek, zorla din değiştirmelerin önüne geçmek ve zorla din değiştirilen kölelerin kefareti ödemek üzere –Fas İslamı'nda buna izin verilir–, vergilerle (tuz, gıda maddeleri, şarap üzerinden alınan vergiler), zenginliğini göstermemeye dair yasakları ihlal edenlere verilen para cezalarıyla, (sinagogda duaları okumak için) “*sefere çıkma*” hakkının açık artırmada satışıyla ve inananların altı ayda bir yaptıkları bağışlarla maddi kaynak yaratır. Yahudi okullarında anne babalar öğretmene, verdiği eğitim için değil, zira eğitim parasızdır, fakat çocuklara göz kulak olduğu için, “normal işlerinden ayırdığı zamanı telafi etmek için” ücret öderler.⁴⁵⁹ Fas'ın güneyinde geleneklere göre öğretmen, cuma günleri “üstadın ekmeği”ni yer. Başka yerlerde olduğu gibi, burada da *tsedaka* etkilidir. 1613 tarihli bir mektup, Fes'te yaşanan bir açlık esnasında “her gün 60'tan fazla Müslüman açlıktan ölürken, Tanrı'ya şükür tek bir Yahudi'nin dahi ölmediğini” kanıtlar.⁴⁵⁹

Faslı Yahudi büyük tüccarlar, Cezayir'den Sofya'ya, Saraybosna'dan Manastır'a, Patras'tan İzmir'e, Volubilis'ten Gelibolu'ya bütün Osmanlı şehirlerinde acentelere sahiptir. Hükümdar şerif adına Portekiz, Hollanda ve İngiltere ile diplomatik ilişkileri yürütürler.⁴⁵⁹ Mesela bilumum mal simsarı, Talmud uzmanı ve şair Khelifa ben Malka, Amsterdam'daki ticari muhatabı Rabbi Isaac ben Salomon Yeshurum'a, Sefarad ayinleriyle ilgili bir tefsir külliyatı gönderir. 1684'te Toledolu Joseph, Mulay Ismail'in halefi tarafından Hollanda Cumhuriyeti ile barış görüşmeleri yapmakla görevlendirilir. Tüccar Joseph Pallach'ın üç oğlu vardır: Isaac Amsterdam'da simsar, Leiden Üniversitesi'nde İbranice öğretmeni; Moses, Fas sultanının sekreteri; hem Hollanda hem Fas uyruklu olan David ise, önce Lahey'de, daha sonra İstanbul'da Fas elçisi olur.

Görünen o ki Yahudiler zaman zaman, krala karşı karmaşık oyunlara da girişmişlerdir. Mesela Mayıs 1624'te, Aaron Querido adında Sale'den Yahudi bir tüccar, Diego Nuñez del Monte ve Francisco Vaez de León adlı iki Amsterdamlı Yahudi tüccardan silah ve cephaneye satın alarak bunları Hollanda gemileriyle, o sırada hükümdara karşı ayaklanmış olan Kasba kaidine gönderir. Bunun üzerine hükümdar, Querido'yu tutuklatır ve düşmanlarına Hollanda gemileriyle silah gönderilmesini, kendisi de bir Yahudi olan Hollanda elçisi Joseph Biscayno nezdinde protesto eder.

Aynı anda Kasba kaidi, “Benjamin Cohen ve Aaron Querido sayesinde, Ekselanslarına ait gemilerle düşmana [Fas kralı] barut, fitilli tüfek ve cephane yollayan ve düşmanı ihya eden” aynı Yahudi tüccarlardan Hollanda nezdinde şikâyetçi olur.⁴⁵⁹ Demek ki söz konusu Aaron Querido, her iki tarafa da silah tedarik etmiştir. Hükümdar elbette bu durumdan hoşlanmamıştır...

Polonya'nın iki altın yüzyılı

Önce Ukrayna ile, daha sonra Litvanya Devleti ile birleşen Polonya, XV. yüzyılın sonunda Baltık Denizi'nden Tatar Kırımı'na kadar 850.000 kilometre karelik bir alana yayılmıştır (*od morza do morza*, “denizden denize”). Ülke herkese, Doğulu Hıristiyanlar ile Kalvencilere olduğu kadar Almanya, Bohemya, Macaristan, Aşağı Silezya, Avusturya, İspanya ve Karadeniz'in Türklere ait kıyılarından gelmiş Yahudilere de misafirperver davranır. Dini tartışmalar eksik olmazsa da, bu tartışmalar şiddete başvurulmadan yürütülür. Cizvitler Karşı Reform sonrası kalpleri yavaş yavaş tekrar fethedene kadar, Kiliseye prensler tarafından gem vurulur.⁴¹⁴ Öncelikle kendi kanunlarına göre yönetilen milletler, zamanla tek bir kanun bünyesinde birleşecek toplu ve bireysel ayrıcalıklar elde ederler.⁴¹⁴

1495'te, Yahudilerin İspanya'dan nihai olarak sürülmesinden üç yıl sonra, Aleksander Jagiellon, Yahudi karşıtı birtakım saldırılara rağmen, Yahudilerin Polonya'da ikamet etme hakkı olduğunu teyit eder.⁴¹⁴ 1500'e doğru, 85 şehir ve kasabada dağınık halde yaşayan Yahudi nüfusu topu topu 23.000 kadardır, yani toplam nüfusun %0,6'sı.⁴¹⁴ Bir buçuk yüzyıl sonra, Yahudilerin nüfusu daha geniş bir yüzölçümde 500.000'i aşacak, bu da toplam nüfusun %5'ine tekabül edecektir.

Yahudilerin yaptıkları işler, bir şehirden ötekine büyük farklılık gösterir. Yahudiler köylü, esnaf, seyyar satıcı, değirmen, birahane ve han işletmecisi, müzisyen, at arabacısı, –en zengin Yahudilerin hizmetinde– uşak, deri ve tekstil ürünleri imalatçısı ve memurdur. Bazı şehirlerde Yahudi zanaatkârlar ve uygulamacılar (kuyumcu, berber, eczacı, hekim, besin maddesi üreticisi), yerel loncalara yüklü miktarlarda vergiler ödemek zorundadır. Başka şehirlerde zanaatkârlık Yahudilere yasak olduğundan, Yahudiler gizli gizli zanaat yaparlar. Daha başka şehirlerde, Hıristiyan zanaatkârlarla birlikte loncalara kabul edilirler. Nihayet bazı başka şehirlerde, Yahudiler kendi loncalarını kurarlar. Hahamlar bazı meslekleri yasaklar. Mesela XVI. yüzyılın ortasında, cemaatten sorumlu büyük üstat Rabbi Moses Isserles, Katoliklere has tespih gibi kutsal eşyaların ticaretiyle uğraşılmasına izin verirse de, başka hahamlar bunu yasaklar. Daha sonra, Praglı Maharal olarak bilinen Rabbi Judah Loew –yarım yüzyıl boyunca Polonya'da büyük nüfuza sahip olmuştur–, Kabala'ya dayanarak Yahudi olmayanlarla deri ticareti yapanların “göklerdeki İsrail”den atılacaklarına hükmeder.

Yahudiler bazen devlet hesabına tuz ticaretini yönetirler. Mesela 1578'de, kralın (Brest Litovsk'tan 60 kilometre uzaklıktaki) Koden'deki tuz ticaretini kiraladığı Saul Frudycz adında Litvanyalı bir Yahudi, buharlaşma kulesi ve tuz kayası pişirme teknesi yerleştirmek üzere krallık

hazinesinden çok düşük faize borç alır.⁴¹⁴

Krallar Yahudileri, vergi veya gümrük tahsildarı olarak kullanırlar. Burada da millet oluşumu, yabancı finansman gerektirmektedir.

Büyük toprak sahipleri, krallarla rekabet içine girerek Yahudileri kendi topraklarının kâhyaları yaparlar. Hasat üzerinden alınan harca karşılık bu kâhyalar, tarla ürününü derebeylerine peşinen verir, karşılığını köylülerden alır ve yönettikleri topraklara hancı (çok değerli bir meslektir), çiftçi, değirmenci, uşak olmak üzere Yahudiler getirtecek kadar nüfuz sahibi olurlar. Hatta bu büyük kâhyalar etrafında Yahudi köyleri oluşur.

İkrazatçılık faaliyetleri muazzam boyutlara ulaştınca, hahamların ikrazatçılığa yeniden açık açık izin vermeleri gerekir. Rabbi Judah Loew'e göre, faizle borç verme hakkı, "faiz" (*ribbit*) kelimesinin sayısal değerinin 612 olmasından ileri gelir, ki bu da, Loew'e göre, borç vermenin tek başına, 613 adet dini kurala uymaya bedel olduğunu kanıtlar.⁴¹⁴ Başka yerlerde olduğu gibi burada da Yahudiler, zengin tacirlere verilen borçlar dışında, Hıristiyan zanaatkâr ve esnaflara *mamram* (Lehçe *membran goly*) aracılığıyla borç verirler. Hatırlanacağı üzere *mamram*, XII. yüzyılda Fransız Yahudiler tarafından oluşturulan, üzerinde sadece borcun miktarı, ödeme tarihi ve borçlunun imzası bulunan emre yazılmış senetlerdir.

Başka yerlerde olduğu gibi burada da, ikrazatçılık ile simsarlık iç içedir. XVI. yüzyılda, önce Brandenburg, daha sonra Polonya saraylarında bestecilik yapmış şair A. Jarzebski şöyle yazar: "Yahudiler kürk, altın, gümüş, kordon, düğme getirerek bize hizmet ediyorlar. Üstelik onlarda her şey ucuza bulunuyor. Borç veya takas yoluyla her şey elde edilebiliyor. Söylenene göre Yahudilerde, cumartesi hariç her gün pazar kuruluyor. Fakat sattıklarından çok az kazanç elde ettikleri doğru olsa da, bu paraya karşılık çok az şey verdikleri de bir gerçek."⁴¹⁴

Avrupa'daki başka yerlere göre burada bir yenilik göze çarpar. Yahudi ikrazatçılar, gerçek anlamda bankacılık yaparlar. Sadece borç vermekle kalmaz, aynı zamanda Hıristiyan müşterilerinin tasarruflarını yönetir, yatırımlarda kullanırlar. Bu süreç, asillerin topraklarının yönetimini kâhyalara emanet etmesi ve bu kâhyalara borç vermesiyle başlar. Hatta bazı asiller Yahudilere, Yahudilerin kendilerine verdiği borçtan dört kat daha fazla borç verir. Süreç, Yahudi ikrazatçıların yönetimini üstlendikleri parayı, kamu istikrazına veya özel teşebbüse, özellikle de uluslararası ticarete yatırmasıyla devam eder. Bu şekilde müşterilerine garanti ettikleri faiz oranından daha çok para kazanmayı ümit ederek kendilerine emanet edilen parayı kaybetme riskini göze alırlar.

Bazı Yahudi tüccarlar –daha önce sözü geçen Gaspar de las Indias'ın, 1490'lara kadar olan efsanevi kaderi gibi– İngiltere, Hollanda, Macaristan, Türkiye, Filistin, Mısır ve Hindistan ile ticaret (kürk, ahşap, tuz, buğday, sığır, giysi) yaparlar. Bu tüccarların Venedik, Floransa, Leipzig, Hamburg, Frankfurt am Main, Wrocław, Gdansk, Brest Litovsk, Tykocin, Grodno ve Sledzew'da muhatapları bulunur. Bunlar aralarında şirketler kurar, Yahudi olmayan tüccarlarla ortak olur, Hıristiyanların servetlerini buralara yatırır. İçlerinde en zenginleri (Krakow'da Fiszeller, Lviv'de Nachmanowiczler, Litvanya'da Mendel Izakowicz ve Isaac Brodawka⁴¹⁴), Yahudi ve Yahudi

olmayan başka girişimcilerin verdiği borçlarla mali kaynak sağlar. 1521’de, zamanının vergi yazarlarından Justus Ludwik Decius, *Yaşlı Zygmunt Tarihi*’nde öfkeyle şöyle yazar: “Yahudiler gittikçe önem kazanıyor. Sorumlu olmadıkları veya el koyamayacakları tek bir gümrük ya da vergi yok. Hıristiyanlar genellikle onlara tabi. Ülkenin zengin aileleri içinde, evlerinde Yahudi kayırmayan, Yahudileri Hıristiyanlardan üstün tutmayan tek bir aile dahi bulmak imkânsız.”⁴¹⁴

Zamanın önde gelen Yahudi bankacıları, Brest Litovsk’tan Ezofowicz adında üç erkek kardeştir.⁴¹⁴ En büyükleri Abraham, 1490’da din değiştirir. Kowno askeri meydanı sorumlusu olarak atanır. Asalet unvanı alarak Kowno gümrüğünü kiralar, Smolensk ve Minsk Starostası olur. 1510’da I. Zygmunt, Abraham’ı Litvanya hazine bakanı yapar. Abraham 1519’da öldükten sonra karısı, bir asille evlenecektir. Abraham’ın iki erkek kardeşi,³⁴ Michal ve Ajzyk, din değiştirmez ve Abraham ile ilişkilerini muhafaza ederek mali alanda muazzam bir kariyer yaparlar. Özellikle Michal, 1514’te Litvanya Krallığı’nın bankacılarından biri, daha sonra Kowno Starostası olur. Litvanya’nın en önemli vergi tahsildarı haline gelerek 1525’te Leliwa Kontu unvanını alır. Michal, Polonya’nın bir bölümü Rus olmadan önce Polonya tarihinin son önemli Yahudi bankacılarından biridir.

Evlilikler genellikle fuarlar sırasında ayarlanır. Genç kız babaları bu fuarlara, özellikle rağbet gören Talmud okullarından genç erkeklerle tanışmak üzere gelirler. Erkekler genellikle 18 yaşından önce, kızlar ise 14 yaşından önce evlenirler. Rabbi Salomon Luria, Talmud kuralını hatırlatır: Bir oğlan bir kıza “Karım olmanı istiyorum” dediği ve kız, söz konusu oğlandan hediye kabul ettiği an, ailelerin izni olmasa dahi, o evlilik geçerli kabul edilir. Yahudilerde doğum oranı hatırı sayılır yükseliş gösterir.⁴¹⁴ Yiyecek ve hijyen kuralları son derece sıkı olduğundan, hat safhada yoksulluk ve evlerin küçüklüğüne rağmen, çocuk ölüm oranı Hıristiyanlara göre daha düşüktür. Bu nedenle altısı veya yedisi hayatta kalacak şekilde on çocuk sahibi olmak nadir bir olay değildir. Böylece, göçle de takviye olan Yahudi nüfusu hızla büyür.³⁵ Cemaatler, çoğu zaman çoğunluk haline geldikleri şehirlere yığılır.

Her cemaatte (başta 100 ila 1000 kişilik, daha sonra on bin, hatta daha fazla), bütün erkek çocukların Talmud eğitimi gördüğü en az bir *yeşiva* ile dua kitaplarını basmak üzere bir matbaa bulunur. Kültürel aktarım, böylelikle güvence altına alınmış olur. Düzen, her yerde olduğu gibi burada da aynıdır. Dini yasaları uygulamak üzere bir adet *betdin* (mahkeme); prenlere ve cemaat içi kurumlara ödenecek verginin matrahını belirlemek üzere *parnassim* ve *tovim* –vergi tahsildarları–; pazarlarda kullanılan ağırlık ve ölçü birimlerinden sorumlu *medunim* –“ölçü muhafızları”–; tehditleri değerlendirmek ve kamu yetkilileriyle vergiler, para cezaları veya sürgün kararlarının iptali konusunu müzakere eden bir *stadlan* –“şehirle müzakere eden”–...

Kral Aleksander Jagiellon, 1503’te Polonya başhahamı Jacob Pollack’a, Yahudi mahkemelerinin Yahudiler arasındaki anlaşmazlıklara bakmaya yetkili olduğunu teyit eder. Kral Zygmunt, 1520’ye doğru ülkeyi beş Yahudi bölgeye böler: Büyük Polonya, Küçük Polonya, Kızıl Rusya, Podolya ve Litvanya. 1533’ten itibaren mahkemeler; bütün cemaatleri ilgilendiren sorunları çözmek üzere, büyük fuarlar nedeniyle ülkenin dört bir yanından gelen önemli hahamları, genellikle Lublin’de, bazen

Jaroslaw veya Tsyzowce’de, yılda bir kez bir araya getirir.⁴¹⁴ Cemaatin önde gelenleri, hahamlar ve tüccarlar bir araya gelmeyi ve bu vesileyle “Yahudi Genel Meclisi” adında, başında bütün Polonya’yı temsil eden tek bir hahamın bulunduğu bir meclis seçmeyi âdet haline getirirler. Bunlardan ilki, 1540’a doğru Rabbi Moses Isserles’tir. Bu meclis yavaş yavaş cemaat içi vergileri belirlemeye, fakirlere yapılan yardımlar ile kültürel hayatı düzenlemeye, eğitim sistemini, Talmud akademilerini ve İbranice kitapların basımını kontrol etmeye başlar. Olabilecek en büyük yetkiyi, aforoz etme yetkisini kendine hak görür. Hıristiyanlarla olan ilişkiler üzerine tartışır. Devlete ait ürünlerin ticaretine ortak olunabilir mi? Hıristiyanlardan ne oranda faiz istenmelidir? Hıristiyanlardan ne gibi rehinler talep edilmelidir?

1540’tan itibaren söz konusu meclis, kral ve Diyet Meclisi nezdinde bir temsilci gönderir. Bu temsilci, cemaatlerin krallık kararlarına uymasını sağlar, Polonyalı yetkililerle toplam vergi tutarını müzakere eder. Meclis, daha sonra bu tutarı Yahudiler arasında pay eder. Fakirler, genellikle zenginlerin tarafını tuttuğunu düşündükleri bu örgütü zaman zaman protesto ederler.

1550’ye doğru meclis yetkilerini, Litvanya da dahil olmak üzere, ülkedeki bütün cemaatleri kapsayacak şekilde genişletir. Yahudilerin Polonya’daki nüfusu artık 150.000’e, yani toplam nüfusun %2’sine ulaşmıştır.⁴¹⁴ Bazı Polonya şehirleri, “bu insanların” her tarafta biraz fazla olduklarını düşünmeye başlar.

20’den fazla şehir, *privilegium de non tolerandis Judaeis* elde eder: 1520’de önce Miedzyrzec, daha sonra 1525’te Varşova, 1542’de Sambor, 1550’de Grodek, 1551’de Vilnius, 1556’da Bygdoszcz, 1567’de Stryj, 1569’da Biecz, Krosno ve Tarnograd. Bu şehirler ve daha başkaları, Yahudileri kendilerine ayrılmış varoşlara iter. Mesela Lublin, Piotrkow, Bygdoszcz, Drohobycz ve Sambor. Ayrılma arzusu bazen karşılıklıdır: 1564’te Yahudiler, Kazimierz için *privilegium de non tolerandis Christianis* elde ederler. Böylece Laterano Konsili tarafından 1215’te öngörülen Yahudi-Hıristiyan ayrımı, Polonya’ya üç buçuk yüzyıllık bir gecikmeyle yerleşmiş olur.

1569’da II. Zygmunt Jagiellon, Polonya ile Litvanya’yı birleştirir; 1572’de vâris bırakmadan ölür. Böylece seçimle tahta çıkan krallar devri başlar. Birkaç hafta boyunca kral olan Valois’lı Henri, Fransa kralı olunca Polonya tahtını I. Stefan Batory’ye bırakır. Batory 1579’da, “Yahudi Genel Meclisi”ni “Dört Ülke Meclisi” (*Vaad arbaa aratsot* veya *Vaad*) adıyla resmileştirir. Ancak meclis, Yahudi fakirler nezdinde puan kazanmaz. Vaad, daha kurulur kurulmaz fakir Yahudileri, cemaatin yardımına hak kazanmak için zenginlere hizmetçilik etmeye zorlar. İşsizlere sosyal yardım yoktur!⁴¹⁴ Ertesi yıl (1580), Keczyca’dan Polonyalı bir haham olan Salomon Efraim, Basel’da “zenginlere yaltaklanan hahamlar” a veryansın eden bir yazı yayımlar. Nüfuzu bütün Doğu Avrupa’da, özellikle de Polonya’da iyice artan, Praglı Maharal olarak tanınan Rabbi Loew de durumu protesto eder: “Fakiri hayatta tutmak için ona yaşam kaynakları sunmak, yaşamın özüdür. Bundan kaçan, putperest olur [...]. Tanrı’nın birliği, halkın birliğini gerektirir.”²⁶⁰ Vaad da, eşitsizliklerin ve bazılarının aşırı zenginliğinin herkes için tehdit oluşturduğunu sezer. 1581’de Vaad; Yahudilere tuz madeni işletmeyi, vergi, alkollü içecekler vergisi ve gümrük vergisi toplamayı yasaklar, “zira bunlar, bütün Yahudi

halkını tehlikeye atabilir.”⁴¹⁴ Yasağa uymayanlar, aforozla cezalandırılacaktır. Buna rağmen Rutenya, Podolya, Volhinya, Ukrayna ve Litvanya’da bazı Yahudiler yasağı delmekte ısrar eder. ⁴¹⁴ Oluşacak milli bir burjuvazinin siyasi taleplerinden korkan asiller, Yahudileri yedek burjuvazi olarak kullanmaya devam ederler.

Cemaatlerin örgütlenmesi gittikçe daha sofistike hale gelir. Mesela 1599’da, Krakow cemaatini dört üyeli bir meclis yönetir. Bu meclise, 14 haham ile dokuz hâkim yardım eder. Ayrıca cemaatin beş önde geleni; yetimler, fakirler, devlete ödenen vergiler, sinagogdaki yerlerin (okumuşlara değil de, en zenginlere) satışı, alkollü içeceklerin kontrolü, hamam, kasaplar, faiz oranları, ikrazatçıların denetimi, çöplerin kaldırılması ve Yahudilere ayrılmamış sokaklarda dolaşma izinleri ile ilgilenir.

Gittikçe daha çok Hıristiyan tasarruflarını Yahudilere emanet ettiğinden, ödememe durumunda Hıristiyanların öfkelenmelerinin önüne geçmek için, cemaatlerin, bankacılarının geri ödeme kapasitelerine kefil olması gerekir. Ancak böyle bir garanti vermek risklidir. Cemaat, borç veren Hıristiyan’a parasını geri ödeyemezse, söz konusu Hıristiyan sinagogu kapattırabilir veya yöneticileri hapsedirebilir. Bu duruma düşmemek için bazı yöneticiler, cemaatlerine Hıristiyanların parasını yönetmesini yasaklar. Daha cesur davranan başka yöneticiler, Hıristiyan yatırımlarını kabul eden bir cemaat bankası kurar. Banka daha sonra bu yatırımları, daha yüksek bir faizle cemaate mensup bankacılara borç verir. Bu bankacılar parayı, daha da yüksek faizle Hıristiyanlara borç verir veya uluslararası ticaret faaliyetlerine yatırır. Cemaat bankasının elde ettiği kazanç, sadece sosyal girişimleri finanse etmeye yaradığından, hahamlar Yahudilerin kendi aralarında faiz alıp vermelerine izin verir.

XVI. yüzyılın sonunda –Polonya, Litvanya ve Ukrayna’daki Yahudi nüfusu artık 300.000’e ulaşmıştır–, toplumla kaynaşma süreci doruk noktasına varır. Yahudi tüccarlar, Hıristiyan tüccarlarla ticari ve mali şirketler kurar. Yasaklara rağmen, Kazimierz Yahudileri Krakow’da ticaretle uğraşır. Milli burjuvazinin zengin olmasına hâlâ izin vermek istemeyen Polonyalı asiller, Yahudilerin bu işleri yerine getirmelerinden memnundur.

XVII. yüzyılın başında başlayan savaşlar, Yahudileri yeni mesleklere yöneltir. Bazıları, Kral Batory’nin subayları olur. Mesela Moskova Knezliği’ne karşı yapılan savaşta, Kazimierz’ten Mendel Izakowicz adında köprü inşasında uzman bir mühendisin hikâyesi böyledir. Başka Yahudiler, Lisowski hafif süvari birliğine katılır. Daha başkaları, Otuz Yıl Savaşı sırasında subay olarak hizmet eder. Birçok zanaatkâr, ordu tedarikçisi olur. Bunlar demirci, cam işçisi, kürkçü, terzi, duvar ustası, tunç ve zırh imalatçısı, halıcı, marangoz, matbaacı ve kumaş boyacıdır. Hatta Krakow, Lviv ve Przemysl’de, devlete tedarikçilik yapan Yahudi zanaat loncaları ortaya çıkar. 1640’ta, esas olarak ordunun hizmetinde çalışan bir Yahudi berber cerrahlar loncası kurulur.

Polonyalı prensler, ülkeyi savunabilmek için, dokuz adet “özel” muhkem kasaba kurar. Bu kasabaların bazılarında nüfusun çoğunluğunu Yahudiler oluşturur. O sırada Polonya, dünyadaki en kalabalık Yahudi cemaatine sahiptir. 1648’de Litvanya, Polonya ve Ukrayna’da, nüfusları 550.000’e yaklaşmıştır. Değirmen, han, birahane ve gölet kâhyalığı yaparlar. Terzi, bakkal, zanaatkârdırlar. Cemaat örgütü Vaad, oldukça iyi çalışmaktadır.

XVII. yüzyılın ilk yarısı, Polonya'daki Yahudi cemaatinin olduğu kadar Polonya'nın da doruk noktasıdır. 1648'den itibaren İsveç ve Moskova'nın gücünün artması, her ikisini de uzun süreli felaketlere sürükler.

Her şey Rus, Ukrayna ve Osmanlı Kırımı'nın Tatarlar tarafından istila edilmesiyle başlar. Odessa ve Karadeniz'de yaşayan Yahudiler katledilirler. Hayatta kalan ve İstanbul pazarlarında köle olarak satılanlar, Selanik Yahudileri tarafından satın alınır.

Aynı yıl Zaporozya Kazaklarının –daha önce Polonyalıların hizmetinde olan Bogdan Hmelnitski adında birinin önderliğinde– ayaklanması, sayısız muharebe ve isyandan sonra, müthiş bir katliamla, Avrupa Yahudilerinin tarihinde o zamana kadarki en büyük katliamla son bulur. 100.000'den daha çok Yahudi, birkaç ay içerisinde öldürülür. Hayatta kalan 350.000 Yahudi'nin 125.000'den fazlası Polonya, Moravya, Almanya, Avusturya ve İtalya'ya akın eder. Diğerleri, 1654'te Rusya'ya, 1655'te İsveç'e ve 1667'de Türkiye'ye karşı girişilen savaşlarda Polonyalıların yanında çarpışır. Böylece Polonya, Doğuda kaybettiği toprakların büyük kısmını geri alır.

Gittikçe daha çok Yahudi tüccar ve zanaatkâr, ordu tedarikçisi olur. Yahudilerin bu statüsü kıskançlık doğurduğu kadar, tehlikededir de. Cemaatler arası olaylar artar, ekonomik durgunluk ve işsizlik rekabeti biler. Katliamların ortasında kalan bazı Yahudi bankacılar, Hıristiyanların kendilerine emanet ettiği yatırımları geri ödeyemez. 1659'da, yaşanan zulümlerle sarsılan Dört Ülke Meclisi, her türlü zenginlik emaresini

yasaklar. Her Yahudi, ziyafete çağıracağı davetli sayısını, cemaate ödediği vergi oranına göre sınırlandırmak zorundadır.

Hükümdarlar, derebeyleri ile köylülerin giriştikleri saldırılara karşı Yahudileri destekler ve korur. 1669'da Kral Michal Wisniowiecki, Litvanya Yahudilerinin statüsünü teyit eder. Halefi III. Jan Sobieski; Yahudilerin borçlarını askıya alır (hiç olmazsa bir kez tam tersi değildir!), şehirleri cemaatlerini korumaya mecbur eder. 1674'te kral, Krakow'un, bu şehirde yaşayan cemaatin ödediği vergileri artırmasını dahi yasaklar.⁴¹⁴ Bunun üzerine Polonyalı asiller, hükümeti “İsrail cuntası” olmakla itham eder. 1683'te Hıristiyan terziler, Yahudi rakiplerini dolandırıcılıkla suçlar. Yeni katliamlar yaşanır. 1694'te Hıristiyan içki damıtıcıları, Yahudi meyhanecilere alkol satmayı reddeder.⁴¹⁴

Rusya, gittikçe zayıflayan Polonya'yı gitgide daha çok tehdit etmeye başlar. Büyük Ortodoks imparatorluğu henüz Yahudi barındırmamaktadır. Ruslar 1665'te Smolensk'i tekrar ele geçince, buradaki Yahudiler bütün mallarını geride bırakarak sürgüne gitmek ile din değiştirmek arasında bir seçim yapmak zorunda kalırlar. Çoğu din değiştirerek *marrano* soyları oluşturur. Din değiştiren Samuel Vistrizki adında biri, imzaladığı sözleşmelere İbranice paraf atmaya devam eder. Chafir (*saphir*, İbranice “yakışıklı”, “muhteşem”) adlı bir başka Yahudi, büyük bir tüccar olur. Chafir'in torununa biraz ileride Pavel Filippovitch Chafirov adıyla, kendisinden önce ve sonra daha birçokları gibi, maiyet *marranosu* olarak rastlayacağız. Rusya'da başka yerlerde, tuhaf isimli Ortodokslara da rastlanır. Bu isimlerin, asillerinin İS VII. yüzyılda Yahudiliğe geçtiği sanılan Hazar Krallığı'ndan geldiği söylenir. Bu insanların isimleri, Kazarinov ve Chaldeev'dir...

7. Prensın Yahudileri, Yahudisiz prensler (1492-1700)

Getto ya da Livorno

İtalya'da iki siyasi toplum tipi, buna bağlı olarak iki farklı Yahudi yaşam tarzı bulunur. Bir yanda feodal şehirler, ikrazatçı ve zanaatkâr Yahudileri kabul eder, bu Yahudileri geceleri gettolara hapseder. Öte yanda tacir şehirler, büyük Yahudi tüccarları kabul ederek bu tüccarların özgürce yaşamalarına izin verir. Bir yanda Venedik ile Papalık Devleti, öte yanda Toskana ile Mediciler'in Floransası.

Papa VI. Alexander, 1492'de İspanya ve Portekiz'den gelen birkaç sürgünü, özellikle de izin belgeleri için büyük paralar ödeyebilecek bankacıları devletine kabul eder.³¹³ Hıristiyanların rehin karşılığı kredi veren kurumları, Ternili Barnabo tarafından 1462'de Perugia'da kurulan kurum gibi, iflas etmiş bulunduğundan, papanın bu Yahudilere daha da çok ihtiyacı vardır. İspanya'dan gelen Yahudiler, buraya kendi dini âdetleriyle gelir. Kendilerini, 15 yüzyıldan uzun bir süredir buraya yerleşmiş dindaşlarından o kadar farklı hissederler ki, onlarla karışmazlar. Bazı köklü cemaatler ise, kendilerini korumak için yeni gelenleri uzaklaştırır. Ancak 20 yıl sonra, cemaatler birbirleriyle kaynaşmış durumdadır. 1524'te Roma'nın köklü Yahudi cemaati, cemaat yönetimini İspanya, Fransa ve Almanya'dan kısa süre önce gelen sığınmacılarla paylaşmayı nihayet kabul eder.

İspanyol Yahudiler, Venedik'te de Papalık Devleti'nde olduğu kadar iyi karşılanırlar. Bir yandan Türklere karşı yapılan savaşlar sırasında, özellikle Kandiye (Girit) kuşatmasında Yahudilerin verdikleri hizmetler unutulmamıştır. Öte yandan Venedik'in Yahudilere bankacılar olarak değil, Levant ile ilişkileri devam ettirecek ve İtalyan tekstil ürünlerini buraya ihraç edecek uluslararası tüccarlar olarak ihtiyacı vardır.⁶⁹ Ancak burada da yerleşik Yahudi cemaatleri durumdan endişe duyar. Yahudilerin gelişmesi karşısında kaygıya kapılan Padova cemaati; yeni gelenlerin, cemaate mensup kişilerin akrabaları dahi olsa, "ekonomik durum nedeniyle" şehre girmelerini yasaklamak ister.¹⁹³ Ancak hahamlar burada da düzeni sağlar. Padova'nın tabi olduğu Venedik *betdini*, yeni gelenlerin şehre girmelerine izin verilmesini emreder. Zaman zaman dolambaçlı yollara başvurulur. Mesela 1511'de, David Bamberg adında biri Anvers'ten Venedik'e gelerek buradaki Yahudilere ait ilk matbaayı kurar. 100 kadar işçi çalıştıran bu matbaa, Yahudilerin neredeyse endüstriyel sayılabilecek ilk girişimidir.⁷⁵

1516'da, –binlerce kişilik– göç dalgası karşısında, bu insanların çok fazla dağılmadan tek bir yerde muhafaza edilebilmeleri için, 5000 Venedikli Yahudi, Giudecca'nın sağlık koşullarına uygun olmayan küçücük mahallelerinden birinde üst üste yaşamaya zorlanır. Burası getto adını alır.⁷⁵ Bu kelimenin kökeni belli değildir: *Getto nuovo* (İtalyanca "yeni dökümhane") veya *borghetto* (İtalyanca "küçük kasaba") veya *ghet* (İbranice "ayırılma") kelimesinden geliyor olabilir. Bu, tecrit edilmiş ilk mahalle değildir. 1412'de Valladolid'de, 1417'de Bologna'da, 1425'te Torino'da ve 1458'de Frankfurt'ta da böyle mahalleler olmuştur. Venedik'te verilen isim, hepsinin ortak ismi olacaktır.

Getto, Yahudileri tecrit etse de, aynı zamanda onları korur da. Yahudiler hapsedilir, sınır dışı

edilmez, daha az asimile olurlar. Getto, fakirlik ve yoğun çalışmadan oluşan, din değıştirme vaazlarından çocuk kaçırmalara kadar uzanan aşığılamalarla dolu bir yaşam biçimi doğurur. Bununla birlikte getto, ailevi, sanatsal ve entelektüel zevkleri de beraberinde getirir.⁷⁵ Yahudi tiyatrosu ilk defa burada oynanır; 1528 ila 1575 yılları

arasında, muhteşem süslemelerle dolu beş sinagog inşa edilir;⁷⁵ olağanüstü minyatürlerle dolu kitaplar hazırlanır; sayısız kitap –1525’ten itibaren Talmud– basılır; yoğun felsefi tartışmalar düzenlenir.

Venedik tecrübesi, Roma’nın hoşuna gider. Papa, topraklarına yerleşen Yahudi bankacılardan yüklü vergiler almayı sürdürdüğünden, Yahudileri bu topraklardan kovmak söz konusu değildir. Böylece nihai karar alınır: Tecrit. 1553’te III. Julius, –Venedik’te basılan– Talmud’u, Mesih’e saldırdığı bahanesiyle mahkûm eder. Halefi IV. Paulus, Temmuz 1555 tarihli papalık fermanı *Cum nimis absurdum* ile, topraklarında yaşayan (“günahları yüzünden Tanrı tarafından ebedi itaate mahkûm edilen”³¹³) Yahudilerin kendilerine III. Paulus ve III. Julius tarafından tanınan haklarını ellerinden alır, Yahudilerin tıp, ticaret, vergi ve geçiş noktalarında para tahsilatı ile uğraşmalarını, eskicilik ve ikrazatçılık dışında başka meslekler icra etmelerini yasaklar. Yahudileri sarı bir şapka takmaya zorlayarak getto sistemini yaygınlaştırır. Hemen Ağustos 1555’te Roma’da (2000 kişilik), daha sonra Roma’nın limanı Ancona’da (1000 kişilik), ardından Bologna’da birer getto kurar. Contado Venassino’da da, “taş ocakları” adı altında gettolar kurulur: Carpentras’da (800 kişilik), Avignon’da (200 kişilik), Isle-sur-la-Sorgue’da (200 kişilik) ve Cavailon’da (100 kişilik).

Ancona gettosunun Ağustos 1555’te kuruluşu, önemli bir diplomatik hadise teşkil eder. Engizisyon, şehirde yaşayan Yahudileri bir araya toplarken, limanda kimsenin tanımadığı Portekizli *marranolari* yakalayıp bunları hapseder ve “dönmeler” olarak yargılar. Bu *marranolardan* biri, İstanbullu Gracia Ha-Nassi’nin adamıdır. Söz konusu aracı, bir Osmanlı uyruğudur ve elinde hatırı sayılır sayıda mal bulunmaktadır. Gracia Mendes, Muhteşem II. Selim’den²⁸ bu kişinin serbest bırakılması için olaya müdahale etmesini talep eder. Padişah talebi papaya iletir, misilleme olarak o sırada bir Osmanlı limanından geçmekte olan Anconalı Hıristiyan tüccarların mallarına el koyar. II. Selim’in mektubu papaya, Portekizli *marranolardan* ilk grubun yakılmasından sonra ulaşır. Papa, Gracia Ha-Nassi’nin malları üzerindeki haczi kaldırır da, yakılmaya gönderilen aracısını serbest bırakmaz.³¹⁴ Bunun üzerine Gracia Ha-Nassi; Ancona limanının boykot edilmesini talep ederek İstanbul’da kurduğu bir *yeşivanın* müdürü olan Rabbi Joseph ibn Levi’yi, bütün Yahudileri Ancona ile ticaret yapmaktan men eden bir *herem* (emir) imzalamaya ikna eder. Ancak yasağın ilk kurbanları Ancona Yahudileri olduğundan, emir uzun süre dayanmaz. Daha sonra başkaları aynı emri yeniden uygulamaya kalkarsa da, yine bir sonuç alamazlar.

Doktrinle ilgili önemli bir düşünce ortaya çıkar: 1556’da gettoya daha yeni sürülen Pisalı haham ve bankacı Yehiel Nissim, *Ebedi Hayat* adlı dini incelemesinde, Talmud’un öngöremediği mali işlemlerin ahlaki boyutu üzerine kafa yorar. Somut nesnelere dayanan işlemlere (poliçe, ortaklık sözleşmeleri, denizcilik sigortası) izin verilirken,³²⁹ ekonomik veya sosyal temelden yoksun işlemler

(para spekülasyonu gibi) yasaktır. Mesela ticari ihtiyaçları karşılamak üzere *marka* satın almak yasaldır; ancak bunu, “büyük fuarlar gelince bu paranın kuru artar ümidiyle” yapmak, “Tevrat’ın yasakladığı türden bir riba”dır.⁴⁵⁶ Rabbi Nissim’in koyduğu yasak, Faslı hahamlar tarafından farklı şekilde, ancak aynı zamanda dile getirilen yasakla aynıdır: Spekülatif ekonomi yasaktır, zira bu tip ekonomi bir şey yaratmaz. Şüphesiz âlimler bu sonuca varmak için, Fes ile Pisa arasında birbirlerine bir sürü mektup göndermiştir. Mali temkinliliğe dair bu olgulara, XVII. yüzyılda Amsterdamlı finansçılarda, bir sonraki yüzyılda ise Londralı finansçılarda rastlayacağız.

1559’da, yıllarca süren dini tartışmalardan sonra, Talmud ile Zohar’ın birkaç kesintiden sonra Papalık Devleti’nde yayımlanmasına izin verilir. Bu, Yahudilerin durumunda herhangi bir değişiklik yaratmaz. 1569’da V. Pius Yahudileri yine “sahtecilik”, “ihamet” ve “Papalık Devleti’ni yağmalaya yağmalaya iflasa sürüklemek” ile suçlar.³¹³ Kendi hâkimiyetindeki bütün İtalyan şehirlerindeki gettoları kaldırır. Roma ve Ancona’dakiler hariç, “zira bu yerlerin kutsallığı, din değiştirmelerini sağlayabilir.” Asıl neden ise, son derece kârlı Levant ticareti ile papanın ihtiyaç duyduğu birkaç bankacıyı muhafaza etmektir. Zaten bir sonraki papa Sixtus Quintus da, kendisini Ancona’daki Yahudi varlığını hoş görmeye iten şeyin, Yahudi toptancılardan elde ettiği kazanç olduğunu itiraf edecektir.³¹³

1569’da Pisa’dan kovulan Pisalar, Nissimler, Del Bancolar, Volterralar, Rietiler ile Tivoliler, kuzeyin yolunu tutarlar. Bu insanların arasında Andrea del Banco adında bir sarraf da bulunur. Andrea del Banco’nun göç edecekleri yerin ismiyle anılacak çocuklarına, daha ileride Almanya’da rastlayacağız: Warburg.¹⁸

İki yıl sonra, İnebahtı’daki zaferin ertesinde, Venedik hükümeti de, Türklerin işbirlikçileri, Nakşa dükünün casusları ilan ettiği Yahudileri gettodan atmaya karar verir. Ancak daha sonra bu karar, geçmişte birçok kez olduğu gibi, vergiye karşılık ertelenir.

Cemaatler, safları sıkılaştırır. 1577’de Veneto’daki Padova cemaati meclisi, Venedik *betdini* yerine sivil mahkemelere başvuran herkesi aforoz eder.⁷⁵ Bu son derece vahim karar, sinagoga girme, bir başka Yahudi ile ticaret yapma ve koşer yiyecek satın alma yasaklarını doğurur. 1586’da İtalya’daki son cemaatler, Polonya ve Fas’taki cemaatlerin yaptığı gibi, merkezi bir örgüt kurmaya bile çalışır. Ancak proje başarısızlığa uğrar. 1593’te VIII. Clement (ödün vermeyen bu papa, Fransa tahtına IV. Henri adıyla çıkan Navarrelı Henri’nin din değiştirmesini kabul etmede de büyük zorluk çıkaracak, Nantes fermanını onaylamayacaktır), Yahudilerin Papalık Devleti’nden sınır dışı edilmelerini teyit eder. Ancak Vatikan’ın yılda 250 eküye bankacılık izin belgeleri sattığı Roma ve Ancona Yahudileri bir kez daha hariç tutulur.³¹³

Bir ilke imza atılır ve Venedikli Yahudiler, sadakatlerini kanıtlamak için, şehrin 57 yıllık hahamı Simone Luzzato’ya 1638’de Yahudilerin ciddiyetini, yetkinliğini, hızını, etkinliğini, dürüstlüğünü, özellikle de sadakatini öven *Venedik Yahudileri Üzerine Deneme*’yi yazdırırlar.⁷⁵ Üstelik, der Haham Luzzato, Venedikli Yahudilerin anavatanları olmadığından, şehre yerleşmiş diğer yabancı tüccarların aksine, kazandıkları parayı gönderecekleri kimseleri yoktur. Haham, Talmud’un nakaratını

tekrar eder: Etraflarındakiler için iyi olmayan hiçbir şey, Yahudiler için de iyi olamaz. Bu sava durmadan rastlayacağız. Cemaatler her yerde, verebildikleri hizmetleri ön plana koymaya uğraşacaktır.

1692’de Papa XI. Innocentius, topraklarındaki son Yahudilerin de –Ancona ve Roma Yahudileri– faizle borç vermelerini yasaklar. Yahudilere yeni meslek kapıları açmaksızın, bankalarını kapatır.³¹³ Çaresiz kalan Ancona Yahudileri, kendi limanlarını boykot ederek direnmeyi denerler. Ancak çabaları boşadır: Boykotun bir numaralı kurbanları yine kendileridir. Yahudilerin yapmalarına izin verilen tek meslek, eskiciliktir. Birçoğu şehri terk eder. Bu iki gettoda kalanların hor görülme ve fakirlikten ibaret hayatları, daha da feci bir hale gelir.

İtalya yarımadasında Yahudilerin özgür yaşadıkları tek bölge –Papalık aşırı baskı yapmadıkça– Toskana, özellikle de Toskana’nın bir numaralı limanı Livorno’dur. Burada iyi karşılanan Yahudilerin nüfusu, 1492’de Floransa’nın efendileri Mediciler’in etkisiyle bölgeye akın eden İspanyol Yahudileri ile birlikte neredeyse 50.000’e ulaşır.²⁶³ 1494’ten itibaren, bütün Yahudiler Savonarola tarafından bölgeden sürülür. O sırada, Yahudileri iki yıl önce İspanya’dan kendisinin sürmüş olduğunu unutan Fernando, Floransa’nın yeni efendilerine yazarak uyruklarının sınır dışı edilmesini protesto eder!¹⁹

1512’de geride kalan az sayıda Yahudi (200 kişi), Mediciler’le birlikte Floransa’ya geri döner. 1527’de hep beraber bölgeyi yeniden terk ederlerse de, 1530’da yine geri gelirler. Bu Yahudiler, yedi Medici nesli boyunca burada kalacaklardır. Böylece bu az sayıdaki Toskana Yahudisi için, uzun bir ekonomik ve kültürel özgürlük dönemi başlar.

1551’den itibaren (Napoli’de tanıştığı Isaac’ın oğlu Judah Abravanel’e son derece bağlı olan) I. Cosimo de’ Medici, Balkanlar’daki Yahudi tüccarları Toskana’ya çekmek ve Napoli, Venedik ve Ancona’ya gitmekten vazgeçirmek için, bu tüccarlara bir şartname teklif eder. 1540’ta Yahudiler Napoli’den bir kez daha –dördüncü kez– sürüldükten ve 1555’te Papalık Devleti’nde yeni gettolar kurulduktan sonra, bu Yahudilerden birkaç yüz kişi Toskana’ya gelir.²⁶³

Ancak işler tersine döner. II. Cosimo, Vatikan’ın Toskana büyük dükü unvanını tanımasını sağlamak için, 1570’te Floransa ve Siena’daki cemaatleri gettolara kapatmaya razı olur. Ertesi yıl, Toskana Büyük Dukalığı’nın 500 Yahudisi karanlık çöktükten sonra bu gettolara hapsedilir.

Bu dönemde sadece Livorno Yahudileri, yaşamlarını güven içinde sürdürür. 1548’de serbest liman ilan edilen şehir (Mediciler Livorno’yu, Ancona’ya rakip yapmak istemektedir), Yahudileri ağırlamaya devam eder. Yahudiler burada her türlü mesleği icra edebilir, hatta kamu mesleklerine dahi girebilirler. Olabilecek en büyük ayrıcalık ise şehrin, geçmişte itaatsizlik etmiş Yahudilere, Engizisyona karşı dokunulmazlık garantisi etmiş olmasıdır. Bir başka deyişle Livornolu *konversoların*, “yeniden sapkınlığa düşmüş” sayılmaksızın tekrar Yahudi olma hakları bulunur.

Her yerden Yahudi, gettosu olmayan bu nadir Avrupa şehrine yerleşmeye gelir. 1600’de burada 100 kadar Yahudi yaşarken, 1689’da üç bin, yüzyıl sonunda ise 5000 Yahudi yaşamaktadır. Bu Yahudiler kısa zamanda, daha ileride Alman Yahudilerin yapacakları gibi, kendilerini Yahudi elitler

olarak görmeye başlar. 1600’de Moiz Cordovero adında bir hekim, Livorno’da aynı zamanda önemli bir bankacıdır. Bazı Yahudiler, ipek dokuma, cam imalatı ve mercan işleme şirketleri kurar. Cezayir, Tunus, Hindistan ve Brezilya ile ticaret yaparlar. 1632’de İtalya’ya ilk defa buradan kahve ithal ederler. Matbaacıları, Kuzey Afrika’da kullanılan bütün dua kitaplarını yayımlar. Doğu, Amerika ve Kuzey Afrika ile olan kültürel alışverişleri muazzam boyutlardadır. Amsterdam’dan sonra Livorno, Yahudi ticari faaliyetinin, matbaasının ve entelektüel yaşamının ikinci büyük merkezi haline gelir.

Luther’den maiyet Yahudilerine

Habsburglar –Şarlken 1519’da imparator seçildikten sonra Avusturya, Almanya, Flandre, İspanya ile İtalya’nın bir bölümüne hâkim olmuşlardır– topraklarında, Yahudilere ancak tahammül edilmektedir. Yahudiler, zanaatkâr da olabildikleri Bohemya ile Moravya hariç, bu topraklara sadece rehinci olarak kabul edilirler. Prensler Yahudileri, vergileri tahsil etmede de kullanarak verdikleri hizmetlerden dolayı yine kendilerine nefret duyulan zoraki ikrazatçılar haline getirir. 1538’de Hessenli din adamları, Frankfurtlu Yahudi ikrazatçıları “halkın zenginliğini emerek prensin hazinesine kusan bir sünger”e benzetir.¹⁹³ Hessen’da Frankfurtlu birkaç yüz Yahudi, 1458’den beri yüksek duvarlarla tecrit edilmiş, akşamları her iki ucu kapatılan tek bir sokakta yaşamaktadır. Dar evler. Sağlık şartlarına hiçbir şekilde uygun olmayan bir ortam. Kalabalık aileler. Okumayla geçen uzun akşamlar.

Prag’daki cemaat, Orta Avrupa’daki başka yerlere göre çok daha kalabalık ve özgürdür. Burada Yahudi zanaatkârlar, tüccarlar, hekimler ve *yeşivalar* bulunur. Hatta Prag, 1526’dan itibaren İbranice kitapların basıldığı Alpler’in kuzeyindeki ilk şehirdir.

Matbaanın Avrupa’da yayılması, beklenmedik bir sonuç doğurur. İncil’i direkt olarak okuyan bazı Hıristiyanlar, Kilisenin İncil yorumunu sorgulamaya başlar. Para ile ilişkisi çok daha farklı, Yahudilerinkine daha yakın bir Hıristiyan ahlaki ortaya çıkar.

Ekim 1517’de Martin Luther adında Augustin tarikatından 34 yaşında bir keşiş; Roma’da Aziz Petrus Bazilikası’nın inşası için VI. Alexander’in halefi II. Julius tarafından düzenlenen endüljans²⁹ ticaretini protesto eden *Endüljanslara Karşı Doksan Beş Tez* başlıklı bildirisini Wittenberg Kilisesi’nin kapısına asar.⁹² Almanya ve İsviçre kantonlarındaki Kilise ve krallıkların Roma karşıtı duygularından güç alan Luther, hareketini genişletir. 1521’de aforoz edilir. Mart 1536’da Basel’da, Luther gibi Jean Calvin de rahiplerin bekâr olma zorunluluğuna, Meryem Ana kültüne ve manastırlara saldırır. Calvin, vaftiz edilen herkesin rahiplik yetkisi olduğunu ilan etmek, İncil metnlerinin rahiplerin aracılığı olmadan doğrudan okunmasını istemektedir.

İlk Protestanların Yahudilere yaklaşımı önceleri uzlaşmacıdır.²¹⁴ Luther’e göre, Yahudilerin din değiştirmesini geciktiren şey, gördükleri zulümdür. Bu nedenle Yahudilerle diyalog kurulmalıdır. Hatta Johann Eck adında Katolik bir ilahiyatçı, Luther’i “Yahudi âşığı” olmakla suçlar. Almanya’da yaşayan cemaatler için bir ümit ışığı belirir.¹⁹³ 1537’de Haham David Levi şöyle yazar: “Tanrı ve Reform sayesinde, oturduğumuz çeşitli devletlerde, atalarımızın etrafa dağılmalarından bu yana

tanmadıkları hak ve ayrıcalıklara sahibiz.”

1540'ta Kilise; başka eylemlerin yanı sıra, İsa Tarikatı'nı kurarak ve doktrinini Loyolalı Ignatius etrafında tekrar düzenleyerek Luther'e karşılık verir.

Ardından reformcular, ekonomi ahlakını yeniden yorumlar. Para artık pis değildir; para çalıştırmak serbesttir. Calvin, Protestan papazların faizle borç alıp vermelerine, “din görevlilerinin boş zamanlarında ağırbaşlı işlerle uğraşmalarına imkân sağladığı” için izin verir. Bu, hahamların 15 yüzyıldır söylediklerinin aynısıdır!

Bu, Hıristiyanlık için radikal bir değişimdir. Tüccar kisvesi altında iyi kötü gizlenmiş ilk Katolik bankacılardan öte, Yahudi ikrazatçılar artık açık ve direkt bir rekabetle karşı karşıyadır: Protestanlar. Üstelik kısa sürede rekabet, sadece Protestan papazlarla sınırlı kalmayacaktır.

Reformun Yahudilere şiddet uygulaması, her şeyden önce Luther'in açıkça Yahudi karşıtı söylevlerinde açığa çıkar.²¹⁴ 1543'te Luther, *Yahudilere ve Yahudilerin Yalanlarına Karşı* başlıklı, beylik suçlamaları tekrar eden bir dizi yergi yazısı yayımlar: törensel cinayetler, kuyuların zehirlenmesi, büyücülük. Bunlara, tefecilik suçlaması da eklenir. Luther, Yahudilere ait ev ve sinagogların yakılmasını, Talmud ile Yahudi dua kitaplarına el konmasını ve Yahudilerin angaryaya mahkûm edilmelerini talep eder.

İmparatorluk içinde yaşayan az sayıdaki cemaat, eğreti ve zor bir durumda kalır. 1550'ye doğru Rosheimli Josel adında biri, “İmparatorluk Yahudilerinin komutanı”¹⁹³ seçilerek şartnameler üzerine müzakere etmek ve Diyet Meclisi önünde Yahudileri savunmak üzere sürgünlerin lideri ile *stadlan* yetkilerini elinde toplar.

O sırada Hessen-Cassel elektörlüğünün başkenti olan Cassel'da, zengin köylülere ve buğday tüccarlarına borç para veren birkaç Yahudi yaşamaktadır. Sürüldükten sonra 1556'da buraya yerleşen Pisalı bankacılar Del Bancolar da, bu Yahudilerin arasındadır. Del Bancolar, ad değiştirerek von Cassel olurlar.¹⁸ Bazı Alman devletlerinde Yahudiler, isimlerinin başına, baba adıyla harmanladıkları *ben* takısını koymak zorundadırlar. Başka Alman devletlerinde ise, oturdukları yerlerin isimlerinin başına *von* koyarak soyadı olarak kullanmak mecburiyetindedirler. 1559'dan itibaren, “sarraflık ve tarım ürünleri üzerinden ikrazatçılık yapan” Simon von Cassel, Cassel'dan Westfalen'daki Warburg'a gelir. XIV. yüzyılda gerçekleşen katliamlardan sonra, birkaç yüz Yahudi buraya geri dönmüştür. Komşu şehir Paderborn'un prens piskoposu ve Warburg'un vasisi, Simon von Cassel'in on yıl için buraya yerleşmesine izin verir. Simon'dan sonra oğlu Samuel, ardından da torunu Jacob Simon, ailenin mütevazı rehincilik işlerini yöneteceklerdir. Böylece yerleştikleri yerin adını alırlar. Hatta Jacob Simon von Warburg, Paderborn piskoposluğunda yaşayan küçük Yahudi cemaatinin başı olur.¹⁸

İmparatorlukta dağınık halde yaşayan cemaatlerin sayısı hâlâ çok azdır. İmparatorluğun en önemli cemaati olan Frankfurt cemaatinin nüfusu, 1542 ila 1610 yılları arasında 400'den 1.380'e yükselmiştir. Bu insanlar halen aynı sokakta üst üste yaşamaktadır. Daha fazla Yahudi'nin gelmesini engellemek için, yerel yöneticiler, imparatorluğa bağlı tüm şehirlerdeki yöneticiler gibi, (ancak 25

yaşından sonra izin verilen) evlilik sayısını yılda 12 ile, şehre yerleşebilecek Yahudi sayısını ise yılda iki ile sınırlar. Hessen makamları, Yahudilerin tarım, silah, baharat, şarap ve buğday ticaretiyle uğraşmalarını yasaklar. Yahudiler, özel bir işaret (eşmerkezli iki sarı halka) taşımak zorundadır. Yahudilerin geceleri, pazar günleri ve Hıristiyan bayramları esnasında gettodan çıkmaları yasaktır. Kalan günler, şehirde iki kişiden kalabalık gruplar halinde gezemez, parka veya hana giremezler. Küçüklüğüne rağmen imparatorluk Yahudiliğinin merkezi olan bu cemaatte, 1603'te Almanya'nın her yerinden gelen delegeler gizlice bir araya gelirler. Toplantının amacı, birliği muhafaza etmenin, asimilasyonun önüne geçmenin, özellikle de cemaat mensuplarının anlaşmazlıklarını Yahudi olmayan mahkemelere götürmelerini engellemenin yollarını tartışmaktır. Genel bir temsilci seçilmesi söz konusu olur; bir sosyal dayanışma fonu kurulması konuşulur; ticari işlemlerin ahlak çerçevesinde yapılıp yapılmadığını denetleme zorunluluğunun altı çizilir. Ancak imparatorluk polisi toplantıyı basar, delegeleri devlete ihanet suçuyla tutuklar. Delegeler, "Kuzey kuvvetleri" ile işbirliği içinde olmakla suçlanır. Toplantı yarıda kesilir; projeler unutulur; cemaatler yalnız kalır.

1607'de, Warburglar bir kez daha taşınır. Jacob Simon daha kuzeye, Altona'ya yerleşir. Elbe Nehri üzerinde yer alan ve Danimarka egemenliğinde olan bu serbest liman, komşu şehirlere göre çok daha hoşgörülüdür. Aşkenaz ve Portekizli birkaç Yahudi yüzyıllardır burada yaşamaktadır. Hansa Birliği'ne bağlı bir şehir ve bölgede yaşayan cemaatlerin başkenti olan Altona, civardaki yerleşim bölgelerinden sorumlu hahamlar mahkemesinin merkezidir. Bu kez aile isim değiştirmez. 1615'te Jacob Warburg (*von* kaybolmuştur), Altona'daki konutuna, aynı zamanda piskoposluğun da ilk sinagogu olan güzel bir sinagog inşa ettirir.¹⁸

Altona'nın komşu şehri Hamburg'da ise durum çok farklıdır. Şehir senatosu; 1.000 marklık yüklü bir vergi karşılığında ancak 25 Sefarad kabul ederse de, bu Yahudilerin kendi mahremiyetlerinde dahi ibadet etmelerini yasaklar. Aralarında bir baharat tüccarı, Brezilya ürünleri ithalatçısı, bir sarraf ile bir şeker ithalatçısı bulunur.

Daha sonra imparatorlukta durum biraz gevşer. Geleceğe güvenle bakan birkaç Yahudi tüccar biraz para biriktirmeye, yatırım yapmaya başlar. 1621'de Viyana'da bir cemaat, iki yüzyıllık sürgünden sonra geri döner. Bunlardan Oppenheimler, Oppenheimerler, Wertheimerler ile mütevazı rehinciler olan Aguilarlar, maiyet bankacıları haline gelerek devlete yüklü miktarlarda borç sağlarlar. 1630'da Jacob Bassevide Treuenberg, ordunun tarım ürünleri tedarikçisi olarak atanır.³⁷² Daha sonra 1641'de III. Ferdinand, İsveçlilere karşı Prag'ı savundukları için Yahudilere ticaret yapma izni tanır. 1650'de Hamburg'da, Yahudilere kendi mahremiyetlerinde ibadet hakkı verilir.

1648'de, Otuz Yıl Savaşı'nın sona ermesiyle, Orta Avrupa'daki lonca sistemi çöker, Hansa Birliği önemini kaybeder, loncalar silinir. Böylece Yahudiler, zanaat ve sanayi sektörlerine girerler. Prag'da, İspanya'dan gelen bir aileye mensup Leopold Porges adında biri, bir pamuklu dokuma atölyesi kurar.³⁴ Porges, kayda geçen ilk Yahudi sanayicidir. Böylece bir efsane daha çöker: Yahudiler kendilerini ticaret ve banka ile ilgili işlerle isteyerek kısıtlamamıştır. Loncalar yok olduğu, dini kısıtlamalar önemini yitirdiği andan itibaren Yahudiler, daha sanayi adını almamış olan sektörde de çalışmaya başlarlar.

Liberalleşme beraberinde özgürleşmeyi ve asimilasyonu getirir. Spa'da Yahudi tüccarların çocukları, Hıristiyan hastanelerinde tedavi görür. 1685'te Frankfurt'ta Yahudi tüccarlar, borsada çalışmak üzere gündüzleri gettodan çıkarlar.

Ancak henüz zamanı gelmemiş olan özgürleşme süreci, daha yeni başlamışken durur. Yahudi simsarlar Frankfurt borsasına ayak basar basmaz, Protestan bankacılar “Yahudilerin ellerindeki bütün poliçeleri gasp etmelerinden” yakınır. Yahudiler borsadan kovulur, “şehrin en iyi sokaklarında”³⁴ oturmaktan men edilir, tekrar gettolara kapatılırlar. Bu durum, bir yüzyıldan uzun sürecektir... O sırada Viyana'da 111 aile ve üç sinagog bulunmaktadır. 14 Şubat 1670'te İmparator I. Leopold von Habsburg, İspanya kralının kızı ve Cizvitlerin en sadık destekçisi olan karısı Margaret Theresa'nın etkisiyle, Yahudileri tekrar sınır dışı eder. Yahudi ikrazatçılar 50 yıl içinde, kendilerini sınır dışı eden hükümete 35.000.000 florin değerinde borç vermiştir.⁴⁰³ Aynı yıl 8 Ağustos'ta Leopold, adı Leopoldstadt olarak değiştirilen Yahudi Mahallesi'ni 100.000 florin karşılığında satar. Leopold, ancak yüklü miktarda borçlandığı ve hâlâ sömürmek istediği birkaç bankacının kalmasına izin verir.

Tam tersine Brandenburg Elektörü Friedrich Wilhelm, 21 Mayıs 1671'de birkaç Yahudi'nin, “korunma bedeli olarak” yılda 8 *thaler*³⁰ tutarında bir vergi ile evlilik ve cenaze başına bir altın florin ödemeleri şartıyla Berlin'e yerleşmesine izin verir.

Bir Yahudi yazgısı: 1630'da Worms'ta doğan ve Viyana'ya göç eden Samuel Oppenheimer,⁴⁰³ 1660'a doğru ordu tedarikçisi olur. Talmud eğitiminin destekçisi olan Oppenheimer, birçok sinagog ile *yeşiva* kurar. 1673'te cemaat Viyana'dan kovulduğunda, Oppenheimer yine de imparatora Fransa ile yapılan savaşı, daha sonra 1682'de Türklere karşı yapılan savaşı finanse edecek kadar para verir. Alacağını tahsil edemeyen Oppenheimer, 1697'de ortağı Samson Wertheimer'i öldürtmek üzere komplo kurmakla –haksız yere– suçlanır.³⁵⁷ 1701'de Oppenheimer İspanya Veraset Savaşı'nı finanse ederse de, alacaklarını yine tahsil edemez. 1703'te öldüğü zaman kendisine 5.000.000 gulden borcu bulunan imparatorluk hazinesi, bu parayı Oppenheimer'in mirasçılara ödemeyi reddeder. Bu da, Yahudilerin ancak 30 yıl sonra dönecekleri Viyana'daki son Yahudi şirketi olan Oppenheimer ticarethanesinin iflas etmesine sebep olur.

8. Sermayenin kalbinde kaçak Yahudiler (1492-1700)

İspanyol sürgünlerinin en zengin olanlarından bazıları, kapitalizmin “kalbi” olan, ancak Yahudi olmanın özellikle tehlike arz ettiği ülkelere göç etme riskini göze alır: Flandre, İngiltere, Amerika'daki sömürgeler. Yahudi olduklarından buralara ancak kaçak olarak ulaşabilirler.

Yeniden sınır dışı edilmeyi, daha da fecisi, kendilerini din değiştirmiş olarak takdim ettikleri takdirde ihbar edilmeyi ve işkence görmeyi göze alan bu insanların zihniyeti inanılmazdır. *Konversolar* genellikle gizli Yahudiler olarak kaldıklarını itiraf eder. Tövbe ederlerse de, dini inançlarını değiştirmemek için hile ve gizli kodlara başvururlar. “Yeniden sapkınlığa düşenler” bazen sınır dışı edilir, ancak çoğu zaman halka açık infazlarda diri diri yakılmaya mahkûm edilirler. Tövbe

edenler ise, alevlere atılmadan önce öldürülme ayrıcalığına sahiptir.

Konversolar çoğu zaman Hıristiyan ve Yahudi inançlarını birbirine karıştırır, her iki inancın esasını gitgide unuturlar. Şüphe dolu bir ortamda yetişen, iki din arasında bocalayan, devamlı tetikte yaşayan, yeniliği başkalarının doğrularının bıraktığı boşluklarda arayan, gerçeğin, doğrunun, güzelin ve normalin tek bir tanımını olduğunu reddeden, birbiriyle çelişen şeyleri takdir edebilen, kabul edebilen ve bunlara inanabilen bu insanlar, bilimsel düşünceyi icat edecek, yaşadıkları çağın en özgür düşünürleri olacaklardır.⁴⁵⁷

Montaigne'den Colbert'e

1394'ten bu yana Fransa Krallığı'nda prensipte Yahudi yaşamamaktadır. Fransızlar Yahudileri, ancak pantomimlerin ve İsa'nın Çilesi oyunlarının gösterdiği şekilde tanır. ⁶¹ Papalık Devleti'nde –üst üste yaşayan, aşağılanan, kötü muamele gören– Yahudiler, bazen kaçak olarak Nîmes, Montpellier ve Massif Central'a kadar sızmayı başarırlar. Bu Yahudiler, yakalanma korkusuyla ölüp ölüp dirilen, işleri bittiği anda gettolara dönen gezgin satıcılar ve at tüccarlarıdır.²⁰⁴ Diğerleri Rouen, Bretonya veya Toulouse'da kendilerini unuttururlar. Bazı *marranolar*, buralarda yaşayan Yahudilere Amsterdam ve Livorno'ya gitmeleri için gizlice maddi destek sağlar.

1492'den sonra, sadece Guyenne bölgesi Yahudileri açıkça kabul eder: XI. Louis'den beri Bordeaux Parlamentosu'na, ölüm halinde yabancılara ait malların devlete geçmesine dair kanundan kendi yabancılarını muaf tutma hakkı tanınmıştır. Bu nedenle Bordeaux Parlamentosu; İber Yarımadası'ndan, özellikle İspanya'nın kuzeyinden ve Portekiz'den gelen 260 tüccarın, “Portekizli tüccarlar” veya “yeni Hıristiyanlar” adı altında “burjuvalar”a dönüşmelerine izin verir. Bu tüccarların Yahudi oldukları bilinir ve kabul edilir. Hatta aşağı yukarı açık şekilde tekrar Yahudi olmalarına izin verilir. Daha sonra II. Henri'nin açık mektupları;³¹ –Guyenne bölgesindeki– Yahudilere seyahat etme ve ticaret etme özgürlüğü, gayrimenkul satın alma hakkı, hatta (o ülkede doğmuş) “tebaa” statüsü tanır. Yahudiler, Bayonne ve Bordeaux'ya yerleşir. Gradisler, Lupesler ile Memirler,²⁴⁶ Hollanda ile tekrar ticaret ağları oluştururlar. Kendilerini gitgide ifşa etmeden önce, bazıları üç yüzyıl boyunca gizli Yahudiler olarak kalacaklardır. Diğerleri ise Hıristiyanlığı kabul ederek asimile olur.

Çoğu, Michel de Montaigne gibi açık fikirli düşünürler, özgür ruhlu gezginlerdir. Montaigne, anne tarafından bu sığınmacılardan biri olan ve Toulouse'dan geçerek Bordeaux'ya yerleşen Antonio de Lupes'in torunudur. Montaigne, 1581'de Bordeaux Belediye Başkanı olacaktır. Yahudi atalarının ve Yahudi tanıdıklarının izlerini taşıyan Montaigne –bir gün bir sünnete şahit olmuştur–, yazıları ile²⁷⁹ bütün *marranoların* felsefesine hayat verir. Karamsardır: “Hıristiyan olsun olmasın tanıdığımız bütün devletlerde etrafımızdaki her şey geriliyor. Dikkat edin: Bunda açık bir değişim ve yıkım tehdidi göreceksiniz.” Evrenseldir: “Bütün insanlar hemşerimdir...” Yazı, onun yegâne servetidir: “Dünyada tüy kalem ve kâğıt oldukça, seçtiğim yolda dur durak tanımadan ilerleyeceğim.”²⁷⁹ Göçebedir:

“Yolculuk, bana yararlı bir uğraş gibi geliyor [...] Dolaşmak için dolaşıyorum.” İnsanlığın eğreti durumunun son derece bilincindedir: “Tasarım her şekilde bölünebilir, zira çok büyük umutlar üzerinde yükselmiyor ve her geçen gün onu biraz daha bitiriyor.”

Yahudilerin Paris’e yerleşmelerine izin verilmez. Az sayıda ziyaretçi, özellikle de kendilerini *konverso* olarak tanıtan Sorbonne öğrencileri bu riski göze alır. 1540’ta, I. François’ın Venedik’teki elçisi Piskopos Georges de Selve, yeni kurulan Collège Royal’ın (geleceğin Collège de France’ı) İbranice kürsüsünü Rabbi Eliya Bahour Lévitay’a teklif eder. Haham, Yahudilerin krallığa girmelerinin yasak oluşunu protesto etmek amacıyla bu daveti reddeder.²¹¹ Clément Marot, Zebur’u uyarlar; Rabelais, Talmud’u inceler. Venedikli bir hekim olan Doktor Montaldo’nun 1615’te Paris’ten geçtiğini de kaydedelim. Belki o sırada krallıkta gizli gizli yaşayan başka Yahudiler de vardır. Bu nedendir ki, toplumun önde gelenlerinden biri Kiliseden uzaklaştığı anda dedikodu başlar. Mesela yine 1615’in Nisan ayında, Saint-Mahé Rahibi Concini tarafından himaye edilen Cosme Ruger, ölüm döşeğinde kutsanmayı reddedip de ateist olarak ölmeyi tercih ettiğinde, anında Ruger’nin Yahudi olduğu, başka Yahudilerin Concini’yi idare ettiği, Yahudilerin ülkeye hükmettiği söylentileri yayılır.²¹¹ Kral Naibi Marie de Médicis ile genç Kral XIII. Louis, halkın öfkelerini yatıştırmak için, 12 Mayıs’ta, 1394’te yayımlanan “hiçbir istisna ve hiçbir imtiyaz tanımayan” sürgün kararını tekrar yayımlarlar. Olmayan Yahudiler sürülür!

20 yıl sonra aynı XIII. Louis, “Hollanda Cumhuriyeti’nin Portekizli tüccarları”nın Fransa’da dolaşmalarına izin verecek, Fransa’ya yerleşmelerine izin vermeyecektir.

1645’e doğru Rouen’da *konversolarla* tanışan Pascal, 1651’e gelirken, İncil ve Hıristiyanlığın Yahudilere çok şey borçlu olduğunu kabul eden ilk kişidir. Molière, *Cimri*’de konuya değinir. Ancak kelime, günlük dilde olduğu gibi tiyatrodada da hakaret içerir.

Bu, sonuçları vahim olabilecek bir hakarettir. 1652’de yaşanan bir olay, Paris’te Yahudi varlığı ile ilgili bir vehim olduğunu ortaya koymaktadır.⁶¹ Jean Bourgeois adında biri bir gün herkesin içinde eskici birliğiyle dalga geçerek eskicileri “sinagoga giden beyefendiler” olarak niteler. Hakarete uğradığını düşünen bir eskici, Bourgeois’u öldürür. Bir skandal patlak verir. Yergi yazıları, katili Yahudi olmakla suçlar. Dava sırasında anlaşılır ki, söz konusu eskici aksine, eskiciler “bir Yahudi mesleği icra etme hatasına düşmüş iyi Katolikler” iken (ikrazatçılar, eski giysileri rehin olarak kullanır), Yahudi yerine konmasına öfkelenmiştir. Oysa Paris’te prensipte 260 yıldan beri Yahudi ikrazatçı bulunmamaktadır!

Daha sonra Ekim 1684’te, hâlâ tek bir Yahudi’nin yaşamadığı Paris’te, Yahudiler çocuk kaçırmakla suçlanır! 20 Kasım’da polis, isimsiz kişilerce Yahudi olarak ihbar edilen 93 zanaatkâr ile ailelerine ülkeyi bir ay içinde terk etme emri verir.⁶¹

Belki de Yahudilerin Doğudan geldiklerine inanmışlardır. Nitekim Yahudiler Fransa’ya, ancak 1552’de Metz’in ilhak edilmesiyle yasal olarak girmişlerdir. 1657’de XIV. Louis, 25 Eylül tarihli açık mektubuyla, bir yüzyıl önce Fransız olan Metz Yahudileri ile birlikte Alsace Yahudilerini himayesi altına alır. Bunlar, fakir ve kalabalık cemaatlerdir. Esas olarak rehincilik ve küçük

esnaflıkla geçinmeye mecbur on bini aşkın insan.⁶⁷ Contado Venassinolu Yahudiler gibi, krallığın Yahudilere yerleşme hakkı tanımayan bölgelerinde dolaşarak buralara yeni uygulamalar getirir, merkantilizmin dar çerçevesini kırarak reklamını yaptıkları, lonca modellerine uymayan ve tüketicinin ihtiyacını daha iyi karşılayabilecek ürünleri düşük kâr paylarıyla satarlar.⁶⁷ Her ne kadar krallık bu Yahudileri takdir eder, Colbert Yahudileri zaman zaman över, Yahudilerin devlete olan yararlarını methederse de,⁶⁸ kimse Yahudilerin açık açık Paris'e dönmelerine izin vermeye henüz cesaret edemez.

Shylock'tan Cromwell'e

1493'te az sayıda *konverso*, Bordeaux'da olduğundan daha da gizlice, Yahudilerin 1391'den beri yasak olduğu Londra ve Bristol'a yerleşir. Bu hekim ve tüccarlar hoş görülürse de kimse oyunlarına kanmaz. Bu insanların diplomasi ve casuslukta, ikili oyunlarda ve ticari işlerde faydalı olacakları düşünülür. İspanya'dan nefret ettikleri bilindiğinden, bu ülke ile yaklaşmakta olan savaşta onlara gizli ajanlar olarak ihtiyaç vardır. 1536 itibarıyla henüz –hekim ve tüccarlardan oluşan– 37 aile bulunmaktadır. Dini ayinler her gün bu ailelerden birinin evinde yapılır. Durumdan haberdar olan polis, Aragonlu Catherine'den boşanarak Anne Boleyn ile evlenmesini dini anlamda meşru kılabilmek için kimi Yahudi ilahiyatçılara başvuran VIII. Henry'nin emri üzerine buna göz yumar.

Aynı sırada ticaretin, zanaatın, maden ocaklarının ve metalürjinin gelişmesiyle birlikte, yatırım ve kredi daha da gerekli hale gelir. 1545'te VIII. Henry, Anglikanizmin yarattığı sarsıntı sırasında, faizle borç alıp vermeye icazet verir. Parlamento 1552'de, kararı yasalaştırmayı reddeder. 1571'de nihayet krediye izin verilir. Duruma boyun eğen asiller, para ticareti yapanları küçümser. Aynı yıl Thomas Wilson diye biri, “insanları borç almaya iterek toplumu çökertebilecek faiz”i eleştiren *Riba Üzerine Söylev* başlıklı bir yazı yayımlar. 15 yüzyıldır hep aynı eleştiri... Yahudileri Londra'ya kabul etmek henüz söz konusu değildir.¹⁵²

1558'den itibaren I. Elizabeth, Rouen ve Bordeaux'dan gelen birkaç *konversionun* yakınında bulunmasına göz yumar. Bunlardan biri olan Rodrigo Lopez, 1570'e doğru, o sırada kraliçenin gözdesi olan Leicester Kontu'nun hekimi olur.

1580'e doğru, Royal Mining Company'nin talebi üzerine, bu sefer Prag'dan, Joachim Ganz (veya Gans ya da Gaunse) adında Bohemyalı Yahudi bir maden mühendisi gelir. Ganz, Prag'da Kepler ve Tycho Brahe ile çalışan astronom David ben Salomon Ganz²⁹¹ ile akrabadır. Gizli Yahudi olan Ganz, İngiltere'de bakır madenlerinde –en iyi topların yapımında kullanılan tuncun elde edilebilmesi için esas olan bakır, o sırada stratejik bir madendir– istihdam edilir. Ganz bakır işletmeciliğinde devrim yaratarak arıtma süresini 16 haftadan dört güne indirir. Hatta arıtılmayan kısımları, kumaş boyamacılığında kullanmanın bir yolunu bulur. Ganz böylece İngiliz donanmasına, basit demir toplarla donatılmış İspanyol Armadası karşısında hatırı sayılır bir avantaj kazandırmış olur. Bu durum, Ganz'ı 40 yıl sonra ütöpik romanı *Yeni Atlantis*'teki²⁶ bilim insanı Joachim'e model alacak olan Francis Bacon'ın gözünden kaçmayacaktır.

1588’de bir başka *konverso* Doktor Hector Nunes, *konverso* tüccarların iletişim ağıları sayesinde İspanyol donanmasının yaklaşmakta olduğu haberini alarak İngiliz hükümdarları durumdan haberdar eder. İngilizler, ülke savunması için gerekli tedbirleri alırlar.

Tarihin tamamen unuttuğu bu iki *konverso*, Nunes ve Ganz, İngilizlerin o sırada Yenilmez Armada olarak adlandırılan İspanyol donanmasını mağlup etmelerini bu şekilde sağlamıştır...

Ertesi yıl 1589’da, Christopher Marlowe’un *Maltalı Yahudi* adlı oyunu ilk defa Londra’da sahnelenir.²⁶⁸ Oyun, Barabas adında cimri ve zalim bir Yahudi’nin hikâyesini anlatır. Barabas’ın bir Hıristiyan’a âşık kızı, din değiştirir. Bu Yahudi karşıtı –bazılarına göre sadece ateist– hikâye; o sırada Malta’da, boş zamanlarında korsanlık yapan Malta Şövalyeleri tarafından Tunus ile Livorno arasında kaçırılan ve herhangi bir cemaat fidyelerini ödemeyi kabul edene kadar korkunç şartlarda çalıştırılan birkaç fakir tüccar dışında Yahudi yaşamadığından iyice saçmadır.

1593’te, Doktor Rodrigo Lopez’in kraliçe üzerindeki nüfuzundan –Lopez, kraliçenin hekimi olmuştur– endişe duyan Essex Kontu, Lopez’i Elizabeth’i zehirlemeye çalışmakla itham eder. Lopez tutuklanır, işkence görür ve kraliçenin Lopez lehine üstünkörü müdahalesine rağmen asılır.

İşte tam da bu sırada, 1594 ila 1597 yılları arasında, William Shakespeare *Venedik Taciri*’ni kaleme alır.³⁸¹ Dünya, Yahudiler ve para arasındaki bütün ilişkiler bu oyunda iç içe geçmiştir. Zamanın kıpır kıpır limanı Londra’ya gönderme yapan abartılı bir Venedik’te geçen oyun; adalet ve özgürlük, ikrazat hakkı ve sömürme hakkı, aşk ve yozlaşmadan bahseder. Bassanio adında Hıristiyan genç bir adam, Portia adında güzel ve zengin bir mirasyediye kur yapmaktadır. Bassanio’nun, Portia ile evlenebilmek için, üç küçük sandıkla ilgili bir bilmeceyi çözmesi gerekmektedir. Bassanio, Portia’ya kur yapabilmek için, en iyi arkadaşı ve Hıristiyan bir tacir olan Antonio’nun teminatıyla, Shylock adında Yahudi bir tacirden birkaç bin duka borç alır. Antonio Bassanio’nun borcunu kendi gemileriyle ödemeyi düşünürken söz konusu gemiler geri gelmeyince, Shylock rehini borç senedinde ifade edildiği şekliyle talep eder: Antonio’nun vücudundan yarım kilo et. Olay, kanunun kati şekilde uygulanmasını isteyen bir hâkime –aslında kılık değiştirmiş Portia– intikal eder. Shylock tamı tamına yarım kilo et çıkaracak, ancak tek bir damla olsun kan akıtmayacak, aksi takdirde ölümle cezalandırılacaktır. Shylock elbette riski göze alamaz. Servetine el konan Shylock, din değiştirmeye mahkûm edilir. Shylock’un kızı Jessica, Bassanio’nun arkadaşlarından biriyle kaçar.

Shakespeare bu oyununda, Hıristiyan antisemitizminin en eski unsurlarını kullanmıştır. Üç küçük sandık efsanesi, 1378’de Giovanni Fiorentino tarafından yazılmış bir İtalyan öyküsünden alınmıştır. Yarım kilo et şartı için ise, XIV. yüzyılda yazılmış *Cursor Mundi* başlıklı Yahudi karşıtı bir şiirden esinlenilmiştir.

Oyun, yüzyıllar boyunca bütün dünyada büyük başarı kazanacaktır. Elbette Peter Brook oyun hakkında şöyle diyecektir: “Dünyada tek bir Yahudi düşmanı kaldıkça, bu oyunu asla sahnelemeyeceğim.” Gerçekte hiçbir şey, Shylock’un tutumundan daha az Yahudi olamaz. Daha önce de gördüğümüz gibi Yahudi ahlak anlayışı; misilleme ile göze göz diş diş kanununu ve canlı bir hayvandan et koparılmasını yasaklar. Zalim olan mazlum Shylock, aslında (kanunların harfi harfine uygulanmasını talep eden ve olağanüstü mahkemelerin keyfi uygulamalarına karşı çıkan) İngiliz

Püritenleri ile (Antonio'nun maceraperest kapitalizmine karşı çıkan, Shylock'un eleştirdiği köle ticaretiyle zenginleşen) mali kapitalizmi temsil eder. Aynı "üzüntü"de (oyunda geçen son kelimelerden biri budur) birleşen Antonio ile Shylock, aynı statüyü paylaşır. Her ikisi de, sevdikleri tarafından terk edilmiş para sahibi insanlardır. Shylock şöyle konuşur: "Ben bir Yahudi'yim. Bir Yahudi'nin gözleri [...], elleri, iç organları [...], duyuları, hisleri, ihtirasları yok mudur? Onun karnı da aynı yemekle doymuyor mu, aynı silahlarla yaralanmıyor mu, aynı hastalıklara yakalanıp aynı ilaçlarla iyileşmiyor mu? O da bir Hıristiyan gibi aynı kışın soğuğuyla üşüyüp aynı yazın sıcağıyla ısınmıyor mu?"³⁶⁰ Bu, o dönem için olağanüstü cüretkârdır: Yahudi de bir insandır ve yararlı olabilir.

Zaten *Venedik Taciri*'nden çıkan ders de, o dönem İngilteresi'nin duymak istediği çıkarımdır. Yabancıları ağırlamayı bilmek gerekir; zira refah düzeyi, yabancılara bağlıdır. Kısa zamanda başkaları da aynı şeyi başka şekilde söyleyecektir.

Her ne kadar 1609'da birkaç Portekizli tüccar, Yahudi olduklarını biraz fazla belli ettikleri için Londra'dan sürülürlerse de, gittikçe daha çok *konverso* İngiltere'ye gelme riskini göze alır. Bunların çoğu, Francis Bacon'ın 1627 tarihli *Ütopya*'sında "kusursuz bilim insanları" olarak tasvir ettiği entelektüellerdir.²⁶

1649'da Oliver Cromwell'in iktidarı ele geçirmesiyle birlikte olaylar hızlanır. Cromwell önce, Antonio Fernandez Carvejal adında birini Hollanda'da casus olarak kullanır. Daha sonra Eylül 1655'te, ileride de bahsi geçecek olan ve son derece renkli bir kişiliğe sahip Haham Menasseh Ben Israel'in ziyaretini kabul eder. Amsterdam'dan gelen haham Cromwell'e, Yahudilerin İngiltere'de oturmalarına izin verilmedikçe Mesih'in geri gelmeyeceğini söyler. Buna ek olarak Haham Menasseh Ben Israel, 1638'de Venedik'te Haham Luzzato'nun öne sürdüğü savları

kullanarak Yahudilerin ülke gelişimine katkıda bulunacaklarının, zira para gönderecek bir vatanları olmadığından parayı buldukları yerde harcayacaklarının da altını çizer. Heveslenen Cromwell, 4 Aralık 1655'te, Yahudilerin ülkeye dönüp dönemeyeceklerine karar vermek üzere, tüccar ve din adamlarını bir araya getiren bir konferans toplar. Ancak İngiliz toplumunun önde gelenleri fikre karşı çıkar. Bunun üzerine Cromwell, konferansı 18 Aralık'ta askıya alarak Menasseh'e yılda 100 sterlin tutarında bir ödenek teklif eder. Cromwell'in hasta olduğunu bilen haham, derhal ve bir defada ödenecek şekilde 300 sterlin almayı tercih ettiğini söyler. Sonuçta haham, hiç para almayacak ve iflas etmiş şekilde ölecektir. Bir buçuk yıl sonra, 1657'de, Cromwell Londra'da, İngiltere'nin iki buçuk yüzyıl aradan sonra ilk sinagogunu inşa ettirir. Üç "kaçak" nesilden ve atalarının İspanya'yı terk etmek zorunda kaldıkları yıldan bir buçuk yüzyılı aşkın bir süre sonra, birkaç yüz *konverso* kendilerini açıkça Yahudi olarak ifşa eder.

Cromwell'in 1658'de ölmesi, ardından 1660'ta monarşinin geri gelmesi ve II. Charles'ın Bragançalı Catherine ile evlenmesi, başka *konversoların*, hatta dünyanın "kalbi"nin cazibesine kapılan Hollandalı bankacılar Jacob Henriques ve Samson Gideon gibi çoktan eski dinlerine geri dönmüş Yahudilerin Londra'ya gelmelerini engellemez.¹⁵²

9 Ekim 1661'de Westminster Parlamentosu'nun ithalatta sadece Britanya gemilerinin

kullanılmasını şart koşan *Denizcilik Yasaları*'nı onaylamasıyla, Hollanda Cumhuriyeti ile savaş başlar. Hollandalılar mağlup olur. Denizler, artık İngiliz hâkimiyetindedir. II. Charles; Anglikan Kilisesi'ni yeniden düzenler, İngiltere'de yaşayan Yahudilerin Hamburg'dan bir haham getirtmelerine izin verir. 1684'te Yahudiler, parlamento tarafından "dinsiz yabancılar" sıfatıyla tanınır ve kabul edilirler. 1689'da John Locke, *Hoşgörü Üzerine Bir Mektup*'unda dini inancın, herkesin özgürlüğünü teminat altına almak için olduğu zaman hariç, kamu gücünün müdahale edemeyeceği özel hayatla ilgili bir mesele olduğunu yazar. Aynı yıl, 1672'den beri Hollanda *stadhouderı* olan Oranje-Nassaulu III. William, İngiltere Kralı olur. Denizlere hâkim iki süper güç birleşir.

O sırada İngiltere'de, henüz 600 Yahudi yaşamaktadır. Bunların çoğu tüccardır. Bazıları, mercan ticareti tekeli elinde tutar. Başkaları, Joseph Salvador ile maliye bakanının danışmanı olan Samson Gideon gibi bankacıdır. 1690'da, yine Amsterdam'dan gelen 12 Yahudi, Londra borsasına kabul edilerek buraya Hollanda uzmanlığını getirirler. Kısa sürede dönemin hükümet borçlanmalarının tamamının dörtte birini işletirler.³⁴ Yine Amsterdam'dan gelen ve zanaatkâr veya bankacı olan Aşkenaz Yahudiler, ilk sinagoglarını inşa ederler. Daha sonra II. George parlamentoya, ülkede en az üç yıldır ikamet eden bütün Yahudilere Britanya vatandaşlığı verilmesini teklif eder. II. George'un ileri sürdüğü nedenler, Yahudilerin nasıl bir rol oynadıklarını aydınlatıcı niteliktedir: "Yahudilerin büyük bölümü, yabancıardan oluşuyor. Bu Yahudileri, gelirlerini krallık sınırları içerisinde harcamaya teşvik etmek zorunludur [...]. Şayet Yahudiler de diğer uyruklarımızla aynı sivil haklara sahip olurlarsa, ülkeye bağlanırlar. Son olarak, Yahudilerin Avrupa'daki en önemli bankalarla olan bağları, hükümetin borçlanmasını kolaylaştıracağından, savaş halinde büyük avantaj oluşturacaktır."¹⁵² II. George böylece, Yahudi özverisinin temeline inmiştir: Ev sahipleri için iyi olmayan hiçbir şey, Yahudiler için de iyi olamaz. Yarım yüzyıl önce Menasseh Ben Israel'in öne sürdüğü savlarla beslenen İngiliz pragmatizmi, böylece üç yüzyıllık tecridin üstesinden gelir. İngilizlerin, Hollanda'daki rollerini bildikleri Yahudilere ihtiyacı vardır.

Başkalarının parasının merkezinde: Flandre

1492'de, Flandre'in tamamı Habsburglar'ın kontrolünde olup, Yahudilerin bu topraklarda ikamet etmeleri yasaktır. Gent'te hüküm süren Şarlken, 1516'da bir dizi zamansız ölüm sonucunda kendini İspanya'nın başında bulunca (Şarlken, Fernando'nun torunudur), İspanya'dan sürüldükten sonra Flandre'a gelen az sayıdaki *konverso* için durum daha da güçleşir. Flandre'a konuşlanan Engizisyon, bu *konversoların* peşine düşer. Böylece geriye sadece kesin olarak din değiştirmişler ile böyle bir riske girmek için mücbir sebebi olanlar kalır.

Brugge'de bu tip tüccarlara veya öğretmenlere rastlanır.¹⁴³ İçlerinde Juan Luis Vives, 1492'de sürgünden hemen önce Valensiya'da dünyaya gelmiştir.⁴⁶⁹ Sorbonne'da okuduktan sonra –Vives, Paris'ten geçen nadir *konversolardandır*–, Leuven ve Oxford'da ders verir. Oxford'da Thomas More ile dost olur. Vives; 1526'da Brugge yöneticilerine hitaben kaleme aldığı son derece ayrıntılı bir inceleme yazısında (*De subventionem pauperum*), bütün insanların doğanın sunduğu nimetler üzerinde

eşit derecede hak sahibi olduğunu ilan ederek herkese garanti edilecek bir gelir oluşturulmasını teklif eder – sadece fakirlere değil, “fahişelere ve kumarbazlara da”.¹⁴³ Buna karşılık en yaşlılar dahi, toplum için çalışmak zorundadır. Tarih, asgari ücret fikrini yanlışlıkla Thomas More’a atfedecektir. Oysa asgari ücret fikri, bu Bruggeli *konverso* yoluyla, doğrudan Kitab-ı Mukaddes’teki *tsedakadan* gelir.

Brugge’den sonra, fakat Amsterdam ve Londra’dan önce, dünyanın parası Flandre’da, özellikle de Anvers’te toplanır. Bu nedenle, nasıl Haçlı Seferlerinden en kârlı çıkan Venedik olduysa, Anvers de, Sevilla ile birlikte, Amerika’nın keşfinden ve Doğu Hint Adaları ile ticaretten en çok kâr eden şehirdir. Calicut’tan gelen ve Kuzey Avrupa’ya gönderilen baharatlarla dolu ilk Portekiz gemisi, 1501’de Anvers’e demir atar. Böylece Anvers, dünya ekonomisinin başkenti haline gelir.⁶⁹

Anvers’e gelme riskini göze alan az sayıdaki *konverso*, sıkı gözetim altındadır.⁶⁶ 1532’de, bu *konversolardan* biri olan ve Livorno’da kalan *konverso* bir tüccarın erkek kardeşi Diego Mendes, şüphesiz ticari rekabetten dolayı ihbar edilir ve “Yahudilik yapmak” suçuyla tutuklanır. Mendes’e ait bir depoda, Portekiz’den getirilmiş 170.000 duka değerinde baharat bulunur. Portekiz Kralı III. João, Şarlken’in Mendes’i serbest bırakmasını temin eder. Mendes, önemli bir bankacı haline gelecek; Mendes’in oğlu, babasından da ileri gidecek ve kısa süre sonra İstanbul’da Nakşe Dükü Juan Ha-Nassi olacaktır. Ertesi yıl Anvers’te, baharat ticaretine el koymakla suçlanan başka “yeni Hıristiyanlar”a karşı yeni soruşturmalar başlatılır. Sanıkların her yıl Portekiz’den 300.000 duka değerinde baharat getirttikleri tespit edildiğinden, soruşturmalar bu insanların mallarına el konmasıyla son bulur.⁶⁶

1578’de Lusitanya hükümdarı, karabiber ticaretinin tekeline, hâlâ Lizbon’da yaşayan ve gizli gizli Yahudilik yapmakla itham edilen son *konversolarının* elinden alır. Bunun üzerine, bu *konversoların* maldan mahrum kalan Hollanda’daki muhatapları, –yine Hindistan’dan, fakat Venedik üzerinden getirttikleri– ipek ve elmas ticaretine yönelirler. Karabiberden mahrum kalan bu insanlar böylece Anvers’i, birkaç on yıl içinde elmas tüccarlarının başkenti haline getirir.

Yine çok tehlikeli bir dönem yaşanır. Her ne kadar 1557’de yaşanan iflas⁶⁹ Ceneviz’in yanı sıra İspanyolları da mahvederse de, Alessandro Farnese komutasındaki İspanyollar, 27 Ağustos 1585’te isyan halindeki Anvers’i geri alacak gücü kendilerinde bulur. *Konversolar* apar topar Anvers’ten kaçar. *Konversolar* Anvers’e, ancak İspanyollar 1609’da şehri kesin olarak terk ettikleri zaman geri dönerler. Elmas ticaretini de beraberlerinde getirirler.²⁸

Oysa bölgede varlıkları zar zor kabul görür. 1674’te, Brüksel’e komşu Flaman şehri Vilvoorde’daki din adamları, teklif edilen yüklü vergiye rağmen, sivil yetkilileri *konversoları* şehre kabul etmemeye mecbur edecektir. Yahudilerin 1349’da terk ettikleri Brüksel’e ilk kez bir Yahudi’nin kabul edilmesi için, 1716’yı beklemek gerekecektir. Söz konusu Yahudi, Amsterdam’dan gelen ve elbette bir elmas tüccarı olan Joseph Hartog adında biridir.

Nitekim artık her şey Amsterdam etrafında dönmektedir. Her ne kadar Amsterdam İspanyol

hâkimiyetindeyse de, 1520’den itibaren az sayıda *marrano* şehre gelir. Yüzyıl boyunca şehir, mutlak güç sahibidir. 1580’e doğru donanması, diğer Avrupa donanmalarının toplamı kadar kuvvetlidir. 48.000 denizci, yeni ve olağanüstü bir ticari gemi tipi olan “filinta”larla donatılmıştır.⁶⁹ Amsterdam’a XVI. yüzyılda gelen *marranolar*, burada eski ticari muhatapları dost Hıristiyanlar ve başka *konversolarla* karşılaşır. Bunlar, muhatapları olmaya devam ettikleri İspanya *marranolarını* tehlikeye atmamak için, *marranoların* uzak ülkelerle olan ticaretinde paravan işlevi görmeyi kabul ederler.

Yahudilerin Amsterdam’a açık açık yerleşebilmeleri için, Hollanda Cumhuriyeti’nin 1593’te bağımsız olmasını ve İspanyolların bölgeyi terk etmesini beklemek gerekir. Şehre daha önce yerleşmiş *marranoların* çocukları kendilerini ifşa eder, daha başkaları Almanya’dan gelir. Hatta bazıları, Balthazar Orobio de Castro gibi, aşırı tutucu hahamlara dönüşür.

Bu eski *marranolar*, refah içinde küçük bir cemaat kurmakta gecikmezler. 1609’da içlerinden Portekizli ve İspanyol 24 kişi, 700 başka hissedar ile, Amsterdam borsasının kuruluşunda bulunur.⁵⁸ Aralarında Diego Dias Querido, Duarte ve Antonio Seraye, Philippe Dias Vittoria, Francisco Rodrigues, Garcia Gomes, Gaspar Sanchez, Gaspar ve Manuel Lopes Souro bulunur. Bu *marranolar* o sırada sadece 100 aile kadardır. Aynı yıl cemaatlerine, Gaspar Rodrigues Nunes adında bir *konverso* katılır. Lizbon’da *konverso* bir ailede dünyaya gelen Gaspar Rodrigues Nunes, İspanya’ya yolculuk etmiş olduğu için gizli Yahudi olduğundan şüphe edilince Portekiz’den kaçmıştır. Engizisyon tarafından kabul edilen ipuçlarından biridir bu... İşkence gören ve 1604’te Madeira’ya –üçüncü oğlu Menasseh burada doğar– sürülen Gaspar Nunes, bir süre La Rochelle’de kaldıktan sonra, karısı ve üç çocuğuyla Amsterdam’a gelir. Gaspar Nunes, büyük büyükbabalarının Yahudilikten resmi olarak vazgeçmesinden bir yüzyılı aşkın bir süre sonra, Joseph Ben Israel adıyla açık açık tekrar Yahudi olur. Gaspar Nunes, daha önce Cromwell ile olan ilişkilerinden bahsettiğimiz Menassah Ben Israel’in babasıdır. 1615’te Hollanda Cumhuriyeti Staten-Generaal’i,³² bu küçük cemaatin açık açık ibadet etmesine izin verir. Yahudilerin icra ettiği meslekler çeşitlenir. Artık ipek endüstrisine hâkimdirler.²⁸ 1616’da Salomon Franco adında biri, Protestan yontmacı David Bulsinck’in yanında elmas yontma çıraklığını tamamlar. Birçok Yahudi tüccar, Portekiz (şeker, yağ, kumaş ve para) ve İspanya ile, paravanlar aracılığıyla ticaret yapmaya devam eder. David de Castro Tartas, siyasi, ticari ve denizcilikle ilgili haberler içeren, İspanya ve Portekiz *marranolarına* gönderilen Gazeta de Amsterdam adında İspanyolca bir gazete çıkarır.⁵⁸ Yayımlanan hiçbir haber, gazetenin *marrano*lara ait olduğuna dair bir şüphe uyandırmaz. Oysa dağınık halde yaşayan bütün bu aileler arasındaki bağ, bu gazetedir.

Bir insanın kaderi: Menasseh Ben Israel, 1622’de 18 yaşında haham olur. 1626’da matbaaya gönül veren Ben Israel’e, cemaat önderleri, İbranice ve Latince hurufatla basım yapan ve cemaatin parası ile kurulan matbaanın sorumluluğunu verir. Ve başarı gelir: Menasseh Ben Israel, 1628’den itibaren, Hıristiyan işçiler istihdam ederek yılda beş ila altı cilt yayımlar,³⁴ Grotius ve portresini yapan Rembrandt ile dostluk kurar. Öyle ki Ben Israel 1634’te, 159 Hıristiyan’ın yanı sıra, Frankfurt’ta

düzenlenen kitapçılar fuarına katılan tek Yahudi'dir.⁵⁸

Aksine başka marranolar, duruma hâlâ ayak uyduramamıştır. Çoğu, şahsen hiçbir zaman tanımadıkları bir ibadetle bütünleşmeyi başaramaz. Zaten konverso olmayan bazı hahamlar da, bu insanları Yahudi olarak kabul etmeyi reddeder. Bu ailelere mensup insanlar, nesilden nesile ne sünnet olmuş ne de dini kurallara göre evlenmiştir. Hekim Juan de Prado, filozof Pedro Nuñez ile yazar Isaac de La Peyrère, hahamların tutuculuğuna baş kaldırır.⁵⁷ Araştırmalarını özgürce sürdürebilmek için, cemaatlerin öfkesine göğüs gererler. Başkaldıran bu marranolar arasında en önemli şahsiyet, 1632'de Amsterdam'da Yahudiliğe geri dönmüş Portekizli konverso bir ailede dünyaya gelen Baruch Spinoza'dır.⁴⁵⁷ Spinoza, Yahudi okulunda okur, İbranice ve İspanyolca öğrenir, kendisi gibi hahamlara başkaldıran marrano dostu hekim Juan de Prado ile birlikte Meymun ve Crescas'ı keşfeder.

114.000'lik şehir nüfusunun 15.000'ini artık Yahudiler oluşturmaktadır. Bu Yahudilerin çoğu, konverso ailelerden gelen Sefaradlardır; Almanya'dan gelen birkaç Aşkenaz da aralarına katılır. Her ne kadar hâlâ yabancılar olarak görülürse de, kendilerini artık daha rahat hisseder, tasarruflarını ekonomiye yatırır. Hıristiyan aile şeflerinin sadece %1'inin bir bankada hesabı bulunurken, Yahudilerin %9'u banka hesabına sahiptir.⁵⁸ Şirket kurmak için herkes şehre akın eder. 1641'de Immanuel Benveniste, yüklü miktarda özel sermaye ile bir matbaa kurmak üzere Venedik'ten buraya gelir. Benveniste, Menassah Ben Israel için tehlikeli bir rakip olacak gibidir. Ben Israel, rekabete direnebilmek için, 1643'te Hıristiyan ciltçilerle ortaklık kurarak kendisini finanse etmiş olan Yahudi cemaatini müthiş öfkelenendir. Bu duruma aldırış etmeyen Ben Israel, altı haftada bir 8000 adet dua kitabı basar; bu kitaplar, Avrupa'nın her yerine ihraç edilir. 1648'de, kitapçılar loncasına kabul edilmeyi talep eder. Talebi reddedilen Ben Israel, büyük hayal kırıklığı yaşar. 1650'de İsrail'in Umudu başlıklı kitabını yayımlar.⁴⁴ Bu, Yahudi ahlakını Hıristiyanlara tanıtan muhteşem bir metindir. 1655'te, daha iyi karşılanacağını umduğu Londra'ya gitmeden önce, Sezar'ın sağ kolu Antipater'den Süleyman'ın sağ kolu Juan Ha-Nassi'ye prenslerine hizmet etmiş Yahudilerin portresini çizdiği Yahudilerin Savunması'nı yayımlar. Hollanda'da yaşayan 400 Yahudi ailesinin devlete çok para getirdiğini, Yahudilerin kabul edildikleri her yerde çevrelerine refah getirmekten başka bir şey istemeyen iyi vatandaşlar olduklarını anlatır. "Yahudiler, sadık vasallardır." Aynı yıl Baruch Spinoza, Amsterdam hahamları tarafından aforoz edilir.⁴⁵⁷

Menasseh Ben Israel İngiltere'ye gidince, "Yahudilerini" kaybetmekten korkan Hollanda hükümeti, Londra'daki elçisini Ben Israel'i izlemekle görevlendirir. Ben Israel 2 Haziran 1657'de umduğunu bulamayarak geri döndüğünde, tehlikenin boyutlarını ölçen şehir meclisi, en önemli Yahudi tüccarlara vatandaşlık vermekte acele eder. Aynı yıl Menasseh Ben Israel sefalet içinde ölür. Ertesi yıl Joseph Attias yeni bir matbaa kurarak gazetelere müşterilerine sunduğu yeni yazı karakterleri ile ilgili reklamlar verir. 1661'de Attias, 13 yıl önce Menasseh'i kabul etmeyen Hıristiyan kitapçılar loncasına kabul edilir.⁵⁸

Loncaların Yahudi zanaatkârlara bu şekilde önyargıyla yaklaşması, matbaacılıkla sınırlı değildir.

Aynı yıl bir ipek loncası kurulur. Bu loncanın amacı, sektöre yeni giren Hıristiyan ipek tüccarlarının, Yahudileri yarım yüzyıldır hâkim oldukları bu pazardan atmalarına yardımcı olmaktır. Bunun üzerine Yahudi ipek tüccarları; atölyeleri ile Hıristiyan işçilerini, yazlıklarının bulunduğu ve loncaların yetki alanında olmayan küçük bir köye taşımaya karar verir.⁵⁸ Bu geçici çözüm, yedi yıl sürer; tüccarlar daha sonra iflas edeceklerdir.

Savaşlardan ve dini zulümden kaçanların en önemli sığınağı olan Amsterdam, o sırada Fransız ve Anversli Protestanları, Sefarad ve Aşkenaz Yahudileri ağırlar.⁵⁸ 1660'a doğru Amsterdam nüfusunun üçte biri, yani 150.000 kişi yabancı kökenlidir!⁶⁹ Aralarında ancak 2000 kadar Alman ve Polonyalı Yahudi ile bir o kadar Sefarad bulunur. Yaşam standartları çok yüksek değildir.

1660'ta, sadece yedi Yahudi –hepsi de Sefarad– aile ev sahibidir (De Pintolar ile Souza Coutinholar gibi). Çoğu, Protestan toplumunun kural ve âdetlerini benimseyerek Alman ve Polonyalı Yahudileri çalıştırmaya başlar. Ancak bu Yahudilerle olan ilişkileri her zaman çok dostane değildir...

1660'a doğru, XVII. yüzyılın başında Menasseh Ben Israel'in babasıyla aynı zamanda Amsterdam'a yerleşen bir marranonun oğlu olan Uriel Acosta, Yahudiliğin tutucu kurallarına boyun eğmeyi reddeder. Hatta dokunaklı otobiyografisinin sonunda, "Hangi şeytan beni Yahudilere itti?"⁴⁵⁷ diye sorar. Hahamlar tarafından aforoz edilen Acosta, sonunda intihar eder.

Hollanda Yahudileri ile İspanya marranoları arasındaki ticari ilişkiler hâlâ tehlike arz etmektedir. Bir trajedi yaşanır ve 1655'te Amsterdam'daki İspanyol konsolos, Hollanda Yahudileri ile iş yapan İspanya marranolarının listesini çalar ve Kral IV. Felipe'ye gönderir. Felipe listeyi Engizisyona iletir...⁵⁸

Başka yerlerde olduğu gibi burada da Yahudi tüccarlar aynı zamanda diplomattır. Moses Curiel, diğer adıyla Geronimo Nuñes Da Costa, Hollanda'nın Portekiz'deki ticari temsilcisidir – aslanın ininde! Belmonte ailesi, İspanya'da diplomatik temsilci gibi hareket eder – tehlikenin iyice kalbinde!¹⁷² 1650'de Stadhouder II. Willem; aynı zamanda hem Hollanda hem de Fransa ordularının tedarikçisi olan Moses Machado'ya, Fransa-Hollanda savaşı sırasında... diplomatik görevler yükler! 1659'da Henrico de Azevedo, Hollanda hükümeti tarafından Cezayir ile bir anlaşma imzalamakla görevlendirilir.

1666'da, Amsterdam cemaatinin birçok yöneticisini gülünç duruma düşüren içler acısı Sabetay Sevi olayı geçtikten sonra, felsefi düşünce kendini özgürce ifade edebilecek hale gelir. Nitekim, Baruch Spinoza'nın *Tractatus theologico-politicus*'unun olaydan dört yıl sonra anonim olarak çıkması tesadüf değildir.⁴⁵⁷ Spinoza burada, demokrasi ile din özgürlüğünü savunur. Tevrat'ın tek başına Musa'nın eseri olmadığı sonucuna varan bir diğer özgür düşünür Abraham ibn Ezra'nın savlarını tekrarlayarak Kitab-ı Mukaddes'in sistematik eleştirisinin temellerini atar. Spinoza'ya göre, Kitab-ı Mukaddes metinleri Tanrı tarafından vahiy yoluyla dikte edilmiş gerçekler değil, herkesin Tanrı'ya giden yolunu bulabilmesi için kendi vicdanıyla, evrensel akla dayanan vicdanla okuması gereken, insan elinden çıkma metinlerdir.⁴⁵⁷ Ulaşılabilecek Tanrı; vahiy yoluyla inen, savaş ve

hoşgörüsüzlük kaynağı bir inancın Tanrısı değil, evrensel bir Tanrı, Doğada vücut bulan Evrenin ta kendisidir. 1672’de Spinoza, büyük elektör tarafından kendisine teklif edilen Heidelberg felsefe kürsüsünü reddeder. Aynı şekilde XIV. Louis’in, eserlerinden birini kendisine ithaf etmesi şartıyla teklif ettiği ödeneği de reddeder. *Ethica*’yı yayımlamaktan vazgeçerek³⁹⁶ Lahey’e çekilir. Burada geçimini gözlük camları parlatarak sağlar, aynı zamanda Leibniz ile yazışır. Spinoza Kitab-ı Mukaddes’i Flamanca’ya çevirmekle meşgulken, 1677’de ölür.

Baba mesleğine devam etmeyi reddeden başka Yahudi tüccar çocuklarında da benzer yaşam öykülerine rastlanır. Bazıları şair (Daniel Levi de Barrios, David Jessurum, Hazan David Abenatar Mello, Antonio Enriques Gomez), yazar (Menasseh Ben Israel ve Baruch Spinoza dışında David Cohen de Lara, Moses Israel de Mercado ve Alonso de Herrera’yı not edelim) veya hattat (Abraham Fidanque, Jacob Guedella, Benjamin Senior Godines) olur.⁴⁵⁷

Ancak başkaları hâlâ tüccardır ve artık fikirler üzerine değil, döviz üzerine spekülasyon yapmayı tercih etmektedir. De Pinto, Del Monte, Suasso ve Bueno de Mesquita faiz oranları ve döviz kurlarıyla oynayarak hükümetlere borç verirler. Bir bankacının Hollanda’da %3’e borç alıp, İngiltere’de %7’den borç vermesi nadir rastlanan bir durum değildir. Borsadaki hisse oyunları, iyice karmaşık bir hale gelir. Aralarında 500 Yahudi’nin de bulunduğu, sayıları neredeyse 4500’ü bulan “oyuncu”, bu oyunlara katılır.⁵⁸ Yahudi tüccarlar, 1556’da Pisa’da yazılan kitabı yeniden ortaya çıkarırlar. Bu kitapta Rabbi Yehiel Nissim, zenginlik yaratmayan spekülasyona karşı uyarır.⁴⁵⁶ 1688’de Joseph de la Vega adında ilginç bir Yahudi maliyeci, *Confusión de confusiones* adlı, o zamana kadar borsa üzerine yazılmış ilk inceleme metnini Amsterdam’da yayımlar. Joseph de la Vega da, kısır spekülasyonlara karşı uyarır: “Daha yakalanmadan vadeyle ringa balığı, daha uzamadan buğday, Yenidünya’dan gelmesi umulan daha başka mallar satıldı...”⁵⁸ Amsterdam, bir spekülasyon tapınağı, mali “balonlar”ın oluştuğu bir yer haline gelir.

Cemaat muhteşem bir sinagog inşa ettiğinden, şehir ahalisi Yahudilerin servetini abartmaya başlar. De Pintoların konutundaki odalardan birinin gümüş dukalarla döşendiği söylenir. Şubat 1670’de zengin Jacob Del Monte –diğer adıyla Jacob Del Sotto, diğer adıyla Jacob Van den Bergh, diğer adıyla Cornelius Van Dick– öldüğünde, cemaat, olağanüstü boyutlarda olduğu tahmin edilen mirasın önemli bir kısmını ele geçirmeyi umarken, Del Monte’nin dul eşi, geriye hiçbir şeyin kalmadığını, ayrıca ne olursa olsun merhumun vasiyetnamesini yaktırdığını iddia ederek durumu protesto eder. İki yıl süren anlaşmazlığın sonunda cemaat, 40.000 gulden ile Jacob Del Monte’nin ölmeden hemen önce satın almış olduğu şahsi mezarlığın bir kısmını elde eder.

Aslında Yahudilerin serveti, gerçek olmaktan çok göstermeliktir. 1674’te, 2.500 Yahudi içinde sadece 250 Portekizli Yahudi vergilendirilebilir durumdadır. Yine 2.500 Yahudi içinde sadece üç Aşkenaz Yahudi işveren olarak kaydedilmiştir. 1683’te, 5.000 Yahudi içinde sadece 200 Hollandalı Yahudi (aralarında iki Aşkenaz bulunur) ev sahibidir.⁵⁸ En zengin Hıristiyanlar, Yahudilerin en zenginlerinden çok daha zengindir. Öyle ki, çağın en müreffeh Hıristiyanlarından Gerbrand Omnia’nın serveti tek başına, en zengin on Yahudi’nin toplam servetini geçmektedir.

9. Üç yeni dünya (1492-1700)

Afrika'dan Hindistan'a: Yahudi armatörler

1500 yıldan beri pek çok Yahudi, köylüden çok denizci, bankacıdan çok armatör olmayı tercih etmiştir. Her ne kadar bu Yahudilerin büyük bölümü o sırada Polonya'da yaşarsa da, Atlantik kıyılarına yerleşenlerden bazıları okyanusu geçerek her iki Amerika'nın, önce İspanyol ve Portekiz sömürgelerinin, daha sonra Hollanda ve İngiliz sömürgelerinin değerlendirilmesine katılır.

Böylece bütün Hıristiyan ülkelerinde yerleşik Yahudiler ile *marranolar* arasında olağanüstü ve gizli ağlar kurulur.

İki grup tüccar, öncelikle Doğudan Avrupa'ya yapılan baharat ticaretini aralarında paylaşır. Birinci grup Hindistan'dan Lizbon'a (bu, "Hint sözleşmesi"dir), diğer grup Lizbon'dan Avrupa'nın geri kalan kısmına (bu, "Avrupa sözleşmesi"dir) ticaret yapar. "Hint sözleşmesi" dahilindeki mallar Lizbon'a ulaştığında, "Avrupa sözleşmesi"ne dahil tüccarlara satılır, kârın yarısı Portekiz Kralı'na gider.³⁵⁸ Genel olarak *konverso* tüccarlar tarafından, önce Bordeaux ve Anvers'ten, daha sonra Amsterdam ve Londra'dan düzenlenen her iki "sözleşme"de de gizli Yahudiler mevcuttur. Bu Yahudiler baharat, ilaç, pamuk, ipek, inci ve elmas ithal eder, satar, bazen de dönüştürür. Taşıdıkları yüklerin gerçek sahiplerinin kim oldukları anlaşılmasın diye delilleri karartırlar. Nitekim 1576'da, her iki "sözleşme"ye de katılan en önemli şahsiyet olan Conrad Rott, hâlâ Yahudi olduklarını tahmin ettiği *konverso* tüccarlar tarafından finanse edildiğini kabul eder. Londra ve Amsterdam'daki Pintolarla ortaklık kuran Bordeaux'lu Gradisler, söz konusu ticarete Portekiz şarabı ticaretini de ekler. 1603'te, J. W. Ijzerman adında Hollandalı bir tüccar, *Seyahat Günlüğü (1598-1601)* kitabında şöyle yazar: "Bence Yahudiler, Doğu Hindistan'daki tekellerde yaptıkları ticaretle bizi her yerde ezip geçiyorlar."⁵⁸

Sadece finanse etmekle kalmaz, aynı zamanda seyahat de ederler. Bu arada alınan riskleri sigortalamak için, Hollanda denizcilik sigortasını kurarlar. Alınan risklere karşılık istenen fahiş sigorta primleri, Avrupa'ya gönderilmek üzere 1.000 guldene alınmış mallar için 70 guldeni, Doğu Hint Adaları veya Amerika'ya yapılacak seyahatler için ise bunun on katını bulur. Böylece sigorta primi, malların maliyet bedelini aşağı yukarı iki katına çıkararak sigortacıları zengin eder. Sigorta primlerinden, uzaklardan gelen malların nihai satış fiyatlarının, alış fiyatının katbekat üzerinde olduğu sonucu çıkmaktadır.

Hindistan Şirketleri³³

XVI. yüzyılın sonunda, İspanya'ya karşı verilen bağımsızlık savaşı ve Portekiz'e karşı verilen mücadeleden sonra, Hollandalılar, bundan böyle Lizbon'u ticari durak noktası olarak kullanamaz. Kendi hesaplarına ticaret yapar, Afrika kıyılarında Portekizlilerin yerini alırlar. Bu şekilde kamu şirketleri kurarlar. Devlet, bu şirketlere durmadan ticaret tekelleri satar, daha çok para kazanmak için

bunlara el koyar, sonra tekrar satar.

1602'de Doğu Hindistan Şirketi, Hindistan ile olan ticaretin tekeli ele geçirir. Bu şirkette hissedar olmak için Hollanda Cumhuriyeti vatandaşı olmak gerektiğinden, hissedarlar arasında o sırada sadece iki Yahudi bulunur: Sermayenin %5'ine sahip Stephan Cardozo adında bir erkek ile Elisabeth Pinto adında bir kadın. İki yıl içinde aralarına başka Yahudiler katılır: Melchior Mendes, Manuel Tomas, Miguel Lopez Fernandez, Manuel Carvalho ve Diego Dias Querido.

1609'da İspanya ile 12 yıllık bir ateşkes imzalanırsa da, 1621'de bu ateşkes yenilenmez. Bunun üzerine Hollandalılar Batı Hindistan Şirketi'ni kurarak Atlantik üzerinde İspanya ile kişisel bir savaşa girişirler.⁶⁹ Şirket; 1.000.000 gulden karşılığında (meblağ durmadan artar), 24 yıllığına Afrika ve Amerika kıyıları boyunca, "Amerika'nın her iki tarafında yer alan adalar" ile "güneyde yer alan topraklar"da ticaret yapma tekeli elde eder. Şirketin özellikle "bu eyalete hizmet götürülmesi, ticaretin kâr getirmesi ve gelişmesi için ne gerekiyorsa yapma" hakkı bulunur. Daha açıkça söylemek gerekirse, şirketin karşısına çıkan bütün İspanyol ve Portekiz gemilerini yağmalamaya hakkı vardır. Nitekim söz konusu korsanlık şirketinin muhasebe kayıtlarında, adı resmen "korsanlık faaliyetleri ve denizcilik yağmalamalarından elde edilen kâr ve zararlar" olan bir bütçe kalemi bulunur.

15 yıl içerisinde, şirketin 800 gemisi, 540 adet altın yüklü İspanyol gemisi ele geçirecektir.⁶⁹ 1627'de deniz temizlendikten sonra, Hollandalı kaptan Piet Heyn, Portekiz Brezilyası'nın başkenti Bahia'ya iki baskın düzenler. Bu baskınlar, şirketin rahat bir nefes almasını sağlayacak kadar kazanç getirir. İspanyollar ile Portekizlilerin ezeli düşmanları olan Hollanda *konversoları*, her ne kadar zaman zaman Portekiz'den gelen gemilerde bulunan başka *marrano* tüccarlarla karşı karşıya gelirlerse de, 1633'ten itibaren bu şirkete memnuniyetle ortak olurlar.

29 Nisan 1638'de Hollandalılar, sayısız kavga ve iflasın ardından Recife'ye yerleştikten sonra, Hollanda hükümeti, şirketin yetki alanını savaş malzemeleri, boya için kullanılan ağaç ile özellikle köle ticareti (bu, şirkete köle başına %240 net kâr getiren bir branştır) ile sınırlar. Yahudi armatörlerin bu işteki rolü o kadar önemli bir hale gelir ki, 1652'de Amsterdam cemaatinin en önemli gelir kaynağı, şirket bünyesindeki Yahudi hisse gelirleri üzerinden aldığı vergidir.⁵⁸

Başka Yahudiler, ticari armatörler olarak kalır. Mayıs 1657'de Samuel Nuñes de Mercado, *Yakup'un Merdiveni* adlı geminin tek başına sahibidir. Antonio Lopez Pereira, Simon Drago ile Diego Martinez Amsterdam'dan yola çıkan, İngiltere'de yükünü tamamlayan, Avrupa mallarını Hollanda Brezilyası'ndaki limanlara taşıyan ve buradan egzotik mallarla yüklü olarak geri dönen gemilerin ortak sahipleridir. Hatta bu üç tüccar, İspanyol liman ve gemilerinden özenle sakınarak İtalya, Almanya ve Kuzey Avrupa'ya tütün, pamuk, şeker kamışı ile kahve ithal eden ilk tüccarlardır.

Ancak gariptir, İstanbul, İzmir ve Selanik cemaatleriyle olan yakın kültürel ilişkilerine rağmen bu tüccarlar, Türkiye ile çok az ticaret yapar. O defteri kapatmış, yüzlerini artık Batıya çevirmişlerdir. 1658'de, Doğu Hindistan Şirketi'nin 67 hissedarından sadece yedisi Yahudi'dir.¹⁴³ 1658'de ve 1674'te, sayıları ancak 11'dir. Bu Yahudilerin hepsi, *marrano* ailelerden gelir. Aralarında Antonio

Lopes Suasso, Abraham Alewijn, David ve Isaac de Pinto, Jacob Nuñez Henriquez ile Athias Halevy yer alır.

Hindistan ve Çin

O çağda yaşamış bir Venediklinin dediği gibi, “bütün diğer baharatları da beraberinde getiren”⁶⁹ karabiber, hâlâ Malabar kıyısından gelmektedir. Yahudiler yüzyıllardır burada karabiber ticaretinin tamamına hâkim olmuşlarsa da, durum artık böyle değildir. 1524’te kalan son Yahudiler, karabiber pazarını hâlâ kontrol ettikleri gerekçesiyle Anjuvannam’da katledilir. 1344’te Cochin’de Mezopotamya göçmenleriyle kurulan, daha sonra Cochin Racası tarafından himaye edilen bir cemaat yok olur. 1502’de Engizisyon Portekiz gemileriyle bölgeye ayak bastığında, Müslüman yerel yönetici, Hıristiyan sömürgeciler karşısında karabiber ticaretinin marjinal aktörleri durumuna düşmüş bu az sayıdaki *marranoyu* yine de korur.

9 Ağustos 1663’te Cochin ve Malabar kıyısını Portekizlilerden alan Hollandalılar, burada artık kendilerini Yahudi olarak takdim etmeyen Yahudilerle karşılaşır. Bu Yahudiler bankacı, tüccar, diplomat ve tercümandır; bazıları kara, diğerleri beyaz derilidir. Hollandalıların gelişi, bu Yahudileri kimliklerinin ortaya çıkma tehlikesinden kurtarır. (Hollandalıların karaya çıkış tarihi, Cochin’de bugün hâlâ bir bayram günüdür.) 1686’da birkaç Amsterdamlı Yahudi, buraya İbranice basılmış kitaplar getirir. Hintliler o güne kadar böyle bir şey görmemiştir. Küçük yeni bir cemaat bölgeye yerleşir. Hollanda Yahudileri ile Cochin Yahudileri birlikte çalışmaya devam ederlerse de, ne evlenmek ne dua etmek ne de yemek yemek üzere birbirleriyle kaynaşırlar.

Daha uzaklarda, daha şimdiden dünyanın bir numaralı demografik gücü olan Çin’de, ülkeye İS 1000’e doğru yerleşen ve 1300’den beri dış dünya ile ilişkisi kesilmiş birkaç Yahudi cemaati, artık mevcut değildir. Çin’deki Katolik misyonunun kurucusu Cizvit rahibi Matteo Ricci; 1605’te Pekin’de, dediğine göre garip âdetlere sahip ve kendilerini Müslüman zanneden (Ricci, Yahudi âdetleri saptar) 12 ailenin yaşamakta olduğu Kaifeng’den gelen genç bir adamla karşılaşır. Bu cemaatler kökenleri üzerine hiçbir şey bilmedikleri gibi, Hıristiyanlık diye bir dinden dahi bihaberdirler. Sonuçta muazzam boyutlardaki Çin’in, Hindistan’da olduğu gibi yeni gelenlerle kendi kendini yenileyemeyen bir cemaati yutması için, üç yüzyıllık bir tecrit gerekmiştir.

İspanya sömürgeleri

Kolomb, Pizarro ve Cortés’in Amerikası’nda, bazı *marranolar* Potosi’deki gümüş madenlerinden veya köle ticaretinden zengin olur. Diğerleri alçakgönüllü zanaatkârlar, sefil seyyar satıcılar olarak kalır. 1590’da Engizisyon bölgeye gelerek Lima, Meksiko ve Cartagena’da üç Engizisyon mahkemesi kurar. Tutuklamalar başlar.

Bazılarının hayatı söner.⁴³⁴ Zengin bir köle tüccarı ve gizli Yahudilerin Lima’daki lideri, “Büyük Kaptan” lakaplı Manuel Bautista Perez yakılır. Juan Vincente adında bir serseri, 1626’da yakılarak infaz edilmeye mahkûm edilmeden önce iki kez “barışır”, yani tövbe eder. Gizli bir haham olan Francisco Maldonna de Silva; 1639’da Meksiko’da diri diri yakılmadan önce, dini inancı ile insan

aklına olan hayranlığını harmanlayarak, işkence altında Aristoteles'ten alıntılar yaparak hâkimlere meydan okur. Kadınlar da aynı kaderi paylaşır. Meksiko'daki gizli Yahudilerin, ölümlerinin hazırlanması için başvurdukları Leonor Nuñez gibi. Son olarak, tüccar Francisco Botello'nun karısı tövbe etmeyi reddeder ve 1659'da Meksiko'daki Piazza Mayor'da diri diri yakılırken Yahudi inancını haykırarak can verir.

Portekiz sömürgeleri

Cabral, Polonyalı-Hintli Yahudi Gaspar de las Indias eşliğinde 1500'de Brezilya'yı keşfettikten sonra, kimse buraya yerleşmek için acele etmez. Brezilya'da ne altın ne gümüş ne de baharat mevcuttur. Portekiz Kralı'ndan bölgenin kontrolünü elde eden, Fernando de Noronha adında bir *konverso* olur. Gönüllü bulunamadığı için, bölgeye adi suçlardan hüküm giyenler gönderilir. Engizisyonca kaçabilecekleri düşüncesiyle, birkaç *marrano* da bölgeye gelir. Bunlar hekim, avukat, tüccar ve vergi tahsildarıdır. 1550'lerde Portekizliler Madeira'dan şeker üretim tekniği ithal ederek Nordeste kıyılarına Amerika'nın ilk şeker kamışı tarlalarını kurarlar. Muazzam bir sanayi oluşur. Bir yüzyıl boyunca Brezilya, Avrupa'ya yılda ortalama 1.600 ton brüt şeker gönderecektir.

1580'de, Portekiz ile İspanya birleştikten sonra, Engizisyon Brezilya'ya gelir.³²⁶ Bunun üzerine birçok *marrano* bölgeden kaçmayı tercih eder; kalanlar ise, Meksiko'da olduğu gibi tehdit altında yaşar. Nitekim Engizisyon; Rio de la Plata üzerinde seyreden, İspanyol gümüş realleriyle³⁴ şeker, pirinç, kumaş ve köle satın alan Portekizli armatörlerin, “yeni Hıristiyanlar” olduklarından ve Yahudilik yaptıklarından şüphelenir. Portekiz hesabına Brezilya'yı fethetmiş olan bu Portekizli *konversolar*, bu enlemlerde gezinmeye başlayan Hollandalılara ümit bağlarlar. Hollandalılar 1630'da Recife'yi ele geçirdiğinde, birçok Portekizli Yahudi Hollandalılara katılır. Burada iyi karşılanırlar. 1634'te Hollandalı Genel Vali Nassau'lu Maurits, bölgede serbestçe ibadet edilmesine izin verir. Böylece Recife'ye, Bahia *konversoları* ile Amsterdam Yahudilerinden oluşan ve açıkça Yahudi olan bir cemaat yerleşir.

Bölgeye 1641'de 16 yaşındayken Amsterdam'dan gelen Isaac de Castro'nun⁴⁶⁹ kaderi trajiktir. 1644'te, Recife'ye yeni yerleşen cemaat Isaac de Castro'yu, *konversoları* bulup Recife'deki güvenli bölgeye getirmesi için Portekiz Brezilyası'nın başkenti Bahia'ya gönderir. Isaac, Bahia'da fark edilerek tutuklanır. Bahia Piskoposunun önüne çıkartılan Isaac; Katoliklik hakkında daha çok bilgi sahibi olmak üzere Brezilya'ya gelmiş, José de Liz adında Fransız bir Yahudi olduğunu iddia eder. Lizbon'a yollanan Isaac, burada hikâyesini değiştirir. Fransa'ya gelmiş Portekizli *konversoların* oğlu olduğunu söyleyen Isaac, “yeniden sapkınlığa düşme” suçundan hüküm giymemek için vaftiz edilmediğini iddia eder. Isaac'a iki seçenek sunulur. Ya Katolik olacak ve beş yıl hapis yatacağı ya da Yahudi olduğunu teyit edecek ve ölecektir. Isaac hikâyesinde ısrar eder, günde yedi kez dua ettiğini, 613 *mitzvota* riayet ettiğini söyler. Rahipler, iki yıl boyunca Isaac'ı din değiştirmeye ikna etmeye uğraşır. Boşuna. 1647'de, 22 yaşında ölüme mahkûm edilen Isaac, Yahudi duaları okuyarak yakılır.

Başka Yahudiler, Hollanda Brezilyası'na gelmekte gecikmez. Macaristan, Polonya, Türkiye, Fas, İspanya, Portekiz, Hollanda ve Almanya'dan Yahudiler gelir. Balthazar de Fonseca adında Yahudi bir mühendis, Recife'yi Mauritius'a bağlayan bir köprü inşa eder. Rabbi Isaac Aboab ile Moses Raphael Aguilar yönetiminde 200 Yahudi, Amsterdam'dan Recife'ye akın eder.³²⁶ Hahamları ve öğretmenleri ile bir cemaat oluşmuş durumdadır.

1648'de, Hollanda Brezilyası'nda yaşayan 12.000 Avrupalının 1450'si Yahudi olup, bu Yahudilerin hemen hepsi Recife'ye yerleşmiştir.³²⁶ Şeker rafinerisi işletmecisi veya simsar olan bazıları, Pernambuco Vadisi'nde geniş şeker kamışı plantasyonları satın alır. Diğerleri, köle ticaretinde önemli rol oynarlar. Köleleri Hindistan Şirketi'ne ait gemilerden satın alıp, tarım işletmesi sahiplerine çok yüksek fiyatlara, üstüne üstlük şeker kamışı hasadı zamanında ödenmek üzere aylık %3 ila %4 arasında değişen faizle kredili olarak satarlar. Elde ettikleri kâr, zaman zaman köle başına %300'ü bulur. Söz konusu pazarda öyle önemli bir rol oynarlar ki, Yahudi bayramları esnasında köle müzayedesini yapılmaz. 1648'de Recife Valisi Adriaen Lems, Hindistan Şirketi'ne şöyle yazar: "Yahudi olmayanlar zengin olamıyor, zira zenciler onlara aşırı yüksek fiyata ve aşırı yüksek faizle satılıyor."³²⁶ Aynı yıl, Recife ile Mauritius'taki cemaatlerin yönetmelikleri; köle tüccarlarının, Hindistan Şirketi'nden satın aldıkları her bir köle başına beş *soldos* tutarında bir vergi (*imposta*) ile ithal ettikleri her türlü malın fiyatı üzerinden %4 oranında vergi ödemelerini şart koşar.

Şeker ve tütün

Ham şeker kamışı Hollanda'da işlenir, daha sonra bütün Avrupa'ya dağıtılır. Ticari faaliyet muazzam boyutlardadır. Recife ile Amsterdam arasında 100 gemi durmadan mekik doker. Hollanda'nın dolaylı vergilerinin dörtte biri, Amsterdam'daki rafinerilerden elde edilir.⁶⁹ En önemli şeker tüccarlarından, São Salvador ve Recife'de konuşlanmış *marrano* Manuel Rodrigues, Amsterdam'a, São Miguel Adası'ndan elde edilen şekeri depolamak üzere iki büyük ambar yerleştirir. 1655'te, "Yahudi milletinin Portekizli tüccarları" Abraham ile Isaac Pereira, Amsterdam'da bir rafineri kurarlar.⁵⁸ Diğerleri ham şekeri, Hollanda ile savaş halinde olduğu halde Portekiz yoluyla elde ederler. *Marrano* ağlarının gizemi: Temmuz 1657'de Amsterdam'da bulunan Simon ile Luis Rodrigues de Sousa'ya, Porto'dan, Antonio da Silva adında Portekiz Brezilyası'na yerleşik "gizli Yahudi" bir tüccar tarafından, başka malların yanı sıra, 135 kasa şeker yollanır. Kasım 1658'de, Sebastian Coutinho adında birine de altı kasa yollanır. Aynı yıl Salomon, Moses ve Isaac del Pina, Amsterdam'da başka bir rafineri kurar, bu rafineriyi 1669'da Hıristiyanlara satarlar.³²⁶ Şeker Avrupa'da başka yerlerde de üretilmeye başlanınca, bu sektörün iniş halinde olduğunu sezen Yahudiler, bu ticareti bırakır.

Bunun üzerine tütün, iyiden iyiye bir Yahudi işi –ve başkalarının ekonomisi için de bir büyüme faktörü– haline gelir. Tarihin cilvesi: Amerika'ya ayak basan ilk beyaz olan *marrano* Luís de Torres, aynı zamanda tütün için de ilk beyaz olmuştur. 1611'de, Avrupa'ya ithal edilen ilk tütün balyası, David Abendana adında Yahudi bir tüccar tarafından Hoornlu Hıristiyan bir tüccara satılır. Dokuz yıl

sonra, Amsterdam'da iki Yahudi tütün simsarı bulunur. Tütün işleyen ve satan en önemli 30 ticarethaneden onu Yahudi'dir.⁵⁸ İlk ticarethaneler Isaac Italiander, Jacob Franco Mendes, Isaac Mendes ile 14 işçinin çalıştığı bir "kıyım atölyesi" sahibi Sara Dias de Fonseca'ya aittir. Bu, loncalardan bağımsız çalışan gerçek bir sanayidir.⁴⁵¹ Manuel Lopez de Azevedo adında biri lehine bir dilekçe imzalayan 14 tütün ithalatçısından 11'i Yahudi'dir. Jacob de Jehuda Leon –Jan Portremiel olarak da bilinir–, tütün imalathanelerinde birçok Alman Yahudi işçi çalıştırır. Zaten bu iş, Doğulu Yahudilerin uzmanlık alanıdır. Nisan 1649 ile Haziran 1653 arasında Amsterdam'da yapılan 24 Aşkenaz evlilikten on dördü, tütün ezme işçisi ileler. Sefaradlar işin dışında kalmış değildir. 1661'de tütün sanayicisi Menasseh Gaon, Moises Heyman adında Aşkenaz bir tütün "kıyıcısı" ile David de Oliveira, Moises Da Fonseca ve Abraham Levy adında üç Sefarad çalıştırır. Ancak genellikle Sefaradlar patron, Aşkenazlar ise işçidir.

1654'te, 24 yıl süren Hollanda hâkimiyetinden sonra, Portekizliler Recife'yi geri alır. Recife'de yaşayan 2000 Yahudi, 15 gemi ile Cayenne, Curaçao, Jamaika, Barbados, Panama, Kosta Rika ve Fransız Antilleri'ne kaçar. Fransız Antilleri'ni, Fransa kralının emri üzerine kısa sürede terk etmek zorunda kalırlar. Karayipler'in bu bölgesinde, korsan deniz silahlanması, Yahudi mürettebat ve Yahudi kaptanlarla neredeyse bir Yahudi tekeli haline gelir.

1667'de Hollandalılar Nieuw Amsterdam'ı, İngiliz hâkimiyetindeki Surinam'a karşılık İngilizlere verirler. Bir yıl sonra burada, dokuz plantasyona sahip Portekizli Yahudilere rastlanır: Pereiralar, Da Costalar, Da Silvalar, Casseresler, Alonza de Fonseca ile Mesalar 233 köle, 55 şeker kaynatma kazanı ile 106 baş hayvan sahibidir.³⁴ Ertesi yıl bunlara, 181 köle, 39 şeker kaynatma kazanı ve 66 hayvan barındıran altı Yahudi plantasyonu daha eklenir. Yüzyıl sonunda, Surinam'daki 400 şeker kamışı plantasyonunun 115'i Yahudilere aittir. Hatta 1690'da içlerinden bazıları, köle isyanlarının bastırılmasına öncülük eder. Bu Yahudilerden on kişi, 322 köleyle birlikte Jamaika'ya göç etmeyi talep ederse de, Surinam'ın Hollandalı valisi, sömürgesinin refahı için endişe duyarak bu Yahudileri sekiz yıl daha alıkoyar.

Yahudilerin, Portekizlilerin tekrar ele geçirdiği Recife'den kaçmak için bindiği gemilerden biri, 1654'te İspanyol korsanların eline düşer. Korsanlar Yahudileri köle olarak satmaya hazırlanırken, bu sefer *Saint-Charles* adlı bir Fransız gemisi tarafından durdurulurlar. Geminin kaptanı Jacques de La Motthe,⁵⁵ küçük bir Hollanda sömürgesine doğru yol almaktadır. Karaya çıkarlar. Geldikleri yer, Nieuw Amsterdam'dır. 13 yıl sonra, Nieuw Amsterdam Surinam'a karşılık İngilizlerle takas edilir ve New York olur...

İngiliz sömürgeleri

1584'te, I. Elizabeth'in gözdelerinden Sir Walter Raleigh, Virginia'yı keşfetmek ve altın ile Doğuya giden bir yol bulmak umuduyla burada bir sömürge kurma izni alır. Raleigh aynı zamanda burada, stratejik bir maden olan bakır da aramak istemektedir. Seyahat için, daha önce karşımıza çıkan, Royal Mining Company'nin davetiyle İngiltere'ye gelerek bakır madenciliğinde devrim yaratan

Bohemyalı mühendis Joachim Ganz'ı (veya Gaunse) işe alır.

Amiral Richard Grenville kaptanlığında Plymouth'tan kalkan gemi, 1585'te Roanoke'ye (bugünkü Kuzey Carolina) varır. "Bakire Kraliçe" Elizabeth'in şerefine, bölgeye "Virginia" adı verilir. Virginia, *Mayflower* daha kuzeyde yer alan ve adı bir gün Massachusetts olacak bölgeye varmadan 35 yıl önce Kuzey Amerika'da kurulan ilk İngiliz sömürgesidir. Her ne kadar Ganz bakır bulursa da, sömürge tutunamaz: hastalıklar, tehlikeler, Kızılderililerle savaşlar. 19 Haziran 1586'da Sir Francis Drake, onları İngiltere'ye geri çağırır.⁶⁴ Ganz Bristol'a sığınarak İbranice ve Almanca dersleri vererek geçimini sağlar. Sir Walter Raleigh ise, bu başarısızlıktan dolayı ve İsa'nın tanrısallığından şüphe ettiği için, ki bu dikkatleri Ganz'ın üzerine çeker, kraliçenin gözünden düşer. Bu Yahudi, Raleigh'nin şeytani akıl hocası olmasın? Bu iyi Hıristiyan'ın kafasında şüpheler uyandırarak her şeyin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olan o olmasın? Sakın her ikisi de Yahudi olmasın? 1589'da –tam da İspanyollara karşı kendisinin mümkün kıldığı zaferden sonra– dine küfürle suçlanan Ganz, "yeniden sapkınlığa düşmüş" kabul edilmemek için Yahudi olduğunu itiraf eder. Ganz, özel bir meclise sevk edilir. Hayatı bağışlanan Ganz, Bohemya'ya sürülür.

Yeniden itibar kazanan Raleigh, tekrar Amerika'ya gidecek, 1595'te Orinoco Nehri'ni keşfe çıkacaktır. Daha sonra ateizm suçuyla ölüm cezasına çarptırılacak, ardından affedilecektir. 15 yıl hapis yattıktan sonra, tekrar altın aramaya gidecek, ancak tekrar başarısızlığa uğrayacaktır. I. James, Raleigh'i 1618'de infaz ettirecektir.

Ganz'a gelince, İngiltere'nin İspanya'yı mağlup etmesini, Kuzey Amerika'ya çıkmasını ve Sanayi Devrimi'ni başlatmasını sağlamıştır. Onu bugün kim hatırlıyor?

70 yıl sonra, 1654'te, Nieuw Amsterdam'a gelen *Saint-Charles* yolcuları (Levy, De Piza, Taro, Lombroso, Mercado, Nuñez⁵⁵), buraya yerleşen ilk sömürge sakinlerinin arasında, Bar Simhon adında bir Alman Yahudi ile karşılaşır. Hollandalı Vali Peter Stuyvesant, yeni gelenleri önce hapse attırır, daha sonra hissedarlarının çoğu Yahudi olan Hindistan Şirketi'nin emriyle serbest bırakır. Yine simsarlığa başlayan bu insanlar, Kızılderililerle tütün, kürk ve balığa karşılık kumaş ve alet takas ederek ticaret yapar.⁵⁵ Ertesi yıl, Amsterdam'dan gelen başka Yahudiler aralarına katılır. Her zaman olduğu gibi, Kilisenin peşlerine düşmediği yerlerde daha rahat yaşamaktadırlar. 1657'den itibaren, "Hollanda Batı Hindistan Şirketi'ne yük olmamaları ve yoksullarının bakımını kendi cemaatlerinin üstlenmesi kaydıyla", bu insanlara yurttaşlık hakları tanınır.¹⁰⁶ Böylece *tsedaka*, Amerika'ya gelmiş olur. Kimileri burada, gelecekteki Amerika Birleşik Devletleri'nin en önemli ailelerinden bazılarını kurar:⁵⁵ Nathan, Lazaruz, Lopez, Lambroso ve Seixas.

Daha önce gördüğümüz gibi, 1667'de İngilizler Surinam'ı, daha sonra New York olacak Nieuw Amsterdam ile takas ederler. Sömürge sakinlerinin endişe etmelerine gerek yoktur. Bundan on yıl önceki durumun aksine, Yahudiler artık İngiltere'de hoş görülmektedir. Başkaları –on kadar kişi–, Doğu Avrupa'dan gelir. Öncü simsarlar olan bu insanlar Maryland, Pennsylvania, Georgia ve Carolina'ya yerleşirler.¹⁰⁶

10. XVIII. yüzyılda milletlerin yaşamı ve ölümü

XVIII. yüzyılın başında, dünyadaki Yahudi nüfusu aşağı yukarı 3.500.000'i bulur. Bu sayı, İS 1000 yılı nüfusundan azdır. Yahudilerin çoğu, Hıristiyan topraklarına yerleşmiştir. Hindistan, Asya, Yakındoğu ve Kuzey Afrika'da yaşayan bütün cemaatler gerilemeye başlamıştır. Avrupa'dakiler ise, Polonya'da yaşayan ve ışık saçan cemaatler ile Atlantik'in her iki yanına yerleşen ve umut vaat eden cemaatler gibi, yayılma halindedir. Birçok kişinin bel bağladığı bir dünya yok olurken, yaklaşmakta olan Sanayi Devrimi'nde Yahudi olmanın bir başka yolu belirir. Kabul görmek için halen şart olan yararlı olmanın bir başka yolu.

İslam'ın durulması

Batı, artık sadece Batı ile ilgilenmektedir. Batı İslam'ı unuttuysa, İslam da Doğuyu unutmuştur.

1739'da Türkler, 1521'de ilk olarak ele geçirdikleri ve uğruna Avusturyalılarla savaştıkları Belgrad'ı tekrar alırlar. Bu, Türklerin son fethidir. Türklerin gerilemesi, 300.000'i aşkın Yahudi'nin yaşadığı Kırım ile Karadeniz civarını Ruslara terk ettikleri 1774 yılında başlar. Osmanlı İmparatorluğu'nda kalan ve her zamanki gibi marjinal yaşayan ve küçük görülen cemaatler, Batı ruhuna açılır ve birkaç önemli noktada toplanır: İstanbul (450.000'lik nüfusuyla, Pekin ve Kanton'dan sonra dünyanın önde gelen şehirlerinden biridir), Smyrna (veya İzmir), Cezayir ve Tunus. Özellikle Batı sınırları ile meşgul olan Türkler, Levant eyaletlerini kendi hallerine bırakırlar.³⁸³

Bütün büyük ticari akımlarla ilişkisi kesilen Filistin, canlılığını yitirir. Bölgenin en önemli tek faaliyeti olan tekstil de durgunlaşır. Bölgede 100.000'den az Yahudi, bir o kadar da Arap yaşamaktadır. Bedeviler yeniden zulüm yapmaya girişir. Bölgeye hacılar nadiren gelir. Akka, alçakgönüllü bölgesel bir başkent durumuna düşer. İmparatorluğun bu ücra köşesi, o sırada coğrafi ve idari olarak bağlı bulunduğu Suriye bölgesinden ayırt edilemez.

Fas'taki Yahudiler, gittikçe daha az kapalı bir çevrede yaşar ve Alauit hükümdarlar tarafından gittikçe daha çok kabul görür.⁴⁵⁹ Tüccar ve zanaatkâr Yahudiler, Arap komşuları ile ticaret yapar. Alışverişlerde para gittikçe daha çok kullanılmaya başlanır. Kendi aralarında krediye başvurma yasağının etrafından dolanabilmek için, borçların döviz, gıda maddesi veya borçtan farklı bir değerli maden olarak ödenmesini sağlarlar. Bu ise, borcun ödendiği tarihte, söz konusu döviz, gıda maddesi veya değerli maden kurlarının serbestçe belirlenmesini ve faize denk gelen bir meblağın bu kurlara eklenmesini mümkün kılar. 1723'te, Mulay İsmail'in hükümdarlığı sırasında Fas'te verilen bir kararda Rabbi Judah Ben Attar, "cerahat gibi yayılan bu uygulama"yı kınayarak hoş bir benzetmeyle söz konusu uygulamanın "güneşi bir elek ile kapatmayı" amaçladığını yazar.⁴⁵⁹ Fas'teki aynı haham mahkemesi, 1735'te Mulay Abdallah zamanında verdiği bir başka kararda şöyle bir şart koşar: "Bir borcun ödenmesi şu şekilde gerçekleşmelidir: Para veya mal ödünç alan herkes, bu para veya malın borcun alındığı gün belirlenen kurları üzerinden borcunu ödeyecektir. Fiyatlar artsın veya azalsın, yeniden tahmin yapmaya hacet yoktur."⁴⁵⁹ 1760'ta tahta çıkan Mulay Muhammad; bütün sinagogları tekrar inşa ettirir, hazinedar ve en önemli bakan olarak bir Yahudi'yi seçer. Anfa (1760'ta) ve

Essaouira (1765'te) limanlarını inşa ettirerek buralara çok sayıda Yahudi yerleştirir.

Türkiye ve Polonya ile birlikte Fas, her ne kadar Yahudiler burada çok iyi bir muamele görmese de, dünyada en çok Yahudi nüfusuna sahip ülkelerden biridir.

Polonya'nın sonu

XVIII. yüzyılın başında 600.000'den çok Yahudi, Polonya, Ukrayna ve Litvanya'da, savaşların yıkıp geçtiği, özgür köylülerin bile iflas edip serfliğe düştüğü bir bölgede yaşamaktadır. Ülke, yabancı güçlerin elinde bir kukla haline gelmiştir. Yüzyıl, Yahudi olsun olmasın bütün Polonyalılar için karanlık olacaktır.

1697'de, Fransa, Avusturya ve Rusya tarafından desteklenen ve bankacı Oppenheimer ve Lehman tarafından Viyana'dan finanse edilen⁴¹⁴ Saksonya Elektörü II. August'un kral seçilmesini kabul etmeye mecbur kalan Polonyalılar, daha sonra Fransa ve Marie Leszczyńska'nın desteğiyle (önce 1704'te, daha sonra bir kez daha 1733'te) seçilen Stanislaw Leszczyński'yi, 1723'te ise Saksonyalı III. August'u kralları olarak kabul ederler. 1764'te Rusların etkisiyle, II. Stanislaw August Poniatowski, Polonya'nın son kralı olur.⁴¹⁴

Polonyalı Yahudilerin üçte ikisi, hâlâ kendilerini himaye etmeye devam eden şehirlere yığılmış durumdadır. Ne kralların ne de prenslerin Yahudilere artık ihtiyacı yoktur. Burjuvalar, Yahudilerin yerine göz dikmiştir. Yahudiler halen, kendilerine, özellikle de polis karşısında, hiçbir hak tanımayan şehirlerin malıdır. Yeni gelen göçmenlerle olağanüstü artış gösteren nüfusun etkisiyle kiralar patlar. Konut talebinin artmaması için, evlilik hakkı sıkı denetim altında tutulur. Hiçbir Yahudi veya neredeyse hiçbir Yahudi, artık toprak işlememektedir. Yahudilerin altıda biri han işletmecisi, üçte biri tüccar (balmumu, sabun, tuz, tütün, alkol), üçte biri zanaatkârdır. Her üç zanaatkârdan ikisi, deri ve dokuma işler.⁴¹⁴ 1712'de Vilnius'ta, Yahudi terzilerin Hıristiyan bayramları esnasında çalışmaları, Hıristiyan çalıştırmaları, hatta Hıristiyan müşterilere sahip olmaları yasaklanır.⁴¹⁴ Buna rağmen birkaç atölye gelişerek sermaye sahiplerinin, bazen de Yahudi sermaye sahiplerinin hizmetinde ücretli –işçi, terzi, çalışan– istihdam eder. Bazı Yahudiler, hâlâ kâhyadır. Elzbieta Sieniawska'nın 40 yıldan uzun bir süre kâhyalığını yapan Israel Rubinowicz gibi.⁴¹⁴ Prensler nezdinde tek bir büyük Yahudi bankacı kalmamakla beraber, bazı cemaat meclisleri hâlâ asillerin ve Kilisenin parasını yönetir.⁴¹⁴

Bu birkaç zengin ile geriye kalan fakirler arasındaki müthiş gelir farkı karşısında, bazılarının cemaat yöneticilerine –Krakow'da, Leszno'da, Ukrayna'da, Drohobycz'de– ayaklandığı olur. Böylece Polonyalı Yahudiler arasında birbiriyle çelişik iki akım gün ışığına çıkar.

Bir yanda, Avrupa'nın her yerinde olduğu gibi, cemaat organlarının sorgulanmasıyla artan bireysel özgürlük talebi ortaya çıkar. Bu laik ve sosyal taleplerden oluşan karışım, kendilerini her şeyden önce Polonyalı hisseden “asimilasyoncular”ın işidir. Hatta bu asimilasyonculardan bazıları, kendi durumlarının da ancak köylünün durumuyla paralel olarak iyileşebileceğini düşünerek milliyetçi

devrimcilere katılır.⁴¹⁴

Öte yanda, 1750'ye doğru Podolya'da, Zohar'ın savlarını benimseyerek kendilerini istemeyen bir dünyadan çıkmayı öneren, Baal Chem Tov adıyla tanınan ünlü haham Israel ben Eliezer etrafında tam tersi bir akım oluşur. Bunlar, mutluluğu, bayram coşkusu öven, kapitalist toplumu reddeden *hassid*lerdir. "Tutucular" onları zaman zaman aforoz eder; Vilnius'taki meşhur *gaon* Rabbi Salzman onlardan nefret eder. Ancak tutucular, *hassid*ler ile ortak düşmanları "asimilasyoncular"a karşı seve seve ittifak kurarlar.

Tadeusz Czacki ve Maciej Topor Butrymowicz gibi birçok Katolik Polonyalı yönetici de, Yahudilerin asimile olmalarını, *betdin*in ortadan kalkmasını, Vaad'ın yetkilerinin azaltulmasını ve zanaatkârların sanayi ve tarıma yönlendirilmelerini ister. Bütün Polonyalı yurttaşlar eşit olmalıdır.

1764'te Polonya Diyet Meclisi, Vaad'ı lağveder. Ancak ekonomik kriz, Yahudi rakipleri karşısında Polonyalı zanaatkârların Yahudi karşıtı duygularını körükler⁴⁵¹ ve asimilasyon süreci sekteye uğrar. 1768'de Krakow, Poznan, Lviv, Vilnius ve Brest Litovsk'ta pogromlar yaşanır. Bu pogromlarda, on binin üzerinde insan hayatını kaybeder. Ukrayna'da Ortodoks köylüler ülkelerinin bağımsız olmasını talep ederek binlerce Katolik Polonyalı ile Polonyalı işgalcilerin müttefikleri olarak görülen on binlerce Ukraynalı Yahudi'yi katleder. Polonya'nın bir bölümünün Rusya'nın eline geçmesiyle, asimilasyon yolu iyice kapanmış olur.

5 Ağustos 1772'de, ilk paylaşımın şartlarına göre Polonya, nüfusunun 4.500.000'ini kaybeder. 150.000 Yahudi Avusturya, 25.000 Yahudi Rusya, diğerleri de Prusya sınırları içinde kalır. Avusturya-Polonya sınırı bundan böyle Galiçya'da, Polonya'da kalan Krakow ile Avusturya'nın eline geçen Kazimierz arasından geçer. Bunun üzerine savaş bölgelerinde yaşayan birçok Yahudi, Litvanya'ya gider. Burada yerel topluluklar tarafından pek de iyi karşılanmazlar. Hatta Litvanya Yahudi Meclisi, bu Yahudileri, yer olmadığından geri püskürtmeyi teklif ederken, Vilnius *gaonu* meclisi toplamayı reddeder, zira böyle bir karar almaya gerek yoktur. Bu karar.. Sodom ve Gomora'da zaten alınmıştır!

1790'da Yahudi nüfusu, Polonya ve Litvanya'da 900.000, imparatorluk sınırları içerisinde 150.000'dir. Yahudi nüfusu, salt demografik değişimle bir yüzyılda iki kattan fazla artmıştır. Üst üste yığılma, dayanılması gittikçe güç bir hal alır.

3 Mayıs 1791'de burjuvalar, Polonya'nın geri kalan kısmında iktidarı ele geçirir. Diyet Meclisi, hem kalıtsal hem de liberal bir monarşi kurar. Yeni rejim, burjuvalar ile asillere aynı hakları tanır. Ayrıca Yahudilerin de şehirlerin malı olmadığına hükmeder; bu itibarla kimse Yahudileri, yüzyıllardan beri usul olduğu üzere yargısız hapsedemeyecektir. Cemaatler sevinç içindedir. Yeni anayasanın ilk yıldönümünde, ülkedeki bütün sinagoglarda şükran duaları edilir.

Öteden beri gerçekleşmesinden korktukları bu burjuva devriminden hoşlanmayan üst düzey devlet görevlileri, Prusya ile Rusya'ya çağrıda bulunurlar. Prusya ve Rusya, Varşova ile Vilnius'a saldırır. 1794'te, ülkeyi Rus istilacılara karşı savunan Tadeusz Kosciuszko, Yahudi bir askeri birlik oluşturarak bu birliğin varlığını şöyle doğrular: "Bizden uzak milletleri, başka hiçbir şey, dinleri ve âdetleri bizden farklı insanların bizim devrimimizi desteklemek adına kendi istekleriyle canlarını

fedâ etmeleri kadar davamızın kutsallığına ve devrimimizin doğruluğuna ikna edemez.” Nisan 1794’te Kosciuszko ile Poniatoski, Rusları mağlup etmeye başlarsa da, daha sonra geri çekilirler. 1795’te Polonya, yeniden Varşova ve Kalisz ile nüfusunun 3.000.000’ünü kaybeder. Nüfusunun çoğunluğu Yahudi olan Poznan (aynı yıl Poznan’da, 676 Hıristiyan terziye karşılık 923 Yahudi terzi bulunur), Prusya’ya geçer. Avusturya, Krakow dahil Galiçya’nın geri kalanına el koyarak Yahudi esnafın tamamını bölgeden kovar. Avusturya, kuzeyde Krakow’dan güneyde Trieste ile Saraybosna’ya uzanır. II. Katerina; Vilnius’tan Odessa’ya Litvanya, Belarus ve Ukrayna’yı ilhak eder. Osmanlı İmparatorluğu’ndan gelenleri de katacak olursak bu, neredeyse 2.000.000 Yahudi demektir. Üst düzey devlet görevlilerinin burjuvalara karşı giriştikleri mücadele, ancak Polonya’yı yok etmeye yaramıştır. Dünyanın en büyük Yahudi cemaatinin çok büyük kısmı, artık Rusya’da yaşamaktadır.

İlk maiyet Yahudisi

Polonyalı Yahudiler Rusya’da, Yahudi’nin kim olduğunu bilmeyen bir ülkeyle karşılaşır. Daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi bu yüzyılda da hiçbir çar, hatta Büyük Petro dahi, kim olursa olsun tek bir Yahudi’nin ülkeye yerleşmesine izin vermemiştir. Ülkede ancak Moskova’dan veya kuzeydeki limanlardan geçmekte olan tek tük Yahudi tüccarlar ile Rus fetihleriyle birlikte topluma dahil olan birkaç din değiştirmiş Yahudi’ye rastlanır.

Bir kader:⁴⁰³ Daha önce bahsi geçen Smolenski din değiştirmiş Yahudi tüccar Chafirov’un oğlu, 1690’a doğru çarın çocukluk arkadaşı Prens Menşikov tarafından fark edilir. Prens Menşikov, Chafirov’u genç Büyük Petro’ya takdim eder. Asalet unvanı verilen Chafirov; hükümdarın özel danışmanı olur, hükümdara yolculuklarında eşlik eder. 1704’te, İsveç birliklerinin Estonya’da yer alan Narva’da teslim olmalarına dair antlaşmayı müzakere eder. Çok zengin olan tüccar, St. Petersburg’da kendine İtalyan mimar Rastrelli –şehrin en önemli saraylarını inşa eden mimarın ta kendisi– tarafından tasarlanan özel bir konak inşa ettirir. Daha sonra, prenslerle evlenen kızları için de dört adet konak yaptırır. Şansölye yardımcısı olarak atanan Chafirov, yeğenlerinden birini Kurlandiya Dükü ile evlendirerek baron unvanını alır. 1711’de Türklerle savaş halinde olan imparator esir düştüğünde, Chafirov rehin olarak imparatorun yerine geçer. İki buçuk yıl boyunca kaldığı İstanbul’da, Daniel de Fonseca adında Portekizli bir *marrano* ile ilişki kurar. Böylece kendini Yahudi olarak tanıtan Chafirov’un esaret hayatı kolaylaşır. Şan ve şerefe boğulmuş olarak Rusya’ya geri döner. 1716’da Büyük Petro, Chafirov’u İsveç ile yapılan savaşı anlatan, içinde Rusçada ilk defa “vatandaş” ve “devrim” sözleri geçen bir kitap yazmakla görevlendirir. Kitap, Rus kitapçılarının ilk büyük başarısıdır: 20.000’i aşkın nüsha. 1722’de, Pers devletine karşı yapılan bir sefer sırasında, çarın, Chafirov’un hamisi Prens Menşikov ile arası açılır. Prens de Chafirov da gözden düşer. Novgorod’a sürülen Chafirov’un mallarına el konur. Büyük Petro 1725’te öldüğünde, Chafirov Moskova’ya döner ve 1739’da refah içinde ölür.

1778’de II. Katerina, Polonya’nın birinci pay edilişi sırasında devraldığı Yahudi tüccar ve zanaatkârların loncalara girmelerine izin verir. Bu durum Yahudilerin, lonca ve belediyelerde temsilci seçebilmelerini sağlar. Diaspora tarihinde ilk defa Yahudilere oy hakkı tanınır.

Polonya üç kez pay edildiğinde ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu aleyhine Dinyeper havzası, Karadeniz ve Kırım'a doğru genişlemesi sona erdiğinde, 2.000.000'a yakın Yahudi, Rus İmparatorluğu'na geçer. Muazzam bir getto haline gelecek olan bir alana adeta hapsedilirler.

11. Saray tedarikçileri ve Sanayi Devrimi (1700-1800)

Fransa ve İtalya'da hoş görülen Yahudiler

1737'de, Venedik gettosunda yaşayan 2000 Yahudi'nin, akşamları ve pazar günleri gettodan dışarı çıkmalarına izin verilir.⁷⁵ 1757'de, Floransa'daki gettolara da aynı izin verilir. Ancona'da kalanların durumu içler acısıdır. Livorno, konuksever ve özgür bir şehir olarak kalır. Papaya ait bir diğer devlet olan Contado Venassino'da da Yahudilerin durumunda bir gelişme olmaz.²⁰⁴ O zaman yaşamış bir görgü tanığı şöyle yazar:

“Contado Venassino'daki Yahudiler, korkunç koşullarda yaşıyor. Bu bölgede yaşayan Hıristiyanlar, bir İsrail evladını kendilerine benzeyen bir insan olarak görmüyorlar. Yahudiler kendilerine tahsis edilmiş bir mahallede yaşamak zorundalar. Bu mahalleden, ancak kesin olarak belirlenmiş saat aralıklarında çıkabiliyorlar. Talihsiz şekilde bir Hıristiyan kortejinin geçmekte olduğu bir sokakta (ki bu sık sık oluyor) bulunurlarsa, her taraftan atılan taşlardan kendilerini korumak için kaçmak zorundalar [...]. Daima sarı bir şapka takmak zorundalar; Yahudi kadınlar ise, aynı renkte bir fuları bağlırlarında taşımak zorunda. Bu ayırt edici işaret olmaksızın mahallesini terk edenin vay haline. Yahudiler bütün Hıristiyanları, hatta onlara ‘Bir bağışta bulunun!’ diye seslenen dilencileri bile saygıyla eğilerek selamlamak zorunda. Yahudi, böyle diyen dilenciye boyun eğmek ve beş *sous* vermek zorundadır. Bir Yahudi'nin, evinden her çıkışında kaç defa 25 kuruş ödemek zorunda kaldığını Tanrı bilir!”⁵⁷ Yahudiler, hayatta kalabilmek için, gittikçe daha sık Contado'dan çıkmak zorundadır. 1740'ta Montpellier'li tüccarlar, Yahudi rekabetinden şikâyetçi olurlar. Kralın kâhyası, bu şikâyete şöyle cevap verir:

“Hıristiyanların dükkânlarında da Yahudilerinkinde olduğu gibi her şey bulunsaydı, müşteriler elbet o dükkânlara da giderdi.”²⁹³

Kraliyet mektuplarının Yahudileri fark gözetmeksizin “yeni Hıristiyanlar” veya “Yahudiler” olarak adlandırdığı Guyenne'da, Yahudiler gittikçe daha açık şekilde kabul görür. Haziran 1723'te kral naibi, 100.000 *livrese* karşılık Yahudilerin ayrıcalıklarını yeniler (“Adı geçen bölgelerde, krallığımızda ‘Portekizliler’ veya ‘yeni Hıristiyanlar’ sıfatıyla tanınan ve yerleşen Yahudiler [...], toprak satın alma, oturacakları mahalleye karar verme hakkına sahip olan krallık uyruklarıdır...”)⁶⁷ Bordeaux'da Gradis ailesi, Londra ve Amsterdam'a, Bordeaux ve Rouen'da satın aldıkları şarap, likör, tuzlanmış sığır eti ve un gibi malları satar. Gradisler, Amerika'daki Fransız topraklarına gereksinim malzemeleri sağlamak üzere Kanada Şirketi'ni kurar, Yedi Yıl Savaşı sırasında kral hesabına gemi kiralarlar. Bordeaux'lu başka aileler (Lopès-Dubec, Raba, Furtado) bankacılık, şarap ve sömürgelerden gelen mal ticareti, denizcilik sigortası, ticaret ve zanaat ile uğraşır. 41 kadının,

profesyonel faaliyet içinde olduğu kaydedilmiştir. Bunlardan biri bankacı, diğeri şarap toptancısıdır.⁶⁷

Alsace'ta 1740'ta 2.125 Yahudi aile, 1784'te 3.942 aile, yani 19.624 Yahudi yaşar. Çoğu, esnaf ve köylülerle iş yapan rehincilerdir. Kralın 10 Temmuz 1784 tarihli açık mektupları, Yahudilerin toprak işlemelerine izin verir: "Alsace'lı Yahudilerin, kabul görecekları topluluklarda çiftlik kiralamalarına, söz konusu çiftliklerde kalmaları ve bu çiftlikleri tek başlarına işletmeleri şartıyla izin veriyoruz. Ayrıca Yahudilerin bağ, tarla ve genel olarak her türlü taşınmaz mal kiralamalarına da, buraları tek başlarına işletmeleri şartıyla izin veriyoruz. Ancak Yahudilerin, söz konusu çiftliklerin veya bağ ve tarlaların işletmesinde Hıristiyan hizmetli çalıştırmalarına izin vermiyoruz."²⁹³

XVII. yüzyılın sonunda Yahudiler, Lorraine'de oldukça kalabalık bir nüfusa sahiptir. Bunlardan biri olan Samuel Levy, 1721'de tutuklanmadan evvel Lorraine hazinedarıdır. Bütün Yahudiler sınır dışı edilir. Yahudiler 1726'da geri döner ve Polonya'nın tahttan indirilen kralı Stanislaw, onları yüklü bir vergi karşılığında kabul eder. Lorraine Fransa'ya katıldığında, krallık Yahudileri hoş görür.

Artık Paris'te de hoş görülen (Bordeaux ve Pont-Saint-Esprit-lès-Bayonne'dan gelen) küçük bir "Portekizli" cemaat ile Almanlar, Metzlıler, İngilizler, Polonyalılar ve Hollandalılardan oluşan başka bir cemaat bulunur. Portekiz ayin usulünü benimseyen bir sinagog, Saint-André-des-Arts Sokağı'nda, bir başka sinagog ise Brisemiche Sokağı'nda açılır. "Portekizlıler" genellikle çikolata ve ipek ticareti yapar, Odéon Mahallesi'nde otururlar. "Almanlar" hırdavatçı, eskici ve mücevhercidir; oturma izinleri için polise bağımlıdırlar; Arts et Métiers, Sorbonne ve Saint-Merri'de otururlar.¹⁴¹ 1787'ye kadar dükkân dışı ticaret yapmak zorunda bırakılır, loncalara alınmazlar. Bunlar genellikle alçakgönüllü insanlar olsalar da, aralarında tek tük sanayici, finansçı ve entelektüel bulunur: Kralın kütüphanesinin bir tercümanı olan İsrâel Bernard de Valabrègue, İstanbullu bir aileden gelen ve XV. Louis'nin sarayında hekim olan Daniel de Fonseca, Bordeaux'daki Yahudi "milleti"nin kral nezdindeki resmi temsilcisi olan Jacob Rodrigues Pereira gibi. 1772'de Alman bir bankacı olan Cerf Berr, Fransız vatandaşı olur. Berr ile ilgili krallık fermanı şunun altını çizer: "Savaş ve 1770-1771 yıllarında Alsace'ta kendini hissettiren kıtlık kendisine, bizim hizmetimizde ve devletin hizmetinde çalışma hevesini kanıtlama imkânı tanımıştır."³²⁷ Alsace'takiler hariç, ikrazatçı değıllerdır. Zaten 1777'de, Théophraste Renaudot'nunki kapandıktan bir yüzyılı aşkın bir süre sonra, %10 faizle rehin karşılığı kredi veren yeni bir kurum kurulur. Bu kurum, Crédit Municipal olacaktır.⁶⁸

17 Kasım 1787'de XVI. Louis, Devlet Bakanı Malesherbes'i, Fransa Yahudilerinin statüsünü iyileştirmekle görevlendirir. Aynı yıl kral, Yahudilerin dükkân sahibi olmalarına ve loncalara girmelerine izin verir. 1788'de piskoposlar, Katolik olmayanların bu şekilde taltif edilmelerinden endişe duyar: "Dinsizliğin ve ahlaksızlığın korkutucu boyutlara ulaştığı şehirlerde, devrim daha da hızlı gelişecektir".

Fransız İhtilali'nden sonra 40.000 Yahudi, açıkça Fransa'da ikamet eder. 500'ü Paris'te, 25.000'i "Alsace milleti"nde, 7500'ü Lorraine'de, geri kalanı Guyenne ile Comtat Venaissin'de³⁵ yaşar.¹⁴¹

Aydınlanma Çağı filozofları arasındaki tartışmalar da, Fransa’da Yahudilere olan bakış açısının nasıl evrim geçirdiğini gözler önüne serer. Bu bakış açısı gittikçe daha az dini, gittikçe daha ekonomik ve siyasidir. Ancak bu bakış açısı, pek olumlu da değildir. 1720’de Montesquieu şöyle yazar: “Bana Fransa’da Yahudi var mı diye soruyorsun? Şunu bil ki, para olan her yerde Yahudiler de vardır.”²⁹²

1723’te Savary, *Evrensel Ticaret Sözlüğü*’nde, Yahudileri tehlikeli sahtekârlar olarak betimleyen deyimler kullanır. “‘Tam bir Yahudi’: Aşırı fiyatlar koyan ve haraç alan tüccar; ‘Yahudilerin eline düşmek’: Ticari işlerde katı, inatçı ve zor insanlarla uğraşmak...” Ve ekler: “Yahudiler, ticarete çok yetenekli olmakla ün salmıştır. Ancak aynı zamanda, tam olarak namus ve sadakat ile ticaret yapmadıklarından da şüphe edilir. Bu eleştiri doğru olsun veya olmasın, Yahudilere karşı en önyargılı olan milletlerin dahi, onların aralarında yaşamasına katlanmakla kalmayıp, onlardan pazarlıkla ilgili sırları öğrenmek ve bu şekilde elde edilen kazançları onlarla paylaşmak hevesinde olduğu da bir gerçektir.”³⁵⁶

Trévoux’nun *Evrensel Sözlük*’ünün 1732 tarihli basımında, şu tanımı okumak mümkündür: “‘Yahudi kadar zengin’, aşırı zengin demektir. Hile yapan veya haraç alan bir tüccara da ‘Yahudi’ denir; zira Yahudiler namlı tefeciler, dolandırıcılar ve hilekârlardır.”⁴¹⁹

1764’te Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*’ne aynen alınan bir mektubunda şöyle yazar: “İbraniler neredeyse daima ya göçebe ya haydut ya köle ya da ajitatör olmuşlardır. Bugün hâlâ bu dünyada göçebe olup, bu dünya ile bütün insanların sadece kendileri için yaratıldığını iddia ederek herkesi dehşete düşürürler [...]. Onlar; çok uzun zamandır, olabilecek en iğrenç cimriliği, olabilecek en nefret uyandırıcı batıl inanç ile kendilerine tahammül eden ve kendilerini zengin eden milletlere karşı olabilecek en sarsılmaz nefretle birleştiren cahil ve barbar bir halktan başka bir şey değildir. [...] Sizler [Yahudiler], hesapçı hayvanlarsınız; düşünen hayvanlar olmaya bakın!”⁴³² Voltaire, *Gelenekler Üzerine Deneme*’de konuyu şöyle bağlar: “Yahudileri, zencileri nasıl görüyorsak öyle, yani aşağı bir insan türü olarak görüyoruz.”⁴³¹

İbrani halkının imajı, 1765’te *Ansiklopedi* ile değişir. Eserin kilit isimlerinden Chevalier de Jaucourt, kendi kaleme aldığı “Yahudi” başlıklı makalede, “Yahudilerin maruz kaldığı onca zulümden sonra, bu halkın hâlâ ayakta kalabilmesine” hayret eder ve “Musa yasalarına olan sıkı bağlılıklarına hayranım” diye ekler. “Aklı başında ve düzenli hayat tarzlarından, iş konusundaki ölçülülüklerinden”, “taşınamaz mala sahip olmaya ve işsiz kalmaya” dayanamadıklarından dem vurur. Son olarak, Hıristiyanlar Yahudilere “geçinmeleri için gelir kaynağı olarak sadece ticareti” bırakmış olduğundan, Yahudileri “namussuz tefeciler” addetmeyi adil bulmaz. Ve şöyle bitirir: “Hıristiyanlığı kabul ettiklerinde mallarına el koyduk; kısa süre sonra ise, Hıristiyanlığı kabul etmedikleri için onları yaktık.” Ve yine ekler: “Onları kovduğumuz için İspanya’da nasıl zarara uğradıysak, Fransa’da da dini inançları birkaç noktada prensinkinden ayrılan bu uyruklara zulmetmekle zarara uğradık.” Diderot ise şöyle ekler: “Tarih hiç bize; otoritesi, saygınlığı, muhakemesi, dindarlığı ve vicdanı, bir İbrahim, bir İzhak, bir Yakup’unkiyle kıyaslanabilecek adamlar sundu mu? [...] Ya Musa? O ne

tarihçi! O ne yasa koyucu! O ne filozof! O ne şair! O ne adam!”¹¹⁴

Almanya ve Avusturya’da saray tedarikçileri

XVIII. yüzyılın başında imparatorluk, Avrupa’nın en geniş ve en kalabalık devleti durumundadır. Habsburglar’a ait topraklarla birlikte Bohemya Krallığı’nı ve bu krallığa bağlı toprakları, Macaristan Krallığı’nın Osmanlı hâkimiyetinde olmayan kısmını, Milano Dukalığı’nı, Napoli ve Sicilya krallıklarını kapsar. VI. Karl 1720’de öldüğünde başlayan taht kavgası, bir Avrupa savaşına dönüşür. Birçok beklenmedik olaydan sonra, Karl’ın kızı Maria Theresia kendini kabul ettirmeyi başarır.

Neredeyse tamamı 1670’te Viyana’dan sürülmüş olan Yahudiler, yavaş yavaş şehre geri döner. Küçük bir Sefarad cemaati şehre yerleşerek Balkanlar ve İstanbul’daki cemaatler ile ticari bir ağ kurar.

Otuz Yıl Savaşı’ndan beri paramparça ve mahvolmuş bir halde bulunan Almanya’da bir yığın küçük devlet, herkesin hayran olduğu XIV. Louis’nin mutlakiyet modeline benzeyen mutlak hükümetler kurmaya veya bu tip hükümetleri güçlendirmeye çalışmaktadır. Bütün Alman prensleri düzenli bir ordu ile “küçük bir Versailles” istemektedir.³²⁹ Yahudi bankacılar –her ne kadar prenslerin modeli Fransa’da oturmasalar da–, prenslerin bunları elde etmelerini sağlar. Ne toprak mülkiyetine ne de asalet unvanı getiren görevlere yatırım yapamayan Yahudiler; gümrük vergisi idarecisi, para yöneticisi, orduların tohum, devletlerin sermaye tedarikçisi olurlar. “Krallığın tedarikçileri” sıfatıyla, eski yapılanmaların etkili rejimlere dönüşmesine, devletin menfaati¹³ mefhumunun oturmasına ve devletin bekasının sağlanmasına yardımcı olurlar. Borç alabilecek durumda olmayan devlet, devlet olamaz. Varlıklarına ancak tahammül edilen bu yabancılar, bir kez daha milletlerin doğuşuna ve güçlenmesine katkıda bulunurlar.

Her ne kadar moda peruklar takar, moda giysiler giyer, kendileri gibi insanlara ayrılmış mahalleler dışında yaşama hakları bulunur, hükümdarın topraklarında serbestçe dolaşır, vergiden muaf tutulur, gayrimenkul satın almalarına izin verilir ve hatta bu *General priviligierte Jüden* bazıları asalet unvanları alırsa da, “saray tedarikçileri” sarayda yaşamaz. Bu yüzdendir ki, çoğu kişinin onları hakaretle “Maiyet Yahudileri” olarak anması haksızlıktır.³⁷² Birkaç istisna hariç, bu Yahudilerin hiçbir resmi sıfatı bulunmaz ve aristokrasiden tamamen dışlanmış durumdadırlar. Her ne kadar kızları için oluşturdukları çeyiz (yüzyıl başında 736 *livres*, yüzyıl sonunda 9.000 *livres*) Hıristiyan aristokratlarınkine bedelse de, asiller onları asla aralarına kabul etmezler.¹¹⁷

İşte bu “saray tedarikçileri”nden bazılarının kaderi:⁴⁰³

Behrend Leffman (veya Lehman), Saksonyalı August’un mutemet adamıdır. Dini görevlerini yerine getiren bir Yahudi olan Leffman’ın birçok rolü vardır: siyasi, diplomatik, ekonomik. Bunları, kendisini sağlamaştırdığına inandığı katı ibadet anlayışından asla ödün vermeden yerine getirir.³⁷² Prensini onu 1697’de Paris’e, Polonya Kralı seçilmesi için diğer birçok hükümdar gibi borç veren XIV. Louis’nin verdiği parayı almaya yollar. Leffman, büyük fiçılar içinde getirdiği parayı, seçimde

belirleyici güce sahip Hannover Dükü'nün oyunu satın almakta kullanır.

1698'de Heidelberg'de doğan Joseph Süsskind Oppenheimer, önce birçok sarayın tedarikçisi iken, daha sonra kaderini, kendisini “şahsi hazinesinin yöneticisi” atayan Württemberg Dükü ve Sırbistan Valisi Karl Alexander'ınki ile birleştirir.³⁵⁷ 1733'te Württemberg tahtına çıkan I. Karl Alexander, Süsskind'i Stuttgart'a çağırarak önce dukalığın mali yöneticisi, daha sonra Frankfurt'taki temsilcisi olarak atar. Süsskind, Frankfurt'ta getto dışında, Altın Kuğu Hanı'nda yaşamasına izin verilen tek Yahudi'dir. Para yöneticisi, daha sonra mali yönetici atanan Süsskind –resmi bir sıfatı olan tek “saray tedarikçisi”dir–, Württemberg yönetimini yeniden düzenler, büyük bir servet elde eder, dukalığın en nüfuzlu ve en nefret edilen adamı haline gelir. Bu durumdan endişe duyan Süsskind; 2 Şubat 1737'de I. Karl Alexander'dan, devlet hizmetinde işlediği ve işleyeceği bütün eylemleri önceden affeden bir kararname elde eder. Dük, bundan birkaç hafta sonra, 12 Mart'ta gizemli bir şekilde ölünce, Süsskind tutuklanarak hapse atılır.³⁷² Davası, mahkûmiyeti, Yahudiliğe geri dönüşü ve 1738'de Stuttgart'taki infazı, bütün Almanya'da çok büyük yankı bulur.⁴⁰²

Samson Wertheimer'in oğlu Wolf Wertheimer, 1740'a doğru Maria Theresia'nın bankacısı olur. Tıpkı babasının Yahudiler Viyana'dan sürülmeden önce yapmış olduğu gibi, devlet hazinesini finanse eder, yönetimi yeniden düzenler.

Brandenburg Sarayı'nın tedarikçisi olan Behrend Levi, aynı zamanda *stadlan*, yani büyük elektörün Elbe Nehri'nin batısında kalan bütün topraklarında yaşayan Yahudilerin temsilcisidir. Aslında büyük elektörün menfaatlerini korur ve Kleve Yahudilerine o kadar sert muamele eder ki, Yahudiler kendisine karşı ayaklanır.

Saray tedarikçilerinin en meşhuru, Mayer Amschel Rothschild'dir.²⁸⁶ 1743'te Frankfurt'taki gettoda doğan Mayer, ailede, atalarından birinin 1560'ta sahip olduğu bir ticarethanenin ismine gönderme yapan bu adı kullanan ilk kişidir. Aile esnaf, sarraf, yün ve ipek tüccarıdır. Mayer'in dini bütün bir esnaf olan babası, Frankfurt'ta yaşadığı sırada Joseph Süsskind Oppenheimer ile iş ilişkisi içindedir. Mayer önce Fürth'teki haham okulunda okur. 12 yaşında Hannover'e, bir başka saray tedarikçisi ve babasının dostu olan Wolf Jakob Oppenheim'in yanına gider. Madeni para ve madalya konusunda uzmanlaşır. 1764'te Frankfurt'taki gettoya geri dönmek zorunda kalan Mayer, Hessen-Cassel Prensi Wilhelm'e birkaç madalya satmayı başarır. 1769'da, bu sarayın tedarikçisi sıfatını elde eder. 1770'te, Saksonya Sarayı'nın bir başka tedarikçisinin kızıyla evlenir (Mayer o sırada 28 yaşındadır; bu, o çağda evlenmek için oldukça ileri bir yaştır). Namlı bir antik para uzmanı ve tüccarı olur. Kataloglar düzenler, bunları madeni para ve madalya uzmanı müşterilerine gönderir. Müşterilerinden biri özel bir madeni para arıyorsa, o parçayı onun için arar ve bulur. 1780'de Prens Wilhelm ile Weimar Dükü –Goethe'nin hamisi–, Mayer'ın düzenli müşterileridir. 1787'de gettonun en zengin sakinlerinden biri haline gelen Mayer, evini genişletme ihtiyacı duyar. 1771-1792 yılları arasında karısı kendisine her yıl bir çocuk vermiştir. Bu, Orta Avrupa Yahudiliği için o sırada istisnai bir durum değildir. 19 çocuktan, beşi oğlan beşi kız olmak üzere on çocuk hayatta kalır. Mayer Amschel, 1792'de en küçük oğlu Jacob doğduktan sonra, müşterilerine kredi vermeye başlar.

Ödediği vergiler, 1794'te gelirinin şehirde oturan Goethe ailesininkine yaklaştığını göstermektedir. 2000 yıldan beri bütün Yahudilerin yaptığı gibi Mayer da, gelirinin onda birini cemaatin sosyal işlerine bağışlar. 1794'te Hessen Prensi'ne, kendisine madeni para yerine “olabilecek en uygun fiyata” gümüş paralar tedarik etmeyi teklif eder.²⁸⁶ Bankacı olur.

Saray tedarikçileri, modern devletlerin kurulabilmesi için maddi kaynak sağladıkları ülkelerin gelişimi açısından fevkalade faydalıdır.

Saray tedarikçileri yadsınamaz bir nüfuza sahip olsalar da, gerçek anlamda siyasi ağlar kurmazlar.¹⁴ Ancak 1744'te Maria Theresia, Prusyalılar hesabına casusluk yapmakla suçlanan Bohemya Yahudilerini sürmeye karar verdiğinde, toplu bir güç gösterisi yaparlar.³⁵⁷ Bu karar üzerine Wolf Wertheimer, saray tedarikçileri ile Roma, Bordeaux, Bayonne, Frankfurt, Amsterdam, Londra ve Venedik'teki cemaat yetkililerini harekete geçirir. Roma cemaati, papaya başvurur; Bordeaux ve Bayonne cemaatleri, sürgünler için para toplar. İngiltere Kralı ile Hollanda Staten-Generaal'i, maiyetlerindeki Yahudilerin talebi üzerine, Maria Theresia nezdinde nüfuzlarını kullanır. Maria Theresia, Wolf Wertheimer ve arkadaşları tarafından 240.000 florin ödenmesi karşılığında sürgün kararını geri çeker. Bu, 1939'dan önceki Yahudileri herhangi bir ülkeden son sınır dışı etme teşebbüsüdür. Kaldı ki, o tarihte artık sürgün söz konusu olmayacaktır...

Saray tedarikçilerinin bu şekilde özgürleşmesi, Almanya ve Avusturya'da çoğu çok büyük bir sefalet içinde yaşayan diğer Yahudileri özgürleştirmez. O çağda yaşamış Prusyalı Hıristiyan bir yazar olan ve Yahudilere arka çıkan Christian Wilhelm Dohm, “I. Friedrich Wilhelm'den beri süregelen ve zengin Yahudilere, çoğu kez diğer Yahudiler aleyhine, her türlü lütufta bulunma âdetinden” yakındır.³⁹¹

1740'ta, Avusturya ile uzun süreli bir savaş sonucunda, II. Friedrich Prusya'da iktidarı ele geçirir. 1750'de, krallığındaki Yahudi nüfusunu kısıtlamak için elinden geleni yapar. Bir baba, oturma iznini ancak oğullarından birine devredebilir; Yahudilerin girebilecekleri meslekler çok kısıtlıdır; altın, sığır, yün, alkol, deri ve tütün satmaya hakları yoktur. Ancak ithal edilen ürünlerin (değerli taş, giysi, at, kürk, bal, çay, kahve, çikolata) ticareti ile uğraşabilir, belirli mesleklerde (sokak satıcısı, eskici, rehinci, matbaacı, zanaatkâr) çalışabilirler. Bununla birlikte Avusturya'da olduğu gibi Prusya'da da, ülkede kalmalarına izin verilenler sosyal açıdan gelişme gösterir. İki nesil sonra eskiciler tüccar, zanaatkârlar sanayici, rehinciler bankacı, sokak satıcıları dükkân zinciri sahibi, matbaacılar editör olur. Getirdikleri yeniliklerle, bütün ülkenin ekonomik ve sosyal gelişimine katkıda bulunurlar.

Bununla birlikte gittikleri yoldan da şaşmazlar. Bankacı olanlar, sanayi ile uğraşmayı reddeder. Sanayiye küçümsediklerinden değil, herkesin kendi işiyle uğraşması gerektiğini düşündüklerinden. “Yönetimin mali destek sağladığı Aşağı Avusturya'da yer alan Neuhaus'taki ayna fabrikasının üretken olmadığı ortaya çıkınca, Yahudi Wertheimer imparatora fabrikayı satın alabilmesi için gerekli parayı verir. Ancak fabrikanın yönetimi kendisine teklif edildiğinde, başka mali işlemlerin bütün zamanını aldığını belirterek teklifi reddeder.”³²³ Finanse ettikleri şirketleri kendileri yönetmedikleri için Yahudilere kızılacak, Yahudilerin Sanayi Devrimi'nden hiçbir şey anlamadıkları düşünülecektir.

Gerçekte ise Yahudiler, finansın şirket yönetimine hazırlanmanın en iyi yolu olmadığını, sanayinin özel bir uzmanlık alanı olduğunu bilirler.

Bir kader: 1729'da Dessau'da (Almanya) bir Tevrat öğretmenin oğlu olarak doğan Moses Mendelssohn, Berlin'de İbranice, Fransızca, Latince, Yunanca, İngilizce ve İtalyanca öğrenir. Kant'ın dostu olur, felsefe üzerine yazılar yayımlar, zengin bir Yahudi ipek imalatçısı olan Isaac Bernhard'ın yanına özel öğretmen olarak girer. 1763'te, "bilim dalı olarak metafizik" üzerine bir deneme ile Prusya Bilim Akademisi'nden ödül alır. Isaac Bernhard'ın şirketine giren Mendelssohn, Bernhard'ın ortağı olur. 1779'da, dramaturg ve Aydınlanma filozoflarının Prusya'daki yandaşı Gotthold Ephraim Lessing'in oyunu *Bilge Nathan*'a ilham kaynağı olur. Bilim yoluyla kanıtlanabileceğini düşündüğü bir tanrıcılığa yönelir. 1785'te *Kudüs veya Dini İktidar ve Yahudilik* adlı kitabında, Yahudilerin laik dünya ile bütünleşmesini, dinlerin bir arada yaşamasını savunursa da, Yahudiliğin vahiy yoluyla gelmiş bir din olarak benzersiz olduğunu iddia eder. Yahudileri getto hayatını reddetmeye ve dış dünyada yaşamaya teşvik eden ilk kişidir. Yahudi Aydınlanma Çağı olan Haskalah'ın ("akıl") sembolü olur. Kitab-ı Mukaddes'i Almancaya çevirir; ancak iki dünya arasında geçişin şart olduğunun altını çizmek için İbrani alfabesi kullanır. Doğu Yahudilerini çağdaş olmaya, Talmud'un eğitimin merkezi olduğunu reddetmeye ve dindışı bilimleri keşfetmeye davet eden ilk kişidir. Mendelssohn sayesinde, 1778'de Berlin'de, erkek çocuklar ve kızlar için laik Yahudi okulları ortaya çıkmaya başlar. Mendelssohn ayrıca, ikamet edilen ülkenin dilinin konuşulmasını, Yidiş dilinin reddedilmesini, sanayi dallarında çalışılmasını, artık Mesih'in beklenmemesini, canlıların dünyasını iyileştirmenin yollarının aranmasını salık verir. Böylece Orta Avrupa Yahudiliğini, aşağı yukarı kendi isteğiyle girdiği bir gettodan çıkmaya teşvik eder.

Yahudilerin siyasi açıdan özgürleşmesi, nesilden nesile ürkek adımlarla ekonomik gelişmeyle başlar. Yetkililer, bu gelişmeyi yavaşlatmak için ellerinden geleni yapar. Prensler Yahudileri eskiden olduğu gibi soyamazlarsa da, onları uzakta tutmak hâlâ ellerindedir. 1784'te Frankfurt'ta, cemaatin pazar günleri gettodan çıkması yasaklanır. Bazı evler güzel, bütün evlerin içi temizse de, sokaklara tek bir çöplük yerleştirilmemiştir. 1788'de, getto dışında yaşamasına izin verilmiş bir matematik öğretmeni, bir isyan sonrasında gettoya dönmek zorunda kalır. 1795'te, hastalarının çoğu Hıristiyan olan Yahudi bir hekimin, rekabetinden mustarip olan Hıristiyan hekimlerin tepkisi üzerine şehirde oturması yasaklanır. Mayer Amschel Rothschild'in halen yaşamakta olduğu gettoyu ziyaret eden Goethe, burada oturan ve "en nihayetinde insan olan" Yahudilerin içinde bulunduğu içler acısı koşullara hayret eder.

Avusturya'da yeni imparator olan II. Joseph, 1765'te köleliklerin kaldırılmasına karşılık özel hakların kaldırılmasını elde etmeye çalışır. 1781'de Yahudilere özel vergileri kaldırır, Yahudilere sivil haklar tanır, Yahudilerin elle yapılan işlerle ve tarımla uğraşmalarına izin verir ve Yahudileri üniversiteye kabul eder. Buna karşılık Yahudileri Hıristiyanlar gibi giyinmeye, birkaç sene askerlik yapmaya ve Almanca konuşmaya zorlar. 1789'da şöyle yazar: "Saltanatımızın başından itibaren en önemli hedeflerimizden biri, devletlerimizde yaşayan bütün yurttaşların, milliyetlerine bakılmaksızın bir kez hoş görüldükten sonra, kamu refahına katkıda bulunmasıdır."¹¹⁷ 1792'de, Yahudi

cemaatlerinin toplumla bu kadar çabuk kaynaşma niyetinde olmadığı anlaşılınca, II. Joseph'in kısa süreli halefi II. Leopold, askerlik yapma mecburiyetini vergiye çevirir, Almanca konuşma zorunluluğuna dair kararnameyi yürürlükten kaldırır.¹¹⁷ Yahudilerin, kendilerinden ziyade başkalarına zenginlik getirdikleri fark edilmeye başlanır.

Nihayet 1797'de Leopold, imparatorluktaiki Yahudi tüccarların getto dışında oturmalarına izin verir.¹¹⁷ Aynı yıl Berlin'de bir oyuncu, *Venedik Taciri* oyununu, seyirciler arasında bulunması olası Yahudilere hitaben bir özür konuşması ile açar.

Hollanda'da gerileme

III. William –1689'da İngiltere Kralı olan stadhouder– 1702'de ölünce, Hollanda Staten-Generaal'i William'a halef tayin etmeyi reddeder. Hollandalı burjuvalar, prensler karşısında özerkliklerini geri kazanır.

Amsterdam'da yaşayan 20.000 kadar Yahudi'nin yarısı Sefarad yarısı Aşkenaz'dır. 1743'te çok ilginç bir belge,⁵⁸ bu Yahudilerin hangi mesleklerde çalıştıklarının ayrıntılı bir dökümünü yapar. Yahudiler genel olarak finans ve simsarlık alanlarında çalışır, nadiren ticaret, daha da nadiren zanaat ile uğraşır. İşte detaylar: 150 aile finans (110 aile bankacı, 40 aile kambiyoçudur); 135 aile simsarlık (130 aile değerli kâğıt simsarı, bir aile denizcilik simsarı, dört aile tütün simsarıdır); 29 aile toptan ticaret (10 aile tütün, altı aile giysi, üç aile pamuk, iki aile tekstil, üç aile halı ve yorgan, iki aile dantel, bir aile porselen, iki aile peynir toptancısıdır); 40 aile perakendecilik (altı aile giysi, 16 aile pamuk, 10 aile çay, altı aile tütün, bir aile bambu, bir aile pamuk ipliği perakendecisidir); 30 aile mücevhercilik (23 aile mücevherci, yedi aile elmas işleyicisidir); 18 aile alkol ticareti (iki aile meyhane sahibi, 10 aile bira imalatçısı, altı aile şarap mahzeni sahibidir); 58 aile entelektüel işlerle uğraşır (14 aile matbaacı, dokuz aile kitapçı, iki aile avukat, 12 aile hekim, beş aile cerrah, beş aile eczacı, üç aile öğretmen, altı aile şarkıcı, bir aile koşer kasap, iki aile eğitmenidir); dokuz aile de işçidir (bir aile içki damıtıcısı, bir aile yün yıkamacısı, iki aile perukçu, beş aile kapıcıdır). Bu ailelerin çoğu son derece alçakgönüllüdür.

Bazıları hâlâ çok zengindir. Simsar Abraham de Fonseca 1712'de öldüğünde, arkasında elmas, inci, değerli taşlar, mercan, altın ve gümüşten oluşan yüklü bir servet bırakır.³⁴ 14 ailenin kendi mürettebatı vardır; 20 ailenin kırsal bölgelerde arazileri bulunur. Bu aileler, günlük hayata dahil olurlar. Ordu tedarikçisi Moses Machado'nun oğlu Jacob Chizkya Machado; Utrecht Şirketi'nin en önemli yöneticilerinden biri olur, bir kambiyo bankasının kuruluşuna, piyango düzenlenmesine ve "şehrin Amsterdam kadar güçlü hale gelebilmesi için" Utrecht'ten Zuiderzee'ye bir kanal kazılmasına katılır.⁵⁸ 1748'de bir De Pinto ile Emmanuel Suasso, Doğu Hindistan Şirketi'nin en önemli yöneticileri arasında yer alır.⁶⁹ Bir yıl sonra başka bir De Pinto, Batı Hindistan Şirketi'nin yöneticisi olarak atanır. Amsterdam borsasında, Yahudilerin artık kendilerine ayrılmış park yerleri ve kahvehaneleri vardır. Hatta menkul kıymetler ticareti, Yahudilerin uzmanlık alanı haline gelir. Nisan

1739 tarihli opsiyonlu ticaret kurallarını belirleyen bir belge,⁴⁰⁹ 22'si Yahudi olmak üzere (Israel Ricardo, David Spinoza, Isaac Abravanel, Rodrigues Silva, Salomon de Meza, Cardoso, Mendes, Belmonte, vs.) 30 uzman tarafından imzalanmıştır.⁵⁸

Yüzyıl ortasında, Aşkenaz Yahudileri Sefaradlara kıyasla hâlâ çok daha fakirdir. 1743'te sadece tek bir "Alman" aile, 8.000 guldenden yüksek bir gelire sahiptir. Amsterdam'ın en zengin 400 Portekizli Yahudi ailesi hâlâ, Almanya ve Polonya'dan gelen 800 fakir aileye bakmaktadır. 1747'de, Sefarad cemaatinin genç sorumlularından biri olan Isaac de Pinto şöyle yazar: "Cemaatte bağış yapanların sayısı 25 yılda 629'dan 610'a indi; muhtaç aile sayısı ise, 450'den 750'ye çıktı."⁵⁸ 1748'de, 1769'da ve 1785'te cemaat devletten, çoğunlukla Aşkenaz olan en fakirlerin kömür ve ekmeğinin vergilendirilmemesini talep eder.

Ancak Sefaradlar da gerilemeye başlamıştır. Şeker ticareti ile şeker üretimi, değerli taş ticareti ve elmas işleme atölyeleri yok olmaktadır. Ancak menkul kıymetler ticaretine geçmeyi başaranlar, sosyal statülerini korur ve Hollanda toplumunun modernleşmesine katkıda bulunurlar.⁶⁹ Fakat Pisalı Yehiel Nissim'in iki yüzyıl önce, Amsterdamlı Joseph de la Vega'nın ise bir yüzyıl önce verdiği ihtiyatlı olmakla ilgili dersleri unutulur: Gerçek ekonomik zenginlik yaratmadan spekülasyon olmaz. "Portekizli" tüccarlar, öldürücü darbeyi 25 Temmuz 1763'te alır: Yedi Yıl Savaşı'ndan sonra, borsada yapılan kötü bir spekülasyon sonucunda en önemli Hıristiyan bankalarından biri iflas eder, beraberinde Yahudi bir banka olan Joseph Arendt & Co.'yu, daha sonra başka bankaları iflasa sürükler.⁵⁸ Ekim ayında Amsterdamlı dokuz "Portekizli" bankacı, şehir mahkemesine, poliçeler yasasını uygularken anlayış göstermesini rica eden bir dilekçe verir. Mahkeme, talebi reddeder. Bütün bankacılar iflasa sürüklenir. Joseph Arendt kaçar.

Ertesi yıl, (36'sı Yahudi) 41 bankacı, bu tip aşırılıkların önünü almak için yeni borsa kuralları koyar. Fakat aldıkları ders yeterli olmamıştır. Spekülasyonlar yeniden başlar ve 1773'te bu sefer Londra kaynaklı ikinci bir kriz, Hollandalı Sefaradların yüklü miktarda yatırım yaptıkları İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin iflasına neden olur.⁶⁹ Öncelikle kendi bankacılarını koruyan İngiltere Bankası, Amsterdam'daki borsaya keşide edilmiş poliçeleri iskonto etmeyi reddeder. Herkes iflas eder. Amsterdam'daki Yahudi cemaati, şehirle birlikte özellikle de Sefaradlar çöküş halindedir.

Aynı yıl, Hollanda cemaati sorumlusu haline gelen aynı Isaac de Pinto, iflas eden işleri kurtarmak adına, Şabat ile bayram günlerinin iptal edilmesini teklif eder. Muhteşem bir metinde şöyle ekler: "Milletimiz [Portekizli Yahudiler] her geçen yıl fakirleşiyor, ticarethanelerimiz zarar ediyor, çoğu iflas etmiş durumda. Diğerleri ise, debdebe ve aşırılıklar içinde. Orta sınıf, çok ihtiyatlı. En önemli insanlarımızın bütün benlikleriyle giriştikleri hisse senedi ticareti, tam bir felaket. Sonuç olarak, Portekizli Yahudi milleti yazını yaşadı, şimdi kışa giriyor. Bizim küçümsediğimiz, gerçekteyse bizden daha çalışkan olan en fakir Almanlar ise, kışlarını yaşamış olarak önlerindeki güzel günleri görerek buraya akın ediyorlar. Biz düşüyoruz, onlar çıkıyor."¹¹⁷

"Çıktıkları" doğru olsa da, bölgede kalmazlar; zira Aşkenazlar, geleceklerinin başka yerde şekilleneceğini fark etmişlerdir: Kitleler halinde akın ettikleri İngiltere'de. 1783'te Versailles

Antlaşması, Hint Okyanusu ticaretini Hollanda'nın elinden alır. Hollanda Doğu Hindistan Şirketi temettü dağıtmayı bırakır, birçok hisse senedi sahibi muhtaç duruma düşer. Bunun üzerine birçok Amsterdamlı Yahudi (sayıları hâlâ 20.000, yani nüfusun %10'udur) İngiltere'ye gider. Burada menkul kıymetler ticaretini geliştireceklerdir. Menassah Ben Israel'in kehaneti, 130 sene sonra gerçekleşir.

Büyük Britanya'da mali devrim

Nitekim XVIII. yüzyılın başından itibaren, İngiliz Yahudiliği kendini tamamıyla kamu maliyesinin oluşumuna vermiştir. Her milletin yükselişe geçtiği anlarda olduğu gibi, önce güçlü bir devlet kurulmadan şahsi zenginlik olamaz. Sağlıklı maliyesi olmayan, yani uzun vadeli borçlar verecek güvenilir finansçılar olmadan güçlü devlet olamaz. Tarihte birçok defa olduğu gibi, Yahudilerin rolü de bir kez daha bu olacaktır: Yeni gücün mali temellerini inşa etmek. Lord Treasurer biriminin oluşturulması ve Board of Treasury'nin kurulması, kamu maliyesinin düzenlenmesini ve devletin asalak feodal araçlardan, görevlerini satın almış ve devleti finanse etmekten âciz bu çok sayıdaki "görevli"den kurtulmasını sağlar. Yahudilerin yönetiminde, kamu maliyesi bir bakıma millileştirilmeye başlanır. Yahudiler, dışarıdan gerekli mali kaynağı sağlar, kamu maliyesinin düzenlenmesine yardımcı olurlar.

1700'de Londra'da, ilk Sefarad sinagogu inşa edilir, ardından İbranice kitaplar basan bir matbaa açılır. Bütün egemen cemaatlerin iki temel direği böylece, Hollanda'dakilerden 50 yıl sonra, Fransa'dakilerden bir yüzyıl evvel kurulmuş olur.

Aynı yıl, Salomon de Medina adında Hollandalı Yahudi bir bankacı, III. William tarafından Londra'da şövalye ilan edilir. Medina; Mareşal Marlborough'nun Ramillies, Audenarde ve Malplaquet (İngilizler için Blenheim) muharebelerinin sonucunu ilk olarak kendisine bildirmesi için, mareşale bütün harekâtları boyunca yılda 6.000 sterlin tutarında vergi ödeyerek zengin olmuştur. Medina, bu bilgileri anında borsada kâra çevirmiştir. Bütün mesele hâlâ, entelektüel ve ticari iletişim ağlarındadır.

Ve bu ağlar gelişmektedir. Başka tüccarlar, yanlarında Avrupa menşeli mallarla Amsterdam'dan gelir. Bu mallar yine Manchester tekstil ürünleriyle takas edilir. 27 Eylül 1712 tarihli *The Spectator*, aslında iki bini aşkın yıldır işlemeye devam eden bu ağı keşfeder: "Yahudiler, dünyadaki ticari limanlara öyle yayılmış durumdadır ki, en uzak milletlerin birbirleriyle iletişim kurmalarını, insanlığın bağlantıda kalmasını sağlayan araçlar haline gelmişlerdir. Yahudiler, büyük bir binanın takoz ve çivileri gibidir. Her ne kadar pek önem verilmezse de, binanın çökmemesi için bunlar kesinlikle vazgeçilmezdir."

Nitekim İngiltere'de, ülkenin ekonomik uyanışındaki temel rollerine rağmen, Yahudilere hâlâ "pek önem verilmez".

1753'te, yabancı ülkede doğmuş Yahudilere İngiliz Yahudileri ile aynı hakları tanıyan *Jewish Naturalization Bill* tasarısı reddedilir. Bu, Almanya'yla Polonya'dan çok sayıda Yahudi'nin İngiltere'ye akın etmesine hiçbir şekilde engel olmaz. Çoğu, mal (buğday, renklendirici, baharat, kenevir, ipek) ve döviz simsarıdır. Diğerleri, kuyumcu veya bankacıdır; bazıları, krallığa yüklü

miktarlarda borç vererek kamu borçlanmalarında uzmanlaşır. Aralarında Almanya'dan gelmiş bir tüccar olan Isaac Ricardo da vardır. Ülkenin mali ve siyasi istikrarına katkıda bulunurlar; bu istikrar, ikrazatçılara güven verir. Isaac de Pinto, 1771'de Amsterdam'dan, imrenir gibi şöyle yazar: "Faizlerin titizlikle ve tartışılmadan tam zamanında ödenmesi ve parlamento güvencesine sahip olduğu fikri, İngiltere'nin itibarını öyle sağlamlaştırdı ki, Avrupa'yı hayrete düşüren miktarlarda borçlar alabildi." Pinto, İngiltere'de "kimsenin kasalarda para saklamadığını", "cimri insanın bile, malını piyasada dolaştırmanın, devlet fonları, büyük şirketlerin veya İngiltere Bankası'nın hisselerini satın almanın, malını saklamaktan daha iyi olduğunu keşfettiğini" sözlerine ekler.¹¹⁷

Duyulan güven öyle bir safhadadır ki, Nisan 1782'de, mali açıdan zor bir zamanda, 3.000.000 sterlin tutarında borç arayan İngiliz hükümetine 5.000.000 arz edilir! "Londra borsasından dört veya beş büyük şirketin harekete geçmesi için tek bir söz yeterli oldu."⁶⁹

İngiltere, dünya ekonomisinin kalbi haline gelir. Birkaç Yahudi'nin bu durumda çok büyük payı vardır: bankacılar, simsarlar, kamuya borç verenler, Sanayi Devrimi için (başkalarının yanı sıra) şart olan mali devrimin aktörleri. Yahudiler yine, kendilerini ağırlayan ülkeye yenilik –burada para– getirirler. Misafir edenlere ne şekilde katkıda bulunulabileceği kanıtlanamazsa, iyi ağırlanmak söz konusu değildir. Akın akın göçmen gelmektedir. İngiliz Yahudilerinin sayısı 1700'de 600 iken, yüzyıl sonunda 20.000'e ulaşır. Isaac'ın 1772'de İngiltere'de doğan oğlu David Ricardo, 20 yaşında borsadan zengin olur, daha sonra kendini ekonomi teorilerine vererek bu alanda devrim yapar.

Halen Hollanda'nın elinde olan Hindistan'da, Hollanda Doğu Hindistan Şirketi yöneticilerinden David Ezechiel Rahebi, Cochin'e yerleşir. 1760'ta, Titus zamanından beri bölgede yaşayan Bene Israellerin Yahudi olduklarını tespit eder. Rahebi'nin çocukları, kitap ithalatçıları sıfatıyla bölgede 125 yıl kalacaklardır. 1798'de Kalküta'ya gelen Halepli tüccar Chalom Cohen, Halep ve Benares arasında ipek ve çivit ticareti yaparak zengin olur. Ta ki 1816'da, Lucknow Nababı'nın mücevhercisi olarak atanana dek. Madras, Kalküta, Bombay ve Hong-Kong'da Solomonlar, Castrolar ve Sassoonlar elmas, değerli taş, pamuk, jüt ve tütün ticaretine girerek İngiliz sömürgeciliğinin başlangıcında rol oynarlar.

Amerikan umudu

1728'de Kuzey Amerika'nın ilk sinagogu Philadelphia'da açılır. Bir başka sinagog iki yıl sonra Manhattan'da kapılarını açar.¹⁰⁶ 1740'ta Britanya Parlamentosu, Yahudilerin İngiliz sömürgelerine yerleşmelerine "izin verir"... oysa Yahudiler, bir yüzyılı aşkın zamandır bu sömürgelerde yaşamaktadır! Birçok göçmen Charleston, Savannah ile köle ve rom ticaretini elinde tutan güçlü bir cemaatin bulunduğu Newport'a yerleşir.⁵⁵ 1750'de, bütün Kuzey Amerika'da 2500 Yahudi yaşamaktadır. 1768'de Kanada'nın ilk sinagogu, Montréal'deki Shearith Israel inşa edilir. 1770'te başkalarının yanı sıra, Aaron Lopez (1762'de Massachusetts vatandaşı olan ilk Yahudi) Newport'ta, Isaac da Costa Charleston'da köle ticaretine katılır.¹⁰⁶

Kurları durmadan değişen çeşitli dövizler kullanıldığından ve parayla olduğu kadar tohum veya

kürkle de ödeme yapıldığından, bazı Yahudiler, başkalarıyla birlikte, simsar olur. Çek tahsil eder, yurtdışına para gönderir, devlet tahvilleri ve mal alıp satarlar. Aynı çağda İngiltere’de olduğu gibi bazıları, egemenliğin temel aracı olan devlet hazinesinin kurulmasını sağlar. Bütçesi olmayan, yani vergisi ve borç alma kapasitesi olmayan devlet olamaz.

Zaten 1773’te Bağımsızlık Savaşı da vergi yüzünden başlar. Bir grup koloni sakini, çay üzerinden alınan gümrük vergisini protesto etmek amacıyla, Boston Limanı’na demir atmış bir İngiliz gemisinin yükünü denize boşaltır. 19 Nisan 1775’te, Lexington muharebesi ile savaş başlar. 4 Temmuz 1776 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi, Amerika Birleşik Devletleri’ni dünyada Yahudilere tam siyasi eşitlik sağlayan ilk ülke yapar.¹⁰⁶

1670’te her iki Carolina’nın da anayasasını kaleme almış olan John Locke, bu anayasaya “Yahudileri, dinsizleri ve diğer muhalifleri” koruyan bir madde eklemiştir. William Penn tarafından 1681’de yazılan ve daha sonra Amerika Birleşik Devletleri anayasasına model olacak olan Pennsylvania anayasasının 9. maddesi şöyle der: “Bütün insanlar doğadan, zaman aşımına uğramayacak şekilde, kendi vicdanının sesine göre Tanrı’ya tapma hakkı almıştır.” 1776’da yazılan Virginia anayasası ise şöyle der: “İnsan, kendi vicdanına göre özgürce ibadet etme hakkından faydalanabilir.”

Başkan Woodrow Wilson daha sonra Kitab-ı Mukaddes’in Amerikan anayasasını kaleme alanlara model teşkil etmiş olduğunu yazacaktır: “Koloni sakinleri; Kitab-ı Mukaddes’in kralın otoritesini eleştiren, İngiliz krallığının ilahi cüppesini üzerinden alan, İbrani toplumunu öncülerimiz için bir model haline getiren bölümlerini hatırladılar. Anayasamızın ruhunda, Yahudi örgütlenmesinin kalbi olan en yüksek otoritenin ilkelere ait olduğu (“tiranlara baş kaldırmak, Tanrı’ya itaat etmektir”) fikri yatar, zira Yahudi örgütlenmesi mutlak demokrasinin ilk ilahi örneğidir.”

Bağımsızlık Savaşı, 19 Nisan 1783’te Paris Antlaşması ile sona erer. Savaş boyunca 26.000 kişi ölmüştür. Bu rakam oran olarak, Amerikalılar açısından, daha sonraki bütün savaşların neden olacağı kayıplardan görece çok daha yüksektir.

1787’de bütün yeni devletler, birliğin anayasasını yazmakla görevli Philadelphia Konvansiyonu’na delege yollar. Daha sonra bu anayasa, devletler tarafından onaylanır. Kitab-ı Mukaddes ruhu burada da mevcuttur. Birliğin ilk mührü, firavun tarafından takip edilen Yahudilerin Kızıldeniz’i geçişini tasvir eder. Jefferson, Franklin ve Adams, bu mührü reddederek yerine kartalı tercih ederler.¹⁰⁶ Bununla birlikte Özgürlük Çanı üzerine, Levililer’den bir alıntı yerleştirirler: “And proclaim freedom throughout the land unto all the inhabitants thereof”³⁶ (25, 10).

Nisan 1789’da, –Yahudiler konusundaki tereddütleri, Newport cemaatine hitaben yaptığı 18 Ağustos 1790 tarihli konuşmasından da belli olan– George Washington, Amerika Birleşik Devletleri’nin ilk başkanı olur. 1792’de, New Yorklu 24 toptancı, New York’ta yer alan Wall Street 68 numarada bir menkul kıymetler borsası kurar. 1795’te bir kanunla, Amerikan vatandaşlığına geçebilmek için en az beş yıldır Amerika Birleşik Devletleri topraklarında yaşıyor olma şartı getirilir. 3.900.000 kişi arasında 3000 Yahudi, Amerikan vatandaşı olur: köylüler, simsarlar, Mordecai Sheftall, Francis Salvador veya 1781’de Alexander Hamilton ile Bank of North

America'yı kuran Isaac Moses gibi bankacılar. İşte iki finansçının kaderi: David Francks ve Haym Salomon.

Philadelphia'da Alman bankacılardan oluşan bir ailede doğan David Salisbury Francks,⁵⁵ Kanada'ya giderek 1775'te bu ülkeyi istila eden İsyancılara³⁷ katılır. Orduyu kendi cebinden finanse eder. Kanada'da yaşanan bozgunun sonra, Temmuz 1776'da Philadelphia'ya döner. Fransızca bildiğinden, Fransız deniz birliklerine komuta eden Amiral d'Estaing'e bağlı kuvvetler nezdinde irtibat subayı olur. Francks daha sonra, West Point Garnizonu'nu ele geçiren Philadelphia askeri valisinin emir subayı olarak atanır. Askeri vali ihanet ederek West Point'i İngilizlere teslim etmeye kalkınca, Francks askeri valiye itaat etmez. Diplomat olan Francks, Paris'te İsyancıların elçisi Benjamin Franklin'e katılarak Franklin'e Amerikan Bağımsızlığı'nı tanıyan antlaşmanın bir nüshasını götürür. Marseille'de konsolos olan Francks, 1786'da Fas ile bir antlaşma müzakere eder. 1789'da Kongre Francks'e, verdiği hizmetlerden ötürü 400 akrılık³⁸ bir arazi verir.

1775'te Haym Salomon,⁵⁵ Polonya'dan ayrılır. 30 yaşında New York'a gelen Salomon, İngiltere kralı olan prenslerine yardımcı olmak üzere Amerika'ya gelen Hessenlı Alman birliklerinde görev alır. 1776'da İngilizler, Salomon'un İsyancılar adına casusluk yaptığından şüphelenerek onu hapse atarlar. Hapisten kaçan Salomon, alayındaki askerleri kaçırmaya teşvik eder. Sımsarlık mesleğine geri dönerek, az önce bahsi geçen Francks'in kızı Rachel Francks ile evlenir. Casusluk suçlamasıyla yeniden tutuklanan Salomon, İngilizlerin hizmetindeki Almanlara tercümanlık hizmeti verir, buradan kaçarak Philadelphia'ya gelir, dilini bildiği Fransız birliklerinin tedarikçisi olur. Bu arada yine bir kamu maliyesi dersi: Amerikan hükümeti, vergi tahsil edemediğinden durmadan kâğıt para basar. Mayıs 1776'da, ordu iflasın eşiğindedir. Ertesi kış, askerler açlıktan ölür. Geçici hükümetin maliye yüksek denetçisi Robert Morris, Haym Salomon'u "maliye bakanının sımsarı" olarak atar.⁵⁵ 1781'den Temmuz 1782'ye dek Salomon, 200.000 dolar değerinde devlet tahvili satın alır. Bu, müthiş bir meblağdır. Salomon, Amerikan hazinesinin ilk finansçısıdır. Ağustos 1782'nin sonunda savaş kötü gitmeye başlayınca ve kimse artık Salomon'dan tahvil almak istemeyince, Salomon, ertesi yıl satmak üzere bu tahvilleri kendi hesabında tutar.¹⁰⁶ Salomon; genç Amerikan cumhuriyetinin yöneticilerine, geri ödenmesini talep etmeksizin kişisel olarak da borç verir. Bunlardan biri, dışişleri bakanı ve daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'nin dördüncü başkanı olacak olan James Madison'dır (Madison, hatıratında bunu teyit eder). Amerikan ordusunun finansmanını sağlayarak zaferde belirleyici bir rol oynamış olan Salomon, bir köşede unutulmuş olarak ölür.

1801'de Amerika Birleşik Devletleri'nin üçüncü başkanı Thomas Jefferson, devlet tarafından Batının geniş ovalarını keşfetmeye gönderilenlerden, şu soruya cevap aramalarını talep eder: "İsrail'in kayıp kavimlerinin bu ovalarda bir yerlerde olabileceği ihtimal dışı olmadığına göre, Kızılderili törenleri ile Yahudi törenleri arasında bir bağ var mıdır?"¹⁰⁶

¹⁶ Tevrat'ta yer alan ve Yahudilerin uyması gereken emirler (ç.n.).

¹⁷ Bir kilisenin ayin eşyalarından sorumlu rahibi (ç.n.).

¹⁸ Mişna'nın dördüncü bölümü olan Nezikin'in altında yer alan bir alt bölüm (ç.n.).

[19](#) Latince “yoktan var etmek”. Tanrı’nın evreni yoktan var ettiği inancına gönderme (ç.n.).

[20](#) Efkaristiya ayininde kullanılan mayasız ekmeğe İsa’nın bedenini simgelediğinden, bu ekmeğe saygısızlık etmek, İsa’ya saygısızlık etmek demektir (ç.n.).

[21](#) Ortaçağ’da para basma atölyelerinde kıymetli madenleri ölçmede kullanılan 244,5 gramlık ağırlık ölçüsü (ç.n.).

[22](#) Katolik inancına göre, ekmeğe ile şarabın İsa’nın kanıyla etine dönüşmesi (ç.n.).

[23](#) Kral III. Edward’ın Kara Prens lakabıyla tanınan oğlu Edward (ç.n.).

[24](#) XII. ve XVII. yüzyıllar arasında giyilen uzun ve vücuda yapışan erkek giysisi (ç.n.).

[25](#) Papa VI. Alexander tarafından Isabel ve Fernando’ya verilen unvan (ç.n.).

[26](#) Yazar; I. Bayezid’in oğullarından, Fetret Döneminde gayriresmi olarak dokuz yıl (1402-1411) padişahlık yapmış Emir Süleyman’ı I. Süleyman sayarak, Kanuni Sultan Süleyman’ı II. Süleyman olarak almıştır (ç.n.).

[27](#) Çeviride aynen bırakıldı. Kanuni Sultan Süleyman 1566’da ölmüş, yerine oğlu II. Selim geçmiştir. Bahsi geçen İnebahtı deniz muharebesi, 1571’de II. Selim’in saltanatı sırasında gerçekleşmiştir (ç.n.).

[28](#) Çeviride aynen bırakıldı. Kanuni Sultan Süleyman’dan sonra tahta çıkan oğlu II. Selim’in lakabı elbette “Muhteşem” değildir. Kaldı ki olayın geçtiği tarihte tahtta II. Selim değil, Sultan Süleyman oturmuştur (ç.n.).

[29](#) Günah çıkartmak ve ölümden sonra cennete gitmek için papanın sattığı af belgesi (ç.n.).

[30](#) Cermen ülkelerinde neredeyse dört yüzyıl boyunca kullanılmış olan gümüş para (ç.n.).

[31](#) Kralın belli kişilere gönderdiği, krallığın çıkarlarıyla ilgili açık mektuplar (ç.n.).

[32](#) 1581-1795 yılları arasında varlığını sürdürmüş olan Hollanda Cumhuriyeti’nin yasama organı (ç.n.).

[33](#) İngilizcede ve Fransızcada “the Indies”/“les Indes” olarak adlandırılan, kolonyal döneme ait kavramın Türkçede tam karşılığı yoktur. Yenedünya’yı keşfeden Kristof Kolomb, ölene kadar Amerika’nın Doğu Hint Adalarının en doğu ucu olduğunu düşünmüştür.

Daha sonra bu kavram kargaşasını gidermek için Amerika’ya “the West Indies”/“les Indes occidentales”, Doğu Hint Adalarına ise “the East Indies”/“les Indes orientales” denmiştir. Bu bölümde “Hindistan”dan kasıt, yerine göre Doğu Hint Adaları veya Amerika’dır (ç.n.).

[34](#) İspanya’da XIV. yüzyılın ortalarından 1864’e kadar kullanılan gümüş para (ç.n.).

[35](#) 1791’de Fransa’ya katılan Contado Venassino’nun adı, Comtat Venaissin olur (ç.n.).

[36](#) “Ve bütün ülkede, o ülkenin sakinleri için özgürlük ilan edin” (ç.n.).

[37](#) Amerikan tarihinde “Patriots” olarak bilinen vatanseverler veya İngilizler açısından “Insurgents”, yani isyancılar (ç.n.).

[38](#) Birleşik Krallık, Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri’nde kullanılan ve 0,4047 hektara eşit arazi ölçüsü (ç.n.).

IV

SAYILAR

(1789-1945)

1. *Sanayi Devrimi'nin iletişimcileri*
2. *Üç fantezi*
3. *Dört matris*
4. *Çoğunluğun üstünlüğü*
5. *Yeni, kriz, eski*
6. *Holokost ekonomisi*

Batı dünyası, kendini feodal ve dini etkiden kurtarmıştır. Demokrasi ve piyasa ekonomisi, krallıklar ile imparatorlukları sıkıştırılmaktadır. Böyle bir durumda asimilasyonun, zulümlerin gerçekleştirmediğini başarabileceği düşünülebilir. Yahudi halkını, sayıların banallığında, yeni oluşan sınıflar ve milletler arasındaki mücadelelerde yok etmek. Oysa hiç de böyle olmaz. Yahudi halkı, dünya ve dünya ekonomisinin sarsıntılar geçirdiği bu dönemde daha da özel bir rol oynayarak hayatta kalacaktır.

Batı toplumu, Sanayi Devrimi'ni gerçekleştirmeye başlar. Artık herhangi bir yer veya meslekle kısıtlanmış bulunmayan Yahudi halkı, bu yeni durumun sunduğu yeni alan ve meslekleri keşfedecektir.

Burada da Tevrat, tarihe ışık tutar. Tevrat'ın dördüncü kitabı –Sayılar veya “Çölde”⁹⁰–, Fransız İhtilali'nden Holokost'a kadar olan bir buçuk yüzyılın metaforu gibidir. Söz konusu kitap, çölü geçişin ikinci yılından Musa'nın Kenan ülkesi yakınlarında ölmesine kadar, İbrani halkının Sina'da geçirdiği 38,5 yılı anlatır. Kitap, bir sayımla başlar (kaç aile manna ile beslenecek, kaç erkek vergi ödeyecek, kaç kişi silah taşıyacaktır), bir hesap kapatmayla biter (kaç kişi vaat edilmiş topraklara girecektir). Girişte olduğu gibi çıkışta da, saymak uğursuzluk getirir. En iyi durumda, vergi mükellefleri sayılır; en kötü durumda, yaklaşmakta olan bir savaş için asker sayımı yapılır. Çöl tuzağına düşenlerin bir tanesi bile, buradan sağ çıkamaz.

Aynı şekilde bu bölümün kapsadığı dönem, vaat edilmiş toprakları bulma umuduyla, özellikle Avrupa'da yapılan bir yolculuğu anlatır. Çoğu burada can verecektir.

Burada da her şey rakamların etrafında döner. 1000 yıl önce Yahudilerin toplam nüfusu sabit kalırken, dünya nüfusu dört katına çıkmıştır.⁸⁶ 1800'de Yahudi nüfusu, hâlâ 4.000.000'dan biraz fazladır. Bu rakam, Tapınağın yıkılışı sırasında mevcut nüfustan azdır.³⁵ Bunlardan 3.000.000'u, çoğu Rusya ve Avusturya İmparatorluğu'nda olmak üzere Avrupa'da yaşar. Geriye kalan 1.000.000 ise başka yerlerde, çoğunlukla İslam topraklarındadır.

Bu tarihten sonra baş döndürücü bir artış başlar. 1880'de Yahudi nüfusu, Avrupa'da 7.000.000, Rusya'da 1.000.000 olmak üzere toplam 8.000.000'dur. Daha sonra 1914'te 14.000.000'a, 1939'da 16.000.000'a ulaşır. Bu Yahudilerin neredeyse yarısı, Doğu Avrupa'da üst üste yaşayan fakir insanlardır. Sanki yok olmak üzere orada istiflenmiş gibidirler.

Sayılar Kitabı'nda olduğu gibi, saymak uğursuzluk getirir.

Yahudilerin, kendilerini farklı oldukları için eleştirenlere verdikleri cevap tektir: Genel anlamda kültürlerinden kopmamakla birlikte, farklı olmamak için ellerinden gelen her şeyi yaparlar. Fakirleşmeyi göze almadan kapalı bir camiada yaşamak artık mümkün değildir; genel büyümeye dahil olmak, asimile olmayı gerektirmektedir. Bir Yahudi için, etrafındakiler için iyi olmayan hiçbir şeyin onun için de iyi olamayacağını da unutmamak gerekir. Çölde olduğu gibi, bazıları Altın Buzağı'ya tapar; diğerleri yeni kanunlar geliştirir, yepyeni meslekler icat eder, yeni zenginlikler yaratır. Çoğu sayılarda boğularak kimliklerini yitirir. Buna karşılık diğerleri, dayanışma zorunluluğu ortadan kalkmamakla birlikte, kimliklerini bireycilikte, toplumla bütünleşmede, rekabette, toplum kurallarının reddinde, girişimci ruhta bulur.

Zira Sayılar çağı aynı zamanda kişisel maceralar, tek başına alınan kararlar çağıdır. Muazzam

yaşam öykülerinin, entelektüel, endüstriyel ve mali hanedanların zamanıdır. Bunlara, geçmişte olduğu gibi yine o Yahudi takıntısı eşlik eder: İsimlerin değerlendirilmesi. Bununla birlikte aynı çağ; isimsiz kitlelerin, baş kaldıran ve kurban edilen işçilerin, çağdaşlığın içler acısı kurucularının da çağıdır.

Bazıları, burada bu başarılarla isim konması konusunda tereddüt gösterebilir. Çok da uzak olmayan bir tarihe kadar, birine Yahudi demenin o kişiyi ölüme mahkûm etmek demek olduğu unutulmuş değil. Bununla birlikte Kitab-ı Mukaddes der ki, isim vermek, sonsuzluğun şartıdır.

1. Sanayi Devrimi'nin iletişimcileri

İşte yine yıkılması gereken bir mit: Prenslere borç vermek ve kendilerini zulümlere karşı korumakla fazlasıyla meşgul olan Yahudi halkının, Sanayi Devrimi'ni kaçırdığı düşünülür. Hiçbir şey bundan daha yanlış olamaz. Daha önce gördüğümüz gibi birçok Yahudi XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Hollanda, İngiltere, Almanya, Polonya ve Avusturya sanayilerinin daha başlangıcında kendilerini göstermiştir. XIX. yüzyılda bu durum daha da perçinlenecektir. Yahudiler, kitle üretimini mümkün kılacak olan mucizevi teknolojik, endüstriyel ve mali gelişmelerin ön safhalarında yer alacaklardır. Bu hususta demokrasi ile piyasa ekonomisinin birbirinden ayrılamayacağı ortaya çıkacaktır. Bunlardan birine geçiş, diğerine geçişi hızlandıracaktır.

Başkaları gibi, her koyun kendi bacağından asılır

Post-feodal sistemler ve zorba imparatorluklar birbiri ardına yıkılır. Kast ve lonca sistemleri çözülür. Kiliselerin nüfuzu azalır. Cemaatler, savunmaya dayalı varlık nedenlerini kaybeder. Birçokları için Yahudiliğin anlamı dahi –hayatta kalma amaçlı yapılanma, koruyucu bir ortam, avutucu bir makam– yok olmaya yüz tutar. Herkes kendisini özgür, bağımsız ve laik bir vatandaş olarak ortaya koymak, gettolarda sıkışıp kalmış zanaatlarda değil, artık başkalarıyla birlikte, yeni kitle ekonomisinde yaşamak ve çalışmak istemektedir. Herkes, Orta Avrupa'da yer alan az sayıdaki ülkede saray tedarikçileri nasıl kabul gördüyse öyle kabul görmek istemektedir.

Özgürleşme, tam da Yahudilerin iktidara yakın olduğu yerlerde başlar: imparatorlukta, Prusya'da ve Alman prensliklerinde. 1781'de, daha sonra 1789'da, İmparator II. Joseph, bütün Avusturya Yahudilerini ayırt edici işaret taşımaktan ve özel vergiler ödemekten muaf tutar. Yahudilerin zanaatkâr, köylü, öğretmen ve subay olmalarına izin verir. Birçok Alman prensi aynı şekilde hareket eder. Bunlardan en önemlisi olan Prusya, hoşgörüsüz tavrını korur.

İsyanın köpürmekte olduğu Fransa'da Yahudi nüfusu; Alsace'ta hâlâ 25.000, Metz'te 7500, Paris'te 500, Bordeaux ve Avignon'da birkaç bin, Toulouse ve Güney Fransa'nın diğer şehirlerinde ise birkaç kişidir. Bu Yahudilerden hiçbiri saray mensubu değildir, en azından bu şekilde tanınmış biri yoktur. Dörtte üçü, çoğu kez son derece küçültücü koşullarda kırsal bölgelerde yaşar. Kilise, Katolik olmayanların takdir görmesinden endişe duyar.

Sadece Bordeaux, Bayonne ve Metz Yahudileri, kendi şikâyet defterlerini yazmaya teşvik edilir. "Portekizliler" –genellikle "Lorrainliler"e kıyasla çok daha müreffehler–, borçluları tarafından çok

kötü gözle bakılan Alsace'taki küçük rehincilerle aynı kefeye konmaktan korktukları için temkinli davranırlar. Sadece cemaat olarak örgütlenme ve loncalarca yasaklanmış olan mesleklere girebilme hakkı talep ederler.¹⁶⁴ Fransa'da, az sayıdaki Yahudi'nin hâlâ açık açık ikamet etme hakkı olmayan yerlerde, şikâyet defterleri Yahudilerden çok nadir bahseder. Bahsettiği zaman ise bu, Alsace'ta olduğu gibi, “zavallı Hıristiyanları maddi güçlerinin ötesinde borçlanmaya iten Yahudilerin iğrenç davranışını” eleştirmek içindir.¹⁶⁴

*Etats généraux*³⁹ sırasında, “Portekizliler”in temsilcisi olan Bordeaux'lu armatör Gradis – Gradis'in ailesi üç yüzyıldan beri bu bölgede yaşar–, üçüncü sınıf tarafından iyi karşılanır. Ne asil ne de din adamı olan Gradis, bir burjuvadır. 24 Aralık 1789'da meclisin, Fransa'nın güneybatısında yaşayan birkaç bin Yahudi'ye tam vatandaşlık hakkı tanınmasını sağlar. Benzer haklar, bu vesileyle ülkedeki birkaç bin Protestan'a da tanınır. Fakat Yahudilere, ne din ne de millet olarak özel haklar tanınması söz konusu değildir. Mahkemeleri, yiyeceklerle ilgili kuralları ve bayramları tanınmaz. Yahudilerin siyasi ve ekonomik planda örgütlenmelerine izin vermek söz konusu değildir.²⁷ Kurucu Meclis kürsüsünden, Clermont-Tonnerre şu nihai cümleyi sarf eder: “Yahudilere millet sıfatıyla her şeyi reddetmek, birey olarak her şeyi bahşetmek gerekir. Devlet bünyesinde ne siyasi bir teşkilat ne de bir tarikat olsunlar...”¹⁶⁴ Söylenecek her şey söylenmiştir: Yahudiler için olduğu kadar başkaları için de, her koyun kendi bacağından asılır devri başlamıştır.

Yahudiler yine de diğer dinlere mensup kişilerle aynı hakları elde edemezler. 12 Temmuz 1790'da Kurucu Meclis tarafından kabul edilen Ruhban Sınıfının Sivil Anayasası'nın hahamlara uygulanması söz konusu değildir. Hahamların ücretleri de, okul, fakirlere yardım ve mahkeme masrafları gibi yine cemaatlerin üzerinde kalır.

Beklenmedik müttefiklerin destek verdiği –Blaise Pascal'dan ilham alan Peder Grégoire gibi¹⁷⁹– bazı “Portekizliler” tarafından yürütülen kuvvetli bir kampanyadan sonra, 27 Eylül 1791'de krallıkta yaşayan bütün Yahudiler de onlarla aynı haklara sahip olur. Fakat Yasama Meclisi uygulamaya dair hiçbir kararname yayımlamaz. Daha sonra Üstün Varlık kültü kurmak isteyen Ulusal Konvansiyon, kiliseler gibi sinagogları da kapatır, İbranice konuşulmasını yasaklar.²⁷ Her şey 1795'ten itibaren Direktuar yönetimiyle daha kolay hale gelir. Bunun üzerine Avrupa'nın geri kalanından ve İstanbul'dan birçok Yahudi, Fransa'ya yerleşir. Çoğu zengin olan ve zaten Fransızca konuşan bu Yahudiler, kısa sürede birkaç yüz aileden oluşan bir cemaat kurar. 1795'te Paris'te, Lorraine kökenli Beer Léon Fould, Saint-Georges Sokağı'nda ilk Yahudi bankasını kurar.

Devrim orduları geçtikleri her yerde Yahudilerin özgürlüklerine kavuşmalarını hızlandırır. Mesela Ekim 1792'de, devrim orduları Frankfurt'u bombalayarak gettuyu kısmen yıktıklarında, Alman Yahudilerin –özellikle de Rothschildlerin– gettodan neredeyse rastlantısal olarak çıkmalarını sağlar, zira yıkılan duvarlar yeniden inşa edilmez. Ayırt edici bir işaret taşıma zorunluluğu ile isimlerinin başına “ben” öneki koyma zorunluluğu kalkar.

Amsterdam'da 1796 ilkbaharında, Hıristiyanlarla birlikte “Felix Libertas” adlı bir toplulukta bir

araya gelen küçük bir Yahudi grup, Fransız alaylarını kurtarıcı olarak karşılar. 2 Eylül 1796'da, Batavya Cumhuriyeti Meclisi, Hollandalı Yahudilerin özgürleştirilmesini onaylar. Hollanda'daki loncalar lağvedilir, Yahudiler için artık hiçbir meslek yasak değildir. Olması beklenen şey gerçekleşmekte gecikmez: Liberalleşme, cemaatlere has dayanışma mekanizmalarını kırmaya başlar, birçok Yahudi yönetici reformlara karşı çıkar. Laik Yahudiler ile dindar Yahudiler arasında sosyal alanda mücadele başlar.

Özgürleşme süreci, Bonaparte tarafından Floransa ve Venedik gettolarının, 1798'de ise Roma ve Ancona'da Papalık Devleti'nin açılması ile devam eder. Bir görgü tanığı, Papalık Devleti hakkında şöyle yazar: “Sarı başlıklar ve üzerinde Davut Yıldızı olan kolçaklar taşıyan Yahudi cemaati, geceleri kapatılan bir gettoda hapsedilmiş vaziyette yaşıyordu. Sarı başlık ve kolçakları, üç renkli rozetlerle değiştirdiler, gettoya kaldırdılar. Ancona Yahudileri, gettoya giren ilk Fransız askerlerinin Yahudi olduklarını görünce şaşırdılar ve çok mutlu oldular.”²⁹³

Mart 1798'de İskenderiye'ye gelen Bonaparte, Mısırlı Yahudilerden oluşan bir meclis ile “yüksek din görevlisi” mevkiini kuran bir duyuru yayımlar.³⁰⁵ Akka'yı işgal etmek, daha sonra Kudüs'e gitmek, burada Filistin'de bağımsız bir Yahudi devletinin kurulduğuna dair başka bir duyuru yayımlamak, daha sonra Şam'ı ele geçirmek istemektedir.³⁰⁵ Türklerin yardımına koşan İngilizler, Bonaparte'ı püskürtür. Kudüs'e kadar ilerlemeyen Bonaparte, Şeria Nehri'nin darlığına hayret eder (“Sanki Montereau'dan geçen Sen Nehri”). Bonaparte'ın, Fransız Cumhuriyeti'nin VII. yılının 1. Floréal günü (20 Nisan 1799), “Kudüs Karargâhı” ibarelerini taşıması gereken *Yahudi Milletine Duyuru*'su yayımlanmaz.⁴⁴¹ Aynı zamanda bütün halkların özgürleştirilmesi üzerine bir düşünce yazısı da olan bu ilk “Siyonist” metin, bundan sonra gelen iki yüzyılda gerçekleşecek radikal yenilikleri haber verdiği için okunmaya değer:

“Afrika ve Asya'da Fransız Cumhuriyeti ordularının başkomutanı Bonaparte'tan, Filistin'in meşru vârisleri olan İsrailoğullarına, binlerce yıllık fetih ve zulmün atalarının topraklarından mahrum bıraktığı, ancak ne isimlerinden ne de milli varlıklarından mahrum bırakmadığı eşsiz millete! [...] Sevinçle ayağa kalkın, ey sürgünler! Tarihte eşi benzeri olmayan bu savaş, atalarının toprakları düşmanları tarafından parçalanmaya hazır bir ganimet olarak görülmüş bir milletin kendini savunmak için giriştiği bir savaştır. Şimdi bu millet, 2000 yıllık alçaklığın intikamını alıyor [...]. Tanrı beni buraya kılavuzu adalet, yoldaşı zafer olan genç bir ordu ile gönderdi. Karargâhım Kudüs'te; birkaç gün içerisinde, yakınlığı artık Davut'un şehri için bir endişe vesilesi olmayan Şam'a varacağım. Filistin'in meşru vârisleri! İnsanları ve ülkeleri, atalarınızı başka halklara satmış olanlar gibi satmayan (Yoel 4, 6) Yüce Millet [Fransa], sizi mirasınızı fethetmeye çağırıyor. Hayır, Yüce Millet sizden sadece, kendisinin fethettiğini almanızı talep ediyor. Onun desteği ve izniyle, bu toprağın efendileri olarak kalmanızı, bütün rakiplere rağmen bu toprağı muhafaza etmenizi istiyor. Kalkın ayağa! Sizi ezenlerin kudretinin, Sparta ve Roma'yı gururlandıracak kahramanların çocuklarının cesaretini

kıramadığını gösterin (Makkabiler 12, 15). 2000 yıllık köleliğin, bu cesareti kırmaya muvaffak

olmadığını gösterin. Acele edin! Sivil haklarımızın, dünya halkları arasındaki yerinizin geri verilmesini talep etmeniz vakti geldi. Bu an, bundan sonra belki 1000 yıl geri gelmez. Başka milletlerin arasında millet sıfatıyla siyasi açıdan var olmaya hakkınız var.”⁴⁴¹

Bu çağrı açıkça yapılsaydı, şüphesiz dinleyen olmazdı. Siyon’a dönüş, o zaman yaşamış Yahudilerin beklentisi değildir. Bununla birlikte, bu dönüşün “zamanının gelmesi” için “1000 yıl” değil, sadece 145 yıl geçmesi gerekecektir.

Fransa’ya dönen Bonaparte, imparatorluğuna mümkün olduğunca çok Yahudi çekmek ister – daha sonra Saint Helena’daki yoldaşlarından birine “ticaretin gelişmesi için” diyecektir.³⁰⁵ Bu yine, Yahudilerin çevrelerine refah getirdikleri, yarattıkları zenginliğin yararlandıkları zenginlikten daha büyük olduğu düşüncesidir. Venedikli haham Simone Luzzato ile Amsterdamlı haham Menasseh Ben Israel’in ölümlerinden sonra elde ettiği zaferdir bu...

İmparator merkezileştirme takıntısıyla, Yahudileri ağırlamadan önce, kamu birimlerini oluşturmak, Kilise ile devlet arasındaki ilişkileri ve kredi statüsünü düzenlemek ister. Fransa Bankası 1800’de kurulduktan ve bu bankanın şartnamesi 1803’te yayımlandıktan sonra, gerçek kişilerin, banka kurma amaçlılar hariç rehincilik yapmalarını yasaklayan bir kredi politikası belirler. Alsace’taki Yahudi rehincilerin faaliyetleri fiilen durur.

Aynı sırada Avrupa’da başka bir hükümdar daha Yahudilerin özgürleştirilmesi taraftarıdır. 1804’te, Rusya’nın yeni çarı I. Aleksandr –1800’den beri tahta oturan çarın topraklarında o sırada, Polonya’nın bir bölümünün, Litvanya’nın ve Ukrayna’nın ilhakıyla birlikte toplam Yahudi nüfusunun neredeyse yarısı yaşamaktadır–, Yahudileri tarım ve zanaat aracılığıyla gettolardan çıkmaya itmekten bahsetmektedir. Ancak bu dilek, fiilen gerçekleşmeyecektir. Ruslar, Yahudilere toprak vermeyi, onları loncalara kabul etmeyi reddeder. Aynı şekilde Yahudiler de, güvenliklerini sağlayan cemaat dayanışmasından vazgeçmeyi reddeder. Her iki taraf da birbirini istememektedir.

Fransız İmparatorluğu’nda, Katolik Kilisesi’nin örgütlenme kuralları bir konkordato ile belirlendikten, Protestanlara uygulanacak örgütlenme kuralları idari maddelerle açıklandıktan ve bankaların statüsü hazırlandıktan sonra, Napoléon Yahudilerin durumunu ele alır. Öncelikle, kontrolünü elinde tuttuğu bütün ülkelerdeki Yahudilerin temsilcilerini, birbirleriyle tartıştırmak üzere bir araya toplamak istemektedir.³⁰⁵ Amcası Kardinal Fesch, kendisini uyarır: “Yahudiler bir araya geldiğinde dünyanın sonu da gelmiş olacaktır.” Kellermann, Yahudi karşıtlarını harekete geçirir; Chateaubriand, “hukuksal sonuçlarıyla dünya finansını Yahudilerin küçük dükkânlarına düşürecek, her yerde kurulu düzeni tam anlamıyla altüst edecek bu zorla kabul ettirilmiş tedbirlerden” endişe duyar.⁴⁴¹

26 Temmuz 1806’da, din işlerinden sorumlu bakan Portalis, Yahudilikte neyin dini neyin siyasi olduğunu ayırt etmek ve buradan yola çıkarak Yahudi ibadetinin devlete olan sadakat ile nasıl bağdaştırılabileceğini belirlemek üzere, Avrupa’da imparatorluğa ait her yerden gelen 111 delegeden –âlim tüccarlar ile 15 hahamdan– oluşan bir meclis toplar. 23 Ağustos 1806’da Napoléon, din işlerinden sorumlu bakanına, bu toplantıdan tam olarak ne beklediğini açıklamak üzere şöyle yazar:

“Titus Kudüs’ü aldığından beri, Musa’nın dinine mensup bu kadar bilge adam tek bir yerde bir araya gelemedi. Etrafa dağılan ve zulüm gören Yahudiler ya ceza amaçlı vergiler ödemeye ya dinlerinden dönmeye ya da menfaatlerine ve dinlerine aykırı yükümlülüklerle ve ödönlere boyun eğmeye mecbur edildiler [...]. Dini inancın doğru yolu, tecrit edilmiş kişilerce çizilemez. Doğru yol, hukuken ve özgürce toplanan ve İspanyol, Portekiz, İtalyan, Alman ve Fransız cemaatleri mensuplarından, yani Avrupa’nın dörtte üçünden büyük bir bölümünde yaşayan Yahudilerin temsilcilerinden oluşan büyük bir Yahudi kongresi tarafından belirlenmelidir.”⁴⁴¹

Cemaatler sevinç içindedir. Bu durum, Kutsal İttifak ölkelerini endişelendirir. Eylül 1806’da, Avusturya’nın Paris elçisi Metternich, Viyana’daki Dışışleri Bakanı Kont Stadion’a şöyle yazar: “Bütün Yahudiler, Napoléon’u Mesihleri gibi görüyor.”⁴⁴¹ Avusturya polisi bundan, Fransızları tutmaya, hatta belki de Fransızlar hesabına casusluk yapmaya meyilli Avusturya Yahudilerini gözetim altında tutmanın şart olduğu sonucunu çıkarır.

Öncelikle haham mahkemelerinin yetkileri, özellikle de evlilik şartları üzerine tartışılır. İmparator, hahamları karma evlilik törenleri yapmaya mecbur etmek istemektedir. Meclis, “dinlerinin onlara, sivil ve siyasi konularda en yüce yasayı prensin yasası saymayı emrettiği” şeklinde cevap verir.²⁹³ Böylece meclis, karma evliliklere izin vermenin bir yolunu bulur... bu tip evlilikleri tamamen uygulanamaz hale getirdikten sonra. Portalis, bütün şehirlerdeki cemaatlerin, en çok vergi veren aile reislerince cemaatin önde gelenleri arasından seçilen bir meclis tarafından yönetildiği, tıpkı rahipler ve papazlarla olduğu gibi hahamları da devletin atayıp maaşa bağladığı ve genel bir organ, imparatorlukta bütün ölkelerde bulunan cemaatlerin bütünüünü idare eden merkezi bir “hahamlar meclisi” ile –asıl büyük yenilik budur– tamamlanan piramidi andıran bir örgütlenme önerir.

Napoléon, bu ilkeleri uygulamaya geçirecek kararnameleri kaleme almak ve görüşmek üzere, 9 Şubat 1807’de, Sanhedrin adı altında, Fransa ve İtalya’dan çoğu âlim tüccarlar ve maliyecilerden oluşan 71 Yahudi yetkiliyi toplantıya çağırır. Doğal olarak bu toplantının ne ismi ne delege sayısı ne de görkemi tesadüflere bırakılmıştır. Sanhedrin’in başkanı, Napoléon’u “modern zamanların Kiros’u” ilan eden, Abraham Furtado adında Bordeaux’lu bir bankacıdır.⁴⁴¹ Furtado danışman olarak zamanın en önemli Talmud otoritesi Strazburglu Haham David Sintzheim’ı seçer.

Bir yıl süren görüşmeler sonucunda, 17 Mart ve 20 Temmuz 1808 tarihlerinde, bütün imparatorlukta uygulanmak üzere dört kararname yayımlanır:²⁹³

Birinci kararname Yahudileri, “haham meclisleri”ne ayırır. Bu meclisler, başka görevlerin yanı sıra, askerlik yapmak zorunda olan ve Hıristiyanlar gibi kendi yerlerine geçecek kişilere ücret ödeyemeyen Yahudi asker adaylarını saymakla mükelleftir. Bugün de kullanılan haham kıyafetinin ayrıntılı betimlemesi yapılır.

İkinci kararname, Yahudilerin vatandaşlık statüsünü belirler: Yahudiler ne ayrı bir millet olarak görölmeli ne de millet içerisinde ayrı durmalıdır. Herkes kendine bir isim ve soyadı seçmelidir. Haham mahkemelerinin yetkisi, kesin olarak dini konularla sınırlandırılır. Başka konular, özellikle de ekonomik anlaşmazlıklar, yeni medeni kanun ile imparatorluk mahkemelerinin yetki alanına girer.

Hahamlar bu duruma boşuna itiraz ederler. Bu, en azından Fransa'da, *betdinlerin* sosyal, mali ve ticari hukuk oluşumundaki rolünün sonudur.

Üçüncü kararname, “Yahudilere isnat edilen istismarların engellenmesi” ile ilgilidir. Bu kararname, Alsace'ta uzun zamandır Yahudilere yöneltilen suçlamaların bir uzantısıdır. Rehinci mesleği, herkes için olduğu gibi Yahudiler için de bundan böyle yasaktır. Bütün alacaklar on yıl için askıya alınır. Buna ek olarak, bir kadının kocasının rızası olmadan veya reşit olmayan birinin ebeveyninin rızası olmadan girdiği borçlar silinir. Bir Yahudi, dükkân açabilmek için, ikamet ettiği yerin valisinden izin belgesi talep etmek zorundadır. Vali izin belgesini ancak, belediye meclisinin “söz konusu Yahudi'nin tefecilik ya da herhangi bir yasadışı işlem yapmamış olduğuna” dair onayından sonra verebilir. Abraham Furtado, “utanç verici kararname” olarak adlandırdığı kararnamenin yayımlanmasını engellemek için elinden geleni yapar.²⁹³ Kararnamenin iptalini zaman içinde Güney Fransa, Fransa'nın güneybatısı, Vosges, daha sonra Livorno için elde edecek, ancak Alsace'ta başarılı olamayacaktır.

Dördüncü kararname, imparatorluk Yahudilerinin ikamet ettikleri ülkelerde kalmalarını şart koşar. İmparatorluğa yabancı Yahudiler, bu topraklara ancak tarım arazisi satın alarak veya bu arazilerde istihdam edilerek yerleşebilirler. Haut-Rhin veya Bas-Rhin'de ikamet etmeyen Yahudiler, buralara yerleşemeyeceklerdir.

Kararnameler, bütün Avrupalı Yahudiler tarafından genelinde çok iyi karşılanır. Bu, aşağılanmanın, gettonun, sarı işaretin, sokağa çıkma yasağının, yasak mesleklerin sonudur. İngiltere, Avusturya ve Rusya'da, Fransız İmparatorluğu'nun aralarına dahil olunamayan Yahudilerine imrenilir. Sadece birkaç haham, cemaatlerine mensup kişilerin anlaşmazlıklarını imparatorluk mahkemelerine taşımalarına engel olmaya çalışır. Çabaları boşunadır. Çalışma imkânı, tanınan özgürlükler, üniversitelere girebilmek, Hıristiyan entelektüellerle olan ilişkiler her şeyi altüst eder. Böylece bir yanda tutucu Yahudilerle diğer yanda Yahudi tüccar ve entelektüeller arasında yaşanan ilk ciddi kopmaya şahit oluruz. Birileri, bu durumun Yahudiliğin yok olmasına neden olmasından korkar; diğerleri, antijudaizmin bu şekilde ortadan kalkmasını umar. Her iki kesimin de artık Kudüs'ten bir beklentisi yoktur. Bütün bu hususlarda, her iki kesim de ağır bir yanılğı içerisindedir...

Bununla birlikte her şey çok hızlı gelişir. 1810'dan itibaren, imparatorluk Avrupası'nda Yahudilerin yeni mesleklere girdikleri gözlenir: mühendis, kimyager, sanayici, bilim insanı, gazeteci, avukat, üst düzey devlet görevlisi, subay, ressam, romancı, müzisyen. Bir meslek ne kadar yeniyse, o kadar çekicidir; zira herhangi bir kuvvet, bu mesleğe girmeyi henüz yasaklayamamıştır.

1810'da Paris'te, 15 aile –bazıları Frankfurt ve İstanbul'dan, yabancı Yahudilerin yerleşmesini yasaklayan kararnameden önce, diğerleri özel izin aldıktan sonra gelmiştir–, Paris ticaret burjuvazisinin artık bir parçasıdır: Fould, Oppenheim, Furtado, Goudchaux, d'Eichtal, Rodrigues, Stern, Worms, Laurent-Meyer, Javal, Halphen, Allegri. Özellikle Paris'e yerleşmiş Bordeaux'lu Yahudi bankacılar olan Fould ailesi, imparatorun giriştiği savaşların finansmanına dahil olurlar. 1811'de, “utanç verici kararname” nihayet Alsace'ta iptal edilir. Aynı yıl, geriye kalan son yarı-marranolar olan Bordeaux'lu “Portekizliler”, sinagoglarını gün ışığına çıkarır.

Prusya’da, 1812’de kararlaştırılan küçük özgürleştirme hareketi, Yahudiler Napoléon hesabına casusluk yapmakla suçlandıklarından tam olarak uygulanmaz. Nitekim Yahudiler, orduların Rusya’dan çekilişi sırasında kaçan Napoléon’u koruyacaklardır.

İmparatorun düşüşü, Avrupa’nın her yerinde Yahudi karşıtı ayaklanmalar ve eski düzenin geri getirilmesi için bir fırsattır. Kutsal İttifak,¹¹⁷ bütün Avrupa’da özgürleştirme kararlarını geçersiz kılar. Floransa’da, Lorraine hanedanının yeniden başa geçmesiyle, Yahudiler gettolara geri dönmeye mecbur edilir. Papalık Devleti’nde VII. Pius, I. Napoléon’un kutsama töreni sırasında maruz kaldığı küçük düşürücü durumun hesabını, kendi yetki alanındaki Yahudilere ödetir. Bir tek Livorno, mucizevi şekilde bu durumun dışında tutularak açık liman statüsünü korur. Almanya’da Yahudilerin toprak satın almaları, özgürce evlenmeleri, istedikleri yerlerde oturmaları yeniden yasaklanır. Frankfurt’ta Yahudiler, bunların yanı sıra gettolara geri döndürülür.¹¹⁷

Ancak daha sonra olaylar tersine döner. Yahudiler toplumla kaynaşmak ister ve yavaş yavaş benimsenirler. XVI. yüzyılda başlayan evrim, en azından Batıda nihayete erer. Fransa’da 1818’den 1830’a dek, on yıl yürürlükte kalması öngörülen bütün kararnamelerin süresi uzatılır. Varoluş nedenini yitiren üçüncü kararname dışında: Alsace’taki ikrazatçıların alacaklarının tamamı fiilen silinmiştir. Artık birçok meslek Yahudilere açıktır. 1818’den itibaren Hamburg’da bazı sinagoglarda, tutucu Yahudilerin aleyhine olacak şekilde, dualar Almanca edilir, bu dualar artık ne Siyon’a dönüşten ne Mesih’in gelişiinden ne de Tapınak adaklarından bahseder. Hatta haftalık ayinler pazar günleri yapılır. 1819’da, ekonomik açıdan özgürleşmiş olan Alman Yahudiler, –boşuna– yurttaş olarak ve siyasi açıdan özgürleşme talep ederler. 1821’de, Engizisyon’un kaldırılmasıyla birlikte Yahudiler Portekiz’e geri döner. Fas veya Cebelitarık’tan gelerek Lizbon ve Faro’ya yerleşirler. 1831’de Fransa’da devlet, rahipler ve papazlar için olduğu gibi, hahamların geçimini de kendi üzerine almaya karar verir.¹⁴¹ Fransa Cezayir’i fetheder etmez, vesayetini Cezayir Yahudilerini kapsayacak şekilde genişleterek –ancak onlara Fransız vatandaşlığı tanımaz–, bu Yahudileri “Yahudi milletinin şefi” sıfatıyla Samuel Bacri adında birinin sorumluluğuna verir. 1834’te özgürleşme, yani eşit vatandaşlık hakları Hollanda’da herkesi kapsar hale gelir. Özgürleşme İsveç’te 1835’te, İsviçre’nin bir bölümünde ise 1838’de tamamlanacaktır.

İngiltere’de özgürleşme süreci daha yavaş ilerler. 1833’te Avam Kamarası tarafından onaylanan ilk tasarı, Lordlar Kamarası tarafından reddedilir. Aynı yıl Francis Goldsmid, baroya kabul edilen ve kendi Kitab-ı Mukaddes’i üzerine yemin eden ilk Yahudi avukat olur. 1837’de Kraliçe Victoria, Rothschildler ile evlilik yoluyla akraba olan genç bir Yahudi bankacıyı şövalye ilan eder: Moses Montefiore. Montefiore’dan ileride tekrar bahsedeceğiz. 1841’de İngilizce ilk Yahudi gazetesi, *The Jewish Chronicle* yayımlanır (bugün hâlâ yayımlanmaktadır). Aynı yıl, bir başka Yahudi bankacı ve kalıtsal bir unvan alan ilk Yahudi olan Isaac Lyon Goldsmid, baron yapılır ve bu sıfatla Lordlar Kamarası’na girer.

Almanya’da aynı çağda, Yahudilerin özgürleştirilmesi konusunda şiddetli tartışmalar yapılmaktadır. 1825’e doğru Berlin, vatandaşlık hakkını zengin Yahudilere saklamak, diğerlerini “korunanlar” olarak tanımlamak ister. Mendelssohn ile doğan Yahudi Aydınlanma hareketi Haskalah,

ikamet edilen ülkenin dilini ve kültürünü benimsemeye teşvik eder. 1840'a doğru, Frankfurtlu Alman haham Samson Raphael Hirsch *On Dokuz Mektup*'unda, "Tevrat'a duyulan saygının dünyaya dahil olma ile" bağdaştırılabileceği fikrini savunur.²⁰⁰ 1843'te, liberal filozof Bruno Bauer, *Yahudi Sorunu*'nda, Yahudilerin talep ettiği özgürleşmenin –diğer dinlerle olduğu gibi– dinlerinin yok olmasından ve Almanya'nın özgürleşmesine katılmalarından geçtiğini yazar: "Almanya'da kimse siyasi açıdan özgürleşmiş değil. Daha bizler özgür değiliz. Sizi nasıl özgürleştirebiliriz ki? Alman olarak Almanya'nın siyasi açıdan özgürleşmesi için, insan olarak insanın özgürleşmesi için çalışmalısınız [...]. Mesela bir Yahudi, dini yasalarının devlete ve yurttaşlarına karşı olan ödevlerini yerine getirmesini engellemesine izin vermediği vakit, gerçekten Yahudi olmaktan çıkacaktır. Ve Şabat günü, Temsilciler Meclisi'nin oturumlarına katılacaktır."³⁸ Aynı yıl Bauer, İncil'in tarihi açıdan bir eleştirisi olan *Örtüsü Kaldırılmış Hıristiyanlık*'ı yayımlar.

Londra'da, Nathan'ın oğlu, Mayer Amschel'in torunu Lionel de Rothschild, 1847'de Avam Kamarası'na seçilir. Fakat Avam Kamarası'nda yerini alamaz, zira "gerçek Hıristiyan inancına göre" yemin etmeyi reddeder. Yemin metninin değiştirilebilmesi için, Lionel de Rothschild'in Avam Kamarası'na beşinci kez seçilmesini beklemek gerekecektir.¹⁵²

1848'de Avrupa'nın her yerinde birçok Yahudi entelektüel, tüccar, işçi, esnaf ve zanaatkâr, milli devrimlere katılır. Bu insanlar kendilerini, Yahudi'den önce Alman, Avusturyalı veya Fransız hisseder. Almanya'da, Altonalı meşhur bir hahamın torunu ve "liberal Yahudiler" adlı bir hareketin lideri olan Gabriel Riesser, ayaklanmaların önderlerinden biridir. İmparatorlukta yaşayan Yahudi cemaatlerinin önderleri –zengin tüccarlar–, aynı zamanda Viyana'daki devrimin de başını çeker.

Çoğu Alman şehrinde olduğu gibi Hamburg'da da Yahudiler, vatandaşlık ve gettonun açılmasını elde ederler. Hessen ve Württemberg; Bavyera, Saksonya ve Hannover'a göre daha liberal davranır. Fransa'da, 1843'te Yahudiler Meclisi Başkanı ve 1841 ila 1851 yılları arasında milletvekili olan Nîmes'li Yahudi avukat Adolphe Crémieux, Guizot'nun düşmesine katkıda bulunarak bir bakanlık görevi üstlenen ilk Fransız Yahudi olur. 1848'de kurulan hükümette adalet bakanı olan Crémieux, sömürgelerde köleliği, siyasi suçlar için idam cezasını kaldırır.

Her şey hızla otoriter düzene geri döner. 1848 olaylarının tek kalıcı sonucu, Prusya Kralı IV. Friedrich Wilhelm'in, 31 Ocak 1850'de 28 Alman devletinden oluşan "sınırlı bir birlik" oluşturmasıdır. Burada yaşayan Yahudiler yavaş yavaş, sadece zenginlerin söz sahibi olduğu vergiye bağlı demokrasinin dar sınırları içerisinde, diğer vatandaşlar gibi vatandaş olurlar.

Avrupa'da Yahudileri diğerlerinden ayıran son bentler de en sonunda yıkılır. 1855'te Sir David Salomons, Londra'nın ilk Yahudi belediye başkanı olur. Britanya Yahudilerinin tam manada özgürlüğe kavuşmaları, 1858'de onaylanır. Lionel de Rothschild, nihayet parlamentoda yerini alır. Fakirlere ve Doğu Avrupa'dan gelen göçmenlere destek amacıyla kurulan laik Yahudi kurumu Jewish Board of Guardians, *tsedakayı* dini çerçeveden çıkartır. Göç eden on binlerce Yahudi'nin arasında yer alan tüm hahamlar, unvan ve görevlerinden vazgeçmek ve *reverend misters* olmak zorundadır. Ancak United Synagogue'a bağlı ve papazlarınkine çok benzeyen bir kıyafet giyen hahamlara

ministers denir. Yahudilik, kamu alanından özel alana kayar.

1856'da İsviçre'de, federal bir kararla Yahudilere nihayet bütün ülkede siyasi eşitlik tanınır.

Aynı yıl (hâlâ Papalık Devletli'ne bağlı olan) Bologna'da polis, Edgardo Mortarra adında altı yaşında Yahudi bir çocuğu kaçıırarak Roma'da dini bir kuruma yerleştirir; zira –Yahudi– hizmetçi, çocuğu, aileden intikam almak uğruna vaftiz ettiğini belirtmiştir. Dünyanın dört bir yanından gelen tepkiler sonucunda, 1860'da Paris'te –avukatlık mesleğine geri dönen Adolphe Crémieux ve Charles Netter tarafından–, bütün dünyada Yahudilerin sivil ve dini haklarını korumak üzere Evrensel Yahudi Birliği kurulur.⁸⁸ Tepkilere rağmen, Edgardo Mortarra bir manastırda büyütülecek, daha sonra IX. Pius'un yakın dostlarından biri olacaktır. 1861'de ilk başkenti Floransa olan İtalya'nın doğusuyla, gettolar ortadan kalkar. Son getto olan –papaların mümkün olduğu kadar uzun bir süre ayakta tuttuğu– Roma gettosu, 1870'de yok olur.

1865'te Warbuglardan biri olan Samuel, Danimarka Parlamentosu'na, Altona şehrinin bağlı olduğu Schleswig-Holstein'dan milletvekili seçilir. 1866'da şehir Alman olunca, Samuel Warburg, bir Alman devletinin parlamentosuna giren ilk Yahudi milletvekili olur.¹⁸

14 Temmuz 1865'te, Cezayir'de yaşayan Müslümanlar ile Yahudilere Fransız vatandaşlığına başvurma hakkı tanınır.³⁷⁴ İmparatorluk zamanında yaşadığı tecrit döneminden sonra Paris'ten aşırı sol milletvekili ve geçici Milli Savunma Hükümeti'nin kısa süreli adalet bakanı olan Adolphe Crémieux tarafından imzalanan bir kararname ile, 24 Ekim 1870'te bütün Cezayir Yahudilerine otomatik olarak vatandaşlık verilecektir.³⁷⁴

Londra'da, İtalyan Yahudi bir fırıncının torunu ve babası gibi başarılı bir yazar olan, din değiştirmiş olsa da Yahudi kökeninden gurur duyan Benjamin Disraeli, 1867'de Büyük Britanya Başbakanı ve Lord Beaconsfield olur.

1878'de Berlin Antlaşması; Sırbistan, Bulgaristan ve Karadağ'ın bağımsızlıklarını tanır, bu üç ülkedeki Yahudileri özgürleştirir. Romanya, bu son karara karşı çıkmaya devam eder.

Batı Avrupa'da Almanya ve Alsace hariç her yerde, Yahudilerin çoğunluğu artık toplumla kaynaşmaya daha elverişli büyük yerleşim merkezlerinde yaşamaktadır. Almanya ve Alsace'ta, Yahudilerin %45'inin şehirli olması için 1910'u beklemek gerekecektir. Laik eğitimin gelişmesiyle birlikte, İbranice ve din eğitimi çoğunlukla bir tek cumartesi günlerine sıkışır. Orta Avrupa ve Rusya'dan gelen sığınmacıların akın ettiği Fransa ve İngiltere'de, cemaatler, İngiltere'deki *Jewish Lads Brigades* gibi gençlik dersleri ve hareketlerini finanse eder. Fransa ve İngiltere'deki cemaatler, sığınmacıların Doğu Avrupalı davranışlarından en kısa zamanda vazgeçmeleri için ellerinden geleni yapar. Orada burada David Ricardo gibi büyük iktisatçılar, Emil Berliner gibi mühendisler, Albert Einstein gibi bilim insanları, Nathan Wildenstein gibi sanat tacirleri ortaya çıkar.

1905'te *Alien Immigration Act* ile göç sınırlandırıldığında, bir yüzyıl önce 60.000 olan Yahudi nüfusuna karşılık, İngiltere'de artık 250.000 Yahudi yaşamaktadır. Fransa'daki Yahudi nüfusu, 70.000'dir. Batılı Yahudiler bundan böyle tam manasıyla vatandaş olup, Yahudilik kişiliklerinin sadece bir parçası kalacaktır. Din, şahsi bir uğraş haline gelmiştir. Herkes gibi Yahudiler de, Yeni

Dünya'nın oluşumuna bütün benlikleriyle katılmakla meşguldür.

Avrupa sanayiinde Yahudiler: İletişim kurmak

Birçok tarihçi,⁴³⁸ Yahudilerin Sanayi Devrimi'nde hiçbir rol oynamadıklarını iddia etmiştir. Yahudilerin bu devrime dahil olmamalarına açıklık getirebilmek için ileri sürülen nedenler çok çeşitlidir. Loncalar tarafından reddedilen Yahudilerin endüstriyel gelenekleri olmamıştır; dini kuralları, sanayideki çalışma saatleri ile bağdaşmamıştır; Hıristiyan işçiler onlara itaat etmekten hoşlanmamıştır; kendi hesabına çalışan zanaatkârlar olmaktan memnun olan Yahudiler, kitle üretimine sıcak bakmamıştır; kitle üretimi, Yahudi ahlakına aykırıdır; makinelere yatırım yapmaktansa, tasarruflarını soygun tehdidi halinde daha iyi saklayabilmek için nakit olarak tutmayı tercih etmişlerdir; son olarak, Sanayi Devrimi bir enerji devrimi iken, Yahudiler ticaret ve finans dışında başka hiçbir şeyle uğraşmamıştır.

O çağda yaşamış birçok kişi –hatta Yahudiler dahi–, sanayide Yahudi görmediklerinden ve Yahudilerin hepsinin finansla uğraştığını zannettiklerinden bu görüşü paylaşmıştır. Mesela Disraeli şöyle yazar: “Tuhaf olan, [İngiliz sanayiinin] bu muazzam gelişime finans dünyasının yöneticilerinin katılmamış olmasıdır. Kralların ve imparatorlukların kaderini çoğu zaman ellerinde tutan bu güçlü sermaye sahipleri; bu gelişime, tuhaf bir doğa olayı seyreden, şaşkınlık ve korkuyla karışık bir duyguyla bakan adamlar gibi kalmışlardı...”²⁸⁶

Her ne kadar Yahudi ve Yahudi olmayan bankacıların bizzat sanayici olmak istemedikleri doğru olsa da –bunun nedenlerini daha ileride göreceğiz–, başka Yahudiler XIX. yüzyılda kaydedilen endüstriyel gelişimde rol oynamıştır. Oynadıkları rol, hem muazzam hem de inanılmaz derecede hiçe sayılmış bir roldür. Bu alanda da, kendilerinin çok ötesinde zenginlikler yaratmışlardır.

Öncelikle Almanya'dan gelen simsarlar, ticaret yapmak için sanayiye geçmiştir. Mesela Frankfurt'ta İngiliz tekstil ürünleri ithal eden 15 Yahudi şirketi; önce satın almak, daha sonra üretmek amacıyla Manchester'a yerleşir. Onları, İstanbul, Viyana veya Livorno'dan yine Manchester'a ve Liverpool'a gelen kumaş alıcıları takip eder. Maden sanayiinde de Yahudilere rastlanır. XVI. yüzyıl İngiltere'sinde Çek kökenli bir Yahudi'nin maden sanayiinde devrim yaptığını daha önce görmüştük. Yahudiler, cam ve tüketim sanayiinde de mevcuttur.

Birçok Avrupalı Yahudi –özellikle XIX. yüzyılın son 30 yılında–, en önemli teknolojik ve endüstriyel devrimlerin hazırlanmasında büyük rol oynar. Mucit olsun girişimci olsun, ahlak anlayışlarıyla uyumlu bir şekilde hareket ederler: girişimde bulunmak, keşfetmek, değerlendirmek. Yahudi mucitler listesi etkileyicidir. Kaldı ki aşağıda ancak –bu tip listelerin getirdiği kısıtlamalar nedeniyle– Avrupa sanayi devriminin Yahudiliği önemsemiş büyük mucitlerinin adı anılacak.

1860'a doğru, Bavyera'dan Yahudi kimyager Ludwig Mond, Alman kimya sanayiini, özellikle de nikel arıtımını başlatır. Daha sonra şirketiyle birlikte göç ederek 1872'de Britanya vatandaşı olur. Oğlu Alfred Mond, 1906'dan itibaren babasının yerine geçer, aynı yıl Westminster'da milletvekili olur. Alfred Mond 1926'da, daha sonra Avrupa'nın en büyük kimya şirketlerinden ICI'e dönüşecek olan Imperial Chemicals'ı kurar.

Daha Edison 1879'da elektrikli lambayı üretmeden, Emil Rathenau Amerikalı Edison'dan ilk patenti alarak 1878 sonbaharında Almanya'nın ilk elektrik "şebekesi"ni, 1883'te ise ilk Alman elektrik şirketi olan AEG'yi kurar.

Hamburg'da doğan ve Güney Afrika'ya yerleşen Alfred Beit, önce Anvers'ten elmas tüccarları Porges ailesi için çalışır. Daha sonra Cecil Rhodes ile birlikte 1888'de, dünyanın bir numaralı elmas şirketi olacak olan De Beers'i kurar.

Bir kimya profesörü ve Albert Einstein'ın yakın dostu olan Fritz Haber, 1904'te amonyağın endüstriyel olarak sentezlenmesi metodunu geliştirerek amonyak üretiminin hatırı sayılır şekilde artırılmasını sağlar. Bu artışın, gübre imalatı ve tarım üretimi üzerinde muazzam etkileri olacaktır.

İngiliz, Alman, Fransız ve Flaman tekstil, mobilya ve mücevher sanayilerinde daha çok isim sayılabilir. Yahudiler, hiçbir zaman parçası olmadıkları eski loncaların kurallarına riayet etmeksizin, ürünleri talebe göre ayarlayarak ve yeni dağıtım teknikleri geliştirerek kitle üretimi yaparlar. Mesela 1895'te, Theophile Bader ve Alphonse Kahn, küçük bir tuhafiye dükkânından yola çıkarak Galeries Lafayette'i kurarlar.

Daha da dikkate değer olan şey, iletişim sanayiinin kökeninde birçok Yahudi'nin bulunmasıdır. Bunun altının yeterince çizilmemesinin nedeni, tarihçilerin, Sanayi Devrimi'ni enerji kullanımı ve işgücünün mekanikleşmesi alanında müthiş bir ilerlemeden ibaret görüp, söz konusu devrimin bu enerjiyi kullanarak aynı zamanda iletişim araçlarında da devrim yaratmış olduğunu çoğu zaman unutmalarıdır.

Sadece Avrupa'dan birkaç hayat hikâyesi:

Önceleri basın için çevirmenlik yapan Charles Havas,³³² 1825'te kendi tercümanlık şirketini, daha sonra 1832'de Paris'te, Bernhard Wolf ile birlikte, adını taşıyan ilk basın ajansını kurar. 1840'ta haberler, öncelikle de tren saatleri, Samuel Morse'un çalışmalarından yola çıkarak telgraf yoluyla iletilebilir hale geldiğinde, Havas işi iyice geliştirir.³²²

Alman bir hahamın torunu olan ve Göttingen'da bir bankada çalışan Israel Beer Josephat, Havas'ın yanında çalışmak için 1848'de Paris'e gelir, daha sonra 1849'da Brüksel'de posta güvercinleriyle çalışan bir posta sistemi kurar.³³² Dostu ve 1848 ihtilalinin Avusturyalı Yahudi önderlerinden biri olan Sigismund Engländer ile 1851'de İngiltere'ye göç eden Josephat, güvercinlerini, borsadaki kurlar ve hammadde fiyatlarıyla ilgili bilgileri en kısa zamanda Britanya gazetelerine ulaştırmak için kullanır. Bir gazetenin *zaman* ve yenilik sattığını anlamıştır. İlk politik *scoop*; Sardinya-Piemonte Kralı'nın, Fransa-Avusturya savaşına ve İtalya'nın bağımsızlığına yol açacak bir söylevinin, 10 Ocak 1859'da Reuter sayesinde yayımlanmasıdır. *The Times*, söylevi aynı gün yayımlar. Josephat, büyük ölçüde yabancı düşmanı olan İngiliz toplumu tarafından kabul görebilmek için Julius Reuter ismini seçer, 1865'te şirketinin ismini Reuter Agency olarak değiştirir. 1871'de, Saksonya-Coburg ve Gotha Dükü tarafından baron yapılır.³³²

Alman öğretmen Philip Reis 1860'ta, Graham Bell'in 1876'da tasarladığı telefondan çok önce, ilk "telefon"u icat eder.

Gabriel Lippman, 1891'de Paris'te renkli fotoğraf tekniğini icat eder. Bu icat Lippman'a, 1908'de ilk Nobel fizik ödülllerinden birini getirecektir.

Abraham Stern, ilk otomatik hesap makinelerinden birini icat eder.

Başkaları, taşıma araçlarına yenilik getirir. Moritz Herman von Jacobi, 1838'de gemileri hareket ettirmek için elektro mıknatısla çalışan bir elektrikli motor icat eder. 1864'te Siegfried Marens, petrolle çalışan ilk otomobillerden birini, 1875'te ise başka bir modeli icat eder. 1880'e doğru Albert Ballin, *Hamburg Amerika Linie*'yi, daha ileride transatlantik deniz ulaşım şirketi Hapag-Lloyd'a¹⁸ dönüşecek olan "hat"ı kurar. Ballin, bu şirketi en büyük Alman şirketlerinden biri haline getirecektir.⁸¹ 1896'da Otto Lilienthal, havadan daha ağır ilk makineyi Renanya'da uçurur, ancak aynı yıl bir kazada hayatını kaybeder. 1892'de David Schwartz, yönlendirilebilen ve uçurulabilen balonu icat eder. Schwartz fikrini hayata geçiremeden ölünce, dul karısı patentleri Kont von Zeppelin'e satar. Bu icat, Zeppelin'e atfedilecektir. 1924'te Karl Arnstein, Atlantik üzerinde uçacak ilk zeplini imal eder ve uçurur.

André Citroën, Polonya göçmeni bir anne ile Paris'te mücevherci Lévi Citroën'in oğludur. Lévi Citroën iflas ederek 1884'te, André daha altı yaşındayken, intihar eder. André, Lodz'a annesinin evine giderken yolda "v" formunda dişli çarkı keşfederek hakkını satın alır. 1898'de Ecole polytechnique'e giren André, 1906'da Mars otomobil şirketlerini yönetir, 1912'de Polonya patentiyle kendi dişli çark şirketini kurar. Daha sonra göreceğimiz gibi, savaş, André'nin kaderini değiştirecektir.

Bir önceki yüzyılda olduğu gibi, bu öncülerin başarısı, çok büyük çoğunluğu işçi, zanaatkâr, hancı, posta arabası sürücüsü, öğretmen ve küçük esnaftan oluşan Yahudi halkının durumunu maskeler. Mucitler ile sanayi önderlerinin yanı sıra, önce İngiltere'de, daha sonra Almanya ve Fransa'da, özellikle tekstil, gıda ve tütün sanayiinde çalışan Doğudan gelen göçmenlerle birlikte, bir Yahudi işçi sınıfı oluşur. *The Jewish Chronicle*'in Londra'da sık sık eleştirdiği, bu işçileri sömüren –Yahudi veya Hıristiyan– patronlara karşı mücadele edebilmek için, Yahudilere özel sendikalar veya mevcut sendikalarda Yahudi birimler oluşturulur. Mesela Fransa'da, SFIO⁴⁰ bünyesinde bir Yahudi işçiler birimi ortaya çıkar.

Bununla birlikte bir kez daha, Yahudilerin Avrupa Sanayi Devrimi'nde oynadığı öncü rol büyük ölçüde bankadan geçer.

Avrupa Sanayi Devrimi'nde Yahudi bankası

Saray tedarikçilerinden yola çıkarak Almanya, Fransa ve İngiltere'de, kamu altyapılarını ve özel şirketleri finanse etmek üzere, hayal gücü kuvvetli küçük bir grup –iş bankacıları– oluşur. 2000 yıldır ikrazat konusunda uzman olan Yahudi bankacılar, bu grubun öncüleridir.

Dini içtihat hâlâ Yahudi bankalarının Yahudiler arasında alınıp verilen faizleri kabul etmesini ve yatırmasını yasaklarsa da, Rav Yosef Rosen gibi bazı hahamlar, –sadece aktifleriyle sınırlı– banka anonim bir kuruluş haline gelirse, faizin mümkün olabileceğini düşünür.⁴⁰⁹ Bu hahamlara göre bir

şirket, gerçek bir kişi olmadığından faizle borç verebilir. Başkaları ise tam tersine, bir şirketin hissedarlarının maskesinden ibaret olduğunu, Yahudi bankacıların ancak Goylardan faiz alabileceğini ileri sürer.

Doktrini unutan iş bankacıları, devletleri ve kapitalizme gerekli kamu altyapılarını finanse etmeye her şıkta devam ederler. Her şey Frankfurt'ta başlar. Daha XVIII. yüzyıl Almanya'sında etkili olan Frankfurt Borsası, Waterloo'yu izleyen on yılda iyice gelişir. Şehrin serveti o sırada büyük ölçüde prenslerin ve Hessen, Baden ve Württemberg duklerinin az sayıdaki tedarikçisinin elindedir. Artık başka müşterilere açılmaları gerekmektedir.

1794'te kurulan ve çağın en nüfuzlu Yahudi bankası olan Speyer Bankası, kısa zamanda Avrupa'nın her yerinde aile şubeleri açar. Speyer Bankası, Alman şirketlerinin gelişimini finanse eder. 1820'ye doğru 420.000 florin değerinde olduğu tahmin edilen aile serveti, ülkenin en önemli servetleri arasındadır. Bir başka banka, Joseph Mendelssohn'un bankası –müziyen Felix'in bir amcası–, 1795'te kurulur. Salomon Oppenheimer kendi bankasını 1801'de Köln'de açar. Samuel Bleichröder, 1803'te Berlin'de başka bir banka kurar. Bu bankaların hepsi kambiyo işlemleri yapar, devlete uzun vadeli borç verir, prenslerin, tüccarların ve armatörlerin servetini idare eder. Bankalar nadir olarak sanayicilere borç verir, daha da nadir olarak birbirleriyle birleşir.

Kısa zamanda en nüfuzlu bankacılar Rothschildler olacaktır. Rothschild ailesini, Mayer Amschel'in Frankfurt'un en önemli antikacısı, madeni para ve madalya uzmanı olduğu 1797 senesinde bırakmıştı. Mayer Amschel daha o yıl, şehrin en zengin on isminden biridir. Gettodaki evinden Berlin, Viyana, Amsterdam, Paris ve Londra'daki ünlü antikacılarla ve Hessen-Cassel Landgrafi IX. Wilhelm ile ticaret yapar. Önceleri değerli objeler ve paralar satın alabilmesi için borç para verdiği Wilhelm'in, yavaş yavaş en önemli mali danışmanı haline gelir. 1798'de, en parlak oğlu olan ikinci oğlu Nathan'ı, kendisini temsil etmek üzere Londra'ya gönderir. Büyük oğul Amschel Mayer Frankfurt'ta yanında kalırsa da, Rothschild mali piyasanın geleceğinin Londra'da olduğunu anlamıştır. Aile tarihinin nasıl devam edeceğine, verilen bu karar etkili olacaktır.

1806'da Fransız orduları Hessen'a girerek Frankfurt gettosunu serbest bıraktığında, büyük elektör, Mayer Amschel Rothschild'e, şehrin dehlizlerine gizlemek üzere menkul kıymetler, paralar ve mücevherler emanet eder. Yahudiler, yüzyıllarca saldırı anında gettodan kaçmak için kullanmış oldukları dehlizleri avuçlarının içi gibi bilmektedir. İhbar edilen Mayer Amschel, Napoléon'un birlikleri tarafından tutuklanır. Ancak birlikler, Mayer Amschel'a, prensin hazinesinin saklı olduğu yeri itiraf ettirmeyi başaramaz. Bu arada Londra'da, Nathan bir banka kurar, 1804'te Britanya vatandaşlığına geçer. Babası tarafından Frankfurt'ta saklanan para, Nathan'ın, daha sonra Avrupa'da plase ettiği Britanya hazine bonolarının hakkını elde etmesinin teminatı olur. Böylece Nathan, Londra hükümetinin savaşı finanse etme amaçlı istikrazını plase ederek yavaş yavaş bir simsara dönüşür. Alınan riskler nedeniyle son derece yüksek tutulan komisyonlar, zenginlikleri İngiliz istikrazına teminat teşkil eden Rothschildler'in ve IX. Wilhelm'in gücünü oluşturur. Baba oğul Rothschildler kısa zamanda, Napoléon'a karşı ittifak oluşturan kuvvetler için vazgeçilmez hale gelir. Hatta 1811-1815 yılları arasında, Londra tarafından kıta kuvvetlerine –önce Danimarkalılara, daha sonra Alman

devletlerine– sağlanan finansmanların yarısını Rothschildler sağlar. Bu finansmanları daha sonra Britanyalı tasarruf sahiplerine plase ederler. Bazı biyografların dediği gibi tam olarak “Kutsal İttifakın hazinedarları” olmasalar da,⁷⁶ savaşın finansmanında önemli rol oynarlar.

Böylece Rothschildler, hükümdarlarına olan sadakatleri nedeniyle, Napoléon’a karşı Kutsal İttifak tarafını tutan az sayıdaki Avrupalı Yahudi’nin arasında yer alacaklardır.

Bankacılık mesleğinin püf noktası, riskin değerlendirilmesinde –yani bu riski tartmaya yarayan bilgilerin kalitesinde– saklı olduğundan, Mayer Amschel’in aklına enformatörlerden oluşan özel bir ağ kurma fikri gelir.²⁸⁶ Belki de bu fikir için, kendisinden bir yüzyıl önce Londra’da, Marlborough Dükü’nün savaş haberlerinin posta güvercinleri aracılığıyla kendisine iletilmesini sağlayan Salomon de Medina’dan ilham almıştır. Mayer Amschel Frankfurt’tan, yüzyıllardır imparatorluk içindeki posta sistemini elinde tutan Tour-et-Taxis ailesiyle iletişime geçer. Kendi mesajlarını öncelikli olarak dağıttırabilmek için, bu ailenin inanılmaz posta güvercin ağını kullanma hakkını satın alır. Nathan bu şekilde Waterloo’daki zaferi, zaferin haberi resmi kanallardan Londra’ya –dört günde!³³²– ulaşmadan çok önce, yüklü miktarlarda ücret ödenen İngiliz subaylarının mesajlarını kendisine taşıyan Tour-et-Taxis’in kuşları aracılığıyla öğrenir. Aynı sabah Londra Borsası’nda, Napoléon’un zafer kazandığı dedikodularına inananların elden çıkardığı menkul kıymetleri en düşük fiyattan satın alır. İki gün sonra, savaşın sonucu belli olur olmaz, bu evrakları en yüksek fiyattan satar. Daha sonra Nathan’ın, İngilizlerin yenildiğine dair dedikoduyu, kurları iyice düşürmek için kendisinin yaymış olduğu –ancak buna dair hiçbir kanıt yoktur– söylenecektir.²⁸⁶

Napoléon düştükten sonra, Avrupa devletlerinin para ihtiyacı, savaşa göre barış zamanı daha da muazzam boyutlara ulaşır. Galip tarafın finansçıları olan Rothschildler, bu görevi üstlenirler. Hiçbir zaman kendi mal varlıklarından ödeme yapmadan, ehil simsarlar olarak nereden uygun fiyata sermaye bulabileceklerini iyi bilirler. Sadece tekrar inşa edilmesine katkıda buldukları devletler için değil, şirketlerin yatırımlarını finanse etmek için de: demir çelik sanayii, tekstil ve bir süre sonra demiryolları.

1816’da, Mayer Amschel’in dördüncü oğlu Salomon, Viyana’ya giderek Habsburglar’ın bankacılarından biri olur. 1817’de, beş erkek kardeşin en küçüğü olan James, Bourbonlar ile sürgünleri sırasında kurulan ilişkilerin meyvelerini toplamak üzere Paris’e gönderilir. James 50 yıl boyunca –kin tutmayan III. Napoléon da dahil olmak üzere– Fransız devletinin ve büyük servet sahibi Fransızların en güçlü bankacısı olacaktır. Son olarak, 1820’ye doğru, Mayer Amschel’in beşinci oğlu Karl, kuzeyi hâlâ Avusturya hâkimiyetinde olan İtalya yarımadasının en ümit vaat eden krallığı Napoli’ye yerleşir.

Ağ kurulmuştur, ancak bu tek bir şirket değildir. Her biri bulunduğu ülkenin kurallarına tabidir. Bu kurallar, erkek kardeşlerden birinin menfaatıyla ters düşse dahi. Hatta kardeşler birçok kez birbirleriyle rekabet içine de girerler.²⁸⁶ Hannah Arendt, büyük bir yanılğı içerisinde şöyle yazacaktır: “Dünyayı yöneten Yahudi hükümeti fantezisine; beş ayrı ülke vatandaşı, bu ülkelerin her birinde nüfuz sahibi, en az üç hükümetle (İngiliz, Fransız ve Avusturya) son derece sıkı iş bağları

bulunan, milletler arasındaki anlaşmazlıkların bankacıların dayanışmasını bir an için bile sarsmadığı Rothschild ailesinden daha iyi bir kanıt yoktur. Hiçbir propaganda, siyasi nedenlerle gerçeğin ta kendisinden daha etkili bir sembol yaratamazdı.”¹³ Gerçekte, daha sonra da göreceğimiz gibi, Rothschildler, buldukları ülkelerdeki yetkili bakanlığın, genellikle dışişleri bakanlığının açık onayını almadan, önemli miktarlarda borç kesinlikle vermezler. Sadece kendi hükümetlerine sadık kalırlar ve Yahudilerin başarısının –ve ahlakının– anahtarının 2000 yıldan beri aynı olduğunu asla unutmazlar: Nerede olurlarsa olsunlar, Yahudi olmayan komşuları için iyi olmayan hiçbir şey, onlar için de iyi olamaz.

Yeni gelen Rothschildler, en köklü Yahudi ticarethaneleriyle ilişki kurar. 1820’de, iki yüzyılı aşkın bir süredir var olan MM. Warburg, Rothschildler ile iki türlü ortaklık kurar. Bir yandan Londra’daki Rothschildler’in Hamburg’daki temsilcileri olur, altın şeklindeki borçlanmaları için onlara mudiler bulurlar. Öte yandan, o sırada oğulları Siegmund ve Moritz ile ticarethaneyi yönetmekte olan Sarah Warburg’un kızı Rosa, Hamburglu genç bir bankacı ve kısa süre önce Salomon Rothschild tarafından Viyana’dan kurulan Kreditanstalt isimli ticarethanenin müdürü Paul Schiff ile evlenir. Aynı Paul Schiff’in akrabalarından biri daha sonra, ilk New Yorklu bankacı ve yine Warburglar’ın ortağı olarak karşımıza çıkacak. Bunun dışında Rothschildler, onlardan daha eski Yahudi bankalarıyla da çalışırlar: Könlü Oppenheimerler ile, aynı zamanda 1803’te Berlin’e yerleşen Samuel Bleichröder ile. 1822’de Nathan Rothschild, Avusturya’dan baron unvanı alarak Avusturya’nın İngiltere’deki başkonsolosu olur. Ancak daha çok Britanya unvanı arzu ettiğinden bu unvanı taşımayacaktır.

Mayer Amschel 1824’te öldükten sonra ailenin merkezi, Frankfurt’un önüne geçen Londra’ya kayar. Rothschildler, bunun böyle olacağını başkalarından önce görmüştür. The City bundan böyle, kıtada kullanıma hazır durumda olan tasarrufu İngiltere ve daha uzak ülkelerin sanayileşmesi için toplayan dünyanın bir numaralı döviz ambarı haline gelir. Bu ise Rothschildler’i, dünyanın bir numaralı Yahudi bankası yapacaktır. Aracılar, *jobber*lar ve *broker*lar, İngiliz menkul kıymetlerini borsalarda alır ve satar. *Merchant bank*ler –Rothschildler ile Goldsmidler, Hambroslar ve Montaiguler gibi yaklaşık on adet yeni Yahudi bankası–, sermaye artırımlarını ve uzun vadeli borçları düzenler, büyüme oranı olağanüstü boyutlara varan İngiliz sanayi şirketlerine danışmanlık yapar. *Merchant bank*lerin rolü, şirketlerin menkul kıymetlerini satın almaları için aracılar ve tasarruf sahipleri bulmaktır. Bu, finanstan çok, strateji ve simsarlık işidir. Ayrıca Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Güney Amerika’da bağımsızlıklarını yeni kazanan ülkelerin bütçelerini beslemek üzere borç verir. Bu borçlar, sterlin olarak düzenlenir. Bu, bankaların döviz kurlarında risk almamasını sağlar. Hambros –Altona’dan yüzyıl başında gelen bir Yahudi ailenin adına atfen–, İskandinavların menfaatlerine hizmet eder. Yahudi bankacılar sanayinin ve doğmakta olan demiryollarının finansmanını sağlarlarsa da –1839’da Rothschildler, Kaiser-Ferdinands Nordbahn gibi Prusya’nın ilk demiryollarını ve Fransa’da başka demiryollarını finanse eder–, muhakeme özgürlüklerini muhafaza edebilmek için, finanse ettikleri şirketlerin yönetimine dahil olmayı kendilerine yasaklarlar.

Bu stratejinin tek istisnası: 1843’te Viyana’da, bir Rothschild olan Salomon, Witkowitz çelik

fabrikasını satın alır. Bu, bir iş bankacısının sanayideki ilk ve son derece nadir yatırımdır. Ancak bunun nedeni, fabrikanın daha önceki sahiplerine verdikleri borçların geri ödenememiş olmasıdır.

Almanya'nın dört bir yanında başka kurumlar kalkınır. XVIII. yüzyılda Baden-Württemberg düklerinin tedarikçileri olan Haberler, 1820'de Almanya'nın ilk bankalarından birini kurar. 1833'te, von Haber olan Samuel Haber, Darmstädter Bank'ı kurar. Frankfurt'ta, XVIII. yüzyılda Habsburglar'ın mali durumunu kurtaran Bethmann Bankası, şirketler ve Orta Avrupa devletleri için tahvil çıkarma işine atılan ilk banka olur. Bethmann Bankası'nı; Viyana'da Eskelesler ile Arnsteinler, Berlin'de Bischoffsheim ile Goldschmidtler, Hamburg'da Warburglar, Paris'te Pereireler ile Fouldlar, Brüksel'de Lambertler, Londra'da Hambroslar, Montaignuler, Goldsmidler, Sassoonlar ile Montefioreler, Anvers'te Goldschmidtler, daha sonra Varşova'da Leopold Kronenberg, Jitomir'de Rosenbergler, Kiev ve St. Petersburg'da Günzburglar, Odessa'da Aschkenasiler takip eder...

Daha sonra birçok defa karşımıza çıkacak iki müstesna kişilik:

Birincisi, 1784'te Livorno'da doğan ve Londra'da son derece dindar bir atmosferde büyütülen Moses Montefiore. Önce bir çay tüccarının çırağı olan Montefiore, daha sonra The City'nin 12 Yahudi simsarından biri olur. 1812'de, Nathan Mayer Rothschild'in karısının kız kardeşi olan Judith Cohen ile evlenerek Nathan'ın bacanağı, daha sonra ise kambiyo acentesi olur. Servet kazanan Montefiore, 40 yaşında iş hayatından ayrılarak zamanını cemaat kurumlarına hasreder. Daha ileride göreceğimiz üzere, bu kurumlarda 60 yıl boyunca hatırı sayılır rol oynayacaktır.

İkincisi, 1831'de Almanya'da bankacı bir ailede –annesi Frankfurumlu bankacılar Wertheimerler'dendir– dünyaya gelen Maurice de Hirsch. 1841'de Brüksel'de Bischoffsheim-Goldschmidt Bankası'nda çalışır, 1855'te Jonathan Bischoffsheim'in kızı Clara ile evlenir. Daha sonra Galler Prensi'nin (geleceğin Kral VII. Edward'ı) ve Arşidük Rudolf von Habsburg'un dostu olur. Daha ileride Maurice de Hirsch'in, Yahudi işlerinde Montefiore'den de daha hatırı sayılır bir rol oynadığını göreceğiz.

Ortaklıklar, ticarethanelerin bölünmesini engellemek ve işle ilgili sırları mümkün olan en dar çemberde tutabilmek adına itinayla gözden geçirilir. Paris'teki Fouldlar; önce Oppenheimler ile, daha sonra Bordeaux'ya yerleşmiş Hamburglu bankacılar olan Heineler –ünlü şairin akrabaları– ile ortaklık kurar. Brüksel'deki Lambertler, Rothschildler ile ortaklık kurar. Çeyizin büyük kısmı, genellikle kocanın bankasının sermayesine katılır.

Benedict Goldschmidt'in (Bischoffsheim-Goldschmidt'den) oğullarından biri olan Leopold Benedict, Jonathan Bischoffsheim'in kızlarından Regina ile evlenir. Bir başka oğlu, Maximilien, Baron Wilhelm von Rothschild'in kızıyla evlenecektir. Raphael Bischoffsheim'in kızlarından biri, Mainzlı bir bankacı olan August Bamberger ile evlenir. Bamberger'in oğlu Heinrich, Baron de Hirsch'in kız kardeşiyle evlenir. Daha ileride göreceğimiz gibi, Bamberger'in bir diğer oğlu olan Ludwig, 1868'de Banque de Paris et des Pays-Bas'ın, 1870'te Deutsche Bank'ın, 1871'de Reichsbank'ın kurucularından biri olacaktır. Raphael Bischoffsheim'in bir başka kızı, Clara, Anvers'teki Crédit mobilier'in kurucularından biri olan Louis Cahen ile evlenir. Gerson Bleichröder, 1839'da yardımcısı olacağı babasının tavsiyesi üzerine, Breslau'dan bir bankacının kızı

ile evlenir.

1840'ta Rothschild, Yahudi ve Yahudi olmayan bütün bankaların önüne geçer. Nathan'dan sonra oğlu Lionel, 1836'da Britanya hazinesinin bütün emisyonlarını neredeyse tekeline alır. Bunlardan bazıları, siyasi amaçlıdır: 1847'de İrlanda'daki açlıkla mücadele etmek için; 1856'da Kırım Savaşı'nı finanse etmek için.

The City artık Avrupa'nın en zenginlerini cezbedip, bunları Amerika, Endonezya, Nijerya, Kenya ve Afrika'nın güneyine yatırım yapmaya itmektedir. Britanya endüstrisi ile ilgilenen sadece Yahudi bankaları değilse de, demiryolları, demir çelik sanayii, maden ve daha sonra petrol sanayii için Yahudi bankaları başkalarına kıyasla daha çok finansman bulur. Yahudi bankaları bu şekilde İsveç'te çelik fabrikasına, Amerika Birleşik Devletleri'nde demiryollarına, Afrika'nın güneyinde ve Latin Amerika'da maden şirketlerine borç verir. Baron de Hirsch, Türk hükümetinden imtiyaz elde ederek İstanbul'u Avrupa'ya bağlayan Orient Express demiryolu hattının finansmanını düzenler, bakır ve şeker sanayi şirketleri kurar. Speyer Bankası Türkiye'nin sanayileşmesini, Rothschild ise Mısır'ın sanayileşmesini finanse eder. Aslen Bağdatlı olan ve 1832'de Bombay'a yerleşen (Cochin Yahudilerini Yahudi kabul etmeyi hâlâ reddeden) David Sassoon, Londra'daki Yahudi bankalarının da işbirliğiyle, Hindistan Genel Valisi'nin bütçesini finanse eder. Sassoonlar daha sonra Ezralar, (Hong Kong'da bugün hâlâ Peninsula Hotel ile State Line'in sahipleri olan) Kadoorieler ve Haroonlar ile birlikte, kısa zamanda olağanüstü bir Yahudi tüccarlar cemaatinin oluşacağı Hong Kong'a ve Şanghay'a yerleşeceklerdir.

1850'den sonra, Hıristiyan bankaları, devletlere verilen borçların kontrolünü ele geçirir. 1839'da kurulan Baring; Rus kraliyet ailesinin, Güney Amerika hükümetlerinin ve Kuzey Amerika altyapılarının gedikli finansçısı haline gelir. Hatta 1857'de, söz konusu Britanya bankaları, Amerikan demiryolları hisselerinin yarısını elinde tutar. Ancak bu, felaketleri olur. Demiryolları ile birlikte birçok banka iflas ederek etkileri Avrupa'ya da ulaşan ciddi bir kriz yaratır. Daha ihtiyatlı davranan ve riskli pazarlara daha az giren Yahudi bankaları, Avrupa genelinde sahip oldukları ağları devreye sokarak krizin çözümünde belirleyici rol oynar. Mesela Sarah Warburg, iflas halindeki Hamburg şehrine altı ay için %6 faizle borç bulur. Viyana'daki ikrazatçı, borcu vermeden önce Avusturya Dışişleri Bakanlığı'nın açık onayını isteyen ve elde eden, Sarah Warburg'un damadı Paul Schiff'tir.¹⁸ Felakete teğet geçilmiştir...

Sarah'nın iki oğlundan biri olan ve o sırada annesiyle birlikte aile bankasını yöneten Siegmund Warburg, aşağı yukarı 3000 yıldan bu yana herhangi bir Yahudi'nin sarf etmiş olabileceği şu cümleyi telaffuz eder: "Warburglar'ın şansı hep şu olmuştur: Tam çok zengin olacaklarken, her defasında onları tekrar fakir düşüren ve her şeye sıfırdan başlamaya iten bir şey meydana gelmiştir."¹⁸

1843'te Samuel Bleichröder, Paris'teki James de Rothschild'e, *prokuranın* –imza– bundan böyle oğlu Gerson'un elinde olduğunu haber verir: "Gerson'un dürüstlüğü ve pek değerli menfaatlerinize hizmet etmedeki faaliyeti ve hevesi dolayısıyla bu karara vardım."⁴⁰⁴ Gerson 1847'de babasının ortağı, 1855'te ise babasının ölümü üzerine bankanın yöneticisi olur. Bankayı önceleri erkek kardeşi Julius ile yönetirse de, Julius daha sonra kendi bankasını kurmak üzere aile kuruluşundan ayrılır.

Gerson, Rothschildler ve Avrupa çapında bir şirket haline gelmiş olan ve 1840'ta olağanüstü enerjiye sahip Abraham ve Simon Oppenheim kardeşler tarafından yönetilen Salomon Oppenheimer ve Oğulları Şirketi ile olan ilişkileri, babasından da istikrarlı bir şekilde devam ettirir. Oppenheim kardeşlerin veciz sözü aktarılmaya değer: "Sahip olduğunuz bir inciye, bu inciye isteyen birine satmak ticaret değildir. Fakat sahip olmadığınız bir inciye, bu inciye istemeyen birine satmak, ticaret işte budur!"¹⁸

Bu bankalar, salt aile bankaları olma özelliğini yavaş yavaş yitirir. Bir işte üç nesilden öte aile devamlılığını sağlamak güçtür. Kurucu kişinin torunları genellikle "kutsal ateş" denen şeyi kaybederek kendilerini sanata kaptırırlar. Yahudilerin menfaatleri, olağanüstü bir gelecek vaat eden kuruluşlar kurmak üzere Hıristiyanların menfaatleri ile birleşmeye başlar.

İlk füzyon: 1848'de Köln'de kurulan Schaafhausenscher Bankverein, 1853'te Abraham Oppenheim'in bankası ile birleşerek Darmstädter Bank olur. Bir büyük isim yok olurken, bir diğeri doğar.

1860'da Gerson Bleichröder, Hıristiyan bankacılar Hansemannlar ile ortaklık kurarak Prusya Kralı'nın İtalya'daki Fransız-Avusturya Savaşı sırasında ilan edilen seferberliği finanse edebilmek için ödünç aldığı 30.000.000 *thaleri* toparlayan bir banka sendikası olan Prusya Konsorsiyumu'nu kurar.

İkinci füzyon: Ludwig Bamberger, Mainz'da Bischoffsheim-Goldschmidt ile çalıştıktan sonra, 1863'te Amsterdam'da Hollanda Kredi ve Kalkınma Bankası'nı kurar. 1866'da Almanya'ya dönerek 1870'te, Hermann Karkuser ve Aldebert Dalbruck ile birlikte, bugün dünyanın bir numaralı bankalarından biri olan Deutsche Bank'ı kurar.¹⁵⁵ Daha sonra Paris'e giderek 27 Ocak 1872'de kendisine ait Hollanda Bankası'nı, 1869'da Paris'te Henri Cernuschi tarafından kurulan Paris Bankası ile birleştirir. Bu, uzun süre en önemli Fransız iş bankalarından biri olacak olan Banque de Paris et des Pays-Bas'nın doğuşudur.

Üçüncü füzyon: 1871'de Eugen Gutmann, birçok yerel bankayı birleştirerek Dresdner Bank'ı kurar. Kurucusu Yahudi olsa da, sermaye Yahudi kökenli değildir.

Bu büyük bankaların yanı sıra, Almanya'da artık iki binden fazla küçük banka bulunmaktadır. Bunlardan en az üç yüzü, Yahudi bankalarıdır. Bu bankaların önem ve nüfuzları, mevduat kabul etmedikleri ve şube açmadıkları halde artmaya devam eder. Bunlardan biri olan Warburg Bankası, Almanya'nın kuzeyindeki en nüfuzlu banka olma yolunda ilerlemektedir.

Aile ağları daha da sıkılaşır. 1862'de Sarah'nın oğlu Siegmund Warburg, Jitomirli Yahudi Rus bir bankacının kızı olan Theophilie Rosenberg ile evlenir. Gelinin Günzburg ailesi mensubu annesi, Kiev ve St. Petersburglu bankacı bir aileden gelmektedir. Theophilie'nin kız kardeşlerinden biri, Odessa'da kendi ismini taşıyan bankanın kurucusu Leon Aschkenazi ile evlenir. Bir başka kız kardeş, Berlin'de Bischoffsheim-Goldschmidt Bankası'nın ortağı olan Baron Joseph von Hirsch-Gereuth ile evlenir. Bu ailelerde âdet olduğu üzere, çeyizün üçte ikisi banka sermayesine dahil edilir. 1864'te, Siegmund Warburg'un erkek kardeşi Moritz, Könlü bankacı Abraham'ın kızı Charlotte Oppenheim ile evlenir.

Londra'da Lionel de Rothschild, Paris'te Pereire, St. Petersburg'da Günzburg, Varşova'da Kronenberg, Londra'da Stern Bros, Brüksel'de Bischoffsheim-Goldschmidt, Berlin'de Bleichröder, Hamburg'da Warburg ve Behrens Söhne und Lieben, hep beraber, Avrupa'dan Amerika Birleşik Devletleri'ne, Çin'den Peru'ya kadar, devletlerin kefil olduğu şirketlerin kamu borçlanmalarını finanse eder.

Fransa'da Yahudi iş bankaları –Fould, Pereire, Dreyfus, Lazard, Rothschild, Milhaud, Haas, Bamberger (Bamberger, İstanbul kökenli başka Yahudi bankacılarla ortaklık: Kont de Camondo ile Baron Leonino)– dış ticaret ve bütçe açığını finanse eder, 1863'ten itibaren Crédit Lyonnais etrafında gelişen mevduat bankalarından uzak durur. 1865'te, Paris'teki bankaların yöneticilerinden ellisi Yahudi'dir. 1872'de, 440 mali kuruluş patronunun 95'i Yahudi'dir. Bu, onların zirve noktasıdır.

1870'ten sonra Yahudi bankalarının Avrupa'daki rolü; birçok acente, binlerce mevduat hesabı ve çeşitli sanayi katılımlarıyla artık sermaye piyasasına hâkim olan önemli Protestan ve Katolik bankalarına kıyasla azalır. Yahudiler, devlet danışmanları olarak nüfuzlarını muhafaza ederler. 1871'de Paris'te, Rothschildler, savaşta mağlup olan Fransa'nın Prusya'ya olan savaş tazminat tutarını ödeyebilmesi için aldığı borçları organize eder. 1875'te Londra'da, Lionel de Rothschild Britanya hükümetine, yapımı henüz tamamlanan Süveyş Kanalı hisselerinin alımı için gerekli olan sermayeyi sağlama olanağı bulur. Yahudi bankacılar artık daha egzotik projelere de yatırım yapmaktadır. Rothschildler, Amerika Birleşik Devletleri'nde demiryolları, Rus antisemitizmi karşısındaki tereddütlerine rağmen Bakû'de petrol işine girerler. Baron de Hirsch ise, Osmanlı İmparatorluğu'nda şeker ve bakıra yatırım yapar.

Yahudi bankaları sadece Almanya'da, ülkenin ilk iş bankaları olan Warburg ve Bleichröder ekseninde mutlak güce sahiptir.

Sarah Warburg 1885'te, Sarah'nın büyük oğlu Siegmund ise 1889'da ölünce, küçük oğul Moritz 51 yaşında, beş oğul (Abraham, Max, Felix, Paul ve Fritz) ve iki kızıyla (Olga ve Louisa) birlikte, kendini bankanın yönetiminde bulur. Beş erkek kardeşin kaderi, yüzyıl sonundaki Yahudi mali geleneklerinin gelişimini simgeler. Beş erkek kardeşten dördü tarihe geçecektir.¹⁸

Ağabey Abraham; Hıristiyan bir kadınla evlenerek ailede büyük bir skandala neden olacak,⁴³⁶ bütün zamanların en büyük sanat tarihçilerinden biri haline gelecektir.¹⁷⁰ Bugün Londra'da ismini taşıyan meşhur enstitüyü kuracaktır. Max, Felix ve Paul, Almanya ve Amerika Birleşik Devletleri'nde olağanüstü siyasi ve mali üne sahip olacaklardır. Fritz, ailenin özellikle Rusya ve Filistin göçmenleri yararına yaptığı önemli hayırseverlik faaliyetlerini yürütecektir.

1891'de, Floransa'ya İtalyan sanatı eğitimi görmeye giden Abraham'ın yerine babasına destek olan Max'a ilk uyarı gelir. Amcası Siegmund'un ailesine ait bir Rus bankası olan St. Petersburglu Günzburglar'ın bankası, kuzey Sibiry'a'daki Lena madenlerinde MM. Warburg'dan borç aldıkları 7.000.000 markı batırır.¹⁸ Günzburg bankası borç vadelerine riayet edemez. Siegmund'un kızlarından biri, yani Max'ın kuzini Rosa, ertesi yıl haziran ayında iki yıldır nişanlı olduğu Baron Alexandre de Günzburg ile evlenecektir. Müstakbel damadın bankasının iflas etmesine göz yummak söz konusu değildir! Moritz Warburg, Günzburg'un borçlarının tamamına kefil olur, bütün poliçelerini

iskonto eder. Günzburg Bankası dirilir. 1894'te, baron ve yeni eşi Rosa, bütün alacaklılarına olan borçlarını, St. Petersburg'daki özel konaklarında verdikleri debdebeli bir akşam yemeğinde ödeyeceklerdir. Bütün davetliler, alacaklarına karşılık tabaklarına yerleştirilmiş altın paralar ile bu paraları saydıktan sonra yerleştirmek üzere sandalyelerine konmuş ipek çantalar bulacaklardır. Banka kurtarılmıştır... Ancak daha ileride göreceğimiz üzere, banka kapatılmasından ve Günzburglar'ın beş parasız ülkeden sınır dışı edilmelerinden biraz önce kurtarılmıştır.¹⁸

Moritz Warburg'un diğer iki oğlu Paul ile Felix'in birbiri içine geçmiş kaderleri, Amerika'da birbirinden ayrılır. 1894'te Felix, Alman bir göçmen olan Jacob Schiff'in kızı Frieda ile karşılaşır. Daha ileride göreceğimiz gibi Jacob Schiff o sırada Kuhn Loeb Bankası'nın başkanı, New York'un en ünlü Yahudi bankacısı ve Amerika'nın en zengin adamlarından biridir. Felix ile Friede ilk bakışta birbirlerine âşık olurlar. Hiç olmazsa bir kez olsun evlilik görücü usulü gerçekleşmez. Felix Frieda ile evlenerek New York'a gidecek, kayınpederi için çalışacaktır. Mart 1895'te yapılan tören; bütün Hamburg⁵⁴ ve birkaç Avrupalı bankacı için, Max'ın dostu Albert Ballin tarafından yeni kurulan deniz ulaşım şirketi Hapag'a ait bir gemiyle Atlantik'i geçmek için bir fırsat olur. Kardeşinin sağdıçı olan Paul, Frieda'nın genç yaştaki teyzesi Nina Loeb'e âşık olur. Yeni bir düğün yapılır. Paul bu şekilde kendi erkek kardeşinin amcası olur, erkek kardeşi gibi New York'a yerleşir ve Kuhn Loeb'te ortak olur. XVI. yüzyılda Del Banco adı altında İtalya'dan gelen ve hâlâ faaliyette olan en eski Yahudi bankacı ailesi, Warburg adı altında servetin ilk saflarında yer alarak¹⁸ Amerika'ya yerleşir.

Max, babası 1898'de emekli olduktan sonra eski ticarethaneyi işletmek üzere Almanya'da kalır. Max, sömürge macerasını teşvik etmek ve Yahudi düşmanı çardan uzaklaştırmak istediği Alman yöneticilerine son derece bağlıdır. Britanya vatandaşı olan Yahudi Rus mühendis Chaim Weizmann – ileride tekrar bahsi geçecek–, daha sonra Max'ın acımasız bir portresini çizecekse de, bu tasvir zamanın bütün Yahudi finansçıları için geçerlidir: “Kendisi Alman'dan daha Alman, dalkavuk, aşırı vatansever, Almanya'nın efendilerinin amaç ve projelerini önceden tahmin etme derdinde tipik bir maiyet Yahudisi idi.”⁴⁴³

1901'de Frankfurt'ta, Wilhelm Carl von Rothschild'in vâris bırakmadan ölmesi üzerine, Rothschildler'in ana ticarethanesi kapanır. Ana ticarethaneyi bir yabancıya emanet etmek söz konusu değildir. Rothschildler Almanya'yı terk ederler. Yapılan yatırımların hedefi belirsiz, ayarı kötü bir hale gelir. 1911'de Rothschildler, Bakû petrol kuyularındaki hisselerini Royal Dutch Shell'e satacak kadar düşerler. Üstelik aldıkları bu kararı, çarlık rejimini boykot etme amacıyla açıklama imkânı dahi yoktur.

Almanya'da bile bu bankaların şanı ve rolü azalır. Alman Yahudilerinin ülke için daima zenginlik yaratan ekonomik gücü, artık üç adam etrafında toplanmıştır: Max Warburg –banka sahibi–, Albert Ballin⁸¹ –çağın stratejik sektörü olan deniz silahlanmasıyla ilgili endüstriyi elinde tutar– ve Walther Rathenau –babası tarafından kurulan AEG sayesinde enerjinin efendisi haline gelir–. Üçü de, antisemitizmine rağmen Kayzer'e yakındır. Ancak birbirlerine daha da yakındırlar. Almanya'da çekilen ilk özel telefon hattı, Max ile Albert'ın bürolarını birbirine bağlar. MM. Warburg;

Avusturya'da Kreditanstalt ile, Amerika Birleşik Devletleri'nde Kuhn Loeb ile, İskandinavya ve Almanya'da Siemens-Schukertwerke, Deutsche Bank, Disconto-Gesellschaft ve Deutsche Orientbank ile işlemler gerçekleştirir. Jacob Schiff tarafından yönetilen bir Alman-İngiliz-Fransız-Amerikan grubuyla birlikte Çin demiryollarını finanse ederler. Walther Rathenau ise siyasete atılır.

Yahudi bankalarının XIX. yüzyıl Avrupa siyaseti üzerindeki etkisi

Devletlere borç veren bu bankacılar, selefleri hakkında 1000 yıldır yapılan hep aynı eleştirilerin hedefi olur: Başka kimse, kendilerinden çok başkaları için zenginlik yaratan bu tip hizmetler vermek istemediğinden kendilerine başvurulmuş olduğu gerçeği unutulmuş basın ve rakipleri, hükümetlerin Yahudilerin yozlaşmış kuklalarından ibaret olduğunu söyler. Yahudiler, verdikleri hizmetlere karşılık aşırı paralar alan, Avrupa'nın efendileri olarak tanıtılır. Şüphesiz Avrupalı birkaç Yahudi bankacı, ülkelerinin en büyük servetleri arasında yer alır. Fakat Rothschildler, Britanya'nın en büyük yüzüncü servetine yaklaşamaz; imparatorun kendisinden bile daha zengin olan Fred Krupp, zamanının en zengin Almanı'dır; Fransa'da hiçbir Yahudi, Mornylerin veya Hottinguerlerin servetine yaklaşamaz. Yahudiler, maddi açıdan çok kültürel bir elit oluşturur. İşaretleri gözlemlemekten oluşan bu meslek sanki insanı, entelektüel spekülasyonu sofistike şekilde kullanmaya hazır hale getirmektedir. Para dolaşmalıdır. Para, Yahudiler için bir çalışma aracı olup, tek başına bir amaç değildir. Binlerce yıllık zulümden ders çıkaran bankacılar, nerede olurlarsa olsunlar fazla göze batacak taltif ve unvanları reddederler. Verdikleri hizmet ve borçlar için kendilerine kızılabilceğini bilirler. Bu şekilde, etikete büyük önem vererek kendi aralarında yaşarlar. Tek takıntıları, çocukların eğitimidir. Bazıları kır evi sahibidir. Hizmetlileri genellikle Yahudi olan kır evlerinde mücevherler, gümüşler, tablolar ve mobilyalar bulunur. Bazı kadınların salonu vardır: Paris'te Clara Bischoffsheim, Achille Fould'un karısı Henriette Goldschmidt, Halévyler ve Madam Straus; Londra'da Rothschildler; Viyana'da, "hoş görülen" zengin bir bankacı ile evli Berlin kökenli Barones Fanny von Arnstein'in, parlak ve yüksek sosyete bir salonu vardır; Berlin'de Henriette Herz, Kant ve Humboldt'u ağırlar. Bazı bankacılar, zeki ve ileri görüşlü büyük koleksiyoncular, hatta bazen hali vakti yerinde tablo tüccarlarıdır. Ezelden beri var olan simsarlık mesleğinin yeni biçimi. Çocuklarının çoğu, parayla ilgili mesleklerden kaçmak isteyecek, bir fırsatını buldukları an, genellikle ailelerinin onayıyla, sanatla ilgili mesleklere gireceklerdir. Heine, Mendelssohn ve Offenbach, bunların ilk örnekleridir.

Daha ileride de göreceğimiz gibi, Prusya'da Bleichröderler'den biri ve Fransa'da çok kısa bir süre için iki Pereire dışında, hiçbir Yahudi bankacı herhangi bir Avrupa ülkesinde gerçekten siyasi nüfuza sahip değildir. Tasarrufları toplamak, devleti ve yan iş olarak sanayiye, limanları, yolları ve deniz silahlanmasını finanse etmekle görevli Yahudi bankacılar, buldukları ülkelerin dış politikasına riayet ederler. Yüklü miktarlarda borç vermeyi kabul etmeden önce daima diplomatlarının *nihil obstat*⁴¹ alırlar. Her ne kadar dışişleri bakanları onlara danışır, onları genellikle gayriresmi haberciler olarak bir ihtimal merkez bankalarına karşı, hatta elçilerinin yerine kullansalar da, her ne kadar Yahudiler Avrupa'daki birçok devletin bütçe dengesinin sağlıklı olması için vazgeçilmez olsalar da, aslında Yahudilerin gücü daha çok hayali olup, iktidara tartışmasız itaat

etmeleri gerekir.²³¹

Bazıları siyasete atılır. Michel Goudchaux İkinci Cumhuriyet sırasında maliye bakanı, Achille Fould ise İkinci İmparatorluk sırasında maliye bakanıdır. Beş parasız Londra'ya göç eden Könlü küçük bir bankacının oğlu olan Sir Ernest Cassel; Bischoffsheim Bankası'nın müdürü, Kuhn Loeb ve MM. Rothschild'in Londra'daki temsilcisi olarak atanır, yarış atlarına olan düşkünlüğünü paylaştığı Galler Prensi'nin dostu ve danışmanı olur. Belçika'da Bischoffsheimlar'dan biri bakanlık yapar. Deutsche Bank ile Banque de Paris et des Pays-Bas'nın kurucusu Ludwig Bamberger; 1870'te Reichstag milletvekili olur, merkez bankası Reichsbank'ın doğmasını sağlayacak olan mevzuata ilham verir. 1907'de Luigi Luzzato; İtalya'da önce maliye bakanı, daha sonra başbakan olur. Sanayici Emil Rathenau'nun oğlu Walther Rathenau, siyasi kariyer yapmaya başlar.

Sadece bir bankacı –belki de aralarında en dikkat çekmeyi–, XIX. yüzyılda Avrupa'da gerçek bir siyasi rol oynar: Baron Carl Meyer de Rothschild'in, o sırada “Berlin'de iyi bir bankacı” aramakta olan Bismarck'a 1865'te takdim ettiği Gerson Bleichröder.⁴⁰⁴ Bleichröder şüphesiz iyi bir bankacıdır. Rothschildler'in bütün müşterileri, Alman başkentine geldikleri vakit işlerini, Behrenstrasse üzerinde, imparatorun şatosundan birkaç dakika uzaklıkta, gelecekte Bismarck'ın konutunun bulunacağı Wilhelmstrasse'nin karşısında yer alan Bleichröder'in yerinde hallederler. Sanayici Henkel, müzisyen Richard Wagner ve müstakbel eşi Cosima von Bülow gibi namlı Yahudi düşmanlarının bile, Bleichröder'de hesabı bulunur. Bu şekilde Bismarck'ın şahsi finansçısı haline gelen Gerson, şansölyeyi ticari korumacılığa bir son vermeye teşvik eder. 1866'daki Avusturya-Prusya Savaşı ile 1870'teki Fransa-Prusya Savaşı için, Prusya Parlamentosu tarafından reddedilen krediyi, Bismarck'a Gerson verir. Bismarck, savaşlarını Yahudi bir bankacıya finanse ettiren son başbakandır. Gerson, Rothschildler ile olan ilişkileri sayesinde, şansölyeye, Disraeli ile gizli iletişim kurma imkânı sağlar. 1871'de baron unvanı alan Gerson, Fouldlar ile birlikte, Fransa ve Almanya arasında barış şartlarını müzakere eder. Gerson'u daima aşırı bir gizlilikle kullanan Bismarck, bu konuda bakanlarından birine şöyle yazar: “Her şeyden önce Bleichröder'in Paris'e gitmesi, Yahudi meslektaşlarıyla görüşmesi ve bankacılarla bu konuyu [5.000.000.000 franklık savaş tazminatını] konuşması gerek.”²⁰⁹ Ancak bu andan itibaren Bismarck'ın üstü kapalı antisemitizmi, Yahudilerin sahip olduğu farz edilen nüfuzu karşısında paranoyak bir korkuya dönüşür. Bleichröder, bu korkunun ilk hedefi olur. O artık “günlük ekmeğini alın teriyle kazanmak yerine borsadan servet kazanmış” bir casus ve fesatçı, ipleri elinde tutan, gizli güce sahip bir ahlak bozucudur.²⁰⁹ Yine asalaklık etmekle, yani başkalarına hiçbir şey kazandırmadan, hiçbir şey vermeden almakla suçlanırlar. Bu, Yahudilerin, özellikle savunmasız durumdaki yabancılar olarak öteden beri karşılaştıkları bir suçlamadır.

Yahudi faaliyetleri ile gittikçe daha çok ilgilenen Bleichröder, bir yandan şansölyeye danışmanlık yaparken, öte yandan Almanya, Romanya ve Rusya cemaatleri lehine müdahale etmeye devam eder. Bismarck, Bleichröder'e borçlu olduğu şeyleri hiçbir zaman kabul etmeyecektir. Haturalarında adını dahi anmayacaktır. Bankacının biyografisini yazan biri şöyle yazar: “Acaba [Bleichröder] hayatına yön veren bu başarı ve küçümsenme karışımının, Almanlar ve Yahudiler arasındaki içten içe

yoğlaşmış ilişkilerin bir yansıması olduğunu anlamış mıydı?”⁴⁰⁴ Verdikleri hizmetler ne kadar kapsamlıysa kendilerinden o kadar çok nefret edilen, IX. yüzyılda Bağdat’ta, XII. yüzyılda Londra’da, XIII. yüzyılda Córdoba’da, XV. yüzyılda Sevilla’da ve XVIII. yüzyılda Frankfurt’ta yaşamış saray tedarikçileri de şüphesiz aynı şeyleri hissetmiştir.

Gerson Bleichröder Şubat 1893’te öldükten sonra, çocukları din değiştirir, banka zar zor yoluna devam eder. Banka; Rothschildler ve Mendelssohnlara ile birlikte, yeni Alman *Weltpolitikini* finanse etme amaçlı çeşitli hükümet borçlanmalarına katılır. Banka, Rumen, İtalyan ve Meksika finans piyasalarındaki hâkim pozisyonunu korursa da, artık olayların merkezinde değildir. Nitekim 1913’te, Amerikan demiryollarını, özellikle de Illinois Central Rock Railroads’u finanse etmek için Avrupa’da borç para toplama söz konusu olduğunda, Kuhn Loeb ve Max Warburg, Gerson Bleichröder’in çocuklarını hatırlamazlar. Max, babalarının hatırına, çocuklarının da bu işe hiç olmazsa sembolik olarak ortak edilmeleri konusunda ısrar eder. Daha ileride göreceğimiz gibi Max kısa sürede, Gerson Bleichröder’in siyasi rolünü üstlenecektir. Ve bu sefer ön safta yer alacaktır.

2. Üç fantezi

Yahudiler mütevazı insanlarla iş yapan zoraki ikrazatçılar olmaktan çıktıklarında ve Yahudilerin çok büyük çoğunluğu hâlâ fakir ve dağılık halde yaşarken, az sayıdaki Yahudi sanayici ve bankacı, Avrupa’nın mali ve iktisadi devriminde hatırı sayılır, gözle görünür, hatta göz kamaştırıcı bir yer tutar. Böylece Yahudilik ve para; o yüzyılda yaşamış insanların zihninde, bir sonraki yüzyılda felaketlere yol açacak üç yeni fantezi ile karışır.

Birinci fantezi: Saint-Simon’dan Enfantin’e

Hahamların iradesinden kurtulan, çağdaşlık tutkunu Yahudi burjuva gençlik, yeni önder düşünürler aramaktadır. Yahudi burjuva gençlik önceleri, yasak konuları tartışmak isteyenleri bir araya getirmek için icat edilmiş masonluğa heves ederse de, bu heves kısa süreli olur. Her ne kadar Rothschildler İskoç ayinlerinde etkili, Adolphe Crémieux 1860’ların sonunda Fransa’daki mason yetkililerden biri, aynı zamanda da Grand Orient’in büyük ustası olursa da, Yahudi mason azdır. Aile ağları Yahudilere yeter.

Fransa’da garip bir şahsiyet, ilerleme ideolojisi ve evrenselliğiyle birçok Yahudi’yi kendisine çeker: Kont Henri de Saint-Simon, tarihçi yazarın yeğenin oğlu. 1760’ta doğan, Amerika’da çarpışan, Fransız İhtilali sonrasında iflas eden Saint-Simon, miras ve faizle borç vermenin ortadan kaldırılması, çalışmanın bilimsel olarak düzenlenmesi ve sanayinin geliştirilmesi yoluyla evrensel bir dini, “yeni Hıristiyanlık”ı³⁵³ yüceltir. 1820’de, imparatorluk savaşları ile yıkılmış Avrupa’da, o sırada müthiş dalga geçilen imar çalışmaları ve yine o sırada kesinlikle karşı çıkılan ucuz krediyi ilk savunanlardandır. Hatta cesur finans ile cömert bankacılığı, yeni dininin ana odakları olarak belirler. Saint-Simon, Auguste Comte ve Léon Walras’a ilham kaynağı olacaktır. Genç Fransız Yahudiler, iyiliğe hizmet eden zenginliği, Talmud’un bu eski formülünü reddetmeksizin asimile olmanın bir yolu

olarak gördükleri bu doktrinin cazibesine kapılırlar. Parisli bir bankacının oğlu olan Léon Halévy, Saint-Simon'un sekreteri olur. Bordeaux'lu bir bankacının oğlu olan Olinde Rodrigues ise, Saint-Simon'un hamisi olur. Usta 1825'te öldükten sonra, Rodrigues, Saint-Simon'un en önemli müridi Prosper Enfantin ile birlikte, *Le Producteur* adında bir dergi çıkartır. Enfantin, akli dengesizlik sınırında bir eksantriktir. Başka iki mürit, yine Fransa'nın güneybatısından gelen ve önceleri Fouldlar'ın yanında çalışan Pereire kardeşler, Saint-Simon'un projelerini hayata geçirmek için harekete geçerler. Emile Pereire şöyle diyecektir: "Muazzam programlar yazmak yetmez. Fikrimi, toprağa da kazımak istiyorum." Pereire kardeşler, sanayi gelişimin dini ve sosyal farklılıkları sileceği yeni dünyanın kurucuları olmayı hayal etmektedir. Birinci aşamada başarılı olurlarsa da, ikinci aşama yüzünden mahvolacaklardır.

1832'de, beş paraları olmayan Pereire kardeşler, ilk olarak Paris-Saint-Germain-en-Laye demiryolu hattı projesi ile bir tasarruf sandığı planı sunarlar. Bu işte yalnız değillerdir: Fould-Oppenheim Bankası, Paris-Meudon-Sèvres-Versailles demiryolu şirketini kurar. 1844'te Pereireler, ilk işçi emeklileri sandığını kurar, köleliğin kaldırılması için mücadele ederler. O sırada iktidarda olan III. Napoléon, onlara bütün kapıları açar. 1855'te, Rothschildler'in finanse ettiği bir demiryolu imtiyazı elde ederler – Rothschildler, Pereireler'i hâlâ desteklerse de, bunu isteksizce, imparatorun emriyle yaparlar. 1857'de, Fransa'nın güneybatısındaki bütün hatları, PLM (Paris-Lyon-Méditerranée) kısaltması altında birleştirir, İspanya ve Tunus'ta demiryolu ağı yapımına katılırlar. Bu büyüme çılgınlığı içerisinde, Haussmann'ın Paris'teki imar çalışmalarını ve Fransa'ya yeniden büyük bir deniz gücü olma imkânı sağlaması düşünülen Transatlantik Şirketi'nin kuruluşunu da finanse ederler.

Yenilgileri bankadan kaynaklanır. III. Napoléon, borsadaki kuruluşların muhalefetine rağmen, Pereireler'in, yeni girişimcilere düşük faizle kredi verebilmek için 1852'de Société générale de crédit mobilier'yi kurmalarına izin verir. Siyasi başarı elde edilirse de, aşırı yüklü işletim masrafları yüzünden mali başarı elde edilemez. 1861'de –İngiltere ile, Pereireler'in III. Napoléon'a esinlediği serbest ticaret antlaşmasının imzalandığı yıl–, Rothschildler ve Achille Fould –1861'de yeniden maliye bakanı atanan bankacı–, iki kardeşten kurtulmaya karar verir. 1863'te Fould; Pereireler'in, Savoie Fransa'ya dahil olduktan sonra satın aldıkları Savoie Bankası'nı, Fransa Bankası'nın bir rakibi haline getirmek suretiyle, Crédit mobilier'nin kredi portföyünü reeskont etmelerine ve bilançosunu dengelemelerine izin vermez. Bu şekilde Pereireler'in bankasının maddi kaynağı kalmaz. 1867'de –Marsilya'daki gayrimenkul işlemleri nedeniyle zor duruma düşen– banka, ancak Pereire kardeşlerin istifasına karşılık Fransa Bankası tarafından kurtarılır. Crédit mobilier daha sonra Crédit mobilier français ile, ardından Banque de l'Union parisienne ve BNCI ile, en sonunda da BNP ile birleşir.

Pereireler, ölene kadar fikirlerini ve projelerini savunmaya devam ederler. 1880'de, son Saint-Simoncu Isaac Pereire; Papa XIII. Leo'ya, sosyal ilerlemeyle ilgili ilk papalık bildirisi olan *Rerum novarum*'u esinleyecektir.

İkinci fantezi: Marx'tan Drumont'a

Yahudi, para ve devlet gücü arasındaki alışımın sonu, şimdi de Yahudi, para ve kapitalist sömürü alışımı... Yahudi doktrini cemaatleri dünyaya yararlı olmaya iterken, Yahudiler yok etmek istemekle suçlanır. Nasıl iflasa karşı tek çare Pereireler'i yok etmek idiyse, burada da sömürüye karşı tek çarenin Yahudiliği yok etmek olduğu düşünülür. Yahudiliğin yok olmasıyla, kapitalizmin de yok olacağı farz edilir. Kapitalizm ile Yahudilik arasındaki bu bağ, birini ötekiyle yok etme fikri, hahamlar ve Yahudi tüccarlardan oluşan bir ailede doğan (babası Hirschel Ha-Levi, annesi Henrietta Pressburg Hirschel'dir), altı yaşında Protestanlığa geçen genç bir filozofun tezidir. 1844'te, kendisine dünya çapında ün kazandıracak *Manifesto*'nun yayımlanmasından dört yıl önce, Karl Marx –sözün geçeni adam o olduğundan–, bir önceki yıl Yahudilere özgürleşebilmek için asilime olmalarını tavsiye eden Bruno Bauer'e cevaben, *Yahudi Sorunu Üzerine*'yi yayımlar.

Marx'a göre Yahudi, kapitalizmin matrisidir. Bu yüzden Yahudi'yi asimile etmek, statüsünde herhangi bir değişiklik yaratmaz. Yahudi, ancak kapitalizm ile Yahudiliğin aynı anda yok olmasıyla özgürleşebilir. Çağdaş ekonomik antisemitizmin istemediği kaynaklarından biri olan bu korkunç metinde şunları okumak mümkündür:²⁷⁰ “Yahudi'nin sırrını dininde aramayalım, fakat dinin sırrını gerçek Yahudi'de arayalım. Yahudiliğin dindışı temeli nedir? Pratik ihtiyaç, kişisel yararlılık. Yahudi'nin dindışı kültü nedir? Ticaret. Dindışı tanrısı ne? Para. [...] Yahudi'nin hayali milliyeti; bir tüccarın, paralı adamın milliyetidir. Yahudilik, ancak burjuva toplumunun mükemmelleşmesiyle zirveye ulaşabilir. Oysa burjuva toplum, ancak Hıristiyan dünyasında mükemmelliğe ulaşabilir [...]. Hıristiyanlık; Yahudilikten çıkmış, sonuçta Yahudiliğe dönmüştür. [...] Sadece Tevrat ile Talmud'da değil, bugünkü toplumda da günümüz Yahudisi'nin özünü buluyoruz. [...] Para, İsrail'in kıskanç tanrısıdır; bu tanrı karşısında başka hiçbir tanrı var olamaz.” Marx, 30 yıl sonra uzun uzadıya tartışacağı sermaye teorisine de değinir: “Para, insanın bütün tanrılarını küçülterek bunları mala dönüştürür. Para, her şeyin genel ve kendiliğinden oluşmuş değeridir.”²⁷⁰

Marx daha sonra “özgürleşme” kelimesi ile oynayarak Yahudilerin özgürleşmesinin, toplumun Yahudilikten kurtulması anlamına geldiğini kanıtlamaya çalışır: “Yahudi'nin, Hıristiyan'ın, dindar adamın siyasi planda özgürleşmesi, tek kelimeyle, devletin Yahudilik, Hıristiyanlık, genel olarak din karşısında özgürleşmesidir.”²⁷⁰ Bir başka deyişle, Yahudileri –ve onlarla birlikte bütün inananları– özgürleştirmek için, bütün dinleri ve bu dinlerin oluşturduğu kapitalizmi yok etmek gerekir.

Marx bu korkunç metinde, Yahudilik ile paranın birbirinden ayrılamaz olduğunu, birini yok etmeden diğersinin yok edilemeyeceğini, işçinin özel mülkiyete karşı, devrim yoluyla hem Tanrı'dan hem de sermayeden kurtulabileceğini anlatır. Kısaca işçi giriştiği mücadeleyle “kendi kendini özgürleştirebilir.”

Antikapitalizm ile antijudaizm böylelikle birbirine karışır. Marx'tan sonra pek çok kişi bu karmaşadan beslenecektir. Nitekim Marx için Yahudiliğin ortadan kalkmasını sağlayacak olan kapitalizmin ortadan kalması ise, başkaları için²⁷⁸ bunun tersi de geçerli olacaktır: Yahudiliği –bu kişiler için bu, Yahudiler demektir– ortadan kaldırmak, Yahudilerden kaynaklanan kapitalizmden de kurtulmayı sağlayacaktır.

Canavarca bir espri anlayışıyla, Marx'ın formülünü saptıran başka Almanlar, bir yüzyıl sonra kampların kapılarına “Çalışmak özgür kılar” yazacaktır.

Hemen ertesi yıl, 1845'te Fransa'da, Fourier'nin bir müridi ve hayvan ve av uzmanı olan Alphonse Toussenel, Marx'ın tezini ele alır: Yahudi, sermaye demektir. Toussenel, *Yahudiler, Çağın Kralları. Mali Feodalitenin Tarihi*'ni yazar.⁴¹⁶ Büyük başarı elde eden kitap; Durmont, Georges Duchêne ve Action française'e⁴² ilham kaynağı olur.

1860'ta başka bir Alman Yahudi ve sosyalist hareketin kurucusu olan Ferdinand Lassalle, şöyle yazar: “Yahudi olmadığımı söyleyebilirim. [...] Yahudilerden hoşlanmıyorum, hatta genel olarak onlardan nefret etme eğilimindeyim.”²⁷⁸ Yahudileri bile Yahudilikten nefret etmeye iten düşmanca bir ortamda kendi kendinden nefret etmek...

Daha sonra, Marx'ın hamisi Friedrich Engels, antisemitizmin Alman işçi sınıfı bünyesinde sebep olmaya başladığı zarardan endişe duyarak antisemitizmin, “burjuva sınıfı tarafından, işçi sınıfını antikapitalist duygulardan döndürmek için bir propaganda silahı” olarak kullanılmasına esef eder.²⁸⁷ Engels; Yahudilere duyulan nefretin, sömürülen sınıfların patronlara duyduğu haklı öfkenin hedefini şaşırtmasından, onları devrimci partilerden uzaklaştırmasından korkar. “Burjuva sınıfı, işçiler arasında Yahudilere karşı düşmanlık yaratarak işçi taleplerinin kendilerine karşı dönmesini engelliyor.”¹³⁷ Engels'e göre, bastırılan bütün sınıflar ve halklar, her türlü işçi ve azınlığı burjuvaziye karşı tek bir mücadelede bir araya getiren, yeni bir aile, halkların yeni kimliği olan Sosyalist Enternasyonal bünyesinde birleşmelidir.¹³⁷ Bir başka deyişle Yahudilerin, azınlık sıfatıyla vatandaşlık hakları ve sosyal haklar talep edebilmeleri için dünya işçi sınıfı ile birleşmeleri kendi çıkarlarıdır.

1873'te Charles Darwin, Karl Marx'ın *Kapital*'ini kendisine ithaf etmesini reddeder. İhtiyatlı bir şekilde, kendi uzmanlık alanına girmediğini belirtir.

Almanya'da Otto Glagau, 1874'te yayımlanan bir dizi makalede, borsadaki dalgalanmalara ve “Yahudi mali spekülasyonları”na veryansın eder. “Saldırgan sermaye” (Yahudi) ile “yaratıcı sermaye”yi (Hıristiyan) karşılaştırır. “Yaratıcı sermaye” milli ve koruyucu iken, “saldırgan sermaye” milliyetsiz ve globaldir. “Manchester okulu tarafından yüceltilen serbest ticaret sistemi, Kral Midas'ın para doktrini. Bu sistem her şeyi paraya çevirmek ister; bencilliği yüceltir, her türlü dayanışma duygusunu ve ahlak kuralını reddeder. Yahudilik, bu sistemin aşırı gelişmiş halidir. Yahudiliğin ilgilendiği tek şey ticarettir, o da ancak pazarlık ve ribadır. Yahudi çalışmaz, başkalarını çalıştırır; spekülasyon yapar, başkalarının entelektüel veya el emeğinin ürünüyle iş yapar. Faaliyetlerinin merkezi ise borsadır.”³¹⁰

Yabancı ile eş tutulan Yahudiler; Alman, Fransız ve Rus milliyetçiliklerinin şiddetlenmesiyle özellikle şüpheli hale gelirler. 1878'de isimsiz yayımlanan *Müzikte Yahudilik* başlıklı bir yergi yazısında, Richard Wagner şöyle yazar: “Yahudiler, tıpkı Rothschildler gibi, altını ellerinde tutar, dünyayı yozlaştırırlar.”³¹⁰

1879’da, Alman bir gazeteci olan Wilhelm Marr, “antisemitizm” kelimesini icat eder. Marr’a göre “antisemitizm”, Yahudilere ve Yahudiliğe karşı duyulan “dini olmayan” nefret, yani yabancıya, potansiyel haine, milli düzeni sorgulayana ve sınırları başka diyarlardan gelen etkilere açana karşı duyulan nefrettir.³¹⁰ Kelime, Yahudilere duyulan nefrete daha geniş bir anlam yükleyerek ve bu nefreti doğmakta olan vatanseverliğe daha uygun bir hale getirerek bu nefreti maskeleyecek kadar belirsizdir.

Aynı yıl (1879), imparatorluk maiyetinin Lutherci papazı ve yeni sosyal Hıristiyan partisinin kurucusu Adolf Stöcker, borsada spekülasyonlara neden olan Yahudi özgürleşme sürecine veryansın eder, “uluslararası ve milliyetsiz şekilde dallanıp budaklanan” “hareketli sermaye”yi eleştirir. Stöcker, ünlü kör filozof Karl Eugen Dühring ile birlikte bir Antisemit Lig kurarak yabancı Yahudilerin sınır dışı edilmelerini, Alman Yahudilerin ise kamu mesleklerinden çıkartılmalarını talep eder. Bu sözlere, yaklaşmakta olan yeni dünyaya karşı duyulan korku, çağdaşlığın reddi, yabancının getirebileceği yeni ve akıl karıştırıcı şeylere karşı duyulan korku hâkimdir.

Ertesi yıl, 1880’de, Franz Mehring ve Friedrich Engels “kapitalizm” kelimesini icat eder. “İzm” ile biten bütün kelimeler son derece popülerdir.

1883’teki ekonomik kriz ile birlikte, o zamana kadara teoride kalmış olan antisemitizm, öncelikle Fransa ve Almanya’da pratiğe dökülür. Halkın kafasında sermayeye duyulan nefret, iktidara duyulan nefret ile Yahudilere duyulan nefret birleştirilerek bütün iflaslar, bütün eşitsizlikler ve bütün sosyal felaketler Yahudilere atfedilir. Mesela aynı yıl, Emile Bontoux adında Rothschildler’in eski çalışanlarından biri, 1878’de kurulmuş olan bankası Union Générale’in iflasından eski işverenlerini sorumlu tutar. 1886’da, Victor Hugo’nun ölümünden birkaç ay sonra, Edouard Drumont, yüzyıl sonunun en çok satan kitaplarından biri olan³⁶ *Yahudi Fransa*’yı yayımlar. Kitap Yahudileri, insan doğasına aykırı varlıklar, yarı hayvanlar, fiziksel açıdan canavarlar olarak betimler: “Bir Yahudi’yi ele veren başlıca işaretler şunlardır: o meşhur kıvrık burnu, kırıştırdığı gözleri, sıkığı dişleri, çıkıntılı kulakları, kare tırnakları, aşırı uzun gövdesi, düz ayakları, yuvarlak dizleri, olağanüstü fırlak ayak bilekleri, sahtekârların ve hainlerin elleri gibi yumuşak ve tatlı elleri.”¹²³

Artık antisemitizm, mümkünse devlet gücünün tam kalbinde bulunan, vatana ihanet edebilecek durumda olan ve asimile edilemeyen bir yabancı ekseninde netleşebilmek için fırsat kollamaktadır. Bu, 7 Eylül 1892’de Fransa’da çıkan, daha ileride de bahsi geçecek olan Panama Kanalı skandalı olabilir. Ancak bu borsa felaketi, Yahudilere karşı milli bir nefret uyandırmak için yeterli olmaz.

7 Aralık 1893’te Reichstag’da, Libermann von Sonnenberg, Antisemit Lig ve ligin yeni milletvekilleri adına, “neredeyse tamamen Yahudilerin elinde olan borsaya” veryansın eder.³¹⁰ Yine yabancı bir güç oluşturma suçlaması. Alman siyasi iktidarı ses çıkarmaz. Fransa’da olduğu gibi Almanya’da da Yahudiler, ne yüksek kamu görevlerine –özellikle orduya ve dışişlerine– ne de üniversitelere kabul edilirler. Bunun üzerine birçok Alman Yahudi, tez elden asimile olmak gerektiğini savunur. İnançlarından –bütünüyle– vazgeçmeden, Almancadan başka dil konuşmamak ve Alman kültürünü benimsemek gerekmektedir.

Ardından, 14 Ekim 1894'te Fransa'da, antisemitlerin heyecanla beklediği olay gerçekleşir: Bir Yahudi ihanetle suçlanır.⁷² Üstelik suçlanan kişi, öylesine bir Yahudi de değildir. 1871'de reşit olmayan çocuklarıyla birlikte Fransız kalmayı tercih etmiş Alsaceli zengin bir sanayicinin oğlu, Ecole polytechnique mezunu, Topçu Yüzbaşı Alfred Dreyfus'tür. Son derece başarılı ve kurmay subay olarak görev yapan tek Yahudi olan yüzbaşı –bu göreve gönülsüzce stajyer olarak kabul edilmiştir– tutuklanır. Alsaceli ailesinin bir kısmının yaşadığı Almanya'ya gizli belgeler aktarmakla suçlanır. Dreyfus'ün yazısı alelacele başka elyazısı bir belgeyle, casusun “bordrosu”yla karşılaştırılır. Bunun, suçun kanıtı olduğu iddia edilir. Bu da demektir ki, Yahudilerin en asimile olmuşu bile vatandaş olmayı hak etmemektedir. Dreyfus suçlamaları reddeder. Alfred Dreyfus'ün erkek kardeşi ve genç bir Yahudi gazeteci olan Bernard Lazare –olaydan kısa sürece önce *Antisemitizm Tarihi* adında bir kitap yayımlamıştır–, Dreyfus'ün savunmasını üstlenir. “Dreyfus Olayı” Fransa'yı, sosyalistlerin ve muhafazakârların iç içe geçtiği iki kampa ayıracaktır. “Dreyfus Olayı” bir para meselesi değildir.

22 Aralık 1894'te, Dreyfus'ü gizli tutulan bir dosya üzerinden yargılayan askeri bir mahkeme, yüzbaşmayı ihanet suçundan mahkûm eder. Dreyfus, rütbelerinin sökülmesine ve müebbet sürgüne mahkûm edilerek Cayenne'deki zindana gönderilir. Péguy, Proust ve Mallarmé, “entelektüeller”i Dreyfus'ü savunmaları için harekete geçirir. Paul Valéry ve birçokları, bu entelektüellerin yanında yer almaz. 10 Kasım 1896'da *Le Matin*, Dreyfus'ü suçlayan bordronun bir kopyasını yayımlar. Belgenin Dreyfus'ün elinden çıkmış olamayacağı apaçık ortaya çıkar. *Le Matin* kısmen, Dreyfus'ün aynı dönemden silah arkadaşı olan Philippe Bunau-Varilla'ya aittir.⁷³ Bunau-Varilla'ya daha ileride, Amerikan Yahudi bankalarının Panama Kanalı'nı finanse etmesine yardım ederken rastlayacağız! Sahte delili, Dreyfus'ü savunan Albay Picquart'ın basına “sızdırmış” olduğundan şüphe edilir.

Bir yıl sonra, Kasım 1897'de –Dreyfus Olayı'nda belirleyici aydır⁷²– *Le Matin*, Dreyfus'ün Alman askeri ataşesine yazmış olduğu iddia edilen iki mektubun daha kopyası ile Dreyfus'ün Bunau-Varilla'ya hitaben yazdığı otantik bir mektubun kopyasını yayımlar. Bunlar, Bernard Lazare'ın bir yıldır topladığı delillere eklenir. 12 Ocak 1898'de Emile Zola, *L'Aurore*'da meşhur “İtham ediyorum”⁷² yazısını yayımlayarak Dreyfus'ün masumiyetini haykırır.

Dreyfus'ün çok sayıdaki savunucusunun faaliyetlerine rağmen, ülkede ve halk sınıfında antisemitizm iki kat kuvvetlenir. Bunun üzerine bazı sosyalistler; antisemitizmi, burjuvalara karşı bir sav ve silah olarak kullanmak üzere kendilerine mal etmek ister. Haziran 1898'de, Parisli Yahudi işçileri bir araya getirerek kurulan bir birlik, sosyalistlerin antisemitizmini SFIO nezdinde protesto eder: “Antisemitizme karşı olan tutumunuzun [Fransız sosyalistlerin tutumu], ilerleme ve insanlığa dair bir prensibin söz konusu olduğu başka benzer durumlarda takındığınız tavır kadar net ve enerjik olmadığının altını çiziyoruz [...]. Bu duruma göz yumuyorsunuz; zira kötülüğün yararlı olduğuna, antisemitizmin belirli bir toprakta acı bir ağaç gibi çabucak büyüyeceğine ve daha sonra bu ağaca sosyalizmin kolayca aşılanaabileceğine inanıyorsunuz. Sınıflara duyulan nefretin merkezini, Yahudi nefretine dayandırmak istiyorsunuz. Bir başka deyişle, sizin tavrınız siyasi anlamda, eski barbar arzular, eski vahşi arzular ile çağdaş insani ve özgürlükçü hevesler arasında bir uzlaşma.” Bu

öngörülü bir metindir: Genç Marx'ın fikirleri, sosyalist çevrelerde gezinmeye devam eder. Yahudiler kapitalist olduklarına göre, birini diğeri olmakla karmakarışık şekilde suçlamak mümkündür. Yahudi hain, Yahudi olsun olmasın sermayeye karşı yapılan saldırıların şiddetini meşru kılar. XX. yüzyılın iki büyük trajedisinin sinyali verilmiştir.

Ağustos 1898'in sonunda, Fransız gizli servisinden bir subay, Albay Henry, Dreyfus'ü mahkûm eden sahte belgelerin yazarı olduğunu itiraf ederek intihar eder.⁷²

Eylül 1899'da Dreyfus tekrar yargılanır. Bu kez on yıl hapis cezasına çarptırılan Dreyfus, Cumhurbaşkanı Loubet tarafından anında affedilir.⁷² Cumhurbaşkanı, Dreyfus'ün itibarının iade edilmesini talep eden yandaşları tarafından yuhalanır.

Bu sırada Almanya'da, Gerson Bleichröder gözden düştükten sonra, Max Warburg nüfuzlu tek Yahudi olarak kalır, antisemitler ise her zaman olduğu gibi açıkça hareket etmeye devam ederler. Viyana'da, yakın zamanda Avusturya başkentine belediye başkanı atanan antisemit sosyal Hıristiyan partisi başkanı Karl Lueger, şehirde yaşayan 100.000 Yahudi'yi açık açık şehrin içinde bulunduğu mali sorunların sebebi olmakla suçlar.

1899'da, Alman vatandaşlığına geçen ve Richard Wagner'in damadı olan İngiliz Houston Stewart Chamberlain, *XIX. Yüzyılın Temelleri* adlı kitabında, İsa'nın Yahudi değil Ari olduğunu, Yahudilerin ise "dünyanın en yozlaşmış ve en dejenere olmuş ırkı olduğunu" anlatır.³¹⁵

Fransa'da, Dreyfus Olayı son bulur. Temmuz 1906'da temyiz mahkemesi, Yüzbaşı Dreyfus'e rütbesinin iade edilmesine karar verir. Dreyfus Olayı'nın bu şekilde sona ermesiyle, modern Fransa bir muharebe kazanmış olur. Antisemitizm artık Fransa'da egemenliğini kaybetmiştir. Ancak antisemitizm henüz son sözünü söylememiştir. 4 Haziran 1908'de, Zola'nın külleri Panthéon'a nakledilirken, bir deli Yüzbaşı Dreyfus'e ateş ederek yaralar. Kısa süre sonra, maceranın kahramanlarından biri olan, yorulmak nedir bilmeyen dedektif Albay Picquart, savaş bakanı olur.

Üçüncü fantezi: Weber'den Sombart'a

Fransa'da Kilise ile devletin birbirinden yavaş yavaş ayrılması ve Batı Avrupa'da Tanrı katli suçlamalarının azalmasıyla, Yahudilik sosyal inceleme konusu haline gelir. Böylece fantezi, yeni bir boyut, bu kez akademik bir boyut kazanır. Yahudi ahlakı, kapitalizmin tarihi ve ideolojik kaynağı olarak gösterilir. Fakat insanlar kapitalizmi kabul etmeye, hatta yüceltmeye hazır olsalar da, bunu kapitalizmi Yahudi köklerinden soyutlayarak yaparlar. Nasıl Yahudileri Tanrı'nın tarihinden kovmak istedilerse, bu sefer de paranın tarihinden soyutlamak isterler. Daha doğrusu Yahudileri, paranın tarihinin en karanlık köşelerine, paranın en uğursuz ve en kısır olduğu şeylere itmek isterler. Bundan böyle Yahudilik gerçeklerde değil, zihinlerde aranır. Amaç, Yahudiliğin, kapitalizmin zenginlik yaratmayan spekülasyona bağlı en yüz kızartıcı yanını oluşturduğunu kanıtlamaktır. Buradan yola çıkarak kapitalizmi ahlaklı hale getirmek için, kapitalizmi Yahudi mirasından kurtarmak, bir zamanlar kilise nasıl İbrani kökenlerini unuttuysa, kapitalizmi de Yahudi kökenlerinden öyle temizlemek gerektiği sonucuna varılacaktır. XIX. yüzyılın sonunda, bazı Alman kuramcılarının amacı işte budur.

1902’de Werner Sombart, terimin ilk kez ortaya çıkışından 20 yılı aşkın bir süre ve Marx’ın *Das Kapital*’inden sonra, “kapitalizm” kelimesini ilk defa bir üniversite dersinde, *Der moderne Kapitalismus*’da kullanır.³⁹²

İki yıl sonra, 1904’te, ansiklopedik bilgiye sahip meşhur filozof Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü* adlı eserinde,⁴³⁸ kapitalizmin başlangıcının, basit anlamda ekonomik mübadelenin düzenlenme biçiminde değil de, kapitalizmin ortaya çıkışından çok önce var olan bir dini ahlakta saklı olduğunu kanıtlamaya çalışır. Kapitalizm bir mülkiyet meselesi değil, bir kültür ve “birey için olduğu kadar grup içinde de alınan her türlü kararın yönetim merkezi olan” vicdan meselesidir.⁴³⁸ Daha açık bir dille, Weber’e göre, kapitalizmin yaratıcı ahlakı bireysel sorumluluğun, aklın ve mantığın, eğitimin, mükemmelliğin, özellikle de kazancın ahlaki çerçevede kullanılmasının yüceltilmesinde yatar. “Sonsuz kazanç hırsı, ne kapitalizmi ne de kapitalizmin ruhunu yansıtır.”⁴³⁸ Buna göre kapitalizm, özel mülkiyete sahip olma ve bu mülkiyeti korumanın ötesinde, “bu anarşik dürtünün mantık çerçevesinde kontrol altına alınmasıdır.”⁴³⁸ Böylelikle kapitalizm ahlakı insanların kazanç hırsını azaltmasını, tatmin duygusunu disipline sokmasını, fazla kazançlarını başka şeylere yatırmalarını, boş korsanlıklar yerine akla ve “kazancın barışçıl değişkenlikleri”ne bel bağlamalarını sağlar. Kapitalizm zor yoluyla elde edilen kazanç değil, bir tasarruf ahlakıdır.

Weber’e göre, kapitalizm için şart olan bu ahlaki kurallar bütünüünün kaynağı dinlerde, daha ziyade dinlerin çoğu kez dini doktrinlerine aykırı olan “harekete yönelik pratik dürtüleri”nde aranmalıdır. Weber, kendisinden önce gelen pek çok filozof parayı dinin gericiliğinden kurtulmanın bir yolu olarak görmüşken, kapitalizmin gücünü dini topluma bağlayan ilk filozoflardan biridir. Weber, özellikle Yahudiliğin “ekonomi konusunda Batı ahlakının gelişmesinde tarihi açıdan belirleyici bir öneme sahip olduğunu” yazar.⁴³⁸

Yahudilik belirleyici olmakla birlikte ikincil bir rol oynamıştır; zira Weber’e göre, Yahudilikte “ekonomik faaliyet bir erdem haline getirilmemiş”,⁴³⁸ sadece hoş görülmüştür. Muazzam bir tarih hatası yapan Weber’in, bu tip daha başka hatalar yaptığını göreceğiz. Zira, der Weber aynı buyurgan tavırla, Yahudilik kolektif sorumluluğu öne çıkartırken, kapitalizm bireysel sorumluluğu öne çıkartır. Weber’e göre, Yahudilikte kolektif yaşamdan ayrı şahsi hırs yoktur: “Bireysel mükemmellik arayışı, Yahudi toplumunun selamete ulaşması mantığına bağlıdır.”⁴³⁸ Bu da Yahudiliği, ahlaken kınanması gereken kendine özgü bir kapitalizm uygulamaya iter.

Buraya kadar Weber’in yürüttüğü mantık sadece hatalıdır. Bu noktadan sonra antisemit sayıklamalara dönüşür. Weber’e göre Yahudilerin eğreti durumu; kalıcı sanayi şirketleri –yani mecburen çilekeş şirketler– kurmamalarına, “ahlak anlayışları farklı olduğundan Tanrı’yı gücendirmeksizin siyasi ve sömürgeci haydutluklara” katılabilmek amacıyla başkalarının hatalarından, tefecilikten, pazarlıktan ve kaçakçılıktan pay çıkarmakla yetinmelerine sebep olmuştur.⁴³⁸ Yani eğreti durumları Yahudileri, kendi dini yasalarını ihlal etmeye itmiştir. “Ekonomik faaliyetlerini *berithin* –ittifak– sosyal ahlak anlayışının emrine vermek isteyen” Yahudiler, “aynı

anda hem sömürülen hem de sömüren rollerini üstlenmek durumunda kalmışlardır.”⁴³⁸ Yahudiler bu şekilde hareket ederek Weber’e göre, gerçek kapitalizmle hiç alakası olmayan bir “parya kapitalizmi” yaratmışlardır. Yahudiler; kamu kurumlarına, gayrimenkul işlemlerine, savaflara, mal tedarikçilerine, sömürge girişimlerine, arazi kiralayan çiftçilere, siyasi partilere, *condottierolara*, spekülasyon yapanlara para sağlayan ikrazatçılar olarak “siyasete ve spekülasyona yönelik maceraperest kapitalizm taraftarlarıdır.”⁴³⁸ “Var olan tek dürüst kapitalizm olan” endüstriyel kapitalizm taraftarı değillerdir.⁴³⁸ Bu nedenle Yahudiler, kapitalizmin kendine has işlevlerinin oluşumuna katılmamıştır: tasarruf, çalışmanın mantık çerçevesinde düzenlenmesi ve üretkenliğin bu yolla artırılması. Weber, Yahudilerin bundan dolayı, kendi menfaatleri için veya kendi aralarında dayanışma adına dahi sanayi şirketleri kurmaktan âciz olduklarının altını çizer: “Yoksa Yahudi zanaatkârlardan oluşan muazzam fakir tabakalar varken, kendi evlerinde çalışan Yahudilerin emeğini kullanmak üzere gerçek anlamda çağdaş, yani endüstriyel bir burjuvazinin hiçbir şekilde doğmamış olması nasıl açıklanabilir?”⁴³⁸ Yani Weber, Yahudiliğin gerçek kapitalizme geçebilmesi için, “kendi evlerinde çalışan Yahudilerin emeğinin” Yahudi bankacılar tarafından finanse edilmesini tavsiye eder!

Katoliklik, diye devam eder Weber, insanların tüketime yönelmesini sağlayan zenginliği mahkûm ettiğinden ve insanların tasarruf etmelerini sağlayan eli sıkılığı yasakladığından, Yahudilikten daha ileri değildir. Buna karşılık Weber; Luther ile Calvin’in, “dünya nimetlerine sahip olmak adına yol yordam ve vicdan ile girişilen her türlü faaliyetin” ahlaki bir kazanç olduğu güvencesini vererek kapitalist ahlakın gerçek temellerini attıklarını anlatır.⁴³⁸ Yahudiler için ekonomik başarı herhangi bir yasağın ihlal edilmediğine dair bir işareten ibaret, Katolikler için ise ahlaki bir tehlike belirtisi iken, Protestanlar ekonomik başarıyı kabullenir. Böylelikle Londralı esnaflar, işlerindeki başarılarını ilahi seçilmişliklerinin bir işareti olarak görür. Bir başka deyişle, Protestan Püritenler için olabilecek en ahlaklı tutum ciddi, mantıklı ve bireyci olmaktan geçer. Burjuva ahlakının temeli Protestanlıkta yatar. Burjuva ahlakı, sermayenin tasarruf, ölçülülük, sadakat ve saygınlık değerleri ekseninde, bireylerin elinde toplanmasını teşvik eder. Her türlü çağdaşlığın kaynağı olarak yüceltilmesi, değerlendirilmesi, yıllar yılı üzerine yapışmış zararlı otlardan temizlenmesi gereken hep bu burjuva ahlakıdır.

Weber’in tezi, yanlış anlaşmalara rağmen –veya yanlış anlaşmalar yüzünden– dünyayı dolaşacaktır. Bu tez; Anglosakson Protestanların, Hıristiyanlığın geri kalan kesimi üzerinde kurdukları egemenliklerini ideolojik açıdan meşru kılmalarını sağlar. Weber; Yahudilerin, ahlakı Yunanlardan ve Püritenlerden çok evvel icat ettiklerini, para ahlakının ise genel anlamda ahlakın sadece bir unsuru olduğunu, ekonomik faaliyetin Yahudiler için Tanrı’ya ulaşma yolunda temel bir araç oluşturduğunu, bireysel ve hür iradenin her şeye egemen olduğunu ve bunun, kendisinin tam bir yanlış anlaşmayla “Yahudi toplumunun selamete ulaşması mantığı” olarak adlandırdığı şeyle hiçbir alakası olmadığını görmez. Ayrıca Weber, kamu idaresi ile devlet hazinesinin oluşumuna önceleri zoraki ikrazatçıların, daha sonra ise Yahudi

bankacıların yardımcı olmuş olduğunu da görmez. Bu ikisi olmadan kapitalizm gelişemezdi. Weber, Yahudilikle ilgili metinleri incelememiş ve tarihi gerçekleri araştırmadığı için, bireysel ve toplumsal tutumun her türlü ayrıntısında var olan Yahudi ahlakının, kendisinin betimlediği davranışları yasakladığını göremez. Weber, Yahudileri sermayenin “paryaları” haline getirirken Yahudilerin kâşif, kamu maliyecisi, Hillel’den itibaren bireyci ahlakın mucidi, en önemlisi de göze göz diş diş kanununun yerine uğranan zararların para ile tazmin edilmesini getirerek medeniyetin mucidi olduklarını görmezden gelir. Son olarak Weber, tam da bunları kaleme aldığı sırada Yahudilerin, XX. yüzyıl sanayilerini besleyecek olan temel teknolojileri icat etmekte olduklarını görmez. Protestan kapitalist ahlakını yücelttiğine inanan Weber, aslında antisemitizmin temelleri üzerine bir kat daha çıkmaktan öteye gidemez.

Etkileyici eseri etrafında derhal patlak veren tartışma, Max Weber’i çağının en büyük sosyoloğu haline getirir. Birçok kişi bugün hâlâ saygıyla, bu cehalet ve saflık derlemesinden, söz konusu derlemenin Alman antisemitizminin –Weber’in nefret ettiği Marx ile birlikte– en önemli kaynaklarından biri olduğunu görmeksizin alıntılar yapmaktadır.

1911’de, daha marjinal başka bir Alman akademisyen, tarihçi ve iktisatçı, Werner Sombart, Weber’e *Yahudiler ve İktisadi Hayat* kitabıyla karşılık verir.³⁹² Sombart kitabında, Yahudilerin kapitalizmin doğuşunda oynadıkları rolü temize çıkardığını iddia eder. Gerçekte ise bir başka karikatür, Weber veya Marx’inkilerden daha da abartılı bir karikatür söz konusudur. Weber’den farklı olarak Sombart, tıpkı Marx gibi, kapitalizmi Yahudilerin icat etmiş olduğunu düşünür. Ancak Weber için olduğu gibi Sombart için de Yahudi ahlakı, çeşitli kapitalizm türlerinden ancak birinin temelini oluşturur: Weber’in iddia ettiği gibi sömürgeci maceraperest kapitalizmin değil de, mali spekülasyon kapitalizminin.³²⁹ Nitekim Sombart kapitalizmin; Konstantinopolis’in düşüşünün, Arap rakamlarının –Yahudiler tarafından– tanıtılması ve değerli madenlerin –yine Yahudiler tarafından– ticari hale getirilmesiyle birlikte, Avrupa’yı Batıya doğru yönlendirmesiyle başladığını söyler. Sombart’a göre, Katoliklikten önce ortaya çıkmış Tomacılık⁴³ gibi nemalanmayı ve aylıklığı mahkûm eden bazı akımlar, para sevgisini kınayan, dünyevi malları küçümseyen, –tasarruf yerine– çilekeşliği yücelten ve Tanrı ile birleşmeyi öven Protestanlığın aksine, kapitalizmin oluşumunda önemli rol oynamıştır. Weber’in kapitalist ahlakın kaynağı ilan ettiği Püriten ahlakı, Sombart’a göre Tomacılığın kötü bir taklidinden ibarettir. Püriten ahlakı müritlerini, “kendilerini korumaları için onlara ihtiraslı bir coşkunluk ve bir o kadar dar fikirlilik aşılacak” ve tasarruf kaygısını sanayi alanında riske girmeye değil de cimriliğe vardırarak³⁹² suretiyle, dürtülerini yöntemli bir şekilde kontrol altında tutmaya teşvik eder.

Sombart’a göre, çağdaş kapitalizmlerden biri olan finans kapitalizmi, Yahudiliğin çok özel bir biçiminden doğmuştur: XVII. yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere’ye göç eden Polonyalı Yahudiler’den.³²⁹ “İngiliz kapitalizmi, [1648’de] Kazak zulmünden kaçan Polonyalı Yahudilerin bu ülkeye göçünden sonra Lehleşmiştir.”³⁹² Bu Yahudiler, pazarlık konusunda uzmandır; tam da “çağdaş ticaretin esası, pazarlıktır.”³⁹¹ Sombart, iddiasını kuvvetlendirebilmek için, XIX. yüzyıl

başında İngiltere’de Polonyalı Yahudilerin var olduğuna dair tamamen gerçekdışı bir fantezi uydurur. Sombart, Talmud öğreniminin Polonyalı Yahudileri pazarlık stratejisi konusunda nasıl eğittiğini anlatan Yahudi Alman tarihçi Heinrich Graetz’e atıfta bulunur: “Genç adam okullarda öğretilen incelikleri hazmeder, daha az kurnaz olanları kandırmak için kullanırdı [...]. İlişkide olduğu Yahudi olmayan kişilerin, Polonyalı Yahudi’nin Talmud’a dayanan zekâsının üstünlüğünü birçok defalar ve kendi aleyhlerine olacak şekilde fark etme fırsatı olmuştur.”³⁹² Sombart’a göre Polonyalı “seyyar satıcı”, “Yahudi eskici” ile “birkaç gün süren ve olağanüstü zor koşullarda gerçekleşen bir görüşmede, Prusyalı aracılıyla birkaç milyonluk bir borç üzerine pazarlık eden” İngiliz bankacı Nathan Rothschild arasında tür açısından değil, sadece kademe açısından bir fark bulunur.³⁹² Yahudi tüccarların pazarlık yeteneği, 1815’ten itibaren “Yahudi finansçıların yozlaştırdığı Britanyalı komutanların, muharebe sonuçlarından öncelikli olarak Yahudileri haberdar etmeleri” ile kendini belli eder. Sombart buradan, “Kral Süleyman’dan Gerson Bleichröder’e, Yahudilerin servetinin hiçbir şekilde kopmadan uzayıp giden altın bir ip gibi çağları devirdiği” sonucunu çıkarır.³⁹² Böylece doğası gereği asalak ve çokuluslu olan mali kapitalizm, bir Yahudi icadı ve uzmanlık alanıdır.³²⁹

Sombart’ın –olgusal hatalar ve tarih hatalarıyla dolup taşan– kitabı, antisemit karikatürlerin istem dışı bir derlemesi olarak değerlendirilebilir. Mesela Sombart, Yahudilere atfettiği tasarruf merakını açıklamak için “sakalsız keçi, tasarrufsuz Yahudi olmaz” şeklindeki bir Alman atasözünü aktarır, böylece antisemitlerin en sevdiği benzetmeyi, keçi ile Yahudi benzetmesini kullanmış olur.³²⁹ Weber gibi Sombart da; Yahudilerin zoraki ikrazatçı statüsüne, tasarruflarının yüzyıllar boyunca gasp edildiğine, servetlerini saklamak zorunda kaldıklarına, Kilise ve prenslerin takıntılı Yahudi karşıtlığına, Talmud’un getirdiği bağlayıcı dayanışma ahlakına ve Yahudilerin endüstriyel icatlarda oynadıkları role hiçbir şekilde ya da neredeyse hiçbir şekilde değinmeden Yahudilerden bahseder.

Werner Sombart 1934’te *Alman Sosyalizmi*’ni yayımlar. Açıkça Nazi taraftarı olan bu eser Sombart’a başarı, resmi makamların takdirini ve sonsuza kadar sürecektir bir itibarsızlık getirecektir.

Böylece birçok kanaldan –gazeteler, tartışmalar, siyaset veya üniversite yoluyla– XIX. yüzyılın sonundan itibaren, Yahudilere duyulan nefret, fikir dünyasına bütün haşmetiyle geri gelir. Duyulan nefret bundan böyle sadece dini değil, aynı zamanda teorik, laik ve ekonomiktir. Bazıları için para ile parayı kullananlardan kurtulmak söz konusu iken, başkaları için tam tersine Yahudilerin, kapitalizmin faydalarından yararlanmalarını engellemek gerekir. Her iki durumda da Yahudilerden kurtulmalıdır. Yahudilerin vakti dolmuştur. Bu şekilde Yahudiler, her tip nefretin odak noktası, liberaller ile sosyalistlerin ortak düşmanı haline gelir.

Yahudilerin başka bir sığınak arama vakti gelmiştir. Kendilerine sığınacak dört yer bulacaklardır. Bu dört sığınakta da, çağdaşlığın temellerinden birini atacaktırlar. Midraş’ın özlü bir şekilde dediği gibi, “dünyayı yeniden inşa etmenin” yeni şekillerini bulacaklardır. İşte o dört sığınak ve dört matris.

3. Dört matris

XIX. yüzyılın başından itibaren malların, insanların ve fikirlerin daha serbestçe dolaşması, feodal kurumların ortadan kalkması ve özgürleşmenin başlangıcı, Yahudileri kaderlerini daha özgürce çizmeye iter.

Bazıları, çok uzaklardaki sömürge maceralarına katılır. Aden'den Singapur'a, Mumbai'den Montevideo'ya, Melbourne'den Cezayir'e, Pretoria'dan Şanghay'a, binlerce tüccarın hikâyesi anlatılmaya değer. Burada sadece bir tanesinden bahsedeceğiz: Viyanalı bir esnafın oğlu olarak 1840'ta dünyaya gelen Edward Schnitzer. Hekim olan Schnitzer, General Gordon ile birlikte Hartum'a gider. Şehrin valisi olarak atanır –Emin Paşa adı altında– ve köle tüccarlarına karşı mücadele başlatır. 1892'de köle tüccarları tarafından Kongo'da öldürülür.

Bu, çarpıcı olduğu kadar münferit yolculuklar dışında, Yahudi kitleler dört ana yere dağılır: o sırada İbrani nüfusunun üçte ikisinden fazlasının yaşamakta olduğu Rusya ve Avusturya-Macaristan; bugün onlardan geriye kalanların üçte ikisinin yaşamakta olduğu Amerika ve Filistin.

Bu dört gruptan her biri, çağdaşlığın matrislerinden birini oluşturacaktır: sosyalizm, psikanaliz, Amerikanlaştırma ve Siyonizm.

Sosyalizm matrisi: 1917'ye kadar Rus Yahudiliği

1795'ten itibaren artık Polonyalı Yahudi kalmamıştır; Rus veya Avusturyalı Yahudi ise henüz yoktur. Sınır değişiklikleri sonucunda oluşan tesadüflere göre Rus, Prusyalı veya Avusturyalı olmuş Yahudiler vardır sadece.

O sırada misafirperver bir ülke olan Polonya'ya yüzyıllar önce yerleşmiş olan Yahudilerin o zamanki nüfusunun neredeyse yarısı –2.000.000 kişi– çağın talihsizlikleri sonucunda kendilerini en büyük düşmanları olan Rusların ve Avusturyalıların topraklarında bulur. Varşova Ruslara, Krakow ise Avusturyalılara geçmiştir. Yahudiler Rusya'da sosyalizmin, Avusturya'da ise psikanalizin matrisi haline geleceklerdir.

Ruslar, kralların o zamana kadar büyük ölçüde Yahudilere devretmiş olduğu ekonomiyi idare etme yetkisini Polonyalı asillere –Rusların zaferine katkıda bulunmuş olan üst düzey devlet görevlilerine ve *szchlartaya*– verirler. Bununla birlikte Yahudilerin Polonya'yı, kendi “ikamet bölgeleri”ni terk etmelerine izin verilmez. Yahudiler; eskiden (Yidiş dilinde) *shtetl*, şimdi ise (Rusça) *mestechkos* denen, birkaç bin kişiyi bir araya getiren kasabalarda toplanırlar.¹¹⁷ Buralarda özellikle zor bir hayat sürer, son derece yoksul ve sağlığa hiçbir şekilde uygun olmayan şartlarda yaşarlar. Hayat; sinagog, pazar ve okul etrafında döner. Okul, genellikle hahamın evinde yer alır. Okulda, *melamed* adı verilen bir öğretmen, çocuklara İbranice ve Yidiş dilinde okuma ve yazma öğretir. Bu Yahudiler geçimlerini zar zor sağlar, genellikle karıları ve çocuklarıyla zanaat, dokumacılık veya ev işçiliği yaparlar. Ayrıca işportacı, esnaf, hancı, toprak düzleme işçisi, bakkal, şarap toptancısı, madenci, tabakhane işçisi, terzi, kürkçü ve rehinci Yahudiler de bulunur.

Başlarda mutlu bir dönem yaşanır – en azından mutlu bir dönem olduğuna inanmak istenir. 1800'e doğru, Breslau'lu (veya Bratislavalı veya Presburglu) bilge Rabbi Nachman, şöyle yazar: “Mutlu

olmak, önemli bir *mitzvah*'dır [ödev]." Zira dini kurallara göre mutlu olmak, dünyaya mutluluğun ahlak ile bağdaştığını göstermektedir. Buna ek olarak, sanki üstü kapalı bir endişenin yansımasıymışçasına şu benzetmeyi kullanır: "Hayat, uzun ve dar bir köprü üzerinde geçer. Bu köprüyü aşabilmek için önemli olan, korkmamaktır." Korku mevcuttur ve bu korku, onları asla terk etmeyecektir.

Çarların amacı, Büyük Rusya'da yaşayan bütün halkları tek bir dil konuşan, tek bir dine inanan ve tek bir ekonomik hayatı olan tek bir halk bünyesinde birleştirmektir. Ruslar, Yahudilerin en azından kısa vadede asimile edilemeyeceklerini düşünür; zira Yahudiler fazla farklıdır. Bu yüzden Yahudilerin ülkenin her tarafına yerleşmelerini, o çok özel dillerini, dinlerini ve ekonomik kurallarını köylülere "bulaştırmalarını" engellemek gerekir.

Oysa Yahudiler, yeni yüzyılın gelişini, seleflerinin despotluğunu yıkabilecek ve Polonyalı kralların mesut zamanlarını geri getirebilecek bir çarın tahta çıkması ümidiyle karşılarlar. İçinde buldukları durumun gittikçe daha feci bir hale gelmesine rağmen, XIX. yüzyılın sonuna kadar Rusya'yı bir sığınak addetmekten vazgeçmeyeceklerdir. Her taç giyme töreni, daima boşa çıkan bir özgürlük ve vaat edilmiş topraklara dönüş ümidine vesile olur; her çar, olası bir Mesih olarak görülür.

Yüzyılın ilk çarını olan I. Aleksandr 1804'te, Yahudilerin yaşayabileceği bölgeleri sınırlayan bir statü çıkartır: Polonya, Ukrayna ile Karadeniz kıyıları. Yahudiler kırsal alanları terk etmeye –toprak sahibi oldukları durumlar hariç–, kendilerini hâlâ Polonyalıların yedek askerleri olarak gören yerel halkın muhalefetine rağmen Ukrayna'ya yerleşmeye teşvik edilirler. Odessa Limanı, civardaki kırsal alanlarda yaşayan kalabalıkları kendine çeker. Odessa'da mütevazı tüccarların, küçük hırsızların ve liman işçilerinin sefaleti içinde –Yidiş ve Rus dillerinde– olağanüstü bir kültürel hayat oluşur. Yahudilerin alkol damıtmaları, satmaları ve köylülere borç para vermeleri her yerde yasaklanır. Yahudilerin devlet okullarına yazılmalarına izin verilirse de, bunun için Yidiş dilinden vazgeçmeleri gerektiğinden –kimliklerinin oluşumunda Yidiş dili, bazı durumlarda Tevrat'tan da önemlidir–, çok azı bu tip okullara yazılır. Rusça, bu cemaatler arasında kendine bir yer açmakta gecikir.

Özgürleşme çılgınlığı henüz baş göstermemiştir. Ne olmak uğruna özgürleşeceklerdir? Rus? Polonyalı? Hiçbiri anlamlı değildir.

Napoléon İmparatorluğu'nun o çok liberal statüsü sadece, 1807 ila 1814 yılları arasında tekrar kurulan kısa ömürlü Varşova Dukalığı'nda uygulanır. Dukalık; 1814'te (çoğu Yahudi) 100.000 Polonyalı, geri çekilmekte olan Grande Armée'yi⁴⁴ koruyarak kahramanca can verene kadar devam eder. 1815'te Krakow, Avusturya İmparatorluğu hâkimiyetinde yeniden serbest şehir olur. Rusya, nüfusunun dörtte biri halen Yahudilerden oluşan Varşova'yı geri alır. Yahudiler, Napoléon ile olan işbirliklerinden dolayı cezalandırılarak şehrin banliyölerine itilirler. Bu da yetmiyormuş gibi, en az 9.000 ruble gelir beyan edebilen Yahudiler bu banliyölerde oturmaya hak kazanabilir.⁴¹⁴

I. Aleksandr'ın planlarına rağmen, hem Yahudi hem de Polonyalı kimlikleriyle çifte yabancılar olan bu insanları topluma katmak için gerçek anlamda hiçbir şey yapılmaz. Her ne kadar "kan içici" suçlaması 1817'de yasaklansa da –ancak yasağı ihlal edenlere yaptırım uygulanmaz–, Yahudiler tamamen tecrit edilmiş vaziyette yaşarlar.

Buna rağmen, çok az Yahudi ülkeyi terk etmek ister. Rusya hâlâ bir sığınaktır. Cemaatler burada, gittikçe fakirleşmelerine rağmen dayanışma içinde, korunaklı, mutlu ve ışık saçan topluluklar olarak yaşar. İyimserlik, doğum oranıyla orantılıdır. Yahudiler, aile başına altıdan fazla çocukla halen dünyadaki en yüksek doğum oranlarından birine sahiptir. 1825'te Rusya'daki nüfusları 2.250.000'i geçer.

“Demir Çar” I. Nikolay; tek bir potada eritilemeyen bu kimliği yok etmek, bu baş döndürücü nüfus artışının önünü kesmek için, 1827'de, 12 ila 25 yaş arasındaki bütün Yahudi gençlerin Rus ordusuna yazılarak orduda en az... 25 yıl tutulmalarını emreder. Bu süre zarfında Yahudi gençler Hıristiyan eğitimi alacak ve Ortodoksluğa geçecektir. Bu şekilde her cemaat, her yıl belli kontenjanda asker adayı vermeye mecbur edilir. *Khaper*ler, ailelerin sakladığı erkek çocukları kaçırmak üzere köylere gelirler. Kahramanları ve korkaklarıyla korkunç trajediler yaşanır. Ayaklanmalar, dağa çıkmalar, şiddet olayları yaşanır. Yahudiler bazen tek başlarına, bazen de 1831'de gerçekleşen kanlı isyanda olduğu gibi başka Polonyalılarla birlikte ayaklanırlar. Çarın birlikleri tarafından bastırılan isyan, o sıradaki Fransız Dışişleri Bakanı Mareşal Sebastiani'nin şu meşhur cümleyi sarf etmesine neden olur: “Varşova'da düzen hüküm sürüyor.”

Nisan 1835'te I. Nikolay, Yahudi nüfusunun artışı karşısında, Yahudilerin yaşamasına izin verilen toprakları genişletir. Bundan böyle “ikamet bölgesi” Baltık Denizi'nden Karadeniz'e, Lodz'dan Vilnius'a, Kiev'den Minsk'e, Varşova'dan Odessa'ya uzanır. 1837'de, neredeyse 3.000.000 Yahudi bölgede üst üste yaşamaktadır. Kısa süre önce Prusyalıların yapmış olduğu gibi I. Nikolay da, “yararlı” Yahudiler (zengin, zanaatkâr, çiftçi) ile “gereksiz” Yahudileri (fakir, küçük esnaf) birbirinden ayırır. “Yararlılar” hoş görülür; diğerleri, orduya veya tarım kolonilerine sevk edilir. Genç erkek avı şiddetlenir. On binlerce erkek, Rusya'nın güneyine gitmeye, burada yer alan vasat kalite toprakları işlemeye zorlanır. Birçok aile bu şekilde aile reislerini kaybeder. Bazıları on veya 12 çocuk sahibi olan kadınlar, dilenci durumuna düşer.

Şehirler sefil insanlarla doludur. 1842'de, Odessa'da yapılan Yahudi zanaatkâr sayımına göre şehirde 12 demirci, 9 saatçi, 41 ayakkabıcı ile 88 işçi, 14 matbaacı-ciltçi, 101 terzi ile 94 işçi, 14 camcı ile 17 işçi, 43 şapkacı ile 38 işçi... mevcuttur. Binlerce Yahudi esnaf veya liman işçisi, hancı veya seyyar satıcıdır. Civar köylerde sefalet içinde yaşayan on binlercesi dilencilik yapar, yazları günlük ücreti bir kopekten limanda veya taş ocaklarında çalışmak üzere şehre gelir. Yahudilere sempati duyduğu şüpheli bir raporda şöyle yazar: “Sıcaktan bunalan ihtiyaçlar, Kitab-ı Mukaddes'ten ayetler mırıldanarak kendilerine güç veriyorlar.”¹¹⁷

1843'te 60.000 Yahudi, bazı ailelerin yüzyıllardır yerleşik olduğu Kiev şehrinde sürülür. Rusların elindeki Polonya'da, Yahudilerin ancak abartılı vergiler karşılığında tarım arazisi sahibi olmalarına izin verilir. Geriye ancak 6.159 Yahudi köylü ailesi kalır.⁴¹⁴ Yahudilerin bundan böyle ne şehirde ne de kırsal alanlarda yaşamalarına izin verilir.

Yahudi kimliğini yok etmek için mümkün olan her şey yapılır. 1844'te cemaatler, kendilerine ait kültürel ve sosyal kurumlara sahip olma hakkını kaybeder. Bu, korkunç bir darbedir. Artık ne yüz binlerce dilenciye yapılan yardımları düzenleyecek ne de Yahudileri Rus yönetimi nezdinde temsil

edecek kimse vardır. Aynı yıl Rus yönetimi, Yahudileri “Hıristiyanlara yaklaştırmak ve Talmud’dan esinlenen zararlı inanışlarının kökünü kazımak” amacıyla özel okullar kurar. Birçok Yahudi, çocuklarını bu okullara göndermeyi reddeder. Çocuklar, genellikle gizli gizli haham okuluna devam ederler. Aynı şekilde *tsedaka* da gizli gizli devam eder.

1846’da –Rusya’da artık 3.000.000’den fazla Yahudi yaşamaktadır–, İngiliz baronu olan Sir Moses Montefiore, St. Petersburg yetkililerinden zulümlerin durdurulmasını talep etmek üzere Rusya’ya gelir. Boşuna. Birkaç bin Yahudi ülkeyi terk eder. Maddi durumları iyi olan bazıları, Alman üniversitelerinde okumaya giderek Alman soy isimleri alır. Daha fakir olanlar, İngiltere’ye yerleşir. Çok azı ise, Amerika’ya gider. Diğerlerinin içinde bulunduğu dramatik durum, 1855’e kadar devam eder. “İkamet bölgesi”, fakir bir ülkede kist misali konuşlanmış daha da fakir bir ülke gibidir. Buradaki Yahudiler kendi aralarında, teknik ilerlemelerden uzak, gittikçe daha ilkel bir ekonomi içerisinde yaşar.

1855’te –Rusya’da artık 3.600.000’den fazla Yahudi yaşamaktadır–, Yahudilerin 70 yıldır yollarını beklediği çar nihayet tahta çıkar: Yahudilerin kısa zamanda “Adil Çar” ismini verecekleri II. Aleksandr. II. Aleksandr, 1861’de köleliği kaldırır. Leh milliyetçiliğinin simgesi olan Polonyalı General Sowinski’nin cenaze töreni nedeniyle Yahudi –Leopold Kronenberg de aralarında– ve Polonyalı öğrenci ve tüccarları Rus polisi ile karşı karşıya getiren ayaklanmalardan sonra, çar, yeni baskıcı önlemler almak yerine, çocuklara zorla askerlik yaptırılması uygulamasını kaldırır. Bu uygulama, 29 yılda 40.000’den fazla çocuğu yutmuştur. Aynı yıl Kiev eyalet valisi, ikamet yasağını kaldırır. Sürgünler şehirlerine geri döner. Hatta bazı Yahudilere –“yararlı” olanlara–, Rus tarihinde ilk kez “ikamet bölgesi” dışında yaşama izni verilir. Hekimler, tüccarlar, zanaatkârlar, avukatlar ve gazeteciler şanslarını Moskova ve St. Petersburg’da denemek üzere Varşova, Vilnius, Lodz ve Odessa’yı terk ederler. Moskova ve St. Petersburg’da birkaç bankacı ve sanayi hanedanı ortaya çıkar: Günzburglar, Rosenberglar, Aschkenasiler, Rosenthaller, Friedlandlar, Zakslar, Brodskiler, Poliakovlar. Bu aileler hemen, Warburglar ve Hirschler gibi büyük projeleri finanse etme peşindeki Alman ve Britanyalı bankacılarla temasa geçerler. Kronenberg, Varşova’da Handlowy Bankası’nı kurar. Samuel Poliakov; Rusya’nın batısında demiryolları inşa eder, bu iş için “ikamet bölgesi”nden çıkmalarına izin verilen Yahudileri işçi olarak kullanır. Bu insanlar, dil ve aidiyet duygusu açısından Ruslaşırlar.

1863’te, birçok kıtlık sonrasında, yine Yahudiler tarafından desteklenen yeni bir Leh isyanı çıkar. Yahudiler ile diğer Polonyalılar arasındaki ilişkiler iyileşirken, Rusya’da antisemit çalkalanmalar başlar. *Novoye Vremya* adında bir gazete; imparatorluk ekonomisinde –henüz oluşan– Yahudi varlığını eleştirir, Yahudileri devlet içinde devlet oluşturmakla suçlar. Dostoyevski şöyle yazar: ¹⁰ “Bugün Yahudiler ve bankaları her yere, Avrupa’ya ve Aydınlanma felsefesine, bütün medeniyete, özellikle de sosyalizme hâkim durumda. Zira sosyalizmin de yardımıyla Yahudiler, Hıristiyanlığı ortadan kaldıracak, Hıristiyan uygarlığını yok edecekler. O vakit geriye anarşiden başka bir şey kalmayacak. Yahudiler evrene hâkim olacaklar..” Yahudiler artık sadece dünyanın başına gelen felaketlerin sebebi olarak görülmez. Yahudilerin bu felaketleri, iktidarı ele geçirmek için

düzenlediklerinden şüphe edilir. Bu, Yahudi ekonomi anlayışının tam anlamıyla inkârıdır. Kitab-ı Mukaddes'in öğretisine göre Yahudilerin selameti dünyanın selametine bağlı iken, Yahudiler kendi menfaatlerine göre sömürmek amacıyla dünyayı ele geçirmek istemekle suçlanırlar.

Toplumla kaynaşma sürecinde ilerleme kaydedilmez. 1864'te, sadece 6000 öğrenci, Yahudilere ayrılmış devlet okullarında okur. Aynı yıl Mogilyov'da, Yahudi zanaatkârların Ortaçağ'daki yardımlaşma kurumlarından ilham alan ilk Yahudi sendikası kurulur: dokumacılık yapan işçi kadınlar sendikası. 1870'te, 4.000.000 Rus Yahudi –1825'ten bu yana Yahudi nüfusu neredeyse iki katına çıkmıştır!–, yaşamlarını büyük bir sefalet içinde sürdürmektedir. Bu Yahudilerin üçte biri, başkalarının yardımlarıyla yaşar.¹¹⁷ Özellikle 1860 yılının verimsiz hasatlarından sonra, bu yardımların düzenlenmesi gitgide güçleşir. Yine Yahudilere pek sıcak baktığı söylenemeyecek hükümete bağlı bir komisyon, “Yahudilerin %90'ının, sefil bir hayat süren fakir insan kalabalıkları olduğunu” ortaya koyar.¹¹⁷

1875'ten itibaren bir ilk yaşanır. Varşova, Lodz, Moskova ve St. Petersburg civarında kurulan ilk fabrikalarda korkunç şartlarda çalıştırılan Yahudi işçiler grev yapar. Bu grevler, Amerika Birleşik Devletleri, Almanya ve İngiltere'de gerçekleşen –Yahudi işçilerin bilhassa katıldığı– büyük işçi grevleri sonrasında Rusya'da yaşanan ilk grevlerdendir. Ülkenin ekonomik durumu kötüleştikçe, sosyal çalkantılar artar. Bazıları Varşova, Vilnius ve Odessa'daki gettolarda, Yahudi sosyalizmi hayalleri kurmaya başlar; diğerleri, Rus sosyalizminin gelişini bekler; daha başkaları, evrensel sosyalizm hayalleri kurar. 1880'de, sanayi ve tarım sektörlerinde çalışan Yahudi işçilere yönelik bir destek kurumu olan ORT kurulur. Amaç, Yahudilerin üretebildiklerini göstermektir.

“Adil Çar” II. Aleksandr'ın Mart 1881'de öldürülmesiyle cemaatlerin hayalleri yıkılır. İktidar sahipleri, halkın memnuniyetsizliği karşısında eski alışkanlıklarına geri dönerler: Her şey Yahudilerin suçudur. Elizavetgrad'da gerçekleşen bir Yahudi katliamı, ülkenin güneybatısında bir dizi katliam başlatır.

*Pogromlar*²²⁵ (“yıkım”, “gök gürültüsü”, “öfke”, “düşmanın yok edilmesi” anlamlarına gelen Rusça kelime) böylece başlar. 160 şehirde, “Rusya'yı kurtarmak için Yahudileri öldür!” nidalarıyla gerçekleşen iki yüzden çok katliam, neredeyse 1000 kişinin hayatına mal olur.²²⁵ Yetkililer katliamları yumuşak bir üslupla kınamakla yetinmez, katliamları teşvik ederler. Nitekim saldırganlar; “Yahudi sömürüsü”ne karşı giriştikleri mücadelede, korkunç bir despot olan yeni çar III. Aleksandr'ın kendilerini desteklediğinden emindirler. İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'ne göçler başlar. Gidişler, kısa zamanda kitlesel göçe dönüşecektir.

Çarın eski öğretmeni ve ruhani danışmanı olan, Rus Ortodoks Kilisesi yüksek konseyi başkanı Pobedonostsev, şöyle bir tahminde bulunur: “Üçte biri din değiştirecek, üçte biri ölecek, üçte biri göç edecek.”

1882'de, “Mayıs Kanunları” adıyla bilinen olağanüstü kanunlar ile “ikamet bölgesi”nin yüzölçümü daraltılır. Yahudiler, olabilecek az sayıdaki alanlara toplanır; Yahudilerin kırsal bölgelerde

yaşamaları, tarım arazileri kiralamaları veya satın almaları yeniden yasaklanır; Yahudiler, 20 yıl önce girdikleri kamu mesleklerinden atılırlar; Yahudilerin pazar günleri ve Hıristiyan bayramları sırasında ticaret yapmaları yasaklanır. Oysa böyle günlerde açık kalan dükkânlar sadece Yahudi dükkânları olduğundan, hiç olmazsa biraz para kazanabilmekteydiler. Liselere kabul edilen Yahudi öğrenci sayısı düşürülür. Bunun bir önemi olmaz; zira birçok şehirde –nüfusun üçte ikisini Yahudilerin oluşturduğu şehirlerde dahi– sınıfların çoğu boş kalmaktadır. İşkencecilerin okullarında eğitim görmek söz konusu değildir! Yahudiler, oturmalarına izin verilen her yerde, gittikçe daha tahammül edilemez bir hale gelen bir izdiham içerisinde üst üste yaşamak zorunda kalır. Tam anlamıyla Rus olmayı seçmiş olanlar umutsuzluk içindedir. 20 yıl önce II. Aleksandr'ın saltanatının yarattığı güven ortamında kurulan, Yahudi aydınların Rusça gazetesi *Razvet*'in müdürü şöyle yazar: “Bize yapılanları, bize Rusya'yı ve Rus dilini sevmeyi nasıl öğrettiklerini, öyle ki bugün çocuklarımız Rusça dışında başka dil konuşmuyor, şimdi ise nasıl zulüm gördüğümüzü ve sıkıştırıldığımızı düşündükçe [...], kalbim umutsuzlukla doluyor, zira bundan kaçış yok.”¹¹⁷ Yahudi sorununun çarlığın çöküşüyle sona ereceğini düşünerek *Narodnik*lerin (“Popülistler”) devrimci milli Rus hareketine katılanlar, sosyalist yoldaşları pogromlar karşısında dayanışma göstermeyince hayal kırıklığına uğrarlar. Bunun üzerine Yahudilere özel devrimci hareketler oluşur. Din karşıtı, antikapitalist ve çar karşıtı olan bu hareketler, yurtsuz bir Yahudi milliyetçiliği hayal eder.

1887'de Yahudiler, kitlesel bir grev başlatır. Rusların hâkimiyetindeki Polonya'da yer alan Bialystok'daki Yahudi tekstil işçileri, iki ay boyunca iş bırakır. Korkunç acılar çekerler. Çoğu, İngiltere'ye göç etmeye başlar. Yani ileride Werner Sombart'ın iddia edeceği tarihten çok daha sonra...

1888'de, III. Aleksandr ile ailesi, bir tren kazasından mucize eseri kurtulur. Olayı yorumlayan gizli akıl hocası Pobedonostsev, özellikle Yahudilere karşı daha sert bir rejime dönülmesi gerektiği sonucuna varır. 1889'da, iktidar tarafından antisemit kampanyalar başlatılır. Rejimin ekonomik başarısızlıkları, Yahudilere yıkılır. 26 yerleşim bölgesinde yeni katliamlar yaşanır. 1865'ten sonra Moskova'ya yerleşebilmiş olanlar, 1891'de çarın erkek kardeşi Büyük Dük Sergey'in emriyle şehirden sürülür. Birkaç gün içerisinde her şeylerini terk etmek zorunda kalan 20.000 kişi, zaten aşırı kalabalık olan “ikamet bölgesi”ne yığılır. Moskova'da kalmalarına izin verilenler sadece din değiştirmeyi kabul eden erkekler ile fahişelik yapmayı kabul eden kadınlardır.

Rus İmparatorluğu'nda yaşayan çoğu Yahudi –toplam 4.000.000 Yahudi'nin 1.000.000'undan fazlası–, artık İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmek istemektedir. Chaim Weizmann adında genç bir öğrenci, Almanya'ya okumaya gider. Diğerleri beş parasız Fransa'ya giderek özellikle Bastille yakınlarına yerleşir. Peki ama bu boyutlarda bir göç nasıl finanse edilecek, nasıl düzenlenecektir? Az sayıdaki Avrupalı Yahudi hamisi; bu olağandışı işin, Rusya'da yaşayan 4.000.000 Yahudi'nin Batıya göçünün düzenlenmesinin altından kalkmayı dener.

Örneğin 1891'de, serveti 100.000.000 mark olarak tahmin edilen Alman bankacı Maurice de Hirsch gibi. Kendini tamamen sosyal yardımlaşmaya vakfeden Hirsch, sahip olduğu yarış atlarından elde ettiği bütün kazancı Londra'daki hastanelere bağışlar (“Atlarım, hayırseverlikten koşuyor,”

diyerek espri yapar). Hirsch, üç vakıf kurar: Galiçya'daki "Yahudilerin eğitiminin finansmanına katkıda bulunmak üzere" kurulan Baron de Hirsch Vakfı; Amerika Birleşik Devletleri'ne gelen göçmenlere yardım amacıyla kurulan bir başka vakıf; muazzam bir projeyi, Rusya'da yaşayan 3.250.000 Yahudi'nin 25 yıl içinde Arjantin ve Brezilya'ya göçünü gerçekleştirmek üzere kurulan Jewish Colonization Association adlı üçüncü bir vakıf. Hirsch, Jewish Colonization Association'a başlangıç sermayesi olarak 36.000.000 dolar (şahsi servetinin üçte biri) koyar. Hirsch, gidişleri düzenlemek üzere Rus hükümetinin onayıyla St. Petersburg'da bir ofis, daha sonra ise gelişleri ayarlamak üzere Buenos Aires'te bir ofis kurar. Ancak bu muazzam proje kısa sürede durdurulur; zira tarım kolonilerinin seçimi uygunsuz olmuş, maddi imkânlar, her ne kadar hatırı sayılır da olsa, çok yetersiz kalmıştır. Beş yıl içerisinde sadece 6.757 kişi, Arjantin ve Brezilya'ya (Rio Grande do Sul eyaletinde, Besarabya'dan gelen 37 ailenin yerleştiği Philippson'a) gidecektir. Maurice de Hirsch; Dominik Cumhuriyeti, New Jersey ve Woodbine'a başka Yahudiler yerleştirir. Ancak buralarda da başarısızlığa uğrar. Yahudiler, sürgünde getto kurma niyetinde değildir.

1892'de Londra'da, Hagun Zitlovsky, *Bir Yahudi'den Yahudilere* adlı kitapta, Rusya'da vücut bulacak bir Yahudi tarım sosyalizmi ütopyasından bahseder, Yahudi aydınların halktan uzaklaşmasını ve projelerinin aşırı teorik oluşunu eleştirir.

Göçlere rağmen, Rusya'da halen 5.000.000'a yakın Yahudi yaşamaktadır. Bununla birlikte 1893'e doğru, göçmen sayısı ilk kez doğal nüfus artışından daha yüksektir. Kimse Yahudilerin gidişini engellemek için bir şey yapmaz.

Nefret edilen çar III. Aleksandr, 1894'te Yalta yakınlarında tatil yaparken ölür. III. Aleksandr, Yaltalı Yahudilerden korktuğu için bu Yahudilerin şehirden sürülmesini emrettikten birkaç hafta sonra ölmüştür. Halefi II. Nikolay, zamanında büyükbabası tarafından izin verilen ifade özgürlüğünü biraz olsun geri getirir. Rosa Luxemburg gibi –o sırada 24 yaşındadır– zengin çevrelerden gelen birkaç Varşovalı Yahudi, Proletarya Partisi'ne katılır, tutuklanır, kaçar ve göç eder. Yahudi işçiler de –bu işçiler Varşova, Lodz, Vilnius ve Kiev'deki fabrikalarda korkunç koşullarda, ayda on ruble için günde 18 saat çalışır⁴¹⁴– Polonya, Rusya, Litvanya ve Ukrayna'daki işçi hareketlerine katılır – bunlar bazen Yahudilere özel hareketlerdir. Bu işçilerden biri ve ileride Lenin'in yoldaşı olacak olan, Martov adıyla tanınan Yuli Zederbaum o sırada şöyle yazar: "Yahudi işçiler her yerde örgütlendiği vakit [...], güvenilir müttefiklerimiz olacak, Rus, Polonyalı, Litvanyalı işçiler olacak, [...] gücümüz artacak ve bu güç sayesinde eşit haklar elde edeceğiz."

Hareketin öncüleri arasında o kadar çok Yahudi yer alır ki, 1896'da İkinci Enternasyonal'in ikinci kongresi sırasında Rus önder Plehanov, Yahudilerin Rusya'daki "işçi ordusunun öncüleri" olduğunu ilan eder.

Ertesi yıl 1897'de, daha ileride de göreceğimiz gibi Theodor Herzl Basel'da Siyonist hareketi başlattığı sırada, ekim ayında Vilnius'ta –Aaron Kremer adında bir öğretmen ile Liber, Kossovsky gibi işçilerin yönetimindeki bir grup tarafından– gizlice, Rus sosyalist hareketi ve Siyonizmin başlangıcını oluşturacak olan son derece mühim bir örgüt kurulur. Yarı parti yarı sendika olan Algemeyner Yiddisher Arbeter Bund (Rusya, Polonya ve Litvanya Yahudi İşçileri Genel Birliği),

kısa sürede Bund (Yidiş dilinde “sendika”) olarak anılan etkili ve güçlü bir örgüt haline gelir. Bund, Rus İmparatorluğu sınırları içerisinde milli ve kültürel haklar talep eder. Diktatörlüğün sona ermesiyle antisemitizmin yok olacağına inanır. Bu, Bund’un ütopyasıdır. Bund; demircilerin ve dokuma işçilerinin katıldığı yüzlerce grev düzenler, pogromlara direnmek için meşru müdafaa grupları kurar, yüzyıllardır konuşulan İbranice-Almanca karışımı Yidiş dilini Yahudilerin milli dili ilan eder. Bund derhal, Amerika Birleşik Devletleri’nde yaşayan birkaç Yahudi’den mali yardım görmeye başlar. Bu durum, Bund’u ihanetle suçlayan Rus milliyetçi çevrelerinin öfkesini daha da artırır.

26 Ağustos 1897’de Rusya’da, *Bayrak* adlı gazetede, nereden geldiğine dair herhangi bir bilgi verilmeden, çok büyük bir skandal yaratan bir metin yayımlanır:⁹⁶ *Siyon Bilgelerinin Protokolleri*. “Yahudi bilgelere oluşan bir meclis tarafından, dünyaya hâkim olmak ve Hıristiyanlığı yok etmek için yazılmış bir kitap.”⁹⁶ Kitap, güya 24 adet “gizli konferans”ın tutanaklarından oluşur. Dünyadaki Yahudi önderlerin; bu gizli konferanslarla, Almanya’daki Hıristiyan krallıklarının çöküşünü, Rus aristokrasinin iflasını düzenlediği, dünyaya egemen olmanın hazırlığını yaptığı ve Yahudi olmayanları köleleştirmeyi planladığı iddia edilir:

“Silahlanmanın artırılması ve polis güçlerinin geliştirilmesi esas. Dünyada bizden, proleter kitleler, menfaatlerimize hizmet eden birkaç milyoner, polis ve ordudan başka hiçbir şey olmamalı [...]. Avrupa’nın her yerinde anlaşmazlıklar ve düşmanlıklar yaratmalıyız. Her türlü müzakerede kurnazca hareket etmeli [...] kurtarıcılar olarak kabul edilebilmek için namuslu gözükmeliyiz. Hükümetleri planımız doğrultusunda hareket etmeye zorlamalı, önemsiz birkaç istisna dışında tamamen ele geçirdiğimiz basını kullanarak kamuoyu üzerinde gizli bir baskı kurmalıyız. Üyelerinin çoğu isyancılarla nasıl baş edileceğini bilen, yerel ve uluslararası polis kuvvetlerinden oluşan mason locaları kurmalıyız...”⁹⁶

Kimse, bu çılğınca ifşaatın doğruluğundan şüphe etmez. Metin, bütün dünyada büyük yankı uyandırır, Marx ve Alman filozofların başlattığı, sadece Kitab-ı Mukaddes öğretisinin değil, bir avuç Yahudi finansçının da dünya ekonomisini ve siyasetini yönettiği fikrini kuvvetlendirir. Metin, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Fransa’da,⁹⁶ daha sonra İslam ülkelerinde büyük ölçüde değerlendirilir. Çok sonra, 1921’de,

–beklenmedik şekilde Türk bir okurun metnin otantik olduğunu ilan eden *The Times*’a yazdığı okuyucu mektubu ile– gerçek olduğu farz edilen *Protokoller*’in, çar yanlısı gizli polisle işbirliği içinde olan ve Paris’te yaşayan Pierre Ratchovsky adında Rus bir göçmen tarafından kaleme alınmış olduğu ortaya çıkacaktır. Ratchovsky; 1864’te Brüksel’de Maurice Joly diye biri tarafından kaleme alınan ve Yahudilerden bahsetmeden III. Napoléon’u hedef alan Fransızca bir yergi yazısından intihal yapmıştır! Artık hiç kimsenin şüphesi kalmamıştır. Belge sahtedir.

Aynı yıl, yani 1897’de, Rus nüfus sayımına göre, halen 4.899.300 Yahudi “ikamet bölgesi”nde yaşamaktadır. Gittikçe artan göçlere rağmen, Yahudiler bazı kesimlerde hâlâ çoğunluktadır. Bu Yahudilerin çoğu köylü, zanaatkâr, özellikle Polonya’nın Lodz gibi yeni sanayi şehirlerinde işçidir.

Çok azı bankacıdır. Sendikacı ve devrimci Yahudilerin sayısı gittikçe artar. Bunlar, Yahudi hareketlere veya Rus örgülerine katılırlar.

Bund, Mart 1898'de Minsk'te, –kendisi gibi gizli bir örgütlenme olan– Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin oluşumuna katılır. Geçen süre zarfında Bund'un işçi militanı haline gelen Martov ile Odessalı bir tarım tüccarının oğlu olan, Ukrayna'da büyüyen ve Troçki adıyla tanınan Lev Davidoviç Bronstein, yeni partiye katılarak yasadışı faaliyetlere karışırlar. Tutuklanarak Sibirya'ya sürülen Troçki firar eder, Martov gibi İngiltere'ye gider.

Aralık 1899'da, Bund'un gizli kongresinde Yahudilerin milli hakları tartışılır. 1901'de kongre; Yahudilerin Rusya sınırları içerisinde bir millet olarak tanınmasını talep eder, doğmakta olan Siyonizmi “antisemitizme karşı bir burjuva tepkisi” olmakla suçlar.¹¹⁷ Aynı yıl, Zinoviyevev adıyla tanınan bir başka Yahudi militan, Grigori Evseyeviç Radomyslsky de Rus Sosyal Demokrat Partisi'ne katılır.

Mücadeleden vazgeçmeyen Rus antisemitler, devletin –kimi zaman açık kimi zaman gizli– desteği ve maddi yardımlarıyla olayları artırır. 6 Nisan 1903'te, Besarabya'da (bugün Moldova) yer alan Kişinev'de, Hıristiyan bir genç kız intihar eder. Yerel basın, anında kızın Yahudi işverenini suçlar. Hatta yerel bir gazetenin editörü, Yahudileri hedef alan bir katliam kampanyası başlatmak üzere içişleri bakanından –aşırı derecede antisemit olan V. K. von Plehve– para alır. Kalabalık, kesintisiz iki gün katleder ve yağmalar: 50 kişi ölür, 100 kişi yaralanır, 1.300 ev yıkılır. Katiller, hafif cezalara çarptırılır. Batı basını, olanlarla ilgilenmeye ve katliamları eleştirmeye başlar.

Köylerde, Yahudi meşru müdafaa birimleri kurulur. Ayaklanmalar artar; Yahudi grevleri yayılır. Amerika Birleşik Devletleri'ne göçler daha da hızlanır.

Bir Yahudi'nin kaderi: Minsk'te bir bakteriyoloji laboratuvarını yöneten Litvanyalı Yahudi Grigori Andreyeviç Gershuni, çar yanlısı birçok siyasi yetkilinin ölümüne sebep olan suikastları düzenler. Ölüm cezasına çarptırılan Gershuni'nin cezası, Sibirya'da müebbet sürgüne çevrilir. Sibirya'dan kaçan Gershuni, Çin ve Japonya üzerinden Amerika Birleşik Devletleri'ne gider. Burada, Amerikalı bankacılardan ve Amerikan sendikalarından, Rus sosyal devrim mücadelesi yararına fon toplamak için uğraşır. Bunda başarılı da olur. Daha ileride de göreceğimiz gibi, Amerikalı Yahudi bankacılar, Rus sosyalistlerini antisemit çarlara tercih edeceklerdir.

Bir başka Yahudi'nin kaderi: Letonyalı Yahudi Maxim Wallach, Maksim Maksimoviç Litvinov adıyla Sosyal Demokrat Partisi'ne girer. Wallach'tan daha ileride bahsedeceğiz.

Yine aynı yıl, Sosyal Demokrat Partisi yetkililerinden biri haline gelen Martov, Londra'da demokratik ve şiddete başvurmayan bir kitle partisi fikrini savunur. Martov böylece, profesyonel devrimci bir elitin oluşturulmasına öncelik veren Lenin ve Bolşeviklere (çoğunluk) karşı Menşevik (azınlık) hizbini harekete geçirir. Rus devrimci hareketinin iki akımı arasındaki uçurum derinleşir. 1904'te, bakan Plehve öldürülür. Cinayetten kimi Yahudiler sorumlu tutulur. Bund'a üye 30.000 sendikalı Yahudi işçiden 5000'i hapiste veya Sibirya'da sürgündedir. Göçler iyice hızlanır. Artık on binlerce Yahudi New York'a gitmektedir.

Ülkenin her yerinde yapılan grevler, Yahudiler ile Hıristiyanları ekmek kavgasında birleştirir. 1

Temmuz 1905'te, Polonya ve Rusya'da olanlarla bütün Batı basını gibi ilgilenmeye başlayan Fransız gazetesi *L'Illustration*, büyük bir işçi kenti olan Lodz'daki Yahudilerin durumunu şöyle betimler: "15 gün öncesine kadar, Fransa'da hiç kimsenin veya neredeyse hiç kimsenin, Polonya'da Lodz diye bir şehir olduğundan haberi bile yoktu [...]. [XIX. yüzyıl boyunca] bölgeye yine Almanlar ve çok sayıda Yahudi gelir. Rusya'da bu insanların toprak sahibi olmaları, tarımla uğraşmaları dahi yasaktır. Yeni şehir onları cezbeder [...] Lodz bugün, 400.000 kişinin yaşadığı kocaman bir sanayi şehri. Ancak şehirde işgücünün bollaşması nedeniyle işçiler çok mutsuz. [...] Onlara iş vermeyi kabul eden sanayiciler, bu işçilerin 'kanunsuz' durumunu gülünç ücretler ödemek için bahane sayıyor. Lodz'da bir işçinin ortalama ücreti, 60 kopeki (aşağı yukarı 1,60 frank) geçmiyor. Bu ortalama, işçilerin kabullenmek zorunda kaldıkları tarifeye göre belirleniyor. Kara bir sefalet içinde çürüyüp giden Lodzlu Yahudi işçiler, iktidardan dinleri yüzünden korktuklarından bu cehennemi terk etmeye çabalyorlar. 'Siyonizm', birçok Yahudi'ye bu yolda yardımcı oluyor. Yahudiler, kitleler halinde Amerika'ya göç ediyor. Sosyalizm devreye girerek ekmek parası konusunda Yahudiler kadar kötü muamele gören Yahudi olmayan işçileri de harekete geçiriyor. Lodz'daki işçi nüfusunun tamamı ayakta. Geçtiğimiz günlerde bu işler acısı durumun sonucunun ne olduğunu herkes biliyor."⁴¹⁴ Bu alıntıdan, Yahudilere özel taleplerin Rus ve Polonyalı işçilerin taleplerini nasıl beslediği daha iyi anlaşılıyor.

1905'te Bund'un üye sayısı, altı bini hapiste olmak üzere 33.000'e ulaşır. Aynı yıl, Rusya Japonya'ya savaş ilan ettiği sırada çar yanlısı iktidar, Yahudileri, Rusya'nın borç talebinin New Yorklu bankacılar tarafından reddedilmesine –bu konuya tekrar döneceğiz– sebep olmakla suçlar. Bu nedenle askeri hezimet ufukta belirlediğinde, Rus milliyetçiler yenilgiden Yahudileri sorumlu tutar. "Yüz Karalar" –siyasi polis teşkilatı Ohranka tarafından kullanılan ve çarın şahsi gizli fonlarıyla finanse edilen işsizler ile Mançurya savaşında mağlup olmuş subaylar–, programlarına "iç düşmanlar" olan Yahudilerin yok edilmesini alır. Japonlar alt edilemediğine göre, Yahudiler ile sosyalistler mağlup edilmelidir! Monarşi yanlısı Rus Halkının Birliği örgütü, Lodz da dahil olmak üzere üç yüzden fazla şehirde pogromlar düzenler. Bu pogromlarda bine yakın kişi katledilir, binlerce insan yaralanır.

Göç iyice kitlesel bir hal alır. Fakirlerin çoğu, Amerika Birleşik Devletleri'ne gider. St. Petersburg ve Odessalı birkaç Yahudi bankacı, göç etmek için ailelerinin yaşamakta olduğu Almanya'yı tercih eder.

1906'da Rusya'da, *Poalei Zion* ("Siyon İşçileri") adında Siyonist bir parti kurulur. Marksist eğilimde olan parti, Filistin'de sosyalist bir Yahudi devleti kurulmasını talep eder.

Göç dalgası, 1908-1909 arasında zirveye ulaşır. Bu iki yıl içerisinde, yarım milyon Yahudi Rusya'yı terk eder. 1909 yılının sonunda, 1.500.000'den fazla kişi göç etmiştir. Göçmenlerin %90'ı, Amerika Birleşik Devletleri'nin yolunu tutmuştur. Ancak nüfus artışı azalmadığından, geriye hâlâ 5.000.000'a yakın Yahudi kalır.

1908'de Lenin ile birlikte Batı Avrupa'ya giden, uzun süre İsviçre'de yaşayan Zinoviye, Lenin'in en yakın çalışma arkadaşlarından biri olur. Troçki ile Litvinov da aynı çevreye dahildir. Diğer Rus

siyasi partileri de, artık ülkelerini Batı demokrasilerinin arasında görmek istemektedir. Bu partiler, Yahudilere özgürlük tanır. Şubat 1911’de Duma’da, Sosyalist Parti ile Liberal Parti, “ikamet bölgesi”nin kaldırılmasını, böylece Yahudilerin istedikleri her yerde yaşayabilmelerine ve her türlü mesleğe girebilmelerine izin verilmesini teklif eder. Sağcı örgütler ile monarşi yanlıları elbette bu teklife karşı çıkar. Söz konusu partiler Yahudileri, Rus düşmanı (Amerika Birleşik Devletleri’nde, Japonya’nın savaşı kazanmasına yardım etmiş olan Yahudiler gibi), çar karşıtı (İsviçre’de, Lenin ile birlikte otokrasinin devrilmesi için uğraşan Yahudiler gibi) ve antikapitalist (Bund bünyesinde grevleri tetikleyen Yahudiler gibi) olmakla suçlar. Polise göre sosyalizm, Yahudiler demektir. Birini gözden düşürmek, diğerini gözden düşürmektir.

Mart 1911’de, vahim sonuçlar doğuran yeni bir olay yaşanır. Kiev’de Andrey Yushchinsky adlı genç bir Hıristiyan’ın öldürülmesi üzerine –kendisi de Hıristiyan olan katil anında yakalanır–, bir tuğla fabrikasında ustabaşı olarak çalışan Mendel Beilis adında bir Yahudi, törensel cinayet suçlamasıyla tutuklanır. Beilis, kendisi aleyhine sahte belgeler ve yalancı tanık ifadeleriyle dolu bir dosya hazırlanana kadar, iki sene hapiste çürür. Fakat dünya artık değişmiştir. Amerika Birleşik Devletleri’ne yerleşen ve birbirlerinden basın yoluyla haberdar olan 2.000.000 Rus Yahudi, bir kampanya başlatır. Bunun, yeni bir Dreyfus Olayı olduğu söylenir. Ekim 1913’te Beilis’in Kiev’de başlayan duruşmasını, bütün dünya basını takip eder. Dava, Batının dikkatini Rus Yahudilerin dramatik durumuna çekmek için bir fırsattır. Mahkeme, oybirliğiyle Beilis’in suçsuz olduğuna hükmeder. Olay, radikal bir şekilde tersine dönmüştür. Çarın iktidarı, bir mahkeme tarafından açıkça hiçe sayılmıştır. (Duruşma savcısı G. Zamyslovsky suçlamalarını, yayımlanması Rus Devrimi’nden hemen önce bizzat çarın onayı ile gizli fonlardan sağlanacak olan *Andrey Yushchinsky Cinayeti* adlı kitapta da tekrar edecektir.¹¹⁷) Milliyetçi Rusya, “yabancıların ve Yahudilerin Rusya karşıtı komplosu” olarak algıladığı bu milliyetçi davada gülünç duruma düştüğünü hisseder. Sosyalizm, hem Yahudi hem de haindir.

1912’de yapılan Duma seçimlerinde, neredeyse bütün partiler Yahudi karşıtı kampanyalar yürütür. Her yerde, Kiev’de olduğu gibi Varşova’da da, Yahudi dükkânları boykot edilir. Yahudiler, devrimi yönetmekle suçlanır. Gerçekten de, her ne kadar Sosyal Demokrat Partisi’nin 23.000 üyesinden sadece 364’ü Yahudi olsa da, en önemli liderlerinin çoğu Yahudi’dir: Martov, Zinoviye, Troçki, Litvinov, Sverdlov, Radek, Kamenev, Uritsky gibi. Diğer birçokları Rusya’yı terk etmiştir.

Toplamda, 1881-1914 yılları arasında, 2.500.000’den fazla Yahudi, Rus “sığınağı”nı terk ederek Amerika Birleşik Devletleri’ne ve nadiren bir diğer vaat edilmiş toprak olan Filistin’e gider. Avrupa’daki başka bir “sığınak” olan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’ndan birçok Yahudi de onların peşine takılacaktır.

Psikanaliz matrisi: Viyana Yahudileri

XIX. yüzyılın başında yarım milyon Yahudi’nin yaşadığı Avusturya İmparatorluğu’nda, 1790’dan itibaren baskıcı tedbirler çoğalır. Tahtta kısa süre kalan II. Leopold, Yahudilerin özgürlüklerini olabildiğince kısıtlamakta kararlıdır. 1804’te II. Franz, Yahudilerin Viyana’daki yaşamlarını

gittikçe daha tehlikeli bir hale getirir. Yasadışı durumda olan herkesi sistematik olarak yakalattırır, ayrıcalık tanınmış birkaç Yahudi'yi hedef alan "hoşgörü vergisi"ni ağırlaştırır, Alman soy ismi alma mecburiyeti getirerek Yahudileri Almanlaştırmaya çalışır (her yerde olduğu gibi burada da Yahudiler, komşuların veya hazinenin dikkatini çekmemek için alçakgönüllü isimler, hayvan isimleri veya elle yapılan mesleklere gönderme yapan isimler seçer).

1820'de Avusturya İmparatorluğu'ndaki Yahudi nüfusu, Almanya'dakinden üç kat fazla (750.000'e karşılık 250.000), Rusya'dakinden üç kat azdır. Astronomik vergiler, Yahudilerin yaşam standardını düşürür. Yahudilerin gayrimenkul sahibi olması yasaktır. Perakendecilik, sanayi sektörü ve çok sayıda zanaat mesleği Yahudilere yasaktır. Nüfuslarını kontrol altında tutabilmek için, evlilikleri her yerde kati şekilde sınırlandırılır. Bohemya ve Galiçya'da, 1773'ten beri, nüfus artışını evlilik sayısını sınırlandırmak suretiyle engellemeye yönelik bir kanun uygulanmaktadır. Ailelerin ancak en büyük çocuğunun aile kurma hakkı bulunur. 1848'e kadar hiçbir Yahudi, Herz Homberg adında bir hahamın kaleme aldığı dini talimatlar kılavuzunun içeriğinden polis önünde sınavdan geçmeden evlenemez. Haham Homberg o kadar asimile olmuştur ki, cuma akşamları yakılan mumlar üzerinden vergi alınmasını talep eder!¹¹⁷

1830 itibarıyla 10.820 Yahudi'nin yaşadığı Kazimierz'de, Yahudi nüfusun üçte biri –"havayla geçinen insanlar" olarak adlandırılan *Luftmenschen*–, daha iyi durumda olanların ve Batı Avrupa'daki cemaatlerin bağışlarıyla finanse edilen Yahudi hayırseverlik kurumlarının yardımlarıyla geçimini sağlamaktadır.

Avrupa'nın en eski Yahudi cemaatlerinden birinin yaşadığı Prag ile Galiçya'nın doğu ve batı bölgelerindeki Yahudilerin durumu özellikle içler acısıdır. 1815'te Macaristan ve Transilvanya'da, kendi içlerine kapalı vaziyette ve birbirinden ayrılmış mahallelerde 250.000 kadar Yahudi yaşar. Buralarda da Yahudilerin bazı meslekleri icra etmesi yasaktır. Ayrıca son derece yüklü bir "hoşgörü vergisi" ödemek zorundadırlar. Bununla birlikte Macaristan, imparatorluğun geri kalan yerlerine kıyasla, Fransız İhtilali'nin getirdiği liberal fikirlere daha az kapalıdır. 1839'da Macar Diyet Meclisi, Yahudilerin konut sahibi olmalarına izin verir. Hatta Joseph Eötvös adında Macar bir milletvekili, Yahudilere tam özgürlük tanınmasını teklif eder. Viyana'daki imparatorluk hükümeti teklifi reddeder. 1842'den itibaren, Macar şehirlerindeki gettolar ortadan kalkar. Buna karşılık, asimilasyon talebi daha ısrarcı bir hale gelir. İmparatorun emriyle, Macaristan'da ticaret yapmak isteyen herkes, bir Macar okulunda okumuş olduğunu kanıtlamak zorundadır. Getirilen bu şartla, Yahudilerin çoğu oyundan düşer.¹¹⁷

Bohemya, Moravya ve Galiçya'da polis, astronomik vergilerden veya evlilikleri kısıtlayan yasalardan kaçmaya çalışan Yahudilerin acımasızca peşine düşer. Avusturya İmparatorluğu'nda diğer başka yerlere göre daha şiddetli geçen 1848 devriminden sonra, genç Franz Joseph tahtı amcası Ferdinand'dan devralır. Franz Joseph, 1916'da ölünceye kadar tahtta kalacaktır. Özgürleşme süreci, özellikle 1859-1867 yılları arasında Avusturya'nın önce Fransa daha sonra Prusya önünde aldığı bozgunlara paralel olarak iyice hızlanır. İmparator; Magenta ve Solferino muharebelerinden sonra, daha liberal bir yol izlemeye başlar. Nihayet 1867'de, Habsburg tacına kişisel bir anlaşmayla bağlı

olan Macaristan'a özerklik tanıyan yeni bir anayasa kabul edilir. Dini inancı ne olursa olsun herkese, eşit siyasi haklar ve eşit yurttaşlık hakları tanınır. Eğitim üzerindeki dini vesayet kalkar. Diğer herkes gibi Yahudiler de, Viyana ve Budapeşte de dahil olmak üzere bütün imparatorlukta ikamet etme özgürlüğü elde ederler.

Tam bir hücum yaşanır. Başkentteki Yahudi nüfusu 1848'de 5000 iken, 1860'ta 40.000'e, 1880'de 80.000'e ulaşır. Viyana'nın entelektüel şöhreti böylece başlar. Para ile ilgili meslekler icra etmeleri yasak edilmiş olan Yahudilerin çoğu, kendilerini entelektüel faaliyetlere verir.¹⁴ Para, içgüdüsel olarak yöneldikleri bir şey değildir. Para sadece zorunlu bir geçiş yolu, hürriyete ulaşma biçimidir. Şehirdeki Yahudi cemaatinin lideri Ignaz Kuranda; liberal basını kurar, hatta 1861'den sonra Liberal Parti başkanı olur. "Törenselle cinayet" suçlamasıyla (Galiçya, Macaristan ve Bohemya'da) başlatılan davalar, beraatlarla sonuçlanır. Açıkça antisemit olan Karl Lueger'in belediye başkanı olduğu Viyana'da, Yahudi nüfusu 1900'de 150.000'e ulaşır. Düşmanca davranan bu topluma kabul edilmenin tek yolu, ünlü olmaktır. Viyana ve Prag'da yaşam, Yahudi entelektüeller için tahammül edilir bir hal alır. Kafka, Freud, Webern, Schoenberg, Mahler, Klimt ve daha birçokları bu şehirlerde yaşar. Buralarda özellikle tiyatro, neredeyse tamamen Yahudilerin elindedir. Yahudilerin uzun süredir gettolarında kendi aralarında yaptığı şeyler, oynamak, sahneye koymak ve gösteri yapmak, artık herkese açıktır.

Bir yaşam öyküsü: 1856'da, bütün hayatı para derdiyle geçmiş Moravyalı mütevazı ve dini bütün bir yün tüccarının oğlu olarak dünyaya gelen Sigismund Schlomo Freud. Sigismund; Anna O. vakasıyla histeriyi, ardından rüya yorumunu inceledikten sonra, hem para hem de delilik açısından çifte devrim yaratan bir delilik teorisi oluşturur.⁸

Her türlü akıl hastalığı; hastanın hastalığını, psikanalist aracılığıyla kendi kendine ortaya çıkarmasıyla iyileştirilebilir. Tedavi için yüksek bir bedel ödemek gerekir. Freud'a göre bu tedavi, ne kadar pahalı olursa olsun, ilaç bazlı klasik bir tedavi için harcanması gereken meblağ ile kıyaslandığında "hesaplı bir iş"tir.⁸ Freud'a göre, hastanın ücret ödemesi esastır. Aksi takdirde hasta; psikanalistin kendisine hediye verdiğini düşünür, ona borçlu kalır ve kendi üzerinde çalışma yapmaz. Ücret ödemek hastayı, harcadığı paranın karşılığını alabilmek için, kendi psikolojisi üzerine düşünmeye iter. İnsanın kendi psikolojisi üzerine düşünmesi ise, iyileşmenin şartıdır.

Daha genel anlamda para, cinselliğin anal evresine gönderme yapar. Para, atılması gereken pis bir maddedir.⁸ Freud'a göre para, (cinselliğin ve toplumun) birinci ve ilkel bir biçim olup, daha üstün, entelektüel bir biçim ile değiştirilmelidir. Freud şöyle yazar:

"Gerçekte, arkaik düşüncenin hâkim olmuş olduğu veya hâlâ devam ettiği her yerde, eski medeniyetlerde, efsanelerde, hikâyelerde, batıl inançta, bilinçdışı düşüncede, rüyalarda ve nevrozda para, dışkı ile yakından ilişkilendirilmiştir. Şeytanın sevgililerine armağan ettiği altının, şeytan gittikten sonra dışkıya dönüştüğü bilinir. Hiç şüphe yok ki şeytan, bastırılmış bilinçdışı içgüdüsel hayatın yansımasından başka bir şey değildir. Öte yandan, hazine bulmayı dışkı çıkartmakla ilişkilendiren batıl inancı biliyoruz. 'Altın sıçan adam'ı (*Dukatenscheisser*) herkes bilir. Eski

Babil’de altın, cehennemın dışkıdır: *Mammon = ilu manman*. Bu nedenle nevroz; bir dilde yaygın olan kullanımları benimsediğinde, her yerde olduğu gibi burada da kelimeleri, o kelimelerin önemini en iyi şekilde açıklayan ilk anlamlarıyla kullanır. Nevroz bir kelimeyi mecaz anlamda kullanıyor gibi gözüktüğü hallerde, genellikle o kelimenin eski anlamına gönderme yapar.

“İnsanın en çok değer vermeyi öğrendiği şeylerle çöpmüşçesine reddettiği en değersiz şeyler arasındaki karşıtlığın, altın ve dışkının transferine neden olmuş olması muhtemeldir.”¹⁵³

Kendisini tecrit eden paranın yerine kendisine bütün kapıları açan tiyatroyu koyan Viyanalı Yahudi cemaati gibi Freud da, parayı “pis” olduğu için reddeder. Bu bakımdan Freud, Yahudilerin pek yakında finansla ilgili mesleklerden genel olarak çıkışının habercisidir.

Bununla birlikte başka yerlerde, başka Yahudiler halen bu meslekleri icra eder, dünyanın Amerikanlaştırılması sürecini başlatır.

Dünyanın Amerikanlaştırılması matrisi: XIX. yüzyılda Amerika Birleşik Devletleri

Rus Yahudiler sosyalizmi icat ederken ve Avusturyalı Yahudiler psikanalizi keşfederken, Amerikalı Yahudiler Amerikan kapitalizminin doğuşuna ve dünyanın Amerikanlaştırılması sürecine ilk elden katılırlar.

Yeni cumhuriyetin bağımsızlığı 4 Temmuz 1776’da ilan edildiğinde, Amerikan toplumu halen, az sayıda tüccara ve gelişmemiş bir sanayiye sahip, sanayiye finanse etme riskini göze alacak kimsenin olmadığı bir tarım toplumudur. Büyük Britanya, kolonileri metropole bağımlı halde tutmak istediğinden, oluşmakta olan kırılğan devletin sermaye ihtiyacını karşılayacak kimse de yoktur. Ne İngiliz bankaları ne de Avrupa bankaları herhangi bir katkıda bulunur. Boşluğu bir kez daha Yahudiler dolduracak, kimsenin göze alamadığı riskleri, bu sefer kendi istekleriyle göze alacaklardır.

1800’de Kuzey Amerika’daki Yahudi nüfusu, çoğu Portekiz ve İspanya kökenli olmak üzere halen üç bindir.⁵⁵ İlk kez özgür ve eşit vatandaşlar olarak tanınan bu Yahudilerin nüfusu, kendi içlerine kapalı halde yaşayamayacak kadar azdır. Bunun üzerine Amerikalı Yahudiler, Avrupa’da ortaya çıkışından çok önce dışa açık bir Yahudilik oluştururlar. 1809’dan itibaren New York’ta, Sefarad bir sinagogda, ayinler İngilizce yapılır, hahama *reverend* denir. Yahudilik, Amerika’da yerleşik Yahudilerin özel hayatının sadece bir parçasıdır. Özellikle koyu Hıristiyan güney eyaletlerinde, asimilasyon süreci devam eder.

2000 yıldır süregelen diğer Yahudi göçlerinden farklı olarak Yahudiler Amerika’ya aileler halinde gelmez. En azından en başta öyle gelmezler. Her ne kadar yeni gelenler her zaman olduğu gibi öncüler ve kâşifler ise de, bu sefer bireysel öncüler ve kâşiflerdir. Başkaları gibi Yahudiler de ilk olarak ileride Chicago, Indianapolis ve Saint Paul olacak olan köylere yerleşirler. 1817’de Joseph Jonas adında biri, Cincinnati’ye yerleşir. Yahudiler buralara yerleştikten sonra, oradan geçmekte olan Yahudi aileleri yanlarında alıkoymaya, bu ailelerle birlikte bir cemaat kurmaya, mezarlık için arazi satın almaya, daha sonra ise komşu şehirlerdeki cemaatlerle ilişki kurmaya çalışır, böylece İS 1000’de Akdeniz’de mevcut cemaat ağlarına has refleksleri yeniden hayata geçirirler. 1820’de

Yahudi nüfusu beş bine ulaşır. Bu Yahudilerin çoğu esnafıdır. Güneye ilk yerleşenlerden bazıları – Seixaslar, Lazaruslar, Nathanlar, Cardosolar, Benjaminler– zengin olur. Charleston, Richmond ve Savannah’da yaşayan Yahudi ailelerin dörtte üçünden fazlası, bu şehirlerde yaşayan ailelerin yarısı gibi köle çalıştırır. Kuzeyde bazıları, şimdiden köleliği protesto etmeye başlamıştır.⁵⁵

1825’e doğru Almanya’da en zengin ailelerin az sayıdaki ferdi üniversitede okuyup Alman toplumuyla kaynaşmaya çabalarken, en fakirler, yanlarına ailelerinin az miktardaki tasarruflarını da alarak Amerika’ya gitmeye başlar. Burada bazen bir dost veya bölgeye daha önce gelmiş bir kuzen bulurlar. Göç, tıpkı İrlandalılar ve İtalyanlarda olduğu gibi, kılcallık misali yapılıdır.

1785’te Philadelphia’da bir göçmenin oğlu olarak dünyaya gelen subay, gazeteci, yargıç, daha sonra zengin bir avukat olan Mordechai Emmanuel Noah, Yahudilerin yerleşmelerine yardım etmek üzere, 1825’te Buffalo yakınlarında, Niagara Nehri üzerinde yer alan Great Island’da arazi satın alır. Noah burada bir Yahudi kolonisi kurmak ve bu koloniye Nuh’un varış noktasına istinaden Ararat ismini vermek istemektedir, zira amacı “dindaşlarını tufandan kurtarmaktır.”⁵⁵ Proje başarısızlığa uğrar. Amerika’ya yeni gelenler, çıktıkları limanlarda kalmayı veya daha batıya gitmeyi tercih ederler. Kimse, çıktıkları gettonun yeniden kurulmasına taraftar değildir.

Bu şekilde 1840’tan itibaren, birbirinden fakir gençlerin arasında, Amerikan kapitalizmini altüst edecek ve yapılandıracak bir avuç maceraperest ülkeye ayak basar: Goldman, Guggenheim, Kuhn, Lazard, Lehman, Levinsohn, Loeb, Macy, Sachs, Schiff, Schoenberg, Sears, Seligman, Strauss, Warburg, Werheim..

Bu insanların –daha ileride de göreceğimiz gibi, (Belmont adını alan) Schoenbergler ve Warburglar dışında– hepsi fakirdir. Çoğu –Lazardlar, Warburglar ve Guggenheimler dışında–, Bavyera veya Frankfurt kökenlidir. Guggenheimler Alman İsviçresi’nden gelir. Lazardlar ise Fransız’dır.

Bu göçmenler daha sonra birbirlerini kendi aralarında “Yüz’ler”, “Yahudi Büyük Dükler” veya “Bizim Grup” (*Our Crowd*) olarak adlandıracaklardır.⁵⁴ Bu göçmenlerden hiçbiri –Warburglar dışında–, Avrupa’daki büyük Yahudi ailelere mensup değildir. Saray tedarikçisi hanedanlarının hiçbir genç ferdi, Yenidünya’da büro açma riskini henüz göze alamaz. Bu insanlar zaten Avrupa’da fazlasıyla meşgul olup, “vahşilerin ortasında yaşayamayacak” kadar da burjuvalaşmışlardır. Yeni gelenler, Amerika’ya olağanüstü gelişimini düzenleme imkânları sunarak zengin olacaklardır. Bir kez daha, etraflarındakiler için yararlı olmayan hiçbir şey, onlar için de kalıcı anlamda iyi değildir.

Söz konusu genç göçmenler, Yenidünya’da banka kuran ilk kişiler değildir. İkrazatçılık mesleğinin kuralları henüz düzenlenmediğinden –bu mesleğin kuralları, ancak Amerikan İçsavaşı’ndan sonra konacaktır–, “bankacı olmak için bankacı gibi giyinmek yeter” denir.⁵⁴ 1826’da New York’ta, Nathaniel Prime adlı bir Protestan tarafından, şirketlere danışmanlık hizmeti ve borç verme konusunda uzmanlaşmış ilk banka kurulur. Bu, İngiliz tipi *merchant bank*in Amerikan versiyonu olan ilk “yatırım bankası”dır. 1826’da Baltimore’da, Alex Brown adlı başka bir Protestan tarafından ikinci bir banka kurulur. Aynı yıl John Vermilye, bir başka banka kurar. Ardından Jay Cooke,

Philadelphia’da kendi bankasını açar. Cooke’u daha sonra Pierpont Morgan ve John D. Rockefeller takip eder. Daha sonraki bankalar Yahudiler tarafından kurulacak ve çok büyük başarıya ulaşacaktır.

Amerikan finansının gelecekteki efendilerinin çoğu, işe küçük esnaf olarak başlar. Pek çoğu fakir ve isimsiz kalacak olan göçmenlerin arasında önce, 1837’de, Baiersdorf adında bir Bavyera köyünde yaşayan gelenekçi Yahudi esnaf bir çiftin, David ve Fanny Seligman’ın 11 çocuğundan en büyüğü olan Joseph Seligman Amerika’ya ayak basar.⁵⁴ Joseph, sekiz yaşından itibaren okula gitmediği zamanlarda annesine dükkânda yardım eder. 14 yaşında Almanca, İbranice, Yidiş dili ile biraz Fransızca ve İngilizce konuşur. Bütün Alman Yahudi gençler gibi, Joseph de Amerika’ya gitmek ister. Amerika’ya kısa süre önce göç eden bir kuzeni, Pennsylvania’da bir Manch Chunk mağazasında çalışmaktadır. David Seligman tereddüt eder. Bir çocuğun göç etmesine izin vermek, Bavyera’da asimilasyonun tam da mümkün hale geldiği sırada zayıflık göstermek olacaktır. Buna rağmen Fanny, kocasını ikna etmeyi başarır. Almanya’da gelecek yoktur. Temmuz 1837’de –henüz 15 yaşındaki– Joseph, annesinin verdiği 100 dolara karşılık gelen bir meblağ ile Hamburg’dan *Telegraf*’a biner. Haftalarca domuz eti yiyerek seyahat eder! Pennsylvania’ya geldiğinde, kuzeni Joseph’a Asa Packer adında biri tarafından yönetilen, Watertown’daki bir şantiyede yılda 400 dolar ücret karşılığında kasiyer olarak iş bulur. Aynı Asa Packer; ileride zengin bir sanayici haline gelecek, Kongre üyesi seçilecek, daha sonra Seligman bankasına birkaç iyilikte bulunacaktır.⁵⁴

Aynı yıl (1837), o sırada 20 yaşında olan August Schoenberg adında biri de Amerika’ya ayak basar.⁵⁴ Ancak Schoenberg, birinci mevkide seyahat eder. 13 yaşından itibaren Rothschildler’in yanında (ileride bunun, August’un Nathan’ın gayrimeşru oğlu olmasından kaynaklandığı söylenecektir), önce Londra’da, daha sonra Napoli, Havana ve New York’ta çirak olarak çalışmıştır. Bu zamana kadar Rothschildler, Amerika Birleşik Devletleri’ne hiçbir şekilde önem vermemiş, ailenin hiçbir ferdi Amerika’ya gitmemiştir. Oysa Londra’daki Rothschildler artık, New York’un bir gün büyük bir liman ve çok önemli bir finans merkezi haline gelebileceğini düşünmektedir. O sırada New York; Boston, Philadelphia veya Charleston’a göre halen çok önemsiz bir şehirdir. Burada bir finans bürosu açmaya karar vermek, gerçek anlamda öngörü sahibi olmak demektir. August Schoenberg adını Auguste Belmont olarak değiştirerek kendini, Amerikan hükümetine finansman olanakları sunmaya gelmiş bir Fransız Yahudi olarak tanıtır. Rothschildler ile olan bağlarını gizler. New York’ta Sefaradlar, sinagoglarını “Almanlar”a kapatmıştır. Ancak Belmont, soyunun marranolardan geldiğini ihsas ettirerek kendini kabul ettirmeyi başarır.

1840’ta, Amerika Birleşik Devletleri’nde Yahudi nüfusu 15.000’dir. Chicago’da, New Orleans’ta, San Francisco’da dahi Yahudiler yaşar. Çoğu simsar, esnaf, öncü, her şıkta yoksuldur. 1843’te, maddi durumu en iyi olanlar, bütün ülkeye yayılan *Bnai Brith* adında laik bir yardımlaşma kurumu kurar.

Yeni gelenler arasında, Bavyera’da yer alan Rimpär’den gelen Henry Lehman adında biri, 1844’te Amerika’ya ayak basar. Rimpär Seligmanlar’ın evinden uzak olmasa da, Lehman onları tanımaz. Seligmanlar kadar fakir olan Lehman, New York’ta durmaz. Daha içerilere giderek Alabama’da yer alan Mobile’a yerleşir. Burada, nehir boyunca ticaret yapmakta kullandığı iki tekerlekli arabasıyla

büyük başarı elde eder. Bu sayede kazandığı parayla, eyaletin en önemli şehri ve pamuk ticaretinin merkezi olan Montgomery’de bir bakkal dükkânı açar. Dükkânında, bölgeye yerleşen göçmenlere araç gereç, bavul ve tohum satar.

Avrupa’da 1848 devrimleri başarısızlıkla sonuçlandıktan sonra, ilk gelenlere göre yaşça daha büyük ve daha iyi eğitilmiş Alman Yahudilerden oluşan ikinci bir göç dalgası gelir. Yanlarında bir miktar birikmiş parayla gelen bu Yahudiler, bu sefer aileler halinde göç eder. Bu insanlar hekim, haham, öğretmen veya terzidir. Gruplar halinde yerleşerek New York’ta Hester Street’te, Chicago’da Maxwell Street’te cemaatler oluştururlar.

Yeni gelenler arasında, dört kişi dikkat çeker:

Öncelikle, ikinci karısı ve sekiz çocuğuyla, İsviçre’de yer alan ve (Almanya’da Heidelberg yakınlarında bulunan Guggenheim kökenli) ailesinin 1696’dan beri yerleşik olduğu Aargau’dan gelen Simon Guggenheim. Cincinnati’ye yerleşen Simon, temizlik malzemeleri ve boya satın alarak kendi markası altında satar.

Aynı yıl Marcus Goldman, Bavyera’da yer alan Burgpreppach’tan Amerika’ya gelir. Bertha Goldman adında bir kadın şapkacısı ile evlenir –aralarında akrabalık ilişkisi yoktur–, Philadelphia’daki Market Street’e yerleşerek terzi olur.

Yine aynı yıl Würzburglu Sachslar, Baltimore’a yerleşerek ticaret ile uğraşırlar. Goldman, Sachs ve Guggenheim kısa süre sonra karşılaşacaklardır.

Yine 1848’de, Alexandre ve Simon Lazard ile kuzenleri Alexandre Weil, Alsace’tan göç ederek tüccar sıfatıyla New Orleans’a yerleşir. Çok kısa bir süre sonra, San Francisco’ya yerleşerek bankacı olurlar.

Bu arada, Yahudi olmayan bankalar güç kazanır. 1849’da Morganlar ile Peabodyler, Amerika’ya yapılan ilk İngiliz sermaye yatırımlarını yönetir. Nihayet birkaç Avrupalı Yahudi bankacı, Amerika’ya gelir. Almanya’da güçlü bankacılar olan Speyerler, Amerika’da mütevazı bürolar açar. Isaias Hellman adında başka bir Alman Yahudi göçmen –ileride San Francisco’daki meşhur Wells Fargo Nevada Bank’ın başkanı olacaktır–, yeni başlayan altına hücumun olumlu etkisiyle, Los Angeles’in (Amerikalıların, 1849’da İspanyollardan aldığı şehir) ilk bankasını kurar.

1850’de, altı yıldır Montgomery’de bakkal olarak çalışan Henry Lehman, erkek kardeşleri Emmanuel ve Mayer’i yanına aldırarak kadar para biriktirmiş durumdadır. Hep beraber, Montgomery’de bir pamuk simsarlığı bürosu açarlar.

Aynı yıl iki bacanak –Abraham Kuhn ve Salomon Loeb–, Amerika’ya gitmek üzere Worms’tan ayrılır. Onlar da New York’ta kalmaz, toptan kumaş satmak üzere Cincinnati’ye giderler.

Yine 1850’de Lazardlar, buldukları San Francisco’dan, anavatanlarında, Paris’te bir büro açarlar.

Yine aynı yıl, 1837’de gelen göçmenlerden Jo Seligman, kendi hesabına yerleştiği Watertown’ı terk ederek New York’a gelir. Yanına aldıracağı erkek kardeşi Jesse ise, San Francisco’ya giderek burada yorgan, viski, altın, pamuk, ayakkabı ve sigara satan bir dükkân açar. Gelenek olduğu üzere her türlü malın simsarlığını yapan Jesse, müşterilerine veresiye satış yapar, borç para verir. Altına

hücumun başlamasıyla, servet sahibi olur. Madencilerin getirdiği kıymetli madeni toplar, New York'taki kardeşine rehine verir. Erkek kardeşi ise, söz konusu kıymetli madeni piyasaya sürer.⁵⁴ Far West'teki posta arabalarının altın taşıyanlar için ne kadar tehlikeli olduğu düşünülürse, bu olağanüstü bir organizasyondur! 1857'de, California'dan New York'a gelen 500.000.000 dolar değerindeki altının çok büyük kısmı, Seligman kardeşlerden geçer!⁵⁴ Kardeşler zengin olur. Jo'nun on erkek ve kız kardeşi, arka arkaya Amerika'ya gelir.

California'da altın işinden zengin olan Seligmanlar gibi, Lehmanlar da güneyde pamuk işinden zengin olurlar. Lehmanlar, ciro edilebilir poliçeler olan *cotton bill*lere karşılık, kuzeye pamuk satar, bu poliçeleri New Orleans ve New York'taki bankalara plase ederler.

Amerika'da, ticareti büyük ölçüde kolaylaştıracak olan ve bankalar ile sigorta şirketleri tarafından finanse edilen ilk demiryolları o sırada inşa edilmeye başlanır. 25 Ağustos 1857'de, bu şirketlerin aşırı borçlanması, ciddi bir mali kriz yaratır. Önce bir taşra sigorta şirketi olan Ohio Life and Trust Company, ardından 17 Ekim'de 150 Amerikan bankası ödemelerini askıya alır.²⁹⁸ Dedikodular, demiryolu şirketlerine de ulaşır. Ekim ayı başında, Illinois Central Railroad ile diğer şirketlerin hisseleri, üçte bir oranında değer kaybeder. Bunun üzerine Rothschildler, Belmont aracılığıyla, Cincinnati'deki iki Amerikan bankasına 10.000.000 dolar borç verir. Bu bankalar, Cincinnati'nin kontrolünü ele geçirir. Olayları öngörebilmiş olan Seligmanlar, ellerinde sadece nakit para ve altın tutmuş, bu sayede de aktiflerini daha da artırmıştır.

1858'de Henry Lehman, New Orleans'ta sarı hummadan ölür.⁵⁴ Erkek kardeşi Mayer Lehman Montgomery'de kalarak Los Angeles'ın ilk bankasının kurucusu olan Isaias Hellman'ın üvey kızıyla evlenir. Üçüncü erkek kardeş, Emmanuel Lehman, kardeşinin pamuk ticaretini yönetmek üzere New York'a yerleşir.

Amerikan ekonomisi tam canlılık kazanacakken, Lincoln, başkan seçilmesinden bir yıl sonra, Nisan 1861'de, köleci güneye ambargo koyar. Her ne kadar Auguste Belmont, o sırada Beyaz Saray'ın mali danışmanı olsa da, Rothschildler tereddüt eder. Avrupa'da kimse kuzeyin yaklaşmakta olan savaşı kazanacağına inanmamakta, Avrupa'da hiçbir banka Washington'a borç vermek istememektedir.²¹⁸ Bunun tam tersine konfedere hükümet, Emmanuel Lehman ve başkalarının İngiltere'de piyasaya sürdükleri pamuğu teminat göstererek bonolarını kolayca plase edebilmektedir. Söylentilere göre, Lehman'ın pamuk balyaları altın, gümüş ve değerli eşya ihraç etmek için bir kamuflemdir.

Seligmanlar, Birleşik Devletler tarafını tutar. Seligmanlar Birleşik Devletler'e, başlangıç için ordu teçhizatıyla ilgili mütevazı bir anlaşma teklif ederler. Jo; kuzey birlikleri levazım dairesinde önemli bir mevkiye bulunan başka bir (Yahudi olmayan) Alman göçmene, kuzey ordusu için gerekli uniformaların satın alınmasını finanse etmeyi teklif etmek üzere –Almanya'daki saray tedarikçilerinin eski mesleği!–, küçük kardeşi Isaac'ı Washington'a gönderir. Washington teklifle ilgilenir. Büyük atölyeler, sallantıdaki hazinenin ücretlerini ödemeyeceği endişesiyle, kuzeye üniforma tedarik etmeye yanaşmamaktadır. Seligman bu şekilde ilk siparişini elde eder, uniformaları terzilerden veresiye satın alır, alacağının hazine bonusu şeklinde ödenmesini sağlar, söz konusu hazine bonolarını iyi bir kârla

plase etmeyi başarır, daha sonra tedarikçilerine borcunu öder. Seligman altı ay içerisinde, devletle, toplam 1.500.000 dolar tutarında aynı tipte başka anlaşmalar imzalar. Alacağı yine hazine bonusu şeklinde ödenir; Seligman, bu bonoları plase eder.⁵⁴

İlk antisemit sinyal: 1862’de Birleşik Devletler generali Grant; Kentucky, Tennessee ve Mississippi’de yaşayan bütün Yahudileri sınır dışı eder; zira buralarda bir pamuk karaborsası ortaya çıkartılmış, dedikodular –hiçbir kanıtı dayanmaksızın– Yahudileri işaret etmiştir. Başkan Lincoln, kararı derhal iptal eder.

Aynı yıl Jo Seligman, Amerikan bonolarını Avrupa bankalarına plase etmek üzere, bir Avrupa turuna çıkar (Frankfurt, Berlin, Amsterdam, Londra). Böylece Almanya’dan gelmiş iki genç Amerikalı Yahudi, Jo Seligman ile Emmanuel Lehman, 1862 yılı biterken Londra’da karşı karşıya gelir. İki de, Amerikan İçsavaşı’nın birbirine düşman iki tarafından birini finanse etmenin yolunu aramaktadır!

Jo Seligman, Emmanuel Lehman’a kıyasla amacına daha zor ulaşır. Birleşik Devletler bonolarını, kuşkucu Avrupalı tasarruf sahipleri nezdinde plase edebilmek için, bankaların bu kişilere %7,3’lük özellikle cazip bir faiz oranı önermesi gerekir. Seligman zaferle döner. Koyduğu parayı geri almış, yeni devletin bütçesini finanse edebileceğini göstermiştir. 1863’te Washington, üniforma siparişi olmaksızın, bu sefer hazine istikrazını doğrudan plase etmesi için Seligman’a yeniden başvurur.⁵⁴ Bunlar, Belmont’un bir sene önce plase etmeyi reddettiği bonolardır...

Aynı yıl, güney orduları komutanı General Lee’nin Washington’a doğru ilerleyişi Gettysburg’de durdurulur. Güneyin geri çekilişi başlar.²¹⁸ Seligman iki yıl içinde, neredeyse 500.000.000 dolar değerinde hazine bonosunu Avrupa’da plase edecek, kuzeyin zaferinde belirleyici etmen olan ordu finansmanında büyük rol oynamış olur.

1864’te, Cincinnati’de halen çarşaf ticaretiyle uğraşan Simon Guggenheim, bankacılığa geçerek Philadelphia’ya taşınır. Aynı yıl Başkan Lincoln, Northern Pacific Railroad’a, arazi satın alabilmesi ve Seattle’a doğru ilerleyebilmesi için gerekli hukuki çerçeveyi sağlar.

Yine 1864’te, Jacob Schiff adında 17 yaşında bir genç, Almanya’dan Amerika’ya gelir. Jacob Almanya’yı, zengin bir aileden gelen ve Frankfurt’ta borsa simsarı olan babasına haber vermeden terk etmiştir. Atalarından biri, XVIII. yüzyılda İngiltere’de başhaham, bir diğeri ise, anlatılanlara inanmak gerekirse, XIV. yüzyılda Frankfurt’ta sarraflık yapmış ve soyunun Kral Süleyman’dan geldiğini iddia etmiş olan Uri Phoebus Schiff adında biridir! Her şıkta Schiffler tanınmış bir ailedir. Heinrich Heine, aile ile evlilik yoluyla akrabadır. Jacob’un babası, Sarah Warburg ile dosttur. Sarah Warburg’un kızı, kısa süre önce Viyana’daki Rothschild bankasının müdürü olan başka bir Schiff ile evlenmiştir.

1865’te Amerikan İçsavaşı’nın sona erişini simgeleyen General Lee’nin Appomattox’ta teslim oluşundan birkaç saat sonra, Jo Seligman, J.&W. Seligman&Co. adlı bankasını resmen kurar. Rothschildler gibi Seligman da, üç erkek kardeşini Avrupa’ya yerleştirir: William’ı Paris’e, Henry’yi Frankfurt’a, (Lincoln’ın dostu olan) Isaac’ı Londra’ya. Diğer iki erkek kardeş, (daha az yetenekli olan) Abraham ile Leopold, San Francisco’ya gider. Son iki kardeş, James ve (Grant’ın dostu olan)

Jesse ise, New York'ta Jo'nun yanında kalırlar. J.&W. Seligman&Co., savaş sırasında finanse ettikleri Amerikan hazinesinin bankacıları olarak kalır.

Çelik fabrikaları son hızla çalışır, telgraf sistemi bütün kıtayı sarar. Union Pacific ile Northern Pacific batıya doğru ilerlerken, Central Pacific doğuya doğru ilerler. Federal hükümet, arazi satın almaları için bu şirketlere 60.000.000 dolar verir. Guggenheim'ın ve Seligman'ın bankaları gibi küçük bankalar, bu şirketlere "sendikasyon kredileri" vererek ve yatırımlar üzerinden komisyon alarak çok para kazanır.

1866'da California'da yeni altın damarlarının keşfedilmiş olması altın fiyatlarını düşürmesi gerekirken, Nevada'da gümüş madenlerinin bulunması, altın yerine gümüş fiyatlarının çökmesine neden olur. Doğru tahminde bulunan Seligman servet kazanır.

Yeni antisemit sinyal: 1866'da New York'ta, Yahudilerle bundan böyle iş yapmama kararı alan yedi sigorta şirketi, maruz kaldıkları müthiş boykot karşısında bu kararlarını geri çekmek zorunda kalır.⁵⁴

New York, Boston ve Philadelphia'yı geride bırakarak Amerikan finansının başkenti haline gelir. Henüz mütevazı durumda olan Loebler, Lehmanlar ve Goldmanlar, Wall Street yakınlarında Seligmanlara katılır.

Önce Loebler: 1 Şubat 1867'de, iki bacanak Abraham Kuhn ile Salomon Loeb, Cincinnati'de giysi satarak kazandıkları 500.000 dolarla, Guggenheimlar'ın onlardan önce yaptığı gibi New York'a geri dönerek Nassau Street, 31 numarada bir rehinci bürosu açarlar.

Ardından Lehmanlar: Emmanuel ile Mayer, halen birlikte çalışmaktadır. Montgomery'de pamuk üretilir, New Orleans'ta piyasaya sürülür, New York'ta finanse edilir.

Ve nihayet Goldmanlar: 1868'de Marcus Goldman, Philadelphia'yı terk ederek New York'a gelir. Goldman da, rehinci olmak için terzi yapmayı bırakır. Artık birbirlerini tanıyan Goldmanlar ile Loebler, toptan satış yapan kuyumcuları ve deri tüccarlarını ziyaret etmek üzere bütün şehri yaya dolaşır, bu kişilere bankaların vermeyi reddettiği nakit parayı sağlarlar. Karşılığında poliçe alıp (poliçeleri şapkalarının içine saklarlar),⁵⁴ öğleden sonra bu poliçeleri, yaptıkları işlem hacmi ve alacaklarının ciddiyeti konusunda ikna etmeyi başardıkları bankalara plase ederler. Yapılan işlerin tutarı, şapkanın hacmiyle ölçülür.

Aynı sırada Jacob Schiff, Wall Street'te kendi banka simsarlığı şirketini açar. Jacob henüz 20 yaşındadır.

Yahudi olsun olmasın Avrupa bankaları, Amerikan pazarının hacmini fark ederek New York ve Boston'da birkaç büro açar veya Middlewest ve California'da bankalar satın alır. Amerika'nın gelişiminden etkilenen diğer Alman Yahudiler, bu ülkeye gelerek benzer kuruluşlar kurarlar: Morgenthau'lar, Lewisonlar, Oppenheimerler.

Jay Cooke, John Pierpont Morgan, Seligman ve Guggenheim, demiryolları ve çelik fabrikalarına verilen kredilerde birbirleriyle rekabet halindedir. İlk başarılı garantili yatırımı yapan, 1869'da Jay Cooke'tur. Söz konusu olan, Pennsylvania Railroad Union'a verilen 2.000.000 dolar değerinde borçtur. Yahudi bankaları ile Yahudilere ait olmayan bankalar birbirleriyle yarışsa da, bazen

işbirliği de yapar. Andrew Carnegie, çelik sektöründeki faaliyetlerini Guggenheim'in sağladığı finansmanla geliştirir. Pierpont Morgan, Yahudi pamuk tüccarlarını finanse eder. Hep birlikte, demiryolları şirketleri gibi finansmanını yönettikleri bazı şirketlerin yönetim kurulunu oluştururlar. Guggenheimerler ile –Belmont aracılığıyla, Londra'daki Rothschildler tarafından kontrol edilen– Cincinnati'deki National Bank, John D. Rockefeller'ı finanse eder. Rockefeller'ın özellikle, 1870'ten sonra, Standard Oil'i geliştirmesine ve rakiplerini satın almasına yardım ederler. Rockefeller bir bakır tekeli kurmaya kalktığında, –söz konusu madende uzmanlaşmış olan– Guggenheimerler Rockefeller'a kati şekilde bunu yapmamasını tavsiye edeceklerdir.

Süveyş Kanalı'nın hizmete açıldığı yıl olan 1869'da, Grant, Jo Seligman'a hazine bakanlığını teklif eder. Seligman teklifi reddeder. Aynı yıl, genç Jacob Schiff New York'ta başarısızlığa uğrayarak gururu kırılmış vaziyette Almanya'ya döner. Öte yandan Goldmanlar, mütevazı bir banka kurmak üzere Sachsler ile ortak olurlar.

Bu birkaç aile, 1870'te Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan ve ülkenin toplam nüfusunun %2'sini oluşturan 80.000 Yahudi'nin kaderini hiçbir şekilde temsil etmez. Bu insanlardan bazıları şirket kurar, diğerleri hekim veya avukat olur; çoğu eskici, esnaf, terzi veya işçidir. Bazıları, giyim sanayinin önemli bir bölümünü elinde tutar. Levi-Strauss ve Jacob Davis'in 1873'te patentini aldıkları iş pantolonu *jean* sanayii gibi. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Yahudilerin yarısından fazlası New York'ta yaşar. Yahudiler burada, Manhattan'ın doğusunda dükkânları, zanaatkârları, okulları, tiyatroları ve lokantalarıyla gerçek bir getto yaratırlar. Burada Yidiş dilinde gazeteler ve matbaalar mevcuttur. Bazıları –özellikle “Almanlar”–, esnaf ve seyyar satıcı olarak kırsal kasabalara yerleşir. Bu insanlar genellikle, cemaat örgütlenmesinin temelleri olan bir sinagog ve bir yardımlaşma kurumu kuracak kadar kalabalıktır.

1837 ila 1860 yılları arasında göç edenlerin en zengini Jo Seligman'dır. Lehmanlar halen New York ve New Orleans'ta pamuk ticareti yapar. Strausslar, New York'ta Macy's adı altında ticaret ile uğraşır. Salomon Loeb New York'ta Kuhn ile, Goldman ise Sachs ile birlikte bankacılık yapar. Philadelphia'daki Guggenheimerler, demiryolları finansmanı ile kısa süre sonra bakır pazarı finansmanı sayesinde zengin olurlar. Geleceğin güçlü isimlerinden sadece Lazardlar, Alman kökenli değildir. Lazardlar, San Francisco ve Paris'ten sonra, 1870'te Londra'da üçüncü bir büro açarlar.

Zengin Alman Yahudiler aralarında Almanca konuşmaya devam eder. Alman müziği icra eder, kaplıca veya tedavi için Almanya'ya giderler. Çocuklarını Alman üniversitelerine gönderirler. Beşinci Cadde'de *Emanu El* adında, kadınlarla erkeklerin bir arada dua ettiği, ayinlerin Britanyalı bir haham tarafından İbranice yapıldığı bir sinagog açarlar. Gelirlerinin onda birini (anonim olarak, aksi takdirde adak geçersiz olur), Yahudi faaliyetlerine yatırırlar: okullar, haham okulları, hastaneler. Bazıları, Harvard Üniversitesi'ni veya Frankfurt Üniversitesi'ni de finanse eder. Bazı Avrupalı Yahudilerin aksine, henüz Rusya ve Filistin ile ilgilenmezler. 1870'te, World's Island binalarına yeni gelenlere konaklama, gıda ve eğitim hizmetleri veren United Hebrew Charities'i kurarlar.

Henüz hepsi kalıcı olarak Amerika'ya yerleşmeye karar vermemiştir. Bunlar, Alman siyasetini ilgiyle takip ederler. 1871'de Alman İmparatorluğu ilan edildikten sonra, –bacanağı Salomon Loeb

ile New York'ta banka kuran– Abraham Kuhn emekliliğini alarak yeni Almanya'ya duyduğu güvenle Hamburg'a geri döner. Hamburg'da, uğradığı başarısızlıktan sonra Amerika'dan gururu kırılmış vaziyette geri dönen ve ailesi tarafından Deutsche Bank'ta çalışmaya gönderilen genç Jacob Schiff ile karşılaşır. Daha önce gördüğümüz gibi Deutsche Bank, Schiff'in babasının dostu ve kısa süre önce Reichstag'a seçilen bir başka Yahudi bankacı olan Ludwig Bamberger tarafından bir önceki sene kurulmuştur. Amerikan rüyasından vazgeçmeyen Schiff, Abraham Kuhn'a, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki bankasında kendisine mütevazı bir iş bulması için yalvarır. Abraham, Schiff'e ancak, New York'taki Salomon Loeb'e hitaben bir takdim mektubu vermeyi kabul eder. Jacob bulduğu bu destekle, 1872'de ikinci kez Amerika'ya gider. Schiff'ten hoşlanan Salomon, gerçekte patronunu bulduğunu fark etmeden Schiff'e iş verir.

Nitekim Jacob Schiff, olağanüstü bir şahsiyettir. Amerika'ya gelir gelmez –25 yaşındadır–, Salomon'un çok genç yaştaki kızı Theresa Loeb ile evlenir –bu yukarıda bahsi geçen sosyetik düğündür–, ertesi yıl Salomon'un ortağı olur. Loeb ne kadar temkinli ise, Schiff o kadar gözü karadır. Loeb, esnafları finanse etmeyi tercih eder; Schiff, demiryolu finansmanında uzmanlaşır. Finanse edilecek bir hat söz konusu olduğu an Schiff, o sıradaki en iyi finansman aracını seçmeyi bilir, şirketlerin borçlanmalarını en iyi şekilde plase etmeyi başarır. Artık J. P. Morgan, Seligman, Guggenheim ve Belmont ile rekabet halinde olan bu hırslı ve çok yetenekli genç adam, herkesi küçümsemekte de acelecidir. Belmont hakkında “kabuksuz istiridye” der.⁵⁴

Amerika'nın uçsuz bucaksızlığına rağmen Yahudiler, Almanya'da olduğu gibi hâlâ kendi aralarında evlenmektedirler. Jo Seligman kuziniyle, üç Seligman erkek kardeş üç Levi kız kardeşe, Mayer Guggenheim baldızıyla, Levinsohn yeğeniyle evlenmiştir. Lehmanlar, Lehmanlar ile evlenmiştir. Schiffler Loebler ve Warburglar ile, Warburglar Seligmanlar ile evlenmiştir. Atalardan gelen geleneğe uygun olarak birçok dul kadın, ölen kocalarının küçük erkek kardeşiyle evlenir. Polonya'da veya Almanya'da bir köyde olduğu gibi burada da, ortakların çocukları aralarında evlenir. Bu, aile örgütlenmesinin yeniden güç kazandığını göstermektedir. İki oğul Sachs, iki kız Goldman ile evlenir (Goldman-Sachs bu şekilde başlar). Sachs'ın bir kızı, Strauss'un bir oğluyla evlenir (Macy's bu şekilde başlar). İki bacanak, Leopold Cahn ve Semon Bache, birlikte Wall Street'in ilk borsa acentesi olacak olan J. S. Bache&Co.'yu kurar. Hallgarten'ın (ilk mağaza zincirlerinden) en önemli dört kurucusu da, tıpkı Goldman-Sachs'ın kurucuları gibi bacanaklar ve damatlardır.

Jean yılı olan 1873'te, yani 1847'de çıkan ilk krizden 25 yıl kadar sonra, Amerikan kapitalizminde, yine kredi bolluğunun neden olduğu ikinci bir büyük mali kriz patlak verir.¹⁸ Bu sefer Yahudi bankacılar o kadar göz önündedir ki, Amerikan basınında çıkan antisemit makaleler, Alman Yahudilere, “finansın kumandasını” ele geçiren bu “sonradan görmeler”e ve “48'liler”e⁴⁵ saldırır.

Bununla birlikte kriz, sanayi dünyasının “kalbi”ni yavaş yavaş Amerika'ya kaydırır. Çelik sanayii, gemi şantiyeleri ve demiryolları yoğunlaşır. Elektrik ekipmanları müthiş bir gelişim gösterir. Yahudi bankacıların bu gelişimde çok büyük payı vardır. Bazıları altyapı hizmetlerini finanse ederken, diğerleri tekstil sanayiini yönetir, daha başkaları elektrik enerjisi kullanım çeşitlerinin önemli bir kısmını icat eder.

Birçok yaşamöyküsünden biri: 1851’de Havana’da doğan ve 1870’te Amerika Birleşik Devletleri’ne göç eden Alman Yahudisi Emil Berliner, 1887’de mikrofon, plak, transformatör ile Thomas Edison’dan dört ay önce “telefon”u icat eder. Graham Bell söz konusu telefonun hakkını satın alır. Daha sonra Berliner, önce Almanya’da ardından Büyük Britanya’da, Avrupa’nın en önemli plak şirketi haline gelecek olan Deutsche Grammophon’u kurar.

Bu az sayıdaki ünlü şahsiyetin yanı sıra, 1870 yılı itibarıyla binlerce Yahudi zanaatkâr, öğretmen, hekim, esnaf, lokantacı veya vasıfsız işçi olarak çalışır. Bu Yahudilerin üçte biri hâlâ New York’ta yaşamaktadır. New York’a artık sadece Almanya’dan değil, Rusya’dan da gittikçe daha çok göçmen gelmektedir.

Fransızlar, misafirperver Amerika’ya olan hayranlıklarının nişanesi olarak Özgürlük Heykeli’ni inşa etmeyi teklif ettiğinde, Wall Street’in zengin Alman Yahudileri kendilerine geçmişlerini çok fazla hatırlatan bu projenin adını dahi duymak istemezler. Buna karşılık Lazaruslar ve Pintolar gibi kendi büyüklüklerinin bu geçmişe bağlı olduğunun bilincinde olan Sefaradlar (kendi aralarında birbirlerine Yahudi değil, *sefardis* veya bazen *grandees*⁵⁵ derler), her ne kadar daha az zengin de olsalar heykelin kaidesini finanse ederler.

İş bankaları, hatırı sayılır bir güç kazanmıştır. Babasının yerine geçen John Pierpont Morgan Jr.; demir yolları finanse eder, General Electric ile US Steel’i organize eder, Drexel Morgan&Co. adında yeni bir şube kurar. Morgan’ın, Amerika Birleşik Devletleri başkanından dahi daha güçlü olduğu söylenir. Jo Seligman ve Simon Guggenheim daha az nüfuz sahibi, diğer ticarethaneler henüz mütevazı durumdadır: Lazard, Kuhn-Loeb, Lehman Brothers ve Goldman-Sachs. 1875’te Jo Seligman; San Francisco’da, Londra bazlı başka bir kurumun şubesi olarak takdim edilen Anglo-Californian adında ikinci bir banka kurar. Seligman Amerikanlaşır, tarımla ilgilenir, koşer yemekten vazgeçer. Birçokları gibi, Yahudi olduğunu unutmaya başlar. Yine birçoklarının başına geldiği gibi, başkaları kendisine Yahudi olduğunu hatırlatmakta gecikmeyecektir.

Nitekim 1873 krizi ile bu krize bağlı antisemit taşkınlıkların sebep olduğu acılar henüz son bulmuş değildir. Aynı yıl, New York’taki bir mağaza zincirinin sahibi olan Alexander T. Stewart, ardında muazzam bir servet bırakarak ölür. Bu servete, New York’a yakın kaplıcalar şehri Saratoga’nın en lüks oteli de dahildir. Güneyden gelen zengin müşteriler otele, Mississippi’de seyreden *steamboat*lar üzerinde oynanan kumar oyunlarını getirmiştir. New Yorklular, bu kumar oyunlarının müdavimi haline gelmiştir. Kumarbaz olmadığı halde saray otelin devamlı müşterisi olan Jo Seligman tam da otele gitmeye hazırladığı sırada, Henry Hilton adında A. T. Stewart’ın vasiyetini uygulayan bir yargıç (aynı adı taşıyan otel zinciri sahibi Conrad Hilton ile ilişkisi yoktur) Seligman’ın otele girişini yasaklar.

Skandal, dava açma tehditleri: Bu, Amerika Birleşik Devletleri’ndeki ilk büyük antisemitizm olayıdır. Lake Placid Club oteli gibi başka oteller de, Saratoga’daki oteli taklit eder. New York Barosu, Yahudi bir avukatın üyeliğini reddeder. Coney Island’daki gayrimenkul yatırımcıları, Yahudilerin yeni eğlence parkına girmelerini yasaklamak ister. Diğer ünlü kulüpler, kapılarını Yahudilere kapatır. Yargıç Hilton, American Society for the Suppression of the Jews adında kısa ömürlü bir dernek dahi kurar...

Jo Seligman, bu duruma boyun eğmez. A. T. Stewart mağazalarının boykot edilmesini sağlar. Satışlar öyle düşer ki, paniğe kapılan Henry Hilton bir Yahudi faaliyetine 1000 dolar değerinde bağışta bulunarak barışı sağlamayı dener. Bu, olabilecek en büyük hakarettir! Protestan çevrelerden de büyük ölçüde destek gören boykot, iki kat şiddetlenir. A. T. Stewart kısa sürede iflas edecektir.

Bu olaydan çok etkilenen Jo Seligman, ertesi yıl, 1878'de ölür. Missouri'de yer alan Roller's Ridge şehri, ismini Seligman olarak değiştirir. Böylece Joseph'ın erkek kardeşi ve Jacob Schiff'ten 20 yaş büyük olan Jesse, Amerika'nın bir numaralı bankacısı olur.

Jo'nun öldüğü yıl Jesse Seligman, yavaş yavaş şekillenmeye başlayan eski bir proje ile ilgilenmeye başlar: İki okyanusu birbirine bağlamak üzere Panama'dan veya Nikaragua'dan geçecek bir kanal projesi.

Paris'te Ferdinand de Lesseps; Süveyş kıstağının açılışı sayesinde elde ettiği şöhretin kendisine sağladığı prestijle, 70 yaşında, büyük bir özenle, Uluslararası Okyanuslar Arası Kanal Şirketi adında bir şirketin çıkaracağı hisselerin reklamını hazırlar. Söz konusu kanal, Kolombiya'ya ait olan Panama'dan geçecektir. Ancak Lesseps, proje için gerekli 400.000.000 frangın ancak 8.000.000'unu toplamayı başarır. En büyük Amerikan projesinin gerçekleştirilmesine Fransızların karışması ihtimalinden hiç hoşlanmayan Amerikalılar, Lesseps'in başarısız olmasına memnun olur.

1881'de –yani Lazard Bankası'nın San Francisco'dan New York'a taşınmasından bir yıl sonra–, Rusya'da yeniden başlayan pogromlar, 250.000 kişinin Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmesine neden olur. Aileler bütün olarak göç eder. Bu tutucu ailelerin çoğu son derece yoksul olup, yorgunluktan ayak bastıkları limandan öteye gidemez. Bu aileler; New York'ta Lavendost Side'da ve Chicago'da West Side'da, *shtetllere* muadil yerleşim bölgeleri oluşturur. Ayrıca kendi mahkemelerini, lokantalarını, tiyatrolarını, sendikalarını, derneklerini, *yeşivalarını* ve gazetelerini kurarlar. Âlim tüccarlardan bazıları; simsarlık, kasaplık veya dini eşya satıcılığına geri döner. Çoğu işçi olan bu Yahudiler, ayakkabı ve puro fabrikaları ile konfeksiyon atölyelerinde iş bulur. Bunlar genellikle, aralarında Yidiş veya Rus dillerinde konuşmaya devam ettikleri küçük Yahudi aile işletmeleridir. Çoğu sendikacı olur. Başlamakta olan büyük grevlerin önderleri işte bu sendikacılardan çıkar. Başlarında Samuel Gompers adında, Londra'da doğmuş Hollanda kökenli bir Yahudi bulunur. On yaşında ayakkabıcı çırağı olan Gompers, Amerika Birleşik Devletleri'ne 1864'te 14 yaşındayken gelir ve puro işçisi olur. İlk grevini 1875'te başlatan Gompers, 1877'de puro işçileri sendikası başkanı olur. Düzenli olarak prim ödenmesini sağlayan ve yeni üyelere destek hizmeti getiren ilk kişi Gompers'tir.

Alman Yahudileri, *kikres* (isimleri -ky ile biter) veya *bohunk* (“barbar”, “sosyalist”) olarak adlandırdıkları bu “Asyalı vahşiler”in “Doğululuğu”ndan hoşlanmaz. Bu Yahudilerin sendikal ve politik aktivizminden korkan Alman Yahudileri, bu insanların mümkün olan en iyi şekilde ağırlanmalarını sağlar, asimile olmalarına yardımcı olmak için gereken her şeyi yaparlar. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ilk Yahudi hastanesi (önceleri adı “New York Yahudileri Hastanesi”dir), bir grup Alman kökenli New Yorklu Yahudi tarafından kurulur. Söz konusu grupta çağın en iyi hukukçularından Samson Simson, –Philadelphia'daki Maimonide College'ı da finanse eden– bankacı

Samuel Myer Isaacs ve 1881'de Clara Barton ile Amerikan Kızılhaç'ını kuran Adolphus Simeon Solomons da bulunur.

Aynı yıl Jacob Schiff, nihai olarak kayınpederinin önüne geçerek Kuhn, Loeb&Co.'nun patronu olur. Schiff'in genç yaştaki kızı –henüz 17 yaşındadır–, daha önce de bahsi geçtiği üzere, Almanya'da karşılaştığı Felix Warburg ile evlenir. Böylece Felix; Jacob'un baldızı ve Loeb'ün diğer kızıyla evlenen erkek kardeşi Paul ile birlikte, Kuhn Loeb'te ortak olur. Bu şekilde iki ticarethane, Kuhn Loeb ile Warburg, Jacob Schiff etrafında birleşir. Schiff bundan böyle, Atlantik'in her iki tarafındaki ve dünyadaki en meşhur iki iş bankasının patronudur.¹⁸

Henry Goldman'ın iki kız kardeşi iki erkek kardeş Sachs ile evlendiklerinden, bir diğer kız kardeş Samuel Hammerslough adında Springfield'ten –Samuel, Abraham Lincoln'ı burada tanımıştır– genç bir terzi ile evlenir. Hammerslough kısa süre önce, kayınpederiyle birlikte küçük bir postayla alışveriş şirketi satın almıştır. Bu şirketin ismi çok meşhur olacaktır: Sears Roebuck. Goldman ve Sachs; Sears Roebuck'ın Amerika Birleşik Devletleri'nin en büyük dağıtım şirketlerinden biri haline gelmesine ve Sachs'ın bir diğer kızıyla evli olan R. H. Macy ile rekabet edebilmesine yardım edeceklerdir.

İşte tam bu sırada Fransız işadamları, bir türlü başlatamadıkları Panama Kanalı projesinin finansmanını üstlenmesi için Jesse Seligman'a yaklaşır. Seligman; Banque de Paris, Drexel ve Morgan ile birlikte maddi kaynak oluşturur. Bu, Yahudi bankaları ile Protestan bankaları arasında gerçekleşen nadir ortaklıklardandır. Ortaklara karşı büyük bir medya kampanyası başlatılır. Senatoda, “Amerika'yı Fransa'ya satmak” istemekle suçlanırlar. Yahudi komplosundan söz edilir; Morgan, “Yahudilere katıldığı” için eleştirilir.⁵⁴ Seligman eleştirilere, kanalı kazacak makineleri tedarik edecek olan Amerika Birleşik Devletleri'nin projeden en kârlı ülke olarak çıkacağını söyleyerek karşılık verir. Gustave Eiffel ve birçokları, projenin reklamını yapar. Ve kazanırlar: Avrupa ve New York'ta borçlanma, gereğinden fazla talep alır.

Ancak diğer güzergâhın hepsi de Amerikalı olan taraftarları, davalarından vazgeçmemiştir. 1884'te Washington hükümeti, Managua hükümeti ile, Nikaragua'dan geçecek bir kanalın inşasına dair Zavala adıyla anılan bir antlaşma imzalar. Senato, söz konusu antlaşmayı onaylamakta tereddüt eder. Panama'da 1882'de başlayan çalışmalar, 1885 itibarıyla ilerlemez olur. Kazma işlemlerinin henüz yarısından azı gerçekleştirilmiştir. Lesseps; başmühendis olarak işe aldığı, daha önce Dreyfus Olayı'nda oynadığı rolle karşımıza çıkan Philippe Bunau-Varilla'nın⁷³ salık verdiği gemi havuzu kapaklarına istemeye istemeye onay verir.

Bir yandan asimilasyon eğilimleriyle mücadele edebilmek, öte yandan modern ekonominin gerekliliklerini yerine getirebilmek için, Amerikan Yahudi reform hareketi 1885'te “Pittsburgh Platformu” adlı bir belge etrafında örgütlenir. Yiyeceklerle ilgili kurallardan, sünnetten ve Şabattan vazgeçilir. 1887'de, en yoksul Yahudilere destek amacıyla, sadece en zenginler tarafından değil, Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan bütün Yahudiler tarafından finanse edilen Hebrew Immigrant Aid Society adında laik bir dernek kurulur. Ortalamada Yahudiler, diğer Amerikalılardan maddi olarak daha iyi durumda değildir. 1890'da, resmi Amerikan istatistiklerine göre, Yahudilerin

%35'i küçük esnaf, %29'u ücretli, %12'si işçi, %15'i simsar, avukat ve bankacı, %5'i hekimdir. Çocuklar için arzu edilen ideal meslek, avukatlık veya hekimliktir.

Puro işçileri sendikasına başkanlık ederken karşılaştığımız Samuel Gompers, 1886'da 36 yaşında, bütün Amerikan sendikalarını, meslek başına bir sendikadan oluşan American Federation of Labour çatısı altında toplar. Sıkı bir müzakereci olan Gompers, 1924'te ölene kadar Amerikan işçi sınıfının en nüfuzlu adamı olarak kalacaktır.

Çalışmalar başladıktan dokuz yıl sonra, 1889'da, Lesseps iştirakçilerinden aldığı 400.000.000 dolar (1.000.000.000 frank) değerindeki borç paranın tamamını harcamıştır. Oysa kanalın sadece yarısı kazılmış durumdadır. Öngörülen maliyet ise, topu topu 600.000.000... franktır! 1889'da Philippe Bunau-Varilla, su altındaki kayaları dinamitlemek üzere bir plan önerir.⁷³

Aynı sırada başka bir Amerikalı Yahudi'nin kaderi şekillenmektedir. Söz konusu Yahudi'nin kaderi bir anlamda, 2000 yıllık o çok özel keşif ruhunu simgeler. 1853'te Prusya'da doğan Salomon Bibo, 1869'da, kendisinden üç yıl önce New Mexico'ya göç eden iki erkek kardeşinin yanına gider. Önceleri hep beraber, bir başka öncü Yahudi aile olan Spielbergler için çalışırlar. Daha sonra üç kardeş, Navaho Kızılderilileri ile ticaret yapmak üzere ileri bir karakola yerleşirler. Ardından Kızılderililer, Meksikalılar ve Anglo-Saksonlar arasında aracı ve arabulucu olarak hizmet verir, beyazlar Kızılderililerin topraklarına el koymaya kalktığında Kızılderilileri savunurlar. 1882'de Salomon Bibo, Acoma Kızılderilileri'nin bölgesinde bir ticaret karakolu –ezelden beri var olan simsarlık mesleği!– kurar, Acoma Kızılderilileri'nin dilini öğrenir, durumlarını inceler, beyazlar tarafından sömürüldüklerini anlayarak onların tarafına geçer ve arabulucuları olur. Bibo o sırada 24 yaşındadır. Bibo, 1877'de Amerikan hükümeti tarafından Kızılderililere bırakılan 94.000 akrılık araziye kiralamak üzere yapılan bir sözleşme karşılığında, Kızılderililerin topraklarını ve sürülerini korumayı ve kömür madenlerini işletmeyi taahhüt eder. Bibo, Kızılderililere yılda 12.000 dolar kira ile çıkarılacak her bir ton kömür için 10 dolar ödeyecektir. Sözleşme o kadar güzel işler ki, Bibo bir tür Kızılderili şefi haline gelir. Hatta Bibo 1888'de –35 yaşındadır–, Washington'daki federal idare tarafından “Acoma halkının valisi” olarak tanınır. Bibo 1889'da, kabile şefinin torunu Prenses Juana ile evlenir. Juana, Yahudiliği kabul eder. Bibo, Acomalar'ın resmi şefi olur. 11 yıl sonra, tarihteki tek Yahudi Kızılderili Şefi, çocuklarının dini eğitim alabilmesi için San Francisco'ya yerleşecektir...

Bir başka yaşamöyküsü daha: 1840'ta Bavyera'da doğan ve 1858'de Amerika Birleşik Devletleri'ne göç eden Anton Oppenheimer –Viyana saray tedarikçileriyle akrabalık ilişkisi yoktur–; önceleri Texas'ta Palestine adında küçük bir şehirde esnaflık, daha sonra Konfedere Devletleri ordusunda askerlik yapar, sürü tüccarı, ardından arazi sahibi olur, 1890'da American Hat and Shoe Company ismini alacak olan bir perakende satış şirketi satın alır ve çok büyük başarı elde eder.

Lehman Brothers artık çok önemli bir hammadde ticaret şirketi haline gelmiştir. Bununla birlikte Lehmanlar henüz, Seligmanlar veya Guggenheimlar'ın, hele hele Schiffler'in ve Warburglar'ın yaşadığı dünyada yaşayacak duruma gelmemiştir. Emmanuel Lehman öldüğünde yönetim, oğlu Philip ile yeğeni Arthur'a geçer. Arthur, Seligmanlar'a bağlı önemli bir Amerikan maden şirketinin patronu olan Adolph Lewinsohn'un kızıyla evlenecektir.

Bu 50 kadar büyük bankacının çocukları, en iyi Protestan okullarında eğitim görür, *bar mitzvah*larını yaparlar. Artık evde Almanca konuşulmamaktadır. Antisemit politikaları öfkeyle takip edilen çar, bu bankacılar için “insanlık düşmanı”dır. Bu nedenle, Rusya’da gerçekleşecek bir devrimi finanse etme fikri onlara kötü gözükmez. Nitekim Bund’un Vilnius’ta ilk adımlarını finanse ederler. Squash oynarlar, operaya meraklıdırlar, yatları, özel polo sahaları ve yarış atları vardır.¹⁸ Yahudi olsun olmasın sosyal faaliyetlere bağışta bulunur, çocuklarının eğitimiyle yakından ilgilenirler. Avrupa’ya gemi seyahatine çıktıklarında, en zenginler yanlarında şef garson, oda hizmetçisi ve aşçı götürür. Evleri Dürerler, Rembrandtlar ve Botticelliler ile doludur.

1892’de Seligmanlar’ın evine davet edilen Prens André Poniatowski, bu insanların yaşam tarzını çok iyi betimler: “Para, iş dışında tek başına onlar için bir şey ifade etmez [...]. Sadece spordan, edebiyattan, sanattan, özellikle de müzikten söz eder, sosyal faaliyetleri ve kendi siyasi partilerini finanse ederler. Hepsi de ailelerine, günümüzde artık sadece Fransız taşrasında rastlanan türden düşkündür [...]. Spora duydukları merakı saymazsak, bu adamların hayatı, Lyon’un eski ticarethanelerine mensup bankacıların hayatına benzer.”¹⁸

Ancak bu sükûnet uzun süreli olmaz. Ertesi yıl Seligmanlar, bir skandal ile sarsılır.

1893’te New York Borsası’nda başlayan panik, başka şirketlerin yanı sıra Lesseps’in şirketinin de iflas etmesine sebep olur. Şirket, kanal kazma çalışmalarını durdurmak zorunda kalır. 85.000 iştirakçi iflas eder. Lesseps bitkin bir halde, kendisini bekleyen meclis soruşturmasıyla yüzleşmek üzere Fransa’ya döner. Lesseps’in, çalışmaların ilerlemediğini gizlemek için en önemli politikacılara ve ünlü gazetecilere rüşvet vermiş olduğu bu şekilde ortaya çıkar.

Skandal, birçok suç ortağının yanı sıra iki Yahudi simsarı da (Cornelius Herz ve Jacques Reinach) işaret ettiğinden, Drumont, sahtekârlığın esas itibarıyla Katolik partilere mensup mühim adamların eseri olduğunu unutarak “85.000 iştirakçiyi iflasa sürükleyenlere” karşı ateş püskürür. Lesseps mahkûm olur; Lesseps’in oğlu Charles, Büyük Britanya’ya kaçar. Henüz tamamlanmamış kanala alıcı aranmaya başlanır. Biçilen değer, 100.000.000 dolardır.

Fransa bu işten vazgeçmemiştir. Zira kanal, Almanya’nın Atlantik üzerinde seyreden gemilerin hareketlerini kontrol edebilmek için Venezuela’ya ayak basmasıyla stratejik bir konu haline gelmiştir. Skandala rağmen, Dreyfus Olayı’nın patlak verdiği yıl olan 1894’te, Amerikan Kongresi tarafından başlatılan bir anket J. P. Morgan ve Seligman’ı Fransız hisselerinin plasmanı üzerinden aldıkları komisyonlar sayesinde zengin olmakla suçladığı sırada, yeni bir Panama Kanalı Şirketi kurulur. Jesse Seligman’ın, özellikle Kanal Komitesi başkanlığını eski Amerikan Başkanı Grant’a teklif etmiş olması eleştirilir. Sonuçta başkanlığa, Başkan Hayes’in Donanma Bakanı R. W. Thomson gelir. Thomson, yılda 24.000 dolar gibi astronomik bir ücret ödenen bu mevkiyi kabul etmek için hükümetten istifa etmiştir. Thomson’ın güven veren varlığı, küçük tasarruf sahiplerini cezbetmeye yarar. Her ne kadar Senato komisyonu, uzun süren anketi sonucunda, Jesse Seligman’ı suçlayacak hiçbir şey bulamazsa da, Seligman skandalın sona erdiğini göremez. Seligman birkaç hafta sonra, tıpkı erkek kardeşinin bundan 16 yıl önce başına gelen gibi, haksız suçlamaların kurbanı olarak ölür.

Diğer Seligmanlar, kazma projesinden vazgeçmemeye karar verirler. Yine Fransızlarla ve yine

Panama üzerinden devam edilir. Yeni Panama Kanalı Şirketi'nin ekibinin bir bölümünü işe alırlar. İşe alınanlar arasında Philippe Bunau-Varilla da vardır. Skandaldan sonra, finansmanı halkta aramak söz konusu değildir. Hesabı vergi mükellefleri ödemelidir. Böylece iki proje üzerinden sürüp giden mücadele, Kongre önüne gelir.

Kasım 1896'da, Bunau-Varilla Paris'te gazetesi *Le Matin*'de Dreyfus Olayı konusundaki gerçeği ortaya çıkarmaya çalışırken, New York'ta başka bir büyük gazete doğar. Adolph Simon Ochs, o sırada ancak 9.000 satan son derece mütevazı bir gazete olan *The New York Times*'ı satın alır. 1868'de Cincinnati'de Almanya göçmeni bir Yahudi ailede doğan, 11 yaşında *Knoxville Chronicle*'da, daha sonra *Chattanooga Times*'ta matbaa işçisi olarak çalışan Ochs, 21 yaşında, 250 dolar karşılığında bu iflas halindeki adı duyulmamış gazetenin yönetimini devralır. 1889'da, Cincinnati Haham Wise'in kızıyla evlenir. Amerikan Yahudi Reform Hareketi'nin kurucularından biri olan Wise'in, ileride Amerikan Yahudi cemaati bünyesinde temel bir rol oynadığını göreceğiz. Jo Pulitzer (*World* ile) ve William Hearst'ün (*Journal* ile) sansasyonel gazeteciliğe oynadığı sırada Ochs, etik gazeteciliğin ilkelerini belirler. Reklam ve editoryal çizgiye karşılık haber özgürlüğü ilkesini koyar. *Chattanooga Times*, Amerika Birleşik Devletleri'nin güneyinde en saygın gazete haline gelir. Ochs'a göre, Yahudilik sadece bir dindir. Yeni ortaya çıkan Siyonizme karşı olan Ochs, Siyonizmi Yahudi değerlerine aykırı görür. *The New York Times* kısa sürede müthiş bir başarı elde eder. Gazetenin 1896'da 9.000 olan tirajı, 1925'te 780.000'e yükselir.

1897'de Senato, Nikaragua güzergâhı üzerinde karar kılar. Bu güzergâh bugün hâlâ, teknik açıdan en iyi seçim olarak görülmektedir.

Bu sırada Amerika'ya, 1894 pogromlarından kaçan 1.000.000 Rus Yahudisi akın eder. Rus Yahudilerinin gelişi, Amerikan Yahudilik yapısını altüst eder. Yeni gelenlerin dörtte üçü, büyük şehirlerde işçi olur; ülkedeki giysilerin çoğunu onlar üretir. On yıl önce Amerikalı Yahudilerin %12'si işçi iken, şimdi üçte ikisi işçidir. Tıpkı Rus Yahudilerle aynı anda Amerika'ya gelen İtalyanlar ve İrlandalılar gibi. Rus Yahudileri, zenginler tarafından finanse edilen kurumlarda her zamanki gibi kötü karşılanır. Mesela *Yiddish Gazette*, 1897'de şöyle yazar: "Asil Alman Yahudilerinin yardımseverlik kuruluşlarında [...] her sığınmacı, sabıkalıymış gibi sorguya çekiliyor. Sığınmacılar küçük düşürülüyor, sanki bir Rus memurun önündeymişçesine yaprak gibi titriyorlar."

Rusya'daki işçilik deneyimleri, onları Samuel Gompers etrafında örgütlenen birçok sendikanın başına geçmeye iter: Morris Hillquit, Meyer London, Sidney Hillman gibi. Zaman zaman Yahudi burjuvaziden (Jacob Schiff, Louis Marshall, Henry Mesowitz) destek gören bu işçiler, patronları temel taleplerini kabul etmeye zorlarlar: haftada 50 saat mesai, işe alırken sendikalı işçilere öncelik verilmesi, arabuluculuk prosedürleri. Hatta 1900'de, salt Yahudilerden oluşan ilk sendika kurulur: Giyim sanayiinde çalışan kadınlar sendikası.

Yahudi bankaları ile WASP (White Anglo-Saxon Protestants) bankaları arasındaki çatışmalar sertleşir. Nisan 1901'de, demiryollarının, özellikle de Northern Pacific Union'ın finansmanını ele geçirmek için başlayan borsa muharebesi, yine Morgan ile Schiff'i karşı karşıya getirir. Bu "devler muharebesi"ni kimse kazanamaz.

Nikaragua güzergâhını destekleyen Başkan McKinley 6 Eylül 1901’de öldürüldükten ve yerine bu konuda daha kararsız olan Başkan Yardımcısı Theodore Roosevelt geçtikten sonra, Protestan ve Yahudi bankaları arasında kanalın güzergâhı konusunda yeni bir muharebe başlar. Morgan, Seligmanların tarafını bırakarak Nikaragua projesinin kamusal finansmanına yönelik kampanya başlatır. 1902’de Senato tam Morgan’ın projesine meyletmış iken, önce Nikaragua’da Momotombo Yanardağı’nın, ardından da başka bir yanardağın –Martinique’teki Pelée Dağı’nın– patlaması verileri değiştirir. Oylamadan üç gün önce, Philippe Bunau-Varilla’nın aklına, bütün Amerikalı senatörlere, üzerinde dumanı tütmekte olan Momotombo’yu gösteren bir Nikaragua pulu gönderme fikri gelir.⁷³ Nikaragua volkanik bir arazidir; Panama ise volkanik arazi değildir, kanal burada tehdit altında olmayacaktır. İş tersine döner. Senato, Panama Kanalı Şirketi’nin Amerikan devleti tarafından satın alınmasını onaylar. Temsilciler Meclisi de aynı yönde oy kullanır.

Henüz her şey hallolmamıştır. Panama kıstağı Kolombiya topraklarındadır ve Alman nüfuzu altında olan Bogota Parlamentosu kısa bir süre önce, kazma çalışmalarının devam edebilmesi için gerekli olan arazinin ülkeden ayrılmasına karşı oy kullanmıştır. Ancak Kolombiya’ya 10.000.000 dolar verilecek olursa... Bunun üzerine Bunau-Varilla, Seligmanlara Panama’yı Kolombiya’dan ayrılmaya teşvik etmeyi önerir. Bu, Kolombiya hükümetine ve parlamentosuna rüşvet vermekten daha hesaplı olacaktır! Böylece Seligmanlar, Doktor Amador tarafından yönetilen bağımsızlık taraftarı Panamalı küçük bir gruba 100.000 dolar⁵⁴ –Bunau-Varilla hatıralarında, bu parayı kendisinin vermiş olduğunu iddia eder⁷³– verir. Bunau-Varilla, Seligman’ın New York’taki bürolarında, yeni cumhuriyetin bağımsızlık bildirisini ve anayasasını kaleme alır. Beyaz Saray’da Başkan Theodore Roosevelt ile görüşen Bunau-Varilla başkana, Panama’da bir ihtilal çıktığı takdirde Amerikalıları ve Amerikan çıkarlarını korumak üzere bu ülkeye müdahale edip etmeyeceğini sorar. Başkan onaylayıcı bir sessizlikle karşılık verir. Panama ihtilali 3 Kasım 1903’te başlar. *USS Nashville*’in körfezde demirli durması, Kolombiyalıları Panama’nın bağımsızlığını aralık ayı itibarıyla kabul etmeye ikna eder. Amerika Birleşik Devletleri adına Dışişleri Bakanı Hays ve Panama adına Bunau-Varilla arasında bir antlaşma imzalanır. Bu antlaşma ile kanal, 100 yıllığına Amerika Birleşik Devletleri’ne verilir. Panama Cumhuriyeti ilan edilir. Doktor Amador, yeni cumhuriyetin ilk başkanı olur. Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri, Panama Cumhuriyeti’ni tanır. Bunau-Varilla, Panama’nın Amerika Birleşik Devletleri büyükelçisi olarak atanır! Bu, Seligmanların gücünün zirvesi, Jesse’nin ölümünden dokuz yıl sonra alınan intikamıdır.

1903’te, Max’ın birkaç ay için halen Alman olan erkek kardeşi Paul Warburg, bir “Merkez Bankası Planı” yayımlar. Paul burada, kredi kontrolü olmadıkça yeni banka krizleri olacağını haber verir. Paul, Ludwig Bamberger’in 1870’te Alman İmparatorluğu’nda kurduğu sistemden yola çıkarak bankalara karşılıklı teminat sağlayacak, hükümet ile büyük özel bankaların eşit hisseli sahipleri olacağı bir merkez bankası kurulmasını teklif eder. Ancak on kadar bölgesel federal bankanın altın teminat göstererek para basmasına izin verilecek ve banka kredilerini kontrol edeceklerdir.¹⁸

Ancak Washington’da, yılda sadece altı ay New York’ta ikamet eden, geri kalan zamanını

Hamburg'da geçiren bu zengin Alman bankacının projesine kimse kulak asmaz. Ekonomi patlama halindedir; bankaların kontrol altına alınması çok kişinin çıkarlarına ters düşecektir.

Kuhn Loeb –Jacob Schiff artık bankayı, Almanya'dan henüz göç etmiş Otto Kahn ile yönetmektedir– Westinghouse, US Rubber, Armour ve ATT'yi finanse etmekte, demir yollarını yeniden düzenlemektedir.

Yahudi bankacılar hâlâ aynı aile reislerinin kontrolünde yaşar ve hareket ederler. Mesela Kuhn Loeb'de Felix ve Paul Warburg, hem bankada hem de evde, birinin kayınpederi ötekinin kayınbiraderi olan Jacob Schiff'in sıkı kontrolü altındadır. Her cuma akşamı bu üç aile, Beşinci Cadde 932 numarada, –artık 57 yaşında olan– Jacob Schiff'in bir çeşit saraya dönüştürdüğü dört katlı binada, hep birlikte akşam yemeği yer.¹⁸ Jacob Schiff İbranice dualar okur, aile sessizce dinler. Her ne kadar yemeğe katılan bütün yetişkinler Alman kökenli olsa da, İngilizce konuşulur. Jacob Schiff, Rus göçmenlerin toplumla kaynaşabilmesi için yapılan sosyal faaliyetlerle çok yakından ilgilidir. American Jewish Committee (AJC) adlı yeni bir yardımlaşma kurumu ile İlahiyat Semineri'ni ve Herbert Union College'ı kurar; New York Library'de bir Yahudi bölümü oluşturur; Tevrat'ın yeni İngilizce tercümesini finanse eder; her hafta uğradığı New York'taki Montefiore Hospital'a 35 yıl boyunca başkanlık eder. Schiff; Amerikan Kızılhaçı'nı finanse eder, siyahilerin topluma dahil edilmesi, parasız eğitim, sendikal haklar ve çocuk işçi çalıştırılmaması için mücadele verir. Ancak mücadelesinin ana konusu, Rus Yahudilerinin kaderidir. Schiff 1905'te, Odessa'da gerçekleşen bir pogromdan sonra, Başkan Theodore Roosevelt'in olayları bizzat çar nezdinde protesto etmesini sağlar. Boşuna.

İşte tam bu sırada, Çin'deki fetih girişimleri güdük kalan Japonya, Rusya'ya saldırır. Her ne kadar Güneş İmparatorluğu modern bir askeri güç olduğunu göstererek Avrupalıları ve Amerikalıları şaşırtırsa da, silah satın almadan çarın ordusunu mağlup edecek durumda değildir. Bunun üzerine Schiff, Japonya adına 200.000.000 dolarlık kredi desteği sağlamayı kabul eder. Schiff, Warburglar ile Morganlar'ın desteğini kazanır. Plasman zor olursa da, Jacob başarılı olur. Schiff, aynı sırada Fransa hesabına Wall Street'te düzenlenen bir borca katılmayı reddeder; zira paranın en sonunda, o sırada Fransa'dan sık sık borç alan Ruslara gitmesinden korkar. Rusların Amerikalı finansçılara duydukları öfke, pogromları daha da feci bir hale getirir. 11 Temmuz 1906'da Japonya, savaş lehine dönmeye başladığı sırada, Londra'da 30.000.000 sterlinlik yeni bir kredi başvurusu yapar. New York'ta Kuhn Loeb, Hamburg'da MM. Warburg söz konusu borçlanmayı birçok başka bankaya plase eder. Bu defa talep, arzın on katıdır. Savaşın sonucundan artık kimse şüphe etmemektedir.

Japonya kısa sürede mutlak zafer kazanır. Portsmouth Antlaşması'yla Japonya; Mançurya üzerinde hak, Sakhalin'in bir bölümünü, Çin'de tavizler ve Kore üzerinde manda elde eder. Böylece Max Warburg ve Jacob Schiff, Japonya'nın gedikli finansçıları haline gelirler. Hatta Schiff, Japonya'ya bir zafer gezisi gerçekleştirerek Rusları iyice öfkelenendirir. Tarihte ilk kez bir Japon imparator, akşam yemeğinde masasına hanedana mensup olmayan bir yabancıyı davet eder. Japon arabulucunun kızı – söz konusu arabulucu daha sonra maliye bakanı, ardından da başbakan olacak, 1936'da suikasta kurban gidecektir–, yıllarca New York'ta Schiffler'in yanında yaşayacaktır.

1906'da Kuhn Loeb –bankada ilk kez aileye mensup olmayan bir ortak, Otto Kahn, bu kadar nüfuzlu hale gelir– halen, Amerikan sanayiinde yatırım yapmak üzere Avrupa'dan sermaye ithal etmektedir. Pennsylvania Railroad Union'ı finanse etmek üzere Fransa'dan 48.000.000 dolar borç alınır.

1907 sonbaharında, Knickerbocker Trust&Co.'nun iflası, Paul Warburg'un dört sene önce öngördüğü yeni bir mali krize yol açar. Bankalar, düşüncesizce borç vererek aşırı para kazanmakla ve paniğin yaklaşmakta olduğunu görememekle suçlanır. Paul Warburg'un merkez bankası projesi – Paul'un erkek kardeşi Felix de, gevşeklikle suçlanan bankacılardan biridir– böylelikle güncel hale gelir.

1 Temmuz 1908-30 Haziran 1909 arasında, yeni pogromların ardından Amerika'ya hücum yaşanır. 540.000 Rus Yahudisi, aileler halinde Amerika'ya gelir. Çoğunlukla aşırı tutucu olan bu Yahudiler yanlarında, zengin ve derin bir Yidiş kültürü getirirler. Amerika Birleşik Devletleri artık dünyadaki en geniş üçüncü Yahudi nüfusunu barındırmaktadır. Rusya'da 5.215.805 Yahudi, Avusturya-Macaristan'da 2.084.591 Yahudi yaşarken, Amerika Birleşik Devletleri'nde –doğru olmak için fazla tam olan bir tahmine göre– 1.777.185 Yahudi yaşamaktadır.

Melting pot –o sırada İngiliz Yahudi yazar Israel Zangwill'in, Theodore Roosevelt'e ithaf ettiği bir oyununda icat ettiği tabir– anlayışı, Amerika'yı herkesin “insanın cumhuriyetini ve Tanrı'nın krallığını” kurmak üzere geldiği ütopyik bir dünya haline getirir.⁴⁶⁰

Altın Standartı Yasası ile birlikte doların üstünlüğü tescillenir. Bir ülkenin mal deposuna dönüştüğü zamanlarda hep olduğu gibi, aynı ülke kısa sürede para deposu haline de gelir. Sanayi hâkimiyetini ele geçirdikten 30 yıl sonra, artık kendi ülkesinde plase edemeyecek kadar çok kazanç sağlayan Amerika, dünyadaki başka şirket ve devletlere borç vermeye başlar. Amerika'ya borç vermek için Avrupa'dan borç almaya devam eden Amerikan iş bankaları da tersine işlem yapmaya başlar. Böylece 1910'da, Kuhn Loeb ve N. M. Rothschild, Dominik Cumhuriyeti'ne kredi sağlar. Kredinin geri ödeneceğine dair teminat, Dominik Cumhuriyeti'nin aldığı gümrük vergileridir. Jacob Schiff, işleme dahil olmadan önce, Londra'daki Sir Ernest Cassel'e bir telgraf gönderir: “Ödemeyecek olurlarsa, söz konusu gümrük vergilerini kim tahsil edecek?” Cassel şöyle cevap verir: “Sizin donanmanız ile bizim donanmamız.”¹⁸ Askeri ve mali süper güç, artık sadece Büyük Britanya değildir. Amerika da imparatorluk haline gelmiştir.

Yine 1910'da, Paul Warburg 42 yaşında nihayet Amerikan vatandaşı olur ve Max'ı, dünyanın en eski Yahudi bankasını yönetmek üzere Hamburg'da yalnız bırakır. New York Bankacılar Birliği artık resmi olarak Paul Warburg'un projesine destek vermektedir. Rhode Island senatörü ve Milli Para Komisyonu başkanı Nelson Aldrich –Paul'un da ortaklarından biri olduğu Kuhn Loeb Bankası'nın finanse ettiği J. D. Rockefeller Jr.'ın kayınpederi–, Paul'un fikirleriyle ilgilenmeye başlar.

Wall Street bankaları –bu bankaların en önemlileri Kuhn Loeb, Lehman Brothers, Guggenheim, Seligman ve artık Goldman Sachs'tır; Lazard bu bankaları geriden takip eder–, tahvil veya hisse senetleri çıkartarak şirketlerin kendi kendilerini finanse etmelerine yardımcı olur. 1910'da, Underwood için durum budur; 1911'de, Studebaker; 1912'de, F. W. Woolworth, ardından

Continental Can. Goldman Sachs, Lehman, Kuhn Loeb ve Guggenheim isimleri efsaneleşir.

1910'da başka bir isim ortaya çıkar: Salomon. Üç erkek kardeş –Arthur, Herbert ve Percy Salomon– ile Benjamin Levy adlı biri, para simsarlığı yapan babadan kalma küçük bir şirketi, “Salomon Brothers” adıyla tekrar ele alır. İşe demiryolu teçhizatı ile şirketlerin kasalarını finanse ederek başlar, ardından şirketlerini, dünyanın tahvil çıkarmada uzmanlaşmış ilk şirketlerinden biri haline getirirler.

Yahudi olsun olmasın bütün bankalara karşı duyulan şüphe artar. 1912 yılı başında, Money Trust Investigation Committee adında bir Senato komisyonu, Kuhn Loeb, J. P. Morgan, Kidder, Lee Higginson ile National City Bank'ın faaliyetlerini incelemeye başlar. Bazı eyaletler, kredinin kontrol altına alınmasını sağlayan kanunlar geçirir. Kasım 1912'de Wilson; Taft ve Theodore Roosevelt'e karşı başkan seçilir seçilmez, Paul Warburg'dan kitabından yola çıkarak bir kanun tasarısı hazırlamasını talep eder. Paul Warburg'un Senato'ya Robert Owen tarafından, Temsilciler Meclisi'ne ise Virginia'dan seçilen Carter Glass tarafından sunulan tasarısı, Paul'un öngördüğü 12 bölgesel rezerv bankası ile Federal Reserve'ü kuran Glass-Owen Yasası'na dönüşür. Bunun üzerine Wilson Paul'a, Federal Rezerv Bankası “Fed”in başkanlığını teklif eder. Kendisini halen Alman hissedenden Paul, ancak başkan yardımcılığını kabul eder. Başka başkan atanmaz. John Pierpont Morgan'ın –Morgan, aynı sene ölür– damadı Benjamin Strong, New York bölgesel bankasının başkanı olarak atanır. Protestan bankaları ile Yahudi bankaları arasında bir kez daha güç dengesi sağlanmış olur.

Otto Kahn, Jacob Schiff'ten sonra Kuhn Loeb'ün en önemli adamı haline gelir. Kahn; Federal Bankası ile meşgul durumdaki Paul Warburg'dan da, sosyetik ve sosyal faaliyetlerle uğraşan Felix'ten de daha nüfuzludur.

1913'te, Seligman Bankası'nın aileden olmayan ilk ortağı Albert Strauss, o sırada çıkış halindeki General Motors'un yönetim kuruluna girer. Ford da çıkış halindedir; ancak Ford antisemittir.

Bu bir avuç milyarder; Rusya, Almanya, Avusturya, Fransa, İngiltere, Fas, Türkiye ve Cezayir'de çoğu kez sefil bir halde ve zulüm görerek iyi kötü hayatta kalmaya çalışan Yahudi kitlelerden, kapitalizme karşı –silahlı direniş de dahil olmak üzere– mücadele verenlerden ayıran uçurum olağanüstü derindir. 1900-1914 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'ne gelen diğer 1.500.000 Yahudi ise, esas itibarıyla New York'ta kalmıştır. Yahudiler o sırada New York nüfusunun %28'ini oluşturur. Bu Yahudilerin en azından Fransız İhtilali'nin ülkülerini gerçekleştirmiş olduğu bir gerçektir. Gettoda kurtulmuş, özgür topraklara ulaşmışlardır.

Çok az sayıda Yahudi ise, gözlerini çoktan bir diğer vaat edilmiş toprağa çevirmiştir.

Siyonizm matrisi: Filistin'e ilk bakış

Bütün mitlerin tersine, dünyadaki Yahudi nüfusun neredeyse tamamı, özellikle de en zengin Yahudiler, XIX. yüzyıl sonunda ortaya çıkan Siyonist projeye kuşkuyla, hatta düşmanca yaklaşacaktır. Nihayet Rus Yahudilerini barındırmak üzere birkaç koloni finanse etmeye ikna olacaklarsa da, Arjantin ve Kanada'da olduğundan daha fazla bir şey yapmayacaklardır. Siyonist proje,

düşmanlarının daha ileride iddia edecekleri gibi bir “Yahudi parası” projesi değildir.

Her şey 1833’te, Mısır Paşası (Vali) Mehmet Ali’nin Filistin ve Suriye’yi istila ederek bütün uyruklarının hukuk önünde eşit olduklarını ilan etmesiyle başlar. Filistin, en azından İngilizler açısından, Hindistan yolu üzerinde jeopolitik anlamda stratejik bir bölgedir. Bu nedenle İngilizler, 1840’ta Londra’da bir konferans düzenleyerek Mehmet Ali’yi, Mısır Valiliği’nin kalıtsal hale getirilmesine karşılık Filistin’i Türklere iade etmeye ikna ederler. Mısır, 1841’de bağımsız bir krallık olur. Yahudiler burada ticarete ve bankada çalışmaya devam ederler.²³⁵

Bu arada Arabistan kıyıları, Büyük Suud’un hâkimiyetine geçer. Büyük Suud, Mehmet Ali ve Mısırlılar tarafından durdurulmadan önce Vahhabi İmparatorluğu’nu bütün Arabistan’a yayar.

Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan 300.000 Yahudi, her türlü meslekte çalışmaktadır. Hatta Yahudiler artık kamu mesleklerine de girebilmekte, memur, idarede müdür, hâkim, konsolos olabilmektedir. Yahudilerin, herhangi ayırt edici bir işaret taşımaksızın, milli şapka olan fesi takmalarına da izin verilir. Bankacı²³⁵ ve tüccar Yahudi şahsiyetler (Gabbay, Aciman, Carmona, Camondo), bu çağdaşlaşma dönemini simgeler. Bankacı Camondo, İstanbul’da Fransızca eğitim veren herkese açık modern bir okulu finanse ederek hahamlıkla büyük bir krize neden olur. İmparatorluğun diğer yerlerinde yaşayan Yahudilerin hemen hepsi çok fakirdir. Bunlar marangoz, eskici, esnaf, bazen de Türkler tarafından uzak diyarlarda, mesela Fransızlar gelene kadar Fas’ta istihdam edilen memurlardır. Suriye’de 1840’ta vahim bir olay yaşanır. Fransız konsolos, Yahudileri bir Kapusen keşişini törensel şekilde kurban etmekle suçlar. Bunun üzerine birçok Yahudi işkence görür ve öldürülür. Hayatta kalanlar, uluslararası baskı sonucunda Babîâli tarafından serbest bırakılırlarsa da, söz konusu mit, nasıl Hıristiyan dünyasında uzun süre geçerli kaldıysa, Arap dünyasına da kalıcı şekilde yerleşir: Yahudiler, insan kanı içme ihtiyacı içindedir.

Filistin’de (o sırada Filistin, bugünkü Ürdün’ü de içine alır), Yahudilerin yaşamı daha da sefildir. Her ne kadar 1845’te Yahudiler Kudüs’te hâlâ çoğunluğu oluştururlarsa da (15.000 Kudüslünün 8000’i Yahudi’dir), bölgedeki Yahudi nüfusu 550.000 Arap’a karşılık sadece 30.000’dir. 11 Ağustos 1850’de Gustave Flaubert, *Seyahat Günlükleri*’nde şöyle yazar: “Tanrı’nın laneti sanki sıkıntı, durgunluk ve terk edilmişten ölmekte olan bu üç dinin kutsal şehri üzerinde dolanıyor.”¹⁴⁵

Filistin Yahudilerinin durumuyla ilgilenen ilk Yahudi bankacı, Rothschildler’in damadı ve İngiliz baronu olan Livornolu Yahudi Moses Montefiore’dır. Kendini iyice dine veren Montefiore; 1860’ta Ramsgate’teki konutuna kendine özel bir sinagog inşa ettirir, sadece kendi kasabıyla seyahat eder. Rusya, Polonya, Romanya ve Fas’taki Yahudilerin durumunu iyileştirmek için finanse ettiği projelerin yanı sıra, Filistin Yahudileriyle de ilgilenir. Bununla birlikte Filistin, Montefiore için, Yahudilerin yaşadığı diğer yerleşim bölgelerinden farklı bir yer değildir. Montefiore bu şekilde, o sırada Filistin’de ikamet eden Yahudilerin kendi kendilerine yetecek şekilde yaşamalarına yardımcı olabilmek için, Yemin Moshe’de, eski Kudüs şehrini çevreleyen surların eteğinde bir köy –ilk *extra muros* mahalleyi– kurar. Diğer Yahudilerin tarımla uğraşmalarını sağlamak üzere, ilk Yahudi çiftliklerini satın alır: Yafa’da on hektarlık portakal ağacı plantasyonu gibi. Başka Yahudilerin göç etmesine yardım etmek henüz söz konusu değildir.

Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde de, bir Yahudi devleti kurma fikri cemaatlerin zihnini meşgul etmez. Kimse bu 2000 yıllık hayali unutmuş değildir. Ancak çok az sayıda haham ve entelektüel, daha da nadir olarak tüccar, bu hayalin sözünü eder veya bu hayal üzerine kafa yorar. Şüphesiz bazıları –1862'de yayımlanan kitabı *Roma ve Kudüs*'te bundan bahseden Moses Hess gibi– bu konuyu düşünmüşse de, siyasi planda elimizdeki tek kayıt, iki Hıristiyan arasında geçen bir konuşmadır. 1863'te Başkan Abraham Lincoln, Henry Wentworth Monk adlı Kanadalı tuhaf bir rahibe –Tanrı tarafından İsrail devletini yeniden kurmakla görevlendirildiğine inanan Monk, Kudüs'te yaşamaktadır–, Yahudilerin Filistin'de “anavatanlarını [*national home*] tekrar kurabilmelerini” umduğunu söyler: “Bu, birçok Amerikalının paylaştığı asil bir hayaldir.” Ardından Lincoln, bir kelime oyunu yapar: “Beni çoğu kez iyileştirip ayağa kaldıran hekimim Yahudi olduğundan, onun vatandaşlarına el atmamak için [tam olarak *a leg up*, “bacak darbesi”] hiçbir neden göremiyorum.” Ancak Yahudi cemaatleri, bu fikre kesinlikle hazırlıklı değildir. Filistin onlar için henüz birçok cemaat içinde herhangi bir cemaattir.

Avrupa'da da bakış açısı aynıdır. Daha önce bahsi geçen 1860'ta Paris'te kurulan Evrensel Yahudi Birliği; Tetuan, Tanca, Bağdat, İstanbul, Edirne, İzmir, Selanik ve Sofya'da sayısız okul kurduktan sonra, 1873'te Yafa yakınlarında Mikveh Israel'de yeni bir okul açar. Bunu iki yeni okul izler: Kudüs yakınlarındaki Motsa'da ve Petah Tikva'da. Ancak bu durum; birliğin kurucularından ve Filistin'i öne çıkarma derdinde olan Charles Netter'in oynadığı kişisel rol hariç, hiçbir özel anlam taşımaz. Fransız, Alman ve Britanyalı Yahudiler; Filistin'e yardım etmekten ziyade, 3.000.000 Rus Yahudi'ye destek olmakla meşgul olup, Filistin'i Rus Yahudileri için olası bir sığınak olarak görmezler.

Filistin'de kurulacak bir Yahudi devletine dair ilk tutarlı proje, 1880'de, Leo Pinsker adında Odessa'da hekimlik yapan Rus bir Yahudi'nin Berlin'de yayımladığı *Kendi Kendini Özgürleştirme* adlı kitabında ortaya çıkar. Pinsker Rusya'da; amacı “Filistin'deki Yahudilerin siyasi, milli ve ruhani dirilişini” sağlamak olan –gizli– *Hoveve Sion* (Siyon Âşıkları) örgütü ile *Bilu* öğrenci örgütünü (*Bilu, Beit Yaakov lekhu ve-neletha*'nın kısaltmasıdır: “Yakup'un evi, öyleyse ileri”) destekler. Kısa süre sonra bu iki örgüt; 30.000 Rus, Polonyalı ve Rumen Yahudi'nin, Odessa'dan İstanbul ve Filistin'e gitmesini sağlar. Bu Yahudilerin büyük bölümü, idealist ve tecrübesiz öğrencilerdir. *Aliyah*'nın (“Yükseliş”) giriş kapısı olan Yafa'da henüz birkaç yüz Yahudi bulunur. Yeni gelenler ülkedeki Yahudi nüfusu ikiye katlarsa da, bu insanların hiçbir maddi imkânı yoktur.

Montefiore'den sonra Filistinli Yahudilere ilk büyük yardım, 1882'de Baron Maurice de Hirsch'ten gelir. Aynı zamanda hem Alman, hem Belçikalı, hem İngiliz hem de Fransız olan ve hemen her yerde sığınmacılara destek projeleri finanse eden bu bankacı, saçma bulduğu Yahudi devleti fikrine son derece karşıdır. Her ne kadar Mart 1882'de sığınmacı yerleştirmek üzere Türklerden 2.200 hektarlık bir arazi satın alırsa da, bu proje Hirsch için onlarca ülkede var olan diğer projeler gibi bir projedir.

Bu bir güç gösterisidir; zira Filistin topraklarının neredeyse tamamı, ya Osmanlı İmparatorluğu'na ya da yabancı ülkelerde, özellikle Şam'da ve Beyrut'ta yaşayan özel şahıslara aittir. Bu nedenle bütün satın alma işlemleri; Yahudi varlığından hoşlanmayan yerel yetkililerle uzun bürokratik muameleler

ve arazi sahipleriyle daha az çetin sayılmayacak pazarlıklar gerektirir. Haziran 1882’de Osmanlı hükümeti; daha fazla Yahudi göçmenin bölgeye yerleşmesini, arazi satın alınmasını ve her türlü inşaatı yasaklamaya kalkar. Bu yasaklar kısa sürede delinir. Baron de Hirsch, kendi toprakları üzerinde ilk özel çiftlikleri, *moshavaları* inşa ettirir: Rishon Lezion, Rosh Pina ve Zikhron Ya’akov. Tarımla pek alakalı olmayan ilk göçmenler; işe bataklıkları kurutmak, taşlardan arındırmak, parselleri tarıma uygun hale getirmek için taraçalar oluşturmak ve okaliptüs ekmekle başlar. Yemenli Yahudiler Kudüs’e yerleşerek inşaat işçisi olarak çalışır, ilk limon ağacı plantasyonlarında iş görür. Ancak bazı çiftlikler, imkân yetersizliğinden kısa sürede iflasın eşiğine gelir.

Bir Yahudi devletinin kurulması fikrini destekleyen ilk Amerikalı Yahudilerden biri, sesini ertesi yıl 1883’te duyurur. Söz konusu kişi; New York’a 1654’te *Saint-Charles* gemisiyle gelmiş bir ailenin soyundan gelen ve Özgürlük Heykeli’nin kaidesine birkaç mısrası kazınan şair Emma Lazarus’tur. Lazarus’a göre “Filistin; vatanı olmayanların ülkesi, göçebelerin hedefi ve millet vasfını kaybetmiş bir milletin zulüm gören mensupları için bir sığınak olmalıdır.”⁵⁵

1884’te, ölümünden bir sene önce, Baron Montefiore’nin yüzüncü doğum günü, dünyadaki bütün Yahudi cemaatlerinde bayram ilan edilir. Bir diğer büyük hami, Maurice de Hirsch’in başına ise bir felaket gelir. Tek oğlu Lucien, 1887’de ölür. Bunun üzerine Hirsch, Paris’e yerleşir ve kendini işe boğar. Hirsch şöyle yazar: “Oğlumu kaybettim, fakat vârisimi kaybetmedim. Benim vârisim, insanlık.” Hirsch, muazzam bir projeye el atar. 1890’da, Jewish Colonization Association’ı kurar. Daha önce de gördüğümüz gibi amacı, 3.250.000 Rus Yahudisi’nin 25 yıl içerisinde Arjantin’e göç etmesini sağlamaktır. Arjantin’e, Filistin’e değil.

Yine 1890’da, Filistin’e dönme tartışması alevlenir. Nathan Birnbaum adlı Viyanalı bir yazar tarafından icat edilen “Siyonizm” kelimesi ortaya çıkar. 1891’de, daha çok Ahad Haam adıyla tanınan Rus yazar Asher Ginsberg, Yahudiliğin laikleşmesinin ve bir Yahudi devletinden bahsetmeden önce Arap halkıyla uzlaşma sağlanmasının önemi ile entelektüelleri Filistin’e çekme gerekliliği konusunda ısrar eder. Bu “kültürel Siyonizm”dir. Amerika Birleşik Devletleri’nde Kitab-ı Mukaddes ve Protestan kültürü, yöneticileri iki vaat edilmiş toprak, Amerika ve İsrail arasında devamlı paralellik kurmaya, bu nedenle Siyonizm ile ilgilenmeye iter. 1892’de, Rusya’daki pogromlar gerçek bir katliama dönüştüğü sırada, Yüce Mahkeme savcısı, Temsilciler Meclisi sözcüsü, *Reverend William Blackstone* ile Kardinal Gibbons, Başkan Benjamin Harrison ve Dışişleri Bakanı James Blaine’e, Rusya’daki Yahudilere yapılan zulümleri protesto eden ve “Yahudilerin eski anavatanları olan Filistin üzerindeki haklarının tanınmasını görüşmek ve acılarını her türlü adil ve uygun yöntemle hafifletmek üzere” uluslararası bir konferans toplanmasını talep eden bir dilekçe sunar. “Filistin’i ne diye Yahudilere iade etmeyelim? Milletlerin ilahi dağılımına göre Filistin; Yahudilerin zor yoluyla atıldıkları, başkasına devredilemez vatanıdır. Filistin sanayi ve tarım sektörleri kuvvetli bir ülke, bir medeniyetin ve bir dinin merkezi idi. Bizler Yahudilere, Romalı atalarımız tarafından el konan topraklarına geri dönme hakkı verilmesinin uygun olduğunu düşünüyoruz.” Görünürde hiçbir Amerikalı Yahudi, ülkenin bu en önemli şahsiyetlerinden bazılarının ifşa ettiği Siyonist inancın arkasında değildir.

Siyonist hareketi başlatma şerefi, ne bu öncülerin ne de finansçıların olacaktır. Bu şeref, Viyana bazlı bir gazete olan *Neue Freie Presse*'nin Paris muhabiri Theodor Herzl'in olacaktır. 1895'te, Rusya'daki durumdan ziyade Panama skandalının sebep olduğu antisemitizm dalgasıyla ve Dreyfus Olayı'nın başlamasıyla sarsılan Herzl, *Yahudi Devleti*'ni (*Der Judenstaat*) kaleme alır.¹⁹⁷ Kitabın vardığı sonuç, Pinsker'in 15 yıl önce yazdığı kitabın sonucuna gönderme yapar. Yahudi milleti bir toprakta, mümkünse Filistin'de dirilmelidir. Herzl, "orada" (*over there*) topraklar satın almak üzere bir "Yahudi şirketi" kurulmasını teklif eder. "Ora"nın neresi olduğu henüz belli değildir. İngiliz hukukuna göre ve 200.000.000 dolar sermayeyle kurulacak olan bu şirketin misyonu; Yahudilerin terk edecekleri ülkelerde arkalarında bırakacakları malları satın almak, söz konusu Yahudilere bu malların değeri kadar nakit ve "orada" toprak vermektir. Yahudiler burada tarıma yönlendirilecektir. Şirket, Yahudilerden satın aldığı malları yöneterek ve satarak kazanç sağlayacaktır. Söz konusu "Yahudi şirketi"nin sermayesine; sadece dünyanın dört bir yanından Yahudi finansçılar değil –"projeye gülüp geçebilecek" "büyük bankacılara" tamamen bel bağlamamak için–, aynı zamanda Yahudi "küçük tasarruf sahipleri", "küçük Yahudi bankaları", hatta "Yahudi sorununun halledilmesinin kendi çıkarlarına olduğunu görecek ve projenin getireceği kârı cazip bulacak" Hıristiyan hissedarlar da iştirak edecektir.¹⁹⁷

Gerçekte Herzl'in bu açıklamaları getirmesinin sebebi, ne Avrupa'daki ne de Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Yahudi finansçıların desteğine güvenemeyeceğinin bilincinde olmasıdır. Ne Guggenheim, ne Rothschild, ne Seligman, ne Schiff, ne Warburg, ne Hirsch, ne Kahn, ne Goldman, ne Lazard, ne Oppenheim ne de Salomon, böyle bir projeyi finanse etmeye hazırdır. Onlara göre bu, hayalci bir fikirdir.

Baron de Hirsch 1896'da ölür. Hirsch'in Jewish Colonization Association'ı, Rus Yahudilerini zor Latin Amerika'ya taşımaya devam eder. Hirsch'in ölümünü takiben üç yıl boyunca dul eşi Clara; New York, Galiçya, Viyana, Budapeşte ve Paris'te, çoğu Yahudi kökenli sosyal faaliyete şahsi servetinden 15.000.000 dolar bağışta bulunur, daha sonra vakıflara 10.000.000 dolar bırakır. Clara, Filistin için fazla bir para ayırmaz.

Herzl'in başvurduğu James de Rothschild'in oğullarından Edmond James de Siyonist projeye katılmayı reddeder.²⁸⁶ Bununla birlikte Edmond James, Rishon Lezion köyü –köy, iflasın eşiğindeki Siyonist hareket Hoveve Zion'a bağlıdır– yetkililerinin başvurusu üzerine, bu köyü ve Zikhron Ya'akov köyünü desteklemeyi kabul eder. Bu köyleri ziyaret eden Edmond James gezisinden hevesli dönerse de, Hirsch ve Montefiore gibi o da hiçbir şekilde Siyonist olmuş değildir.

Bu ilk menfi cevapların ümidini kırmasına izin vermeyen Theodor Herzl, 1896'da fikrini açıklamak üzere bir dizi siyasi yetkiliyle görüşür. Hatta Viyana'daki Papalık büyükelçisiyle, Filistin'de bir Yahudi devleti kurulduğu takdirde Kudüs'ün bir bölümünün ülke yasalarının dışında kalması olasılığını görüşür. Herzl, en önemli destekçilerini bir araya getirmek ve Münih'te bir Siyonist kongre toplamak ister. Ancak Münih'teki cemaatin itirazı üzerine toplantıyı, çok az sayıda Yahudi'nin yaşadığı Basel'a kaydırır.

Herzl 29 Ağustos 1897'de, yani Bund'un Vilnius'ta gizlice kurulmasından birkaç hafta önce,

Basel'da ilk Dünya Siyonist Kongresi'ni toplar. Belediye gazinosunda toplanan 17 ülkeden 200 katılımcı arasında, Siyonist örgütlerden 69 delege ile toplantıya kendi adlarına katılan çeşitli davetliler vardır. Herkes kongreye, kendi maddi imkânlarıyla gelmiştir. Yahudi olmayan on kişi, oy hakkı olmaksızın toplantıya katılır. Önemli Yahudi finansçılardan hiçbiri, kongreye katılmayı kabul etmemiştir. Toplantı, entelektüellerin ve hekimlerin işidir.

Herzl programını, dostlarından Max Nordau'nun başkanlık ettiği bir komitede açıklar. Nordau; Budapeşteli bir hahamın oğlu olarak dünyaya gelmiş, 1880'de Paris'te hekim olmuştur. Herzl'in programına göre Siyonizmin amacı, Yahudi halkı için "Filistin'de herkes tarafından ve hukuken tanınan bir vatan" aramaktır. Kongre, "Yahudi çiftçi, zanaatkâr ve girişimcilerin İsrail'e yerleşmelerinin teşvik edilmesine, dünyadaki Yahudilerin buldukları ülkelerin kanunlarına uygun olarak yerel ve uluslararası planda örgütlenmelerinin ve birleşmelerinin sağlanmasına, Yahudi milli duygusunun kuvvetlendirilmesine ve Siyonizmin hedeflerine ulaşabilmesi için gerekirse hükümetlerin onayını almak üzere hazırlık yapılmasına" karar verir.

Berlin'e göç etmiş Rus matematikçi Leo Motzkin'in ısrarı üzerine birçok delege, kurulacak Yahudi devletinin dayatılmamasını, "uluslararası hukuk tarafından tanınması" şartının konmasını talep eder. Bir başka deyişle, Araplarla anlaşmaya varılmalıdır. Başka delegeler buna karşı çıkar. Sonuçta bir orta yol bulunur: Yahudi devleti, "kamu hukuku tarafından garanti edilmelidir." Herkese örnek olacak bir iş hukuku oluşturmanın gerekliliğinden bahsedilir.

Herzl, başkan seçilir; Nordau, üç başkan yardımcısından biri olur. Yıllık kongreler arasında hareketi yönetmek üzere bir komite oluşturulur. Herkes yılda, sembolik olarak bir frank, bir mark, yarım dolar veya iki şiline tekabül edecek şekilde bir şekel tutarında aidat ödeyecektir.

1898'de II. Siyonist Kongre; Filistin'de toprak satın alınması için maddi kaynak temin etmek üzere, Herzl'in "Yahudi şirketi" projesini model alarak Jewish Colonial Trust'ı kurar. Yine hiçbir büyük Yahudi finansçı, projeye dahil olmaz. Britanya cemaatinin mütevazı bağışçılara yapılan çağrı sonucunda, beklenen 8.000.000 sterlinin ancak 395.000'i elde edilir. Yine Siyonist bir proje mali başarısızlığa uğramıştır. İlk defa bir grup sosyalist, hareketin idaresine ortak edilmeyi talep eder.

Herzl Osmanlı Padişahı'na, Filistin üzerinde Yahudi egemenliğinin tanınmasına karşılık, Babıâli'nin dış borçlarını silmeyi teklif eder. Oysa hiçbir alacaklı bankacı Herzl'a, kendi adlarına böyle bir teklifte bulunma yetkisi vermemiştir. Zaten teklif de reddedilir.

Herzl, 1899'da yine Basel'da toplanan III. Kongre'de, Berlin, İstanbul ve Kudüs'te yaptığı görüşmeleri anlatır. Herzl; dindarlar ile laikler arasında bölünme yaratar korkusuyla, Yahudi kimliğinin ve kurulacak devletin tabiatı üzerine tartışmaya girmekten kaçınmaya çalışır. Herzl'inki gibi "biraz hayalci" bir diplomatik girişime mi odaklanılmalı, yoksa Rotschild'in Siyonist hareket kapsamı dışında yaptığı gibi "somut" yerleşim bölgeleri mi geliştirilmeli konusu tartışılır. Herzl'in; hareketin pratik örgütlenmesiyle değil de, sadece görüştüğü önemli şahsiyetlerle ilgilenmesi eleştirilir. Bunun üzerine Jewish Colonial Trust'ın, toplayabildiği bütün fonları sadece ve sadece Filistin ve Suriye'de alınacak topraklara ayırması kararlaştırılır. "Orası", bundan böyle Filistin'dir.

Siyonist olmayanlar pratikte Herzl'den daha etkili olmaya devam eder. Edmond de Rothschild; finanse ettiği kolonileri, Baron de Hirsch tarafından kurulan Jewish Colonial Association'ınkiler ile birleştirir. Rothschild; bunların yönetimini üstlenir, Zikhron Ya'akov ve Rishon Lezion'u geliştirir, Rosh Pina ve Metulla köylerine ve Litani Nehri'ne yakın su kaynaklarının kontrolüne göre, farkında olmadan, gelecekte kurulacak devletin kuzey sınırını belirler. Bu işe tutkuyla sarılan baron; araziler satın alır, bu arazilerin yaşanır hale getirilmesine yardım eder, küçük bir Yahudi sanayiinin doğmasını teşvik eder. Baron, kolonilerinin ekonomik işleyişini çok yakından izler. Bu koloniler artık, daha tecrübeli olan Arap işçiler çalıştırmaktadır. Rothschild, onları kontrol etmek üzere Yafa'da bir yönetim kurarak koloni sakinlerini öfkeliendirir.²⁸⁶

Mavera-i Ürdün de dahil olmak üzere Filistin'de halen, yarım milyondan çok Arap'a karşılık topu topu 85.000 Yahudi mevcuttur (dünyadaki Yahudi nüfusun 10.000.000 olduğu düşünülürse). Bu şartlarda devlet hayali kurmak zordur. Bu, para ile değişecek bir durum değildir. Zaten para da yoktur.

1900'de, IV. Siyonist Kongre Londra'da toplanır. Amaç, hem dünyanın bir numaralı devletindeki kamuoyunun dikkatini, hem de refah içindeki Britanya Yahudi cemaatinin parasını çekmektir. Filistin'de oluşturulan tarım işletmelerinin içinde bulunduğu kötü ekonomik durum tartışılır. Saatlerce Maccabi adında bir sportif hareket projesi üzerine konuşulur. Haham Yitzak Yaakov Reines yönetimindeki tutucu Yahudiler, bu zaman kaybını protesto eder, siyasi sorunlar ve yeni araziler satın almak için gereken finansman konusu üzerine odaklanılmasını talep ederler. Oysa bu konuda hâlâ bir gelişme yoktur. Sonuç, tam bir fiyaskodur.

1901'de Basel'da toplanan V. Kongre, Jewish Colonial Trust'ın uğradığı başarısızlığı telafi etmek üzere, arazi satın almak için gerekli fonları Yahudi kitlelerden toplamakla görevli yeni bir örgüt kurma kararı alır: *Keren Kayemeth Le-Israel* (KKL) veya Jewish National Fund. Leo Motzkin, Martin Buber ve Chaim Weizmann tarafından yönetilen bir grup, diasporada Siyon'a dönüşü teşvik etmek üzere, bir Yahudi kültürünü tanıtmaya programı kabul edilmesini talep eder. Aynı grup, hareketin daha demokratikleştirilmesini de talep eder. Siyonist Örgüt'ün Viyana'da bulunan daimi merkezi kuvvetlenir. Bundan böyle kongreler, iki yılda bir toplanacaktır.

Diplomatik planda hiçbir ilerleme kaydedilmez. İstanbul'da kimse, Filistin'den vazgeçmek niyetinde değildir. Bunun üzerine Herzl, elinde hiçbir yetki olmadığı halde taktik değiştirerek 1901'de Sultan II. Abdülhamid'e, Yahudileri Filistin'e değil de Kıbrıs'a yerleştirme fikrini açar. Padişah cevap vermez. Bu, zamanında İnebahtı'daki korkunç yenilgiye sebep olan Joseph Ha-Nassi'nin projesidir...

Hindistan'la iletişim ağlarını koruma ve Süveyş Kanalı'nı denetleme derdinde olan İngilizler ise, Filistin ile gittikçe daha çok ilgilenir. Buna ek olarak, gemiler artık mazot kullandığından, Londra, Yakındoğu ile yeniden ilgilenmeye başlar. 1901'de William d'Arcy, Irak ve Arabistan'da petrol çıkarma imtiyazı elde eder. Abd el-Aziz El Suud; Arabistan'da iktidarı ele geçirir, Riyad'ı Türklerden alır. Dünya siyasetinin tamamı, bu kara altın damarları etrafında dönmekte gecikmeyecektir. Filistin ve Siyonizmin kaderi de, çok büyük ölçüde petrole bağlı olacaktır.

Herzl 1902’de, Kraliyet Yabancı Göç Komisyonu ve Büyük Britanya’nın Sömürgeler Bakanı Joseph Chamberlain tarafından kabul edilir. Chamberlain Herzl’a, o sırada Mısır’a ait olan (Mısır’ın kendisi, 1882’den beri Büyük Britanya vesayetindedir) Sina’da yer alan El Ariş’te bir koloni kurulmasını teklif eder. Herzl ise, Arjantin ve Kıbrıs’tan bahseder.

Aynı sırada dini bir parti olan Mizrahi, “vaat edilmiş toprakları” talep etmek üzere Vilnius’ta kurulur. Bund ve Mizrahi aynı şehirde doğmuş olsa da, hedefleri taban tabana zıttır. Biri, Rusya’daki Yahudilerin hakkını arar; öteki, Filistin’dekilerin. Zekice bir espri, Bundcuları Siyonistlerden ayıran şeyin deniz tutması olduğunu söyleyecektir!

1903’te Britanya hükümeti, Herzl’e resmi olarak “Yahudilerin milli geleneklerine uygun şekilde yaşayabilecekleri koşullarda”, Uganda’da bir Yahudi yerleşim bölgesi kurmayı teklif eder. Seçilen yerin saçmalığına rağmen, bu Herzl açısından zafer kazanmaktır. Zamanın süper gücü, milli taleplerinin meşruiyetini kabul etmiştir.

Aynı yıl Jewish Colonial Trust, Londra’da sadece 50.000 sterlinlik bir sermayeyle Anglo-Palestinian Company adında küçük bir şube açmayı başarır. Bu, Filistin için kurulan ilk bankadır. Hareketin önderlerinden hiçbirinin, Uganda projesinden henüz haberi yoktur.

Skandal: 1903’te Herzl, Siyonist kongre delegelerine Uganda’da bir Yahudi yuvası kurma projesini sunar. Herzl bu projenin; Rusya’daki Yahudiler için düşünülmüş acil ve geçici bir çözüm teşkil ettiğini, milli davanın Siyonizmin nihai hedefi olan Filistin’den vazgeçmeyi gerektirmeyecek şekilde tanınması olduğunu savunur. Delegeler hayrete ve dehşete düşer, fırtınalar kopar! Projeye en çok Rus Yahudileri karşı çıkar. Herzl’in sırdaşı Max Nordau, diğerleriyle birlikte dostunun projesini savunur. Hareket, hemen hemen bölünür. Yapılan oylama sonucunda (295 lehte, 178 aleyhte ve 98 çekimser), Britanyalıları sınırlandırmamak adına, fakat hiçbir taahhüde de girmeksizin, Uganda’ya basit bir gözlem ekibi gönderme kararı alınır.

1904’te, iki yıl önce kurulan KKL, Yahudiye ve Tiberya bölgesinde –son derece mütevazı boyutlarda– ilk Siyonist arazi alımlarını gerçekleştirir.

Yine 1904’te Papa IX. Pius, Siyonist hareketi desteklemeyi reddeder. Bu, Herzl için son darbedir. Gücü tükenen Herzl, 3 Eylül günü 44 yaşında ölür.

Bunun üzerine hareketin başına, “Siyonizm” kelimesinin mucidi⁴⁶⁰ Britanyalı yazar Israel Zangwill geçer. Hareketin önde gelen yöneticileri, Uganda projesini saf dışı bırakır. “Topraksız bir halk için halksız bir toprak” sloganıyla artık sadece Filistin fikrine dönülür. Yine de bazıları, Ortadoğu dışında başka sığınaklar kurma fikrinden vazgeçmez. Bizzat Zangwill, Rusya’da acı çeken Yahudiler için nerede olursa olsun, hatta Uganda’da bile toprak kabul edebileceğini söyler. Kanada’dan, Avustralya’dan bahsedilir. Irak, Libya ve Angola’ya delegasyonlar gönderilir. Jacob Schiff –hâlâ Siyonist olmamakla birlikte–, 9.300 Rus Yahudisi’nin Texas’ta Galveston’a yerleşmesini finanse eder.

1905’te yeniden Basel’da toplanan VII. Kongre, gelecekte kurulacak olan devletin Filistin veya Filistin’e komşu bölgeler dışında bir yere kurulması fikrini nihai olarak bertaraf eder. Bunun üzerine Israel Zangwill istifa ederek Uganda projesini yeniden ele alan Jewish Territorial Organization’ı

kurar. Bir açmaz yaşanır: Nordau, Zangwill'in yerine geçmeyi reddeder, başkanlık David Wolffsohn'a geçer. Siyonist Örgüt'ün büroları –belediye başkanı fazla antisemit görülen– Viyana'dan Köln'e taşınır. Örgüt üyeleri burada iyi karşılanır. Bu değişikliği yapmak için Herzl'in ölmesi beklenmiştir. Filistin'de o sırada 85.000 Yahudi yaşamaktadır.

VIII. Kongre 1907'de Lahey'de, Uluslararası Barış Konferansı ile aynı anda toplanır. Daha önce de bahsi geçen İngiliz vatandaşlığına geçmiş Rus kimya mühendisi Chaim Weizmann, hareketin bir numaralı sözcüsü haline gelir. Ancak yerleşim bölgelerinin genişliğinin büyük devletlerce tanınmayı getireceğini savunan "pragmatikler" üstünlük sağlar ve Siyonist Örgüt nihayet Yafa'da bir irtibat bürosu açar. Büro başkanlığına getirilen Arthur Rupin, Filistin'e yerleşen ilk Siyonist yetkili olur. Hukuk ve iktisat okumuş değerli bir idareci olan Rupin, iki milliyetli –Yahudi ve Arap– bir devlet kurulması taraftarıdır. Rupin köyler kurar, öğrencileri köylüye, köylüleri girişimciye dönüştürür, belli alanlarda uzmanlaşmış çiftliklerde tarım eğitimi dersleri düzenler.

Yeni pogromları takiben Filistin'e, deniz üzerinden ilk Rus göçmen dalgası gelir. Göçmen sayısı 5000 kadardır. Aynı sırada Amerika Birleşik Devletleri'ne akın eden 500.000 Yahudi ile kıyaslandığında bu gülünç bir rakamdır. Göçmenler özellikle, Lenin'i takip etmeyi tercih eden gençlerininki gibi sosyalist fikirlere sahip gençlerden oluşur. Aralarında David Ben-Gurion, Moşe Şaret ve Yitzhak Ben-Zvi de bulunur.

Yeni gelenler, 30 kadar köyün kuruluşuna katılır. Ücretle çalışan Araplara çağrı yapmak yerine, 1907'de bir meşru müdafaa örgütü olan Bar-Giora'yı kurarlar. Öncelikleri, bir sosyalist hareket oluşturmaktır. Odessa'dan Vladimir Jabotinsky adında bir başka Siyonist yönetici, salt milliyetçi bir projeye gelir.

Ancak mali kaynaklar çok yetersizdir. Öncüler bataklığa saplanırlar. O sırada Rusya'dan Filistin'e gelen 15.000 Yahudi'nin yarısı, birkaç yıl sonra burayı terk ederek Amerika'ya gider ve doğrudan buraya gelen 1.500.000 Yahudi'ye katılır.

Londra'da Menahem Ussishkin, Chaim Weizmann, Nahum Sokolov ile Yafa'da Filistin İşçi Hareketi, Köln'de konuşlanan Siyonist Örgüt Başkanı Wolffsohn'u, öncüleri kaderleriyle baş başa bırakmakla suçlar.

Aynı yıl (1907), Filistin'de Yahudi meşru müdafaa örgütü Ha-Shomer Hatsair kurulur. Yafa ve Kudüs'te İbranice gazeteler, siyasi partiler, tarım işçileri örgütleri ortaya çıkar. Kudüs'te yeni mahalleler oluşturulur. Yafa'nın nüfusu artık, on bini Yahudi olmak üzere 50.000 kişidir.

İstanbul'da, –birçok Türk Yahudi tarafından desteklenen– Jön Türklerin ihtilali, 1908'de Araplar için olduğu kadar Filistin Yahudileri için de bir umut olur. Padişah, 1909'da tahttan iner. Yerine oğlu III. Abdülhamid⁴⁶ geçerse de, padişahın artık gücü kalmamıştır. Yunanlar, Ermeniler ve Yahudiler dışında herkese hukuki eşitlik tanınır.

Nisan 1909'da, Filistin'deki Siyonist Örgüt'ün patronu Rupin, 60 aileyi Ahuzat Bayit adında bir birlik bünyesinde bir araya getirir ve Yafa yakınlarında deniz kıyısında bir arazi satın alır. Aileler kurayla belirlenmiştir. İleride bu bölgenin adı, Tel Aviv olacaktır. Rupin aynı yıl, Taberiye Gölü kenarında Degania adlı ilk *kibbutzu* (topluluk) da kurar. Bu, hiyerarşi, mülkiyet ve paranın var

olmadığı bir köydür. Bu ütopyanın kuramcısı; 1856'da Rusya'da doğan, Filistin'e 1904'te gelen sosyalist entelektüel Aron David Gordon'dur. Gordon'a göre, ancak doğaya dönüş ve paranın ortadan kalkması, Yahudilerin kaderinin değişmesini sağlayacaktır. Gordon, bütün bir milleti bu ilkeler üzerine inşa etmeden önce, toprak ve malların ortak mülkiyeti, üyelerin mutlak eşitliği, çocukların toplu eğitimi ve paranın yokluğu ilkeleri üzerine kurulu topluluklar

–*kibbutzlar*– kurulmasını teklif eder. İlk *kibbutzların* çoğu, hep aynı şemaya göre düzenlenecektir: bir su deposu, barakalar, tarlalar, bir yemek odası, bir kütüphane, bir bakkal, bir çamaşırhane, ahırlar. Bütün üyeleri bir araya getiren bir genel meclis bütçeyi oylar, yeni üyelerin kabulüne karar verir. Topluluğun bütününden sorumlu bir sekreter, hazine görevlisi ve çalışma koordinatörü ile aynı anda seçilir. Kadınlar, erkekler ile aynı işleri yapmayı talep eder. Topluluk dışından ne Yahudi ne de Arap ücretli kabul edilir. Çocukların eğitimi, çocuklar üniversiteyle birlikte dış dünyayı tanıyana kadar bu kolektif yaşam biçimi üzerine kuruludur.

1911'de toplanan Siyonist Kongre'de –ilk kez bu kongrede bir oturum İbranice yapılır–, başka *kibbutzlar* kurulmasına dair bir program belirlenir. Çok kişi *kibbutzun*, gelecekte kurulacak olan Yahudi devletinin küçük bir modeli olduğunu söyler. Para bu devlette yasak olacaktır. Shlomo Kaplansky, yine Araplarla ilişki sorununu gündeme getirir. Bankacı Warburglar'ın uzaktan akrabası Otto Warburg, David Wolffsohn'un yerini alarak örgüt başkanı olur.

1912'de, Birinci Balkan Savaşı sonucunda, Yunanistan Selanik'i geri alır. İspanyol kökenli Yahudiler, Selanik nüfusunun yarısından fazlasını oluşturmaktadır. Helenleştirme, ayrımcılık ve Yahudilerden arındırma süreci başlar.

1913'te XI. Siyonist Kongre, örgütün eski merkezi Viyana'da yapılır. Viyana'da, entelektüel Yahudilik revaçtadır. Kudüs'te bir İbrani üniversitesi kurulması tartışılır.

1914'te, beş yıl önce kurulan Anglo-Persian Oil Company (APOC), Britanya Amirallığı'nin kontrolüne geçer. Amirallik, gemilerini yürütmek için mazot kullanmaya karar vermiştir. Irak ve İran petrolü, bolca çıkmaya başlar.

Sonuçta, 1904'ten 1914'e kadar, çoğu Rusya ve Avusturya-Macaristan'dan olmak üzere 40.000 Yahudi Filistin'e göç eder. Amerikalı Yahudiler, Siyonist hareketle hâlâ ilgilenmemektedir. Diasporanın diğer cemaatlerinin yaptığı mali yardımlarsa öyle zayıftır ki, göçmenlerin üçte birinden fazlası Filistin'i terk ederek özellikle Amerika'ya gider. 1914'te, bütün dünyada toplam neredeyse 11.500.000'i bulan Yahudi nüfusunun (yani XIX. yüzyıl başındaki nüfusun üç katına yakını) ancak 80.000'i Filistin'de yaşar.

Bu 11.500.000 Yahudi'nin dünyadaki dağılımını detaylı olarak biliyoruz. Zira ilk kez *American Jewish Year Book*,⁴⁷⁰ 16 Eylül 1909'dan 3 Ekim 1910'a kadar, 5670. Yahudi yılı itibarıyla dünyadaki Yahudi nüfusunu –elbette yaklaşık olarak– belirlemeye çalışmıştır. Yahudilerin yarısından fazlası Doğu Avrupa'da, sekizde biri ise Amerika Birleşik Devletleri'nde oturmaktadır. Yahudilerin %70'inden fazlası, üç ülkede yaşamaktadır: Rusya (5.215.800), Avusturya-Macaristan (2.084.600) ve Amerika Birleşik Devletleri (1.777.200). Geri kalanların çoğu, Avrupa'dadır (%20): Almanya (607.900), Büyük Britanya ve Britanya İmparatorluğu (380.800), Romanya (250.000), Hollanda

(160.000), Fransa (63.000'i Cezayir'de olmak üzere 158.000), İtalya (52.000), Bulgaristan (36.455), İsviçre (12.000), Belçika (12.000), Yunanistan (8.000), Sırbistan (5.500), Danimarka-İsveç (4.000), İspanya (2.500), Lüksemburg (1.200), Girit (1.000), Norveç (642). İslam topraklarında yaşayan Yahudiler, toplam nüfusun %7'sidir: Osmanlı İmparatorluğu (464.000), Fas (110.000), Tunus (62.600), Pers devleti (49.500), Mısır (38.600), Libya (18.600), Türkistan-Afganistan (14.000), Habeşistan (3.000). Latin Amerika ve Asya'daki Yahudiler ise, toplam nüfusun ancak %0,5'ini oluşturur: Arjantin (30.000), Meksika (9.000), Brezilya (3.000), Küba (4.000), Surinam (1.158), Curaçao (1.000), Peru (500), Venezuela (411), Kostarika (43). Çin'de ve Japonya'da sadece 2.000 Yahudi yaşamaktadır. Bu Yahudilerin neredeyse tamamı, Şanghay'da oturur.

Sonuç olarak: 11.530.000 Yahudi'nin %90'ından fazlası Hıristiyan topraklarında yaşamaktadır. Zamanın ruhu: Sayımda Filistin, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrı gösterilmemiştir!

Bir yüzyıl içerisinde, coğrafi dağılım çok büyük ölçüde değişmiştir. Yahudiler artık Polonya'daki köylüler değil, Rusya ve Amerika'daki işçilerdir. Yahudilerden bazıları, üstün yetenekli mucitlerdir. Yahudiler bundan böyle sadece dünyadaki bütün kötülüklerin aşağı yukarı istemsiz ajanları veya açgözlü istifçiler, tefeciler, asalaklar olmakla değil, aynı zamanda dünya ekonomisine hâkim olmak üzere açık ve bilinçli bir şekilde hareket eden örgütçüler olmakla da suçlanırlar.

4. Çoğunluğun üstünlüğü

İmparatorlukların ölümü

3 Ağustos 1914'te, Philippe Bunau-Varilla'yı taşıyan *Cristobal* adlı gemi, Panama Kanalı'nı hizmete açtığı vakit, bu olay hiç kimsenin dikkatini çekmez. Zira aynı gün Birinci Dünya Savaşı çıkar.

Kimsenin olmadığı gibi Yahudilerin de, başlayan trajediyi durdurma imkânı yoktur. Ruslar, Polonyalılar, Almanlar, Avusturyalılar, İngilizler ve Fransızlar, Yahudilerin vatana ihanet etmelerinden kuşkulanırlar. Yahudiler fark gözetilmeksizin, savaşan tarafların hepsine silah satarak savaşı başlatmakla, savaş sayesinde zengin olmakla ve pasifizmi yüceltmekle suçlanırlar.

Emperyalizm tarihi uzmanı Britanyalı O. R. Hobson,²⁰² daha da ileri giderek şöyle yazacaktır: "Rothschild ticarethanesi, Fransa'da herhangi bir yabancı hükümetten daha mühim bir rol oynamıştır", "şayet Rothschild karşı çıksaydı, Birinci Dünya Savaşı çıkmazdı."²⁰² Bu, insanı isyan ettiren bir mittir! Gerçekte Yahudiler, Birinci Dünya Savaşı'nın finansmanında hiçbir şekilde özel bir rol oynamamıştır.³⁹⁵

Elbette bütün saflarda Yahudiler mevcuttur, zira Yahudiler, hemen hemen her zaman olduğu gibi, vatandaşları oldukları ülkeleri desteklerler. Hatta Yahudilerin çoğu, ateşli vatanseverlerdir. Almanya'da, Kayzer'in birlikleri doğu cephesinde ilerledikten sonra orduya alınan Polonyalı Yahudiler de dahil olmak üzere, 100.000 Yahudi cepheye gider. Avusturya-Macaristan ordusunda da Yahudiler mevcuttur. İngiltere'de, 50.000 Yahudi orduya alınır. 38. Kraliyet Tüfekli Piyade Birliği, Rus Yahudisi göçmenlerden oluşan bir alaydır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yahudi nüfusun çok büyük

bir bölümü, Almanya ile müttefik Osmanlı hükümeti lehine seferber olur. Rusya'da çarın ordusunda, 350.000'den çok Yahudi mevcuttur. Edmond de Rothschild'in oğlu James, Britanya ordusunda çarpışır; Max Warburg'un oğlu Eric, Alman ordusunda hizmet görür; Paul Warburg'un torunu Jimmy, kısa bir süre sonra Amerikan ordusu saflarında dövülecektir.

Savaş sanayiinde de durum aynıdır. Almanya'da Walther Rathenau, hammadde dağılım politikasını yönetir. Fransa'da, Clemenceau hükümetine giren Georges Mandel'in yanı sıra, tutucu bir aileden gelen Marcel Bloch adlı genç bir Yahudi mühendis, geleceğin Marcel Dassault'su, yeni bir pervane türü icat eder ve 1917'de devrim yaratan iki kişilik uçak modeli SAE-4'ü üretir. Ordu, bu uçak modelini derhal kullanıma sokar. Bir başka mühendis, André Citroën, "v" formundaki dişli çarklarını bırakarak havan topu mermisi fabrikaları kurar, önce cephane daha sonra posta hizmetlerini tekrar düzenler. Büyük Britanya'da, yine bir Yahudi mühendis ve Siyonist hareketin sözcüsü Chaim Weizmann, yeni bir aseton üretim şekli keşfeder. Aseton, patlayıcı imalatının vazgeçilmez solventidir. Weizmann, amirallik laboratuvarlarının müdürü olur. Almanya'da, Yahudi uzmanların pek çoğu Reich'in savaş gücünü artırmak için çaba gösterir.

Yahudi finansçılar da bir o kadar milliyetçidir. Max Warburg; Almanya'nın savaş borçlanmalarını plase eder, Kayzer'in savaş endüstrisini finanse eder. Warburg, günlüğüne şöyle yazar: "Mali kaderimiz, Almanya'nın siyasi kaderine hiçbir vakit bu denli bağlı olmamıştı. [...] Alman İmparatorluğu için bizim kadar çok borç garantisi veren bir başka özel Alman bankası herhalde yoktur. [...] Özellikle tarafsız ülkelerden yapılan alımlarda kendi garantimizi vererek savaşın finansmanına katkıda bulunduk."¹⁸ Londra'da Yahudi cemaati ve bankaları, hükümetlerinin sonuna kadar arkasındadır. Fransızlar da aynı durumdadır. Mesela Rothschildler veya Banque de Paris et des Pays-Bas'da Horace Finaly.

Amerikalı Yahudiler, mağlup edilmesi gereken tek ülkenin Çarlık Rusyası olduğu noktasında diğer bütün Yahudilerle hemfikirdir. Geri kalan konularda bölünmüş durumdadırlar. Bazıları, Kuhn Loeb'ün esas ortağı Otto Kahn gibi, açıkça Alman taraftarıdır. Jacob Schiff –o sırada 68 yaşındadır– Alman taraftarıdır, zira İngilizlerin doğrudan veya dolaylı olarak Rusya'yı finanse ettiklerini düşünür. Henry Goldman da aynı fikirdedir. Aksine diğerleri, mesela Samuel Sachs, Fransız-İngiliz tarafını tutarak Almanya ve müttefikleriyle yapılan ticari işlemleri finanse etmeyi durdurur. Sachslar, Goldmanlar'la görüşmeyi keser. Felix Warburg ise tereddüt eder: Erkek kardeşlerinden biri Kayzer'in danışmanı iken, bir diğeri Amerika Birleşik Devletleri Federal Bankası'nı yönetmektedir!

Felix Warburg ve Otto Kahn, yavaş yavaş İtilaf Devletleri'nin tarafına kayar. Schiff ise taraf değiştirmeyerek Kuhn Loeb'e istifasını sunar. Talebi reddedilir. Diğerleri eninde sonunda Amerikan hükümetinin çizgisini benimseyecek, Washington'ın çıkardığı savaş bonolarını satmak için seferber olacaklardır. Bu şekilde kıta çapında bu bonoları çabucak plase edecek muazzam satış ağları oluşturacak ve bu sayede ileride Amerikan şirketlerinin tahvillerinin bıktırana kadar plase edilmesinde kullanılan teknikleri icat edeceklerdir.

Kasım 1914'te, kardeşi kardeşe kıran bu savaşa karşı olan Felix Warburg kendini, American Jewish Relief Committee'nin hazinedarı seçtirir. American Jewish Relief Committee; siperin ne

tarafında olursa olsun Avrupa'daki bütün Yahudilere yönelik Amerikan yardım kuruluşlarını bir araya getirir. Joint Committee adlı bir acente, savaş kurbanı cemaatlere para gönderir.

Savaş çıkmaza girince –ve Büyük Britanya'nın Amerikan bankalarından aldığı borçlar birikirken–, Arabistan'da Albay Lawrence, Mekke Şerifi Faysal'a, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışını hızlandırmak için kendisine yardımcı olduğu takdirde, şerifi, Filistin'i de içine alacak olan büyük bir Arap ülkesinin hükümdarı ilan etmeyi vaat eder. Böylece Mayıs 1916'da, Fransız ordusu Verdun'de Almanlara tek başına karşı koyarken, Londra'da Georges Picot, Sykes ile Levant'ın paylaşılmasını öngören bir antlaşma imzalar. Paris; Suriye, Lübnan ve Musul bölgesinde kendine küçük bir nüfuz alanı ayırır; Britanyalılar ise, o sırada bilinen petrol yataklarının çoğunun yer aldığı Irak ve İran'ı alacaktır. Filistin'e gelince, bölge, daha sonra karar verilmek üzere özel bir statüye bağlı kalacaktır. Lawrence'ın Faysal'a verdiği sözlerden kimseye bahsedilmez. Bölgenin Arap olacağı, nasıl olsa zamanı gelince söylenecektir.

Nisan 1917'de, Almanya'nın Atlantik'in kontrolünü ele geçirmesinden korkan –belki de, bunun sonucunda Büyük Britanya'nın nefessiz kalarak kendisine olan borçlarını ödeyemeyecek duruma düşmesinden de endişelenen– Amerika Birleşik Devletleri, nihayet savaşa dahil olur. Binlerce Yahudi, Amerikalı askerlerin arasında cepheye gider. Aralarında, Harvard'da okuduktan sonra deniz kuvvetlerine giren Paul Warburg'un oğlu Jimmy de vardır.

Jacob Schiff; Otto Kahn yönetiminde 1917'den itibaren Büyük Britanya ve Fransa için fon tedarik edilmesini sağlayan, tarafsızları Berlin'e borç vermemeye zorlayan ve bu şekilde Almanya'nın amansız düşmanı haline gelen Kuhn Loeb'den uzaklaşır. Kayzer'in şöyle dediği rivayet olunur: “Otto Kahn'ı ortadan kaldırmak, Amerika Birleşik Devletleri başkanını veya General Pershing'i ortadan kaldırmaktan daha önemlidir.”⁵⁴ Nitekim bir denizaltı filosu, Warburg'un Avrupa'ya gitmek üzere bindiği geminin peşine düşer.

Haziran ayında, savaş borçlarını ödeyememe sırası Alman devletine gelir. Kimse Almanya'ya –başkalarının yanı sıra Otto Kahn'ın baskıları sayesinde– taze borç para vermediğinden, Kayzer merkez bankasına başvurur. Merkez bankası, para basma mekanizmasını harekete geçirir; o zamana kadar frenlenen enflasyon patlar. Bunun üzerine Max Warburg; tarafsız ülkelerden, toprak terki de dahil olmak üzere belli şartlarla, yeniden uzun vadeli borç almaya çalışılması konusunda Kayzer nezdinde ısrarcı olur. Warburg'un planı saf dışı bırakılır. Warburg, 6 Temmuz 1917'de Reichstag'ta, denizaltı savaşının başarısız olacağını ve Almanya'nın ekonomik çöküntü sonucu savaşı kaybedeceğini söyler.

Bu sırada General Allenby'nin Britanyalı birlikleri, Arap yardımı ve Arabistanlı Lawrence'ın manevraları sayesinde, Filistin'e doğru ilerlemektedir. Siyonist hareket, Kudüs'ün kontrolünü Londra'nın Arap müttefiklerine bırakmaya razı değildir. 4 Haziran 1917'de, Fransız Dışişleri Bakanlığı genel sekreteri, Lord Rothschild'in gönderdiği bir mektuba cevaben, Filistin'de bir “Yahudi milleti”nin kurulmasından yana olduğunu açıklar. Ağustos ayında Dünya Siyonist Örgütü'nün yöneticileri, Chaim Weizmann ve Lord Rothschild, bir İngiliz-Filistin Komitesi kurar. Komite, Britanya Dışişleri Bakanı Lord Balfour'a, savaştan sonra Filistin konusunda ne yapmayı düşündüğü

sorar. Söz konusu mektup gönderildikten sonra, Britanyalı birlikler Filistin'e girmeden önce olumlu bir cevap alabilmek için yoğun bir pazarlık süreci⁷ başlar.

2 Kasım 1917'de Lord Balfour, British Zionist Federation Başkanı Lord Rothschild'e, iki aydır beklenen, 20 yıldır ümit edilen, 20 yüzyıldır hayali kurulan ve şartları özenle tartışılmış olan o mektubu gönderir:

“Sevgili Lord Rothschild,

“Size, Majestelerinin hükümeti adına, Siyonist taleplere sıcak baktığımızı dair kabineye sunulmuş ve kabine tarafından onaylanmış olan aşağıdaki bildiriği göndermekten büyük memnuniyet duyuyorum.

“Majestelerinin hükümeti, Yahudi halkı için Filistin'de milli bir vatan kurulmasını desteklemektedir. Majestelerinin hükümeti, Filistin'de yaşayan Yahudi olmayan toplulukların sivil ve dini haklarına veya başka ülkelerde yaşayan Yahudilerin haklarına ve siyasi statülerine zarar verecek hiçbir şey yapılmadığı sürece, bu hedefin gerçekleştirilmesi için her türlü çabayı gösterecektir.

“Bu bildiriği Siyonist Federasyon'un bilgisine sunarsanız, size minnettar kalırım.

“Arthur James Balfour.”

Lord Rothschild'in mektubun yegâne alıcısı olmasının nedeni, Weizmann'ın bu yöndeki ilk girişimlere ve ilk mektup taslağının yazımına dahil edilmemiş olmasıdır. Mektup tam zamanında gelmiştir. Birkaç hafta sonra Allenby'nin ordusu Kudüs'ü ele geçirerek şehir üzerindeki 400 yıllık Türk hâkimiyetine son verir. Filistin fiilen Britanya mandası olur. Filistin'de (Mavera-i Ürdün de dahil olmak üzere) sadece 56.000 Yahudi ile 600.000 Arap yaşamaktadır. Fransa ve İtalya – Londra'nın savaş müttefikleri–, Doğu Sorunu'nun çözümünü salt Britanyalıları bırakmamak için Balfour'un bildirisini anında onaylar.

26 Kasım 1917'de, Bolşevikler'in iktidarı ele geçirmesinden bir aydan az bir süre sonra, Lenin'in Rusyası ateşkes talep eder. 3 Mart 1918'de Troçki yönetimindeki Ruslar, son derece geniş topraklardan vazgeçmek suretiyle Brest-Litovsk Barış Antlaşması'nı imzalar. Bunun üzerine Alman İmparatorluğu, soluklanacak bir aralık bulduğuna, hatta zaferin olası olduğuna inanır. Gerçekte ise, can çekişmeye başlamıştır.

Nisan ayında, bankacılar adına kendini Almanya'ya konan mali ambargonun organizatörü ilan eden Otto Kahn, Fransa'da kahraman gibi karşılanır. Kahn, kendisini “yaşayan en büyük Amerikalı” olarak niteleyen Clemenceau ile akşam yemeği yer, cepheyi ziyaret eder, müttefiklere Almanya'nın komünist devrim tehdidi altında olduğunu –Kahn bunu, kendisini Madrid'de ağırlayan ve boşboğazlık eden İspanya Kralı XIII. Alfonso'dan öğrenmiştir– haber verir.⁵⁴ Bu, önemli bir haberdir. Zaferi, cepheden önce cephe gerisinde elde etmek mümkündür.

Haziran 1918'de Paul Warburg, görev süresinin yenilenme zamanı gelince, Başkan Wilson'a, Amerika Birleşik Devletleri savaşa girdikten sonra merkez bankası başkan yardımcılığını eski bir Alman vatandaşına bırakmamak için görevini terk etmeyi teklif eder.¹⁸ Warburg, istifasının kabul edilmesine çok şaşırır. Hayal kırıklığına uğrayan Warburg, Kuhn Loeb'e geri döner. O gün *The New York Times* şöyle yazar: “Kimse bütün alçakgönüllülüğüyle, Federal Rezerv Sistemi'nin kurucusu

unvanı üzerinde ondan daha fazla hak iddia edemez.”¹⁸ Ağustos 1918’de Başkan Wilson, yedi ay tereddüt ettikten sonra Lord Balfour’un bildirisini onaylar.

Berlin’de, şimdilik askeriden çok siyasi olan karışıklıklar artar. Ekim ayı başında Kayzer; Baden Prensi Max’ı şansölyeliğe çağırır, Max Warburg’a maliye bakanlığını teklif eder. Warburg, görevi reddeder, zira ailesinde bakan yoktur. 5 Kasım’da, devrimci bir komite Hamburg’da iktidarı ele geçirir. Max Warburg’un prestiji öyle yüksektir ki, söz konusu komite kendisini rehin alıp şehrin parasının nerede olduğunu söylemesi için sıkıştırdıktan sonra, Warburg’un ailesini korur, Max’ı yemeğe çağırır, onun öğütlerini dinler.¹⁸ II. Wilhelm tahttan inerek Hollanda’ya sürgüne gider. Kayzer ve Max’ın Yahudi dostu, Hamburg American Line’in kurucusu ve en büyük Alman sanayicilerinden biri olan Albert Ballin, ülkesinin bozgunu karşısında kederinden intihar eder.

Amerika Birleşik Devletleri artık dünyanın en büyük gücüdür. Buğday, kömür ve çelik üretiminde bir numara olan ülke, dünyada var olan altının yarısını elinde tutar. Dolar, halen gerçek anlamda altına çevrilebilen tek paradır. Sterlin, miadını doldurmuştur.

Alman hükümetinin yeni lideri Friedrich Ebert, Max Warburg’dan Paris’teki barış müzakerelerine katılacak mali delegasyonu yönetmesini talep eder.²²³ Max’ın erkek kardeşi Paul Warburg, Amerikan delegasyonunda yer alacaktır! Bunun dışında, bir Yahudi delegasyonu da görüşmelere katılacaktır. Yahudi delegasyona, 30 yaşına gelmeden borsadan servet kazanmasıyla ün salan ve o zamandan beri birçok Amerikan başkanına tavsiyelerde bulunmuş bir Wall Street finansçısı olan Bernard Baruch başkanlık eder.

Görüşmeler 12 Ocak 1919’da, Almanya’da kanlı hafta ve genel grev tam hızıyla devam ederken başlar. Polonyalı Yahudiler Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg kısa süre sonra öldürüleceklerdir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun geleceği sorunu tartışıldığı sırada, Yahudi delegasyonun üyesi Chaim Weizmann, Filistin’in kaderinin görüşüldüğü konferansta şöyle konuşur: “Biz, bir Yahudi devleti talep etmiyoruz. Biz, ülkede bölgedeki devletin kontrolü altında, Filistin’e göçmen gönderebilmemizi sağlayacak belirli koşulların ve bir idarenin oluşmasını talep ediyoruz [...]. Kendimizi İbrani dilinin öğretileceği okullar açmaya adayacağız ve yavaş yavaş Fransa ne kadar Fransız, Büyük Britanya ne kadar Britanyalı ise o kadar Yahudi bir millet yaratacağız. Söz konusu millet nüfusun çoğunluğunu oluşturduğunda, işte o zaman ülkenin devletini kurmayı talep etme vakti gelecek.”⁴⁴⁴

Şerif Hüseyin’in oğlu Emir Faysal, İngilizlerin verdiği söze güvenerek Versailles’da Weizmann ile, “milli ülkelerin gerçekleştirilmesi için işbirliği”nden bahseden bir anlaşma imzalar. Faysal, bütün bölgeye yayılan bir Arap devleti kurulacağı sözüne karşılık, Balfour’un bildirisinin hayata geçirilmesini kabul eder. Baruch, Avrupa ülkelerinde yerleşik Yahudilere vatandaşlık hakları ile kültürel haklar tanınacağına dair garanti elde ettiği gibi, Siyonistler için Filistin’i kontrol etme hakkı da elde eder.

Almanlar, sömürgelerinin ellerinden alınmasına, Ren Nehri’nin sol yakasının tarafsızlaştırılmasına, yabancı ülkelerdeki yatırımlarından ve donanmalarının önemli bir bölümünden vazgeçmeye ve İtilaf Devletleri’ne “tazminat” olarak 132.000.000.000 altın mark ödemeye razı olur. Söz konusu tazminatın

5.000.000.000'ı, gıda ve hammadde ikmaline karşılık 1 Mayıs 1921'den önce ödenecektir. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu parçalanır. Birçok yeni devlet ortaya çıkar: Çekoslovakya, Macaristan, Polonya, Baltık ülkeleri...

7.000.000 Osmanlı, Rus ve Avusturya-Macaristanlı Yahudi'yi, bundan böyle 27 devlet sınırı ayırmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin doğuşu

Karl Marx, kapitalizmin ortadan kalkmasıyla antisemitizmin de ortadan kalkacağını öngörmüştür. Oysa Rusya'ya sosyalizm hâkim olduğunda, durum hiç de böyle olmaz.

Mart 1917'de çarlık rejiminin çöküşü, 1905'teki devrimci olaylardan sonra St. Petersburg'da kalmış birkaç Yahudi ailenin de göç etmesine neden olur. Aralarında Baron Alexandre de Günzburg ile karısı, George Warburg'un kız kardeşi de yer alır.¹⁸ Ancak Yahudi kitleler, otokrasinin devrilmesini coşkuyla karşılar. Bolşevik Parti üyeleri arasında görece az sayıda Yahudi bulunursa da, üst düzey yöneticiler arasında birçok Yahudi yer almaktadır. Özellikle dört isim dikkat çeker: Lenin'in en yakın mesai arkadaşlarından biri haline gelen, III. Enternasyonal Başkanı olarak görevlendirilen ve Zinoviyev adıyla bilinen Grigori Evseyeviç Radomyslsky; birçok Yahudi subayla Kızıl Ordu'yu kuran ve Leon Troçki adıyla bilinen Lev Davidoviç Bronstein; Litvanyalı geleneklerine bağlı Yahudi bir aileden gelen, Talmud'da ceza hukuku üzerine bir hukuk doktorası bulunan, Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin Bolşevik hizbi üyesi, daha sonra Bolşevik Parti üyesi Yidiş yazar Isaac Nachman Steinberg, 30 yaşında adalet halk komiseri olur; son olarak, Londra'da tutuklanarak Britanyalı bir konsolosa karşılık serbest bırakılan Maksim Litvinov, dışişleri halk komiser yardımcısı olur. Daha az göz önünde olan başka Yahudiler de mevcuttur. Maliye halk komiseri Sokolnikov, Sovyetler Yürütme Kurulu Başkanı Sverdlov gibi. Troçki etrafında toplanan birçok kişi, evrensel sosyalizm, "evrensel komün" hayalleri kurmaktadır. Rus devrimi ise, bu oluşumun ilk etabı olacaktır.

"Rusya Halklarının Hakları Bildirgesi", önceleri Yahudilere dini ve milli haklar tanır. Sinagoglar, Yahudi okulları açılır, İbranice ve Yidiş dilinde yayınlar ortaya çıkar. Ancak uygulamaya dair kararnameleler, yeni özgürlükleri çok katı bir şekilde sınırlandırır. Ocak 1918'den itibaren Kilise ile devletin birbirinden ayrılması; farklı din ve mezheplerden din adamlarının mallarına el konmasına, Hıristiyan veya Yahudi din eğitiminin bütünüyle yasaklanmasına neden olur.

Marx için olduğu gibi Bolşevikler için de din, kapitalizmin yok olmasıyla doğal olarak yok olacaktır. Lenin'e göre, "bizim düşmanımız olan hahamların ve burjuvaların sloganı" olan Yahudi kültürünün muhafaza edilmesi söz konusu değildir.²²⁶ Troçki için de Yahudilik, sosyalizmin yerleşmesiyle yok olacaktır.

1918 ilkbaharında, Bolşevik devrim Ukrayna'ya yayılırken, burada bir sivil savaş patlak verir. Kızıl Ordu aynı anda; Petlyura'nın Ukraynalı gerillası, Denikin ve Vrangeli'nin Beyaz Ordu'su ve Pilsudski'nin Polonya ordusuna karşı kendini savunmak zorunda kalır. *Atamanlar* olarak bilinen çete reisleri de savaşa dahil olur. Bütün bu Bolşeviklik karşıtı orduların bir diğer ortak düşmanı ise,

bölgede yaşayan 2.000.000 kadar Yahudi'dir. Bu ordular Yahudiler ile karşılaştıklarında, koro halinde pogromların eski sloganını haykırır: "Rusya'yı kurtarmak için Yahudileri öldür!" Yahudi meşru müdafaa grupları oluşur. Kızıl Ordu savaşı kazanınca, bozgun halindeki Beyaz ordular karşılaştıkları bütün Yahudileri katleder. Neredeyse iki bine yakın pogrom, 100.000'den fazla kişinin ölmesine, yarım milyon insanın ise evsiz kalmasına neden olur.

Savaşın sonunda, Kasım 1918'de, Polonya ile Litvanya, 1795'te kaybettikleri bağımsızlıklarını geri kazanır. Bunun üzerine Polonya Yahudilerinin bir bölümü, önemli nüfus hareketleri pahasına Rus hâkimiyetinden ayrılır. Yeni Polonya, Rusya'dan gelen 600.000 Yahudi'yi kabul eder. Zoraki satışlar, cinayetler, açlık... 2.500.000 Yahudi, kesin olarak Sovyet yörüngesinde kalır. 1.500.000 Yahudi ise, Polonya topraklarında kalarak diktatörlükten kurtulmuş gibi görünür. 20 yıl sonra, Sovyetler Birliği'nde yaşayanların bir kısmı hayatta kalacak, Polonya'daki Yahudilerin tamamı ise yok olacaktır.

1919'da, Polonya'daki Bund büyük bir coşkuyla tekrar oluşturulur. Rusya'daki Bund, Komünist Parti'ye katılarak *Yevseksiyyalar* ("Yahudi birimler") kurar.²²⁶

Savaş, Rusya'nın batısında devam etmektedir. Geçici olarak Ukraynalılarla ittifak kuran Polonyalılar, Mayıs 1920'de Kiev'i alırsa da, daha sonra Kızıl Ordu karşısında geriler. Savaş, Varşova önlerine gelir. Polonyalılar, Tuhaçevski'nin süvari birliğini ve bu birliğin Berlin'e doğru ilerleyişini durdurur. Yeniden yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Polonya, ateşkesi kabul eder. Ateşkes, 12 Ekim 1920'de Riga'da imzalanır. Bağımsızlık bekleyen Ukrayna, Rusya tarafında yutulur. Rusya'da kalan ve Polonyalıların yanında savaşmış olan Yahudiler, vatan hainleri olarak görülür ve buna göre muamele görür. Rusya'nın dört bir yanından Siyonist bir konferansa gelen delegeler tutuklanarak Sibirya'ya sürülür. "Burjuva ve dini bir eğilim" göstermekle suçlanan Yahudi örgütler tasfiye edilir. Yahudi kalmak istemekle hata yapan "burjuvalar" ile Yahudi olmaktan vazgeçmeye hazır olduğu söylenen işçiler arasında ayırım yapılır.

Kiliseleri hedef alan tedbirlerin aynısı Yahudiliğe de uygulanır. Sinagoglar ve okullar kapatılır; kitaplara el konur; yardım kuruluşlarının faaliyet göstermesi engellenir. Ülkede halen mevcut az sayıdaki Yahudi burjuva, Beriya ve Dzerjinski'nin siyasi polisi Çeka tarafından tutuklanır. Yidiş dilinin kullanılmasına ve bu dilde tiyatro ve basına hâlâ izin verilmekteyse de, pratikte Yidiş dilinde ne lise ne de üniversite mevcut olduğundan, bu dili konuşanların sayısı gittikçe azalarak tükenmeye yüz tutar. İbranice, bu "gerici ve dini dilin" eğitimi de yasaklanır.

Sovyet hükümeti 1920'de, dükkânları millileştirilen Yahudi esnafa şöyle seslenir:

"Sovyet iktidar, inatla spekülasyon ve serbest ticarete karşı mücadele veriyor. İktidar bunu yaparken kendi iradesi dışında, çarın politikaları yüzünden şimdiye kadar küçük esnaflık ve başka eğreti mesleklerle geçimini sağlamaya zorlanmış Yahudi kitlelere de ağır bir darbe indiriyor. Ancak sizleri bu utanç verici ve kazanç sağlamayan işlerinizden alıkoyarken, iktidar aynı zamanda sizlere, çarlık rejimi sırasında yapmanız yasak olan tarım da dahil olmak üzere sağlıklı, dürüst ve üretken işlere girme hakkı ve fırsatı da sunuyor. İşçi saflarına katılın, Sovyet iktidar yardımınıza koşacaktır!"²²⁶

Rus Yahudiliğinin ortadan kaldırılması süreci devam etmektedir. Göç etmek Yahudilere yasaklanır. Amerika'ya gitmek artık söz konusu değildir. Rusya açık bir cehennem iken, SSCB kapalı bir cehennem haline gelir.

Bazıları yine de göç etmeye muvaffak olur. Martov, Rusya'yı terk eder; Nabokov'un ailesiyle birlikte Berlin'e yerleşerek Menşeviklerin temsilcisi olur. Kerenski yönetimi sırasında Petrograd valisi olan ve altı ay hapiste tutulan Pinhas Rutenberg'in Filistin'e göç etmesine izin verilir. Rutenberg burada, elektrik şirketini kuracak ve ilk çekirdek Yahudi ordusu *Haganah*'ı yönetecektir.

Batı Avrupa'da, Bolşevik devriminin Yahudiler tarafından yönetildiği iddiaları devam eder. Büyük Britanya, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri'nde, "uluslararası Yahudilik" ile Rus devrimi arasında bir bağ olduğundan söz edilir. 8 Şubat 1920'de, Winston Churchill şöyle yazar: "Lenin hariç Rus önderlerin çoğu Yahudi. Buna ek olarak, en büyük ilham ve güç kaynağı da Yahudi önderlerden geliyor."²²⁶ Ne tuhaftır ki işte tam bu sırada, Londra bazlı *The Times*'ın bir Türk okurunun mektubu, *Siyon Bilgelerinin Protokolleri* aldatmacasının gerçek yazarını ifşa eder. Şüphesiz gerçeğe, çarın gizli polisi Ohranka'nın arşivlerinden ulaşılmıştır. Aynı sırada İstanbul'da, Rus edebiyatının gizem dolu bir başyapıtının müsveddesi peyda olur: *Kokainli Roman*.

Devrimin Yahudi önderleri gözden düşer.²²⁶ 1923'te, genç Adalet Halk Komiseri Isaac Nachman Steinberg, Moskova'yı terk etmeyi başarır. New York'a yerleşen Steinberg; Yidiş dilinde siyasi denemeler yazacak, Yahudi yayınların editörlüğünü yapacak ve bir Yahudi araştırmaları enstitüsünün müdürü olacaktır. Britanya Komünist Partisi'ne gönderilen bir mektuptan çıkan skandala adı karışan Zinoviye, aynı Troçki gibi, Stalin tarafından bertaraf edilir. Her şeye rağmen 1925'te, *The Times*'ın SSCB muhabiri Robert Wilton,⁴⁴⁸ kanıt olarak birtakım isimler dökerek Komünist Parti Merkez Komitesi'nin dörtte üçünün Yahudilerden oluştuğunu, 23 bakandan 17'sinin, Politbüro'nun 60 üyesinden 41'inin Yahudi olduğunu yazar. Wilton'ın yazdıkları doğrulanabilir değildir. İsimler hiçbir şeyi kanıtlamaz, yazarın ileri sürdüğü hiçbir delil ikna edici değildir.

1924'te, Yahudilerin yeni kurulan SSCB'de daha iyi şartlarda yaşayabilmelerini sağlamak üzere, –SSCB'nin rejimine itiraz etmeyen– Felix Warburg ile Julius Rosenwald (Sears&Roebuck'ın patronu), John D. Rockefeller Jr.'ın da desteğiyle (antisemitler, gerçekte bağdaşmadığı halde, Rockefeller'ın "gizli Yahudi" olduğunu iddia edeceklerdir), American Jewish Joint Agricultural Corporation'ı kurarlar. Hedefleri, Sovyet yetkililerin de onayıyla, yüz binlerce Yahudi'yi 2.500.000 akra yayılacak 215 tarım işletmesinde bir araya getirmektir. Agro-Joint; araziler, sürüler, traktörler satın alır, zanaat eğitimi (matbaacılık, ahşap işçiliği) vermek üzere 400 okul finanse eder. 1927'de Felix Warburg, bu Yahudi tarım kolonilerden 40'ını ziyaret eder. Bunlardan ikisi kendi adını taşımaktadır. Warburg buralarda öyle iyi karşılanır ki, döndüğünde, Yahudiliğin kültürel planda yok edilışinden hiçbir şekilde söz etmeksizin, "Yahudilerin ekonomik durumunu iyileştiren" Sovyet rejimine methiyeler düzer. Aynı yıl Sovyet hükümeti; Çin sınırına yakın stratejik bir bölgede, Birobican adında bir "Yahudi özerk bölgesi" kurmaya karar verir. Agro-Joint, ilk koloni sakinlerinin 1928 itibarıyla bölgeye yerleşimini finanse etmekle görevlendirilir. Kıtık, milyonlarca Yahudi, Rus ve Ukraynalı köylünün ölümüne neden olur. 1930'da, partinin Yahudi birimleri, *Yevseksiya*lar

lağvedilir; Stalin tarafından “milliyetçi eğilimli” olmakla suçlanan yöneticileri sürgüne gönderilir veya infaz edilir. Stalin, mezar kitabesi niyetine şöyle der: “Yahudi sadece kâğıt üzerinde millettir. Siyonizm gerici bir burjuva hareketi, Yidiş dili ise bir jargondur.” Lazar Kaganoviç ile daha birkaç Yahudi, halen ülkenin en yüksek mevkilerinde yer alır. Lef Efimoviç Marjassin, hâlâ merkez bankası başkanıdır.

Farklı bir Yahudi yaşamöyküsü: 1898’de New York’ta, –aile geleneğine göre önce Rusya’ya Kudüs’ten gelmiş– Yahudi göçmen bir ailede dünyaya gelen ve “Çekiç Yehuda” da denen Yehuda Makkabi’nin soyundan inen Armand Hammer (*Arm* ve *Hammer*, kol ve çekiç Rus Sosyal Demokrat Partisi’nin simgesi olduğu için seçilmiş olmasın?...). Babasının Armand’ın ismini, *Kamelyalı Kadın*’ın kahramanından esinlenerek koyduğu söylenir. 1917’de tıp öğrenimi gören Hammer, babasının küçük ecza laboratuvarını devralarak dünyanın ilk zencefil üreticilerinden biri haline gelir, zengin olur, tıp eğitimini 1921’de Columbia’da tamamlar, o sırada açlık yaşanan Rusya’da hekim olarak hizmet verir, burada çok değerli kürkleri keşfederek bunları Amerikan buğdayıyla takas eder. Hekimlikten çok kendini bu şekilde faydalı hisseden Hammer, Lenin’e duyduğu dostluğu kapitalist sisteme olan tam bağlılığıyla bağdaştırarak Doğu-Batı ticaretinin efendilerinden biri haline gelir. SSCB’de amyant madenleri işletir, ülkeye araba ve traktör ithal eder, sanayi ürünlerine karşılık devlet nezdinde sayısız Rus sanat eseri satın alır. 1931’de Sovyetler Birliği’ni terk eder ve iş dünyasından çekilir... Ta ki kendisini mütevazı bir petrol şirketinin sahibi olarak buluncaya dek. Hammer, söz konusu şirketi bir dev haline getirecektir: Occidental Petroleum. Şirket, başkalarının yanı sıra Libya petrolünü de geliştirir.

1928’de Birobican, her ne kadar Yahudiler buradaki nüfusun beşte birini dahi oluşturmazsa da, “Yahudi özerk bölgesi” ilan edilir. Kolektifleştirme politikası çerçevesinde, Agro-Joint’un zengin kolonilerine Sovyet yetkililer tarafından el konularak komşu kolhozlara bağlanır. Buralarda yaşayan Yahudiler, zorla diğer köylülerle kaynaştırılır.

Sovyetler Birliği’nde yaşayan Yahudilerin %40’ı, bundan böyle altı şehre dağılmıştır. Bu Yahudilerin yüz binlercesi işçi olmuştur. Karma evlilikler çoğalmıştır. Baskılara rağmen, her ne kadar Yahudiler nüfusun ancak %2’sini oluşturursa da, öğrencilerin %15’i hâlâ Yahudi’dir.

1930’dan itibaren, o zamana kadar Çiçerin’in yardımcısı olan Maksim Litvinov, Sovyet dışişlerine getirilir. Litvinov 1933’te, SSCB’nin Amerika Birleşik Devletleri tarafından tanınmasını sağlar, Amerika ile birlikte Nazilere karşı ittifak kurulması fikrini savunur. Litvinov Mayıs 1939’da, Alman-Sovyet Saldırmazlık Paktı imzalandıktan sonra görevinden alınır, yerine Molotov getirilir. 1943’e kadar Sovyetler Birliği’nin Amerika Birleşik Devletleri büyükelçisi olarak kalan Litvinov, 1951’de ölür.

Savaş patladığında, Polonya’nın doğusu ile Baltık ülkelerinin ilhaki, Rusya’da kalan 3.000.000 Yahudi’ye 2.000.000 Polonyalı Yahudi ilave eder.

5. Yeni, kriz, eski

Weimar ve Wall Street

Hannah Arendt; Yahudilerin hâkim rollerini ve nüfuzlarını kaybettikleri, toplumla gittikçe kaynaşıp asimile oldukları an, antisemitizmin arttığını ve Yahudilerin en büyük tehditle o vakit karşı karşıya kaldıklarını belirtir.¹⁴ Daha önceki yüzyıllarda birçok defa olduğu gibi, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da durum budur.

Avusturya'da antisemitizm, Metternich veya Franz Joseph zamanında değil, 1920 Cumhuriyeti sırasında şiddetlenir. Fransa'da da en feci saldırılar, Fransız Yahudilerin mali güçlerinin zirvesinde oldukları İkinci İmparatorluk zamanında değil, Yahudilerin önemli görevlerde daha az görüldüğü Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanmıştır.¹⁴ Almanya'da, ülke nüfusunun %1'den azını oluşturan (460.000 kişi), toplumla kaynaşmış, ülkenin kültürünü tamamen benimsemiş Yahudiler, 1918 felaketinin ertesinde vahşi saldırılara uğramakta gecikmeyecek, hatta içlerinden en nüfuz sahibi olanlar öldürülecektir.

Ülkenin bir numaralı bankacısı Max Warburg, Ballin'in ölümünden sonra iflastan kurtardığı "Line" için yeni gemiler satın alınmasını finanse eder.⁸¹ Max; Versailles Antlaşması'nın Almanya'ya dayattığı şartların etrafından dolaşmak ve Zeiss ile Krupp'un yurtdışındaki şubelerine el konmasını önlemek için, söz konusu şubelerin MM. Warburg'un Londra ve Amsterdam'da yeniden açtığı iki şube tarafından satın alınmasını sağlayarak bunları İngiliz ve Hollandalı şirketler gibi gösterir.¹⁸ Mayıs-Ekim 1921 tarihleri arasında imar bakanlığı yapan Walther Rathenau, dışişleri bakanı sıfatıyla Çiçerin ile Rapallo Antlaşması'nı müzakere eder. Rathenau; hem totaliter sosyalizmi hem de teknik ilerleme yoluyla insancılığını kaybeden kapitalizmi eleştiren, ekonominin devlet tarafından kontrol edildiği, şirketlerin ise ücretliler tarafından yönetildiği üçüncü bir yol önerdiği kitabı *Yeni Toplum*'u kaleme alır. Yahudi hukukçu Hugo Preuss, Weimar Anayasası'nı hazırlar. Kurt Eisner, Bavyera'daki devrimci hükümeti yönetir. Eisner'in başını çektiği ekipte yer alan bakanların çoğunluğu Yahudi'dir.

Antisemitizm patlama gösterir. Kısa sürede Yahudi avı başlar. 1921 ilkbaharında Kurt Eisner ile Eisner'in Yahudi bakanlarından birçoğu ve Hugo Preuss öldürülür. 24 Haziran 1922'de, o sırada dışişleri bakanı olan Walther Rathenau, Consul adında bir gizli örgüt üyesi iki antisemit milliyetçi tarafından öldürülür. Bu Yahudilerin hepsi, Almanya'ya dayatılan savaş tazminatını iptal ettirmeyi başaramamakla suçlanır. Alman bankalarının hemen hemen hepsi iflas etmiş durumdadır. MM. Warburg ancak Kuhn Loeb'ün verdiği borçla ayakta kalır.

Eylül 1923'ün sonunda, Paul ve Max Warburg, Norddeutsche Bank ve Dresdner Bank ile birlikte, Hamburger Bank'ı kurar. Hamburger Bank, teminatı altın olan ve MM. Warburg aracılığıyla –para burada da Kuhn Loeb'den gelir– dolara reeskont edilebilir kâğıt paralar basar. Bu önce MM. Warburg'u, daha sonra 66 yıl önce olduğu gibi Hamburg'u kurtarır. İki yıldır Reichsbank'ın başında bulunan Hjalmar Schacht bu fikri benimseyerek Şansölye Gustav Stresemann'a, bütün Almanya'da geçerli olacak Rentenmark adında yeni bir para yaratmayı önerir. Bu yeni paranın teminatı, Alman ekonomisinin varlıklarının tamamı olacaktır. Ayrıca yeni bir para basma kurumu, Rentenbank kurulacaktır. Büyük bir başarı elde edilir. Warburglar, Weimar Cumhuriyeti'nin stabilize olmasını

sağlamıştır.

Max Warburg 1925 yazında, Schacht ile bir öğle yemeği sırasında, Ebert'in 28 Şubat 1925'te ölmesi üzerine cumhurbaşkanı seçilen Mareşal Hindenburg ile tanışır.

Max Warburg, Sovyetler Birliği'ne ticari kredi açmak üzere bir konsorsiyumun başında Moskova'ya gönderilir. Burada, aynı sırada tarım kolonilerini ziyarete gelmiş erkek kardeşi Felix ile karşılaşır...

Aynı yıl Amerika'da, işsizlik nedeniyle Doğu Avrupa'dan gelen göçmenlere kota konur. Büyük göç, tam da dramatik bir şekilde zaruri hale geldiği sırada durur.

Yahudiler, Alman bankalarında ve Alman sanayiinde 100 yılı aşan süredir ellerinde tutukları kilit noktaların neredeyse tamamını yitirmiştir. Oscar Wassermann'ın yönettiği Deutsche Bank ile Jacob Goldschmidt'in Darmstädter Bank'ı dışında. Alman Yahudi cemaati, toplumla iyice kaynaşır; karma evlilikler artar. Cemaat o kadar büyük bir hızla asimile olmaktadır ki, dönemin istatistikçileri bu cemaatin 1950 yılı itibarıyla yok olacağını öngörmektedir!

Bu durgun zamanda birkaç istisna. Büyük Britanya'da Rothschild-ler'in²⁸⁶ bankası nüfuzunu korur. Fransa'da Horace Finaly, Banque de Paris et des Pays-Bas'nın başkanlığına gelerek bu bankayı çok büyük bir banka haline getirir. Marcel Bloch artık araba ve avcı-bombardıman uçakları üretmektedir. Ancak Fransız motorlarının düşük kalitesi nedeniyle, bu araçların etkinliği belli bir sınırı aşamaz. André Citroën 1919'da, Avrupa'nın ilk seri üretim yapan otomobil fabrikasını kurar. Citroën, *marketing* ve reklamı icat eder. Hatta işi megalomaniye vurarak Eiffel Kulesi'ne 250.000 ampulle adını yazdırır! Büyük Yahudi hami, Fransa'da genç Yahudilere sanayi meslekleri eğitimi vermek üzere kurulan sosyal kurum ORT'nin gelişmesine yardım eder. Parayla pek ilgilenmeyen, daha çok kumara ve kadına düşkün olan Citroën, 1934'te iflas ederek Traction adlı "küçük araba"nın piyasaya sürülüşünün hemen akabinde ve 1935'te ölümünden birkaç ay önce, şirketini, bir numaralı alacaklısı Michelin'e bırakmak zorunda kalır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde, Yahudilerin beşte dördü New York, Chicago ve Los Angeles'ta yaşamaktadır. Amerikalı Yahudi nüfusunun dörtte biri hâlâ proleter sınıfa dahil olsa da, Almanya'dan gelen göçmenler tekstilden bankacılığa geçerek diğer meslekleri Doğudan kısa süre önce gelmiş göçmenlere bırakır. Doğudan gelen göçmenler de kısa süre sonra işçilikten avukatlığa veya hurdacıdan esnaflığa terfi edeceklerdir. Yahudilerin artık %60'ı ticaretle uğraşmaktadır, %17'si ise serbest meslek sahibidir (1900'de bu oran %3'tür). Çok azı hâlâ işçidir. İlerlemek için her türlü sosyal yükselme yoluna başvurulur. İki savaş arasında 26 Amerikalı Yahudi, dünya boks şampiyonudur. En ünlüleri Barney Ross ve Benny Leonard'dır. Muazzam bir başkalaşım!

Sanayi sektöründe müstesna bir yaşamöyküsü: Louis Blaustein 1922'de, petrol devi American Oil Company'yi (Amoco) kurar. 1883'te Litvanya'dan gelen ve önceleri işportacılık yapan Blaustein; 1900'de bakkallara gazyağı, 1910'da ise benzin ve Amoco adını verdiği özel bir sıvı yakıt satmak üzere, atların çektiği su sızdırmayan bir rezervuar icat eder. Servis istasyonları kuran Blaustein, 1923'te araba kullanımını geliştğinde, kendisine petrol tedarik eden Standard Oil'e artık bağımlı olmamak için, Amoco'nun yarısını Pan-American'a bırakır. Ancak Pan-American, 1925'te Standard

Oil tarafından satın alınır... Amoco bağımsızlığına ancak çok sonraları, Rockefeller imparatorluğu tekelsizlik karşıtı yetkililer tarafından parçalandığı vakit kavuşacaktır.

Büyük aileler silinir. Nisan 1920’de, savaştan hiçbir şey anlamayan Jacob Schiff, arkasında 50 ila 200.000.000 dolar olduğu tahmin edilen bir servet, yani hayatı boyunca sosyal faaliyetlere dağıttığı meblağdan çok daha az bir meblağ bırakarak ölür. Schiff’in oğlu Mortimer, yılda hâlâ 9.000.000.000 dolar toplayan Kuhn Loeb’ün başına geçer. Bu paranın üçte ikisi demiryollarını finanse etmeye, kalanı ise sanayiye ve yabancı emisyon kurumlarına ayrılır.¹⁸ Ortaklar halen kişi başına yılda 1.000.000 dolardan fazla kazanmaktadır. Banka artık ülkenin bir numaralı iş bankası değildir. Diğer Yahudi bankaları da sahneden silinmeye başlar. Seligman yok olur; Lehman ve Guggenheim nüfuzlarını kaybeder. Goldman Sachs ile Salomon hâlâ ayaktadır.

Karma evlilikler sıklaşır. Hatta Avrupa’da Rothschildler, karma evliliği bir kural haline getirir. Amerika Birleşik Devletleri’nde, birçok Seligman din değiştirir. Savaşla birlikte New York’un en ünlü bankacısı haline gelen Otto Kahn, “Aziz Pavlus, Aziz Francesco ile İsa’nın, tarihin en önemli üç şahsiyeti olduğunu” söyler.⁵⁴ Gerçek adı Lapowski olan Dillon (Dillon Read Bankası’ndan), kendisini Yahudi olarak görmeyi reddeder. Zamanının en zengin Amerikalılardan biri olan Felix Warburg, artık bankaya uğramamaktadır. Felix, Metropolitan Opera’ya gittiği vakit orkestra şefinin selamladığı kişi olsa da, artık savaş öncesinin *dandysi* değildir. Yahudi işlerine çok büyük ilgi duyan ve militan faaliyetleriyle başkalaşım geçiren Felix; 1914’ten beri büyük bir coşkuyla Yahudi sığınmacılara yardım eden Joint Distribution Committee’ye başkanlık eder, komiteyi bütün dünyaya yayar ve komite yararına para yardımı toplanmasını düzenleyen Amerikan Yahudi Çağrısı’nın kuruluşuna katılır. Felix hâlâ Siyonist değilse de, dünyanın dört bir yanındaki Yahudilerin durumu onu yakından ilgilendirir. Filistin’de yapılanları hiçbir şekilde tasvip etmezse de –Felix’e göre Rus Yahudileri buraya komünizm getirmektedir–, hayatının son 15 yılında Yahudilerin faaliyetlerine 13.000.000 dolardan fazla para dağıtır.¹⁸

Paul Warburg, Kuhn Loeb’deki bürosuna gelmeyi bırakmıştır. 1929 yılı başında, oluşmakta olduğunu gördüğü mali “balon”u eleştirir, “ülke genelinde ekonomik bir durgunluk” olacağını duyurur.¹⁸ Bir kez daha kimse Paul’u dinlemez.

Kriz ekim ayında, Viyana’daki Kreditanstalt ile gelir. Kriz, Batıdaki herkes için olduğu gibi, diaspora için de bir felakettir. Londra’da White Chapel mahallesi yeniden yoksul Yahudilerle dolar. Paris’te, Doğudan gelen sığınmacıların ihtiyaçları, cemaatlerin imkânlarını aşar. Almanya’daki Yahudi bankaları zar zor ayakta kalır, kriz antisemitizmi biler. MM. Warburg gibi Jacob Goldschmidt’in Darmstädter Bank’ı da tehlikededir. Alman Yahudilerinin üçte biri fakir düşer. 8 Aralık 1931’de Alman hükümeti; ülkeyi terk edenleri vuran, gidenlerin mal varlığının cari değerinin dörtte birine eşit bir “vergiden kaçma vergisi” koyar. Her yerde, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’nde, Yahudi bankaları, hiçbir kanıt gösterilmeksizin resesyonun müsebbipleri olmakla suçlanır. Antisemitizm, “Yahudi plütokrasisi”ne karşı gittikçe daha çok ateş püskürür. Amerikan topraklarında yaşayan 4.500.000 Yahudi’nin neredeyse 1.000.000’u fakir düşer. Hatta cemaatlere ait

bazı yardım kuruluşları iflas eder. Amerika'da ilk kez, birçok Yahudi aile, sosyal hiyerarşide aşağılara düşer. Amerika kapılarını daha da sıkı kapatır. Sığınacak bir yer arayan yüz binlerce Avrupalı Yahudi için artık Amerika Birleşik Devletleri kapısı kapanmıştır.

Eski büyük Yahudi bankaları feci durumdadır. 1928'de iştirak hisselerinin yarısı halka satılan bir yatırım fonu (Goldman Sachs Trading Corporation) kurmuş olan Goldman Sachs, neredeyse iflas halindedir. Kuhn Loeb, hatta Morgan, Kidder Peabody's ve Lee Higginson gibi Protestan bankaları da aynı durumdadır.

Mortimer Schiff Ağustos 1931'de, oğlu John'a ve diğer mirasçılara sadece 7.600.000 dolar nakit para ile 81 şirketteki hisselerini bırakarak ölür. Söz konusu iştirak hisseleri, Schiff'in öldüğü tarih itibarıyla hâlâ 28.700.000 dolar değerinde iken, mirasçılar arasında pay edildiği sırada borsanın çökmesi nedeniyle %54 oranında değer kaybeder. Bu nedenle Mortimer'ın geride bıraktıkları, babasının kendisine 11 yıl önce bırakmış olduklarının ancak onda biri değerindedir!

Oğlu Jimmy'yi iflastan kurtarmak için servetinin büyük bir bölümünü elden çıkarmak zorunda kalan Paul Warburg, 24 Ocak 1932'de, arkasında sadece 2.500.000 dolar bırakarak kalp krizinden ölür. Gazeteci Walter Lippmann, Paul Warburg'un ölümü üzerine şöyle yazar: "En kötüyü öngördü ve zamanında haber verdi. Merkez bankamızın en güçlü unsurlarının mimarlarından biri, zayıf noktalarının ise en samimi eleştirmeni idi."

Felix'in ise hâlâ cömertlik yapacak maddi imkânı bulunmaktadır. 1931'de, o sırada Oscar Wassermann başkanlığındaki Deutsche Bank'a, tekrar Polonya hâkimiyetine dönen Galiciya'da pogrom kurbanı Yahudilere transfer edilmek üzere 3.000.000 dolar gönderir.

1935'te, sadece bir tek Amerikalı Yahudi mali şirket yakayı kurtarmış görünür. Kuruluş tarihi en yakın olan Salomon Brothers, tekrar tahvil çıkarmaya başlar. 1936'da, *Fortune* dergisine göre, New York Clearing House'un 420 müdüründen sadece 30'u, New York Stock Exchange'in 252 üyesinden 46'sı Yahudi'dir.

Son Seligman Jeff, 1937'de vâris bırakmadan ölür. Kurucularını kaybeden ticarethane söner. Felix Warburg'un çocukları, finansla babalarından daha fazla ilgileniyor değildir. Virginia'da yer alan Middleburg'de bir hara sahibi olan büyük oğul Frederick, buraya yerleşir. İkinci oğul Gerald, iyi bir viyolonselci ve orkestra şefi kariyeri yapar. Paul Warburg'un oğlu Jimmy Harvard'ı bitirince, takma isimle, büyük bir başarı elde edecek bir müzikalın, *Time and Dandy*'nin librettosunu yazar.¹⁸

1939'da, Amerika'da yaşayan Yahudilerin yarısı ticarete, dörtte biri ise serbest meslekte çalışır. Her iki sektör de, sosyal hiyerarşide yükselmeye elverişli sektörlerdir. *Fortune* dergisi şöyle yazar: "Her ne kadar Yahudiler bazı branşlara ilgi duyarsa da, söylenenin aksine, Yahudi cemaati sanayi sektörünü tekeline almış değildir. Bankacılık ve sigorta sektörlerinde önemli görevlerde çalışan birkaç Yahudi hâlâ var, daha da olacak da... Amerika Birleşik Devletleri'nde alkol ticareti (ki bu ticaret, Polonya'da geleneksel olarak Yahudilerin elindeydi. Yahudiler burada alkol kullanmazdı), Alman kökenli olmayan Yahudilerin elindedir (Yahudiler, damıtılmış içki imalatçılarının yarısını oluşturuyor)."

Samuel Bronfman, bu damıtılmış içki imalatçılarının en iyileri arasında yer alır. İş hayatına

babasıyla otelcilik sektöründe başlayan Bronfman; Kanada’da, kendisini dünyanın en büyük içki damıtma imalathanelerinden biri olan Seagram’s Ltd.’nin başına getirecek bir alkollü içki işine girer. Yaşamöyküsü yazarına göre, “İskoç viskisi 12 senede yıllanırken, Sam Bronfman’ın için iki gün yeterlidir.”⁵⁴ Alkol o sırada Amerikan toplumunun karanlık çevrelerini, dolayısıyla Amerikalı Yahudilerin de karanlık çevrelerini ilgilendirir.

Chicago

Elbette her toplumda suçlular mevcuttur. Başkalarında olduğu gibi Yahudi diasporasında da suçlular mevcuttur. Yine de şiddetten kaçınmak için elden gelen her şey yapılır. Cemaatlerin saplantısı daima ahlaksızlığı engellemek olmuştur. Yahudi ahlakı, onları suça karşı diğerlerine göre daha iyi korumuştur. Öyle ki, daha önce de gördüğümüz gibi, öteden beri bir cemaat, civarında işlenen bir cinayetten bütün cemaati sorumlu tutmuş, bir hırsızlık veya suç sonucu elde edilen ürünü bir ihsan olarak görmeyi reddetmiş ve her türlü dolandırıcılığı –daha önce de gördüğümüz gibi, özellikle de Yahudi olmayanları hedef alan dolandırıcılığı– sert bir biçimde bastırmıştır.

“Törenselleşen cinayet” suçlamaları dışında, Rus Yahudileri 1910’a doğru kitleler halinde Amerikan topraklarına akın etmeden önce, ciddi hiçbir örgütlü cinayet suçlamasına rastlanmaz. Bununla birlikte söylentiler çeşitlidir. Mesela hiçbir zaman yakalanamayan Karın Deşen Jack’in, Londra’nın Yahudi mahallelerinden biri olan White Chapel’da gizlendiği söylentisi gibi. Nitekim burada bahsi geçecek olanların herhangi bir nirengi noktası veya aidiyet yapısı olmayan, eğitimsiz, ailesiz ve cemaatsiz yaşamları, riayet edildiği takdirde Yahudi ahlakının gücünü tersinden kanıtlamaktadır.

Amerika’nın kanunsuz bölgelerinde her şey mümkündür. Birinci Dünya Savaşı’nın ertesinde burada yaşamakta olan 3.000.000 Yahudi’nin arasından da birkaç yüz münferit çalışan suçlu çıkmıştır. Fakat her zaman olduğu gibi, bir yola girdiler mi tam girerler: Suçlu olma riski göze alınacaksa, suçluların en başarılısı olmak gerekir. *The Jewish Almanach*’a göre, “1920’li ve 1930’lu yıllarda Amerika Birleşik Devletleri’ndeki örgütlü suçlar üzerindeki etkilerinin, İtalyanların etkisine eşit olduğunu, hatta İtalyanların etkisini geçtiğini söylemek abartılı olmaz.”

1914’ten önce, 3.000.000 İtalyan ile Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’ndan bir o kadar Yahudi Amerika’ya göç eder. Bunların hepsi veya hemen hemen hepsi, New York ve Chicago’da *Little Italy*lere veya getto benzeri yerlere yerleşir. İtalyanlar, Mano Nera ve Camorra âdetlerini getirir; Yahudiler ise –ki bu Yahudilerin, cemaatleriyle hiçbir bağı bulunmadığı gibi, aralarında da ilişki yoktur–, bu İtalyanların ortakları olur.

New York’taki ilk Yahudi suç patronu, “Beyin” lakabıyla tanınan Arnold Rothstein, 1910’a doğru şikeli beyzbol maçları düzenler, şehir polislerinin kontrolünü ele geçirir, Kanada ve Avrupa’dan alkol ithalatını planlar (alkol tüketimi 1919’dan itibaren yasaklanmıştır), aynı zamanda (“Dutch Schultz” olarak tanınan) Arthur Flegenheimer veya sağ kolu Jack “Legs” Diamond’ın yardımıyla kendi çetesini katleden Louis Buchalter gibi azılı çete başları arasında hakemlik yapar, düzeni sağlar.

Rothstein; 1902’de Rusya’da yer alan Grodno’da dünyaya gelen ve Rus göçmeni bir ailenin oğlu

olan Mayer Lansky'yi gözüne kestirir. Genç adam işe –1916'dan itibaren, yani Amerika'ya gelişinden beş yıl sonra–, araba çalarak ve New York'ta sokak köşelerinde bahse girerek başlar, daha sonra geniş çaplı haydutluğa geçer. Lansky için Yahudilik, kendisini babasının hatırasına bağlayan belli belirsiz bir bağdan öte bir şey değildir. Lansky'nin evinde Noel kutlanır, Yahudi bayramları hakkında hiçbir şey bilinmez. Hiçbir çekincesi olmayan yetenekli organizatör Lansky, sıradan bir adam gibi görünür. Evlenir, çocuk sahibi olur; her ne kadar arada sırada kendi eliyle infaz ederse de, öldürme işini başkalarına bırakarak şöhretten kaçır.¹⁸⁰ 1919'da, çocukluk arkadaşı –psikopat katil– Bugsy Siegel ile birlikte Rothstein için çalışırken, Charlie Luciano adında bir İtalyan, Lansky'ye ücret karşılığında kendisini korumasını önerir. Mayer öneriyi reddeder; ancak Luciano'ya ortaklık teklif eder. İtalyan kabul eder. Bu tuhaf bir ortaklıktır: Mafya üyelerinin alışkanlığına göre, ancak aynı yöreden gelen İtalyanlar aralarında ortaklık kurar. Ancak Rus Lansky ile İtalyan Luciano birbirlerinden hoşlanır, birbirleriyle konuşmadan anlaşırlar. Birlikte gettolardaki ve *Little Italy*lerdeki rehincileri ve sigorta simsarlarını kontrol eder, New York'ta bahis şirketleri satın alır, bütün ülkeyi kapsayan bir *bookmaker* sendikası kurar, aynı zamanda Rothstein'in yolundan giderek polis ve politikacılara rüşvet yedirirler. Lansky Luciano'ya sadece, Luciano fahişeliğe el atmak istediğinde karşı çıkar. Başka yerlerde Yahudiler, İtalyanlar ve İrlandalılar kuralları hep birlikte koyarlar. Mesela 1920'de Chicago'nun kuzeyi İrlandalılar, güneyi ise İtalyanlar tarafından kontrol edilir; her iki grubun da Yahudi yardımcıları vardır. Hepsi, İçki Yasağı'ndan yolunu bulur.

Amerika'nın doğu yakasında mafya, Giuseppe Masseria ve Sal Maranzano tarafından yönetilir. Masseria ve Maranzano Luciano'dan, Lansky'den kurtulmasını, kendi bölgesini geri almasını ve kendilerine katılmasını ister. Bir Sicilyalı bir Yahudi ile çalışamaz, derler. Charlie tekliflerini reddederek Maranzano ile Masseria'nın *capo di tutti capi*⁴⁷ unvanı için giriştikleri mücadeleden uzak durur.

FBI, bu duruma göz yumar. 1924'te beri FBI'ı yöneten Edgar Hoover'ın düşmanı gangsterler değil, komünistlerdir. Hoover'a göre, mafya öncelikli bir sorun değildir.

Eylül 1928'de Arnold Rothstein New York'ta –şüphesiz yerine geçmek isteyen Dutch Schultz'un emriyle– öldürülür. 9 Mayıs 1929'da Lansky ve Luciano, Amerika'nın doğusunda faaliyet gösteren bütün suç patronlarını Atlantic City'de bir araya getirir: Chicago'dan Guzik ve Capone, New York'tan Buchalter, Detroit'ten Bernstein, Cleveland'den Dalitz, Philadelphia'dan Hoff ve Rosen. Kan davalarının önüne geçmek için, başında bir şef bulunmayan ve bir çeşit kooperatif olan Sendika'nın kurulmasını ve bölgelerin pay edilmesini teklif ederler. Lansky, ileride “Murder Inc.” adını alacak hizmetine amade katillerden oluşan bir grup kurar. Bu grubun başına, Siegel ile Buchalter'i getirir. Schultz ve Lansky bundan böyle Amerikan-Yahudi gangsterliğinin en önemli patronlarıdır.

10 Eylül 1931'de, Masseria düştükten sonra, iki Yahudi gangster, Bugsy Siegel (Mayer Lansky'nin fedaisi) ile Bo Weinberg (Dutch Schultz'un yardımcısı), Lansky ve Luciano'nun emriyle, çekişmeden galip çıkan yeni *capo di tutti capi* Maranzano'yu Unione Siciliane'deki bürosunda öldürür. Lansky böylece, “Lucky” adını alan Charlie Luciano'yu, Amerika'nın doğu yakasında faaliyet gören mafyanın

patronu haline getirir.

Luciano ise Lansky'nin, en büyük rakiplerinden biri olan ve Rothstein'ın öldürülmesinden bu yana Philadelphia'daki alkol üretimini yöneten Waxey Gordon'dan kurtulmasına yardım eder. Sicilyalı işi halletmek için kısaca vergi idaresine Gordon ile ilgili bilgiler ulaştırır. Hapse atılan Gordon, kendisini kimin ihbar ettiğini hiçbir zaman öğrenemeyecektir. Bazen rakipleri ortadan kaldırmada daha sert yöntemlere başvurulur. Mesela Lansky ile Luciano, Buchalter'in kendi sağ kolu Jack "Legs" Diamond'ı ortadan kaldırmasına yardım eder. Böylelikle hep birlikte kendi bölgeleri üzerinde mutlak hâkimiyet kurar, daha sonra Amerika Birleşik Devletleri'ndeki suç sendikasını organize ederler.

Hoover varlığını inkâr etmeye devam ederse de, –polisin, FBI patronunun hatasını örtbas etmek için *Cosa Nostra* adını verdiği– İtalyan mafyası, yavaş yavaş dağıtılır. Al Capone, 1932'de vergi kaçakçılığından yakayı ele verir; Lucky Luciano 1935'te tutuklanır. Lansky'nin rakibi Dutch Schultz, aynı yıl silahlı bir çatışmadan sonra polislerin kolları arasında, gizem dolu sözler sarf ederek ölür. Schultz'u şüphesiz Lansky ortadan kaldırmıştır. Lansky, ülkeye giren viskinin büyük bölümünü ithal eden son rakibi Bostonlu Charles "King" Solomon'dan da kurtulur.

İçki Yasağı'nın sonunda, Lansky kumar işine yönelir. Önce Sara-toga'da, daha sonra New Orleans ve Las Vegas'ta. Lansky, son fedaisi Bugsy Siegel'ı, bir otel inşaatı için öngörülen bütçeye riayet etmediği için ortadan kaldırtır.¹⁸⁰

Lansky birkaç yıl sonra İsrail'e sığınmaya çalışacaksa da, İsrail Lansky'nin Dönüş Yasası'ndan yararlanmasına engel olacaktır. Lansky işlediği suçlarla, Yahudi olarak tanınma hakkını kaybetmiştir. Lansky Miami'de, yatağında ölür.

Hollywood

Yahudilerin finans sektöründe güç kaybetmeleri, gösteri sanayiindeki muhteşem çıkışlarına denk gelir. Avrupa'da, başkalarının yanı sıra, telefon ve plak, araba ve uçak sanayilerinin başlangıcında yer aldıktan sonra, Yahudiler şimdi de sinemanın doğuşuna katkıda bulunur.¹⁵⁴ Viyana tiyatrosu, Hollywood sinemasını hazırlamıştır.

1894'te icat edilen sinematograf, bir Yahudi icadı değildir. Ne Lumière ne Méliès ne Pathé ne de Gaumont Yahudi'dir. 1889'da kaleydoskopu icat eden ve çok önemli bir prodüksiyon şirketi kuran Thomas Edison da Yahudi değildir. 1914 öncesinin en önemli stüdyolarının (Selig, Vitagraph, Biograph, Lubin) sahipleri Yahudi değildir. Oysa günümüzün en önemli şirketleri Yahudilere aittir. Universal, Fox, Paramount, Warner Bros, MGM, RCA ve CBS, Doğu Avrupa'dan gelen göçmen Yahudilerin kurmuş olduğu şirketlerdir.¹⁵⁴

Banka sektöründe olduğu gibi burada da geleceğin efendileri, ülkeye ayak bastıkları sırada birbirlerini tanımazlar; yükselişleri, kesinlikle eşgüdümlü bir hareketin ürünü değildir. Gerçekte, içlerinden çoğu kendini pek de Yahudi hissetmez. Yine de farkında olmadan, daha önce birçok başka vesileyle ortaya çıkışına şahit olduğumuz, o öncülere has yeteneklerini harekete geçirirler. İşte bugünün sinemasına hayat vermiş o insanlardan birkaçının hikâyesi:

Adolf Zukor, 1890'da Macaristan'dan Amerika'ya gelir. Önceleri kürk işinde çalışır, daha sonra parayla çalışan *nickelodeon*lar satın alır. Beş *cent* karşılığında bir dakikalık animasyon filmleri gösteren bu makineler, sadece erkeklerin indiği sağlıksız mahzenlere yerleştirilir. Zukor kısa zamanda, sinemanın çok özel bir yaratıcılık içerdiğini anlar. Zukor; 1905'te salonlar ortaya çıktığı vakit, başkalarının yaptığı gibi sahne oyunları ile beyaz perde gösterimlerini art arda sunmak yerine, ilk defa 1907'den itibaren, birçok salonda eşzamanlı olarak, on dakika uzunluğundaki ilk film *The Great Train Robbery*'yi göstererek uzun metrajlı film ticaretine atılır. Zukor daha sonra prodüktör olur, zira Zukor'a göre, insan en iyi kendi yaptığını satar. Zukor şöyle yazar: "Film yazarları, sadece anekdotlarla yetinerek çok küçük düşünüyorlardı. Estetik iddiası olan bir sinema lazımdı."¹⁵⁴ Zukor; 1907'de Bavyera'ya yaptığı bir seyahat sırasında, son derece uzun süren bir *İsa'nın Çilesi* oyunu kaydeder. Oyun büyük ölçüde antisemit olsa da, bu Zukor'u rahatsız etmez! Kayıt, New York'ta büyük başarı elde eder. Zukor böylece uzun metrajı icat etmiştir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde, başrolünü Sarah Bernhardt'ın oynadığı *Kraliçe Elizabeth*'in, *Tess d'Urberville*'in ve *Monte Kristo Kontu*'nun haklarını satın alır. 1916'da Hollywood'a demir atar. Tiyatro prodüktörü Jess Lasky –o dönemde Viyana tiyatrosu gibi Broadway de Yahudi ağırlıklıdır ve müdavimleri çoğunlukla Viyanalılardır– ile ortaklık kurarak 1917'de savaş propagandasının hizmetine verdiği Paramount Pictures'ı kurar.

Württemberg'de yer alan Laupheim kökenli, önceleri terzi çırağı daha sonra tarım işçisi olarak çalışan Carl Laemmle, yüzyıl başında Chicago'da *nickelodeon*ları keşfeder. 1906'dan itibaren, 100 kadar koltuğa sahip, tek başına kadınların ve ailelerin girebildiği gerçek sinema salonlarına film dağıtmaya başlar. Bu salonlarda –Amerikan hayatına ışık tutan– kısa belgeseller ile tiyatro karışık olarak izlenir. 1909'da Laemmle da prodüksiyon işine atılarak New York'ta Independent Motion adını verdiği bir şirket kurar, Longfellow'un bir şiirini büyük ekrana aktarır. Laemmle 1912'de taşınarak California'nın ilk prodüksiyon şirketini, Universal Studios'u kurar, Macar asıllı Yahudi Wilhelm Fuchs'u yardımcısı olarak işe alır. Laemmle, Mary Pickford ile *star system* icat eder. Fuchs (adını Fox olarak değiştirir) ise, Long Island'a yerleşecek ve 20th Century Fox'u kuracaktır.

Warner kardeşler –üç erkek kardeş Polonya'da, dördüncü kardeş Kanada'da doğar–, ilk *nickelodeon*larını 1903'te, Pennsylvania'da yer alan Pittsburgh'de açar. Salonların kalitesini yavaş yavaş artırır; 1912'de New York'ta, ilk kez bir filmin yapımcılığını üstlenirler. 1918'de Hollywood'da kendi stüdyolarını, 1923'te ise Warner Bros'u kurarlar.

1870'te New York'ta Avusturyalı bir ailede dünyaya gelen ve kürk işinden gösteri dünyasına geçen Marcus Loew, tiyatronun daima daha üstün olacağını düşünerek sinemanın geleceğinden uzun süre şüphe eder. Yine de 1909'dan itibaren Zukor'un filmlerini dağıtmaya başlar, Birinci Dünya Savaşı öncesinde artık aileler halinde gidilebilen 100 kadar modern salondan oluşan ilk sinema salonu ağını kurar. 1913 itibarıyla, 10.000.000 Amerikalı sinemaya gitmektedir.

Önceleri hurdacılık yapan ve ne doğduğu şehrin adını –Minsk'te doğmuştur– ne de doğum tarihini (1885 yılı ile Amerika Birleşik Devletleri'nin milli günü olan 4 Temmuz'u seçer) bilmediğini iddia eden Louis B. Mayer, Massachusetts'te yer alan Havervill'den başlayarak daha kaliteli sinema salonları kurmaya başlar. Daha sonra Alco'yu kurar. Mayer'in 1920'de Alco'yu Marcus Loew'ün

sinema salonu ağıyla birleştirmesiyle, Alco, Metro adını alır.

1916'da Selwyn kardeşlerin ortağı Samuel Goldfish, 1920'de Goldwyn adını alacak olan Studio Goldwyn'i kurar. Aynı yıl Universal'ın patronu Carl Laemmle, kendi şirketinin karikatürleştirilmiş Yahudi karakterler göstermesini yasaklarsa da, diğerleri bu duruma kayıtsız kalır.

1924'te Loew ve Mayer'in Metro'su ile Goldfish ve Selwyn'in Goldwyn'i birleşir. Ortak şirketin adı Metro Goldwyn Mayer, daha sonra MGM olur. Birçokları MGM'i Yidiş dilinde –o dönemde Hollywood'da yaygın konuşulan bir dildir– *Mayer Ganze Mishpokhe* (bütün Mayer ailesi) olarak çevirir. Brooklyn'de, Renanyalı pek de dindar olmayan bir Yahudi ailede dünyaya gelen Irving Thalberg, MGM'in sanatsal kreasyon patronu olur.

Warner kardeşler; 1926'da müzik ile görüntünün senkronize edilebildiği ilk film *Don Juan*'ın, 1927'de ise ilk sesli film *The Jazz Singer*'ın yapımcılığını üstlenirler. *The Jazz Singer*, başroldeki Yahudi şarkıcının hayatını anlatır. Söz konusu şarkıcı, 1890'da Washington'a gelen Haham Moses Yoelson'un Litvanya'da doğan ve 1899'da adını Al Jolson olarak değiştiren oğlu Jackie Rabinowitz Yoelson'dur. Al Jolson daha sonra erkek kardeşiyle birlikte, yüzünü siyaha boyayarak tiyatro turnesine çıkmıştır. Film olağanüstü bir başarı elde eder. Her şey değişir: İzleyiciler artık İngilizce okuma bilmek zorunda değildir. Ancak ses kalitesini kontrol edebilmek için sadece iç mekânlarda çekim yapılır ve kaliteli metinler kullanılır. Bunlar genellikle, mükemmel İngilizce konuşan oyuncuların seslendirdiği Broadway esinli komedilerdir. Brooklyn ve Chicagolu seyirciler için New York'ta zaman zaman Yidiş dilinde filmler de çekilir.

1928'e doğru Warner kardeşler, 250 sinema salonu ile Burbank stüdyolarını satın alır. Sinema salonları ile filmlerin kalitesi daha da artar.

Kriz, müzikal ihtiyacı doğurur. Yahudi müzisyenler –başkalarının yanı sıra– bu ihtiyacı karşılarlar. Mesela George Gershwin, Amerika'nın güneyinde geçen operası *Porgy and Bess*'teki bazı melodileri bestelerken çocukluğunun Yidiş ninnilerinden esinlenir.

Özet olarak: Marcus Loew Metro'yu, Carl Laemmle Universal'ı, Adolf Zukor Paramount'ı, William Fuchs Fox'u, Louis B. Mayer, Samuel Goldfish, Marcus Loew ve Irving Thalberg MGM'i, Jack Warner Warner Bros'u kurmuştur. Bu şirketlerin hepsi, öyle ya da böyle bugün hâlâ ayakta.

Bu insanların, yapımcılığını üstlendikleri hiçbir filmde kökenleri anlaşılmaz. Zaten kökenlerinden sıyrılabilen için ellerinden geleni yaparlar. Hiçbiri siyasete karışmaz. Sadece *Citizen Kane*'in modeli W. R. Hearst'ün yakın dostu olan Louis B. Mayer, Başkan Hoover'ın yakını ve Cumhuriyetçi Parti'nin düzenli destekçisidir.³²

1933'te, Yahudi yönetmenler (Lubitsch, Cukor, Sternberg, Mankiewicz) Hitler Almanyası'ndan Amerika'ya geldiği sırada, 85 prodüktörün 53'ü Yahudi'dir. Bu nedendir ki Goebbels, Hollywood'u bir *jüdische Gesellschaft*⁴⁸ olmakla suçlar. Goebbels'in suçlaması, ne Amerikan medyasından ne de Yahudi prodüktörlerden herhangi bir tepki görür. 1937'de bir basın toplantısında Cecil B. DeMille "sinema endüstrisi üzerindeki Yahudi nüfuzunun suiistimalleri"ni eleştirdiğinde,¹⁵⁴ John Ford kapıyı çarparak salonu terk ederse de, Yahudi prodüktörlerin hiçbiri durumu protesto etmez. Amerika Birleşik Devletleri savaşa girene dek, Hollywood Yahudileri, Nazi karşıtı filmler

yapmak için dahi nüfuzlarını kullanmaktan sakınır. Savaş öncesi Hitler tehlikesini dile getiren yegâne film *The Moral Storm*, Yahudilerin adını anmaksızın “Ari olmayanlar”dan bahseder.³² 1935’te Thalberg, kendisine Hitler’e karşı nasıl bir tavır takınılması gerektiği sorulduğunda, şu korkunç cümleyi sarf eder: “Çok Yahudi ölecek, ancak Yahudilik Nazizmden sonra da var olacak.”³² Adolf Zukor –ki Zukor’un öz erkek kardeşi, 1932’ye kadar Berlin’de haham olarak kalmıştır–, 1936’da kendisine neden filmlerinin hiçbir zaman Nazizmden bahsetmediğini soran bir gazeteciye daha da korkunç bir cevap verir: “Hollywood’un tek derdi insanları eğlendirmek olmalıdır. Sinemaya siyasi bir rol yüklemek bir hata, propaganda olur.”¹⁵⁴

1940’ta Charlie Chaplin, Nazi karşıtı bir film çeken ilk yönetmen olur: *Büyük Diktatör*. Yarı berduş, zulüm gören aylak tiplmesi ile Chaplin şüphesiz, sinemacılar içinde en Yahudi olanıdır. Ne olursa olsun Chaplin, Hitler’e baş kaldıran tek sinemacıdır – ki Hitler, tıpkı Robert Brasillach gibi, Chaplin’in Yahudi olduğunu düşünür. Her ne kadar Chaplin, sık sık “biraz Yahudi olduğunu umduğunu” söylemekten zevk alır ve kökenleri konusundaki gizemi korursa da, Yahudi değildir...

Eylül 1941’de, Amerika Birleşik Devletleri’nin savaşa girmesine karşı çıkan, hatta Nazi taraftarı olan Charles Lindbergh şöyle konuşur: “Bu ülkeyi tehdit eden en büyük tehlike, sinema endüstrisi üzerindeki Yahudi tekeli ve nüfuzudur.”¹⁵⁴ Tehlike, ne Japonlar ne de Almanlardır...

Diğer iki yeni iletişim aracını geliştirenlerin arasında da Yahudiler ön sıralarda yer alır: Radyo ve televizyon. İşte bunun kanıtı iki yaşamöyküsü:

1891’de Minsk yakınlarında doğan, 1905’te New York’a göç eden, bir *yeşivada* kısa süre eğitim gördükten sonra 15 yaşında gazete satıcısı olan, daha sonra Marconi’nin yanında telgrafçı olan David Sarnoff, 14 Nisan 1912’de *Titanic*’ten gelen son mesajları alarak hayatta kalanların isimlerini bütün dünyaya duyurur. Sarnoff 1919’da, Marconi ile birleşen RCA’in satış müdürü olarak karşımıza çıkar. 1921’de Sarnoff’un aklına, donanmaya ait bir vericiden Carpentier-Dempsey boks müsabakasını halka aktarmak gelir. Radyo doğmuştur; şimdi yapılması gereken, radyoyu popüler hale getirmektir. RCA, Sarnoff’un projesine 2.000 dolar yatırır. Daha sonra Sarnoff’un aklına, radyo ile fonografi birleştirmek gelir. 1926’da ilk radyo yayın ağını kurar, 1930’da ise RCA’in başkanı olur. 1939’da NBC’yi kurarak televizyonu başlatır.

Puro imalatçısı olan Rus bir göçmenin, Wharton School’da eğitim gören oğlu William S. Paley, 1927’de, babasının şirketinin Philadelphia’da küçük bir radyo istasyonuna verdiği reklamlar sayesinde radyoyu keşfeder. Paley söz konusu radyo istasyonunu 1929’da satın alır ve CBS’e dönüştürür. Bing Crosby ve Frank Sinatra’yı radyoya başlatır; 1939’da, Sarnoff’un NBC’yi kurduğu sırada, CBS’i televizyon hayatına sokar. Paley, 1990’da 90 yaşına gelinceye dek CBS’in patronu olarak kalır. Üstelik haleflerinden üçüne de işten el çektirdikten sonra!

Bu arada, 1924’ten 1938’e kadar, Almanya ve Avusturya kökenli 150.000 Yahudi , Reich Yahudilerine ayrılmış son derece sınırlı kotalara rağmen, Amerika Birleşik Devletleri’ne gelmeyi başarır. Aralarında Albert Einstein, Hannah Arendt, Herbert Marcuse ile Bruno Bettelheim’in yanı sıra, çok yakında New Yorklu Yahudi fizikçi Robert Oppenheimer yönetiminde, Los Alamos’ta

Amerikan nükleer projesini hayata geçirecek olan Edward Teller da vardır.

Kudüs

Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, o sırada dünyada mevcut en önemli petrol rezervlerini içine alan eski Osmanlı İmparatorluğu ile Pers devleti, Batılılar arasında çatışma alanları haline gelir. Britanyalılar; Suudların Arabistan'ı ile Irak'ı destekler, 1915'te kurulan Kuveyt'in bağımsızlığını teyit ederler. Turkish Petroleum Company'nin –1912'de, Irak petrolünü kontrol edebilmek için Alman bankaları tarafından kurulmuştur– Alman hisseleri, Fransa'ya bırakılır. Anglo-Persian Oil Company (APOC), Shell ve yerel özel bir grup olan Gülbenkyan'ın aralarında paylaştığı “pasta” ile kıyaslanacak olursa, Fransa'nın payına düşen ancak bir kırıntıdır.

3 Mart 1919'da Başkan Wilson, bir “Jewish Commonwealth”ten bahseder. Siyonist Örgüt ile Siyonist olmayan hamiler; Kudüs, Tel Aviv, Hayfa ve o zaman kadar ulaşılamayan başka bölgelerde (Necef Çölü, Maver-i Ürdün) araziler satın alır. Aynı yıl Hayfa'da, Histadrut adında bir sendika kurulur. 4000 kişi derhal bu sendikaya üye olur. Sendika kısa zamanda, ekonomik ve sosyal bir holding haline gelir. Sendikanın tüzüğünde şöyle yazar: “Hedef, Filistin'de yaşayan ve hiç kimseyi sömürmeden kendi emeğiyle geçinen bütün çalışanları, yeni kolonilerin kurulmasına ve Filistin'de iş hayatını etkileyen her türlü ekonomik ve kültürel soruna dahil etmektir.” Sendika kısa sürede, ülkedeki ücretlilerin yarısını bir araya getirir.

Filistin'de –Maver-i Ürdün de dahil olmak üzere– o sırada 600.000 Arap ile 60.000 Yahudi yaşamaktadır. 25.000 göçmen, Türklerin baskısıyla geri döner. Ancak yeni bir *Aliyah* başlar ve 40.000 yeni göçmen gidenlerin yerini alır.

Araplar 1920'de, önce Kudüs'te daha sonra Yafa'da isyanlar başlatır. O zamana kadar Yahudi ve Arap olmak üzere iki milliyetli bir devlet fikrini destekleyen Rupin, ayrı bir Yahudi devleti kurulması fikrini benimser. Savaş sonrası ilk Siyonist kongre, 1921'de Karlsbad'da (Çek Cumhuriyeti'nde yer alan Karlovy Vary) toplanır. Kongre başkanı, Chaim Weizmann olur. Kongrede, Yahudi cemaatlerinden Filistin yararına toplanan para yardımlarının yetersizliği ve Araplarla yaşanan güçlükler tartışılır. Siyonizmin “Arap halkıyla uyum ve karşılıklı saygı çerçevesinde yaşamayı arzu ettiğine” karar verilir, Siyonist hareketin yürütme organının “Arap halkıyla içten ve anlayışlı bir yaklaşım” oluşturması talep edilir.

Temmuz 1921'de Milletler Cemiyeti, Filistin'i resmi olarak Büyük Britanya'nın himayesine verir. Balfour Deklarasyonu, manda sözleşmesinin giriş bölümüne aynen alınır. Bu kararı, başka birçok ülke arasında Sun Yat-sen'in Çin'i de destekler – Sun Yat-sen'in baş danışmanı Morris Cohen adında Çin generali olmuş Şanghaylı bir Yahudi iken, karşı tarafta Jacob Rosenfeld adında Avusturyalı Yahudi bir hekim, Mao Zedong'un gelecekte Halk Ordusu olacak ordusunda hekim olur...

Eylül 1922'de, Filistin'in doğu bölgesi Maver-i Ürdün, Emir Hüseyin'in oğullarından Emir Abdullah'a emanet edilerek Fransız vesayeti altındaki Suriye ile Suud ailesinin gücünün artmakta olduğu Arap yarımadası arasında bir tampon devlet oluşturulur. Maver-i Ürdün'ün, Akabe'yi Suudilerin elinden alıp denize ulaşması üç yıl sürer. Filistin'in geri kalan bölgelerinde yaşayan,

Suriye, Lübnan, Arabistan ve başka yerlerden gelen çeşitli insanları birleştiren herhangi bir milli kimlik henüz oluşmamıştır.

Herbert Samuel, Filistin'in geri kalan kısmına yüksek komiser olarak atanır. Burada artık 660.000 Arap ile 84.000 Yahudi yaşamaktadır. Her ne kadar Britanyalılar Yahudi göçünü kontrol altında tutmaya çalışırlarsa da, ekonomik açıdan istikrarsız şartlarda 25 adet yeni yerleşim bölgesi kurulur. Kolonilere bitişik araziler ile su kaynağı bulunan arazilerin fiyatları tavana vurur. Daha ziyade şehirlere yerleşilir. Üç yıl içerisinde Tel Aviv'in nüfusu 13.000'den 40.000'e ulaşır. Küçük sanayi ile ticaret gelişir. Ancak Yahudi Ajansı yöneticileri, üç yıl içerisinde Polonya'dan ve yeni kurulan SSCB'den gelen 60.000 göçmene (aralarında geleceğin Golda Meir'i Golda Meyerson da vardır) destek olabilmek için gerekli sermayeye sahip değildir.

Kaynak yetersizliğinin nedeni hep aynıdır: Balfour Deklarasyonu'na rağmen, zengin Yahudilerin çoğu, Siyonizme ya düşmanca yaklaşır ya da kayıtsız kalır. Oysa 1921'de "Yahudileri, tarihi ve milli yuvalarına yerleştirmekten" bahseden Başkan Harding veya "Filistin'deki Yahudi anavatanı"ndan dem vuran Calvin Coolidge gibi Amerikalı ve Avrupalı politikacılar, Siyonizmi tasvip etmektedir.

Bunun üzerine Siyonist liderlerden biri olan ve 1923'te Jewish Colonial Trust başkanlığına seçilen Menahem Ussishkin, fon toplamak üzere Chaim Weizmann ile birlikte Avrupa ve Amerika'ya gider. Ussishkin'in toplayacağı cılız fonlarla, haham görüntüsünün altında eşsiz bir finansçı olan bir diğer Siyonist yetkili Yehoshua Hankin, Rehovot, Hadera, Celile ile Şeria Nehri yakınlarında Tiberya'nın güneyinde yer alan Bet Şean vadisinde toplam 60.000 hektarlık arazi satın alınması konusunu Bedevilerle müzakere edecektir. Kimsenin kafasında, kurulacak ülkeye dair belirli bir harita yoktur.

1923 ilkbaharında Felix Warburg New York'ta, Amerikan Yahudi cemaatlerinden siyasi ve mali destek talep etmeye gelen Chaim Weizmann ile karşılaşır. İsrail devletinin gelecekteki ilk cumhurbaşkanı; dünyanın en zengin Yahudilerinden biriyle –belki de en zengin Yahudi'siyle– yaptığı görüşmeyi, o sırada Amerikalı Yahudilerin Siyonizme olan tavrını özetler şekilde şöyle aktarır:

"Felix; olabilecek en yüksek derecede yardımsever, olağanüstü bir adam, her ne kadar tabanıyla sıkı ilişkiler içinde olmasa da Amerikan Yahudi cemaatinin en önemli şahsiyeti idi. Onda bir 'iyi kalpli prens' havası vardı [...]. Bay Warburg, kendisine gelen istihbarata göre Filistin'de neler olduğuna dair bana bir rapor verdi. Dürüst olmak gerekirse, güven telkin eden bir insandan hayatımda bundan daha gerçekdışı saçmalıklar duymamışımdır: Bolşeviklik, ahlaksızlık, para israfı, hareketsizlik, etkisizlik, tamamı dedikoduya dayanan çıkarımlar..."¹⁸

Bunun üzerine Weizmann, Felix Warburg'a, kendi gözleriyle bir fikir edinmek üzere Filistin'i ziyaret etmesini tavsiye eder. Felix'in, önerisini kabul etmesi Weizmann'ı çok şaşırtır. Hatta Felix hemen, görüşmelerini izleyen haftalarda Filistin'e gider. Döndüğünde, halen Amerika'da olan Weizmann'ı tekrar görür. Weizmann, milyarderin tavrında bir değişiklik, düşmanlıktan soğuk bir iyi niyete geçiş gözlemler:

"Filistin'e aynı gözle bakmıyorduk. Biz Siyonistler için Filistin, bir milli uyum hareketi; onun için ise, en azından bu konuyla ilgilenmeye başladığı andan itibaren, 57 adet hayırseverlik faaliyetinden biriydi – belki diğerlerinden daha önemli ve daha ilginç bir faaliyeti, ancak özü hiçbir şekilde

diğerlerinden farklı değildi. Aldığı eğitim, bizim düşüncelerimizi paylaşmasına engeldi. Zaten giriştiği sayısız işte meslektaşları, Siyonistlerle fazla yakınlaşmasının beraberinde getireceği tehlikelere karşı kendisini devamlı uyarıyordu. Warburg, cemaatlerinin en değerli kozlarından biriydi ve onu, ilkeleri ve özü bakımından bütün dikkatini esir edebilecek bu yeni fikir uğruna kaybetmekten çok korkuyorlardı.”¹⁸

Felix Warburg o günden itibaren, Filistin’de bir dizi kültürel projeye destek olmak suretiyle Weizmann ile işbirliği yapacaktır. Bununla birlikte Warburg; arazi alımıyla gerçek anlamda ilgilenmez, hele Siyonistlerin siyasi projesiyle hiç ilgilenmez. Hatta iki strateji birbirine taban tabana zıttır – biri kültürel, diğeri ise siyasidir.

Warburg’a göre Filistin; diğer milletler arasında yeni bir millet değil, Yahudiliğin kültürel yuvası, etnik kimliğin yeniden doğduğu yer haline gelmelidir. Zaten Warburg, Weizmann’ın daha çok kişisel siyasi hırs beslediğini düşünür.

Böylece Warburg, Kudüs’te bir üniversitenin geliştirilmesini finanse etmek üzere bir komite kurar. Siyonist hareketin daha 1913’te öngördüğü üniversitenin çekirdeği, kısa bir süre önce Scopus Dağı üzerine kurulmuştur. Warburg, söz konusu üniversitenin bir Yahudilik üniversitesi olması şartıyla harcamaların büyük kısmını kendi üstüne alırken, Chaim Weizmann –ve daha sonra Albert Einstein– üniversitenin bir bilim enstitüsü olmasını arzu etmektedir. Parayı koyan Felix olduğundan, onun dediği olur. Bunun üzerine Weizmann ve Einstein, Warburg’a meydan okumak için, Tel Aviv yakınlarında, çok sonra Weizmann Enstitüsü olacak olan, dünyanın ilk bilimsel enstitülerinden birini kurarlar. Ekim 1924’te hep beraber, –yine anlaşmazlık içerisindeki– ilk yönetim kurulunu oluşturdukları Kudüs İbrani Üniversitesi’nin ilk binalarının açılış törenine katılacaklardır.

Sadece bazı Avrupalı Yahudiler, arazi alımında faal davranır. Mesela Rothschildler. Hatta bazı Rothschildler, Siyonist olmuştur. 1923’te Edmond James, ilk kolonisi (babasının İbranice adından) Binyamina olan bir Palestine Jewish Colonization Association kurar. Edmond James, Weizmann’ın aktif başkanı olduğu Siyonist Örgüt’ün onursal başkanı seçilir. Örgütün yönetim kurulu Londra’dan ayrılarak Jewish Colonial Trust ile birlikte Kudüs’e yerleşir. Jewish Colonial Trust’ın şubesi Anglo-Palestine Company, Bank Leumi (“Milli Banka”) olur. Filistin’de yaşayan Yahudi nüfus, 1927’de 90.000 iken 1929’da 160.000’e ulaşır.

Turkish Petroleum Company (TPC), Irak Petroleum Company olur. Sermayesine; Esso, Gulf, Texaco, Socal/Chevron ve Socony/Mobil iştirak eder. 1928’de, “kırmızı çizgi” antlaşması diye bilinen bir antlaşma, Anglo-Palestine Company’nin hissedar şirketlerinin, eski Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde –Suudi Arabistan dahil, Kuveyt hariç– diğerlerinin onayı olmadan petrol işletmesini yasaklar. Fransa Musul’u kaybederse de, karşılığında Compagnie Française des Pétroles (bugün TotalFinaElf) aracılığıyla bölgedeki brüt petrol üretiminin dörtte birini elde eder. Ortadoğu’daki petrol paylaşımı ve böylece bu toprakları yönetenlerin kaderi de tayin edilmiştir: Hepsi, Anglo-Sakson vesayetinde olacaktır. Ancak daha ileride de göreceğimiz gibi, birbirlerine ara ara ihanet etmekten de geri kalmayacaklardır.

1929’da ilk defa olarak Londra’da bir konferans, Siyonist Örgüt ile dünyanın dört bir yanından

gelen Yahudi cemaatlerinin temsilcilerini bir araya getirir. Siyonist hareketi destekleme kararı alan konferans; Avrupa ve Amerika’da mevcut cansız ve kuşkucu cemaatlerden para toplamak üzere Keren Hayesod adında yeni bir merci (böyle en az üç merci daha bulunur!) ile daha da önemlisi Britanyalılarla birlikte, Yahudilerin Filistin’de ağırlanmasını düzenlemekle görevli bir ajans kurar: İlkeleri, Britanya manda sözleşmesi metninde 1922’den itibaren öngörülen Yahudi Ajansı. Ajansın yönetim kurulu, Siyonist Örgüt yönetiminin kısa süre önce terk ettiği Londra’ya yerleşir. Ajans henüz bir kulüptür. Weizmann şöyle yazar: “Yahudi Ajansı, en seçkinlerden bir grup insanı bir araya getiriyor. Büyük sosyalist önder Léon Blum’dan sağcı şahsiyetler Marshall ve Warburg’a, Büyük Britanya’nın en önemli sanayicilerinden Lord Melchett’ten Albert Einstein ve şair Chaim Nahman Bialik’e kadar toplumdaki her sınıf, insan aklının yarattığı her türlü eser temsil ediliyor.”⁴⁴³

Aynı yıl El Halil, Hayfa ve başka yerleşim bölgelerinde çıkan isyanlar, 135 Yahudi ile 116 Arap’ın hayatına mal olur. Arap yöneticilerin talebi üzerine MacDonald hükümeti, Yahudi göçünü bir kez daha kısıtlamayı dener. Hiç olmazsa bir kez aynı fikirde olan Felix Warburg ile Chaim Weizmann, kararı protesto etmek için Ajans’ın yönetim kurulundan istifa eder ve ancak Britanya başbakanı kısıtlamalardan vazgeçtiği vakit görevlerine geri dönerler.

Warburg yine de, gittikçe “bir çeşit Mussolini” olarak görmeye başladığı Weizmann’a kuşkuyla yaklaşır. Warburg 1929’da, Britanyalı Yahudi önderlerden, Avrupa’nın ilk kimya şirketi Imperial Chemicals’ın kurucusu, Britanya *establishment*ında hâlâ nüfuz sahibi nadir Yahudilerden ve kendisi gibi Yahudi Ajansı yönetim kurulu üyesi Lord Melchett unvanını alan Sir Alfred Mond’a şöyle yazar: “Araplarla uzlaşmaya varmaya ve taleplerimizin kısıtlı olduğunu göstermeye yarayacak her türlü eyleme varım.” Felix ile Chaim arasındaki ilişkiler kaçınılmaz olarak daha da gerilir. Nitekim Britanyalılar da sık sık, kültürel “yuva” fikrini yücelten Warburg’u, bir devlet kurulmasını talep eden Weizmann’a karşı oynamaktan geri durmaz.

1930’da, Siyonist hareketin en önemli tek finansçısı Edmond James de Rothschild, kendi koyduğu sermayeyle 5.200 hektarlık arazi satın alır. Bu arazide köyler (Pardess Hanna, Binyamina, Givat Ada, Bnei Brak ve Herzliya), *kibbutz*lar, *moshavalar*, üzüm bağları, bir elektrik şirketi ve bir çimento fabrikası inşa eder. Öldüğü yıl olan 1934’te, Suriyeli Arap iki aileden 5.600 hektar daha satın alır, Yukarı Celile ve Hula vadisinde koloniler kurar. Rothschild, toplamda 50.000 kilometre karelik arazi satın almış ve neredeyse 30 koloni kurmuş olur. Bu arazilerle koloniler bir vakfa kalır. Rothschild vakfa, bunları satmayı yasaklamıştır.

1933’te, “kırmızı çizgi” antlaşması olarak bilinen antlaşma, Amerikalılar tarafından bozulur: Socal/Chevron, Büyük Britanya’nın kısa süre önce kral olarak tanıdığı İbni Suud’dan, 1930’da petrol bulunan Suudi topraklarında diğerlerinin onayı olmadan imtiyaz elde eder. Aynı yıl, Kudüs başmüftüsü Hacı Emin el-Hüseyni’nin başkanlık ettiği Arap Yüksek Komitesi, Kudüs ve Yafa’da İngilizlere karşı isyanlar başlatarak 25 Arap ile bir Britanyalı polisin ölümüne neden olur.

Hitler’in iktidara gelmesiyle birlikte, Avrupa’dan göçler hızlanır. 1933’ten 1936’ya kadar Almanya, Avusturya, Çekoslovakya ve Macaristan’dan 174.000 kişi –işçi, çiftçi, memur, hekim– göç edecektir. Bunlardan 60.000’i Reich’tan gelen göçmenlerdir ve aralarında büyük Alman filozof

Martin Buber de vardır. Yahudi kuruluşları arazi satın almaya devam eder. Filistin’de artık, ekonomik büyümenin cezbettiği 1.000.000 Arap’a karşılık 200.000 Yahudi yaşamaktadır.

Ocak 1935’te Yahudi Ajansı, Filistin Yahudilerinin gayriresmi hükümetine dönüşür. 26 Ocak 1935’te Kudüs başmüftüsü, Yahudilere toprak satan Araplara karşı bir fetva yayınlar. Kasım ayında, başmüftünün geliştirdiği Arap Yüksek Komitesi, Siyonist örgütlere toprak satışının yasaklanmasını, Yahudi göçünün durdurulmasını ve büyük bir yenilik olarak özerk bir Arap hükümetinin kurulmasını talep eder.

Britanyalı yüksek komiser talepleri kabul ederek bir yasama organı kurulmasını teklif eder. Ancak Şubat 1936’da, Londra projeyi reddeder. Böyle bir şey için vakit henüz çok erkendir; iki toplum arasındaki dengesizlik henüz çok fazladır.

19 Nisan 1936’da çıkan bir Arap isyanı; Yafa’da sokaktan geçen Yahudilerin, daha sonra ise Tel Aviv’de başka Yahudilerin katledilmesine neden olur. Mayıs ayında Arap işçilerin 175 gün süren grevi; ülkenin işleyişinin Araplara bağlı olduğunu göstermek, Britanyalıları Siyonist projenin ilerlemesini durdurmaya ve derhal bütün Filistin’de bir Arap milli hükümeti kurmaya zorlamak adına, çeşitli Yahudi yerleşim bölgeleri arasındaki iletişimi koparmaya çabalar.

Aynı sırada Hitler tehlikesi, Dünya Yahudi Kongresi’nin –bir kuruluş daha!– kurulmasına neden olur. Dünya Yahudi Kongresi, Siyonist olsun olmasın dünyanın dört bir yanındaki Yahudi cemaatlerinin yönetici kuruluşlarını bir araya getirmeyi hedefler. Tarihlerinde ilk kez bütün diasporalar aralarında koordinasyon kurmaya çalışır. Yahudi Kongresi daima, gerçek bir gücü ve temsili meşruiyeti olmayan bir buluşma noktası olarak kalacaktır.

Yahudilerin yeni göçmen akınını beklerken kararı ertelemek istemelerine rağmen, Haziran 1937’de, Lord Peel yönetiminde nihai bir çözüm bulmakla görevli bir İngiliz komisyonu, ilk defa ülkenin üç bölünmesini teklif eder: Carmel Dağı’ndan Be’er Tuvia, Jezreel vadisi ve Celile’ye uzanan kıyı bölgesini içine alan bir Yahudi devleti; Yahudiye, Samarya ve Necef Çölü’nü içine alan ve Mavera-i Ürdün ile birleşen bir Arap devleti; Yafa ile Kudüs arasında, Britanya mandasında kalacak bir orta bölge. Birtakım koridorlar, yine Britanya mandası altında kalacak “medeniyetin kutsal ambarları” olan kutsal yerlere herkesin ulaşabilmesini sağlayacaktır. Bu iki devletin kurulmasını beklerken, Yahudilerin Araplara tahsis edilen bölgede arazi satın alması yasaklanacaktır.

Gerçek anlamda bir Yahudi devleti fikri, İngilizler tarafından ilk kez ciddiye alınmış görünür.

Britanya hükümeti ve parlamentosu, Peel Komisyonu’nun vardığı kararları kabul eder. Siyonistler ise bölünmüş durumdadır. Söz konusu devlet, 200.000 kişiye indirgenmiş küçük bir devlet olacaktır; Kudüs bu devlete dahil olmayacaktır. David Ben-Gurion planı kabul etmek istemektedir: Bir devlet hiç yoktan iyidir. Araplar ise planı reddeder: Bir Filistin devleti karşılığında dahi olsa, bir Yahudi devleti görmek istememektedirler. Bunun üzerine Yahudi Ajansı’nın resmi ordusu Haganah’a ve 1937’de kurulan sağcı Siyonist milis Irgun’a bağlı askeri gruplar, Peel Komisyonu’nun öngördüğü topraklardan daha geniş topraklar üzerinde bir oldu bitti yaratmak amacıyla Britanyalıları karşı birçok saldırı gerçekleştirir. Arap isyanları tekrar baş gösterir. İngilizler, Arap Yüksek Komitesi’ni lağveder. Kudüs başmüftüsü Lübnan’a kaçar.

1937-1939 arasında, Nazi cehenneminden kaçan 250.000 göçmen bölgeye gelmeyi başarır. Diğer birçokları ise geri dönmek zorunda kalır. Arap barikatları ve Arap baskısı, İngilizlerin bu insanların Filistin'e girmelerine izin vermelerini engeller. Toplam Yahudi nüfusu artık 450.000'e ulaşmıştır. Ekonomi gelişmeye devam eder: tarım ürünleri ve gıda sanayii, tekstil, petrol rafinerileri, ulaşım kooperatifleri, elektrik ve su şirketleri, Lut Gölü'ndeki potas fabrikaları. Stratejik yerlerde yeni *kibbutz*lar kurulur.

1939'da Britanya hükümeti, sorunu nihai olarak çözmek üzere Yahudiler ile Araplar arasında bir konferans düzenler. Araplar, konferansa katılmayı reddeder. Londra Mayıs 1939'da, manda yönetiminin ne olursa olsun on yıl içerisinde sona ermesini öngören yeni bir *Beyaz Kitap* yayımlar. Bu, Siyonistler için bir felakettir. *Beyaz Kitap*; Balfour Deklarasyonu'nu hiçe sayar, üç bölgeye bölünmüş tek bir "egemen Filistin Devleti" kurulmasını ve Yahudi nüfusunun Arap nüfusunun üçte biriyle sınırlandırılmasını öngörür. Bu üç bölgenin sınırları, Peel Komisyonu tarafından belirlenen bölünme çizgilerinden farklıdır. Yahudiye ve Samarya tepelerini, Batı Celile'yi ve Necef Çölü'nün kuzeyini içine alan birinci bölge Arap olacaktır. Yahudilerin burada toprak almaya hakkı olmayacaktır. İkinci bölge (Jezreel vadisi, Doğu Celile ile kıyadaki birçok ova) Yahudi olacaktır; burada arazi alımları, yüksek komiserin onayıyla devam edebilecektir. Son olarak, üçüncü bölge de (Zikhron Ya'akov'dan Rehovot'un kuzeyinde bir noktaya kadar giden ve şehir bölgelerini içine alan bir kıyı şeridi) Yahudi olacaktır; arazi alımları burada hiçbir kısıtlamaya tabi olmayacaktır. Bu harita, kesinlikle aynı harita değildir! Bunlardan daha da önemlisi *Beyaz Kitap*, Yahudi göçünü beş yıl için 75.000 kişiyle sınırlandırır, ki bu, Avrupa'da Nazizmden kaçmak isteyenlerin önünü keser. İngilizler verdikleri bütün sözlerden vazgeçmiştir. Yine de savaş çıktığında, Yahudiler ile Britanyalılar kendilerini aynı safta bulurlar. Yahudi-Arap sorunları, belli bir süre için rafa kaldırılır.

1941'de Kudüs başmüftüsü, Filistin'deki Yahudilerin yok edilmesini salık verir ve Hitler'den "Yahudi sorununu, Alman modeline göre ve milli çıkarlar çerçevesinde halletmesini" talep eder.

6 Mayıs 1942'de New York'ta, Yahudi Ajansı yöneticileri Biltmore Oteli'nde, Amerikan hükümeti temsilcileriyle görüşür. Yahudi Ajansı'nın patronu David Ben-Gurion, "Yahudilerin vatansızlığı sorunu hallolmadıkça" yeni bir dünya düzeninin de olamayacağını söyler. Ben-Gurion, Avrupa'da Holokost'un başlamış olduğundan habersizdir.

6. Holokost ekonomisi

Yahudiler tarihte sayısız defa hizmet gördükten sonra sınır dışı edilmiştir. Ancak bu kez barbarlık hat safhaya ulaşacaktır. Yahudiler, ekonomiyi küreselleştirmiştir. Bu nedendir ki Yahudilerden nefret edenler, kendilerine karşı dışarıdan cephe alırlar korkusuyla onları sınır dışı etme riskini göze alamazlar. Bu nefretin tek çözümü, "nihai" olmalıdır.

Marx'tan Drumont'a, Weber'den Sombart'a ve daha birçoklarına kadar, antijudaizm ve antisemitizmin açık veya üstü kapalı bütün akımları, tek bir trajik zirvede bir araya gelir. Onlar Yahudilikten kurtulmak isterken, Naziler Yahudilerden kurtulacaktır. ⁷⁴ Naziler için Yahudiler bir günah keçisi değil, her şeyin dönüp dolaşıp yine oraya geldiği bir odak noktasıdır. Dünyada mevcut

iki büyük baskıyı yok etmek için, Yahudileri yok etmek şarttır: Para ve Tanrı. Bunda hiçbir mantık yoktur, sadece canavarlık vardır.

Başlangıçta yine sınır dışı etmek söz konusudur. Nasyonal Sosyalist Parti'nin 4 Şubat 1921 tarihli programının 17. noktasında, parti iktidara geldikten sonra, büyükbabası veya büyükannesi Yahudi olan ve Alman-ya'ya 2 Ağustos 1914'ten sonra girmiş herkesin milliyetini kaybedeceği, mallarına el konacağı ve Alman yaşam alanından “atılacağı” açıkça belirtilir. 1924'te Adolf Hitler *Mein Kampf*'ta, “ırkımızın ve halkımızın varlığının ve devamının, çocuklarımızın rızkının ve kanımızın saflığının, vatanımızın özgürlüğünün ve bağımsızlığının” korunması gerektiğini yazar.²⁰¹ Nazi Partisi'nin ideoloğu Alfred Rosenberg 1930'da *XX. Yüzyılın Miti*'nde, kuzey ırkını melezleşmekten korumak için bu ırkın, “asosyaller”in, “asalaklar”ın, “istenmeyen unsurlar”ın, özellikle de dünyaya hükmetmek için Bolşevikler'le ittifak kuran devrimci ajanlar olan Yahudilerin yok edilmesi yoluyla “arındırılması”nı salık verir. Yahudileri kovmak yeterli olabilirdi. Ancak bu, Yahudileri kovarak dışarıdaki düşmanların sayısını artırmanın kendileri için tehlike arz edeceğini gözden kaçırmak olurdu. İçerdeki Yahudiler dışarıdakiler kadar tehlikeli olduğundan, geriye ancak “nihai çözüm” kalacaktır. O sırada henüz küreselleşme olarak adlandırılmayan süreç, sınır dışı etmeyi imkânsız kılarak imha etmeyi mecburi kılar.

Sanayi Devrimi'ne yüzyıllardır eşlik eden antisemitizm, burada nihai sonucuna ulaşır: Yeni Almanya'nın düşmanlarının, söz konusu devrimin ilkelerinin hayata geçirilmesi suretiyle yok edilmesi. Bu düşmanların, içeriden ve dışarıdan Almanya'ya zarar vermelerini engellemek adına. Sadece Naziler değil, Alman ekonomisinin bütün aktörleri bu yolda kendilerine düşen rolü oynayacaklardır.⁷⁴ Ve bu iş için özel hiçbir organ kurulmayacaktır: Taşıma, hesaplama, işletme, yan ürünlerin geri kazanılması ve ölüm kamplarının kurulması, bütün bunlar fabrika ve şirket modellerini örnek alacaktır.

İktidara gelişin ekonomisi

10 Nisan 1932'de Mareşal Hindenburg, Adolf Hitler'in aldığı 13.500.000 oya karşılık 19.200.000 oyla tekrar cumhurbaşkanı seçilir. Mareşali desteklemiş olan Heinrich Brüning şansölye olarak kalır ve Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan tazminatların nihai olarak iptal edilmesi için işsizliği –o sırada 5.000.000 fazla Alman işsizdir– öne sürmeye devam eder. Brüning 29 Mayıs'ta istifa eder. Yerine, teknokrat ve “baronlar”dan oluşan kabinesiyle Franz von Papen geçer. Papen, yeni seçimlere hazırlanmak adına Nazileri, daha sonra etkisizleştirmek umuduyla, çoğunluğa dahil etmeye çalışır. Papen, haziran ayında Lozan'da, daha kurulmamış olan Avrupa'nın Yeniden Yapılandırılması Fonu'na Almanya'nın ileride 3.000.000.000 mark ödeyeceğine dair belirsiz bir vaat karşılığında, savaş tazminatlarının nihai olarak iptal edilmesini sağlar. Temmuz ayında yapılan meclis seçimlerinde, 607 sandalyenin 200'ünü elde eden Naziler az da olsa geriler. Bunun üzerine Hjalmar Schacht, Hitler'in tarafına geçer. Papen istifa eder. Hindenburg, General von Schleicher'i göreve çağırır. İç karışıklıklar iki kat artar. Ülkede o sırada 6.000.000'dan fazla işsiz bulunmaktadır. Kasım

1932’de, Hindenburg meclisi bir kez daha lağvetme kararı alır. Yeni seçimler sonucunda Naziler 34 sandalye kaybeder.

30 Ocak 1933’te Hindenburg, geleceğin Führer’ini istediği gibi kullanabileceğini düşünen Papen’ın talebi üzerine, Hitler’i şansöyelik görevine getirir. 11 bakanın sadece üçü Nazi’dir. 8 Şubat’ta Berlin’de yapılan bir fon çağrısı toplantısı ile 20’sinde Reichstag Başkanı Hermann Göring’in evinde yapılan başka bir toplantıdan sonra, Alman sanayiciler –Frederick Flick, Röchling, Siemens, Westruck, Hugo Stinnes, Alman işverenler örgütü başkanı Wilhelm Zangen, özellikle de Krupplar– Nazilerin tarafına geçer. 27 Şubat’ta Reichstag kundaklanır. 28 Şubat’ta Hitler’in talebiyle, mareşal cumhurbaşkanı temel özgürlükleri askıya alarak çok sayıda komünisti tutuklattırır. Hindenburg, seçimlerin 5 Mart 1933’te yapılmasına karar verir. Naziler oyların %44’ünü elde eder. Hitler’in şansöyeliği teyit edilmiş olur.

Yahudilerin –teorisi çok uzun zamandır yapılan– ortadan kaldırılması, altı etapta gerçekleşir: mallara el koyma, toplama, zorla çalıştırma, hareketli infaz birlikleri, tehcir ve imha.

Mallara el koyma

14 Mart 1933’te Max Warburg, Hamburg Belediye Başkanı’nın bundan böyle şehri ilgilendiren mali sorunlarda kendisine danışmayacağını öğrenir, zira Warburglar’ın “diktatörlüğü”ne karşı çıkan birçok dilekçe almıştır. Max hiç endişe etmez. Zira kısa süre önce Hitler’in seçim kampanyasının finansman sorumlusu olan dostu Schacht, 17 Mart’tan sonra, üç yıl önce terk ettiği Reichsbank’ın başkanlığına geri gelir. Bundan da öte, Schacht’ın Hitler tarafından bizzat imzalanan atanma belgesinde, merkez bankası kurulunun diğer sekiz üyesi de atanmıştır. Bunların arasında üç Yahudi bulunmaktadır: Mendelssohn, Deutsche Bank’tan Wassermann ve Max Warburg. Hitler tarafından atanan bir Warburg! Bu, endişelenecek bir şey olmadığını kanıttır. Naziler, söylediklerinin hiçbirini yapmayacaktır. Zaten her şeye kadir Schacht da karşılaştığı herkese, “Almanya’nın uluslararası finans piyahasındaki iyi durumunun korunması için o kadar önemli olan” Yahudilere zarar vermenin söz konusu olmadığını tekrar eder durur.¹⁸ Bu nedenle çoğu Yahudi Alman gibi Max Warburg da, Naziler Yahudileri basını kontrol etmekle ve 1923’teki krizden yararlanarak bütün sanayi sektörünü ele geçirmekle suçladıklarında dahi geleceğe güvenle bakar. Yeğeni Siegmund Mart 1933’te her şeyini bırakarak Almanya’yı terk ettiğinde ve kendisine de aynısını yapması için yalvardığında, Max, “Nazi yöneticilerin kendi gazetelerinin yazdığını kendilerinin ciddiye almadığını güvenilir kaynaklardan bildiği” şeklinde karşılık verir.¹⁸ Dört yüzyıldır Alman olan Max, vatandaşlarının çılgınlığına hâlâ inanmamaktadır...

7 Ağustos 1933’te, Amsterdam’da toplanan bir konferans sırasında, New Yorklu avukat Samuel Untermyer, Amerikalı Yahudiler adına Almanya’nın boykot edilmesini talep eder. Birçok Yahudi örgüt, Almanya’dan Filistin ve Amerika Birleşik Devletleri’ne birkaç göç organizasyonu düzenleyip finanse eder. Başka hiçbir ülke, Yahudileri kabul etmek için gönüllü olmaz. Hatta Kanada, Yahudilere kapılarını açıkça kapatır: “None is too many” (“Hiç dahi çok fazla”). O sırada dünyadaki toplam 15.400.000 Yahudi’den 9.500.000’i Avrupa’dadır; 5.500.000, SSCB ve Polonya’da yaşamaktadır.

Mayıs 1933'te, o sırada Yahudi Ajansı'nın siyasi birimini yönetmekte olan Haim Arlosoroff, Nazilerle (*Haavara*, "transfer" kod adıyla tanınan) gizli bir anlaşma müzakere eder. Bu anlaşmaya göre, Filistin'e gidecek Alman Yahudileri mallarını Yahudi örgütlere bırakacaktır. Bu örgütler, söz konusu malları Almanlara satacak, satıştan elde ettikleriyle bir yandan Filistin için Alman ürünleri satın alacak, bir yandan da vaat edilmiş topraklara ayak basan göçmenlere yardım edecektir. Anlaşma, Theodor Herzl'in 40 yıl önce tasavvur ettiği Jewish Company fikrinden uzak değildir. Birçok Siyonist anlaşmayı protesto eder. Haziran 1933'te, Arlosoroff öldürülür. Proje, büyük bir tartışma sonucunda –bu anlaşmaya uyarak Nazi ekonomisini dolaylı yoldan beslemek şart mıdır?–, Ekim 1933'te Prag Siyonist Kongresi'nde onaylanır. Rupin anlaşmayı imzalar. MM. Warburg projenin finansmanını düzenler. Radikal Siyonist hareketin önderlerinden Jabotinsky ise, anlaşmayı "iğrenç, onur kırıcı ve utanç verici" bularak bilakis Almanya'nın daha sıkı boykot edilmesini salık verir. Bu plandan yararlanacak 20.000 kadar Alman Yahudisi, sonuç olarak hayatta kalacaktır.

Temmuz 1934'te, Schacht yeniden Max Warburg'un kaygılarını giderir. Adolf Hitler'in kendisinden Yahudilerin "Almanya'da normal bir şekilde yaşamaya hakları olacağı" güvencesini almıştır.

Temmuz 1935'te –Alfred Dreyfus'ün cenaze alayının, Paris'te Concorde Meydanı'nda silahlı birliklerin önünden geçtiği 14 Temmuz'dan birkaç gün sonra–, "Alman namusunun ve kanının korunması için", Yahudiler ile Yahudi olmayanların evlenmelerini yasaklayan Nürnberg kanunları yayımlanır. Üç Yahudi büyükanne ve büyükbabası olan veya eşin Yahudi olması durumunda sadece iki Yahudi büyükanne ve büyükbabası olan herkes Yahudi ilan edilir. Yahudiler; kamu, adalet ve eğitimle ilgili görevlerden, serbest mesleklerden, ordudan ve kültürel mesleklerden atılır. Okullara ve üniversitelere kabul edilmeleri kotaya tabi tutulur.

Yahudi şirketleri ise faaliyetlerine devam eder. 1936'da –Fransa'da Léon Blum yönetimindeki Front Populaire koalisyonunun iktidara gelmesiyle yeni bir antisemitizm dalgasının baş gösterdiği sırada–, MM. Warburg'un hesapları hâlâ dengededir. Krupp, borçlanmaları nedeniyle ödemek zorunda olduğu faizleri MM. Warburg'a yatırmaya devam eder. Birçok Alman Yahudisi hâlâ Nazizmin çabucak yok olacak geçici bir fenomen olduğunu düşünmektedir.

Hatta Nazilerin Siyonizmi desteklediğine inananlar dahi olur! Oysa 22 Haziran 1937 tarihli bir Alman Dışişleri Bakanlığı sirküleri, bunun tam tersini ortaya koyar. Naziler, Almanya sınırları dışında bir Yahudi kuvveti oluşmasını istememektedir. Bu son derece mühim belge, "nihai çözüm"ün savaş öncesinden itibaren zihinleri meşgul ettiğinin kanıtıdır: "Bununla birlikte Almanya'nın, Filistin'de herhangi bir şekilde Yahudi kontrolünde olacak bir devlet yapısının kurulmasını desteklediğini farz etmek yanlış olur. Uluslararası Yahudiliğin Alman karşıtı eylemleri göz önünde bulundurulursa, Almanya, Filistin'de bir Yahudi devleti kurulmasının dünya milletlerinin barışçıl şekilde gelişmesine yardımcı olacağı fikrini kabul edemez." SS Yahudi İşleri Bölümü'nün bir dahili memorandumu da aynı sonucu ele alır ve teyit eder: "Bir Yahudi devletinin ilanı veya Yahudiler tarafından yönetilen bir Filistin, Almanya için, Ortadoğu'daki [siyasi] gelişmeler üzerinde derin nüfuza sahip yeni bir düşman yaratacaktır." Yahudi bir devlet, "bütün ülkelerdeki Yahudi azınlıklara

özel bir koruma sağlayacak, bu suretle dünya Yahudiliğinin asalak faaliyetlerine yasal bir çerçeve oluşturacaktır.” Böyle bir devlet bütün Yahudileri içine alamayacak, “tıpkı Moskova’nın uluslararası komünizmin üssü görevi görmesi gibi, uluslararası Yahudiliğin üssü olarak görev yapacaktır.” Her şey burada açık ve nettir: Sınır dışı etmek tehlikeli olduğuna göre, yok etmek etkili tek çaredir. İngiliz, Fransız ve Amerika şansöyeliklerinde Araplarla olan menfaatleri için kaygılanan pek çok kişi de, Yahudilerin kitleler halinde başka bir yere, yani Filistin’e yerleşmelerine izin verilmemesi gerektiği fikrine pek uzak değildir.

Yine de ilk zamanlarda Yahudilerin işten çıkartılmaları, Alman kanunlarına uygun şekilde işlem görür. Mahkemeler, önlerine gelen sayısız anlaşmazlığı telaşa kapılmadan yargılar. Mesela ucu açık bir süre için işe alınan Yahudi bir set yönetmeni, bir sinema şirketini sözleşme ihlalinden mahkemeye verir. Şirket ise; set yönetmeniyle yapılan sözleşmede “hastalık, ölüm veya benzer başka nedenlerden dolayı yönetmenin çalışamayacak durumda olması” sonucunda işine son verilmesini öngören bir maddeye dayanarak söz konusu yönetmeni işten çıkarmaya hakkı olduğu kanısındadır. Nitekim 1938’de Reichsgericht (Almanya’daki en yüksek yargı mercii); yönetmenin sözleşmesindeki bu maddenin, davacının,

“ırksal özellikleri”nin bir hastalık veya ölümlü eşanlı olduğu gerekçesiyle, “itiraz götürmez şekilde uygulanabilir” olduğunu teyit eder.¹⁹⁸ Bir başka deyişle, 1938’den itibaren, Almanya’da birçok diplomat için olduğu gibi en yüksek yargıçların gözünde de, Reich Yahudileri yasal açıdan çoktan ölü sayılmaktadır.

Yine 1938’de, Yahudi şirketlerine el koyma süreci başlar. Nisan ayında Yahudiler, 5.000 marktan yüksek her türlü değeri beyan etmek zorunda bırakılır. 135.700 Alman Yahudisi, toplam 7.000.000.000 Reichsmark beyan eder; 9567 yabancı Yahudi, toplam 415.000.000 Reichsmark beyan eder; 2259 “vatansız” Yahudi, toplam 73.000.000 Reichsmark beyan eder. Toplam olarak: 7.500.000.000 Reichsmark. Bunlardan toplam 2.000.000.000 Reichsmark, yani kaydedilen mal varlıklarının değerinin üçte birine yakın bir gelir sağlayacak vergiler alınır.

14 Haziran 1938’de İçişleri Bakanlığı’nın yayımladığı bir kararname, el koymak amacıyla, bütün Yahudi sanayi şirketlerinin beyan edilmesini emreder. Sahipleri, başkanları, yasal temsilcilerinden biri veya bir yönetim kurulu üyesi Yahudi olan şirketler, Yahudi şirketleri sayılır. Bu şirketler, Yahudi olmayanlara terk edilerek “Arileştirilmeli”dir.

Ardından hizmet şirketlerinin (bankalar, kredi danışmanlığı, gayrimenkul işlemleri, borsa simsarlığı) Arileştirilmesine karar verilir. Mayıs 1938’de MM. Warburg, Brinckmann adında Nazilerin tarafına geçen bir çalışanına terk edilir.¹⁸ Bleichröder, Oppenheim ve başka yüzlerce Yahudi bankası aynı kaderi paylaşır. Temmuz 1938’de, Yahudi hekim ve avukatların çalışma izinleri iptal edilir.

Franken *Gau*’sunda Julius Streicher, konut sahibi bütün Yahudileri çağırarak mallarını sembolik fiyatlar karşılığında Fürth şehrine veya kendisinin belirlediği başka bir alıcıya devrettiklerine dair bir belge imzalatır. Şehir, 100.000 Reichsmark değerindeki dairelere 1.000 Reichsmark öder; bir şahıs, 20.000 Reichsmark eden bir evi 180 Reichsmarka satın alır.¹⁹⁸ Max Warburg, Hamburg’u terk

etmeye karar verir.

Ardından sıra esnafa gelir. Bir Alman diplomat Paris'te Herschel Grynszpan adında genç bir Polonyalı Yahudi tarafından öldürüldükten sonra, 1938'de 9 Kasım'ı 10 Kasım'a bağlayan gece, yüzlerce kişi Naziler tarafından katledilir, binlerce kişi ise ağır yaralanır. 7.500 dükkân yağmalanır; 300 sinagog kundaklanır. Bu, "Kristal Gece"dir.

İki gün sonra, 12 Kasım 1938 saat 11'de, Göring başkanlığında yapılan, Goebbels ve Heydrich'in katıldığı sürrealist bir toplantı sonucunda, sigorta şirketlerinin, Yahudi esnafın ödeyemeyeceği vergileri telafi etmek adına, Yahudi dükkânlarına verilen hasarın bedelini... Maliye Bakanlığı'na ödemesi emredilir! Toplantıya katılan sigortacılar şaşırır. Göring sözlerine, Yahudi dükkân sahiplerine muhtemelen ödenecek meblağlara bakanlığın karar vereceğini ekler. Göring şöyle konuşur: "Alman ekonomisini Arileştirme, Alman ekonomisinden Yahudileri çıkarma kararı alınmıştı. Bu kararı hayata geçirmekte çok geç kalındı [...]. Almanya, kendisinden yağma yoluyla alınanları geri istiyor. Bu nedenledir ki, tazmin edilmesi gereken Alman hükümetidir. [...] Yahudiler mallarını devlete devretmelidir." Ardından bir tartışma başlar. Goebbels Yahudilere, yerine garaj yapılmak üzere sinagoglarını kendi elleriyle yıkmalarının emredilmesini teklif eder. Tamiratlar için gerekli 6.000.000 pencere camının –ki bu rakam, tedarikçi ülke Belçika'nın yıllık cam imalatına eşittir– nasıl ithal edileceği konuşulur. Son olarak, Yahudilere, diğer yolculara göre daha az sıkışık seyahat etme avantajı sağlamaksızın, trenlerde nasıl ayrı kompartımanlar tahsis edilebileceği tartışılır...

Sonuç olarak Yahudilere, "Alman halkının haklı öfkesini" tahrik etmekten 1.000.000.000 mark ek tazminat ödeme cezası verilmesi kararlaştırılır. 25.000 Yahudi; "antisosyal" ve "suç unsuru içeren" davranışları nedeniyle Dachau, Oranienburg-Sachsenhausen, Buchenwald, Ravensbrück ve Mauthausen'daki toplama kamplarına gönderilir.

Birkaç hafta sonra, Yahudilere ait son sanayi şirketlerine, son gayrimenkullere, son menkul kıymetlere ve banka hesaplarına el konur.

Ocak 1939'da Joachim von Ribbentrop; "Almanya'nın, bir Yahudi devletinin kurulmasını tehlike olarak algılaması gerektiğini", zira "bunun, dünya Yahudiliğinin uluslararası gücünü artıracak"ı" tekrarlar. Kimse Ribbentrop'un konuşmasının, Alman hâkimiyetinde yaşayan bütün Yahudilerin yok edilmesi anlamına geldiğini anlamak istemez. 1938'den Mayıs 1939'a kadar, sadece 150.000 Yahudi Reich'ı terk eder. Savaş başladığında, Reich topraklarında halen 370.000 Yahudi yaşamaktadır.

Mallara el koyma süreci; ilhak veya mağlup edilen bütün ülkelerde olduğu gibi, Eylül 1939'da Polonya'da, 18 Ekim 1940'tan itibaren Fransa'da da başlar.

Yahudi mallarının pay edilmesi, Nazi servisleri arasında çatışmalara neden olur.²⁶⁹ El konan hammadde stokları orduya gider. Heinrich Himmler ile Almanlığı Kuvvetlendirme Bürosu, tasfiye edilen şirketlerin önce askerlere ve "etnik" Almanların mirasçılarına, daha sonra Polonyalılar tarafından "öldürülen" Almanların mirasçılarına, son olarak da çeşitli cephelerde ölen askerlerin mirasçılarına tahsis edilmesini ister.¹⁹⁸ Bu nedenle şirketlerin, geleceğin gazilerine saklanması karar verilir. Bunun üzerine, savaşçıların dönüşünü beklerken, Yahudi şirketlerini yönetmekle görevli

“haciz şirketleri” kurulur.

Almanlar ilk defa Fransa’da, yabancı bir hükümeti kendi hesaplarına mallara el koyma sürecini yürütmekle görevlendirir.²⁶⁹ Askeri komutanlığın –Alman– idari kurmay başkanı olan Doktor Elmer Michel şöyle yazar: “Fransızların da Yahudilerin bertaraf edilmesine dahil olmasını sağlamak ve sadece Almanların Yahudilerin yerini almak istediği gibi bir izlenim yaratmamak için, Yahudilerin yerine Fransızların alınmasına gayret gösterilecektir.”¹⁹⁸ Alman temsilci General Otto von Stülpnagel; Yahudi iştirakinin önemsiz sayılacak kadar az olduğu şirketlerin mallarına, söz konusu şirketler Yahudi hissedar ve yöneticilerinden “kendi iradesiyle” kurtulduğu takdirde, el konmayabileceğini buyurur. Bunun üzerine Doktor Michel, şirketlerin “kendi iradesiyle” “Ari” alıcılara terk edilmesini teşvik eder. Eğer Yahudiler mallarını haraç mezat satmayı reddederse, satış, askeri komutanlığın da onayıyla zor yoluyla gerçekleştirilir. Şayet alıcı yoksa, Fransa Bankası’nın eski yönetim kurulu üyelerinden Başkan Fournier’nin yönettiği Sanayi Üretimi ve Çalışma Bakanlığı Kontrol Servisi, geçici yöneticiler atar.²⁶⁹ Yasallık görüntüsünü korumak için gereken her şey yapılır. Görünen o ki, yapılanlar yine de yeterli olmaz. Ocak 1941’de Doktor Elmer; askeri komutanlığa, “yöneticilerin imzaladığı sözleşmelerin, işgal sona erdikten sonra kazanacağı hukuki geçerlilik konusunda şüpheler uyandırılmaya çalışıldığını” yazar.¹⁹⁸

22 Temmuz 1941 tarihli Vichy kanunu, “milli emanetler” uygulaması yoluyla “milli ekonomideki Yahudi nüfuzunu yok etmeyi” hedefler. Aralık 1941’de Alman komutanlığı, Mevduat ve Emanet Fonunu Fransa’da yaşayan Yahudilerden 1.000.000.000 frank tutarında tazminat toplamakla görevlendirir.²³² Söz konusu fon, Yahudi “emanetleri”ni, 28.000 Yahudi tasarrufçunun bankalar nezdinde haczedilen hisse senetlerini, emlak idaresinden düşük fiyatlara satın alarak oluşturacaktır.

Mart 1941’den itibaren, Reich’ta ve işgal altındaki topraklarda, Alman alıcılar Yahudi ticari isim ve markalarını kullanma haklarını kaybederler. MM. Warburg böylece MM. Brinckmann olur.¹⁸ Dünya çapında meşhur porselen markası Rosenthal, deli saçması bir tartışmanın konusu olur. 1936’da Arileştirilen ve Rosenthal Porzellan AG adını alan şirket, ismini muhafaza etmek ister (“Söz konusu olan bir isim değil, bir ürünün sembolüdür”). Propaganda bakanı; yönetim kurulunun tamamen Arileştirildiğine, şirketin kurucusu ve başkanı Philipp Rosenthal’ın 1933’te göç ettiğine ve vefat ettiğine, dul karısının “katıksız bir Ari” olduğuna ve şirketin yeni sahiplerinin de tamamının Ari olduğuna dikkat çeker. Bütün servisler ismin muhafaza edilmesinden yana olsa da, kimse bir şirkete Yahudi ismini korumasına izin verme kararını almaya cesaret edemez.¹⁹⁸ Nihayet 1941 yılının sonunda, Naziler, “Rosenthal”ın bir Yahudi ismi olmadığını buyurur!

Ekim 1943 itibarıyla, Fransa’daki 11.000 şirket ve konutun (işgal altındaki bölgede mevcut şirket ve konutların üçte biri) durumu “halledilmiştir”. Gasp edilen malların temkinli Fransız alıcıları, ileride yapılabilecek her türlü itiraza karşı kendilerini koruyabilmek için, bir “eski Yahudi şirketleri sahipleri” birliği oluşturur. 1944 yazında, müttefikler Paris’e yaklaşırken, Doktor Michel, “Fransız ekonomisinin Yahudilerden arındırılması” konusunda kaydedilen gelişmelerden duyduğu memnuniyeti

bir kez daha dile getirir.⁵³ 42.739 şirket, devlet tarafından atanan yöneticilerin vesayetindedir. 7500'den fazla şirket tasfiye edilmiş, bir o kadarı ise 2.100.000.000 franka satılmıştır.

Toplama

Yahudilerin aniden yoksullaşmaları ve iş hayatından atılmaları, öncelikle Viyana ve Berlin olmak üzere büyük şehirlere yığılmalarına neden olur. 1939'dan itibaren, Reich Yahudilerinin yarısından fazlası bu şehirlerde toplanır. Polonya'da, Alman işgalciler 6 Eylül 1939'da Krakow'a geldiklerinde 50.000 Yahudi ile karşılaşılır. Nisan 1940'ta, Yahudilere şehri terk etmeleri için dört ay süre tanınır: 35.000 Yahudi giderken, 15.000 Yahudi'nin kalmasına izin verilir. Daha sonra şehri terk eden Yahudiler de geri getirilerek gettolara kapatılır. İlk getto, 1940'ta Lodz'da kurulur. Bu getto, 150.000 kişiyi bir araya getirir. Mart 1941'de Krakow (6000'i civar köylerden olmak üzere 20.000 Yahudi), Lublin ve Varşova'da (iğrenç şartlarda üst üste yaşayan 500.000 kişi) başka gettolar kurulur. Almanlar; getto kurulduğu anda, gettonun yönetimini Yahudi cemaatine devreder.¹⁹⁸ Böylelikle bütün gettolar; isyanları, kahramanları ve zaaflarıyla, kuşatılmış birer şehir-devlet haline gelir.

Nisan 1941'de, Reich Merkez Bankası Başkanı Paetsch, Lodz'daki gettonun idaresinin ayda 1.000.000 Reichsmarka mal olduğunu, Varşova'daki gettonun idaresinin de bir o kadar pahalıya patlayacağını bildirir. İşgal altındaki Polonya'nın Genel Hükümeti'ne⁴⁹ bağlı finans birimi şefi Spindler ise, Varşova'daki gettonun yılda 70 ila 100.000.000 zloty gibi "katlanılmaz" (*untragbar*) bir masraf getirdiğini ekler.¹⁹⁸ Bunun üzerine bütün faturalar, gettolarda hatırı sayılır zenginlikler sakladıklarından şüphe edilen Yahudilere gönderilir. Temmuz 1942'de Varşova'da, getto konseyi başkanı Czerniakow'un eline, Alman bayındırlık şirketi Schmidt und Münstermann'ın, getto duvarının inşasının bedeli olarak toplam 1.300.000 Reichsmarktan daha fazla bir miktar talep eden faturaları geçer.¹⁹⁸

Zorla çalıştırma

Bunun üzerine getto masraflarını kısmak için, gettolardan kâr etmeye çalışılır. Genel Hükümet Ulusal Rantabilite Bürosu'ndan iktisatçı ve üretimin rasyonelleştirilmesi ve planlanması uzmanı Doktor Gate, Yahudilerin zorla çalıştırılmalarını tavsiye eder: "Gettoda 60 ila 65.000 Yahudi'nin istihdam edebileceği varsayılır, işçi başına günde 5 zlotylik bir üretim kapasitesi tahmin edilir ve yılda yedi veya sekiz ay getto dışındaki şantiyelerde çalışacak Yahudi sayısının ücret değişikliği olmaksızın aynı kalacağı farz edilirse, bu faaliyetlerin toplamı, kişi başına 93 zloty tutarındaki erzak bedelini ödemek üzere, günde aşağı yukarı yarım milyon zloty getirecektir."¹⁹⁸ Doktor Gate, bu hedeflere ulaşılabilmesi için, Alman şirketlerinin yılda yapması gereken yatırım tutarını 40.000.000 zloty olarak hesaplar. Bu tahminler fazla "teorik" bulunur.¹⁹⁸

26 Ekim 1939'dan itibaren, çeşitli gereksinimlere göre gettolardan "Yahudi müfrezeler" toplanır.

İşgücüne ihtiyaç duyan bütün yönetim birimleri talepte bulunur. SS ve polis şefi Krüger; iş, yaş, cinsiyet ve benzeri özelliklerin dökümünü yapan genel bir dosya oluşturur. Bir yetki çatışması yaşanır. Genel Vali Hans Frank, SS'lere bu alanda en ufak yetki tanımayı reddeder. Doğal olarak zorla çalıştırılanlara ücret ödenmez. Bir istisna: Varşova'da 1941 ilkbaharında, Yahudi işgücüne en çok başvuranlardan, bir hurda geridönüşüm şirketi patronu Süvari Yüzbaşı Sehn, "köleliğe karşı olduğunu" söyleyerek Czerniakow'a adam başına günde 2 zloty öder.¹⁹⁸

Zorla çalıştırılan işçi kullanımını rasyonalize etmek için yeni bir yapılanma oluşturulur: Çalışma kampı. İnsanları her akşam dönmelerine izin verilecek şekilde getto dışında çalıştırmak yerine, aile reisleri kamplara gönderilir, yakınları gettoda rehin olarak kalır. Polonya toprakları kısa zamanda çalışma kamplarıyla dolar. Kamplardaki işgücü; tank hendeği kazma şantiyelerinde, su düzenlemelerinde, demiryollarında kullanılır. Şubat 1940'ta Himmler, Almanya'nın doğudaki yeni sınırlarını koruyacak devasa tank hendekleri kazdırmaya karar verir. Bug Nehri ile San Nehri arasında hendek kazmak üzere, Belzec ve Plaszow'da birkaç bin Yahudi –ilk planda öngörüldüğü gibi milyonlarca değil– toplanır. Günde 50 pfennig ücret ödenen 5000 Yahudi, Yukarı Silezya'daki Gleiwitz-Oppeln karayolunu tamamlar.¹⁹⁸ Varşova bölgesinin nehir düzenlemesinde 25.000 Yahudi çalıştırılır.

Çalışma kampları daha sonra, askeri amaçlı sanayi şirketlerine işgücü sağlamaya başlar. 1941'de, on binlerce Yahudi işçi zorla silah sanayii ve elektrik sanayiinde (Rathenau tarafından kurulan AEG ve Siemens) çalıştırılır. Çalışma ekipleri, gettolarda kalan rehinler nedeniyle sıkı denetim gerektirmez. İşgücü maliyeti çok düşüktür, mali yönetim ise son derece basittir; zira hiçbir şekilde ücret ödeme zorunluluğu yoktur. Her ne kadar 1942'de Reich Çalışma Bakanlığı yetkilileri sembolik bir ücret ödenmesini talep ederse de, bölge yönetimi kampların "bakımı" için ücretlerin çoğuna el koyar.

Gettolar da çalışma kampları haline gelir. Lodz Garı'nda her gün, 70 ila 90 adet vagona gettoda üretilen ucuz mallar yüklenir. Rumkowski ("en kıdemli Yahudi"), "bütün Yahudileri ücretsiz çalışmaya zorlama" yetkisi alır.¹⁹⁸ Temmuz 1942'de Varşova'daki gettoda, 95.000 "ekonomik açıdan aktif kişi", kâh resmi kâh gizli ihracatlar gerçekleştirir. Üretilenler Lodz'da üretilenlerle aynıdır: üniformalar, cepkane kasaları, ayakkabılar, hırdavat, fırçalar, süpürgeler, şilteler, oyuncaklar, mobilya tamiri, eski giysi onarımı.¹⁹⁸ Alıcılar; Alman silahlı kuvvetleri, SS ve polis servisleri, çalışma örgütleri ve özel şirketlerdir. Kısa sürede en önemli alıcı haline gelen ordu, Yahudi işgücünün ürettiklerine bağımlı duruma gelir.

Fakat merkez büroları, "saklı hazineleri" ele geçirmek için sabırsızlıkla gettoların tasfiye edilmesini beklemektedir. İstedikleri olduğu vakit ise, hayal kırıklığına uğrayacaklardır. İşgal altındaki topraklarda ve Genel Hükümet'te yaşayan 2.500.000 Yahudi'nin neredeyse hiçbir şeyi yoktur. Her durumda 800.000 Reich Yahudisi'nden çok daha az şeye sahiptirler.¹⁹⁸

Zanaat olarak Holokost

İlk dört etaptan sonra –tanımlama, mallara el koyma, toplama, zorla çalıştırma–, sıra “nihai çözüm”e gelir. Reich askeri başarılar elde ettikçe, hâkim olduğu topraklardaki Yahudi sayısı da artar ve bu insanları çalışma kamplarına göndermesi güçleşir. 22 Haziran 1941’de Almanya Sovyetler Birliği’ne saldırdığında, Almanlar tarafından işgal edilen topraklarda (Ukrayna, Belarus, Kırım) 2.160.000 Yahudi bulunmaktadır. 1.500.000 Yahudi, ilerleyen Alman birliklerinden kaçmayı başarır; 2.500.000’den fazla Yahudi tuzağa düşer, bunların %90’ı elliden az şehirde toplanır. Çalıştırılmayanlar sınır dışı edilemez. Yer açmak şarttır. Yahudiler yok edilmelidir.

Temmuz 1941’de Himmler; “yozlaşmanın ebedi tohumları” olan Yahudilerin yok edilmesini, 31.000.000 Slav’ın Sibiryaya’ya götürülmesini ve yerlerine “şehrin yozlaştırıcı etkisi”nden korunmaları için kırsal bölgelere gönderilen 4.000.000 Alman’ın yerleştirilmesini arzu ettiğini doğrular.

Karar alındıktan sonra Almanlar, SSCB’nin işgalinden önceki aylarda, ilk kitlesel imha yöntemlerini geliştirir: Hareketli infaz birlikleri olan *Einsatzgruppen*. Bu birlikler; SS’leri, Alman polislerini –sıradan birlikler–, bazen de yerel güçleri bir araya getirir.¹⁶⁸

SSCB sınırı geçildiği anda bu dört birlik, yani –SS değil, Wehrmacht mensubu– 3000 asker, Yahudileri gafil avlama, şehir dışına götürme, tercihen Yahudilere kazdırılan bir çukurun yanı başında infaz etme ve gömme emriyle öncü olarak gönderilir.¹⁶⁸ Bu harekâtlar, verilen emirleri kendi hayatları için endişe etmeksizin reddedebilecek normal Alman askerler tarafından yürütülür. Nitekim –nadir de olsa– bazıları emirleri reddetmiştir.¹⁶⁸

Leningrad banliyösünden Odessa, Simferopol, Rostov, (Kiev yakınlarındaki) Babi Yar, (Vilnius yakınlarındaki) Ponar ve Kaunas’a kadar, Haziran 1941 ila Kasım 1941 tarihleri arasında, bu *Einsatzgrupplar* 500.000 Yahudi’yi öldürür. Kasım ayı itibarıyla SSCB’de halen 2.000.000 Yahudi hayattadır. İkinci bir dalga başlatılır. Bu sefer, yine Wehrmacht askerleri olmak üzere daha çok katil kullanılır. 1943 sonunda, 900.000 Yahudi daha bu şekilde öldürülür. Bu infazlar; astsubaylar tarafından kaleme alınan ve RSHA (Reich Güvenlik Baş Dairesi) tarafından günü gününe tasnif edilen ve sentezi yapılan, infazların tarihi ve yeri ile kurbanların kategorisini¹⁹⁸ döken raporlara konu olur.

Diğer Yahudiler, artık toplama ve çalışma kamplarıyla hiçbir alakası kalmamış kamplara yollanırlar.²³⁶ Ancak harekâtlar, bu kamplarla bağlantılı şirketlerin randımanını tehdit etmeye başlar. 14 Ekim 1941’de, bir çalışma kampına bağlı bir silah şirketi, Heydrich’e bir telgraf yollar: “Herkesin bildiği gibi şu sırada, bizim uzmanlaşabilmeleri için sıkı bir eğitimden geçmiş Yahudi işçilerimizi de hedef alan yeni bir tehcir dalgası devam etmektedir. Bu işçiler, kaynak ve çelik zırh yapma konusunda eğitildiler. Bu işçilerin gitmesi, üretimin belki de üçte bir oranında azalmasına neden olabilir.”¹⁹⁸ Üretim kapasitesini korumak şarttır; nitekim “söz konusu Yahudi işçiler, diğer işçilerden daha yetenekli ve çalışkan olup, şu sıra rekorlar kırmaktadır; öyle ki, bir Yahudi’nin üretkenliği neredeyse iki Ari uzman işçinininkiyle kıyaslanabilir.”¹⁹⁸ Heydrich, silah sanayiinde çalışan Yahudilerin ve ailelerinin tehcirini ertelemeyi kabul eder.

Ancak başka yerlerde imha süreci devam etmektedir. Aslında burada, zalimlerin sürekli sömürü ile

anında imha arasında 1000 yıldır yaşadıkları tereddütle yeniden karşılaşırız. Yahudi işgücünü sömürenler, Yahudilerin gaz yerine yorgunluktan ölmelerini tercih ederek birkaç ay için Hitler'in arzusuna direneceklerdir. Ancak Führer'in sabırsız kararları karşısında başarısızlığa uğrayacaklardır.

Aralık 1941'de, Polonya'da yer alan Chelmno'da, kamyonların içine doldurulan mahkûmları egzoz gazıyla zehirlemek suretiyle imha etme deneyleri başlar.

Endüstriyel imha

20 Ocak 1942'de Berlin'de, Wannsee Gölü kıyısında güzel bir villada, bütün bakanlıklardan gelen temsilciler "nihai çözüm"ü planlar. Konferans bittiği anda, 25 Ocak 1942'de, Himmler Glücks'e şöyle yazar: "Toplama kampları, önümüzdeki haftalarda çok büyük ekonomik görevler üstelenecek." Himmler Glücks'ten tam olarak, 100.000 erkek ile 500.000 kadının en kısa zamanda katledilmesini istemektedir.¹⁹⁸ Himmler ayrıca, Genel Hükümet'te yaşayan bütün Yahudilerin 1942 yılı sona ermeden imha edilmesini de emretmektedir. Savaş Üretimi Bakanı Albert Speer ile Yedek Ordu Komutanı General Fromm, SS istatistiklerinin doğruluğuna itiraz etmenin yanı sıra Hitler'e şikâyetle bulunurlar. Nihai çözüm, Yahudi işgücü rezervini tehdit etmekte ve başka yerlerde çok daha faydalı olabilecek Alman askerlerini toplama kamplarında alıkoymaktadır. 27 Mart 1942'de Goebbels şöyle yazar: "Yahudilerden geriye çok fazla bir şey kalmayacak... Führer'in, yeni bir dünya savaşına neden olmalarından ötürü Yahudiler haklarında yaptığı kehanet, olabilecek en korkunç şekilde gerçekleşmeye başladı."¹⁹⁸

Yüksek dereceli memurlar kararnamelerle yönetmelikleri düzenler, işgal altındaki devletlerle tehcir şartlarını müzakere ederler. Demiryolları idaresi, taşıma görevini üstlenir.²³⁶ Katliam, endüstriyel bir boyut kazanır. Zehirli gaz kullanımı kural haline gelir.

Chelmno'dan sonra altı kamp daha belirlenir: Belzec, Sobibor, Treblinka, Majdanek ve Auschwitz.

Himmler'in –Kazimierz'den sadece onlarca kilometre uzaklıkta bulunan– bu son yeri belirlemesindeki sebep, söz konusu yerin ücra ve demiryolu ile ulaşımının kolay olmasıdır. Diğer kamplardan çok daha modern, bir bekleme odası, bir gaz odası ve cesetleri yakmak için dört kremasyon fırınına idare eden birimlere sahip bu kampın başına Rudolf Höss getirilecektir. Öldürme merkezleri bu şekilde yavaş yavaş hizmete girmeye başlar: İlk olarak Belzec, Ekim 1941'den Şubat 1942'ye kadar pilot kamp olarak çalışır; ardından Sobibor, Mart ile Nisan 1942 arasında cehennemî bir hızla düzenlenir; daha sonra Treblinka, Varşova gettosundan götürülen Yahudiler tarafından inşa edilir. Naziler, Varşova gettosundaki çivi, kablo ve elektrik düğmelerine el koyar. Yine de bu sofistike yerleşimlerin inşası, öngörülenden daha uzun zaman alır.

IG-Farben, Degussa ve Goldschmidt'in sahibi olduğu parazitlerle mücadele şirketi Degesch, Zyklon B'yi geliştirir. Bu ürün daha sonra, Dessauer Werke ile Kolin'de yer alan Kaliwerke tarafından üretilir. Degesch ürünün dağıtımını kontrol ederken, Heli ile Testa "kullanıcılar"a doğrudan satışları gerçekleştirir: Wehrmacht ile SS. IG-Farben, söz konusu gazın stabilizatörünü

üretir. Mart 1944'te, Zyklon B üreten Dessau

fabrikasının bombalanmasına rağmen, SS'ler hiçbir zaman gazdan yoksun kalmamıştır.¹⁹⁸

Yeni kurulan kamplara yapılan sevkıyat, titiz sayımlara konu olur. Nakiller, geçiş kamplarında önceden düzenlenen isim listeleri yardımıyla hazırlanır. Polonya'daki demiryolları idaresi; yolcu taşıma masraflarını güvenlik polisine faturalandırabilmek için, personelinden her bir konvoyda yer alan mahkûm sayısını not etmelerini talep eder. Sayım işlemi, yolculuk başlangıcında yapılır. Kamp idaresi sadece hayatta tutulan Yahudileri kaydeder.

Yahudilerin kamplara nakledilmesi, muazzam bir organizasyon gerektirir. Bu organizasyon, Eichmann tarafından yönetilen RSHA'ya bağlı IV-B-4 bürosunun yetki alanındadır. Söz konusu büro önceleri Heydrich'in, daha sonra Gestapo Şefi General Müller ve Himmler'in yönetimindedir. 500.000 çalışanıyla tam bir idari canavar olan Reichsbahn servisleri kullanılır. "Yolcu taşıma çizelgelerinin günlük idaresinin yanı sıra", bütün Avrupa'yı dolaşan ölüm konvoylarını oluşturan ve düzenleyenler, yolcu trenleri sorumlularıdır.¹⁹⁸ Eichmann'ın duruşması sırasında belirteceği gibi, "saatlerin belirlenmesi tek başına bir bilim dalıydı." Kasım 1941'de, yapılan ilk nakillerin ertesinde, felaketi Nazilerle müzakere ederek önleyebileceğini düşünen merkezi Yahudi örgütü Reichsvereinigung, RSHA'de çalışan Yüzbaşı Gutwasser'den, ileride tehcir edileceklerin kalan son malları üzerinden, başka şeylerin yanı sıra tren "yolculuklarının" bedelini ödemek üzere, W (*Sonderkonto W*) adında özel bir hesaba yatırılacak belli bir tutarın kesilmesi emrini alır.¹⁹⁸ 3 Aralık 1941'de, "Milli Yahudi Birliği" yönetim kurulu üyeleri ve Polonya cemaat önderleri Eppstein ve Lilienthal, "kontrol servislerimizden" (yani Gestapo'dan) aldıkları emirleri iletirler. Bu emirlere göre, "tahliye taşıması" mensubu herkesten, halen sahip olduğu şeylerin %25'ine eşit veya %25'inden fazla bir tutar yatırması istenmektedir.¹⁹⁸ "Nihai çözüm", kendi kendini finanse eder: "Hayvan vagonlarında yapılan taşımalar için bile, üçüncü mevkide bir yer için ana tarife kilometre başına 4 *pfennigtir*. On yaşından küçük çocuklar yarım tarifeye tabi olup, dört yaşından küçük çocuklar bedava seyahat eder. Grup tarifesi (üçüncü mevki, yarım tarife), en az 400 kişinin taşınması durumunda uygulanır. Fatura, konvoya el koyan kurum olan RSHA'ye gönderilir. Kurum; taşınan yolcular için tek yönlü bilet, gardiyanlar için ise gidiş-dönüş bilet satın alır."¹⁹⁸

İmha kamplarına sevkıyat,⁷⁴ Haziran 1942'de başlar. 5000 Yahudi Krakow'dan Belzec Kampı'na gönderilerek gazla öldürülür. 1942 yazında, Belzec ve Sobibor'a giden hatların tıkanması sebebiyle, binlerce Yahudi Majdanek'e gönderilir. Eylül-ekim aylarında, bu kampta "üç küçük gaz odası" inşa edilir;¹⁹⁸ çoğu Yahudi, bu odalarda anında öldürülür. Ekim ayında, 6000 Yahudi daha Belzec'e gönderilerek gazla öldürülür. Ölüm merkezleri hızlı ve iyi işlemektedir: "Yeni gelen kişi sabah trenden iniyor, akşam cesedi yakılıyor, kıyafetleri paketleniyor ve Almanya'ya gönderilmek üzere depoya konuyordu."¹⁹⁸

Gettoyu terk eden kişilerin ve kamptaki kurbanların eşyalarının geri dönüşümü, çok iyi bir şekilde planlanmıştır. Lodz'daki gettodan Kulmnof Kampı'na⁵⁰ götürülenlerin yanlarına aldıkları eşyalar ile

gettolarda geride bırakılan mallar, ne SS ne de polise bağlı olmayan bir serviste toplanır.⁷⁴ “Hasılat”, getto idaresine ayrılır. Getto idaresi, satış işlemlerinin tamamının (Waffen SS için kıyafet imal eden bir fabrikanın yer aldığı Ravensbrück’e doğrudan gönderilen kürkler hariç) titiz bir hesabını tutar. El konan bütün mallar, Reich’in mülkü olur. WVHA (İktisadi Siyasi Merkez Ofisi), bu malları bizzat SS'lere, özellikle de yaralanmış ve madalya almış askerlere veya bu kişilerin ailelerine Noel hediyesi olarak dağıtır.

Genel Vali Hans Frank'ın direktifi, “mallar”ın dağıtımını son derece açık ve net olarak düzenler.¹⁹⁸ Değerli eşyaların çoğu (para, mücevher, altın saatler, altın dişler), başkanlığını Ekonomi Bakanı Walther Funk'un üstlendiği Reichsbank'a konur. Tekstil ürünlerinin büyük kısmı (doğrudan Ekonomi Bakanlığı'na giden ipek hariç), “safkan Almanlar”a yönelik sosyal yardım kurumu VOMI'nin (*Volksdeutsche Mittelstelle*) payına düşer.¹⁹⁸ Paralar, SS'in finansmanına ayrılan özel bir hazine hesabına yatırılır.

Auschwitz'deki idari müdür; hem toplama hem ayırma hem envanter çıkarma hem de paketlemeyle ilgilenir. Lublin'deki SS ve polis şefi Globocnik; Majdanek, Sobibor, Treblinka ve Belzec'te toplanan bütün malların dökümünü yapan genel bir dosya oluşturur ve yetkileri dağıtır:¹⁹⁸ Georg Wipperfurth mücevher, döviz ve çeşitli (değerli) objelere bakarken, Hermann Höfle giysi, ayakkabı ve benzeri eşyaların ayrılmasını üstlenir.

Polonya'daki kampların malları daha sonra Lublin'deki depolara gönderilir. Naziler bu mallara el koymak için aralarında tartışır. Nisan 1942'de, SS ve polis başhekimini General Grawitz, Varşova'daki SS ve polis şefi Wigand'a şöyle yazar: “Varşova ve Lublin'deki SS ve polis şeflerinin, Yahudi menşeli eski altın depolarına sahip oldukları kulağıma çalındı.”¹⁹⁸ Bunun üzerine Himmler, Ekonomi Bakanlığı'nı harekete geçirir. Hitler'in şahsi kurmaylarından Rudolf Brandt, SS Generali Oswald Pohl'a şöyle yazar: “SS'ten gelen bütün altın ve para taleplerine cömertçe işlem uygulayınız.”¹⁹⁸ Ağustos 1942'de Globocnik; bölgedeki Alman koloni sakinleri için kurulacak okulları finanse etmek üzere, “Yahudilerin tahliyesi” üzerinden 2.000.000 zloty “kesilmesi” için izin talep eder.

Fransa'da tutuklanan Yahudilere, daha sonra zaruret içinde kalmamaları için, yanlarına mümkün olduğu kadar çok nakit, menkul kıymet ve mücevher almaları tavsiye edilir.⁵³ Drancy Kampı'na geldiklerinde, yanlarında getirdikleri para, menkul kıymetler ve mücevherlere Fransız polisi tarafından derhal el konur.

Ölüm kamplarında, bir SS sanayi imparatorluğu oluşturmak amacıyla, mahkûmları imha edilmeden evvel çalıştırmaya gayret gösteren SS şirketleri kurulur. Zorla çalıştırarak öldürme ile çalıştırmadan “nihai çözüm”ü uygulama arasında yaşanan ikilem yeniden karşımıza çıkar...

WVHA'yı yöneten Frank; bazı kamplara el koyar, Genel Hükümet topraklarında yer alan ölüm merkezlerini kullanır. Frank; her ne pahasına olursa olsun, nihai çözümün uygulanmasını geciktirse bile, şirketleri için Yahudi işgücünden yararlanmak istemektedir. 16 Eylül 1942'de Himmler'e şöyle yazar: “Doğuya göç eden kullanılabilir durumdaki Yahudiler, seyahatlerini keserek savaş sanayiinde

çalışmak zorundadır.”¹⁹⁸ Bu Yahudilerin, “SS’in endüstriyel bir temel oluşturabilmesi ve ekonomik nüfuz sağlayabilmesi için, hayatta kalacakları süreyi son saniyesine kadar feda etmeleri” gerekmektedir.”¹⁹⁸ 18 Eylül’de General von Ginart, Yahudilerin şirketlerden geri çekilmesini genelkurmay nezdinde protesto eder: “Polonyalılar asla onların yerini dolduramaz, zira yeterince kalifiye değiller.”

Kasım 1942’de bizzat Hitler; bütün Yahudilerin silah sanayiinden çekilerek yerlerine, işlerine alıştıkları vakit Polonyalıların getirilmesini ister. Bunun üzerine kamp yetkilileri, konvoyların neredeyse tamamını gaz odalarına göndermeye başlar. Bu ise, işgücü açısından SS yetkililerini kızdırır. Artık Pohl süreci yavaşlatmaya muvaffak olamamaktadır. 1943 ilkbaharında, Pohl’un yetki alanında topu topu 160.000 mahkûm kalır. Bunların %15’i kamp bakımı (mutfak, revir, boşaltım, vs.) ile “imha” işlemlerine (boşaltılan vagonları temizleyen *Transportkommandos*; değerli eşyaları ayıran *Effektenkammerkommandos*; kremasyon fırınlarında çalıştırılan *Sonderkommandos*) ayrılır. Diğerleri, SS şirketleri ve başka özel şirketler (IG-Farben) için ve kamp inşasında çalışır. SS şirketleri büyük ölçüde ilkel faaliyetlerle uğraşır: kum ve çakıl ocakları (Auschwitz ve Treblinka I), çimento fabrikaları (Majdanek), ağaç ve yan ürünleri.¹⁹⁸

Hatta IG-Farben; Auschwitz’e 25.000 ton üretim kapasiteli bir sentetik kauçuk (“Buna”) fabrikası kurar ve bu fabrikaya 700.000.000 Reichsmark yatırımda bulunur. Burada çalışan mahkûmlar, kamptaki gıda rejimine tabidir. IG-Farben, “randımanı artırmak” için biraz da “Buna çorbası” katar.¹⁹⁸ Gardiyanları SS gönderir. IG-Farben bazı mahkûmların cezalandırılmasını talep ettiğinde, cezaları SS uygular. SS’lerin metot ve zihniyeti, şirketlerin de metot ve zihniyeti haline gelir. Mesela, fabrikanın inşaatı sırasında, mahkûmlar “çimentoyu koşar adım taşımak” zorundadır. “Buna III”ten geçen 35.000 mahkûmun en az 25.000’i hayatını kaybeder.¹⁹⁸ IG-Farben’den bir grup yönetici fabrikayı ziyaret ettiğinde, yöneticilerden biri yaşlı bir mahkûma, Doktor Fritz Löhner-Beda’ya işaret ederek şöyle der: “Bu Yahudi domuz biraz daha hızlı çalışabilir” ve ekler: “Çalışacak durumda değillerse, onları gaz odasına gönderin.”¹⁹⁸ Teftiş bittikten sonra, Doktor Löhner-Beda çalıştığı ekipten ayrılarak ölene kadar dövülür.¹⁹⁸

Mahkûmların zorla çalıştırılmasını istemeyen Hitler’in emirlerine rağmen, 1943 yılında birçok önemli şirket, ölüm kamplarında IG-Farben’a katılır. 5 Mart 1943’te müttefiklerin bombalaması sonucu yıkılan Krupp’a ait fitil fabrikalarının Auschwitz’te tekrar inşa edilmesi tam 17 projeye konu olur. Krupp yöneticilerinden Hölkeskamp, halen Berlin’de iki şirkette çalışmakta olan 500 Yahudi işçi bulur ve bu Yahudileri, fabrikasında çalıştırmak üzere Auschwitz’e yollar.¹⁹⁸

Bu sırada kadınlar, hastalar, yaşlılar ve çalışamayacak durumdaki çocuklar yok edilir. 1943’te, Theodor Herzl’in en küçük kızı Theresienstadt Kampı’nda ölür. Büyük kardeşleri 1930’da intihar etmiştir.

23 Mart 1943’te, Richard Korherr adlı bir istatistikçi, 31 Aralık 1942’deki durumu 16 sayfada özetler ve açıkça “Yahudi sorununun nihai çözümü”nden bahseder.

Bununla birlikte, çeşitli yerlerde direniş hareketleri örgütlenmektedir. İtalyan ordusu, Ocak 1943'ten itibaren zaman zaman Alman ordusuyla işbirliği yapmayı ve kendi kontrolündeki Yahudileri teslim etmeyi reddederek Almanların bu insanları tehcir etmelerine engel olur. Hatta İtalyan ordusu şubat ayında Fransızları, yüzlerce Fransız Yahudisi'nin Nice'ten Auschwitz'e gönderilmesine dair emri reddetmeye zorlar. Dışişleri Bakanı Ribbentrop, Mussolini'ye "İtalyan askeri çevrelerinin [...] Yahudi sorunuyla ilgili net bir vizyona sahip olmamasından" yakınır.

Direniş hareketleri kamplarda da örgütlenir. Krakow'da Akiba hareketi, Mart 1943'te hayatta kalanlar Plaszow'daki çalışma kampına gönderilene dek devam eder. Treblinka'da 2 Ağustos 1943'te, Sobibor'da 14 Ekim 1943'te, Majdanek ve Auschwitz-Birkenau'da 7 Ekim 1944'te isyan çıkar. Bunlar, şeref için çıkan isyanlardır.

Ekim 1943'te, 1.500.000 Yahudi ölüm kamplarında katledilmiştir.

Bir yaşamöyküsü: Kasım 1943'te, Cenovalı Haham Riccardo Pacifici ve Pacifici'nin cemaatine mensup 200 kişi ile Avrupa'nın kuzeyinden gelerek Cenova'ya sığınmış 100 Yahudi tehcir edilerek Auschwitz'de gazla öldürülür. 1944'te Naziler; Girit'te yer alan Kandiye'de (Heraklion'un diğer adı) yaşayan 260 Yahudi'yi toplar, 400 Yunan rehin ve 300 İtalyan askeri ile birlikte bir gemiye bindirir. Gemi batır, kurtulan olmaz.

Bu sırada mahkûmlar hâlâ ölüm kamplarında çalışmaya devam etmektedir. 1 Mart 1944'te, Speer etrafında kurulan ve devasa sığınaklarda uçak fabrikaları inşa etmekle görevli bir koordinasyon komitesinin 250.000 işçiye ihtiyacı vardır. Komite, Yahudileri çalıştırmayı talep eder. Hitler istemeye istemeye, komitenin "son çare olarak" halen tehcir edilmemiş 100.000 Macar Yahudisi'ni çalıştırmasına izin verir. General Pohl sorar: "Todt Örgütü'nün inşaat programında kadınlar da çalıştırılabilir mi?"¹⁹⁸ Himmler'in 24 Mayıs 1944 tarihli alaycı cevabı: "Sevgili Pohl! Elbette Yahudi kadınları kullanmak gerekir! Dikkat edilmesi gereken tek şey, onları iyi beslemek. Burada önemli olan, çiğ sebze ikmalî. O halde Macaristan'dan bol bol sarmısak ithal etmeyi unutmayınız!"¹⁹⁸ 9 Haziran 1944'te Pohl, on ila 20.000 "Macar Yahudi kadın"ın çalıştırılmaya hazır olduğunu haber verir. Pohl fikrini savunur: "Zamanında Yahudi kadınları elektromekanik yapılarda çalıştırarak Siemens'te olağanüstü sonuçlar elde ettim." İşgal Altındaki Doğu Toprakları Bakanlığı'ndan bir yetkili, Pohl'a şöyle cevap verir: "Yahudi sorununun çözümünde, ekonomik kaygılar göz önünde bulundurulmamalıdır."¹⁹⁸ 1944 yazında, 425.000 Macar Yahudisi'nin çektiği acılar Auschwitz'de son bulur.⁴⁴⁵

İmha programı geliştikçe, masraflar da artar. Taşıma, kamp inşası ve öldürme işlemlerinin toplamda 150.000.000 Reichsmarka mal olduğu tahmin edilir.

Fransa'da 31 Temmuz 1944'te, müttefiklerin Paris bölgesine ulaşmalarından kısa bir süre önce,²² Maurice Kiffer, Emniyet Müdürü Amédée Bussièrè için, Ekim 1941'den beri yönetmekte olduğu Drancy'deki toplama kampının hesaplarını çıkartır. Kiffer; "giren parayı", yani ölüm kamplarına sevk edilmeden önce Drancy'ye kapatılan 67.000 mahkûmdan zorla alınan toplam tutarı 24.208.422 frank olarak hesaplar. Kiffer şöyle yazar: "Kasamızda kalan tutarın çok büyük bir bölümünü, yani toplam

12.039.892,85 franklık bir tutarı, Mevduat ve Emanet Fonu'na transfer ettim" (2002 yılı itibarıyla aşağı yukarı 2.500.000 avro). "Kasamızda kalan tutar" ifadesi, gelen geçenin kasadan pay aldığı anlamına gelmiyorsa başka ne anlama gelmektedir? Kiffer kasalarında, "haklarında henüz hiçbir karar alınmamış" menkul kıymetler (hisse senetleri, hamiline senetler) ile mücevher ve değerli eşyaların kaldığını da belirtir. Kiffer; Drancy'de el konan toplam tutarı, 24.000.000 frank (2002 itibarıyla 5.000.000 avro) olarak hesaplamaktadır. Yukarıda bahsi geçtiği üzere Kiffer, bu toplam tutardan geriye kalan 12.000.000 frangı Temmuz 1944'te Mevduat ve Emanet Fonu'na yatırır. Söz konusu kurum bugün, bu fonlara ne olduğunu söyleyecek durumda değildir. Şüphesiz bu fonlar, emniyet müdürlüğü tarafından fonda açılan mevduat hesaplarına transfer edilmiştir...

Son SS'ler Drancy'yi 17 Ağustos 1944'te terk eder. Fransa'dan toplam olarak 75.721 Yahudi tehcir edilmiş,²²⁴ 300.000 Yahudi'nin mallarına el konmuştur. Bu Yahudilerin çoğu, mülklerini asla geri alamamıştır.

Kasım 1944'te Naziler; Yahudi sorununun hallolduğuna karar vererek, hâlâ faaliyette olan son imha kampı Auschwitz'deki gazla öldürme işlemlerini durdurur, gaz odalarını ve kremasyon fırınlarını yıkar. Ruslar, 20 Ocak 1945'te Auschwitz'e ulaşır.

2 Nisan 1945'te, aldığı hisse senetlerini iade etme veya bunları alış değerinden geri ödeme zorunluluğu ile karşı karşıya kalan Mevduat Fonu yönetiminin dahili bir notu, "Yahudi" kelimesini, 15'i ilk iki sayfada olmak üzere tam 26 kez kullanır. Örneğin notta şu cümleye rastlanır: "Yahudilerin, kendileri için en avantajlı kararı alacakları açıktır."²³²

Her ne kadar kelimelerle ifade edilemeyen sayıların soyutlamasına indirgenemezse de, rakamlar durumu yeterince ortaya koymaktadır: 1933'te Avrupa'da 9.000.000 Yahudi mevcut idi; bu Yahudilerin üçte ikisi yok edilmiştir.

³⁹ Fransa'da, 1789 İhtilali öncesinde, kral tarafından göreve çağrılan genel meclis. Bu meclis, üç ana sınıftan oluşur: din adamlarından oluşan birinci sınıf, asillerden oluşan ikinci sınıf, halkın ilk iki gruba dahil olmayan geri kalanından oluşan üçüncü sınıf (ç.n.).

⁴⁰ *La Section française de l'Internationale ouvrière* (İşçi Enternasyonalı Fransa Bölümü). 1905-1969 yılları arasında varlığını sürdürmüş sosyalist parti. Bu tarihten sonra adı, Sosyalist Parti olmuştur (ç.n.).

⁴¹ Latince "hiçbir şey mâni değil" anlamına gelen onay cümlesi (ç.n.).

⁴² 1898'de Fransa'da kurulan aşırı sağcı ve monarşi yanlısı siyasi hareket. En önemli ismi Charles Maurras'tır (ç.n.).

⁴³ Thomas Aquinas'ın öğretisi (ç.n.).

⁴⁴ Napoléon Bonaparte'ın ordusuna verilen ad (ç.n.).

⁴⁵ 1848 devrimcilerine atfen (ç.n.).

⁴⁶ Çeviride aynen bırakıldı. II. Abdülhamid'in yerine erkek kardeşi V. Mehmed Reşad geçmiştir (ç.n.).

⁴⁷ İtalyanca "patronların patronu" (ç.n.).

⁴⁸ Almanca "Yahudi kurumu" (ç.n.).

⁴⁹ 1939-1945 yılları arasında Polonya'nın Nazi işgali altındaki topraklarına verilen ad. Genel Vali Hans Frank yönetimindeki Genel Hükümet (*Generalgouvernement*), Üçüncü Reich içerisinde ayrı bir idari bölgeydi (ç.n.).

⁵⁰ Chelmno'daki imha kampının bir diğer adı (ç.n.).

V

TESNİYE

(1945 -)

1. *Kutsal Topraklar ve Kitap*
2. *Göçebe olmadan yerleşik olmaz*
3. *Doğudaki halka: İsrail*
4. *Batıdaki halka: Diaspora*
5. *Batı ve Doğu üzerine*

İkinci Dünya Savaşı sona erdiğinde, 3000 yıldır tasarlanan stratejiler çökmüş vaziyettedir: Yüzyıllık sürgün yerleri sığınak işlevi görmemiş, para şiddeti engellememiş, Tanrı seçilmiş halkını cehennemden kurtarmamıştır. O kadar nüfuz sahibi oldukları söylenen Amerikalı Yahudiler, ne katliamın önüne geçebilmiş, ne bir sığınak-devlet kurabilmiş, ne de savaşın sonunu hızlandırabilmiştir. Yahudilere isnat edilen mutlak kudret, sonuçta cellatların fantezisinden başka bir şey değildir.

Holokost'un bilançosu; bu halkın büyük çoğunluğunun, Almanya'nın zengin bankacılarından değil, Orta Avrupa'nın yoksul işçilerinden oluştuğunun açık bir kanıtıdır. Hayatta kalanlar, etraflarında kimsenin artık adını dahi duymak istemediği katliamların şahitleri sessiz kalır.

Bazıları; ismini değiştirme, kimse tarafından, hatta Tanrı tarafından dahi sayılmama ve seçilmeme pahasına tekrar isimsizleşmeyi arzu eder. Bunun tam tersine başkaları; diasporaları uyandırmak, onlara eski canlılığını kazandırmak, imkân tanımak, öncelikle de Avrupa'dan sağ kurtulanlar yararına yardımlaşma kurumlarını yeniden kurmak ister.

Daha başkaları ise, yokluğu bu kadar hissedilen sığınak-milleti en kısa zamanda kurmaya kararlıdır. Bu insanlardan bazılarına göre, söz konusu sığınak-millet sıradan ve isimsiz olmalı, o uğursuz şahsına münhasırlıktan kurtulmalıdır. Bu sığınakta Yahudi doktrini unutulmalı, herkes yasadışı dahi olsa istediği her türlü mesleği icra edebilmelidir. Diğerlerine göre ise, laik ahlak açısından örnek, hem Alman tipi sosyalist hem de İngiliz tipi demokrat bir devlet olmalıdır. Bu devlette, hem Yahudilik mirasının hem de kendisini ağırlayan ülkelerin gerekliliklerinden kurtulmuş, aynı zamanda hem Kitab-ı Mukaddes kahramanı hem de Viyanalı entelektüel olan yeni insan doğabilecektir. Son olarak az sayıdaki başka kişilere göre yeni devlet; Jübile, Yahudiler arası faizle borç yasağı ve *tsedaka* da dahil sadece Davut Krallığı kanunlarına tabi bir din devleti olmalı ve böylece Mesih'in gelişini hızlandırmalıdır. Bu üç projede de para, ordu, devlet örgütü, hatta halk olmadan kurulacak hayali bir millet, bir ütopya söz konusudur. Üstelik düşman bir ortamda...

Ne tuhaftır ki, Tevrat'ın son kitabı Tesniye veya "Sözler" in⁹⁰ çözmeye çalıştığı mesele tam da budur. Ütopyaların kitabı Tevrat, son bir kez daha, hiç olmazsa mecazi olarak, tarihe eşlik edebilir.

Vaat edilmiş toprakların kıyısında, geleneğe göre büyük ölçüde Tanrı'nın Musa'ya hayatının son 37 gününde aktarmış olduğu kanunlar bütünü üzerine bir tefekkür niteliğindeki beşinci kitap, İsrail'de düşman toplumların ortasında yaşayabilmek için gerekli ilkeleri özetler: On Emir, *şemanın* –en ciddi zamanlarda, dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar bütün Yahudileri birleştiren dua– ilk iki cümlesi ile peygamberin, insanlıkta özgürlüğün yerine dair son bir tefekkür niteliğindeki son konuşması. Bu kitap; İsrail'in ahlaki açıdan örnek olabilmesi için gerekli bütün kanunlar ile ahlaki açıdan örnek olmadığı takdirde İsrail'i bekleyen bütün cezaları bir araya getirir. Kitap özellikle, insanın etrafındakilere ne şekilde iyilik edebileceğini ve komşularının refahı aracılığıyla nasıl kendi refahını teminat altına alabileceğini anlatır.

Şüphesiz –en azından kısmen– çölden çıkıştan bir süre sonra kaleme alınan Tesniye, civardaki pagan kültürlerle mücadele etmeyi ve nihayet evine geri dönen bu göçebe halkın iki büyük düşmanını

bertaraf etmeyi hedefler: Yozlaştıran putperestlik ile dağılmaya yol açan anlaşmazlık.

Bunlar tam da, Holokost çölünden sağ kurtulanların önüne çıkan iki temel sorundur.

1. *Kutsal Topraklar ve Kitap*

Güneş yıkıntuların üzerine doğduğu vakit, herkes tarifi imkânsız felaketin farkına varır. On milyonlarca Rus, Ukraynalı, Çingene, Alman, Polonyalı ve Macar ölmüştür. Avrupa Yahudilerinin üçte ikisi de dahil olmak üzere, toplam 60.000.000 ölü.

Anvers'ten Odessa'ya, Bordeaux'dan İzmir'e, Livorno'dan Vilnius'a, Frankfurt'tan Trieste'ye, Viyana'dan Kiev'e, Hamburg'dan Selanik'e, Berlin'den Breslau'ya, Amsterdam'dan Lodz'a, bazıları neredeyse 2000 yıl boyunca bütün zulümlere göğüs germeyi başarmış o cemaatlerden geriye hiçbir şey kalmamıştır. Hiçbir şey ve hiç kimse kalmamıştır. Cezayir Yahudilerinin de çoğu yok olmuştur. Kazimierz'de, mucize eseri sağ kalan 2000 kişi, Galiçya'daki mağara ve makilerden çıkar.

Polonya'da hayatta kalan 250.000 kişi, hayatlarını bir avuç Polonyalı “dürüst”⁵¹ ile Kızıl Ordu'ya borçludur. Az sayıda Yahudi ise, Hollanda ve Fransa'daki direniş örgütlerine zamanında katılabiştir. Bu örgütlerde genellikle en riskli görevler Yahudilere ayrılmıştır.

Açıklanması mümkün olmayan felaketin muazzam boyutları, sağ kalanların bastırılmaz bir toplu vicdan azabı duygusu içinde taş olup donmalarına sebep olur. Avrupalı Yahudiler için bu, hayatta kalmış olmanın getirdiği vicdan azabı; diğerleri için ise, Nazi cehenneminde neler olup bittiğini zamanında anlayamamış olmanın, ne Auschwitz'e giden yolların bombalanmasını ne Normandiya ve Sicilya çıkarmalarını ne de Sovyet karşı saldırısını hızlandıramamış olmanın getirdiği vicdan azabıdır.

Vatana dönüş

Almanya, Macaristan ve Polonya'da sağ kalanlar kamplardan kurtarıldıkları anda, çoğu Filistin'e gitmek üzere Orta Avrupa'yı terk eder. Genellikle gizlice yapılan bu gidişleri, o sırada edepli bir şekilde DP, yani *displaced people* olarak adlandırılan bu insanların organizatörlerin zarif tabiriyle “kaçış”ını, birleşik yardımlaşma örgütleri “Joint” yoluyla Amerikalı Yahudiler finanse eder.

Oluşmakta olan yeni jeopolitikte, iki blok arasında sınırlar oluşur, bundan sonra her şey Doğu-Batı çatışması çerçevesinde okunmak zorunda kalır. Bununla birlikte Filistin, henüz Soğuk Savaş'ın bir parçası değildir. Doğunun hâkimi haline gelen Stalin, bir Yahudi milletinin doğuşunu teşvik eder görünür. Stalin, ne olsa Ruslar tarafından esinlenmiş olan bu milletin, Britanyalıların Yakındoğu'daki nüfuzunu kontrol altına almaya yardımcı olacağını ümit etmektedir. Mandalarından bir an evvel kurtulmak isteyen Britanyalılar ise, bu projeye ancak dudak ucuyla destek vermektedir. Hatta bazıları, projenin 1917'de başlatılmış olmasına bile pişmandır. Washington'da, Holokost'tan sonra Balfour Deklarasyonu'nun uygulanmasının farz haline geldiğini düşünen Başkan Truman projeyi desteklerken, Dışişleri Bakanlığı ile Savunma Bakanlığı projeye açıkça düşmandır. Dışişleri Bakanlığı ile Savunma Bakanlığı'na göre, Siyonistler fazla sol eğilimlidir ve petrol sahibi Arap ülkeleri Siyonist tehlikeyi uzaklaştırmak için Stalin'in tarafına geçmeye kalkışabilir. Petrolü Sovyetler Birliği'ne

bırakmak ise söz konusu değildir.

Britanyalıların mandalarından en kısa sürede kurtulmak istediklerini anlayan Siyonistler, bir ülke inşa etmek üzere, aşağı yukarı anlamlı bir toprak parçasına sahip olmayı sağlayacak stratejik yerleri ele geçirmeye karar verirler. Yahudi Ajansı bu şekilde, büyük ölçüde Avrupa'daki sığınmacılara yardım etmekle meşgul Amerikan Joint örgütünün de mali desteğiyle (ki bu destek hâlâ çok zayıftır: 50.000.000 dolardan az), 100 kadar yerleşim bölgesini yönetir. Mart 1945'te Kahire'de, altı ülke – Mısır, Suriye, Lübnan, Suudi Arabistan, Irak ve Maver-i Ürdün– Arap Birliği'ni kurar. Çatışma zemini oluşmaya başlar.

Britanyalılar Ocak 1946'da Irak'ı; Hicazlı Hüseyin'in büyük oğlu Faysal'a, Maver-i Ürdün'ü ise Faysal'ın küçük kardeşi Emir Abdullah'a bırakır. Aşağı yukarı aynı sırada, mart ayında, Winston Churchill, meşhur Fulton'daki söylevinde, Avrupa'nın iki bölümü arasına bir "demir perde" indiğini ilan eder.

Bir İngiliz-Amerikan komisyonu, mandanın geri kalan kısmının statüsünü düzenlemek üzere, daha henüz kurulmuş olan Birleşmiş Milletler Örgütü'ne başvurulmasının zorunlu olduğuna hükmeder. Birçok yönetim halen, biri Yahudi öteki Arap olmak üzere iki başlı tek bir devlet ile iki ayrı devlet arasında tereddüt etmektedir. Her iki durumda da kimse Kudüs'ü ne yapacağını bilememektedir.

Ağustos 1946'da, Paris'te yapılan gizli bir toplantı¹³⁶ sırasında, Yahudi Ajansı yönetimi bölünmeyi kabul etmeye karar verir ve bu konuda Başkan Truman'ın onayını alır. Şeria Nehri ile deniz arasında nüfus dengesi, hayatta kalan doğulu Yahudilerin gelişiyi değiştirir. Filistin'de artık 650.000 Yahudi ile halen 1.000.000 Arap yaşamaktadır. Yahudi koloni sakinlerinin yarattığı iş olanaklarını ve İngiliz katkısını cazip bulan Araplardan bazıları, çok uzaklardan gelmiştir. Hayatta kalan 100.000 Polonyalıya, 123.000 Rumen eklenir. Ekim 1946'da, hepsi de itinayla belirlenmiş 11 yeni yerleşim bölgesi, Ajans ve Ajans'ın şefi Ben-Gurion'un Necef Çölü'ne hâkim olmasını sağlar.

Birleşmiş Milletler Örgütü kurulur kurulmaz, Britanyalılar Filistin sorununu Güvenlik Konseyi'ne taşır. Örgütün aldığı ilk kararlardan biri, 13 Mayıs 1947'de, 11 ülkenin temsilcilerinden oluşan bir Filistin Özel Komitesi (UNSCOP) kurmak olur. Hemen ertesi gün, Güvenlik Konseyi Sovyet daimi delegesi Andrey Gromıko, söz konusu toprakların bir bölümünde bağımsız bir Yahudi devletinin kurulmasını açık bir dille destekler: "Hiçbir Avrupa devleti, faşist şiddete karşı Yahudilerin temel haklarını savunmayı başaramadı. Bu durum, Yahudilerin neden kendi devletlerine sahip olmayı arzu ettiklerini açıklıyor. Bu hakkı reddetmek haksızlık olur."

Amerikalı ve Britanyalı diplomatlar istemeye istemeye bu fikre katılırlar. Marshall Planı'nın Avrupa'ya 13.000.000.000 dolar akıtmaya hazırlandığı sırada, Yakındoğu için tek kuruluş ayırmak mümkün değildir. Ne Washington'da ne Londra'da ne de Moskova'da. Ne gizli göçmenler, özellikle de uzun bir yolculuktan sonra Temmuz 1947'de *Exodus* ile gelen göçmenler için, ne de manda bölgelerinde yaşayan Araplar için. Birleşmiş Milletler Özel Komitesi, haziran ve temmuz aylarında bölgede incelemelerde bulunur. Yahudi Ajansı, komiteye projesini açıklar; Arap Yüksek Komitesi ise, komiteyi boykot eder. Komite raporunu eylül ayında verir. Yedi ülke (Kanada, Çekoslovakya, Guatemala, Hollanda, Peru, İsveç, Uruguay), iki ayrı devlet ile Kudüs civarında uluslararası bir

bölge kurulmasını, üç bölgenin de bir ekonomik birlik çerçevesinde bir araya gelmesini salık verir. Mevcut kolonilerin tamamını kapsayacak İbrani devleti 558.000 Yahudi ile 405.000 Arap'tan, Filistin devleti 800.000 Arap ile 1000 kadar Yahudi'den, uluslararası bölge ise 100.000 Yahudi ile 105.000 Arap'tan oluşacaktır. Hindistan, İran ve Yugoslavya, biri Yahudi yönetiminde öteki Arap yönetiminde olmak üzere iki "eyalet"li tek bir devlet kurulmasını tavsiye eder. Avustralya çekimser kalır.

Kendilerine tahsis edilen toprak parçasının küçüklüğüne ve Kudüs'ün yokluğuna rağmen, Siyonistler planı kabul eder. Bir devlet, nihayet! Arap ülkeleri bölünmeyi reddederek bir İbrani devleti kurulduğu takdirde savaş başlatmakla tehdit eder. Tek bir Arap yönetici, Maverai Ürdün Kralı Abdullah, Britanyalıların babasına 1917'de ihsas ettirdikleri gibi manda topraklarının geri kalanının kendisine bağlanması koşuluyla, bir Yahudi devletinin kurulmasına izin verebileceğini Yahudi Ajansı yetkilisi David Ben-Gurion'a bildirir.

Gerilim tırmanır. Oylamadan biraz önce, 16 Eylül 1947'de New York'ta yapılan gizli bir görüşmede, Arap Birliği sekreteri Azzam Paşa, Yahudi Ajansı temsilcisi Abba Eban'a şöyle der: "Ancak silah yoluyla bir şeyler elde edebileceksiniz. Sizi mağlup etmeye çalışacağız. Kazanabileceğimizden emin değilim. Haçlıları kovduk, fakat İspanya ve Pers devletini kaybettik. Filistin'i kaybetmemiz mümkündür. Barışçıl bir çözümden bahsetmek için artık çok geç."¹³⁶ Savaş kaçınılmazdır.

Özel Komite'nin raporu üzerine görüşmeler Genel Meclis'te 21 Ekim 1947'de, Birleşmiş Milletler'e geçici olarak ev sahipliği yapan Flushing Meadows paten pistinde başlar. Diplomatik muharebenin sonucu belirsizdir. Başkan Truman, ekonomik bir birlik çerçevesinde bir araya gelen iki devletin sağlıklı bir bütün olabileceğini bildirir: "Söz konusu bölge, bizim Tennessee havzasını geliştirdiğimiz gibi geliştirilirse, 20 ila 30.000 insanı yaşatacak duruma gelebilir."

17 Kasım 1947'de Nahariya'da -Şeria Nehri üzerine kurulmuş bir elektrik istasyonunun müdürü olan Avraham Ruthenberg'in evinde¹³⁶- yapılan gizli bir toplantı sırasında, Ürdün Kralı Abdullah, Ben-Gurion'un yardımcılarında Golda Meir ile bir anlaşma imzalar. Bu anlaşmaya göre Kral Abdullah; Filistin devletine ayrılan toprakların kendisine terk edilmesi karşılığında, Özel Komite tarafından teklif edilen bölünme hattı ötesinde çatışmaya müdahale etmeyeceği güvencesini verir. Filistin, Abdullah'tır.

29 Kasım'da, Soğuk Savaş'ın çatlatmadığı son oylamalardan biriyle, Birleşmiş Milletler Genel Meclisi bölünmeyi 33 lehte, 13 aleyhte ve 10 çekimser oyla kabul eder. Gereken üçte ikilik baraj aşılmıştır. Amerika Birleşik Devletleri, SSCB, Fransa, Büyük Britanya lehte oy kullanmış; Amerika Birleşik Devletleri'nin bazı müttefikleri (Yunanistan ve Küba) aleyhte oy kullanmış; başka ülkeler ise (Salvador ve Honduras) çekimser kalmıştır. İki devletin kuruluşunun, İngiliz mandasının sona ereceği 14 Mayıs 1948 tarihinde ilan edilmesine karar verilir. O gece, bir Arap komandosu bir otobüste bulunan yedi Yahudi yolcuyu öldürür.

5 Aralık'ta, Amerika Birleşik Devletleri bölgeye yapılan silah satışlarına ambargo koyarken, Britanyalılar Araplara silah tedarik etmeye devam eder, Yahudiler Çekoslovakya'dan kaçak silahlar

satın alır.

Ocak 1948'de, Fevzi Kavukçu yönetimindeki Arap Kurtuluş Ordusu'nun kuzeydeki *kibbutz*lara saldırmasıyla ilk Arap saldırısı gerçekleşir. Haganah, koloniler arasında karasal bağlantı oluşturmaya ve Taberiye Gölü ile Litani Nehri'ni besleyen su kaynaklarının kontrolünü ele geçirmeye çalışır. Bu, Ben-Gurion'un "D" planıdır. 1 Mart 1948'de Ajans'ın idari organı olan Yishuv Meclisi, 37 üyeli bir Geçici Halk Meclisi'ne, yeni devletin ilanını hazırlayan bir çeşit geçici parlamentoya dönüşür. Ben-Gurion, bu oluşum için mücadele etmiş Albert Einstein'a İsrail devletinin ilk cumhurbaşkanı olmayı teklif ederse de, Einstein bu teklifi reddeder. Einstein teklifi bir kez daha 1952'de, "kabul edemediği için üzgün olduğunu" belirterek reddedecektir. Cumhurbaşkanlığı görevi, 30 senedir bunun hayalini kuran Weizmann'ın olacaktır. Nisan 1948'e dek, saldıran taraf Araplardır. Kudüs Yahudileri izole durumdadır. 6 Nisan'da, Haganah birlikleri boşuna Kudüs yolunu açmayı dener. 9 Nisan'da, Kudüs yoluna hâkim bir tepede yer alan Deir Yasin adlı Arap köyü, Haganah'ın yazılı itirazına rağmen, Irgun'un saldırısına uğrar. Katliam, 100 kadar insanın ölümüne sebep olur – Yahudi Ajansı (Arap nüfusu korkutmak için) ile Arapların (Irgun'a veryansın etmek için) ilan ettiği rakamlardan daha az. Bu olay Arapların, evlerini ve tarlalarını bırakarak kitleler halinde bölgeyi terk etmelerine neden olur.³⁷⁸ Dört gün sonra, Kudüs'teki Hadassah Hastanesi'ne gitmekte olan bir Yahudi sağlık konvoyu pusuya düşürülür. 77 hekim, hemşire, hasta ve yaralı öldürülür. 22 Nisan'da Hayfa, Haganah tarafından ele geçirilir; 4 Mayıs'ta, Arap Lejyonu Kfar Etzion köyüne saldırır, hayatta kalanları teslim olduktan sonra katleder.¹³⁶

Britanyalıların bölgeyi terk ettiği 14 Mayıs tarihinde, David Ben-Gurion, 700.000 Yahudi ve bölgede kalmayı seçmiş 156.000 Arap'tan oluşan nüfusuyla, 1878 yıl aradan sonra İsrail devletinin yeniden doğduğunu ilan eder.

Hâlâ belirsizliğini koruyan bu topraklarda, halen manda yetkililerine ait olan toprakların büyük bölümü yeni devlete teslim edilir. David Ben-Gurion'a, Chaim Weizmann tarafından, Yahudi Ajansı'nın beş birimiyle geçici bir hükümet kurma görevi verilir. Yahudi Ajansı'nın bundan böyle tek yükümlülüğü, İngiliz-Filistin Bankası'nın da yardımıyla, sığınmacıları ağırlamaktır.

Yeni başlayan tarih, geçmiş yüzyıllarınki kadar özeldir. Yahudi halkının ekonomisi bir kez daha, bu bölgede, kendine has özellikler kazanacaktır. 50 yıl içerisinde yeni bir devlet oluşturulacak, bu devletin nüfusu yedi katına çıkacaktır. Yeni devlet faaliyetlerinin dörtte birini savunmaya ayırmak zorunda kalacak, komşularıyla hiçbir şekilde ticaret yapamayacaktır. Tarihte eşi benzeri olmayan bu engellere rağmen, söz konusu devletin refah düzeyi yarım yüzyıl içerisinde 40 katına çıkacaktır. Yeni devlet; eğitim, araştırma, sınai ihracat, profesyonel eğitim ve teknolojik icatlarda dünyanın bir numaralı ülkesi haline gelecektir. Önceleri çok düşük, daha sonra çok yüksek, ardından yine düşük seviyedeki dış yardımlar her şeyi açıklamaya yetmez. İsrail'in komşuları da İsrail kadar dış yardım alacaksa da, refah seviyeleri İsrail'inkinden on kat daha düşük bir seviyede kalacaktır.

Doğal olarak, yeni devletin Talmud'un ekonomik prensiplerine riayet etmesi mümkün değildir. Bu bir Yahudi devletidir, Kitab-ı Mukaddes devleti değil. Bu, teokratik değil sosyalist bir hükümettir. Devlet, toprak ve bankaların neredeyse tamamı ile sınai üretim araçlarının üçte ikisine sahiptir.

Geriyeye kalanlar; Ajans'a, sendikalara ve kibbutzlara aittir. Sadece küçük ticari işletmeler, özel şirketlerdir. Kimse, bankaların müşterilerinden faiz alma hakkına itiraz etmez.

Amerika Birleşik Devletleri yeni devleti, ilan edilışinden 11 dakika sonra fiilen tanıyan ilk ülke olur. Sovyetler Birliği ise, yeni devleti hukuken tanıyan ilk ülke olur. Fransa İsrail'i dört ay sonra, Britanyalılar ile Amerikalılar ise ancak sekiz ay sonra hukuken tanıır. Léon Blum, Cumhurbaşkanı Weizmann'a şöyle yazar: "Peş peşe birçok Fransız aile büyüğünün ardından Fransa'da dünyaya gelmiş, sadece ülkemin dilini konuşmuş, büyük ölçüde ülkemin kültürüyle beslenmiş ve en çok tehlikede olduğum zamanda dahi Fransa'yı terk etmeyi reddetmiş bir Fransız Yahudi olan ben, yine de, benim gibi vatanlarını doğdukları ülkede bulma talihleri olmamış bütün Yahudilere haysiyetli, eşit ve özgür bir vatan temin etme yönündeki – mucize eseri tarihi gerçeklik düzlemine taşınan– bu hayranlık uyandırıcı çabaya bütün kalbimle katılıyorum."

Kimse, Birleşmiş Milletler tarafından talep edilen Filistin devletini ilan etmeyi düşünmez. Arap komşuların tek düşüncesi ise, İbrani devletini yok etmektir.

15 Mayıs'tan itibaren, Arap Birliği sekreteri Azzam Paşa, bir "imha savaşı"nın başlayacağını duyurur. Aynı gün Mısır, Suriye, Mavera-i Ürdün, Lübnan ve Irak orduları taarruza geçer. Karşılarına çıkan Haganah'ın –Zahal (Zavah Haganah Le-Israel anlamında)– henüz ne tankı ne de savaş topu vardır. Haganah'ın 60.000 askerinin sadece 19.000'i, Çekoslovakya'dan, daha sonra Fransa'dan gelen ağır silahlarla donatılmıştır. Muharebe önceleri kaybedilmiş görünür. 29 Mayıs'ta, eski Kudüs şehrinde 2.500 Yahudi teslim olur. 11 Haziran'da ateşkes ilan edilir, fakat uzun süreli olmaz. Ardından olaylar tersine döner: 12 Temmuz'da Lod, Zahal mensubu genç bir albay olan İzak Rabin tarafından ele geçirilir. Araplar Lod'dan atılır; Zahal ile İngiliz Glubb Paşa yönetimindeki Arap Lejyonu birlikleri arasında şiddetli bir çarpışmadan sonra Kudüs yolu tekrar açılır. 18 Temmuz'da kararlaştırılan ikinci ateşkes de uzun süreli olmaz. Ağustos ayında Kont Bernadotte, BM adına bir anlaşma müzakere etmek üzere bölgeye gelir. Kont Bernadotte, İsrail'in Celile karşılığında Necef Çölü ile Kudüs'ü teslim etmesini teklif eder ki, bu teklifi her iki taraf da reddeder. Bernadotte öldürülür. Arap yöneticiler, "Yahudilerin denize atılmasını" beklerken Arapları bölgeden gitmeye teşvik etmeye devam eder. Zahal, Celile'yi Golan Tepeleri ve Hermon Dağı'na kadar işgal eder. Arap Lejyonu, ekim ayına dek Kudüs'ü bombalar. Başkan Truman hâlâ, yeni devlete çok açık bir şekilde destek vermekte tereddüt etmektedir. Truman'ın beyanları son derece temkinlidir. Mesela 28 Ekim 1948'de şöyle konuşur: "İsrail politikamızın dünya politikamızla uyuşup uyuşmadığını denetlemek bir sorumluluk meselesidir. Filistin'de güçlü, demokratik, refah içinde, özgür ve bağımsız bir devlet kurulmasına yardım etmek benim arzu ettiğim bir şeydir. Bu devlet, kendi halkının tek başına gelişimini ve güvenliğini sağlayabilmesi için yeterince büyük, yeterince özgür ve yeterince güçlü olmalıdır."¹³⁶ Bir başka deyişle: Yeni devletin, Sovyet yörüngesine girmesini istemiyoruz...

Aralık ayında, Abdullah "Ürdün Haşimi Krallığı"nın kralı unvanını alır. Bu, Mavera-i Ürdün'ün yeni adıdır. Filistin'in bir bölümü, ilk kez açık bir şekilde bağımsız hale gelmiştir. Birleşmiş Milletler'in 194 sayılı kararı İsrail'den, sürgüne giden Filistinlilerin "en kısa zamanda evlerine" dönmelerine izin vermesini ve "dönmemeye karar veren" herkese tazminat ödemesini talep eder.

Kararın gereği uygulanmaz, sığınmacılar kamplara yığılır, Arap devletleri bu insanları kamplardan çıkarmak için hiçbir şey yapmaz.³⁷⁸ Toplam olarak 700.000 Filistinli evlerini terk etmiştir. İsraili “yeni tarihçiler”e göre,³⁷⁸ bu insanların yarısı evlerini İsraililerin baskısıyla terk etmiştir.

Bu sırada İbrani devleti, ajanslardan ve manda yönetim birimlerinden yola çıkarak oluşturulur. Maliye Bakanı Eliezer Kaplan, para birimi olarak “lira”yı (o sırada bir lira dört dolara eşittir) getirir. Lira önceleri, ileride Bank Leumi olacak olan İngiliz-Filistin Bankası tarafından basılır. Kaplan’ın önceliği, sosyal harcamaları ve verginin toplanmasını kontrol edebilmektir. 1949 tarihli ilk bütçe, 1.000.000.000 dolardan az bir gayrisafi milli hasılaya karşılık 160.000.000 dolardır. Dış ticaret açığı 220.000.000 dolardır. Diasporanın yardımı sadece 60.000.000 dolardır. Çözülmesi imkânsız denklem...

31 Ocak 1949’da Amerika Birleşik Devletleri, hukuken tanıma ile aynı anda silah satışlarına koyduğu ambargoyu teyit eder ve yeni devlete, ilk yılın dış ticaret açığının yarısını ancak kapatacak şekilde 135.000.000 dolar tutarında ilk kez borç verir.⁴²

14 Şubat 1949’da İbrani parlamentosu, ileride “Küçük Anayasa” olarak adlandırılacak olan “Geçiş Kanunu”nu oylar. Geçiş Kanunu, tartışmalı hiçbir konuda herhangi bir karar almaz. Hepsi de laik olan zamanın yöneticileri, din devleti hayalleri kuran dindarlarla çatışma içine girmeyi arzu etmemektedir.

1949’da, arka arkaya dört ateşkes imzalanır: 24 Şubat’ta Mısır ile; 3 Nisan’da Rodos’ta Ürdün Haşimi Krallığı ile; 23 Mart’ta Nahariya’da Lübnan ile; son olarak, 20 Temmuz’da Mishmar HaYarden’de Suriye ile. Irak ateşkes imzalamaz. Filistinlilerin bir kısmı ülkeyi terk etmeye devam eder: Madjal’dakiler Gazze’ye gider, köyün ismi Ashkelon olarak değiştirilir. Her iki tarafta da köyler yerle bir edilmiş, siviller katledilmiştir. İsrail devleti; 48.600’ü ekili arazi olmak üzere 836.000 hektar üzerine yayılır, 277 kırsal yerleşim, 15 köy, 99 *moshava* ve 159 *kibbutz* ihtiva eder. Tarım ürünlerinin neredeyse tamamı, buraların 111.000 sakininden tedarik edilir.

5 Temmuz 1950’de David Ben-Gurion, “Dönüş Yasası”nı devletin temel kanunlarından biri olarak nitelendirir. Ben-Gurion’a göre bu yasa devletin “ilk misyonunu, sürgünlerin bir araya toplanması misyonunu hayata geçirir. Bu yasaya göre, yurtdışında oturan Yahudilere İsrail’e yerleşme hakkını veren devlet değildir. Bu, Yahudi oldukları için ülkeye yerleşmek isteyenlerin doğal ve öz hakkıdır.” Bir başka deyişle, devlet göçmenlerin hizmetindedir. Bunun üzerine, göç talebinde buldukları için mallarını satmaya zorlanan 121.000 Iraklı Yahudi, ardından başkaları İsrail’e akın eder. Şanghay (komünistler 1949’da burada iktidarı ele geçirmiştir), İzmir ve Yemen’den hava köprüleri kurulur. Toplam olarak, Filistin’den kovulan Arapların sayısı kadar Yahudi, Arap ülkelerinden kovulur. Bunları, Polonyalı Yahudiler kadar iyi karşılanmayan Bulgarlar ve Libyalılar takip eder: İlk grup için otel odaları tutulurken, diğerleri için basit çadırlar kurulur.³⁷⁸ 1948’den 1951’e kadar, toplam 700.000 göçmen ülkedeki Yahudi nüfusunu ikiye katlar.

Hiç kimse yeni devlete borç vermek –hatta kısaca vermek– istemediğinden, devletin ihtiyaçlarının finansmanı 1951’den itibaren “İsrail bonoları” ile karşılanır. Bu bonolar çoğunlukla, istisnai olarak Yahudilerden faiz alınmasına icazet veren hahamlar tarafından diasporalara plase edilir. Hahamlar

bunun nedenini kimsenin, kimisi Yahudi olmayan İsrail vatandaşı nihai borçluların adını tam olarak bilmemesi olarak açıklar.⁴⁰⁹

Keren Hayessod (Yahudi yerleşim fonu) tarafından 71 ülkede, Amerika Birleşik Devletleri'nde ise United Jewish Appeal tarafından toplanan

ve Yahudi Ajansı'na giden diaspora bağışları, 1951'de aşağı yukarı 60.000.000 dolar getirir.⁴² Bu tutarın büyük kısmı, yeni gelenlerin barındırılmasına yarar. İsrail, bir savaş ekonomisi olarak gelişir. Ancak İsrail'i vuran ambargo, bir büyüme kaynağı gibi işler. Amerika Birleşik Devletleri'nin, sığınmacıların yerleşmesine yardımcı olmak üzere İsrail bütçesine 65.000.000 dolar tutarındaki ilk bağışı yaptığı yıl olan 1951'de, büyüme oranı %30'dur.⁴¹ Suriye ise Amerikan yardımını reddederek yavaş yavaş Sovyet yörüngesine girer.

Eylül 1952'de Batı Almanya ile, 12 yıl boyunca her yıl 60.000.000 dolar tutarında –ki bu, Batı Almanya'nın Marshall Planı'ndan aldığı meblağ ile kıyasladığında gülünç bir tutardır!– olmak üzere “tazminatlar” konusunda bir anlaşma imzalanır. Bu tutar; Amerika'nın İsrail'e yaptığı yıllık yardıma veya İsrail bütçesinin aşağı yukarı altıda birine tekabül eder. Diaspora yardımı gitgide azalır, sonunda 27.000.000 dolara kadar geriler. Kişi başına gelir hâlâ çok düşüktür: Kişi başına 470 dolar, yani Fransa'daki kişi başına gelirin dörtte biri.⁴²

1953'te göçmen sayısı ile bağlantılı olarak büyüme yavaşlarken, enflasyon yılda %57'lere ulaşır. İsrail batağa saplanır; Siyonist projenin başı dertte gibidir. Hele hele komşulardaki siyasi durum daha da tehdit arz eder hale gelmiştir. Ürdün'de yıl başında öldürülen Abdullah'ın yerine oğlu Talal geçer, fakat Mayıs 1953'ten sonra Talal tahtı, 18 yaşından küçük oğlu Hüseyin'e bırakır. Kahire'de 1952'de Kral Faruk, İsrail'e daha da düşman olan bir grup asker tarafından devrilir. 1953'te, Arabistan'da 50 yıldır hüküm sürmekte olan Kral İbni Suud ölür. İbni Suud'un büyük oğlu Suud ile küçük oğullarından Emir Faysal iktidar kavgasına tutuşur. Amerikalılar, dünyanın bu bölümünü idare etmeleri ve bölgenin Sovyet tarafına geçmesine engel olmaları için Britanyalılara güvenmeye devam etmektedir. 1952-1960 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri başkanı olan Dwight Eisenhower, *Hatırat*'ında şöyle yazar: “Amerikan ve Fransız çıkarlarına rağmen, temelde, Britanyalıların bu bölgede güvenlik ve istikrar açısından sorumluluklarını muhafaza etmeleri gerektiğini düşünüyorduk. Britanyalılar, dünyanın bu bölümünün tarihi, gelenekleri ve halkları hakkında daha derin bir bilgiyi haizdi.”

Ancak Ekim 1954'te Albay Nasır, General Necib'i saf dışı bırakarak Mısır'ın başına geçtiği vakit Amerikalılar Nasır'a destek çıkıp silah gönderirken Britanyalılar, genç *reis*in hırsından kuşkulandır. Fransa ise, İsrail'e silah göndermeye ve İsrail ile askeri sınırlar değiş tokuş etmeye devam eder. 1955'te –bölgeye ilk kez müdahale eden– Amerika Birleşik Devletleri, Johnson Planı aracılığıyla, Şeria Nehri ile Şeria Nehri'nin kolu Yarmuk Nehri sularının kıyı ülkelerince paylaşılmasını teklif eder. İki taraf da daha çok şey talep ederek planı reddeder. Aynı yıl, Suriye cumhurbaşkanının oğlu Zaim, İsrailcilere müzakere başlatmalarını ve 300.000 Filistinliyi kabul etmelerini teklif eder. Ben-Gurion cevap vermekte gecikir, Şam teklifini geri çeker.

26 Temmuz 1956'da Mısır Devlet Başkanı Nasır, Süveyş Kanalı'nı millileştirir. Fransa ile Büyük

Britanya Süveyş'e çıkarma yaparak karşılık verir; İsrail, Amerika Birleşik Devletleri'nin onayı olmaksızın, Sina Yarımadası'nı istila eder. 5 Kasım'da SSCB Başbakanı Bulganin, Fransa ile Büyük Britanya'yı bölgeden çekilmedikleri takdirde nükleer misilleme ile tehdit eder. İki Avrupa ülkesi bölgeden çekilir ve oyun dışı kalır. İsrail Sina Yarımadası'ndan çekilir, İsrail birliklerinin yerini Birleşmiş Milletler barış gücü alır. Doğu-Batı çatışması bundan böyle Ortadoğu'ya yayılır; herkes piyonlarını yerleştirir. İslam'ı komünizme karşı panzehir olarak kullanabileceklerini ümit etmeye başlayan Amerikalılar; Ürdün'e, Mısır'a ve Birleşmiş Milletler'in mültecilerden sorumlu örgütü UNRWA aracılığıyla Filistinlilere kredi kanalları açarlar. Sovyetler de İslam'ı güneydeki ülkelere giriş bileti olarak görmeye başlayarak Arap ülkelerine yardım çabalarını artırır. Mısır, Irak ve Suriye zamanla Sovyet tarafına kayar. 1959'da üç öğrenci, Yaser Arafat, Halil El Vezir ve Salah Halef, Kuveyt'te El Fetih'i kurar. El Fetih'in amacı, silahlı mücadele yoluyla bütün Filistin'in yeniden fethedilmesidir.

Durgunluk döneminden sonra, İsrail ekonomisi, her zaman olduğu gibi Amerika Birleşik Devletleri ve Batıdaki Yahudi cemaatlerinden alınan borçlarla finanse edilen yeni göçmen gelişleri ile yeniden büyümeye başlar. Geri kalanı enflasyon yiyip bitirir. Önce Mısırlı, Tunuslu ve Faslı Yahudiler, ardından 1962'de 14.000 Cezayirli Yahudi –200.000 Cezayirli Yahudi ise, diğer Fransızlarla birlikte anavatana gitmeyi tercih etmiştir– gelir. Her yıl sadece 1000 Fransız ile bir o kadar Amerikalı *Aliyah*larını (veya “yükseliş”lerini) gerçekleştirir. 1965'te İsrail ile Avrupa Birliği arasında bir gümrük birliği anlaşması imzalanır.

Arabistan'da Faysal, IV. Suud'u kesin olarak bertaraf eder. 1965'te Filistinliler, Filistin Kurtuluş Örgütü'nü kurar. Örgütü önceleri, Nasır gözetiminde Ahmed Şukayri yönetir. El Fetih, örgüte üye olur. Mayıs 1967'de, Mısır'ın talebi üzerine, Birleşmiş Milletler birlikleri Sina Yarımadası'ndan çekilir. Haziran ayında, Kızıldeniz üzerinde yer alan Eilat Limanı, Akabe Körfezi'ni kapatan Mısır tarafından bloke edilir. İsrail, Suriye, Ürdün ve Mısır arasında bir yıldırım savaşı başlar. Savaş bir haftadan kısa bir süre içerisinde İsrail'e; Batı Şeria, Sina Yarımadası, Golan Tepeleri ile Doğu Kudüs'ün kontrolünü ve 1.000.000 Filistinli getirir. İsrail, Doğu Kudüs'ü ilhak eder, geri kalan toprakları işgal eder. Fransa, protesto olarak İsrail'e silah göndermeyi keser. Kısa süre sonra Amerika Birleşik Devletleri İsrail'e silah göndermeye başlayacaktır.

12 Haziran 1967'de El Fetih lideri Yaser Arafat, Batı Şeria'da silahlı mücadele başlatma kararı alarak temmuz ayında gizlice bölgeye gelir. Ağustos ayında Hartum'daki Arap zirvesi, İsrail ile her türlü müzakereyi reddeder.

22 Kasım 1967'de, Güvenlik Konseyi'nin, Fransızca ve İngilizce versiyonları özellikle çelişkili olan 242 sayılı kararı İsrail'den, işgal altındaki toprakları –veya işgal altındaki belirli topraklar– geri vermesini talep eder. Söz konusu karar, aynı zamanda üstü kapalı olarak İsrail'i tanıır. El Fetih'in aksine, Nasır kararı kabul eder. Aralık 1967'de Ahmed Şukayri, FKÖ başkanlığından istifa eder.

İsrail'in İşçi Partili liderleri (Moşe Dayan, David Ben-Gurion, Golda Meir) tereddüt eder. Fethedilen toprakları Ürdün, Mısır ve Suriye'ye geri vermek, karşılığında hiçbir şey elde etmeksizin eski tehlikeyi tekrar canlandırmak demek değil midir? Topraklar kime “iade” edilmelidir? Eski

Ürdünlü işgalcilere mi? Diğer Arap ülkelerinin oluşumunu gerçek anlamda arzu etmediği bir devlete mi? Filistin’i kurmak, bir düşman daha yaratma riskini göze almak demek değil midir? Güvenlik şartlarını iyileştirmek adına Filistin’i ilhak etmek, yeni bir Güney Afrika’ya dönüşmek demek değil midir? Hiçbir konuda açık bir karara varılmaz.

O sırada İsrail’e, siyasi bir coşku ve tüketim çılgınlığı hâkim olur. Her ne kadar 1968’de İsrail’de 1000 kişiye düşen araba sayısı Amerika Birleşik Devletleri’ne göre on kat daha az ise de, İsrail ile Avrupa arasındaki refah düzeyi farkı kapanırken, Batı Şeria ve komşu ülkelerdeki Araplarla derinleşir.

El Fetih, artık Ürdün’e yerleşmiştir ve saldırılar da buradan yapılmaktadır. 18 Mart 1968’de, çocuk taşıyan bir otobüs Eilat yakınlarında mayına çarpar, iki yolcu ölür. Saldırıya karşılık İsraililer 21 Mart’ta, Ürdün’de yer alan mülteci köyü Karameh’teki bir El Fetih üssüne saldırır. Filistinliler Ürdün’de gittikçe daha çok yer kaplamaktadır. Öyle ki, “küçük kral”ın gücünü tehdit eder hale gelirler. Nitekim bazı Arap yöneticiler ile az sayıda İsraili, Ürdün yöneticilerinin FKÖ yöneticileriyle değiştirilmesinin Filistin sorununu çözeceğini düşünür. Böylelikle Ürdün, Filistin olacak ve her şey tekrar düzene girecektir. Nisan 1968’de Arafat, FKÖ sözcüsü olur. Filistin Ulusal Konseyi haziran ayında, “silahlı mücadeleyi [...] tek yol” ilan eden bir bildirgeyi kabul eder. Filistinliler, Güney Lübnan’a yerleşir.

Bu sırada silahlanma yarışı hızlanır. Altı Gün Savaşı, Ortadoğu’nun her iki blok için bir deneme tahtası olabileceğini göstermiştir. Böylece Fransız sanayiinden sonra Amerikan sanayii de, İsrail’in askeri başarılarını dünyanın dört bir yanındaki diğer müşterileri nezdinde ticari koz olarak kullanmaya başlar. Bunun sonucu olarak aynı yıl İsrail, komşularının Sovyetler’den aldığı silah yardımına kıyasla Amerikan askeri yardımının kendisine daima “sayısal avantaj” sağlayacağı sözünü alır. Nitekim Richard Nixon, Amerika Birleşik Devletleri’nin İsrail savunmasını finanse etmesindeki ticari çıkarımı açıkça dile getirir: “Amerika Birleşik Devletleri’nin İsrail’in güvenliğini ve geleceğini taahhüt etmesinin temelinde, ahlaki anlayışımız kadar kendi menfaatimiz de yatmaktadır.” Nixon’ın tavrı, seleflerinden hayli farklıdır...

Şubat 1969’da Yaser Arafat, FKÖ başkanı olur. Gerilla hareketleri gücü ele geçirmiştir. Bir diğer Filistin hareketi –FHKC, Filistin Halk Kurtuluş Cephesi– Avrupa’da uçak kaçırma eylemleri hazırlarken, FKÖ’nün esas kolu olan El Fetih Ürdün’de gittikçe daha çok güç kazanmaktadır. Haziran 1970’te, Amman’daki büyük otellerin müşterilerini rehin alırlar. Temmuz ayında Mısır ile Ürdün, Amerikan Dışişleri Bakanı Rodgers tarafından hazırlanan bir barış planına onay verir. İsrail de planı kabul eder. Barış kapıdadır. Ağustos ayının sonunda, Filistinliler planı reddeder. 6 Eylül’de iki uçak (biri Amerikan, diğeri İsviçre uçağı) kaçırılan FHKC, 9’unda bir uçak daha kaçıtır. Üç uçak da Ürdün’e getirilir. 16 Eylül’de Kral Hüseyin, (bazı kaynaklara göre) 20.000 Filistinli militanı katlettirir, hayatta kalanları sınır dışı eder. Bunun üzerine Yaser Arafat ile FKÖ, terör örgütü Kara Eylül ile birlikte, Beyrut’a yerleşir.

İsrail ekonomisi halen sol eğilimlidir. Yahudi Ajansı, sendika, *kibbutz*lar ve ordu –klasik teorilere göre dört “yük”, Siyonist uygulamaya göre dört dayanak noktası–, ekonomik ve sosyal gücü hâlâ

aralarında paylaşmaktadır. Özel sektör marjinal kalır. 2000 yıldır diasporada olduğu gibi İsrail Yahudileri de, Yahudi dahi olsa özel bir işverenin ücretlisi olmayı istemez. Bununla birlikte 1971’de kişi başına düşen gayrisafi milli hasıla, devletin doğuşundan bu yana üç katına çıkmıştır. Ekonomik büyüme, yıllık %10’luk bir oranla, piyasa ekonomisini yüceltten Batıdaki büyüme oranının çok üzerindedir. Yeterli sayıda Yahudi işçi olmadığından, ekonomi Arap işgücüne bağımlı hale gelmiştir. Bunun üzerine Şeria Nehri’nin batı yakası ile Gazze şeridine yerleşimler başlar.

Altı Gün Savaşı’ndan sonra diaspora yardımlarının fazlasıyla artmasına bağlı olarak, Amerikalı Yahudiler Yahudi Ajansı bünyesinde nüfuzlarını açıkça kullanmaya başlarlar. Bundan böyle Yahudi Ajansı yöneticilerinin %30’unu onlar belirlemektedir. Diaspora yardımı Amerikan yardımına eşit olup, yılda 100.000.000 dolarlık, yani İsrail bütçesinin %5’inden az bir tutardır.⁴¹ Aynı dönemde komşu Arap ülkeleri hep beraber, aynı Amerika Birleşik Devletleri’nden iki kat daha fazla yardım almaktadır. 28 Kasım 1971’de, son Filistinli mücahitleri de bastırmış olan Ürdün Başbakanı Wasfi Tall, Kara Eylül tarafından öldürülür.

Silahlanma yarışının hızlanması, gittikçe daha fazla finansman gerektirir. 1972’de ilk kez Amerikan bağışlarına, Amerika’dan gelen askeri teçhizatın finansmanına yönelik borçlanmalar eklenir. Askeri bütçe bundan böyle genel bütçenin yarısını oluşturmakta ve gayrisafi milli hasılanın üçte birini geçmektedir.⁴¹ Her ne kadar toprakların yönetimi henüz çok az kaynak seferber ederse de (300 İsraili memur, 15.000 Filistinli), harcamalar artık gelirlerden açıkça daha hızlı artmaktadır.

Eylül 1972’de El Fetih mensubu bir grup, Münih Olimpiyatları’na katılan İsraili atletleri rehin alır. 11 atlet öldürülür. Askeri gerilim ile terörizm tehlikesi artar. Birçok Filistinli yönetici, Beyrut’ta İsrail komandoları tarafından öldürülür. Tehlikeye dair uyarılan Başbakan Golda Meir, Arap saldırısının eli kulağında olduğuna inanmaz. Yine de 6 Ekim 1973’te, Kippur günü, Mısır ile Suriye İsrail’e saldırarak Sina Yarımadası’nın bir bölümü ile Golan Tepeleri’ni ele geçirir. Bir an için İsrail’in varlığının dahi tehlikede olduğu iki haftalık mücadelenin sonunda, –kısmen Sina Yarımadası’nda Mısır birliklerine arkadan saldıran Ariel Şaron adında genç bir generalin gözü pek darbesi sayesinde– Mısır 10.000 asker, 650 tank ve 180 uçak kaybeder. Ateşkes imzalandığında, 338 sayılı Birleşmiş Milletler kararı, 242 sayılı karardaki ifadeleri tekrarlar. Nasır istifa eder, ardından halkı tarafından göreve geri çağrılır. Cezayir (Kasım 1973) ve Rabat’ta (Ekim 1974) düzenlenen Arap zirvelerinde FKÖ, Filistin halkının tek temsilcisi olarak tanınır. Haziran 1974’te FKÖ programını, “işgalden kurtarılacak Filistin toprağının tamamı üzerinde bağımsız milli otorite kurmak” olarak belirlese de, bildirgesini yürürlükten kaldırmaz. Kasım 1974’te, Birleşmiş Milletler Genel Meclisi önünde konuşan Arafat, “Hıristiyanların, Yahudilerin ve Müslümanların eşit olarak yaşayacakları demokratik bir ülke” “hayali”nden bahseder. İsrail’in ekonomik durumu daha da güçleşir. Petrol fiyatları ile askeri harcamaların artması; büyümeyi yavaşlatır, enflasyonu fırlatır. 1974’te, bir dolar almak için artık 6 lira gerekmektedir! Kamu harcamaları ise, gayrisafi milli hasılanın %80’ini oluşturmaktadır. Neredeyse SSCB’deki kadar! Bütçe açığı tavana vurur. Devlet bu açığı kapatabilmek için, ülkenin bütün tasarruflarını tekeline alarak özel sektörü boğar. Buna rağmen

İsrail, 25 yıl üzerinden yılda ortalama %4,4'lük büyüme oranıyla, dünyadaki en yüksek büyüme oranları arasında yer alacaktır. Dayanışma bütçeleri zor durumdadır; yeni göçmenler bu durumun ilk kurbanlarıdır. Aşkenazlar tarafından kurulan bu devlete Sefaradların da dahil olabilmesi için ek imkânlar talep eden Faslı Yahudilerin radikal hareketi Black Panthers gibi sosyal hareketler ortaya çıkar. İzak Rabin, Mayıs 1974'te başbakan olur.

Komşu ülkelere akan Sovyet silahları karşısında, İsraililerin yeni silahlara ihtiyacı vardır. Ancak hâlâ bu silahların parasını ödeyebilecek durumda değillerdir. Yine 1974'te Amerika Birleşik Devletleri İsrail'e, –elbette Amerikan şirketlerinden– silah satın alabilmesi için ilk kez 2.200.000.000

dolarlık bağışta bulunur ve aynı şirketlerin bazı Arap ülkelere silah satmasını engeller.

Aynı sırada Washington; Sovyetler Birliği'nin Afganistan, Afrika ve başka yerlerde artan nüfuzuna karşı, rakibinin batağa saplanmasına neden olmak, hatta Orta Asya cumhuriyetlerinde bir isyan başlatmak umuduyla, İslam ülkeleri arasında müttefikler aramaktadır.

1977'de seçilen ve seleflerinin takındığı tavırların bir çeşit sentezini yapan Jimmy Carter, Amerika'nın İsrail'e verdiği desteği hem dini ahlak hem de Amerika Birleşik Devletleri'nin ekonomik menfaatiyle açıklar: “Amerika Birleşik Devletleri'nin İsrail ile eşi benzeri olmayan ve ahlaken doğru bir ilişkisi vardır. Bu ilişki; bizim derin dini kanaatlerimizle uyumlu, Amerika Birleşik Devletleri'nin stratejik menfaatleri bakımındansa doğrudur.” Bu desteğe rağmen İsrail, uluslararası planda gittikçe yalnızlaşır. Ocak 1975'te İsrail, Güney Lübnan'dan kendisine yönelik yapılan saldırılara karşı kendini savunmak zorunda kalır. Hıristiyan Falanjistler ile Filistinliler arasında savaş başlar. 10 Kasım 1975'te Birleşmiş Milletler, Siyonizmi ırkçılıkla eş tutan bir önergeyi kabul eder. Haziran 1976'da Suriye ordusu, Filistinlilere karşı Lübnanlı Hıristiyanların tarafında savaşa dahil olur.

Petrol fiyatlarında yeni bir artış; İsrail'deki enflasyon oranını 1977'de %30'a fırlatır, Amerikan yardımının tamamını yutar. Artık bir dolar için 10 lira gerekmektedir...

Ağustos 1977'de, sağcı parti Likud'un başkanı Menahem Begin iktidara gelir. Askeri harcamalar durmadan arttığından ülkenin sosyal ve ekonomik durumu daha da umutsuz bir haldedir. Kasım 1977'de, Enver Sedat Kudüs'e gelerek herkesi şaşırır. Mısır'ın ekonomik durumu rakibininkinden iyi değildir. Eylül 1978'de müzakereler, Başkan Carter'ın himayesinde Camp David'de başlar. 26 Mart 1979'da imzalanan antlaşma ile İsrail, diplomatik tanınma karşılığında Sina Yarımadası'nı Mısır'a iade eder. Diğer Arap yöneticiler Mısır'ı boykot eder ve FKÖ'yü Filistinlilerin tek meşru temsilcisi ilan eder. Arafat, geçici olarak Şeria Nehri'nin batı yakası ile Gazze'yi sınırları henüz belirsiz bir devlet gibi kabul etmeye hazır olduğunu duyurur. Aralık 1979'da, SSCB Afganistan'ı istila eder.

İsrail'de, Mısır ile barış mali krizi çözmez. Her ne kadar 1980'de yeni bir para birimi, *şekel* –İbrahim'in satın aldığı mağaraya dönüş!–, liranın yerini alırsa da, enflasyon %131'e ulaşır, bütçe harcamaları gayrisafi milli hasılanın yine üçte ikisinden fazlasını oluşturur.

FKÖ karargâhının bulunduğu Lübnan, Şubat 1981'de ülkenin kuzey sınırına İran'a bağlı köktendinci Şii bir hareket olan Hizbullah'ın yerleşmesiyle, İsrail için en büyük tehdit unsuru haline gelir. Bu

tehditten kurtulmak amacıyla İsrail, Güney Lübnan'ı bombalar ve işgal eder.

Hatta 6 Haziran 1982'de Zahal, Beyrut'u abluka altına alır. Arafat, Kuzey Lübnan'da yer alan Trablusşam'a sığınmak zorunda kalır. 9 Eylül 1982'de Fes'te toplanan Arap Zirvesi, "bölgede yaşayan bütün devletlerin barış içinde yaşamaya hakkı olduğunu" kabul ederse de, İsrail'in adını anmaz. 16 ve 17 Eylül tarihlerinde, Cumhurbaşkanı Cemayel'in öldürülmesine misilleme olarak, iki bine yakın Filistinli ve Lübnanlı sivil, Beyrut yakınlarındaki Sabra ve Şatilla mülteci kamplarında Hıristiyan milisler tarafından öldürülür veya kaybolur. O sırada General Şaron'un Beyrut'u işgal altında tutan birlikleri olaya müdahale etmez. 20 Aralık 1982'de Yaser Arafat ile çevresi, Fransız gemilerinin refakat ettiği Yunan gemilerine binerek Tunus'a gider.

Her ne kadar askeri tehdit uzaklaşmış gibi gözükürse de, İsrail'in ekonomik ve siyasi durumu kritik bir hal alır. İsrail'in dış borçları dünyadaki en yüksek dış borçlar arasında yer almakta, Amerika Birleşik Devletleri'nin yardımları ancak alınan dış borçların yıllık geri ödemelerini karşılamaya yetmektedir. Ağustos 1983'te, Begin istifa eder. Begin'in halefi İzak Şamir de bütçe açığını azaltmayı başaramaz. Ülkenin neredeyse iflas halindeki en önemli dört bankası millileştirilir. 1984'te enflasyon %400'e tırmanır; bir dolara karşılık 800 şekel gerekmektedir!

Eylül 1984'te, bir milli birlik hükümetinin başkanı olan Şimon Peres, ekonomi politikasını radikal şekilde değiştirir. Bütün ücretleri %30 oranında azaltır, bütçe açığını kısar, ekonominin bir kısmını özelleştirir. Yeni bir şekel (= 1000 "eski" şekel) tedavüle sokulur. Bu, radikal bir değişimdir. Reformlara eşlik etmek üzere Amerikan yardımı, yıllık 3.000.000.000 dolarlık bağışlar (1.800.000.000 dolar askeri bağış, 1.200.000.000 dolar sivil bağış) şeklinde düzenlenir. Bu rakam, o yılki toplam bütçenin %8'ine denk gelir. Bu tutar 1997'ye kadar değişmeyecek, daha sonra düşerek kamu harcamaları içinde giderek azalan bir kısım oluşturacaktır. Buna ek olarak askeri yardımların dörtte üçü, 47 devlete dağılmış binden fazla Amerikan şirketi aracılığıyla Amerika Birleşik Devletleri'ne geri dönmektedir – iç siyaset daima nöbettedir!

1985'te, Amerika Birleşik Devletleri İsrail ile ilk gümrük birliği antlaşmasını imzalar. Söz konusu serbest ticaret antlaşması Amerikan şirketlerine yarayacak, bu şirketlerin İsrail'e olan ihracatı on yılda üç katına çıkacaktır. Bunun üzerine Ronald Reagan İsrail'den, daha önce hiç olmadığı kadar açık ve net bir şekilde, Amerika Birleşik Devletleri için stratejik bir "aktif"miş gibi bahseder: "Ancak İsrail devletinin stratejik hesaplarımızda oynadığı temel rolün bilincine varırsak, Moskova'nın güvenliğimiz ve refahımız için yaşamsal olan toprak ve kaynaklar üzerindeki emellerini bertaraf etmeye yönelik temelleri atabiliriz."

Şimon Peres'in, Begin hükümetinin reformlarını devam ettiren programı başarılı olur. Bir yıl içerisinde enflasyon %400'den %20'ye düşer; kamu harcamalarının gayrisafi milli hasıla içerisindeki payı bir çeyrek oranında azalır; devlete –sanayi üretiminde çalışan ücretlilerin %8'ini oluşturan ve çoğu küçük işletmeler olan 165 şirket– ve Histadrut sendikasına ait aktiflerin tamamının kademeli olarak özelleştirilmesiyle özel sektör gelişmeye başlar.

Ekim 1985'te, *Achille Lauro* adlı bir İtalyan yolcu gemisi, İsrail'de hapiste tutulan 50 Filistinlinin serbest bırakılmasını sağlamak üzere, bir Filistin komandosu tarafından rehin alınır. İlk kez Amerikalı

bir Yahudi öldürülür. “Topraklar”daki ekonomik ve sosyal durum güçleşir. Nüfusun yarısı 18 yaşın altındadır. 8 Aralık 1987’de, bir İsrail kamyonunun Gazze’nin gecekondu mahallesi Cabaliya’dan dört işçiye çarptığı trafik kazası, taşlı ve molotofkokteylli bir ayaklanma başlatır. Birinci *İntifada*, önce Gazze’de daha sonra Batı Şeria’da kadın ve çocukların askerleri ve bölge sakinlerini taşlamasıyla başlar. Buna rağmen sayısız gizli görüşme, İsrailiiler ile Filistinlileri birbirlerine yaklaştırmayı dener.

Ekonomik istikrar sağlama çabaları durur. Toprakların yönetimi gittikçe daha masraflı bir hale gelir. Kişi başına düşen dış borçlanmada İsrail hâlâ dünyada ilk sıradadır. 1988’de, yeni bir milli birlik hükümeti (Şamir başbakan, Peres ise maliye bakanı olur), tamamlayıcı bir kemer sıkma planı uygulamaya karar verir. Savunma harcamaları sabitlenir (ardından kademeli olarak gayrisafi milli hasılanın %30’undan %14’üne indirilir).

Moskova’da Mihail Gorbaçov’un iktidara gelmesiyle Doğu-Batı çatışması canlılığını yitirir, buna bağlı olarak Ortadoğu’daki gerilim de azalır. Temmuz 1988’de Kral Hüseyin, Batı Şeria’daki her türlü toprak iddiasından vazgeçer. Kasım 1988’de Cezayir’de FKÖ; BM’nin 242 ve 338 sayılı kararlarını tanır, böylelikle üstü kapalı olarak İsrail’in var olma hakkını kabul etmiş ve “silahlı mücadele”den vazgeçmiş olur. Mayıs 1989’da Paris’te Yaser Arafat, İsrail devletinin yok edilmesini öngören FKÖ bildirgesinin “geçersiz” olduğunu ilan eder; Cenevre’de ise, terörizmden vazgeçer. Kasım 1989’da Berlin Duvarı’nın yıkılması, SSCB’den İsrail’e iki yıl içerisinde 200.000 Yahudi’nin akın etmesine neden olur. Bunların %53’ü çalışacak yaştadır ve çoğu üst düzey yönetici veya mühendis seviyesindedir. 25 Mayıs 1991’de bir hava köprüsü, Falaşa cemaatini Etiyopya’dan İsrail’e getirir. Yeni gelenlerin devlete hatırı sayılır bir yük getirmesi beklenir; Amerikalılar, bu insanların yerleşmelerini finanse etmek üzere beş yıl süreyle 10.000.000.000 dolarlık ek yardım yapmayı taahhüt eder. Oysa sığınmacılar, olağanüstü profesyonel niteliklerinden dolayı derhal bir büyüme faktörü haline gelir. Her ne kadar yeni gelenler eşit derecede çalışarak diğerlerinden %40 oranında daha düşük ücret

alırlarsa da, birkaç yıl içinde arayı büyük ölçüde kapatırlar. Bu insanlar sayesinde sanayi, yüksek teknoloji sektörlerine doğru gelişim gösterir. Yıllık büyüme oranı ortalama %6 olarak kalır.

Ortadoğu’daki çatışma bundan böyle bir Doğu-Batı çatışması değildir; ancak henüz bir Kuzey-Güney çatışması da değildir. Amerika Birleşik Devletleri’nin İsrail’e yardım etmek için artık daha az stratejik nedeni vardır. Dahası Ocak 1991’de Amerika’nın, Ürdün ve FKÖ tarafından desteklenen ve bir önceki yaz Kuveyt’i istila eden Irak’ı bu emirlikten kovabilmek için, bütün Arapların ittifakına – ve kriz halindeki Sovyetler’e– özellikle ihtiyacı vardır.

3 Ekim 1991’de, Irak’ın mağlup edilmesinin ardından barış daha da yaklaşır. İsrailiiler ile Filistinliler, önce Madrid’de kamuoyuna açık şekilde, ardından Oslo’da gizlice görüşürler. 9 Eylül 1993’te İsrail ile FKÖ karşılıklı olarak birbirlerini tanır, İsrail işgal altındaki toprakların bazı bölgelerine kısmi özerklik verir. Ancak başka birçok konunun yanı sıra, Kudüs sorunu ile mülteciler sorunu bir çözüme ulaşmaz. 13 Eylül 1993’te Yaser Arafat, Beyaz Saray’da Bill Clinton’ın önünde İzak Rabin’in elini sıkar. Bağışta bulunun ülkelerin tamamını bir araya getiren bir konferansta,

Filistinlilere 2.400.000.000 dolarlık yardım sözü verilir. Söz konusu tutarın ancak yarısı gerçekten yatırılacaktır.

Barış yolunda kaydedilen bütün ilerlemelere –her iki taraftan da– terörizm damgasını vurur. Şubat 1994’te müzakerelerin tam ortasında, İsrail’e yerleşmiş Amerikalı bir Yahudi El Halil Camii’nde 40 kişiyi öldürür. Bu trajediyi, Hamas İslami hareketi tarafından düzenlenen ilk intihar saldırısı takip eder. Bütün bunlar, 29 Nisan 1994 tarihinde İsrail ile FKÖ arasında, İsrail şirketlerini Gazze’ye yerleşmeye teşvik etmeyi, Filistin şirketlerinin kurulmasına yardım etmeyi ve Filistinli işçilerin İsraili işverenlere olan bağımlılıklarını azaltmayı hedefleyen bir ekonomik antlaşmanın imzalanmasına engel olmaz.

Ürdün ile 17 Ekim 1994 tarihinde imzalanan bir antlaşma ile İsrail’in, Şeria Nehri sularının paylaşımına dair nihai bir antlaşma imzalanana kadar, bu ülkeye yılda 50.000.000 metreküp su tedarik etmesi öngörülür.

20’den fazla ülke, İbrani devletiyle diplomatik ilişkiler kurar. İsrail’in ihracatı Hindistan ile yarıdan fazla, Tayland ile neredeyse üçte iki oranında artar; Çin, İsrail sivil ve askeri sanayiinin ilk müşterilerinden biri olur. Zahal’in aynı endüstrideki siparişleri ise azalma gösterir.

28 Eylül 1995’te, Oslo’da yapılan yeni müzakerelerden sonra, İsraililer ile Filistinliler arasında yeni bir ara antlaşma imzalanır. Bu antlaşma ile; Batı Şeria üç farklı statüye sahip 100 kadar bölgeye bölünür, gelecekteki devletin hatları belirlenir. İsrail ordusu en büyük şehirlerin sekizinden çekilmeli, bir Filistin Ulusal Konseyi seçilmelidir. 4 Kasım 1994’te İzak Rabin İsraili bir fanatik tarafından öldürüldüğünde, Filistin devletinin kuruluşu hiç de uzak değildir. Hamas tarafından düzenlenen intihar saldırıları derhal yeniden başlar. Ekonomi yeniden batağa saplanır; barış uzaklaşır. 29 Mayıs 1996’da yapılan genel seçimleri sağ parti kazanır ve Benyamin Netanyahu başbakan olur. Oslo anlaşmalarının uygulanıp uygulanmayacağı tartışma konusu olur.

İsrail, barış müzakerelerinde Amerika Birleşik Devletleri’ne daha az bağımlı olabilmeyi denemek adına, Amerikan hükümetine ekonomik yardımını kesmesini ve askeri yardımını bunun iki katı oranında artırmasını (yardımları 1.800.000 dolardan 2.400.000 dolara çıkartacak şekilde) teklif eder. 1990-1998 yılları arasında, 800.000 Rus Yahudisi İsrail’e akın etmeye devam eder. Bu, orantısız olarak, Fransa nüfusuna eşit bir nüfusun Amerika Birleşik Devletleri’ne yerleşmesine eşittir! Birçoklarının endişelerinin tersine, bu insanların yarattığı zenginlikler neden oldukları masrafları net olarak aşmaya devam eder.

Barış umudu hâlâ müthiş ölçüde yabancı sermaye çekmektedir. Bunlar, 1990’da 100.000.000 dolardan 1998’de 2.000.000.000 dolara yükselir. Amerika Birleşik Devletleri’nde yer alan Wye’da 23 Ekim 1998’de imzalanan uygulama anlaşmalarından sonra, İsrail, Filistin Yönetimi’ne iade edilecek bazı bölgelerden birliklerini çekmek için yine özel bir yardım sözü alır. Filistin Yönetimi ise, kendi birliklerini yerleştirmek için yardım alır.¹³⁶

Barış müzakereleri, 17 Mayıs 1999’da Ehud Barak yönetiminde yeni bir İşçi Partisi hükümetinin kurulmasından sonra yeniden başlar. Eylül 1999’da, genel barışın 13 Eylül 2000’de imzalanmasını öngören yeni bir takvim belirlenir. Barış umudu hâlâ büyük ölçüde; konuşmaların her iki tarafta da,

bir toprak kavgası olan bu savaşın dinler arası bir çatışmaya dönüşmesine izin verdikleri takdirde kendi saflarında neleri riske atacaklarının bilincinde olan laikler tarafından yönetilmesinde yatmaktadır. Bu nedendir ki dini sorunların ancak; toprak dağılımı, mültecilerin dönüşü ve su (Batı Şeria'daki suyun %90'ı İsraililer tarafından kullanılmaktadır) sorunlarına dair bir anlaşmaya varıldıktan sonra dile getirilmesi zımnen kabul edilmiştir.

Temmuz 2000'de, birçok hazırlıktan sonra, Filistinlilerin istememesine rağmen Barak'ın ısrarıyla, Camp David'de, bu kez bir Filistin devletinin kurulmasını ve nihai barışın sağlanmasını hedefleyen bir zirve toplantısı başlar. Henüz kimse; yeni bütünün para birimlerinin ne olacağı, işçilerin serbest dolaşımının nasıl düzenleneceği, yolsuzluk ile işsizliğin barışın halen en büyük düşmanları olduğu Filistin'de gelecekte kurulacak devlete tanınacak egemenlik araçlarının neler olacağı konularıyla ilgilenmemiştir. Kimse, sınırlar açıldığı vakit İsrail milli kimliğinin nasıl muhafaza edileceğini de bilememektedir. Bununla birlikte, Bill Clinton'ın yaptığı teklifler temelinde sınırlar konusunda bir anlaşmaya varılması yakındır ki, sıra mülteciler konusu –resmi rakamlara göre, çoğu Ürdün ve Gazze'de olmak üzere 3.700.000 mülteci bulunmaktadır– ile Kudüs sorununa gelir. Yaser Arafat bu konuda elini güçlendirmek için, Kutsal Şehirle ilgilenen bütün Arap ülkelerini bir araya getiren “Al-Qods Komitesi”nin toplanmasını sağlar. Söz konusu komite, Kudüs'ün gelecekte kurulacak Filistin devletinin başkenti olması gerektiğini teyit eder. Clinton, şehrin Arap kısmının İsrail egemenliğinde kalmakla beraber Filistinlikler tarafından yönetilmesini teklif eder. Başka incelikler, bir uzlaşmaya doğru gidilmesini sağlar. Batı Şeria'nın %96'sını oluşturan bir Filistin toprağı üzerinde (kalan %4 için takas yoluyla) anlaşmaya varılmak üzere. Kudüs'ün çoğunluğu Arap olan mahalleleri üzerindeki Filistin egemenliği tanınacak, Batı Duvarı İsrail egemenliğinde olacaktır.

Demokratik bir rejimde yaşadıkları için İsraililerin; zafere ve lanete boğulmuş eski bir generalin, Ariel Şaron'un, 28 Eylül günü Harem-i Şerif'e bile bile gelerek oradaki varlığıyla Kudüs sorununun çözümezliğinin altını çizmesine engel olmalarına imkân yoktur. Henüz demokratik bir rejimde yaşamadıkları için Filistinlilerin de; aralarından bazı fanatiklerin, İslam için olduğu kadar başka tektanrılı dinler için de kutsal olan yerleri yerle bir etmesini engellemelerine imkân yoktur. Olaylar çığırından çıkar. O zamana kadar kimsenin hatırlamadığı mültecilerin geri dönme veya dönmeme koşulları, Tapınak Tepesi ile Harem-i Şerif üzerindeki yetkinin kullanım şartlarına dair gittikçe daha da absürdleşen tartışmalara girilir.

4 Mart 2001'de, Barak'ın elindeki çoğunluğu yitirmesinin ve seçimlerin ardından, General Ariel Şaron İsrail devletinin başbakanı olur. Barış hiçbir zaman bu denli uzak olmamıştır. 2001 yılı boyunca saldırılar, misillemeler, isyanlar ve kayıp fırsatlar birbirini kovalar. 25 adet yeni yerleşim bölgesi kurulur. Bölge ekonomisi batağa saplanır. Turizm canlılığını yitirir. İsrail'in büyüme oranı ilk kez eksiye geçer. İsrail ve Filistin, şiddetin geri dönüşünün bedelini çok ağır öder. 24 Aralık 2001'de Şaron, Arafat'ın Beytüllahim'e girmesini yasaklar.

İsrail bir Yahudi devleti midir?

Zengin bir ülke: Ülke kurulduğundan beri gayrisafi milli hasıla 20 katına çıkmış, kişi başına düşen

gelir ise 40 katına çıkarak İspanya, Portekiz veya Yunanistan'daki oranlara yaklaşmıştır. Borsaya kayıtlı sermaye, orantısal olarak dünyadaki en yüksek oranlardan biridir: 1.000.000'dan fazla İsraili hisse senedi sahibidir. Ortalama araba sayısı (3,4 İsrailiye bir araba düşer), Avrupa'daki orana yakındır. Aileler (ki ortalama servetleri 160.000 doları geçer) borç içindedir. Savunma harcamaları hâlâ gayrisafi milli hasılanın %15'inden fazla, yani diğer gelişmiş ülkelerdeki savunma harcamalarının üç katıdır.

Ülke artık sosyalist değildir: Gayrisafi milli hasıladaki bütçe payının 1984'te %77 olmasına karşılık, bu pay 2001 itibarıyla sadece %47'dir. 1975'ten itibaren eşitsizlikler hatırı sayılır derecede artış göstermiştir. 1.000.000 İsraili, yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Çocukların dörtte biri, temel yaşamsal imkânlardan yoksundur. Her ne kadar devlet halen toprakların %90'ına ve 160 şirkete sahipse de, daha önce devletin ve sendikaların mülkü olan en önemli bankalar ile sanayi özelleştirilmiştir.⁴¹ Her ne kadar tarım üretiminin üçte biri halen *kibbutz*lar tarafından sağlanırsa da, ülkedeki 270 *kibbutz* bundan böyle nüfusun sadece ellide birini, endüstriyel üretimse 15'te birini oluşturur. Bazı *kibbutz*lar artık birer turizm merkezidir; diğerleri, şehirlerin genişlemesiyle birlikte, hipermarketleri veya çamaşırhaneleri ağırlar; bazılarıysa özelleştirilir. Çocuklar lise çağına gelene kadar *kibbutz*larda aileleriyle birlikte yaşarlar. Ancak üç *kibbutz* çocuğundan biri, askerliğini yaptıktan sonra *kibbutz*a geri döner. Bunun dışında, başlangıçta ülkenin tek sendikası olan Histadrut bundan böyle hiçbir ekonomik rol oynamaz. Histadrut'un endüstri kolu olan Koor dağıtılmış, bankası Hapoalim özelleştirilmiş, sağlık ocağı Kupat Holim özerkleştirilmiştir. 1950'lerin başında ücretlilerin %90'ı Histadrut bünyesinde sendikalı iken, bugün bu oran sadece %30'dur.

Ülke, bir akıl ekonomisi haline gelmiştir: Ordu ve *kibbutz*larda gelişen bir önceki elitlerin yerine, bugünün elitleri –sabralar⁵², Faslılar, eski Sovyetler, vs. karışımı– dünyanın bir numaralı bilgi endüstrilerinden birini kurmuştur. Okuma yazma oranının %95 olmasının yanı sıra ülke, dünyadaki en yüksek bilim insanı ve mühendis oranına sahiptir (Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya'da bu oran 1000 ücretliye karşılık 8 iken, İsrail'de 1000 ücretliye karşılık 14'tür). 2002 itibarıyla çalışanların %15'i 16 yıldan uzun süre eğitim görmüştür. 1979'da bu oran sadece %1 idi. Eğitim harcamalarında dünyanın bir numaralı ülkesi olan İsrail (gayrisafi milli hasılanın %7'si), kişi başına her yıl en çok patent kaydeden ülkedir. Yeni teknolojiler, gayrisafi milli hasılanın %15'i ile sanayi üretiminin üçte ikisini oluşturur. Orantısal olarak sadece Japonya daha fazla bilgisayar yazılımı ihraç etmektedir. İsrail, bilgisayar sektöründe çalışan ücretlilerin görece sayısı bakımından da yine –bu kez İsveç'in ardından– ikinci gelmektedir. İsrail'in ürettiği teknolojiler, ülke nüfusunun ancak %2'sinin çalıştığı tarım sektörü de dahil olmak üzere bütün sektörleri değiştirmektedir. İsrail dünyada, hektar başına en çok randıman alan ülkedir. İsrail, başka işlerde istihdam etmek üzere 300.000 Rumen ve Taylandlı getirtmiştir; inşaat işçilerinin yarısı ile sanayi çalışanlarının %11,5'i yabancı olup, bunların %45'i Filistinlidir.

Bununla birlikte İsrail hâlâ, *gelişmekte olan bir ülkeye* has bazı özellikleri de muhafaza etmektedir. Bütçesinin üçte biri savunmaya ayrılmıştır. Kayıt dışı ekonomi, özellikle Filistinli işçilerin kaçak çalıştırılması yoluyla, çok önemli bir yer tutar. Gelirlerin hatırı sayılır kısmı –en az

%3'ü-, milli piyango ile yasadışı oyunlara ayrılır.

Gittikçe daha az gerekli hale gelen dış yardım: İlk yıllarda o kadar gerekli olan diaspora yardımı, bugün itibarıyla önemsiz hale gelmiştir. Para yardımı toplama işlemlerini birleştirmeye yönelik girişimlere rağmen (Amerika Birleşik Devletleri'nde United Jewish Appeal, Fransa'da Appel juif unifié), binlerce dernek, özetlenmesi güç olan meblağları toplayabilmek için birbiriyle yarışmaktadır. United Jewish Appeal bu şekilde yılda aşağı yukarı 1.000.000.000 dolar toplar, bu meblağı Amerika'daki sosyal kurumlar, diasporanın geri kalan bölümü ve İsrail arasında pay eder. 40 yıl içerisinde 20.000.000.000 dolar getirmiş olan "İsrail bonoları", artık sadece daha önceki bonoları geri ödemeye ve cemaatlerarası ağı muhafaza etmeye yarar. Amerika Birleşik Devletleri'nde 4000 vakıf, Yahudilerin hayır işlerine yönelik fon toplar; Amerikalı Yahudilerin yarısı bu fonlara o veya bu şekilde yılda en az 50 dolar ayırır. En çok bağışta bulunan ilk 20 Amerikalı (toplam 1.000.000.000 dolarlık bağışın aşağı yukarı 300.000.000 dolarını bu 20 kişi sağlar), yaptıkları bağışların en iyi ne şekilde kullanılabileceğine dair yılda iki kez uzlaşır. İsrail devleti kurulduğundan beri her İsrailli, diasporadan bu şekilde kişi başına 20.000 dolar, yani bir yıllık gelire eşit bir tutar elde etmiştir.⁴¹ Cemaatlerin bağışları bir zamanlar İsrail gayrisafi milli hasılasının %5'ini oluştururken, bugün gayrisafi milli hasılanın aşağı yukarı sadece %0,3'ünü oluşturmaktadır. Buna, her yıl Amerika Birleşik Devletleri (büyük bir kısmı askeri olmak üzere 2.700.000.000 dolarlık bağış, yani diasporaların yatırdığı tutarın altı katı) ile Almanya'dan (1965'ten itibaren genel "tazminatlar"ın yerini alan kişisel "tazminatlar" şeklinde yatırılan 600.000.000 dolar) gelenler eklenir.⁴¹

Toplam olarak, bu muazzam katkılara rağmen, dış yardımlar aslında eksiye geçmiştir; zira daha önce alınan borçların geri ödemeleri, alınan yeni yardımları her yıl 6.000.000.000 dolar kadar aşmaktadır. Bu bakımdan yardımlar artık sadece diasporalarla kültürel bağları, Amerikan savunma sanayiiyle ise teknolojik bağları muhafaza etmenin bir yoludur. Daha ötesi değil.

Ekonomi hiçbir şekilde Yahudi değildir: İsrail'de tutucu olan çok az şey ekonomiye dahil edilmiştir. Ekonominin kendisi, tekrar göçebeleşmesi hariç, kutsal yasalara çok az riayet eder. Akıl ekonomisine kayan sanayiler –ve bunların yönetici kadroları–, ülkeyi canları ne zaman isterse o zaman terk edebilir. Nitekim 500.000 kişilik bir diaspora yoredleri ("yükselenler"ın tersi, "inenler"), yani ülkeyi terk eden İsraillileri bir araya getirir. Bugün bu şekilde İsrail'de, dindarların baskın varlığına rağmen, ülkeyi daha sıradan, daha az ideolojik ve daha Amerikanlaşmış bir topluluk haline getiren postsiyonizm gibi bir akım ortaya çıkmıştır. Hatta Yahudi olmayan vatandaşların statüsü sıradanlaşmıştır; öyle ki Yüce Mahkeme, İsrailli Arapların –sayıları 50 yıl içerisinde 156.000'den 1.100.000'a yükselmiştir– ülkenin herhangi bir yerinde toprak satın almalarına izin vermektedir.

İsrail'in yanında –İsrail ile aşağı yukarı aynı avantajlar ve dezavantajlarla yola çıkan– Ürdün ekonomisi, komşusununkinden yedi kat daha düşük bir kişi başına gelirle çok zayıf kalmıştır. 2000'de Filistin'in geliri, İsrail'e göre on kat daha azdır (hatta 2001'de, savaş nedeniyle 15 kat daha azdır). Nüfusun üçte ikisi yoksulluk sınırının altındadır. Ekonomisi İsrail ekonomisine bağımlıdır: Bütçesinin en önemli gelir kalemlerini oluşturan gümrük vergilerini, İsrail limanları toplar. Gayrisafi milli

hasılasının dördte biri, İsrail’de çalışan işçilerden gelir. Gazze ve Batı Şeria’da yapılan günlük alışverişlerin çoğunda şekel kullanılır, yatırım işlemleri ise dolar üzerinden yapılır. Filistin diasporasının yıllık bağışları 90.000.000 dolar civarında olup, büyük ölçüde 1983 yılında kurulan ve fonlarını Filistin’deki insani örgütlere dağıtan Welfare Association yoluyla aktarılır. Güçlü, parlak, iyi eğitilmiş ve laik olan bu diaspora; Amerika, Büyük Britanya ve Basra Körfezi’nde refah içinde yaşar. Bunun dışında bazı yıllar, sanayi yatırımlarını finanse etmek üzere 100.000.000 dolar, konutlar inşa etmek üzere ise 200.000.000 dolar sağlar. Yerel tasarruf olmadığından, Filistin’e yapılan yatırımların büyük kısmını bu yatırımlar oluşturur. Nitekim en önemli Filistin şirketi olan Papico da, 1994 yılında 350.000.000 dolarla diasporadan 140 işadamı tarafından kurulmuştur. Diğer şirketler – Apic, APFF, Palestine Bank for Investment, Salam International Investment–, savaş ve idari düzensizliklerle boğulan ekonomiyi harekete geçirmek için çabalamaktadır.

Diasporaların uyanışı

Ortaçağ’da olanın aksine Holokost şokunu, felaketin yaşandığı yerlerdeki cemaatlerin yeniden doğuşu takip etmez. Orta Avrupa’daki cemaatler yeniden oluşturulmaz; Batı Avrupa’dakiler, sağ kurtulanların ağırlanmasını finanse etmekte büyük güçlükler çeker.

1945 itibarıyla halen 2.000.000’den fazla Yahudi’nin yaşamakta olduğu SSCB’de, Yahudilerin durumu çok güçtür. Savaşa, Kızıl Ordu mensubu 100 Yahudi generalin bu savaşta oynadıkları role, Sovyetler Birliği kahramanları unvanını kazanan 121 Yahudi’ye ve 500.000 Yahudi askere rağmen, antisemitizm şiddetini muhafaza etmektedir. 1947’de Stalin; Holokost’a tanıklık eden Rusların ifadelerini bir araya getiren ve Sovyetler Birliği Yahudi Antifaşist Komitesi adlı bir komite tarafından kaleme alınan *Kara Kitap*’ın yayımlanmasını yasaklar. Komitenin 25 üyesi, “kozmpolitizm” ile suçlanarak tutuklanır ve ölüme mahkûm edilir. Her ne kadar Hitler’i mağlup ettiği ve İsrail devletini tanıyan ilk kişi olduğu için Stalin’e minnettar olsalar da, çoğu Rus Yahudisi ülkeyi terk ederek İsrail’e veya başka yerlere göç etmeyi dener. 1950’de Stalin, İsrail’i bir uydu devlet haline getirme hayallerinden vazgeçince, basın, Rus, Macar ve Çek Yahudilerinin “köksüz kozmpolitler”, “milli gururun yıkıcıları”, “Batı emperyalizmine hizmet eden ajanlar” olduklarını ilan eder. Ağustos 1952’de, Antifaşist Komite mensubu mahkûmlar, başka 450 Yahudi entelektüelle birlikte, Lubyanka Hapishanesi’nde gizlice infaz edilir. Doğu Avrupa’daki komünist partilere mensup birçok Yahudi’yi benzer bir kader beklemektedir.

13 Ocak 1953’te İsrail’i desteklemeyi bırakan Stalin, (özel bir klinikte parti elitlerini ve kardeş partilere mensup yöneticileri tedavi eden) bir grup Yahudi hekimi, Sovyet yöneticileri zehirlemeye teşvik etmekle suçlar. Bu, “beyaz gömleklilerin komplosu”dur. Stalin, bu “sabotajcıları, Siyonist örgüt ajanları”nı tutuklattırarak, Beriya tarafından fişlenen bütün Sovyet Yahudilerini Sibiryaya tehcir etmeyi planlar. Hatta 28 Şubat’ta, tehcir planları Politbüro bünyesinde tartışılır. Ortalıkta gezen birçok versiyondan birine göre, karısı Yahudi olan Molotov tehcire şiddetle karşı çıkmış, savaş kahramanı Mareşal Voroşilov şöyle bağırıştır: “Bu durumda haysiyetini tamamen kaybedecek olan partimizin bir üyesi olarak kalmaktan utanç duyarım!” Buna karşılık Stalin’in de şöyle bağırıldığı

söylenir: “Yoldaş, üyelik kartını taşıma hakkını ne zaman kaybedeceğine ben karar veririm!” Stalin bunun üzerine komaya girer, birkaç gün sonra da ölür. Bir başka versiyona göreyse –bu versiyon bugün bütün tarihçiler tarafından kabul görmektedir– Stalin; Beriya, Malenkov, Bulganin ve Kruşçev eşliğinde o akşam katıldığı ve içkiyi fazla kaçırdığı bir yemekten sonra ölür. Cansız bedeni ertesi gün, içeriden kilitletiği odasında bulunmuştur.

Kruşçev yönetiminde de Yahudilerin durumunda bir iyileşme olmaz. Boris Pasternak Doktor Jivago’yu yayımlayamaz; Vasili Grossman, Gulag’a gönderilir. 1959’da halen 2.500.000 olan Yahudilerin çoğu gittikçe asimile olmuştur. Her ne kadar bu Yahudilerin üçte ikisi yükseköğrenim görmüşse de, hekimlerin %15’ini, avukatlarla komedyenlerin %10’unu halen Yahudiler oluşturursa da, Yahudilerin araştırma alanında, üniversitede, yönetimde, adalet sisteminde, orduda ve partide önemli mevkilere gelmeleri kotalarla sınırlandırılır.

Altı Gün Savaşı’ndan sonra –ki bu savaşta, Sovyet silahlarıyla donatılan Arap orduları hezimetle uğramıştır–, Yahudilerin durumu ciddi şekilde kötüleşir. Yahudilik Moskova’da, diğer dinlerden farklı, “suç unsuru bir din” olarak gösterilir. Yahudilerin milliyetlerini kaybetmelerine neden olan geniş çaplı bir antisemit kampanyadan sonra, Polonya ve Romanya’da kalan son Yahudilerin de göç etmelerine izin verilir. Son Yahudi, Kazimierz’i 1968’de terk eder. 30 sene öncesine kadar Yahudi halkının üçte ikisinin yaşamakta olduğu Orta Avrupa’da bundan böyle sadece mezarlıklar bulunmaktadır.

Buna karşılık SSCB’de, çok fazla sır bildiği düşünülenlerin gitmelerine izin verilmez. Tasfiyeler üniversitelerde, medyada, hükümet kuruluşlarında ve parti bünyesinde devam eder. Ida Nudel, Nathan Chtaranski ve çıkış vizesi verilmesi reddedilen herkes, refuznikiler açıkça zulüm görmeye başlar. 1970’te, Leningrad Yahudileri bir uçağın güzergâhını İsrail’e çevirmeyi dener. Bu Yahudilerin davası, göç hakkı elde edebilmeleri için uluslararası bir kampanyanın da başlangıcı olur. Yahudiler kâh çarlık rejiminin çöküşünden, Gulag’dan, Stalin teröründen, kâh ülkenin ekonomik ve askeri başarısızlıklarından sorumlu tutulur. Yahudiler fark gözetilmeksizin Batı emperyalizminin ajanları olmakla, Sovyet karşıtı komplolar kurmakla veya totaliter Stalinciler olmakla suçlanırlar. 1968’den 1981’e kadar 250.000 Yahudi, buğday veya başka tarım ürünleri karşılığında Batı müdahaleleri sayesinde tek tek SSCB’den ayrılır. 1981’de Brejnev, çıkış vizesi vermeyi durdurur. Devlet antisemitizminin sona ermesi ve imparatorluk kapılarının 2.000.000 mahkûmunun önünde açılması için, 1986 yılını ve Mihail Gorbaçov’un gelişini beklemek gerekir. Bunun üzerine 15 yıl içerisinde, 900.000’i İsrail’e olmak üzere 1.400.000 Yahudi SSCB’yi terk eder. 300.000’i Rusya’da, 200.000’i ise Ukrayna’da kalır. Diğerleri, yeni Orta Asya cumhuriyetlerini terk etmemekte direnir.

Başka yerlerde, İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana, Yahudi cemaatlerin ilerleme kaydettikleri Kanada ve Fransa ile Amerikan Yahudi cemaatinin hâlâ çok önemli bir yer tuttuğu Amerika Birleşik Devletleri hariç her yerde diasporalar düşüş göstermiştir.

Avrupa’daki Yahudi nüfusu halen 1.500.000 kadardır (üçte ikisi Fransa’da, geri kalanların çoğu Birleşik Krallık’ta yaşamaktadır). Bu rakam, XIV. yüzyıldan bu yana kaydedilen en düşük rakamdır. Yahudi nüfusunun 1967 itibarıyla 410.000 olduğu Büyük Britanya’da, artık sadece 300.000 Yahudi

kalmıştır. Birçok sanatçı ve tiyatro adamı barındıran bu cemaat, son derece asimile olmuş ve ülkeye gelen 30.000 İsrailiye rağmen (İsrail'e giden Britanyalılar kadar) yaşlanmakta olan bir cemaattir.

İslam topraklarında yaşayan cemaatlerin hiçbirinin nüfusu 20.000'i geçmez. En önemli cemaatler halen Türkiye (19.000) ve Fas'ta (6.000) yaşamaktadır.

Latin Amerika'daki Yahudi nüfusu, çoğu 1930'larda Avrupa'dan gelen Yahudiler olmak üzere toplamda 400.000'i geçmez. Bu Yahudilerin büyük kısmı İsrail, İspanya ve özellikle de Miami'ye göç eder.

Halen dünyadaki Yahudilerin neredeyse yarısının yaşamakta olduğu Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Yahudi nüfusu, 1960'tan itibaren yerinde saymaya başlar ve 5.000.000 civarında kalır. Kaldı ki bu rakam da, ancak "yeni diaspora"nın gelişiyle muhafaza edilmiştir: SSCB'den gelen 400.000 göçmen ile İsrail'den gelen 300.000 göçmen. Yahudiler 1920'de Amerikan nüfusunun %4'ünü oluştururken, bugün artık %2,5'ten azını oluşturmaktadır. Bu Yahudilerin %85'i, 15 şehre dağılmıştır. Dünyadaki en büyük üç Yahudi cemaati hâlâ New York (1.900.000), Los Angeles (580.000) ve Miami'de (535.000) yaşamaktadır. Birçoğu, milli kökenlerine göre gruplaşmıştır: Rusların çoğu Brighton Beach ve Brooklyn'de, Suriyeliler Queens'te, İranlılar Los Angeles'ta. Geri kalan bütün Amerikalılar gibi Yahudiler de, batıya ve güneye kayma eğilimindedir. Bu Yahudilerin sadece 3.500.000'i, ebeveynin her ikisinin de Yahudi olduğu ailelere mensuptur; çocukların %35'i, Yahudi okullarına devam eder. Cemaatler birçok akıma bölünmüştür: tutucular, muhafazakârlar, yeniden yapılanmacılar, gelenekçiler ve reformcular. Ancak birçok hatırı sayılır değişiklik mevcuttur. 1972'de reformcular ilk kadın hahamı atar; reformcuları, 1983'te muhafazakârlar izler. Yahudi cemaati, eğitim seviyesiyle olsun yaşam standartlarıyla olsun geri kalan Amerikalılardan daha çok ayrılır. Okul ve üniversite çağında olan Yahudi çocukların %90'ı eğitim görür. Nüfusun geri kalanında bu oran %55'tir. Her ne kadar Yahudiler, ortalama nüfusun kazandığı gelirden %10 daha yüksek bir ortalama gelire yaşarsa da, 150.000 New Yorklu Yahudi devletin yoksullukla mücadele programlarından yararlanmayı talep edebilecek durumdadır. 275.000 Yahudi (eski SSCB'den veya benzeri ülkelerden gelmiş, işsiz veya borca batmış ortalama düzeydeki yönetici kadrolar), belediye yardımı almaya hakları olmasa da, "neredeyse yoksul" olarak sınıflandırılmıştır. Zaten en iyi durumdakilerin yaptığı bağışların büyük bir kısmı da, bu insanlara yardım etmeye ve bu insanların konut ve iş bulmalarına ayrılmıştır.

Fransa'da bugün, İsrail dışındaki en büyük ikinci Yahudi cemaati yaşamaktadır. Müthiş bir çeşitlilik ve çelişki arz eden, ülkenin geri kalanıyla eşit yaşam standartlarına sahip bu cemaat, yarısı Paris bölgesinde ve çoğunluğu Sefarad olmak üzere, 600.000 Yahudi'yi bir araya getirir. 1965'te 30 olan sinagog sayısı, 2002'de 300'e yükselmiştir. Her ne kadar Yahudilerin %40'ı bu sinagoglardan birine üyeyse de, çocukların sadece %4'ü (26.000) 100 Yahudi okulundan birine devam eder. Burada da okul veya üniversite çağındakilerin %90'ından fazlası eğitim görür. Nüfusun geri kalanı için bu oran %70'tir. 1807'de Napoléon'un Sanhedrini tarafından kurulan haham meclisleri etrafında tekrar oluşan dini örgütlenme, çoğu savaştan sonra kurulan Fonds Social Juif Unifié etrafında dönmek üzere çok sayıda sosyal ve laik girişimle tamamlanır. Son derece dinamik ve reform geçirmiş bir

Yahudilik, bu cemaatin önemli ve gittikçe artan bir bölümünü cezbeder. Dünyadaki en canlı cemaatlerden biri olan bu cemaatin mensuplarının %15'inin dini kurallara saygılı, %50'sinin ise gelenekçi olduğu gözlemlenir.

Çoğu Polonya, Rus veya Fas kökenli olan, Montréal, Winnipeg ve Vancouver'a yerleşik toplam 300.000 kişilik Kanada cemaati de son derece dinamik olup siyasi, ekonomik (Bronfmannlar, Reichmanlar) ve kültürel (Leonard Cohen) hayatta son derece göz önündedir. Kimi yaşam öyküleri: Bir yüzyıldır Kanada'da yaşayan Shumiatcher ailesinde bugün yazarlar, sinemacılar, mimarlar, avukatlar, hâkimler, profesörler, bankacılar, şairler, sanat menajerleri, vs. bulunur.

Sonuç olarak 7.500.000 diaspora mensubunun beşte dördü, toplam beş ülkede yaşamaktadır: Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Kanada, Birleşik Krallık ve Rusya. Diğerleri özellikle Arjantin (220.000), Ukrayna (150.000), Güney Afrika (114.000), Brezilya (110.000) ile Türkiye'den (19.000) Suriye'ye (100) ve Avustralya'ya (8000) kadar toplam 66 ülkeye yerleşmiştir.

Toplam olarak Yahudi halkı bugün 12.500.000 civarında kişiyi, yani dünya nüfusunun %0,2'sini (2000 yıl önce bu oran %3 idi) bir araya getirir. Yani Yahudi halkı orantısız olarak Roma çağındakinden 15 kat daha az kalabalıktır. Yahudilerin dünya zenginliklerindeki payı %0,5'i geçmez, ki bunun, onlara isnat edilen aşırı zenginlik fantezilerini ortadan kaldırmak için yeterli olması gerekir...

Yahudi parası efsanesini çürütmek adına

Holokost'tan sonra, Yahudi halkının dünya ekonomisindeki yerinden bahsetmek imkânsız hale gelmiştir. Gerçek anlamda Yahudi kalmış şirketler çok azdır. Şimdiye kadar adı geçen ve kurucuları nedeniyle Yahudi şirketleri sayılanlar, bundan böyle ya Yahudi şirketi değildir ya da yok olmuştur. Kutsal ateş nesilden nesile zayıflamış, en sonunda da sönmüştür. Diğerleri gibi Yahudiler de asimile olur; şirketleri, her ne kadar kurucuları geride isimlerini bırakmış olsalar da, kurucularıyla özdeşleştirilemez olur. Son olarak, ücretli sıfatıyla halen şirket idare etmekte olanlar, bu şirketlere Yahudilere has herhangi bir özellik katmaz, aralarında özel bir grup oluşturmazlar. Artık "Yahudi parası" diye bir şey kalmamıştır –veya neredeyse kalmamıştır–.

Her şeyden önce, bazı Yahudi sanayiciler artık Yahudi değildir. Bu sanayicilerden biri olan Marcel Bloch; Buchenwald dönüşünde Marcel Dassault adını alır, din değiştirir ve 1949'da ilk jet uçağı olan *Ouragan*'ı, daha sonra *Mystère* ile *Mirage*'ı üretir. Başka yaratıcı kişiler de isim değiştirirler, bazen kendi kimliklerini gizlemeden –Ralph Lauren adını alan Ralph Lifchitz gibi–, bazen daha temkinli şekilde.

Buna karşılık bazıları, ücretli yönetici sıfatıyla şirket yönetir. Elbette bu şirketler, sayısız antisemit yergi yazısının iddia ettiğinin aksine, Yahudi şirketleri sayılmaz. Mesela, XVIII. yüzyıl sonunda bir Fransız Protestan tarafından kurulan kimya şirketi Dupont de Nemours, bir süre Ernest Shapiro adında Litvanyalı bir Yahudi tarafından yönetilir, hisselerinin bir kısmını bir zaman Bronfman grubu elinde tutar. Buna rağmen söz konusu şirket, asla bir Yahudi şirketi haline gelmez. Aynı şekilde Walt Disney, bugün itibarıyla en önemli yönetici kadroları Yahudi olsa da, Amerika Birleşik

Devletleri'ndeki sayısız antisemit internet sitesi ve yayının iddialarına rağmen, bir Yahudi şirketi değildir. Aynı şey Time Warner, Warner Music, ABC ve CBS için de geçerlidir. Finans haberleri veren bir ajansın kurucusu ve New York'un belediye başkanı Michael Bloomberg, Oracle'ın kurucusu Larry Ellison ve Microsoft'un başkanı Steve Balmer, elbette ki yönettikleri –veya kurdukları– şirketleri birer “Yahudi şirketi”ne dönüştürmezler.

Hollywood'da Goldwyn Pictures, (David Sarnoff'un oğlu tarafından yönetilen) NBC ile birlikte, hâlâ kurucusunun soyundan gelen biri tarafından yönetilen (Samuel Goldwyn'in oğlu) tek Yahudi kökenli şirkettir. Londra'da –resmi “biyografisi”nde kökenlerini saklamayan– Reuter Ajansı, asla bir Yahudi ajansı olmamıştır!

Yazılı basında (1895'te Rusya'da doğmuş Samuel Newhouse tarafından kurulan ve çocukları Samuel ve Donald tarafından yönetilen) Newhouse Grubu, hiçbir Yahudi özelliği taşımaksızın 26 adet gazeteyi, yayınevlerini ve dergileri (*Vogue*, *Vanity Fair*, *New Yorker*)²⁶¹ kontrol eder. Tıpkı, halen Ochs ailesine ait olan ve gazetenin ilk sahibi Arthur Ochs Sulzberger'ın küçük torunu tarafından yönetilen *The New York Times* gibi. *The Washington Post*, hâlâ Eugen Mayer'ın Kathy Graham adını alan kızına aittir. Kathy'nin oğlu bugün, *Newsweek*'in hem sahibi hem de grubun yöneticisidir. Ne alenen ne de sahne arkasında hiçbir gizli ağ bu insanları birbirine bağlamaz. Ve her ne kadar Pritzkerlar Hyatt otellerinin sahibi de olsalar, elbette ne yaptıkları işler ne de müşteri profilleri Yahudilere has bir özellik taşır!

Son olarak, XIX. yüzyılda ekonomiyi finanse etmiş Yahudi bankalarının çok azı ayakta kalmıştır. Warburg, Seligman, Bischoffsheim ve Kuhn Loeb başka bankalar tarafından yutulmuş; Oppenheim, Guggenheim, Lehman ve Bleichröder neredeyse önemsiz bankalar haline gelmiştir.

Borçlanma plasmanında sadece iki Yahudi kökenli kuruluş –Salomon Brothers ve Dillon-Reed–, her ne kadar her türlü Yahudi özelliklerini uzun zaman önce kaybetmiş olsalar da, en önemli tahvil plasman aracı kurumları olarak kalmıştır. Salomon Brothers –Lazard'dan Felix Rohatyn ile birlikte– 1975'te New York'u, 1980'de ise federal hükümet tarafından garanti edilen 5.000.000.000 dolar tutarında kredi tedarik ederek Chrysler'i iflastan kurtarır. Ne Salomon Brothers ne de Dillon-Reed, kurucu ailelerin soyundan gelen kişiler tarafından yönetilmektedir ve hiçbir şey –hatta ne broşürleri ne de internet siteleri– kökenlerini hatırlatmaz. Zaten Dillon kökenlerini daima yadsımıştır.

XIX. yüzyılın önemli iş bankalarından sadece Goldman-Sachs, Lazard ve Rothschild yerlerini korumuştur. Bunlardan sadece son ikisi, halen kurucu ailelerin soyundan gelen kişilerce yönetilmektedir.

1986'dan itibaren Meryl Lynch ile birlikte dünya iş bankaları arasında ön saflara ilerleyen Goldman-Sachs, XX. yüzyılın başından bu yana kurucu ailelere mensup kişilerce yönetilmemektedir. Goldman-Sachs yakın zamana kadar, şirket yöneticilerinin oğlu ve torunu olan, fakat kurucularla hiçbir akrabalık ilişkisi bulunmayan John L. Weinberg tarafından yönetilmiştir.

1940'lardan itibaren André Meyer,³³³ 1975'ten itibaren ise üç kurucudan birinin soyundan gelen Michel David-Weill tarafından geliştirilen Lazard Bankası, bugün hiçbir Yahudi özelliği taşımaksızın büyük bir dünya şirketi, en önemli birleşme ve alımların danışmanıdır. Macaristan'dan gelen ve

Paris'ten geçen Felix Rohatyn, şirkette hatırı sayılır rol oynamıştır. Rohatyn'in yerini bugün, yönetimde Michel David-Weill'in yerine geçen Bruce Wasserstein almıştır.

Rothschild ticarethanesi, Büyük Britanya'daki konumunu muhafaza etmektedir. Fransa'da, James'in soyundan gelen Guy'in oğlu David de Rothschild ticarethaneyi, ticaret bankası olarak 1982'de millileştirildikten sonra, 1987'de Paris'te iş bankası olarak yeniden kurmuştur. David de Rothschild daha sonra Londra'daki ticarethanenin yönetimine ortak olmuş ve kuzeni Evelyn ile birlikte müesseseyi dünyanın bir numaralı iş bankalarından biri haline getirmiştir. David, babası Guy'in ölümünün ardından halen, Fransız Yahudi cemaatinin sosyal yardım kurumu olan FSJU'yi [53](#) yönetmektedir. David'in kuzeni ve Edmond'un oğlu olan Benjamin, söz konusu müesseseyle neredeyse hiçbir mali ilişkisi olmaksızın, diğer bir bankalar grubu olan başka bir Rothschild grubunu yönetir.

Avrupa'da Yahudiler tarafından kurulan birçok banka Nazizm yüzünden yok olmuş, daha sonra yıkıntıların arasından tekrar vücuda gelmemiştir. Brüksel'de, 1871'de Franz Philippson tarafından kurulan ve savaş sırasında Degroof bankasına dönüşen Philippson Bankası, ismini geri kazanmamıştır. İlk sahiplerinin soyundan gelenler, bankanın azınlık hissedarları haline gelmiştir. İçlerinden biri, Degroof Bankası'nın yönetim kuruluna başkanlık etmektedir. Hamburg'da, 1939'da Brinckmann Bankası haline gelen, Brinckmann ailesinin el çekmesinden iki yıl sonra 1991'de tekrar Warburg ismini alan Warburg Bankası, neredeyse yok olmuştur. Deutsche Bank –bankanın resmi “biyografisi”nde kurucusu Ludwig Bamberger'ın Yahudi olduğundan söz edilmez– ile Dresdner Bank'ın –Deutsche Bank'ın aksine gerçeği saklamaz– Yahudilikle uzaktan yakından bir alakası kalmamıştır. Aynı şey, Polonya'daki Handlowy ve PKO bankaları için de geçerlidir. Keza Londra'da Hambros, hem hissedarları hem yöneticileri bakımından uzun zamandan beri Yahudi bankası olmaktan çıkmıştır.

Bir meteorun hikâyesi: Max Warburg'un yeğeni Siegmund;¹⁸ 1938'de Londra'da S. G. Warburg ticarethanisini kurar, daha sonra savaş ekonomisinin finansmanına katılır, aleni pay alım tekliflerini icat eder, ardından Eurodolar bazında ilk borçlanmaları gerçekleştirir ve aile geleneğini geri getirmek adına Kuhn Loeb ile boşuna birleşmeye çalışır. Siegmund 1982'de, –dünyanın bir numaralı ticarethanelerinden biri haline getirdiği– ticarethanenin, 15 yıl sonra İsviçre Bankalar Birliği bünyesinde batarak yok olduğunu görmeden ölür.

Bunun dışında, birçok seçkin Yahudi, 1944'ten itibaren oluşmaya başlayan uluslararası mali kurumların kuruluşunda önemli rol oynar.

Mesela, 1892'de Boston'da Litvanyalı göçmenlerin oğlu olarak dünyaya gelen Harry Dexter White. Doktora tezini Fransa'daki yabancı sermaye hareketleri üzerine yapan White, sermaye ihracatının bir ülkeyi felakete sürükleyebileceğini gösterir. 1917'de cephede savaştıktan sonra, çeşitli Amerikan üniversitelerinde ekonomi dersleri verir, 1934'te idarede çalışmaya başlar. 1942'de maliye bakan yardımcısı ve Henry Morgenthau'nun yardımcısı olan White, Britanyalılar ile birlikte, nasıl sonuçlanacağı henüz belirsiz olan savaş bittikten sonra ortaya çıkması planlanan uluslararası mali kuruluşların yapılarını oluşturur. White, *unitas* adında bir rezerv para birimi basacak bir Döviz

Stabilizasyon Fonu ile tekrar inşa edilmesi gereken ülkelerin gelişimini finanse edecek ve dünyadaki altın stokunu idare edecek bir dünya yatırım bankası kurulmasını teklif eder. Karşısında yer alan Britanyalı müzakereci John Maynard Keynes –Keynes, Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Versailles Antlaşması'nın Britanyalı müzakerecileri arasında da yer almıştır–, Amerika Birleşik Devletleri'ne daha az bağımlı bir sistem teklif eder: *Bancor* adında bir dünya parası ile bir dünya merkez bankası. Amerikan yardımlarını taşıyan gemi konvoylarının Atlantik'i geçişi müzakerecilerin kaydettiği ilerlemelerin ritmine göre yavaşlayıp hızlandığından, Harry Dexter White görüşlerini Keynes'e daha da rahatlıkla empoze eder. Temmuz 1944'te Amerika Birleşik Devletleri'nde yer alan Bretton Woods'ta, Uluslararası Para Fonu'nun rolü, döviz kurlarındaki dalgalanmaları telafi etmek üzere kısa vadeli borçlar vermekle sınırlandırılır, Dünya Bankası'nın rolü ise, üçüncü dünya ülkelerinde bazı özel projelerin başlatılabilmesi için borç para tedarik etmeye indirgenir. IMF'nin ilk Amerikalı idarecisi olarak atanan Harry Dexter White, çok hasta olduğundan daha Mart 1947'de istifa etmek zorunda kalır. White Ocak 1948'de, SSCB'nin IMF'ye girmesini arzu etmiş ve Henry Morgenthau ile birlikte Alman endüstrisinin parçalanmasını teklif etmiş olmasından dolayı komünist ajan olmakla suçlanır. White nisan ayında, Senato'ya bağlı bir inceleme komisyonu tarafından dinlenir. Sorgulama gergin geçer; White ara verilmesini talep ederse de, talebi reddedilir; White, 48 saat sonra ölür. 1953'te Senatör McCarthy, Başkan Truman'ı, Harry Dexter White'ın bir Sovyet casusu olduğunu gizlemiş olmakla suçlayacaktır. Arşivler daha ileride, White'ın hiçbir vakit Sovyet casusu olmadığını kanıtlayacaktır.

Başka Yahudiler daha ileride, başka birçok uluslararası mali kuruluş kurarak ve edebiyat veya bilim kanalıyla para ile ilgili mesleklerden kaçmaya devam ederek bazı Avrupa ülkelerinde iktidar sahipleri nezdinde nüfuzlu roller oynayacaklardır.

Brokerlar ile emekli sandıklarının dünyadaki tasarrufların büyük bölümünü idare ettiği günümüzde, sermaye simsarlığı mesleği yeni alanlara yönelmiştir. Yahudi simsarlar bir kez daha en riskli sektörlerde karşımıza çıkar: Öncelikle son derece riskli kâğıtlar olan ve bir zaman Amerikan sanayiinin finansmanında çok işe yaramış olan *junk bondlar*, ardından bir riskleri telafi etme mekanizması olan *hedge fundlar*. Bazıları bankalarda veya Marshall-Wace, Voltaire, Meditor, Tiger gibi belirli alanlarda uzmanlaşmış fonlarda çalışır. Bu insanlara; Capital Research International, Fidelity veya Deutsche Bank fonları gibi en önemli fonların idarecileri arasında, hatta icatları finanse etmeye ayrılmış *venture capital* fonlarında rastlanır.

Bu son kategoride, kendi yapısını kendisi yaratmış nadir kişilerden George Soros da bulunur. 1930'da Macaristan'da doğan, 1947'de Londra'ya gelen Soros, önce New York'taki küçük Bleichröder Bankası için çalışır, 1979'da kısa süre içinde 15.000.000.000 dolardan büyük tutarları idare edecek Quantum Fund'ı kurar. Soros bir yatırımcıdan çok, para spekülasyonu da dahil olmak üzere kısa vadeli para yönetimi üzerine uzmanlaşmıştır. Ardından zamanının ve servetinin büyük bir kısmını, Doğu Avrupa'da demokrasinin gelişmesi ve filozof Karl Popper'in fikirlerinin yayılması için kurulan vakıflarına ayırır.

İki sektör, yüzyıllardır süregeldiği gibi büyük ölçüde Yahudi kalır: Londra, Chicago, New York ve

Paris'teki giyim endüstrisi ile esas olarak New York'taki 47. Cadde, Tel Aviv ve Anvers arasında dönen elmas simsarlığı. Her iki sektör de müthiş bir rekabetle karşı karşıyadır. Özellikle Hint pazarı, elmas sektöründe liderliği ele geçirecek gibidir.

Yahudi "camiası"nın suç dünyasındaki görece rolü de, her ne kadar bazı üyelerine halen Los Angeles'tan Moskova'ya, Bogota'dan Tel Aviv'e kadar uzanan uyuşturucu kaçakçılığına bağlı çeşitli kara para aklama işlerinde simsar olarak rastlanırsa da, küreselleşmeyle birlikte azalmaktadır. Gerçek anlamda Yahudi tek suç şebekesi, Şubat 1990'da New York'ta ortaya çıkarılmıştır. Söz konusu şebeke, şu şekilde işlemekteydi: Cali karteline ait uyuşturucunun bir bölümü, Kolombiya'da elmasla takas ediliyor; bunlar likide çevrilmek üzere Milano'ya gönderiliyor, mücevherler haline getiriliyor, ardından yasal yoldan –nakit para karşılığında– satılmak üzere 47. Cadde Manhattan'a yollanıyordu. Trafiği gün ışığına çıkaran İsrail gazetesi *Maariv*'in abartılı bir yorumuna göre, 47. Cadde'de "bütün Tel Aviv'de olduğundan daha fazla koşer lokanta ile Amerika Birleşik Devletleri'nde uyuşturucu kaçakçılığına bağlı en büyük kara para aklama şebekesi bulunmaktadır." Satıştan elde edilen paranın bir kısmı, mücevherciler tarafından New York'taki Yahudi kurumlarına veriliyor; bu kurumlar, söz konusu paranın bir kısmını –yine *cash* olarak– kartelin kaçakçılarına teslim ediyordu. Şebekenin yöneticileri bazı kuryelerini –Şubat 1990'da tutuklanmasıyla bütün olayın ortaya çıkmasına sebep olan Brooklynli haham gibi tutucu Yahudiler–, 47. Cadde'deki elmasçıların vergi idaresini dolandırmalarına veya İranlı Yahudilerin servetlerini ülke dışına çıkarmalarına yardımcı olduklarına inandırıyor. Bir İsraili olan şebeke patronu, Cali karteli hesabına bu şekilde 200.000.000 dolar kara para akladıklarını itiraf etmiştir. Bu rakam, dünyada tüketilen kokainin beşte dördü ile eroinin üçte birini dağıtan söz konusu kartelin yıllık cirosunun %1'inden azını oluşturur.

Antisemitizmden geriye ne kaldı?

Holokost ve İsrail'in doğuşuyla, Avrupa'da antisemitizm yok olmamakla birlikte daha az barizleşir ve her zaman olduğu gibi ekonomik krizlerle güç kazanarak geri gelir. O eski Tanrı katli ve riba suçlamalarına bundan böyle, İsrail'in politikasına düşman olanların zaman zaman Siyonizm karşıtlığı ile Yahudi karşıtlığını birbirine karıştıran suçlamaları eklenir: Tanrı, toprak ve para.

1963'te, Papa XXIII. Ioannes'in inisiyatifiyle düzenlenen II. Vatikan Konsili, 2000 yıldır devam eden Tanrı katli suçlamalarına, her kelimenin önem arz ettiği bir metinle prensipte son noktayı koyar:

"Kilisenin; Eski Ahit'in kendisine, Tanrı'nın kelimelere sığmaz merhametiyle antik Ahit'i imzalamaya tenezzül ettiği bu halk aracılığıyla indiğini ve Goyları temsil eden vahşi zeytin ağacı dallarının aşılandığı, tohumdan yetişmiş zeytin ağacının köklerinden beslendiğini unutmaması mümkün değildir. Nitekim Kilise; *Barışımız* Mesih'in, Yahudiler ile Goyları haçı etrafında birleştirdiğine ve ikisini kendi bünyesinde bir kıldığına inanmaktadır. [...] Kilise ayrıca, Kilisenin temelleri ve direkleri olan havariler ile Mesih'in öğretisini dünyaya duyuran ilk müritlerin çok büyük bölümünün Yahudi halkından doğduğunu hatırlar. [...] Her ne kadar Yahudi önderler, yandaşlarıyla birlikte, Mesih'in ölümüne neden olmuşsa da, Çilesi esnasında işlenen suçlar ne ayırım gözetmeksizin o çağda yaşamış bütün Yahudilere ne de günümüzdeki Yahudilere atfedilebilir. Her ne kadar Kilisenin

Tanrı'nın yeni halkı olduğu doğru olsa da, Yahudiler, sanki Kutsal Kitaplardan çıkan sonuç buymuş gibi, ne Tanrı tarafından kınanan ne de O'nun tarafından lanetlenen bir halk gibi gösterilmemelidir.”

Bu metne rağmen –veya bu metin yüzünden–, konu yine tam olarak kapanmaz. Mesela XXIII. Ioannes'in halefi VI. Paulus, 1965'te Paskalya'dan önceki pazar verdiği bir vaazda şöyle konuşur: “Bugün; Mesih'i beklemek için seçilmiş, onu tanımamış ve en sonunda da onu öldürmüş bir halk olan Yahudiler ile İsa arasındaki çatışmayı anlatan üzücü ve vahim bir sayfanın günüdür.” Vatikan'ın Katolikleri antisemitizmle mücadele etmeye çağıran bir belge yayımlaması için Ocak 1975'i, bir Roma belgesinin Holokost ve İsrail devletinden bahsetmesi için ise 1985'i beklemek gerekecektir.

Ertesi yıl II. Ioannes Paulus bir sinagoga, Roma sinagoguna giren ilk papa olur. 1993'te İsrail ile diplomatik ilişkiler kurar, daha sonra İsrail'i ziyaret ederek Batı Duvarı önünde dua eder. Nihayet 2000'de, “Kilisenin hataları” üzerine bir belge yayımlar. Söz konusu belge, yapılan hatalar arasında ilk kez Engizisyon ile zorla din değiştirmeleri de sayar.

Hıristiyan antisemitizmi, tam olarak yok olmasa da hafifler ve canlılığını yitirir. Hıristiyan antisemitizmi, Katolik öğretiye ait sayısız kitapta aşağı yukarı unutulmuş izler halinde halen mevcuttur.

Ekonomik antisemitizm ise zaman zaman, her durgunluk döneminde, sömürü, parazitlik, özellikle de dünya ekonomisi üzerinde hâkimiyet kurma suçlamalarıyla birlikte kendini göstermeye devam etmektedir. Büyük Britanya ile Belçika'da, açıkça antisemit hareketler veya partiler bulunur. 1954'te Fransa'da, Léon Blum ve René Mayer'in ardından Pierre Mendès France Fransa'nın üçüncü Yahudi başbakanı olduğunda, bir bildiri şöyle duyurur: “Dürüst Fransızlar! Safkan Fransızlar! Haydi meşalelerinize! Yanacak! Yahudilerin parası, başkalarının sefaletidir!

Yahudilerden artık hiçbir şey satın almayın. Oyunlarını gün ışığına çıkarın. Dosyalarınızı hazırlayın. Bilin ki (Fransa denen⁵⁴) Mendès, Paris'i uluslararası Yahudiliğe satmış bulunuyor.”⁵⁶ Amerika Birleşik Devletleri'nde McCarthyciliğe, Hollywood Yahudileri ile Moskova Yahudileri arasında var olduğu farz edilen bağları (elbette hiçbir kanıt göstermeksizin) ifşa eden şiddetli bir kampanya eşlik eder. 1950'de William Wickliffe adında birinin, Yahudi bankacıların nasıl Federal Rezerv Bankası'nı, buradan da Amerikan ekonomisini kontrol ettiğini anlatan *The Federal Reserve Corporation* adlı kitabı müthiş bir başarı elde eder. Eustace Mullins adında biri tarafından yazılan başka bir kitap *The Federal Reserve Conspiracy*'de şöyle yazar: “Amerikan halkı yüz milyarlarca dolarlık borçların yükünü çekmekte, zira bir avuç düşman yabancının para sistemimizi ele geçirmesine izin verdik. Bunlardan en önemli üçü: *Federal Reserve Act*'ı kaleme almış olan Alman Yahudisi Paul Warburg, 30 yıl boyunca Federal Reserve Board'un işlemlerinin ayrıntılı hesaplarını kontrol etmiş olan Rus Yahudisi Emmanuel Goldenweiser ve Uluslararası Para Fonu'nu kurmuş olan Litvanyalı Yahudilerin oğlu Harry Dexter White.”

1967'de New York'taki gösteriler; siyahi öğretmenler ile Yahudi öğretmenleri karşı karşıya getirir, Amerikalı entelektüelleri –ki bazıları Yahudi'dir, Noam Chomsky gibi– zaman zaman antisemit sapmalardan kaçınamayacak şekilde İsrail'e karşı çıkmaya iter. Daha ileride, en aşırı siyahi liderlerden biri olan Louis Farrakhan durmadan şunu tekrarlayacaktır: “Federal Banka'nın

sahibi hükümet mi? Hayır, Yahudiler! Tam da maliye idaresinin kurulduğu yıl, FBI ile Yahudi İftirayla Mücadele Birliği kuruldu. Bu bir tesadüf değildir!” Diğerleri, Yahudi şehri New York’un (“Jew York”) Amerika olmadığını durmaksızın tekrar edip durur. Bugün Amerika Birleşik Devletleri’nde ve başka yerlerde hiçbir kontrole tabi olmaksızın ortaya çıkan binlerce internet sitesi, ifade özgürlüğüne tanınan öncelik nedeniyle, Yahudilerin nasıl gösteri sanatları endüstrisini veya şeker endüstrisini veya kurucularının fantezilerine göre ayakkabı, mücevher, buğday, pamuk, petrol, çelik, alkol sanayilerini, medyayı veya bankaları kontrol ettiklerini –peş peşe sıraladıkları hakaretler hariç diğerleri gibi yine hiçbir kanıt göstermeksizin– gün ışığına çıkardığını iddia etmektedir. Yahudiler artık sadece riba yoluyla zenginliklerin bir kısmına el koyan asalaklar ve kendi menfaatleri uğruna iktidarlar üzerinde nüfuz kurmaya çalışan kişiler değil, aynı zamanda piyasaların gizli efendileri (aynı *Siyon Bilgelerinin Protokolleri*’nde olduğu gibi), küreselleşmenin mimarlarıdır. Bu insanlar; mali, kültürel veya politik bir gücün kendini gösterdiği her yerde kimliklerini gizleyen Yahudiler görür. Tek bir nüfuz sahibi kişi yoktur ki bu insanlar tarafından Yahudi veya “dünyadaki Yahudi tiranlığının” etkisi altında ilan edilmiş olmasın. Bir komplo doğası gereği gizli ve itiraf edilmeyecek bir şey olduğundan, gerçekliğinin kanıtı tam da söz konusu komplonun ortaya çıkarılmasının imkânsızlığında yatmaktadır. Bu komplodan şüphe edenler ise, kaçınılmaz olarak komplocular hesabına çalışan ajanlardır! Bu mantıklıdır ki 1992 Amerikan başkanlık seçimlerinde, Popülist Parti’nin farazi adayı James Bo Gritz, “Federal Rezerv Bankası’nı sekiz Yahudi ailenin – Rothschildler, Lazard, İtalyan bankacı [?] Israel Roses Seils, Lehman Brothers, Chase Manhattan, Kuhn Loev ve Goldman Sachs– kontrol ettiğini” söylemiştir. Bu listedeki bankalardan hiçbiri Federal Banka hissedarı değilse de, sadece bir tanesi, Chase, New York Federal Rezerv Bankası hissedarıdır, ki bu banka da Yahudilerle hiçbir zaman herhangi bir ilişkisi olmamış tek bankadır!

1997’de İsviçre’de, Jan van Helsing adında bir Alman’a borçlu olduğumuz Gizli Dernekler ve XX. Yüzyıldaki Güçleri adlı bir best-seller, Yahudileri eşit olarak kapitalizmden, Bolşeviklikten, ekonomik krizlerden ve siyasi istikrarsızlıklardan sorumlu tutar. Japonya’da 1.000.000’den fazla satan bir başka kitap, Japonlar ve Yahudiler, karmakarışık bir şekilde Rus-Japon savaşı, Hiroşima, Nagasaki ve AIDS’te Yahudilerin parmağı olduğunu iddia eder.¹⁷¹ Hatta Aum Şinrikyo adlı tarikat, Yahudilerin dünyayı kontrol etmek için Japonya’nın 1945’teki mağlubiyetinden faydalanmış olduğunu belirtir.¹⁷¹ Fransa’da olduğu kadar Almanya’da da Yahudi mezarlıklarına, hahamlara, yöneticilere, sinagoglara ve cemaat merkezlerine yönelik saldırılar ortadan kalkmamıştır. Hatta Yahudiler dolaylı yoldan Holokost’tan sorumlu tutulur. Ernst Nolte gibi bazı Alman tarihçilerin iddia ettiği üzere Hitler, Marksizm ve Sovyetler Birliği’ne karşı oluşmuş bir tepkiden ibarettir. Bunlara Marksizm ile SSCB’nin de “Yahudi kreasyonları” olduğunu eklemek, olabilecek en rafine çıkarımla, zulmeden Yahudi’nin kendi gördüğü zulümden sorumlu hale gelmesi için yeterli olacaktır!

Müslüman ülkelerde antisemitizm çoğu zaman, adını anmadan Batıya meydan okumak için kaçamak yol işlevi görür. Eylül 1997’de, döviz krizinin tam ortasında, Uluslararası Para Fonu’nun Hong Kong’da yapılan yıllık toplantısında, Malezya Başbakanı ülkesinin parasının değer kaybetmesinden “Yahudi bankacıları” sorumlu tutar. Başbakan kısa süre sonra sözünü geri almak zorunda kalacaktır.

Tektanrılı dinlerden birinin, Yahudiliğin soyundan gelenin Yahudiliğe karşı işlemiş olduğu kabahatleri tanıdığı sırada, söz konusu inancı 14 yüzyıl boyunca ağırlamış başka bir dine mensup bazı kişiler nefret nöbetini devralır. Bugün Arap basınının bir bölümünde, Siyonist karşıtı saldırılara ek olarak, Hıristiyanlar tarafından terk edilen bütün o eski suçlamalar yeniden ortaya çıkmıştır.⁴⁶² Bu şekilde Mısır'daki İsraili tarım danışmanları hastalıklar yaymakla, diğerleri suları zehirlemekle suçlanır; Yahudi hekimler Gazze'deki Filistinli kadınları kısırlaştırmakla, hatta onlara HIV virüsü aşılama ile itham edilir. Filistin Yönetimi Sağlık Bakanı Riad Al-Zaanun, 25 Temmuz 1998'de Filistin gazetesi *Al-Ayam*'da şöyle yazar: "İsraili hekimler, ilaç deneyleri ve genç hekimlerin eğitimi için Filistinli hastaları kullanıyorlar." Filistin Yönetimi Sekreteri Tayyip Abdurrahim, İsrail uçaklarının Gazze şeridine havadan zehirli çikolatalar attığını yazar. Mustafa Mahmud adında biri, 23 Haziran 2001'de Mısır gazetesi *Al-Ahram*'da şöyle yazar: "Yahudiler tam olarak ne mi istiyorlar? *Siyon Bilgelerinin Protokolü*'nün dokuzuncusunu okuyunuz." Birçok Arap ülkesi, çarın polisi tarafından bir yüzyıl önce kotarılmış bu sahte belgeyi bütün dillerde tekrar basar. 25 Mart 2001'de Mahmud Al-Said Al-Kurdi, Mısır gazetesi *Al-Akhbar*'da şöyle yazar: "Yahudilerin ikinci kutsal kitabı Talmud, Kefaret Günü'nün *matsotunun*⁵⁵ Yahudi olmayan bir insanın kanıyla yoğrulması gerektiğini emreder. Bu tercihen, gençlerden tecavüz sonucu elde edilmiş bir kan olmalıdır." 20 Şubat 2001'de, Kudüs Müftüsü Ikrama Sabri, Filistin radyosu tarafından yayımlanan bir fetvada şöyle der: "Yahudilerin Duvar'ın önünde ağlama nedenleri konusunda birçok rivayet mevcuttur. Bu rivayetlerden birine göre Yahudiler, efendimiz Musa'nın, huzur içinde yatsın, on emrine itaat etmedikleri için ağlar. Bir başka rivayete göre ise Yahudiler, Hz. Muhammed Yahudi değil de Arap olduğu için ağlar. Bu yüzdendir ki bu duvara, *Ağlama Duvarı* derler. Ancak uluslararası hukuka göre söz konusu duvar bir İslam mirasıdır, zira El Burak Duvarı Mescid-i Aksa'nın duvarının bir parçasıdır. Dahası Hz. Muhammed, kendisini miraç gecesini Mekke'den Kudüs'e kadar sırtında taşıyan El Burak'ı bu duvara bağladığında burayı kutsal hale getirmiştir. Bu yüzdendir ki bu duvarın, İslam'a ait olduğunu ve Yahudiler ile hiçbir bağının bulunmadığını buyuruyoruz."⁴⁶²

Bu örneklere, başka Arap gazetelerinden veya bu ülkelerin okul kitaplarından alınmış binlercesi eklenebilir. Son olarak, *Yahudilerle Savaşımız* adlı kitabında Müslüman köktendinciliğinin babası Mısırlı Seyyid Kutub'a göre, Yahudilerin "uğursuz" doğası, Hz. Muhammed'e peygamberlik rolünü haber veren melek Cebrail'e duydukları nefret ve Müslümanların misafirperverliğine karşı gösterdikleri "nankörlük" ile açıklanabilir. Kutub, Yahudilerin "Müslümanların en büyük düşmanları" olduğu konusunda ısrar eder.

Ne mutlu ki bu ifadeler halen büyük ölçüde azınlıkta kalmakta, Yahudilik kadar tehdit altındaki İslam dininin resmi yetkilileri tarafından kınanmaktadır.

2. Göçebe olmadan yerleşik olmaz

Bu tip ifadelerin canlılığını halen korumasına şaşmamak gerekir. 3000 yıllık tarih, paraya tapan Yahudi efsanesinin nasıl yavaş yavaş oluştuğunu ve gittikçe güçlendiğini göstermektedir. Fakat aynı

zamanda ve özellikle, Yahudilerin kaderinin o olağanüstü çeşitliliğinin nasıl oluştuğunu da göstermektedir.

Yüzyıllar boyunca hiçbir sınır çizgisi, bu insanları birbirine bağlamaz gibi görünür. Mum ışığında kutsal metinleri inceleyen, aynı zamanda Aden'den Hindistan'a giden gemilerde pamuk balyaları taşıyan tüccarlar; bir Polonya köyündeki dükkânlarında kürkler diken terziler; Fransa'nın güzel bir taşra bölgesinde bağcılık yapan köylüler; Frankfurt'ta nadir parçalar üzerine pazarlık eden kuyumcular; Alman prenslerinin, Amerikan demiryolları şirketlerinin borçlanmalarını karşılayan finansçılar; Litvanya'da grevler düzenleyen sendikacılar; Rus komünist önderler; Polonyalı işçiler; Alman sanayiciler; Amerika ve Çin'e giden kâşifler; inançları uğruna ölen marranolar; Karayip korsanları; o Kızılderili şefi; Hollywood prodüktörleri; Viyanalı müzisyenler; Odessalı liman işçileri; Fransız matematikçiler; Fas pazarlarındaki dilenciler; Cezayir taşrasındaki eskiciler. Oysa bütün bu insanlar, aynı seçimle karşı karşıya kalmıştır: Yerleşmek, yerleşik hale gelmek, asimile olmak ve kimliğini kaybetmek veya kendin olarak kalmak, başkalarının üstlenmek istemediği rolleri üstlenmek, zulüm görme ve gönderilme riskini göze almak.

Kendi benliklerini devam ettirmenin bu binbir yolundan birini seçmiş olanlar; göçebe boyutu olmadan Yahudi kültürünün olmadığını, bir ahlakın hizmetinde olmadan zenginlik olmadığını, dünya için iyi olmayan bir şeyin kesinlikle kendileri için de iyi olmadığını ve dünyanın, kendilerine yüklemiş olduğu rollerden muazzam kazançlar elde ettiğini göstermiştir. Nitekim dünya Yahudilerden, hem kendi yaşam araçlarını yaratmalarını hem de ikamet haklarını ödemelerini talep etmiştir.

Yahudiler kendilerinin çok ötesinde, nadiren göz önünde bulundurulmuş şu gerçeği ortaya çıkarmıştır: *Yerleşik toplumlardan hiçbiri*, bu toplumlar arasında mal, fikir ve sermaye getirip götürün, bu uğurda hiçbir yerleşimin göze alamayacağı entelektüel ve maddi riskler göze almaya cesaret eden *göçebeler olmadan ayakta kalamazdı*. İki tip kültür arasındaki ilk farklılık, her ikisinin de göze almaya hazır olduğu tehlikenin derecesinde yatar. Belirli bir zaman için yerleşik olarak kabul edilen, kendilerini ağırlayanlar için zenginlikler yaratan, devamlı gitmek zorunda kalmakla tehdit edilen, verdikleri hizmetler için kendilerinden nefret edilen ve getirdikleri yenilikler yüzünden kendilerinden şüphe edilen göçebeler, göze aldıkları tehlikeler artık yerleşiklerin de göze alabileceği kadar kontrol altına alındığı anda kovulur. Bunun tam tersi olarak *göçebenin de* vahalara kabul edilmek, diyalog kurmak ve ticaret yapmak için *yerleşiklere ihtiyacı vardır*. Göçebeler aynı zamanda, cemaat yardımından yararlanabilmek için de bir arada kalmalıdır.

Yahudi halkı, yerleşikler için zenginlikler yaratan göçebe rolünü oynamıştır. "Dünyayı iyileştirme" görevini böylece yerine getirmiştir. Kimliği bu şekilde, bu zoraki göçebelik içerisinde oluşmuştur. Adı yolculuk, hayatı hareket, özlemi yerleşiklidir. Misafirperverlik ile kendisini ağırlayanların zenginleşmesi, hayatta kalışının koşuludur. Kültürü ve ahlakı, gezginliğin gereklilikleri etrafında şekillenmiştir. Dayanışma, misafirperverlik ve hoşgörü kutsal kanunları, eğretilik ve marjinalite içinde bulunduğu şartlardır. Ticaretinin sermayesi yeniliktir. Göçebe olduğundan ne kalıcı olarak istifleyebilir ne de bir yere kök salabilir. Bu yüzden para, Yahudiler için sadece bir araçtır. Göçebelik bir üstünlük değildir. Yerleşiklerin hayatta kalması ve refahı için kesinlikle şart olan,

başka halklarla paylaşılan bir özelliktir sadece.

Daha kesin bir ifadeyle Yahudiler, neredeyse 3000 yıldır, gezginler tarafından verilen şu üç temel hizmeti sağlamaktadır: Keşfetmek, bağ kurmak ve yenilik yapmak. Bu getiriler olmadan, dışa açık hiçbir toplum ayakta kalamazdı.

Keşfetmek

Her türlü keşif ister istemez göçebe bir aylaklığın sonucudur. Keşifler asla şahsi mülkiyet olmayıp, herkesin hizmetine verilen bir fikir, bir toprak veya bir bilgidir. İbraniler ilk yolcuklarına çıktıkları andan itibaren, kutsal kitapları aracılığıyla kimliklerini güvence altına almadan önce bile birer kâşiftir.

İlk keşifleri, Tanrı'nın birliğidir. Böyle bir gelişme ancak göçebeler tarafından gerçekleştirilebilirdi. Göçebeler oradan oraya dolaşırken tanrılarını da beraberlerinde götürür. Daha taşınabilir hale gelmesi için bu tanrılar, ister istemez bir gün tek bir tanrı bünyesinde erimek zorunda kalır. Bundan böyle bu tanrı hep onlarla birlikte olduğundan, belli bir toprağın tanrısı değil, mecburen göçebelerin geçtikleri her yerin tanrısıdır. Göçebelerin tanrısı, ancak herkesin tanrısı olabilir.

İlk saflarda katıldıkları bir başka keşif, para ve para araçlarının keşfidir: çek, poliçe, banknot. Bir soyutlama, evrensel bir kalıp ve göçebe olan para, maddi alanda Tanrı'nın işlevlerine paralel işlevler görür. Nasıl Tanrı çoktanrıcılığın yerini aldıysa, para da takasın yerine geçmiştir. Tanrı gibi para da; şiddetin, kurbanın, misillemenin yerini alır. Tanrı fikri gibi para da, göçebe bir soyutlamadır. Tanrı gibi, ancak çok farklı bir alanda, para da toplum hayatının mutlak güce sahip, hata yapmayan, kiskanç ve anlaşılmaz organizatörü gibi ortaya çıkmıştır. Tanrı gibi para da, hafif seyahat etme imkânı tanır; para, keşfin kaynağıdır. Para; Tanrı'ya hizmet etmek, iyilik yapmak için bir araçtır. XX. yüzyılda bankacı Siegmund Warburg'un söyleyeceği gibi para, ressamın fırçasından farklı değildir. Warburg böylece, Yahudilerin serveti sadece başka gereklilikleri yerine getirmek için bir araç olarak görme takıntısına geri dönmüştür. Bununla birlikte, ebedi olan Tanrı ile para arasındaki radikal farklılık, paranın eğreti, uçucu ve tersine çevrilebilir olmasıdır. Para, Tanrı'nın diğer yüzüdür.

Göçebeler aynı zamanda yeni topraklar keşfeden insanlardır. Bu yüzden Yahudiler astronomi, harita bilimi ve coğrafya –en önemli bilim dalı, en değerli ilim– alanlarında olduğu kadar Avrupa'ya Çin'e, Doğu Hint Adaları'na ve Amerika'ya bağlayan uslanmaz gezginler arasında da –daha önce bahsi geçen Yehudah Crescas veya Gaspar de las Indias gibi– ilk safhalarda yer alır.

Evrensel ile soyutun bu eşzamanlı keşfi, Yahudileri bilimsel yöntemin icadına katılmaya iter. Nitekim hahamların yöntemi, bilimsel yöntemeye yakındır; zira, daha önce de gördüğümüz gibi yöntemleri, özel durumların arkasındaki değişmezleri, içtihadın arkasındaki ilkeleri, kelimelerin ardındaki sayıları ve olayların arkasındaki olguları ortaya çıkarmaktır. Yahudilerin özellikle kimsenin henüz girmeye cesaret edemediği alanlarda araştırma yapmalarına izin verildiğinden, Yahudiler tıpta, matematikte, müzikte, kimyada, nükleer fizikte, psikanalizde, genetikte ve genel olarak bir keşfin kurulu düzeni tehdit edebileceği, iktidardakiler dışında herkes için yeni zenginlikler

yaratabileceği her türlü alanda öncü olmuştur. Dünyayı değiştirmenin ekonomi dışında da başka yolları vardır.

Son olarak göçebeler; sadece mekânda değil, zamanda da ikamet eder, geleceği öngörmek ve gelecekteki riskleri tartmak üzere zaman içinde yolculuk ederler. Bu nedenle entelektüel spekülasyon, göçebenin gözünde zaman içinde yapılan sanal bir yolculuktur. Bu uzun vade algısı; Yahudileri tesadüfleri kestirmeye, rehin seçmeye ve kendilerini güvenceye almaya iten zoraki ikrazatçılık mesleğiyle bilenir. Bu nedenledir ki Yahudiler; riskleri tahmin etmeye, bir başka deyişle zamanı keşfetmeye yönelik her türlü meslekte mevcuttur: bankacıdan sigortacıya, filozoftan gelecek bilimciliğe... Bu alanlarda da yine, öngördükleri olaylardan, altını çizdikleri tehditlerden mesul tutulma riskini göze alarak keşfederler, haber verirler. Ve yine günah keçileri olurlar.

Bağ kurmak

Keşfetmek genellikle, ilk bakışta birbirleriyle hiçbir alakası olmayan alanlar arasında bağ kurmaktır. Sigmund Freud'un rüya ile cinsellik arasında, Albert Einstein'ın dalgalar ile partiküller arasında, Gabriel Lippmann'ın kimya ile fotoğraf arasında kurduğu bağ gibi... Daha basit ve kaba bir biçimde keşfetmek aynı zamanda, tanınan ve keşfedilen toprakları, oralarda oturan yerleşiklerle birlikte, birbirine bağlamaktır. Bu şekilde eski çağlardan beri bütün liman ve fuarlarda aracı cemaatler oluşmuş, yerler, halklar, sosyal gruplar, şirketler ve pazarlar arasında kültürel ve ticari iletişim ağları kurulmuştur. Bu ağlar olmadan dünya ekonomisi büyüyemezdi. İlk Yahudi mesleği de doğal olarak, satın alınmak istenen şey için tedarikçi veya satmak istenen şey için müşteri bulmaya yönelik *simsarlık* mesleği olmuştur. Yahudiler bu şekilde "bağ kurmaya" yönelik her türlü mesleği icra eder: denizci, armatör, diplomat, iş bankacısı, matbaacı, gazeteci, yazar, sinemacı... XI. yüzyıl Radhanitlerinden XVII. yüzyıl marranolarına, Gracia Mendes'ten André Meyer'e.

Yazı, bu ilişkinin en önemli aracıdır. Bir göçebe eğer okuyamıyorsa bağ kuramaz. İşte bu yüzden yazılı ifade biçimi, ki Yahudiler bu biçime sahip en eski halklardandır, onlar için bu kadar temeldir. Ve yazıyla birlikte matbaa, telefon, radyo, sinema ve diğer bütün iletişim biçimleri. Menasseh Ben Israel'den Warner kardeşlere. Julius Reuter'den Isaac Berliner'e. Soncino kardeşlerden David Sarnoff'a.

Yenilik yapmak

İhraç ettikleri, bağ kurdukları gibi, ithal de ederler. Yerleşikler tarafından kabul gördükleri ve yerleşik milletler arasında bağ kurdukları anda, bu milletlerden birine diğerlerinde keşfettiklerini götürürler: mal, sermaye, fikir.

Zaten yabancıların ilk mesleği, kendilerini ağırlayanlara dışarının ürünlerini tedarik etmektir. Bu şekilde Lizbon'a karabiber ve tütün, Anvers'e elmas, İtalya'ya kahve, Amerika'ya üniforma, Alman prenslerine değerli ipekler temin ederler.

En yerleşik mesleklere kadar yenilik getirirler. Mesela Babil, İspanya, Mezopotamya, Filistin, Mısır, Polonya, Brezilya, Surinam ve Amerika Birleşik Devletleri'nde tarımı altüst ederler. Sosyal

ilişkileri de altüst ederler: Batı Avrupa’da olgunlaşan ve Doğu Avrupa’da uygulamaya konan fikirleri Amerika’ya ithal eden ilk sendikacılar, hatta ilk devrimciler.

Para ve değerli maden ithalatçıları, son olarak da Babil’den İspanya’ya, Polonya’dan Almanya’ya, Londra’dan Amerika’ya kadar köylülere, Haçlılara, şehirlere, kiliselere, saraylara ve ordulara tahsis edilmek üzere sermaye tedarikçileridirler. Para onlarla birlikte bir yenilik aracı haline gelir; kendileri ise, devlet hazinelerinin ihtiyaç duyduğu kaynakları bulmak için çabalarken bir *joker burjuvaziye*, yedek burjuvaziye dönüşürler. Haçlı seferlerinin, İngiltere krallarının, Alman şehirlerinin, genç Amerika’nın, verdikleri hizmetler için daima kendilerinden nefret edilen bankacıları. Yine günah keçileri.

Bu yenilik simsarları arasında: Tiberya’yı fethetmek için çıkan Nakşa Dükü, Kutsal İttifak için finansman arayan Nathan Rothschild, Abraham Lincoln için para arayan Joseph Seligman, demiryolu finansman projeleri tasarlayan Pereire kardeşler, Avrupa’dan ithal olgular ve yöntemlerle Amerika’da sendikalar kuran Samuel Gompers ve her türlü şeyin ve fikrin ticaretini yapan sayısız isimsiz insan.

Bu üç rol –keşfetmek, bağ kurmak, yenilik yapmak–, yerleşik ekonominin işlemesi için esastır. Bunlar, dünyanın gelişiminin anahtarıdır. Bu göçebeler olmadan yerleşikler de gelişemez. Ancak aynı şekilde göçebeler olmadan yerleşik düzen de sorgulanamaz. Bu yüzden uzun süre onlara kötü gözle bakılmıştır. Alışılmış durumların altüst edilmesine katkıda bulunanlardan nefret edilir.

XVI. yüzyıldan itibaren, özgürlüğün yayılması ile birlikte, birçok Batı ülkesi kendi ülkelerine mensup kişilerin yolculuklarını teşvik etmeye ve yabancı gezginleri kendilerine çekmeye çalışır. Başka ülkelerde diasporası bulunmayan veya başkalarının diasporalarını kendi topraklarından kovmak için başkalarına yüklemeksizin Yahudileri yerleşiklere has rollere hapseden Rusya gibi.

Uzun ömürlü olmak

Göçebeler iki ateş arasında kalır: Şiddet yoluyla olduğu gibi, kendilerini asimile olmaya iten barış yoluyla da yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadırlar. Uzun ömürlü olabilmeleri için, kısa ve uzun vadede, kalıcılık ile değişimi harmanlamaları gerekir. Bu nedenle tarih Yahudileri, hiçbir zaman açıkça dile getirilmemiş ancak daima uygulanmış şu yedi kurala uymaya itmiştir:

* Zulümlerden korunmak için *grup halinde yaşamak*. Cemaat yaşamının katı düzeni, yalnız dua etme yasağı, grup içi evlilik ve özellikle de o bunaltıcı dayanışma zorunluluğu bundan kaynaklanır. Söz konusu dayanışma zorunluluğu, Yaratılış’taki şu emir tarafından muhteşem bir şekilde ifade edilir: “Evinin kapısını ardına kadar aç ve fakir insanlara ailenin mensuplarıymış gibi davran.” Levililer’den bir başka emir daha: “Eğer kardeşin itaatsizlik ederse, eğer kardeşinin şansının döndüğünü görürsen, yabancı da olsa yeni gelen biri de olsa, ona destek ol ve o seninle yaşasın.” Son olarak, aynı cemaate mensup kişilerin “birbirlerine karşılıklı olarak kendi menfaatleriyle uyumlu her türlü iyiliği yapmalarını” isteyen yorum. Bu kuralın yüzyıllar boyunca somut şekilde uygulandığını gördük.

* *Durmadan tetikte olmak*, tehditleri tartmak, tehlike anında gitmeye her an hazır olmak. Cemaatler

genellikle içlerinden birini, dış güçlerle ilişki kurmak ve tehditleri gözetlemekle görevlendirir. Bu şekilde *nassi*, *sürgünlerin lideri*, *nagib* ve *stadlan* kendi ülkelerindeki yerleşik yetkililerle müzakere ederler.

* *Kültürel mirası* gelecek kuşaklara *aktarmak*. Yahudi olsun laik olsun eğitim, ilk ödevdir. Bu, durmadan tekrar edilen ve kitaba, okumaya ve yazı yazmaya tarihte eşine rastlanmadık önem atfeden bir zorunluluktur.

* *Kendine çok sert bir ahlak anlayışı empoze etmek*, kıskançlık veya zulüm bahanesi yaratmamak adına ne küstahlığı ne de ahlaksızlığı hoş görmemek. Talmud; para arzusuna kendini kaptırmamanın, ahlaki öncelikleri muhafaza etmenin, gürültülü eğlenceler veya aşırı masraf yapmamanın yollarını son derece ayrıntılı bir şekilde belirtir. Talmud ayrıca *yerleşiklere has mallar* –toprak, şato olmaz– istiflememenin, zenginlikleri yıgmamanın ve göstermemenin nedenlerini de anlatır. Sadece göçebelere has mallara sahip olunmalıdır: fikirler, kitaplar, bir keman, elmaslar. Talmud konuyu, “Çok iş yapan herkesin bilge olma fırsatı olmaz” diyerek bağlar.

* Kendi kanunlarını çiğnemededen *ev sahibinin kanunlarını kabul etmek*; bağlılıkları peş peşe değil eşzamanlı yaşamak; ikiliği, inancı hakkında canını kurtarmak hariç asla yalan söylemeden kabul etmek. Mesela kendine asla Yahudi demeyen, fakat Yahudi olmayı asla unutmayan marrano. Mesela kendisini ağırlayan bütün cumhuriyetlere kesin olarak sadık olmak zorunda olan vatandaş.

* *Yabancı getirileri kabul etmek*; fikirleri, kültürleri, başkalarının dillerini kabul etmek, özellikle de Yahudiliği yeni kabul edenleri ağırlamak. Bu şüphesiz, uygulaması en zor kuraldır.

* Cemaatin etrafında yaşayanlar açısından ilerleme sağlayacak *yeni zenginlikler* veya yeni hizmetler *yaratmak*; asla var olan malları istifleme yoluyla bir kuvvet veya servet oluşturmamak. Yeter ki başkalarına yaramayan onlara da yaramasın. Yeter ki onların refah içinde yaşamaları, başkalarının çıkarına olsun. Tesniye, her şeyi özetleyen bir ayette şöyle der: “Tanrı’yı bütün gücünle sevmelisin” – Raşi yorumlar: “yani bütün servetinle.”⁴⁰⁹

Bu kurallar olmadan Yahudi cemaatler şüphesiz ne kendilerini kovan şiddete ne de asimile eden yerleşikliğe karşı koyabilirdi. Yahudi halkı bu kurallar sayesinde varoluş nedenini muhafaza etmeyi başarmıştır. Söz konusu halk 2000 yıl önce kendi topraklarında kalmış olsaydı, hiç şüphe yok ki kimliğini o topraklarda kaybetmiş olurdu. Bir ülkeye indirgenerek, Ortadoğu’daki birçok halktan biri olurdu. Oysa bu halklardan hiçbiri ayakta kalmamıştır. Zulüm; Yahudi halkını göçebe kalmaya iterek, çelişkili bir şekilde bu halkın uzun ömürlü olmasına yardımcı olmuştur. Her Yahudi’ye, Yahudi kalmak için bir neden vererek: Hayatta kalmak için.

Bununla birlikte hiçbir şey, olayların gelecekte de aynı şekilde devam edeceğini garanti etmemektedir. Kim 1800’de, XIX. yüzyılda neler olacağını öngörebilirdi? Daha da ötesi kim 1900’de, XX. yüzyılın tanıklık edeceği trajedileri önceden haber verebilirdi?

Dünyanın ağırlık merkezi –en azından demografik açıdan– yeniden Doğuya doğru kayarken İsrail’in tarihi bir kez daha, Doğu ile Batı arasındaki aracı, barış ve ilerleme simsarı rolünü yerine getirebilme becerisine bağlı olacaktır. İsrail kimliğini elinde tuttuğu topraklarla sınırlandırmaya kalkarsa, bu onun sonu olacaktır. Ancak yoluna devam ettiği takdirde hayatta kalabilecek ve insanlığa yok olmaması

için yardım edebilecektir.

3. Doğudaki halka: İsrail

İnsanlık tarihi boyunca –son yarım yüzyıl hariç tutulursa–, Yahudi halkının büyük çoğunluğu Doğuda yaşamıştır. Durum bugün yine aynıdır ve merkezi de İsrail'dir. Fakat bu devlet, düşman Doğuda küçük ve kuşatılmış Batılı toprak parçası, eğer ayakta kalacaksa izole kalmaz. Bir kez daha, kendi menfaatini düşünmeden önce, etrafındakiler için faydalı olması gerekecektir. Yani hem bölgenin batılılaşmasına yardım etmesi hem de kendisinin doğululaşmasını kabul etmesi gerekecektir.

Savaş nedenleri, savaş biçimleri

Bugün İsraililer (1.100.000'u Arap olmak üzere) 6.000.000, Filistinliler ise (dışarıdaki mültecileri saymazsak) 3.200.000 nüfusa sahiptir. Mısırlılar, Suriyeliler, Iraklılar ve Ürdünlüler toplam 180.000.000'dur. Yarın bu demografik dengesizlik daha da artacaktır.

Elbette İsrail, gelişmiş ülkeler arasında hâlâ en yüksek doğum oranına sahip ülkedir (kadın başına 2,8 çocuk). Ülke nüfusu gençtir. Salt demografik büyümeyle bile İsrail'in nüfusu 2025'te 7.600.000'i, 2050'de ise 8.500.000'i geçecektir.

Fakat en geç 2010'da, İsrail ve Filistin'in Arap nüfusu Yahudi nüfusunu geçecektir. Bu seneden itibaren Araplar, deniz ile Şeria Nehri arasına yerleşik 15.200.000'lik nüfusun %58'ini oluşturacaktır. Zira biri kuzey yarımküredeki bütün ülkelerden daha yüksek bir doğum oranına sahipse, öteki bütün dünyadaki en yüksek doğum oranına sahiptir (%5,6). 2050'den önce Filistinliler İsraililerden daha kalabalık olacak ve Yahudiler ile Araplar arasındaki dengenin korunabilmesi için İsrail'e yılda 50.000 göçmenin akın etmesi gerekecektir. Bunun yanında bugün hep birlikte İsrail'in 30 katı daha kalabalık olan Irak, Suriye, Mısır, Lübnan ve Ürdün, 2050'de İsrail'den 32 kat daha kalabalık olacaktır.

Şayet 1948'den sonra ülkeyi terk eden Filistinlilerin çocuklarına geri dönüş hakkı tanınırsa, aynı anda Arap ülkelerinden kovulan Yahudilerin çocuklarına da aynı hak tanınmadıkça, denge daha da hızla bozulacaktır.

Bu durumda 10.000.000 İsraili, 350.000.000 Arap komşu ile karşı karşıya gelecektir. Böyle bir genel görünüme, yaşam standartları arasında gittikçe artan fark da eklenirse, ancak barış ortamında tahammül edilebilir.

Oysa İsrail, bugün dünyayı bekleyen *beş savaş nedeninin tümünün* de tehdidi altındadır: toprak, din, zenginlik, su ve enerji. Ve bu ülke bir kez daha, geleceğin *yeni savaş biçimlerinin* tümünü de tecrübe etmek zorunda kalabilir: şehir terörizmi, üniformasız savaş, sivil silahlar, silahsız savaşlar.

* İbrani devleti ile Filistin devleti arasında *sınırlar* uğruna bir savaş başlamış durumdadır. Siviller arasında sokak sokak yapılan, Yahudi ve Arap çocukların da dahil oldukları bir savaş. Herkesin bir önceki ölünün intikamını almak için adam öldürdüğü bir misilleme savaşı. Aynı zamanda, fanatiklerin kendi saflarındaki başka kişilerin barışı sağlamasını engellemek için saldırılar veya suikastlar düzenlediği çelişkili bir savaş. Bir kez daha bütün medeniyetleri yok eden, intikamcı

bir savaş. Bu savaş, Filistin Yönetimi'nin yok olmasına ve toprakların tekrar doğrudan işgal edilmesine neden olabilir, ki bu, iki halkın bir arada yaşamasına yönelik kalıcı bir çözüm getirmeyecektir.

* Güneyde kurulmuş son kuzey ülkesi olan İsrail, *Kuzey ile Güney arasında yapılacak bir savaşın* olası nedenlerinden biri de olabilir. Bölgedeki yaşam standartları arasındaki fark (bire on) kıskançlıklara neden olmakta ve haksızlık duygusunu artırmaktadır. Kaçak işçilik, sömürü ve kaçak göç, bu bölgede bir araya gelmiştir. Ekonomik hedeflere yönelik bir gerilla saldırısı, İsrail ekonomisinin güç merkezlerini sabote edebilir.

* İsrail aynı zamanda, İslam dünyasının bir bölümü tarafından Yahudi-Hıristiyan Batıya ilan edilmiş bir *din savaşının* içine çekilmiştir. Bu savaşın sembolü Siyonizm, bahanesi Filistin davasıdır. Bu durumda, dini ve laik güçlerin tamamını dinci fanatiklere ait güçlerle karşı karşıya getiren bir savaş hayal edilebilir. Tanrı'nın tekeli ele geçirmek için.

* İsrail, bir *petrol savaşının* içine de çekilebilir. Ortadoğu, dünya petrol rezervlerinin üçte ikisini kontrol etmektedir. Aslında böyle bir savaş, Balfour Deklarasyonu ile Basra Körfezi'nin zenginliklerinin pay edilmesine dair yapılan anlaşmadan beri, İsrail-Filistin savaşının arka planında devam etmektedir.

* Son olarak bölgedeki *su açığı*, bir savaş nedeni haline gelebilir. Bugün İsrail, Ürdün ve Filistin, kişi başına yıllık 500 metreküpten az suya sahiptir ve bu hacim daha da azalacaktır. Bu da, yeni bir paylaşım planı ile muazzam yatırımları gerekli kılacaktır.

Sonuç olarak İsrail, bu tip savaşlar bir araya gelir ve bu tip güç dengeleri oluşursa ayakta kalamaz. Teknolojik üstünlüğüne rağmen, demografik açıdan ezilir; elitleri ülkeyi terk eder, ekonomisi çöker. Kalıcı ve topyekûn bir savaş, Siyonizmin sonunu getirir.

Gerçi bölgede oynanan oyun; Ortadoğu dışında, aynı savaş nedenleri, fakat yeni savaş araçları, özellikle sivil iletişim araçlarının ölüm makinelerine dönüştürülmek üzere amacından saptırılması (11 Eylül 2001'de New York'ta olduğu gibi) etrafında dönen daha geniş çaplı çatışmaların küçük çaplı örneğidir. Bu durumda birçok sınır tartışma konusu yapılacak, birçok savaş Kuzeydeki insanları Güneydeki insanlarla karşı karşıya getirecek, birçok dini hareket birbiriyle çatışacak ve enerji kaynaklarını kontrol etmek adına (özellikle Kafkaslar'da) birçok düşmanlık baş gösterecektir. Son olarak, su kaynaklarının ele geçirilmesi kısa sürede en önemli gerginlik nedeni olacaktır. 2015'te, 3.000.000.000 insan susuz kalacaktır. Su için savaşlar yapılacaktır.

Filistin olmadan İsrail olmaz

Oysa barış hâlâ mümkündür ve bu noktada da İsrail, ayakta kalabilmek için başkalarına faydalı olmak zorundadır. Bugün 5.000.000 Yahudi ile 4.000.000 Arap, Şeria Nehri ile Akdeniz arasında kalan 24.000 kilometre kare üzerinde yaşamaktadır. Filistinliler, bu toprakların sadece %20'sini talep etmektedir. Bu toprakların Filistinlilere verilmesi, herkesten çok İsrail'in çıkarıdır. En az Filistin'in İsrail'e ihtiyacı olduğu kadar, İsrail'in de Filistin'e ihtiyacı vardır. Hatta denebilir ki Filistin'in varlığı FKÖ'den çok, gelişimini güven içinde devam ettirebilmesini sağlaması açısından

İsrail'in çıkarınadır. Nitekim FKÖ için Filistin devletinin kuruluşu, kendi önderlik rolünün sorgulanmasına neden olabilir; zira Filistin'in demokrasiye geçmesi, çok başka bir elit sınıf ortaya çıkaracaktır. Savaş İsrail'i yok olmaya mahkûm ettiğine göre, İbrani devleti uzun vadede ancak Filistin'in var olma hakkını tanıyarak ayakta kalabilir. Yani Filistin'in; kalıcı ve anlamlı bir toprak parçası üzerinde, her iki tarafın da başkenti ve herkesin şehri olan Kudüs için özel bir statüyle, tam egemenlik araçlarının tamamına sahip bir devlet olma hakkını tanıyarak. Buna karşılık Filistinliler de Yahudi devletinin var olma hakkını tanımak ve Doğu Kudüs'ün Filistin'in başkenti olarak tanınması karşılığında mültecilerini geri almak zorundadır. Son olarak her iki taraf da, kendi topraklarında karşı tarafa mensup kişilerin varlığını kabul etmelidir.

Birçok kişi, yapılması gerekenin bu olduğuna artık ikna olmuş gibidir. İş, her iki tarafta da bunları kendi fanatiklerine dayatacak devlet adamları bulmaya kalmıştır. Karşı tarafın ihtiyaçlarına saygı göstermeden salt güç kullanımının yıkıma götüreceğini anlayabilecek adamlar. Barış; karşı tarafın varlığının kabul edilmesinden, savaşın ayrılmasından, ateşkesine uyulmasını sağlamak üzere bölgeye bir barış gücü konuşlandırılmasından ve her iki tarafın da kendi fanatikleriyle mücadele etmesinden geçmektedir.

Uluslararası toplumun; İsraililer ile Filistinlilerin birlikte çalışmayı tekrar öğrenmelerine, kendi bölgelerinde ve kendi bölgelerinden yapılan terörizmle savaşmalarına yardım etmesi gerekecektir.

İki taraf karşılıklı olarak birbirini tanıyınca ve –daha da zor olacak şekilde!– nefret azalınca, barışın kalıcı olarak yerleşebilmesi için, iki ülke arasında gerçek anlamda bir işbirliği oluşturulması gerekecektir. Bu, kolay olmayacaktır. Nitekim iki ülke birbirinden çok farklıdır ve bu farklılık sadece din ile sınırlı değildir.

Arap dünyası uzun süredir ekonomik birliğini kurma, Suudi Arabistan'dan Sudan'a, Irak'tan Libya'ya uzanan 20 ülkede yaşayan 300.000.000 kişiyi entegre bir bütünde bir araya getirme hayalleri kurmaktadır. Bu yönde birçok proje başlatılmıştır: Arap Ekonomik ve Sosyal Kalkınma Fonu, Arap Ülkeleri Ekonomik Birlik Konseyi, Körfez Ülkeleri İşbirliği Konseyi, Arap Ekonomik Kalkınma Bankası, İslam Bankası, Arap ortak pazarı, Arap serbest ticaret bölgesi... Bu projelerin hepsi başarısız olmuştur. Bu ülkeler arasındaki gümrük vergileri hâlâ çok yüksektir. Farklı yaşam standartları, sosyal sistemler arasındaki farklılıklar ve siyasi zıtlıklar, Arapların bütünleşmesini engellemiştir. Arap ülkeleri arasındaki ticaret, bu ülkelerin yaptığı ticaretin ancak %5'ini oluşturmaktadır.

İsrail ile Filistin'i, komşuları olan Ürdün, Mısır, Lübnan ve Suriye ile birleştirmek daha da zor olacaktır. Savaşların bıraktığı izlere, bu ülkelerin birbiriyle ticaret yapma alışkanlığının olmaması ve pek azının bir diğerinin ihtiyacı olan şeyi ürettiyor olması eklenecektir. Yine de böyle bir proje, zamanında Avrupa'da olduğu gibi, kalıcı barışın olmazsa olmaz koşuludur. Birinin başarısının herkesin çıkarına olacağı bir ortam yaratmak.

Bu projenin hayata geçirilmesi, mal ve hizmet dolaşımının kademeli olarak serbestleştirilmesiyle başlayacaktır. Bu, herkesin büyüme ve istihdama katkıda bulunmasını mümkün kılacak ve Avrupa'da olduğu gibi yavaş yavaş mevzuatların uyumlu hale getirilmesi ve temel kaynakların, özellikle de hatırı

sayılır ortak yatırımlar gerektirecek suyun ortak kullanımını sonucuna götürecektir. Yine Avrupa’da olduğu gibi, bu ülkeler arasındaki muazzam yaşam standardı farklarını telafi etmek üzere, sosyal fonlar finanse edilmesi gerekecektir. Böyle bir ekonomik alan oluşturulunca milli kimliklerin birbiriyle olan uzlaşmazlığı son bulacak, birinin büyümesi herkesin çıkarına olacaktır. Düşmanlıktan karşıtlığa, karşıtlıktan

rekabete, rekabetten işbirliğine geçilecektir. Barış öncelikle yöneticiler için tehlikeli olacaktır; diktatörler, halklarının öfkesinin kendilerine yöneldiğini, demokrasi ve birlik talep ettiğini görecekler.

O vakit “Ortadoğu Birliği”nin bir gün bir para birimi, bir parlamentosu, hatta çok daha ileride Avrupa’da olduğu gibi bir yürütme organı olacaktır. Bu durumda da İsrail, bugün kendisine düşman toplulukların topraklarından geçmesini kabul etmek zorunda kalacaktır. Hatta İsrail bu yabancılara; ikamet etme, yerleşme, arazi satın alma ve yerel seçimlerde oy kullanma hakkı tanımak zorunda bırakılacaktır. “Ortadoğu Birliği”nin birçok üyesinden biri olacak olan İsrail böylece komşularıyla aşağı yukarı ortak bir yaşam tarzı ve ortak bir kaderde birleşecektir. Avrupa’da olduğu gibi bu süreç, karma evliliklerle tamamlanacaktır. Böylece yerleşik hale gelen İsrail, başkalarının katkılarını kabul etmek zorunda kalacaktır. Her şıkta kurucularının oluşmasını arzu etmiş olduğu kimliğini kaybedecektir.

Sonuç olarak Siyonist proje, savaşta olduğu kadar barışta da anlamını kaybedecektir.

Doğu ve Batı üzerine

İsraili elitler, –savaşta olduğu kadar barışta da mevcut– bu çifte çıkmaz karşısında tereddüt etmektedir. Ne savaşın yaratacağı zararları ne de barışın sonuçlarını arzu etmektedirler. Olabilecek en saçma din savaşının İrlanda’yı nasıl mahvettiğini dehşetle görmüş, olabilecek en güzel barışın Güney Afrika’yı nasıl değiştirdiğini endişeyle tespit etmişlerdir. Aynı şüphelerden mustarip Filistinlilerin bazıları ise, savaşın devamının birliklerini muhafaza etmek için en iyi araç olduğunu düşünmekte, barışın bu birliği bozmasından korkmaktadır.

Bu ikilemden çıkmak için her iki taraftan da bazı kişiler, iki milletin de *bunkerleşmesini*, sınırlarının ardına hapsedilmesini teklif edecektir. Zamanında Hırvatistan ile Sırbistan arasında olduğu gibi, aşağı yukarı homojen bölgeler yaratmaya yarayacak kitlesel insan göçleri. İki millet arasında bir çeşit “Eriha Duvarı”: Kuzey ile Güney arasındaki ilk duvar. Böyle bir çözüm, her iki taraftan da birçok kişinin menfaatine hizmet edecekse de, siyasi ve ekonomik açıdan düşünülemez. İsraili Arapların; zamanında Almanya’da, bugün hâlâ Kore’de olduğu gibi, duvarın diğer tarafında yaşayan kuzenlerinden bu şekilde koparılmayı kabul edecekleri hayal dahi edilemez. İsrail açısından bu, İsraili Arapların tamamını sınır dışı etmeyi ve komşularıyla hiçbir ilişkiye girmeden yaşamayı gerektirecektir. Böyle bir bölünme Filistin’i gelirlerinin çok önemli bir kısmından mahrum edecek, şu an katlanmakta olduğu ekonomik çöküşü daha da derinleştirecektir. İki tarafta da mevcut birkaç fanatik için hariç, her iki çözüm de imkânsızdır.

Bu nedenle İsrail, barışı ve bu barışın öngördüğü açılımı kabul etmek zorunda kalacaktır. Kendine haslığını bir toprak parçasının mülkiyeti üzerine kurmaktan vazgeçmesi ve kendisini bir kez daha,

göçebe ve aracı kimliğini ön plana çıkarabilme, yani bir dil, bir tarih, bir kültür ve bir değerler bütünü aracılığıyla var olmaya ve ışıldamaya devam edebilme kapasitesiyle tanımlaması gerekecektir. O vakit kendi değerlerinin olduğu kadar Batı değerlerinin de simsarı ve ozanı haline gelecek, aynı zamanda Doğu ve İslam değerleriyle zenginleşmeyi de kabul edecektir.

Çok daha ileri bir tarihte, gelecekte her şeyin etrafında döneceği üçgenin merkezinde –Batı, İslam ve Uzakdoğu–, Batı güçlerinin bu en doğudaki temsilcisi için yeni bir barış ve ilerleme simsarı rolü başlayacaktır.

O vakit eğitim, kozların en stratejiği haline gelecektir. Akıl silahlanması, girişilmeye değer tek yarış olacaktır. Diaspora, bugün artık oynayacak durumda olmadığı stratejik rolü işte o vakit oynamak zorunda kalacaktır. Nitekim diaspora bugün, birkaç istisna hariç, Batılılaşmanın tekdüzeliği ve kimliğini unutmuşluğun içerisinde yok olmaya yüz tutmuştur.

4. Batıdaki halka: Diaspora

İlgisizlikten yok olmak

2002’de 12.500.000 olarak tahmin edilen dünya Yahudi nüfusu, 13.700.000’e ulaştığı 1970’li yıllardan beri inişe geçmiştir. Diaspora da 26 içerisinde 9.000.000’den 7.500.000’e düşmüştür. İsrail’e gidişler hesaba katılmasa dahi, son derece düşük seyreden doğum oranı (tutucu aileler hariç, kadın başına 1,6 çocuk), diasporanın bu rakamı muhafaza etmesine imkân vermemektedir. Bu durum, nüfusunun yaşlanmasına neden olmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri’nde Amerikalı Yahudilerin sadece %21’i 18 yaşın altındadır. Toplam Amerikan nüfusu için bu oran %35’tir. Başka yerlerde – Kanada ve Fransa hariç– durum daha da kötüdür. Rusya’da, 14 yaş altı çocuklar toplam nüfusun sadece %10’unu oluştururken, 55 yaş üstü Yahudiler cemaatin neredeyse yarısını oluşturur hale gelmiştir.

Bu duruma bir de karma evliliklerin artması ile aidiyet duygusunun azalması eklenmektedir. Batıda her yerde çocuklar gittikçe daha az aileleriyle yaşamakta, daha çok işte veya üniversitede tanıdıkları kişilerle evlenmektedir. Dünyadaki bütün azınlık cemaatlerinde karma evliliklerin sayısı artmaktadır. Özellikle Yahudi diasporasında 1940’ta %3 olan karma evlilik oranı 1960’ta %8’e ulaşmış, 2001’de ise %52’yi geçmiştir. Arjantin’de bu oran %57’dir. Hatta bu oran Amerika Birleşik Devletleri’nde laiklerde %72’ye varmışsa da, aşırı tutucularda %3’te kalmıştır. Her on evli olmayan çiftin sekizi karmadır. Sadece Amerika Birleşik Devletleri’ndeki siyahi Amerikalılar ile Avrupa’daki Müslümanlar, böyle arzu ettiklerinden ve ayrımcılığa tabi tutulduklarından, bu eğilime henüz dahil değildir. Ayrıca üniversite eğitimi de asimilasyona ittiğinden, Yahudi diasporası bu durumdan özellikle mustarıptir. Ebedi ikilem: Laik ilim, özel aidiyeti tehdit etmektedir.

Karma evliliklerin çoğu Yahudi eşin başka bir dine geçmesiyle değil, Yahudi olmayan eşin Yahudiliğe geçmeyi reddetmesi, özellikle de Yahudiliğin bir sonraki nesilde terk edilmesiyle sonuçlanır. Bugün diaspora gençlerinin üçte biri Yahudi olmayan ve dinini değiştirmeyen kişilerle evleniyorsa, Amerika Birleşik Devletleri’nde karma evliliklerden doğan çocukların yarıdan fazlası

da Yahudi olmamaktadır. Amerika Birleşik Devletleri'nde, ebeveynlerinden biri Yahudi olan 18 yaş altı 700.000 genç başka bir dini inançla büyütülmekte, ebeveynlerinden en az biri Yahudi olan 600.000 yetişkin başka bir dini inanca göre yaşamaktadır.

Yahudi çiftlerin çocukları dahi kimliklerini kaybetmektedir. Amerika Birleşik Devletleri'nde, her üç Yahudi çocuktan ikisi dini eğitim almamaktadır. Fransa'da bu oran neredeyse iki kişiden biri şeklindedir. Bir istisna, Anvers diasporasıdır. Burada çocukların %90'ı hâlâ bir Yahudi okuluna devam etmektedir.

Aidiyet her zamankinden daha çok kişisel bir seçim haline gelmiş, çevre tarafından gittikçe daha az dayatılır olmuştur. Bir İsraili için İsraili olduğunu söylememek güçse de, diasporadaki birçok Yahudi için, özellikle de Amerikalı Yahudiler için –Jerry Seinfeld en tipik örneğidir– diasporaya olan aidiyet duygusu, bugün artık kendini birtakım belirsiz olgularla göstermektedir: Holokost'un hatırası, İsrail devletini destekleme zorunluluğu, fakirlerle dayanışma, anne baba sevgisi ve aile geleneklerine saygı. Artık sadece Yahudi olmayı seçenler Yahudi kalmaktadır. Ancak sadece Yahudi doğanlar böyle bir seçim yapabileceğinden, sayıları doğal olarak azalmaktadır.

Sonuç olarak, bugünkü eğilimler devam edecek olursa, diasporanın üçte biri 2020 itibarıyla, üçte ikisi ise 2050 itibarıyla yok olmuş olacaktır. Harvard'dan bazı araştırmacıların yaptığı daha da karamsar bir analize göre, Amerika Birleşik Devletleri'nde 2080'e gelindiğinde, en iyi ihtimalle sadece 900.000 Yahudi bulunacaktır. American Jewish Committee'nin *American Jewish Year Book* için gerçekleştirdiği bir diğer analize göre, Amerikalı Yahudi nüfusu 2080'de 3.800.000'e ulaşacaksa da, bunların %40'ı 65 yaş üstü olacaktır.

Görünüş o ki, Kanada Yahudiliği ile birlikte Fransız Yahudiliği, her ne kadar asimilasyon ritmi burada da Amerika Birleşik Devletleri'ndekine yavaş yavaş yaklaşıyor olsa da, bu karanlık gelişmelerden en az etkilenen diasporadır.

Sonuç olarak İsrail, eğer savaş nüfusunu sınırlamazsa, 2020'de dünyanın bir numaralı Yahudi cemaati haline gelecektir. Yahudi halkının çoğunluğu, 2050'ye gelmeden İsrail'de yaşıyor olacaktır. O vakit İsrail, milletinden daha geniş bir diasporaya sahip bir ülke olmaktan çıkacaktır. Bundan böyle Yahudi diasporasından değil, "İsrail diasporası"ndan söz edilecektir. Bu diaspora kültürel olmaktan çıkıp milli bir diaspora olacak, küreselleşme içerisinde başka milli diasporalarla karışacak, onlarla melezleşecektir.

O vakit Yahudi halkı; 2000 yıl boyunca öncü olarak yaşamış, diğerleri kendisine katıldığı an yok olmuş olacaktır. Bununla birlikte, bu tekdüzelik yüzünden yok oluş, Yahudi halkını tehdit eden tek tehlike değildir.

Farklılıktan yok olmak

Zayıflayan fakat hâlâ kiskanılan diasporalar, yerleşiklerin düşmanlığı yüzünden de yok olabilir. Diğer azınlıklara karşı olduğu gibi, bu diasporalara karşı gösterilen şiddetin de geri geldiği görülmektedir. Holokost'un hatırası artık onları benzer ölçekte dramlardan korumaya yetmemektedir. Şayet diasporalar etrafında küreselleşmeye hükmetmek gibi birtakım hayali suçlamalar gelişirse, bu

tip dramlar yeniden ortaya çıkabilir. Veya bu diasporalar, bazı ayırt edilemez ve öngörülemez güçler tarafından, varlığıyla Batının petrole ulaşımını tehdit ettiği iddia edilen bir devlete bağıymış gibi gösterilir veya daha genel anlamda Doğu ile Batı veya İslam ile Hıristiyanlık arasında sağlanacak bir uzlaşmanın önündeki en büyük engel olarak gösterilirse. Bu durumda olabilecek en kötü senaryo, iki kardeş dinin annelerine karşı, İslam ile Hıristiyanlığın Yahudiliğe karşı ittifak kurması olabilir. Veya İslam ile laiklerin Yahudiliğe karşı ittifak kurması. Yeni Suriye Cumhurbaşkanı'nın yakın tarihte Papa önünde Yahudiliği Tanrı katili ilan eden konuşması ve Vatikan'ın bu konuda hiçbir tepki göstermemiş olması, Yahudiliğe karşı böyle bir ittifakın oluşacağına dair öncü işaretlerden biri olabilir. Geriye Batıda veya başka yerlerde hangi güçlerin böyle fanteziler besleyebileceğini hayal etmek kalıyor. Ne mutlu ki bugün bu imkânsızdır; böyle bir tehdit uzaktır.

Daha genel olarak küreselleşme, tekdüzeliğe doğru iterek birbirlerine benzeyenler arasındaki rekabeti şiddetlendirmekte,¹⁶⁵ şiddeti üçüncü şahıslar üzerine yoğunlaştırmaktadır. Burada da yine Yahudi halkı, bir kez daha “acı çeken üçüncü şahıs”, birbirine benzeyen rakiplerin günah keçisi haline gelecek gibi durmaktadır.

Şu an için, en azından bugünkü jeopolitik güç dengeleri çerçevesinde hiçbir şey, bu tip tehditlerin olabilirliğini öngörmemize elvermemektedir. Fakat hiçbir şey veya neredeyse hiçbir şey, 1900'de de birkaç on sene sonra olacakları öngörmeye elvermemiştir...

5. Batı ve Doğu üzerine

Dışa açılmak veya yok olmak

Yeni iletişim araçları, diasporalar ile ana cemaatler arasında harika bir ilişki kurma aracı oluşturacaktır. Söz konusu iletişim araçları, göçebeliliğin şartlarını ve araçlarını herkese yayarak Yahudi halkından çıkma değerlerin üstünlüğünü perçinleyecektir. Doğası gereği cep telefonundan daha Yahudi başka bir araç olamaz.

Diğer bütün azınlıklar gibi Yahudi diasporaları da, ancak dünyanın barbarlığı azaldığı takdirde –ki bu onlara bağlı değildir– hayatta kalabilecektir. Herkes farklılıkları takdir etmeyi, kendi mutluluğunu komşularının mutluluğunda bulmayı öğrendiği takdirde. Mutluluğu yan yana yaşayan dışa kapalı cemaatlerde ve cemaatçilik çerçevesinde değil de, çoklu aidiyette ve birçok topluma dahil olmada bulmayı öğrendiği takdirde. Yahudilik açısından daha da önemlisi, topraklar üzerinde bir anlaşmaya varmak mümkün hale geldiği takdirde. Son olarak dinler, bugün önderlerinden bazılarına yeni bir soluk kazandıran o muhteşem kültürel yenilenme çabasını devam ettirdiği takdirde.

Brooklynli bir mücevhercinin oğlu ve bir Wall Street finansçısı olan Michel Steinhardt tarafından yönlendirilen bir grup Amerikalı hami, Yahudi gençlerin Yahudi tarihini ve kimliğini daha iyi şekilde öğrenmelerini teşvik etmeyi arzu etmektedir. Dini aidiyetin yerine İsrail'e duyulan bağlılığı koyan grup, diaspora mensubu gençleri İsrail'i ve İsrail'in tarihini keşfetmek üzere İsrail'e göndermek için, yılda 18.000.000 dolar gelire dönen Partnership for Excellence in Jewish Education'ı kurmuştur: İlk yıl 8.000 genç, daha sonraki yıllarda 50.000 genç. Grup ayrıca, yeni evli Yahudi çiftlere balayı

imkânı sağlayan Birth Right'ı ("doğum hakkı") da kurmuştur. Son olarak grup, çağdaş ticaret teknikleri sayesinde cemaatlere, dine ve müritlerine olan yaklaşımlarını nasıl geliştirebilecekleri konusunda tavsiyelerde bulunmakta, bu şekilde Amerika ve Avrupa'da da işadamlarının desteğini alan Protestan ve Katolik Kiliselerinin benzer girişimleriyle bağdaşmaktadır: Dini pazarlama.

Yahudiliğin –diğer dinler gibi– yeniden çekici bir eksen hale gelebilmesi ve insanlığın kendine sorduğu muazzam sorulara yanıtlar getirebilmesi için çok daha fazla çaba gerekecektir. Ancak kendini hoşgörüsüz bir tutuculuğun içine, kıskanç bir cemaatçiliğin içine hapsedmeksizin. Bütün Yahudi diasporalarının böyle bir ruhani yenilenmeyi teşvik edecek imkânı olacağı şüpheli. Bundan böyle kendilerini sadece başkalarının Yahudilere zamanında neler yaptığıyla veya başkalarının bugün İsrail'e neler yaptığıyla tanımlamamak için profesörler, okullar, tartışmalar, buluşma yerleri şart. Barış, açılım, hoşgörü, çoklu tabiiyetin kabulü, ayinlerin, uygulamaların ve fikirlerin çağdaşlaştırılması şart. Ortadoğu'daki savaş devam ettiği takdirde, Yahudiliğin hayatta kalabilmesi Batıdaki üç cemaatin sorumluluğu haline gelecektir: Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Fransa'daki cemaatler. Buna karşılık Ortadoğu bir barış mekânı haline gelirse İsrail, kimi diasporaların kültürel hayatını finanse edebilecektir. İsviçre bankaları tarafından son savaşta işlenen yağma suçlarını tazmin etmek üzere yatırılan fonlar, bundan daha iyi bir şekilde kullanılamaz.

Her iki durumda da, böyle bir yenilenmeyi gerçekleştirebilmek için Yahudi halkının özellikle, diğer bütün azınlıklar gibi, yeni gelenlere tekrar kucak açması, yeni yaşam biçimlerini hoş görmesi ve kendisine katılmak isteyenleri daha basit bir şekilde kabul etmesi gerekmektedir. 1999'da İsrail'de kurulan Joint Conversion Institute, tutucu bir hayat tarzı sürmeye gönüllü olmayan kişileri de yeni dindaşlar olarak kabul edebilmek için, Yahudiliğe geçiş kurallarını yumuşatmaya çalışmaktadır. Bu, çekingen bir ilk denemeden ibarettir. Ancak dışa açık toplumlar hayatta kalabilir. Bugüne kadar Yahudilik de, ancak dışa açıklığı sayesinde hayatta kalabilmiştir.

Ne de olsa Davut'un büyükannesinin annesi Rut da Yahudi değildi ve Talmud'a göre Mesih, Rut'un soyundan gelecektir...

Doğunun ve Batının araçları

İsrail'in yanı sıra Yahudi diasporası, diğer birçok diaspora arasında, bütün insanlara kendisinin uzun ömürlü olmasını sağlamış olan ahlaki değerleri hatırlatarak ve başkalarının iletişim kurmasına, yaratmasına, ilerlemesine ve diyalog kurmasına yardımcı olarak ahlaki bir rol oynayabilir. Başka medeniyetlerin şekillendiği ve ortaya çıktığı şu sırada Yahudi halkı, on yüzyıl önce oynadığı rolü çok başka bir şekilde, sanallığın yeni araçlarıyla tekrar bulmak zorundadır. Batı, İslam ve Doğu arasında gidip gelen araçlar; zenginlik, fikir ve kültür araçları; fakat aynı zamanda ve belki de en önemlisi, dünya tarihinin bu yeni evresinde ellerindeki en temel zenginliğin araçları: Zaman.

Yahudi halkı herkesin Tanrısı haline gelen Tanrı'sını, kendisinin de içinde dolaştığı ve değerini parayla ölçtüğü zamanın efendisi olarak tahayyül ettiğine, Tanrı'sını ve parasını çoğu zaman kendi aleyhine olacak şekilde başkalarının hizmetine vermiş ve böylelikle dünyaya zaman arz etmiş olduğuna göre –sonsuzluk zamanı (Tanrı yoluyla), maddi zaman (para yoluyla), akıl zamanı (sanat

yoluyla)–, bugün bu halka düşen zamanı insanlığın ilerlemesi için yeni bir kaynak haline getirmektedir.

Yeni medeniyetler diyalogunda, insanların doğululaşma ve nesnelere batılılaşma sürecinde Yahudi halkının, birbiriyle çarpışacak olan Doğu ve Batıya has çeşitli zaman kavramlarının bir araya gelmesinde önemli rol oynaması gerekecektir. Ve bunu; yerleşikler ile göçmenlerin, gelecek zaman kültürü açısından elzem tek ortak erdemini ön plana koyarak yapması gerekecektir: *Konukseverlik*. Her şeyin başkalarını mutlu etmenin mutluluğu, zaman değiş tokuşu etrafında döndüğü konukseverlik. Nihayet toprağın ve paranın çifte egemenliğinden çekip kurtarılmış bir zaman.

* * *

Sonuç olarak bu hikâyeye, sadece demografik açıdan önemsiz bir halktan söz etmemekte, aynı zamanda insanlık tarihindeki bütün azınlıkların oynadığı rolü ortaya çıkarmaktadır. Bütün halkların er ya da geç karşı karşıya kaldığı bir ikilemin altını çizmektedir: Tekdüzeliğin aldırılmazlığında yok olmak veya farklılığa gösterilen hoşgörüsüzlükten ölmek. Bu hikâyeye, bütün nesnelere ve bütün sosyal ilişkilerin son tahlilde paraya dönüştüğünü, herkesin egemen kültürleri benimsediğini haber vermektedir. Muhafazakârlıklarına meydan okudukları insanlar tarafından günah keçileri ilan edilen, uzun ömürlü oldukları için gıpta edilen ve verdikleri şeyler için zulüm gören bütün azınlıklar üzerinde dolaşmakta olan tehdidin altını çizmektedir. Ayrıca başarılı olan diasporaların eğitimi, belleği, mükemmelliği, uzun ömürlülüğü ve başkalarına saygıyı en çok önemseyen diasporalar olduğunu da göstermektedir. Geleceğin, başkalarının diasporalarına ve kendi diasporalarına açık milletlerin olduğuna işaret etmektedir. Göçebe olmadan yerleşik olmadığını, yerleşik olmadan da göçebe olmadığını kanıtlamaktadır. Son olarak, Batının İslam ve Doğu ile barışı sağlamakta, ancak kendini bu kültürlerle ve diasporalarına açmaya hazır olduğu takdirde bir çıkarı olduğunu haber vermektedir.

Dünyadaki bütün halklar, şu veya bu şekilde bu sorunlarla karşı karşıya kalacaklardır. Hepsinin aynı zamanda hem göçebe hem yerleşik bir boyutu, küçük veya büyük diasporaları mevcuttur. Hepsi bu çok çeşitli savaş biçimlerine dahil olacak, göçebe terörizm kimseyi esirgemeyecektir. Hepsi, kendilerini sadece bir toprak parçasıyla değil, kültürel bir kimlik ve bir dille tanımlama zorunluluğuyla karşı karşıya kalacaktır. Hiçbir millet, gettolaşmadığı sürece, bir melezleşme potasında başka bir şey olamayacaktır. Hepsi, etik değerlere ve ahlak anlayışlarına, dünyadaki deliliğe korkuluk vazifesi görmesi için yeni bir mana vermek zorunda kalacaktır. Para ve dünya ile olan ilişkileriyle Yahudi halkının tarihi, herkesi bekleyen şeylerin bir ön gösterimidir ve bu ön gösteri, öğrettiği kanunlar bakımından herkes için değerlidir.

Bugün en çok umut vaat eden diasporalar hâlâ Doğudadır. Öncelikle Çin diasporası: Yahudi diasporasından 20 kat kalabalık, 30 kat zengin, Yahudi diasporası kadar aileye, eğitime ve işe yönelmiş, kendi kimliğini muhafaza ederek başkalarından beslenme becerisine sahip bir diaspora.

Küreselleşme ileride, kâh kendini ağırlayan milletler bünyesinde yok olan kâh kimi köksüz kimi milletsiz göçmenlerin katkılarıyla kendini yenileyen bu tip diasporaların sayısının artmasına neden olacaktır. Dünya, bu sürekli hareket halindeki mozaikten oluşacaktır. Dünya ancak kendini olduğu gibi kabul ederek, herkese başkalarından ne beklemesi ve onlara ne vermesi gerektiğini öğreterek ayakta

kalabilecektir.

Yahudilerin, dünyanın ve paranın tarihi bize en azından şu dersi versin: Her insanın kurtarılmak için başkalarına ihtiyacı vardır.

[51](#) “Dünya uluslarının dürüst insanları” (İbranice *Hasidey Umot Haolam*) İsrail’in, Nazi soykırımına maruz kalmış Yahudileri kurtarmak için hayatlarını riske atmış Yahudi olmayanlara verdiği onursal unvan (ç.n.).

[52](#) “Sabra” dikenli incir manasına gelip, İsrail’de doğanlar için kullanılan bir addır. 2010 itibarıyla İsrail nüfusunun %70’i “sabra”, yani İsrail topraklarında doğmuştur (ç.n.).

[53](#) Daha önce bahsi geçen *Fonds social juif unifié*’nin kısaltması (ç.n.).

[54](#) Pierre Mendès France’ın, Fransa anlamına gelen soyadına alaycı gönderme (ç.n.).

[55](#) İbranice “mayasız ekmekler” (ç.n.).

KAYNAKÇA

1. Abbott, G. F., *Israel in Europe*, Macmillan, Londra, 1907.
2. Adams, *Le Monde religieux dévoilé* [Consistoire israélite d'Allemagne üyesi Josué Van Oven tarafından sağlanmış notlarla yayına hazırlanmıştır].
3. Adams, Hannah, *History of the Jews from the Destruction of Jerusalem to Nineteenth Century*, Boston, 1812.
4. Adler, E. N., *Jewish Travellers in the Middle Ages: 19 First Hand Accounts*, Hermon Press, New York, 1966.
5. Agus, I., *The Heroic Age of Franco-German Jewry*, Bloch, New York, 1969.
6. Albright, Mike, *Yahveh and the Gods of Canaan*, New York, 1983.
7. Alem, Jean-Pierre, *La Mémoire du siècle. La Déclaration Balfour aux sources de l'État d'Israël*, Complexe, Brüksel, 1991.
8. Amar, André, "Essai psychanalytique sur l'argent", *Revue française de psychanalyse*, Paris, 1956.
9. Anchel, Robert, *Un baron juif français au XVIIIe siècle*, Souvenir et Science, Paris, 1930.
10. Andics, H., *Histoire de l'antisémitisme*, Albin Michel, Paris, 1967.
11. Andrieu, Claire, "Le Mythe de la banque juive et les réalités de l'aryanisation", *Pardès*, no: 16, Paris, 1992.
12. Arendt, Hannah, *Totalitarizmin Kaynakları*, 2 cilt, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2011-2012.
13. Arendt, Hannah, *Sur l'antisémitisme*, Calmann-Lévy, Paris, tekrar baskı 1973.
14. Arendt, Hannah, *La Tradition cachée. Le Juif çömme paria*, Christian Bourgois, Paris, 1996.
15. Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2007.
16. Armstrong, Karen, *Tanrı'nın Tarihi*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2008.
17. Attali, Jacques, *Au propre et au figuré*, Fayard, Paris, 1988.
18. Attali, Jacques, *Un homme d'influence*, Fayard, Paris, 1985.
19. Attali, Jacques, *1492*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 1999.
20. Attias, J.-C. ve E. Benbassa, *Dictionnaire de la civilisation juive*, Larousse, Paris, 1997.
21. Avi-Yonah, Michaël, *The Jews Under Roman and Byzantine Rule, From Barkochba to the Arab Conquest*, Magnus Press, Kudüs.
22. Azéma, Jean-Pierre ve François Bédarida, y.h., *Vichy et les Français*, Fayard, Paris, 1992.
23. Azéma, Jean-Pierre ve François Bédarida, y.h., *La France des années noires*, c. I, *De la défaite à Vichy*, Le Seuil, Paris, 1993.
24. Azéma, Jean-Pierre, *De Munich à la Libération*, Le Seuil, Paris, 1979.
25. Bäck, Samuel, *Die Geschichte des jüdischen Volkes und seiner Literatur vom babylonischen Exile bis auf die Gegenwart*, Lissa, 1878.
26. Bacon, Francis, *Yeni Atlantis*, Kabcacı Yayınevi, İstanbul, 2008.
27. Badinter, Robert, *Libres et égaux... L'Émancipation des Juifs 1789-1791*, Fayard, Paris, 1989.

28. Barbour, Violet, *Capitalism in Amsterdam in the 17th Century*, John Hopkins, Baltimore, 1950.
29. Bard, Mitchell, *The Babylonians*.
30. Barnavi, Éli, *Histoire universelle des Juifs*, Hachette, Paris, 1992.
31. Barnavi, Éli, *A Historical Atlas of the Jewish People*, Alfred A. Knopf, New York, 1992.
32. Barnavi, Éli ve Saul Friedländer, *Les Juifs et le XXe siècle. Dictionnaire critique*, Calmann-Lévy, Paris, 2000.
33. Barnavi, Éli, *Israël au XXe siècle*, PUF, Paris, 1982.
34. Baron, S. W., *Histoire d'Israël : Vie sociale et religieuse*, PUF, Paris, 5 cilt, 1957-1964.
35. Baron, S. W., "Population", *Encyclopaedia Judaica*, c. 13, 1971.
36. Bastaire, Jean, "Drumont et l'antisémitisme", *Esprit*, Mart 1964, no: 326.
37. Bauer, Julien, *La Nourriture casher*, PUF, Paris, 1996.
38. Bauer, Bruno, "La question juive", *La Question juive par Karl Marx*, UGE, Paris, 1968.
39. Bédarride, Israël, *Les Juifs en France, en Italie et en Espagne*, Lévy frères, Paris, 1861.
40. Benbassa, Esther, *Histoire des Juifs de France*, Le Seuil, Paris, 1998.
41. Bendelac, Jacques, *Israël à crédit*, L'Harmattan, Paris, 1995.
42. Bendelac, Jacques, *Les Fonds extérieurs d'Israël*, Economica, Paris, 1982.
43. Benzamozegh, Élie, *Israël et l'humanité*, Albin Michel, Paris, 1961.
44. Ben Israël, Menasseh, *Espérance d'Israël*, Librairie philosophique J. Vrin, Paris, 1979.
45. Ben Sassoon, M., "Letter Fragments from the Geniza to the Beginnings of the Renewal of Contact Between the Babylonian Yeshivot with the West", *Tabriz*, c. 56.
46. Bensimon, Doris ve Églal Erréra, *Israéliens: des Juifs et des Arabes*, Complexe, Brüksel, 1989.
47. Ben Zion, Yeshua-Raz, *From the Lost Tribes in Afghanistan to the Mashed Jewis Converts of Iran*, 1992.
48. Dr. Berg, Philip S., *Kabbalah Fort he Layman*, Press of the Research Centre of Kabbalah, Kudüs, 1981.
49. Dr. Berg, Philip S., *An Entrance to the Zohar*, Press of the Research Centre of Kabbalah, Kudüs, 1974.
50. Berstein, Serge ve Pierre Milza, *L'Allemagne 1870-1970*, Masson, Paris, 1971.
51. Gille, Bertrand, *La Banque en France au XIXe siècle*, Paris, 1970.
52. Beugnot, Auguste-Arthur, *Les Juifs d'Occident*, Paris, 1824.
53. Billig, Joseph, *Le Commissariat général aux questions juives (1941-1944)*, Éditions du Centre, Paris, 1955-1960 (2 cilt).
54. Birmingham, Stephen, *Our Crowd*, Harper and Row, New York, 1967.
55. Birmingham, Stephen, *The Grandees*, Haroer and Row, New York, 1971.
56. Birnbaum, Pierre, *Un mythe politique, la "république juive"*, Fayard, Paris, 1988.
57. Blaze, Elzéar, *La Vie militaire sous le Premier Empire, Souvenirs d'un officier de la Grande*

Armée, Paris, 1906.

58. Bloom, Herbert I., *The Economic Activities of the Jews of Amsterdam in the 17th & 18th Centuries*, Kennicot Press, Londra, 1982.

59. Blumenkranz, Bernhard, *Juifs et chrétiens dans le monde occidental (430-1096)*, Mouton, Paris, 1960.

60. Blumenkranz, Bernhard, *Les Auteurs chrétiens latins du Moyen Âge sur les Juifs et le judaïsme*, Mouton, Paris, 1963.

61. Blumenkranz, Bernhard, *Histoire des Juifs de France*, Privat, Toulouse, 1972.

62. Boccaccio, Giovanni, *Decameron*, İstanbul, Oğlak, 2003.

63. Bogue, Donald J., *The Population of the United States*, New York, 1959.

64. Boorstin, Daniel, *Les Découvreurs*, Seghers, Paris, 1986.

65. Bounan, Michel, *La Vie innommable*, Allia, Paris, 1993.

66. Bornstein-Makovetsky, Leah, "L'activité diplomatique de l'élite sépharade après l'expulsion", *La Société juive à travers l'histoire*, c. III, Fayard, Paris, 1992-1993.

67. Bourdrel, Philippe, *Histoire des Juifs de France*, Albin Michel, Paris, 1974.

68. Bouvier, Jean ve Henry Germain-Martin, *Finances et financiers de l'Ancien Régime*, PUF, Paris, 1969.

69. Braudel, Fernand, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme*, Armand Colin, Paris, 1979.

70. Braudel, Fernand, 2. *Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Ankara, İmge Kitapevi Yayınları, 2 cilt, 1993.

71. Braudel, Fernand ve Ernest Labrousse, y.h., *Histoire économique et sociale de la France*, PUF, Paris, 1970.

72. Bredin, Jean-Denis, *L'Affaire*, Fayard-Julliard, Paris, 1993.

73. Bunau-Varilla, Philippe, *Mémoires*, basılmadı.

74. Burin, Philippe, *Hitler et les Juifs*, Paris, 1989.

75. Calimani, Ricardo, *Histoire du ghetto de Venise*, Denoël, Paris, 1997.

76. Capefigue, Jean-Baptiste, *Histoire des grandes opérations financières*, Paris, 1858.

77. Cars, Jean Des, *Malesherbes*, Paris, 1994.

78. *Catalogue d'Actes relatifs aux Juifs*, *Revue d'études juives*, III, s. 222, no: 86.

79. Catane, Moshe, *Des croisades à nos jours*, Paris, 1956.

80. Cave, C. ve Herbert Coulson, y.h., *A Source Book for Medieval Economic History*, The Bruce Publishing Co., Milwaukee, 1936.

81. Cecil, L., *Albert Ballin*, Princeton University Press, New Jersey, 1970.

82. Cerbelaud, Dominique, *Écouter Israël*, Le Cerf, Paris, 1995.

83. Charlot, Monica, *L'Angleterre, 1945-1980*, Imprimerie nationale, Paris, 1981.

84. Chaunu, Pierre, *L'Expansion européenne du XIIIe au XVe siècle*, PUF, Paris, 1969.

85. Chauvel, Geneviève, *Saladin, rassembleur de l'Islam*, Bordas, Paris, 1991.

86. Chesnais, Jean-Claude, *La Population mondiale*, Bordas, Paris, 1991.

87. Chevalier, Yves, *Le Juif, bouc émissaire; contribution à la théorie de l'antisémitisme*, doktora tezi, Paris IV, 1986.

88. Chouraqui, André, *L'Alliance israélite universelle et la Renaissance juive contemporaine*, PUF, Paris, 1965.

89. Chouraqui, André, *Histoire du judasme*, PUF, Paris, 1974.

90. Chouraqui, André, *L'Univers de la Bible*, Lidis, Paris, 1991.

91. Chouraqui, André, *Les Hommes de la Bible*, Hachette, Paris, 1994.

92. Clouas, Ivan, *Les Borgia*, Fayard, Paris, 1987.

93. Cohen, Raphaël, *Ouvertures sur le Talmud*, Jacques Grancher, Paris, 1990.

94. Cohen, Raphaël, *Les Chemins de la Torah*, Le Hameau, 1986.

95. Cohen, Brigitte-Fanny, *Élie Wiesel, qui êtes-vous?*, La Manufacture, Lyon, 1987.

96. Cohn, Norman, *Histoire d'un mythe: "la conspiration juive" et "les protocoles des Sages de Sion"*, Gallimard, Paris, 1967.

97. Colloque (XVIIe) des intellectuels juifs de langue française: *Le Modèle de l'Occident*, PUF, Paris, 1977.

98. Colloque (XVIIIe) des intellectuels juifs de langue française: *L'Argent*, Denoël, Paris, 1989.

99. Colombo, Cristoforo (KOLOMB, Kristof), *Seyir Defterleri*, İstanbul, Çekirdek Yayınlar, 1999.

100. Comte, Bernard, "Conscience catholique et persécution antisemite: l'engagement de théologiens lyonnais en 1941-1942", *Annales ESC*, mayıs-haziran 1993, No: 3, s. 635-654.

101. Conder, Claude-Reignier, *Judas Macchabeus and the Jewish War of Independence*, Londra, 1894.

102. *Coran (Le)*, Flammarion.

103. Da Costa, *Israel en de Volken*, Utrecht, 1876.

104. Dahan, Gilbert, *La Polémique chrétienne contre le judaïsme au Moyen Âge*, Albin Michel, Paris, 1991.

105. Dahan, Gilbert, *Les Intellectuels chrétiens et les Juifs au Moyen Âge*, Le Cerf, Paris, 1990.

106. Daly, *The Settlement of the Jews in North America*, New York, 1893.

107. Davis, D., y.h., *Hebrew Deeds of English Jews Before 1290*, Gregg, Fainsworth, 1972.

108. Dedieu, J.-P., *L'Inquisition*, Le Cerf, Paris, 1987.

109. Delumeau, Jean, *La Civilisation de la Renaissance*, Arthaud, Paris, 1984.

110. Depping, Georges B., *Les Juifs dans le Moyen Âge*, Paris, 1834.

111. Deutsch, Émeric, "L'argent entre violence et pacification", *L'Argent*, XVIII. Yahudi entelektüeller kolokyumu.

112. Deutscher, Isaac, *Stalin*, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2 cilt, 1990.

113. *Dictionnaire encyclopédique du judaïsme*, Laffont, Paris, 1996.

114. Diderot, Denis ve Jean D'Alembert, *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar*

Açıklamalı Sözlüğü, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.

115. Dimont, Max, *Jews, God and History*, Simon and Schuster, New York, 1962.

116. Doubnov, Simon, *Précis d'histoire juive*, Service technique pour l'éducation, Paris, 1963.

117. Doubnov, Simon, *Histoire moderne du peuple juif (1789-1938)*, Le Cerf, Paris, 1994.

118. Draï, Raphaël, *L'Économie chabbatique*, Fayard, Paris, 1998.

119. Draï, Raphaël, *Le Dieu caché et sa révélation*, Fayard, Paris, 1990.

120. Draï, Raphaël, *La Conscience des prophètes*, Fayard, Paris, 1993.

121. Draï, Raphaël, *Le Mythe de la loi du talion*, Anthropos, Paris, 1996.

122. Droz, Jacques, y.h., *Histoire de l'Allemagne*, 4 cilt, Hatier, Paris, 1970-1976.

123. Drumont, Édouard, *La France juive, essai d'histoire contemporaine*, Marpon et Flammarion, Paris, 1886.

124. Ducellier, Alain, Michel Kaplan, Martin Bernadette ve Françoise Micheau, *Le Moyen Âge en Orient, Byzance et l'Islam*, Hachette, Paris, 1990.

125. Ehrenbourg, Ilya ve Vassili Grossmn, *Le Livre noir*, Actes-Sud-Solin, Arles-Paris, 1995.

126. Ehrenberg, R., *Le Siècle des Fugger*, SEVPEN, Paris, 1955.

127. Einzig, Peter, *The Euro-Bond Market*, Macmillan, Londra, 1969.

128. Eisenberg, Josy, *Une histoire du peuple juif*, Livre de Poche, Paris, 1970.

129. Eisenberg, Josy, *Histoire moderne du epuple juif, d'Abraham à Rabin*, Stock, Paris, yeni bas., 1997.

130. Eisenberg, Josy ve Armand Abecassis, *À Bible ouverte*, Albin Michel, Paris, 1978.

131. Eisenberg, Josy ve Benno Gross, *Un Messie nommée Joseph, À Bible ouverte V*, Albin Michel, Paris, 1983.

132. Eisenberg, Josy ve Armand Abecassis, *Moi, le gardien de mon frere?*, *À Bible ouverte III*, Albin Michel, Paris, 1980.

133. Eliade, Mircea, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 3 cilt, 2003.

134. Emery, Richard W., *The Jews of Perpignan in the 13th Century*, Columbia University Press, New York, 1959.

135. *Encyclopaedia Judaica*, Keter Publishing House, Kudüs, 1972.

136. Enderlin, Charles, *Paix et guerres. Les Secrets des négociations israélo-arabes, 1917-1997*, Stock, Paris, 1997.

137. Engels, Friedrich, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Alter Yayıncılık, Ankara, 2010.

138. Erstein, I., *Studies in the Communal Life of Jews in Spain*, Herman Press, New York, 1968.

139. Favier, Jean, *De l'or et des épices. Naissance de l'homme d'affaires au Moyen Âge*, Fayard, Paris, 1987.

140. Feingold, *The Politics of Rescue*, Rutgers University Press, Nouveau-Brunswick, 1970.

141. Feuerwerker, David, *L'Émancipation des Juifs en France de l'ancien Régime à la fin du*

Second Empire, Albin Michel, Paris, 1976.

142. Finkielkraut, Alain, "Péguy, les Juifs, l'argent", *L'Argent*, XVIIIe colloque des intellectuels juifs.

143. Finot, *Étude historique des relations entre la Flandre et l'Espagne au Moyen Âge*, Paris, 1899 (Annales du Comité flamand de France).

144. Fischel, W. J., "Rediscovery of the Medieval Jewish Community in Central Afghanistan", *Journal of the American Oriental Society*, c. 85, 1965.

145. Flaubert, Gustave, *Carnets de voyage à Carthage*, Publications de l'université de Rouen, 1999.

146. Fleg, Edmond, *Anthologie juive des origines æ nos jours*, Flammarion, Paris, 1956.

147. Fleg, Edmond, *Moïse raconté par les sages*, Albin Michel, Paris, 1969.

148. Fleg, Edmond, *Anthologie de la pensée juive*, "J'ai lu", Paris, 1966.

149. Fontette, François de, *Histoire de l'antisémitisme*, PUF, Paris, 1993.

150. Fraenckel, André-Aron, "... Et ils dépouillèrent l'Égypte...", *L'Argent*, XVIIIe colloque des intellectuels juifs.

151. Frazer, *Le Bouc émissaire*, Laffont, Paris, 1983.

152. Freedman, Maurice, James Parkes, Hannah Newstatter, Howard Brotz, *A Minority in Britain. Social Studies of the Anglo-Jewish Community*, Londres, 1955.

153. Freud, Sigmund, *Hiz. Musa ve Tektanrıcılık*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 1987.

154. Gabler, Neal, *An Empire of Their Own: How the Jews Invented Hollywood*, New York, 1988.

155. Gall, Lothar, Gerald D. Feldman, Harold James, Carl-Ludwig Holtfrerich, Hans E. Buschgen, *The Deutsche Bank 1870*, Weidenfeld and Nicholson, 1995.

156. Gardet, Louis, *La Cité musulmane. Vie sociale et politique*, Paris, 1954.

157. Garelli, Paul, *Le Proche-Orient asiatique*, PUF, Paris, 1974.

158. Geiger, Abraham, *Das Judentum und seine Geschichte*, Breslau, 1909.

159. Génestal, R., *Le Rôle des monastères çomme établissements de crédit du XIe au XIIIe siècle*, Paris, 1901.

160. Geremek, Bronislaw, *La Potence ou la Pitié*, Gallimard, Paris, 1987.

161. Gil, M., *Les Tusturi, Famille et clan*, Tel-Aviv, 1981 (İbranice).

162. Gil, M., *Land of Israel During the First Muslim Period (634-1099)*.

163. Giniewski, Paul, *De Massada à Beyrouth*, PUF, Paris, 1983.

164. Girard, Patrick, *La Révolution française et les Juifs*, Robert Laffont, Paris, 1989.

165. Girard, René, *La Violence et le Sacré*, Grasset, Paris, 1970.

166. Goitein, Şlomo Dov, *Yahudiler ve Araplar*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011.

167. Goitein, Salomon Dov (y.h. ve çev), *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton University Press, 1973.

168. Goldhagen, Daniel, *Les Bourreaux volontaires de Hitler*, Le Seuil, Paris, 1997.

169. Goldman, Nahum, *Autobiographie. Une vie au service d'une cause*, Fayard, Paris.
170. Gombrich, E. H., *Warburg Aby. An Intellectual Biography*, University of London, The Warburg Institute, 1970.
171. Goodman, D. ve M. Miyazawa, *Jews in the Japanese Mind*, Free Press, New York, 1995.
172. Gottheil, R., *The Belmont-Belmonte Family*, New York, 1917.
173. Gourévitch, E., çev., *Le Guide des Hassidim*, Le Cerf, Paris, 1988.
174. Graboïs, Aryeh, "L'abbaye de Saint-Denis et les Juifs sous l'abbatiat de Suger", *Annales ESC*, 24, 1969.
175. Graboïs, Aryeh, "Du crédit juif à Paris au temps de Saint Louis", *Revue des études juives*, c. 129, Paris, 1970.
176. Graboïs, Aryeh, "Rôle et fonction de l'usure juive dans le système économique et social du monde médiéval (IXe-XIVe s.)", *La Société juive à travers l'histoire*, c. III.
177. Grayzel, Salomon, *Histoire des Juifs*, Service technique pour l'éducation, c. I, Paris, 1967.
178. Graetz, Heinrich, *Histoire des Juifs*, c. I-V, Lévy, Paris, 1882-1897.
179. Grégoire, rahip, *Histoire des sectes religieuses*, Potey, Paris, 1810.
180. Gribben, Mark, *Meyer Lansky, Mastermind of the Mob*, Dark Horse Multimedia, New York, 1999.
181. Gribetz, Judah, Edward Greestein, Regina Stein, *Timelines of Jewish History*, Simon and Schuster, New York, 1993.
182. Grollenberg, Luc H., *Atlas de la Bible*, Elsevier, Paris, 1954.
183. Gross, N., y.h., *Economic History of the Jews*, Jerusalem Library of Jewish Knowledge, Keter Publishing House, Kudüs, 1975.
184. Grunebaum, G. E. Von, *Eastern Jewry Under Islam*, Viator, 1971.
185. Güdemann, M. Atıfıyla Shekel (rabbi Chalom bar Isaac), *Geschichte des Erziehungswesens und der Cultur der Juden*, Viyana, 1881-1884, c. III.
186. Guedj, Marc, "Argent et violence dans la loi du talion", *L'Argent*, XVIIIe colloque des intellectuels juifs.
187. Guggenheim, E., *Le Judaïsme dans la vie quotidienne*, Albin Michel, Paris, 1992.
188. Guillen, P., *L'Allemagne de 1848 à nos jours*, Nathan, Paris, 1970.
189. Hadas-Lebel, Mireille, "Sémite: histoire d'un mot", *L'Histoire*, ekim 1991, no: 148, s. 16-18.
190. Hadas-Lebel, Mireille, *Le Peuple hébreu*, Gallimard, Paris, 1998.
191. Hadas-Lebel, Mireille, *Flavius Josèphe. Le Juif de Rome*, Fayard, Paris, 1985.
192. Hamburger, *Realencyclopädie des Judenthums*, Leipzig, 1896.
193. Harris, *History of the Medieval Jews*, New York, 1907.
194. Hayoun, Maurice-Ruben, *Le Zohar aux origines de la mystique juive*, Noësis, Paris, 1999.
195. Heers, Jacques, *Christophe Colomb*, Hachette, Paris, 1981.
196. Hérodote, *L'Enquête*, Gallimard, Paris, 1985.
197. Herzl, Theodor, *Yahudi Devleti*, Ataç Yayınları, İstanbul, 2012.

198. Hilberg, Raul, *La Destruction des Juifs d'Europe*, Fayard, Paris, 1988.
199. Hirschberg, H. Z., *Les Trois Cycles de l'histoire des Juifs d'Afrique du Nord*, c. 6, güz 1965, "Dispersion et Unité".
200. Hirsch, Samson, *Dix-neuf épîtres*.
201. Hitler, Adolf, *Kavgam*, Kum Saati Yayıncılık, İstanbul, 2001.
202. Hobson, O. R., *How the City Works*, New Chronicle Book Department, Londra, 1955.
203. Hume, David, *Histoire de l'Angleterre*, Didier, Paris, 1842.
204. Iancu, Danièle ve Carol, *Les Juifs du Midi. Une histoire millénaire*, Avignon, 1995.
205. Jacobs, J., y.h., *Jews of Angevin England*, Gregg, Tornsouth İngiltere, 1970.
206. Jacobson, David, "When Palestine Meant Israel", *Israel Biblical Archeology Review*, Mayıs 2001.
207. The Jewish Telegraphic Agency, "A Century of Vat,can-Jewish Telations", *The Jewish Exponent*, Jewish Publishing Group, Philadelphia.
208. *Jews and Judaism in the United States. A Documentary History*, Behrman House, New York, 1983.
209. Jöhlinger, Otto, *Bismarck und die Juden*, Berlin, 1921.
210. Johnson, Paul, *Yahudi Tarihi*, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2000.
211. Jordan, W. C., *The French Monarchy and the Jews From Philip August to Philip IV*, Philadelphia, 1989.
212. Flavius Josèphe, *La Prise de Jérusalem*, Monaco, 1965.
213. Flavius Josèphe, *La Guerre des Juifs contre les Romains*, Paris, 1968.
214. Kaennel, Lucie, *Luther était-il antisemite?*, Labor et Fides, Cenevre, 1997.
215. Kaplan, Joseph, *Un enseignement de l'estime*, Stock, Paris, 1982.
216. Karpeles, *Sketch of Jewish History*, Philadelphia, 1898.
217. Kaspi, André, *Les Juifs pendant l'Occupation*, Le Seuil, Paris, 1991.
218. Kaspi, André, *La Guerre de Sécession*, Gallimard, Paris, 1992.
219. Katz, Jacob, *Tradition and Crisis. Jewish Society of the End of the Middle Age*, Glencoe, 1961.
220. Katz, Jacob, *L'Émancipation des Juifs en Europe*, Hachette, Paris, 1984.
221. Katz, Jacob, *Exclusion et tolérance: chrétiens et Juifs du Moyen Âge à l'ère des Lumières*, Lieu commun, Paris, 1987.
222. Keynes, John Maynard, *The Economic Consequences of the Peace*, Macmillan, Londra, 1920.
223. Keynes, John Maynard, *Carl Melchior*, Toplu Eserleri, Macmillan, Londra, 1920.
224. Klarsfeld, Serge, *La Shoah en France*, Fayard, Paris, 2001, 4 cilt.
225. Klier, L., Shlomo Lambroza, *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, Cambridge University Press, 1992.
226. Kochan, L., y.h., *Les juifs en Union soviétique depuis 1917*, Calmann-Lévy, Paris, 1971.

227. Koenen, *Geschiedenis d. Juden in Nederland*, Utrecht, 1843.

228. Kolatch, Alfred J., *Le Livre juif du pourquoi*, Cenevre, 1990.

229. Kriegel, Annie, *Israël est-il coupable?*, Laffont, Paris, 1982.

230. Kriegel, Maurice, *Les Juifs à la fin du Moyen Âge dans l'Europe méditerranéenne*, Hachette, Paris, 1979.

231. Kriegel, Maurice, "Les Juifs et l'argent au Moyen Âge", *L'Argent*, actes du XVIIIe colloque des intellectuels juifs de langue française, Denoël, Paris, 1989.

232. Caisse des Dépôts et consignations, *La Spoliation anitsémite sous l'Occupation: consignations et restitutions*, aralık 2001.

233. Lambert, Christian Yohanan, *Le Talmud et la Littérature rabbinique*, Desclée de Brouwer, Paris, 1997.

234. Landes, David, "Les Juifs dans l'économie, images et réalités, l'argent", *L'Argent*, actes du XVIIIe colloque des intellectuels juifs de langue française, Denoël, Paris, 1989.

235. Landes, David, *Banquiers et pachas*, Albin Michel, Paris, 1993.

236. Lanzmann, Claude, *Shoah*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.

237. Le Bras, Gabriel, "Usure", *Dictionnaire de théologie catholique*, c. XV, 2 (1950).

238. Le Goff, Jacques, "Métiers licites et métiers illicites dans l'Occident médiéval", *Pour un autre Moyen Âge*, Gallimard, Paris, 1977.

239. Le Goff, Jacques, *Marchands et banquiers du Moyen Âge*, PUF, Paris, 1972.

240. Le Goff, Jacques, *Saint Louis*, Gallimard, Paris, 1996.

241. *Le Juif et la France*, Palais Berlitz'teki serginin kataloğu, 5 Eylül 1941-15 Ocak 1942, Institut d'études des questions juives tarafından hazırlanmıştır, 1941.

242. Le Lorrain, Hugues, *L'antisémitisme est-il indigne du chrétien et du Français?*, y.y., t.y..

243. Lemann, Rahip Joseph, *L'Entrée des israélites dans la société française et les États chrétiens*, Lecoffre, Paris, 1886.

244. Léon, Abraham, *La Conception matérialiste de la question juive*, Pionniers, Paris, 1946.

245. Leroy, Béatrice, *L'Aventure séfarade*, Flammarion, Paris, 1991.

246. Leroy, Béatrice, *Les "Menir": une famille sépharade à travers les siècles (XIIIe-XXe)*, CNRS, Bordeaux, 1985.

247. *Les Juifs d'Espagne, histoire d'une diaspora 1492-1992*, kolektif, Liana Levi, Paris, 1992.

248. Leslie, D. D., "Persia or Yemen? The Origin of the Kaifeng Jews", *Irano-Judaica*, s. 101-111.

249. Lévinas, Emmanuel, *De Dieu qui vient à l'idée*, Vrin, Paris, 1982.

250. Lévinas, Emmanuel, *Difficile libeté*, Albin Michel, 1976.

251. Lewis, Bernard, *İslam Dünyasında Yahudiler*, İmge Kitapevi Yayınları, Ankara, 1996.

252. Lewis, Bernard, *Semitizm ve Anti-Semitizm: Çatışma ve Önyargıya Dair*, Everest Yayınları, İstanbul, 2004.

253. Liber, Maurice, *Les Juifs et la Convocation des États généraux*, Peeters, Louvain-Paris,

1989.

254. Lombard, Maurice, *Espaces et réseaux du haut Moyen Âge*, Mouton, Paris-La Haye, 1972.

255. Lombard, Maurice, *Études d'économie médiévale*, Mouton, Paris-La Haye, 1971.

256. Lombard, Maurice, *L'Islam dans sa première grandeur (VIIIe-XIe s.)*, Flammarion, Paris, 1971.

257. Lulle, Raymond, *Le Livre du Gentil et des trois sages*, Éd. De l'Éclat, 1992.

258. Lyons, Malcon ve David Jackson, *Saladin, The Politics of the Holy War*, Cambridge University Press, 1997.

259. Madariaga, Salvador de, *Christophe Colomb*, Paris, 1952.

260. Maharal, Juddah Loew, *Commentaires*.

261. Maier, Thomas, *Newhouse: All the Glitter, Power, and Glory of America's Richest Media Empire and the Secretive Man Behind it*, Harper Collins, New York, 1998.

262. Maimonide, Moïse, *Le Guide des égarés*, Verdier, Paris, 1979.

263. Malissa, Élisabeth D., *Italy and the Jews*, derlenmiş ve telifi alınmış, 2000.

264. Malo, Charles, *Historique des Juifs depuis la destruction de Jérusalem jusqu'à ce jour*, Paris, 1826.

265. Mann, Thomas, *Yusuf ve Kardeşleri*, Hece Yayınları, İstanbul, 4 cilt, 2006-2007.

266. Mariéjol, Jean-H., *L'Espagne sous Ferdinand et Isabelle*, Paris, 1892.

267. Mariéjol, Jean-H., *Histoire de la France depuis les origines jusqu'à la Révolution française*, Paris, 1905.

268. Marlowe, Christopher, *Bütün Oyunları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

269. Marrus, Michaël R., Robert O. Paxton, *Vichy et les Juifs*, Calmann-Lévy, Paris, 1981.

270. Marx, Karl, *Yahudi Sorunu*, Sol Yayınları, Ankara, 2009.

271. Marx, Karl, *Kapital*, Sol Yayınları, Ankara, 3 cilt, 2011.

272. Massing, Paul W., *Rehearsal for Destruction*, New York, 1967.

273. Mecklemburg, Rabbi Yaacov, *Haktav ve hakabbalah*.

274. Mendez Bejarano, M., *Histoire de la juiverie de Séville*, Madrid, 1922.

275. Michel, Alain, *Racines d'Israël. 1948: Plongée dans 3000 ans d'histoire*, Autrement, Paris, 1998.

276. Michna, c.8, *Baba batra*, c. 9, *Babakama*, *Babametzia*, *Traité Nasikin*, İbraniceden çev. R. Weil, Presses du Temps présent, 1973.

277. Miquel, Pierre, *La Grande Guerre*, Fayard, Paris, 1983.

278. Misrahi, Robert, *Marx et la question juive*, Gallimard, Paris, 1972.

279. Montaigne, Michel de, *De la vainté*, Rivages, Paris, 1989.

280. Montandon, Georges, *Comment reconnaître et expliquer le Juif?*, Fransızca yeni baskı, Paris, 1940.

281. Montadon, Georges, *La Race, les races*, Payot, Paris, 1933.

282. Montesquieu, Charles de Secondat de, *İran Mektupları*, Ark Kitapları, İstanbul, 2004.

283. Morais, Umberto, *A Short History of Anti-Semitism*, Norton and Co., New York, 1976.
284. More, Thomas, *Utopia*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
285. Morrisson, *The Jews under Roman Rule*, New York, 1893.
286. Morton, F., *The Rothschilds*, Atheneum, New York, 1962.
287. Mumford, Lewis, *Tarih Boyunca Kent Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007.
288. Nahon, Gérard, *Les Hébreux*, Le Seuil, Paris, 1963.
289. Nahon, Gérard, “Le crédit et les Juifs dans la France du XIIIe siècle”, *Annales ESC*, Paris, c. 24, 1969.
290. Neher, André, *Faust et le Maharal de Prague*, PUF, Paris, 1987.
291. Neher, André, *David Gans (1541-1613), sidciple du Maharal, assistant de Tycho Brahé et de Jean Kepler*, Klincksieck, Paris, 1974.
292. Neher, André ve Renée, *Histoire biblique du peuple d’Israël*, Maisonneuve, Paris, 1962, 2 cilt.
293. Neher-Berhneim, Renée, *Histoire juive: faits et documents, de la Renaissance à nos jours*, 4 cilt, Klincksieck, Paris, 1971-1974.
294. Neusner, Jacob, *A History of the Jews in Babylonia*, Leiden, 1937.
295. Neusner, Jacob, *Le Judaïsme à l’aube du christianisme*, Le Cerf, Paris, 1986.
296. Ouaknin, Marc-Alain, *Le Livre brûlé: lire le Talmud*, Lieu commun, Paris, 1986.
297. Ouaknin, Marc-Alain, *De génération en génération... Être Juif*, Bibliophane, Paris, 1989.
298. Ormesson, Wladimir d’, *La Crise mondiale de 1857*, Paris.
299. Palmer, *A History of the Jewish Nation*, Londra, 1874.
300. Parkes, James, *Les Juifs de la communauté médiévale*, Sepher-Hermon Press, New York, 1976.
301. Parkes, Muhterem Dr James, *The Conflict of the Church and the Synagogue*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1961.
302. Paxton, Robert O., “La spécificité de la persécution des Juifs en France”, *Annales ESC*, no: 3, mayıs-haziran 1993.
303. Paxton, Robert O., *La France de Vichy (1940-1944)*, Le Seuil, Paris, 1973.
304. Pérez, Joseph, *Isabelle et Ferdinand, Rois catholiques d’Espagne*, Fayard, Paris, 1988.
305. Pietri, François, *Napoléon et les israélites*, Berger-Levrault, Paris, 1965.
306. Piccioto, *Sketches of Anglo-Jewish History*, Londra, 1875.
307. Poliakov, Léon, *L’Envers du destin. Entretiens avec Georges Elia Sarfati*, De Fallois, Paris, 1989.
308. Poliakov, Léon, *Histoire de l’antisémitisme*; c. I: *L’Âge de la foi*, Calmann-Lévy, Paris.
309. Poliakov, Léon, *Histoire de l’antisémitisme*; c. II: *De Mahomet aux Marranes*, Calmann-Lévy.
310. Poliakov, Léon, *Histoire de l’antisémitisme*; c.III: *L’Âge de la science*, Calmann-Lévy, Paris.

311. Poliakov, Léon, *Histoire de l'antisémitisme; c. IV: De Voltaire à Wagner*, Calmann-Lévy, Paris.
312. Poliakov, Léon, *L'Impossible Choix*, Austral, Paris, 1994.
313. Poliakov, Léon, *Les Banchieri juifs et le Saint-Siège, du XIIIe au XVIIe siècle*, Imprimerie nationale, Paris, 1965.
314. Poliakov, Léon, *Du Christ aux Juifs de Cour*, Calmann-Lévy, Paris, 1955.
315. Poliakov, Léon, *Ari Miti*, Epos Yayınları, Ankara, 2011.
316. Poliakov, Léon, *Bréviaire de la haine. Le IIIe Reich et les Juifs*, Calmann-Lévy, Paris, 1951.
317. Polonski, Jacques, *La Presse, la Propagande et l'Opinion publique sous l'Occupation*, CDJC, Paris, 1946.
318. Poncins, Léon de, *La Mystérieuse Internationale juive*, Beauchesne et ses fils, Paris, 1936.
319. Pool, David de Sola, *An Old Faith in the New World*, Columbia University Press, New York, 1955.
320. Pool, David de Sola, *Portraits Etched in Stone*, Columbia University Press, New York, 1954.
321. Potok, Chaim, *Une histoire du peuple juif*, Presses Pocket, Paris, 1996.
322. Prévost, Philippe, *Histoire du ghetto d'Avignon*, Aubanel, Avignon, 1975.
323. Priebatsch, Felix, *Die Judenpolitik des fürstlichen Absolutismus im 17. & 18. Jahrhundert*.
324. Pulido Fernandez, Angel, *Espagnols sans patrie*, 1905.
325. Rachi, *Le Talmud, commentaires*, Adin Steinsaltz yayını.
326. Raizan, Marc, *Historia des Israelitas no Brasil*, Rio de Janeiro, 1937.
327. Raphaël, Freddy ve Robert Weyl, *Regards nouveaux sur les Juifs d'Alsace*.
328. Raphaël, Freddy, *Juifs en Alsace. Culture, société, histoire*, Privat, Toulouse, 1977.
329. Raphaël, Freddy, *Judaïsme et capitalisme*, PUF, Paris, 1982.
330. *Rapport du Congrès juif mondial*, 1938.
331. Rault, Jean, *Drumont, la France juive et la Libre Parole*, Société française d'éditions littéraires et techniques, Paris, 1935.
332. Read, Donald, *The Power of News, the History of Reuters, 1849-1989*, Oxford University Press, 1992.
333. Reich, Carl, *The Biography of André Meyer*, William Morrow and Co., New York, 1983.
334. Reinach, Théodore, *Histoire des Israélites depuis l'époque de leur dispersion jusqu'à nos jours*, Hachette, Paris, 1884.
335. Reinach, Théodore, *Textes d'auteurs grecs et romains relatifs au judaïsme*, G. Olms, Hildesheim, 1963.
336. Renan, Ernest, *Judaïsme et christianisme*, Copernic, Paris, 1977.
337. Renouard, Yves, *Histoire de Florence*, PUF, Paris, 1974.
338. Renouard, Yves, *Les Hommes d'affaires italiens du Moyen Âge*, Armand Colin, Paris, 1972.
339. Ricardo, David, *Oeuvres complètes*, Zeller, 1966.

340. Rogier, J., R. Aubert, M.-D. Knowles, *Nouvelle histoire de l'Église*, Le Seuil, Paris, 1968.
341. Rockevode, J. G., y.h., *Chronica Jocelini de Brakelonda*, Camden Society, Londra, 1840.
342. Roll, Eric, *Memoirs. Crowded Hours*, Londra, 1985.
343. Rosenbaum, E., A. J. Sherman, *Das Bankhaus MM. Warbourg & Co. 1798-1938*, Hans Christians Verlag, Hamburg, 1976.
344. Roth, Cecil, *Doña Gracia Nasi*, Liana Levi, Paris, 1990.
345. Roth, Cecil, *The House of Nasi, the Duke of Naxos*, Greenwood Press, New York, 1948.
346. Roth, Cecil, *Histoire du peuple juif*, Éd. de la Terre retrouvée, 1963.
347. Roth, Cecil, *Histoire des marranes*, Liana Levi, Paris, 1990.
348. Rouche, Michel, *Le Moyen Âge en Occident*, Hachette, Paris, 1999.
349. Roumani, Maurice, *The Case of the Jews from Arab Countries: A Neglected Issue*, World Organization of Jews from Arab Countries, Tel-Aviv, 1977.
350. Ruppin, Arthur, *Les Juifs dans le monde moderne*, Payot, Paris, 1934.
351. Safran, Alexandre, *Un tison arraché aux flammes. La Communauté juive de Roumanie 1939-1947, Mémoires*, Stock, Paris, 1987.
352. Saint-Bonnet, Georges, *Le juif ou l'Internationale du parasitisme*, Vita, Paris, 1932.
353. Saint-Simon, Henri de, *Le Nouveau Christianisme. Dialogues entre un conservateur et un novateur*, Paris, 1925.
354. Santini, Pi, y.h., *Documenti dell'antica Costituzione del comune di Firenze, Documenti di storia italiana*, Floransa, 1895.
355. Saponi, Armando, *Le Marchand italien au Moyen Âge*, Paris, 1952.
356. Savary, *Dictionnaire universel du commerce*.
357. Saville, Pierre, *Le Juif de Cour*, Paris, 1970.
358. Sayous, André E., *Les Débuts du commerce de l'Espagne avec l'Amérique (1503-1518)*, Paris, 1934.
359. Sayous, André, "Les Juifs", *Revue économique internationale*, mart 1932.
360. Schacht, H., *Mémoires d'un magicien*, Amiot-Dumont, Paris, 2 cilt.
361. Schichk, L., *Un grand homme d'affaires du début du XVIe siècle: Jacob Fugger*, SEVPEN, Paris, 1957.
362. Schlatter, *Israels Geschichte von Alexander dem Grossen bis Hadrian*, Karlowitz, 1901.
363. Schoenberg, Shira, *Ashkenazim*.
364. Scholem, Gershom, *Aux origines religieuses du judaïsme laïc: de la mystique aux Lumières*, Calmann-Lévy, Paris, 2000.
365. Scholem, Gershom, *On the Kabbalah and its Symbolism*, Schocken Books, New York, 1969.
366. Scholem, Gershom, *Sabetay Sevi - Mistik Mesih*, Kbalacı Yayınevi, İstanbul, 2012.
367. Schor, Ralph, *L'Antisémitisme en France pendant les années trente: prélude à Vichy*, Complexe, Brüksel, 1992.
368. Schörer, von, *A History of the Jewish People in the Time of Jesus Christ*, New York, 1891.

369. Schwarzfuchs, Simon, *Les Juifs de France*, Albin Michel, Paris, 1975.
370. Schwarzfuchs, Simon, *Kahal. La Communauté juive de l'Europe médiévale*, Maisonneuve et Larose, Paris, 1986.
371. Schwarzfuchs, Simon, *Brève histoire des Juifs de France*, Paris, Comptoir du livre du Kéren Hassefer.
372. Schwarzfuchs, Simon, "Les juifs de Cour", *La Société juive à travers l'histoire*, c. III.
373. Schwarzfuchs, Simon, *Rachi de Troyes*, Moshé Katane tarafından hazırlanmış eski Fransızca sözlüğüyle birlikte, Albin Michel, Paris, 1991.
374. Schwarzfuchs, Simon, *Les Juifs d'Algérie et la France: 1855-1930*, Institut Ben-Zvi, Kudüs, 1981.
375. Schwarzfuchs, Simon, *Aux prises avec Vichy*, Calmann-Lévy, Paris, 1998.
376. Sédillot, René, *Histoire des marchands et des marchés*, Fayard, Paris, 1964.
377. Segev, Tom, *Le Septième Million*, Liana Levi, Paris, 1993.
378. Segev, Tom, *Les Premiers Israéliens*, Calmann-Lévy, Paris, 1998.
379. Seltzer, Robert, *Jewish People, Jewish Thought*, Macmillan, New York, 1980.
380. Séphipha, H.-V., *L'Agonie des Judéo-Espagnols*, Entente, Paris, 1979.
381. Shakespeare, William, *Venedik Taciri*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
382. Shatzmiller, Joseph, *Le Prêt d'argent dans la société médiévale*, Les Belles Lettres, Paris, 2000.
383. Shaw, Stanford J., *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, E Yayınları, İstanbul, 2 cilt, 1994.
384. Shirer, William L., *Nazi İmparatorluğu: Doğuşu, Yükselişi ve Çöküşü*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 3 cilt, 2002.
385. Short, Walter, *The Exclusion of the Jews and Christians from the Arabian Peninsula*.
386. Silberstein, Laurence J., "Others Within and Others Without", *Jewish Thought and History: Construction of Jewish Culture and Identity*, y.h. Laurence J. Silberstein ve Robert L. Cohen, 1994.
387. Silvain, Gérard, *Images et traditions juives, un millier de cartes postales*, önsöz Alain Poher, Astrid, 1980.
388. Sirat, Colette, *La Philosophie juive médiévale en pays de chrétienté*, CNRS, Paris, 1988.
389. Sirat, Colette, *La Philosophie juive médiévale en terre d'islam*, Presses du CNRS, Paris, 1988.
390. Sirat, René, *Les Fleurs du soleil*, Paris, 1991.
391. Soil, H., *Abravanel, Don Isaac, sa vie et ses oeuvres*, Gallimard, Paris, 1983.
392. Sombart, Werner, *Les Juifs et la Vie économique*, Paris, 1923.
393. Sombart, Werner, *L'Apogée du capitalisme*, Paris, 1932, 2 cilt.
394. Sombart, Werner, *Burjuva*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008.
395. Soutou, Georges-Henri, "Comment a été financée la guerre de 1914", *La Première Guerre mondiale*, Flammarion, Paris, 1991, c. II.

396. Spinoza, Baruch, *Ethica*, Kabcacı Yayınları, İstanbul, 2011.
397. Starr, J. *The Jews in the Byzantine Empire*, Gregg, Tarnsworth, 1969.
398. Stein, Siegfried, "The Laws on Interest in the Old Testament", *The Journal of Theological Studies*, c. 4, 1953.
399. Stein, Siegfried, "The Development of the Jewish Law on Interest", *Historia Judaica*, 1955.
400. Steinberg, August, *Studien zur Geschichte der Juden in der Schweiz während des Mittelalters*, Zürich, 1902.
401. Steinsaltz, Adin, *Hommes et femmes de la Bible*, Albin Michel, Paris, 1990.
402. Stern, Selma, *Jude Süß*, Berlin, 1929.
403. Stern, Selma, *The Court Jew, a Contribution to the History of the Period of Absolutism in Central Europe*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1950.
404. Stern, Fritz, *L'Or et le Fer, Bismarck, Bleichröder et la construction de l'Empire allemand*, Fayard, Paris, 1990.
405. Stolérü, Lionel, *Séminaire sur l'économie du judaïsme*, CUEJ, 1976.
406. Suarez Fernandez, L., *Les Juifs espagnols au Moyen Âge*, Gallimard, Paris, 1983.
407. Talmud, Fransızca edisyon Adin Steinsaltz, Ramsay/FSJU, Paris, 1999-2000.
408. Talmud, İbraniceden y. h. Rabbi Adin Steinsaltz, Israel Institute for Talmudic Publications, Kudüs, 1994.
409. Tamari, Meir, "With All Your Possessions", *Jewish Ethnics and Economic Life*, Macmillan, New York, 1987.
410. Tawney, R. H., *La Religion et l'Essor du capitalisme*, M. Rivière, Paris, 1951.
411. Tenenti, A., *Florence à l'époque des Médicis; de la Cité à l'État*, Flammarion, Paris, 1968.
412. Thalmann, Rita, "La traque des Juifs dans le contexte de la 'mise au pas' de la France", *Annales ESC*, Mayıs-Haziran 1993, no: 3.
413. Thomas, Louis, *Les Raisons de l'antijudaïsme*, Les Documents contemporains, Paris, 1942.
414. Tollet, Daniel, *Histoire des juifs en Pologne du XVIIe siècle à nos jours*, PUF, Paris, 1992.
415. Grégoire de Tours, *Historia Francorum*, VII, çev. Robert Latouche, Paris, 1965.
416. Toussenel, Alphonse, *Les Juifs rois de l'époque: histoire de la féodalité financière*, Paris, 1845.
417. Tovey D'Blossiers, "Anglia judaica" or the History and Antiquities of the Jews in England, Fletcher, Oxford, 1738.
418. Travaux du Centre d'histoire des religions de Strasbourg II, *Prière, mystique et judaïsme*, PUF, Paris, 1987.
419. *Dictionnaire universel français et latin (Dictionnaire de Trévoux)*.
420. Trigano, (Shmuel), y.h., *La Société juive à travers les âges*, Fayard, Paris, 1992-1993, 4 cilt.
421. Trocmé, Étienne, *L'Enfance du christianisme*, Noësis, Paris, 1997.
422. Tudèle, Benjamin de, *Voyages autour du Monde*, Paris, 1830.
423. Turner, H. A., *Stresemann and the Politics of the Weimar Republic*, Princeton University

Press, 1963.

424. Vajda, Georges, “Le rôle et la signification de l’ascétisme dans la religion juive”, *Archives de sociologie des religions*, 1964.
425. Valdman, Édouard, *Les Juifs et l’Argent. Pour une métaphysique de l’argent*, Paris, 1999.
426. Vallat, Savier, *Le Nez de Cléopâtre: souvenirs d’un homme de droite (1918-1945)*, Les Quatre Fils Aymon, Paris, 1957.
427. Van Cleef, Bachman, *Peltries or Plantations*, 1969.
428. Vaneigem, Raoul, *La Résistance au christianisme*, Fayard, Paris, 1993.
429. Vaux, Roland de, *Histoire ancienne d’Israël des origines à l’installation en Canaan*, Gabalda, Paris, 1986.
430. Vaux, Roland de, *Les Institutions de l’Ancien Testament*, Le Cerf, Paris, 1989-1991, c. I.
431. Voltaire, *Traité sur la tolérance*, Voltaire Foundation, Oxford, 1999.
432. Voltaire, *Felsefe Sözlüğü*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 2011.
433. Wachtel, Nathan, *La Vision des vaincus. Les Indiens du Pérou devant la conquête espagnole*, Gallimard, Paris, 1971.
434. Wachtel, Nathan, *La Foi du souvenir: labyrinthes marranes*, Le Seuil, Paris, 2001.
435. Warburg, J. P., *The Long Road Home*, Doubleday, New York, 1964.
436. Warburg, Aby, *Essais florentins*, Klincksieck, 1990.
437. Wasserstein, Bruce, *Britain and the Jews of Europe, 1939-1945*, Institute of Jewish Affairs, Oxford, 1979.
438. Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhü*, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2011.
439. Weber, Max, *Le Judaïsme antique*, Plon, Paris, 1971.
440. Weber, Max, “La morale économique des grandes religions”, *Archives de sociologie des religions*, no: 9, 1960.
441. Weider, Ben, *Napoléon et les Juifs*, Uluslararası Napoléon Cemiyeti’nde verilmiş bir konferans, İskenderiye, 1997.
442. Weingort, Abraham, *Intérêt et crédit dans le droit talmudique*, Librairie de droit et jurisprudence, Paris, 1979.
443. Weizmann, Chaïm, *Naissance d’Israël*, Gallimard, Paris, 1957.
444. Weizmann, Ezer, *La Bataille pour la paix*, Hachette, Paris, 1981.
445. Wiesel, Elie, *Gece*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul, 1999.
446. Wiesel, Elie, *Les Juifs du silence*, Le Seuil, Paris, 1966.
447. Wiesel, Elie, *Célébration biblique. Portraits et légendes*, Le Seuil, Paris, 1975.
448. Wilton, Robert, *Les Derniers Jours des Romanov*, Crès, Paris, 1931.
449. Winock, Michel, *Nationalisme, antisémitisme et fascisme en France*, Le Seuil, Paris, 1990.
450. Wirth, L., *Le Ghetto*, PUG, Grenoble, 1980.
451. Wiznitzer, D., *A History of Jewish Crafts and Guilds*, Jo Nathan David, New York, 1965.
452. Wolf, *The American Jews as Patriots, Soldiers, and Citizens*, Philadelphia, 1895.

453. Yaffe, J., *The American Jews*, Random House, New York, 1968.

454. Ye'or, Bat, *The Dhimmi*, Fairleigh Dickinson University Press, 1985.

455. Ye'or, Bat, *Juifs et Chrétiens sous l'islam*, Berg international, Paris, 1994.

456. Yehiel Nissim, Ben Samuel de Bise, *Banking and Finance Among Jews in Renaissance Italy*, el.bas., notlar Gilbert Rosenthal, New York, 1962.

457. Yovel, Yeremiahov, *Spinoza and Other Heretics*, Princeton University Press, 1989.

458. Zafrani, Haïm, *Mille ans de vie juive au Maroc. Histoire et culture, religion et magie*,

Maisonneuve et Larose, Paris, 1983.

459. Zafrani, Haïm, *Les Juifs du Maroc. Études de Taqqanot et de Responsa*, Paris, 1972.

460. Zangwill, Israel, *The Melting Pot*, Heinemann, Londra, 1919.

461. Zipoerstein, E., *Business Ethics in Jewish Law*, Ktav, New York, 1983.

Gazeteler, dergiler

462. *L'Arche*, Paris.

463. *Fortune*, "Lehman Bros", Autella K., 1984.

464. *Business Week*, "Warburg S.G., The Exceptional Survivor", 14 Mart 1977.

465. *Euromoney*, özel sayı. *A History of Eurobond Market*.

466. *Investor Chronicle*, Siegmund Warburg röportajı. 1973.

467. *Jewish Chronicle*, Londra.

468. *Jerusalem Post*, Kudüs.

469. *The Jewish Virtual Library*.

470. *American Jewish Year Book*, Philadelphia.

471. *Biblival Archeology Review*, Washington.

472. *Quotidien du peuple*, Pekin, 15 Aralık 2000.